

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΑ ΓΙΑΝΝΙΟΥ

*Τελετουργικές πρακτικές στη μυκηναϊκή θρησκεία.
Η περίπτωση των έμπυρων προσφορών*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2022

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπουσα: Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ομότιμη Καθηγήτρια
Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Μέλος: Αφροδίτη Χασιακού, Λέκτωρ Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Μέλος: Άννα Παπαδημητρίου-Γραμμένου, Ομότιμη Λέκτωρ Προϊστορικής
Αρχαιολογίας

Εξεταστική Επιτροπή

Εξετάστρια: Ιφιγένεια Τουρναβίτου, Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Εξεταστής: Ελευθέριος Πλάτων, Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής
Αρχαιολογίας

Εξεταστής: Γεώργιος Βαβουρανάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής
Προϊστορικού Αιγαίου

Εξετάστρια: Αιμιλία Μπάνου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

*Στον μπαμπά,
στους θείους Νίκο και Γιώργο*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος & Ευχαριστίες	i
Βιβλιογραφία	iv
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	liii
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
ΘΡΗΣΚΕΙΑ – ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ: εννοιολογικοί προσδιορισμοί και μεθοδολογική προσέγγιση	
1.α. Εισαγωγικά στοιχεία	1
1.β. Θρησκεία, Ιδεολογία, Τελετουργία, Τελετουργικές πρακτικές	4
1.γ. Αναλύοντας περισσότερο την τελετουργία	12
1.δ. Σύμβολο-συμβολικό σημείο, πραξολογική προσέγγιση & αρχαιολογική διάγνωση της τελετουργίας	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
ΠΡΟΣΦΟΡΑ & ΘΥΣΙΑ – ΕΜΠΥΡΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ & ΕΜΠΥΡΗ ΘΥΣΙΑ	
2.α. Εισαγωγικά στοιχεία	23
2.β. Προσδιορισμός έμπυρων προσφορών - τελετουργικές καύσεις	25
2.γ. Αιματηρή θυσία και έμπυρη θυσία	27
2.δ. Φωτιά και Τελετουργική Πυρά	31
2.ε. Στοιχεία αρχαιολογικής διάγνωσης των έμπυρων προσφορών	33
2.στ. Σύνοψη	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ – ΕΜΠΥΡΕΣ ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ	
3.α. Προγενέστερες προσεγγίσεις των έμπυρων προσφορών στη μυκηναϊκή θρησκεία	42
3.β. Μεσοελλαδική περίοδος	45
3.γ. Μυκηναϊκή περίοδος: εισαγωγικά στοιχεία	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Β	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ – ΙΕΡΑ	
5.α. <i>Κυνόρτιο Επιδαύρου</i>	
i) Εισαγωγικά στοιχεία	71
ii) Κορυφή του Λόφου – ΠΕ ΙΙΙ/ΜΕ Λάκκος	73
iii) Ανάλυση	75
iv) Υπαίθριο μυκηναϊκό ιερό	79
v) Ανάλυση	81
5.β. <i>Λύκαιον Αρκαδίας</i>	
i) Εισαγωγικά στοιχεία	90
ii) Τομή Ζ- στρώμα SU7 πάνω στον φυσικό βράχο	91
iii) Καμένα οστά, καμένοι σπόροι-καρποί, συγκεντρωμένες αποθέσεις/συστάδες (στρώμα SU7)	93
iv) Ανάλυση	95

<i>5.γ. Ελευσίνα</i>	
i) Εισαγωγικά στοιχεία	101
ii) «Μέγαρο Β»	104
iii) Ανάλυση	111
<i>5.δ. Μέθανα</i>	
i) Εισαγωγικά στοιχεία	117
ii) Ιερό Α – Δωμάτια Β και C	118
iii) Οστεολογικό υλικό	122
iv) Δωμάτιο G – Μέγαρο Z	124
v) Ανάλυση	129
<i>5.ε. Φυλακωπή Μήλου</i>	
i) Εισαγωγικά στοιχεία	139
ii) Μέγαρο	140
iii) Δυτικό Ιερό	141
iv) Αύλειος χώρος	144
v) Ανατολικό Ιερό	146
vi) Ανάλυση	147
<i>5.στ. Αγία Ειρήνη Κέας</i>	
i) Εισαγωγικά στοιχεία	155
ii) Ιερό («Ναός»)	157
iii) Ανάλυση	162
<i>5.ζ. Μυκήνες – Θρησκευτικό Κέντρο</i>	
i) Εισαγωγικά στοιχεία – στοιχεία χωροταξικής ένταξης και χρονολογικής ακολουθίας	170
ii) Ιερό Γ	175
iii) «Οικία Τσουντα»	179
iv) Ανάλυση (Ιερού Γ)	181
v) Μέγαρο/Δωμάτιο 2	186
vi) Κτήριο των Ειδώλων («Ναός»)	187
vii) Κτήριο της Τοιχογραφίας	195
viii) Μικρή Αυλή 35 και Κυκλικός βωμός	201
ix) Ανάλυση	204
x) Σύνθεση	219
<i>5.η. Τίρυνθα</i>	
i) Εισαγωγικά στοιχεία	223
ii) Κάτω Ακρόπολη	
ii.α. Ύστερη ανακτορική περίοδος	227
ii.β. Ανάλυση	233
ii.γ. Μετανακτορική περίοδος	238
ii.δ. Ανάλυση	243
iii) Άνω Ακρόπολη	247
iii.α. Ανάλυση	252
<i>5.θ. Πύλος</i>	
i) Εισαγωγικά στοιχεία	261

ii) Αρχείο (Δωμάτιο 7) – Αποθέσεις καμένων οστών	262
iii) Ανάλυση	267
iv) Αίθουσα του Θρόνου	271
v) Ανάλυση	273
5.ι. Διμήνι	
i) Εισαγωγικά στοιχεία	281
ii) «Μέγαρο Α»	283
iii) «Μέγαρο Β»	286
iv) Ανάλυση	289
5.ια. Καλαπόδι	
i) Εισαγωγικά στοιχεία	296
ii) Ιερό	297
iii) Ανάλυση	305
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	
i) Κριτήρια αναγνώρισης, Αξιολόγηση, Σύγκριση (ΠΙΝΑΚΑΣ 1)	310 322
ii) Συμβολισμοί, Ιδεολογικοί συσχετισμοί, Κοινωνικές προεκτάσεις	324
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	
Παράρτημα Α : Μύθος & Τελετουργία	354
Παράρτημα Β : Όμηρος & μεθοδική πρακτική της θυσίας	359
ΠΙΝΑΚΕΣ	362
ΕΙΚΟΝΕΣ	
• Χάρτης	365
• Κεφ.4 (Πινακίδες Γραμμικής Β)	366
• Κεφ.3β (Μεσοελλαδική περίοδος, Τύμβος Αγ.Ιωάννη Παπουλίων)	370
• Κυνόρτιο	371
• Λύκαιο	376
• Ελευσίνα	380
• Μέθανα	385
• Φυλακωπή	390
• Κέα	395
• Μυκήνες	398
• Τίρυνθα	411
• Πύλος	420
• Διμήνι	429
• Καλαπόδι	434
• Κεφ.6.ii (Αγ.Βασίλειος Λακωνίας)	440
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	442

Πρόλογος & Ευχαριστίες

Η μελέτη και κατανόηση της μυκηναϊκής θρησκείας συνιστά έναν από τους πιο ενδιαφέροντες και πρόσφορους κλάδους αρχαιολογικής έρευνας για την προϊστορική Ελλάδα. Ο εμπλουτισμός των αρχαιολογικών ευρημάτων με πλήθος νέων στοιχείων, με την πρόοδο των ανασκαφών, έφερε την ολοένα και πληρέστερη κατανόηση των μυκηναϊκών θρησκευτικών χώρων, εγκαταστάσεων και κτηρίων, αντικειμένων και συνέργων λατρείας, τα οποία σε συνάρτηση με τα δεδομένα των γραπτών πηγών και της εικονογραφίας απαρτίζουν και αποσαφηνίζουν σε μεγάλο ποσοστό τις θρησκευτικές δραστηριότητες των Μυκηναίων. Η συνεχής εξέλιξη της αρχαιολογικής έρευνας και θεώρησης δια φωτίζει πλέον σε μεγαλύτερο ακόμη βαθμό τη σύσταση, τη λειτουργία, τον ρόλο και τον χαρακτήρα των μυκηναϊκών τελετουργιών, μαζί και τους πιθανούς συμβολισμούς και την ιδεολογία πίσω από αυτές. Η διερεύνηση από την οπτική γωνία της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών, ένα σχετικώς αντιλεγόμενο θέμα όσον αφορά την ένταξή του στο μυκηναϊκό θρησκευτικό τελετουργικό, θέτει καιρία ζητήματα και ερωτήματα, που η προσπάθεια απάντησής τους παρέχει ουσιαστικά σχεδόν συνολική θέαση του μυκηναϊκού κόσμου.

Η εκπόνηση της διατριβής αυτής αποτέλεσε ένα εγχείρημα-στοίχημα, που άργησε να ολοκληρωθεί. Οι δυσκολίες που ανέκυψαν, μικρές και μεγάλες, κατέστησαν εν τέλει πιο αποδοτικούς, ή συνεχώς επανέφεραν πιο κατασταλαγμένους, τους αρχικούς λόγους-στόχους για την συνέχιση και ολοκλήρωση της όλης διαδρομής.

Στην πορεία αυτή, η δασκάλα-καθηγήτριά μου και επιβλέπουσα, Ομότιμη Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας κα Παναγ. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, στάθηκε συνεχώς δίπλα μου σε κάθε, μα κάθε, βήμα. Η καθοδήγηση και η παρότρυνση, οι γνώσεις, οι συμβουλές, και οι παρατηρήσεις της, υπήρξαν οι κινητήριοι μοχλοί για τη διαμόρφωση και αποπεράτωση της εργασίας αυτής. Θέλω ολόψυχα να της εκφράσω τη βαθειά μου ευγνωμοσύνη όχι μόνο για την παρούσα διατριβή, και την απεριόριστη κατανόηση που έδειξε, αλλά για το παράδειγμα και πρότυπο που αποτελεί για μένα. Θέλω, επίσης, να της πω, πως ό,τι γενικά μου δίδαξε, και θα μου διδάξει, με ακολουθούν παντού.

Ευχαριστώ επίσης θερμά την κα Αφρ. Χασιακού, Λέκτωρ Προϊστορικής Αρχαιολογίας, και την κα Άννα Παπαδημητρίου-Γραμμένου, Ομότιμη Λέκτωρ Προϊστορικής Αρχαιολογίας, τα δύο άλλα μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, για τις καίριες επισημάνσεις και χρήσιμες διορθώσεις, που καλυτέρευσαν κατά πολύ την εργασία αυτή.

Εξαιρετικά πολύτιμη και πολύμορφη υπήρξε η συμβολή της κας Ίφιγ. Τουρναβίτου, Καθηγήτριας Προϊστορικής Αρχαιολογίας, την οποία θέλω εγκάρδια να ευχαριστήσω για τον χρόνο που αφιέρωσε. Οι ουσιώδεις υποδείξεις και οι κριτικές παρατηρήσεις της, όπως και οι πολύωρες συζητήσεις, με οδήγησαν με εύλωπτο τρόπο σε ιδιαίτερα χρήσιμες κατευθύνσεις για την μορφή και πορεία της διατριβής.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω θερμά τον κ. Γεώρ. Βαβουρανάκη, Αναπληρωτή Καθηγητή Προϊστορικού Αιγαίου, για τις εξαιρετικά χρήσιμες παρεμβάσεις, συμβουλές και σαφείς οδηγίες του, ιδίως όσον αφορά τα θεωρητικά τμήματα της παρούσας εργασίας.

Τον κ. Ελευθ. Πλάτων, Αναπληρωτή Καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας, είχα την τύχη να έχω καθηγητή από τον πρώτο κύκλο των μεταπτυχιακών σπουδών. Ήθελα να τον ευχαριστήσω ολόθερμα για όλες τις πολύτιμες καθοδηγήσεις του, και τις σημαντικές επισημάνσεις και πληροφορίες από τον χώρο της Μινωικής Κρήτης.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω θερμά την κα Αιμ. Μπάνου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, για τις καίριες υποδείξεις και χρήσιμες παρατηρήσεις της, που ωφέλησαν ιδιαίτερος τις προοπτικές της παρούσας εργασίας.

Θα ήταν παράλειψη να μην εκφράσω ολόθερμες ευχαριστίες στην κα Αικ. Δημακοπούλου και τον κ. Βασ. Αραβαντινό, για την πολύτιμη γνώση και αμέριστη βοήθεια που μου προσέφεραν, με την εμπειρία της συμμετοχής στα «σχολεία» ανασκαφών, και μελετών, της μυκηναϊκής Μιδέας και Θήβας αντίστοιχα.

Στον πολύ καλό φίλο, συνάδελφο και συνεργάτη Ιω. Φάππα χρωστάω πολλά, που δύσκολα εκφράζονται συνοπτικά. Τον ευχαριστώ για τη συνεχή συμπαράσταση και γενναιόδωρη βοήθειά του όλα αυτά τα χρόνια, και από την θέση αυτή θα ήθελα να του υπενθυμίσω πως τον συγκαταλέγω στους δασκάλους (μου), κάτι που εξαρχής, και δικαιολογημένα, πίστευα. Στις στενές μου φίλες Ελένη και Θεότη θέλω να εκφράσω την αμέριστη αγάπη μου και ευγνωμοσύνη, για όλα όσα μοιραζόμαστε, ανάμεσα στα οποία ατελείωτες ώρες σε τόσα μέρη της Ελλάδας παρέα με τον υπολογιστή και τα τετράδια.

Τα εφόδια ζωής από την οικογένειά μου είναι ανεκτίμητης αξίας. Θέλω να τους ευχαριστήσω όλους, τη μαμά πρώτα, την αδελφή μου, τη νονά και τον νονό μου, τα ξαδέρφια, από τα βάθη της καρδιάς μου, για την αγάπη τους, την προσφορά, και την ακούραστη συμπαράσταση, προκειμένου να πετυχαίνω τους στόχους και τα όνειρά μου, και κυρίως να χαμογελώ. Στον

μπαμπά μου, ειδικότερα, και τα αδέρφια του, τους θείους μου Νίκο και Γιώργο, που δεν είναι όλοι πια στη ζωή, αφιερώνω την εργασία αυτή.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ActaAth	<i>Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae)</i>
AJ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>Aegaeum</i>	<i>Annales d'archéologie égéenne de l' Université de Liège</i>
AEΘΣΕ	<i>Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AR	<i>Archaeological Reports</i>
ASAtene	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente</i>
AntCl	<i>L'antiquité classique</i>
Antiquity	<i>Antiquity. A Review of World Archaeology</i>
Αρχαιογνωσία	Σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BAR-IS	<i>British Archaeological Reports. International Series</i>
BASOR	<i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BCH Suppl.	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément</i>
BCILL	<i>Bibliothèque des cahiers de l'institut de linguistique de Louvain</i>
BEFAR	<i>Bibliothèques des Écoles françaises d' Athènes et de Rome</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London</i>
Boreas	<i>Boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilization</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
BSA Suppl.	<i>Annual of the British School at Athens, Supplement</i>
BSA Studies	<i>British School at Athens Studies</i>
CAJ	<i>Cambridge Archaeological Journal</i>
CMS	<i>Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel</i>
DMic.I	Aura Jorro F., <i>Diccionario Micénico, volumen I</i> , Madrid 1985.
DMic.II	Aura Jorro F., <i>Diccionario Micénico, volumen II</i> , Madrid 1993.
Docs. ²	Ventris M. and Chadwick J., <i>Documents in Mycenaean Greek, Second Edition</i> . Cambridge University Press, Cambridge 1973.
eDAI-F	<i>e-Forschungsberichte des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
EfA	<i>École française d' Athènes</i>
ΕΕΦΣΠΑ	<i>Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών</i>
Έργον	<i>Τὸ Έργον τῆς Ἐν Αθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
Expedition	<i>Expedition. Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania</i>
Fa ventia	<i>Fa ventia. Revista de Filologia Clàssica, Publicacions Universitat autònoma de Barcelona</i>
Hesperia	<i>The Journal of the American School of Classical Studies at Athens.</i>
JAS	<i>The Journal of Archaeological Science</i>
JHS	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>

<i>JMA</i>	<i>The Journal of Mediterranean Archaeology</i>
<i>JPrehistRel</i>	<i>The Journal of Prehistoric Religion</i>
<i>Kadmos</i>	<i>Kadmos. Zeitschrift für Vor- und Frühgriechische Epigraphik</i>
<i>Kernos</i>	<i>Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique</i>
<i>Kernos Suppl.</i>	<i>Kernos Suppléments</i>
<i>Latomus</i>	<i>Latomus. Revue d'études latines, Fondation Universitaire de Belgique</i>
<i>Μέντωρ</i>	<i>Ο Μέντωρ. Χρονογραφικό και Ιστοριογραφικό Δελτίο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>Minos</i>	<i>Minos. Rivista de Filologia Egea. Ediciones Universidad de Salamanca</i>
<i>Minos Suppl.</i>	<i>Suplementos a Minos</i>
<i>Mnemosyne</i>	<i>Mnemosyne. A Journal of Classical Studies</i>
<i>Numen</i>	<i>Numen. International Review for the History of Religions</i>
<i>OJA</i>	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
<i>OpAth</i>	<i>Opuscula Atheniensia</i>
<i>Opuscula</i>	<i>Opuscula. Annual of the Swedish Institutes in Athens and Rome</i>
<i>ΠΛΑΕ</i>	<i>Πρακτικά τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
<i>Παρουσία</i>	<i>Παρουσία. Επιστημονικό Περιοδικό του Συλλόγου Διδακτικού Προσωπικού Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών</i>
<i>Pasiphae</i>	<i>Rivista di Filologia e Antichità Egee (Pisa-Roma: Fabrizio Serra editore)</i>
<i>Pharos</i>	<i>Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens</i>
<i>Phasis</i>	<i>Phasis. Greek and Roman Studies (Tbilisi State University, Georgia)</i>
<i>ProcCambrPhilSoc</i>	<i>Proceedings of the Cambridge Philological Society</i>
<i>Radiocarbon</i>	<i>Radiocarbon. An International Journal of Cosmogenic Isotope Research</i>
<i>RDAC</i>	<i>Report of the Department of Antiquities, Republic of Cyprus</i>
<i>RA</i>	<i>Revue archéologique</i>
<i>SIMA</i>	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>
<i>SIMA-PB</i>	<i>Studies in Mediterranean Archaeology: Pocketbook</i>
<i>SMEA</i>	<i>Studi Micenei ed Egeo-Anatolici</i>
<i>TransactAmPhilosSoc</i>	<i>Transactions of the American Philosophical Society</i>
<i>WBM</i>	<i>Well Built Mycenae Series. W.D. Tylour, E.B. French and K.A. Wardle (eds), The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae 1959-1969, Oxford: Oxbow Books</i>
<i>WorldArch</i>	<i>World Archaeology</i>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1994. «Η Μυκηναϊκή πόλη στο Διμήνι. Νεότερα δεδομένα για την αρχαία Ιωλκό». Στο *Νεότερα δεδομένα των ερευνών για την αρχαία Ιωλκό* (Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος, 12 Μαΐου 1993), Βόλος: Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου, 17-44.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2003. «Μυκηναϊκή Ιωλκό», *AAA* 32-34 (1999-2001), 71-100.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2006. «Η γριζία ψευδομινύεια και η στιλβωμένη χειροποίητη κεραμική από τον Μυκηναϊκό οικισμό Διμηνίου». Στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 2003, τόμ. Ι: Θεσσαλία, Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 85-100.

- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2014.** *Η Εϋκτιμένη πόλη του Ομήρου. Ένα αστικό κέντρο στον μυχό του Παρασητικού κόλπου. Το διοικητικό κέντρο, οι οικίες και το νεκροταφείο.* Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού / Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών.
- Αραβαντινός, Β., Κουντούρη, Ε. & Φάππας, Ι. 2006.** «Το Μυκηναϊκό αποστραγγιστικό σύστημα της Κωπαΐδας: Νέα δεδομένα και πρώτες εκτιμήσεις». Στο *Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας* (Αθήνα, Οκτώβριος 2005), Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, 557-564.
- Βασιλογάμβρου, Α. 2013.** «Ανασκαφή στον Αγ. Βασίλειο Λακωνίας», *ΠΛΑΕ* 2010, 74-79.
- Βασιλογάμβρου, Α. 2014.** «Ανασκαφή στον Αγ. Βασίλειο Λακωνίας», *ΠΛΑΕ* 2011, 64-68.
- Βασιλογάμβρου, Α. 2018.** «Ανασκαφή στον Αγ. Βασίλειο Λακωνίας», *ΠΛΑΕ* 2016, 131-184.
- Βλαχόπουλος, Α.Γ. 2012.** *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: Ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο. Τόμ. Β: Η Νάξος και ο Μυκηναϊκός Κόσμος της Μετανακτορικής Περιόδου*, Σειρά Δημοσιευμάτων περιοδικού *Αρχαιογνωσία* αρ.10, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.
- Γιανναράς, Χρ. 2007.** *Ενάντια στη Θρησκεία*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Δήμου, Ε., Πεردιάκτης, Β., Οικονόμου, Γ & Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. 2003.** «Ορυκτολογική μελέτη μεταλλικών και άλλων υλικών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την ανασκαφή του Αγίου Κωνσταντίνου Μεθάνων». Στο *ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΣ* (Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998), τόμ. Α', Αθήνα: Μπουλούκος-Λογοθέτης Ο.Ε., 229-248.
- Ιακωβίδης, Σπ. 1973.** *Αι Μυκηναϊκαί Ακροπόλεις*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ιακωβίδης, Σπ. 1998.** *Γλας ΙΙ. Η ανασκαφή 1981-1991*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 173.
- Ιακωβίδης, Σπ. 2013.** *Ανασκαφές Μυκητών. ΙΙΙ. Η Νοτιοδυτική Συνοικία*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 278.
- Κάντα, Α. 2003.** «Ο Αιγαιακός κόσμος μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Απόψεις κοινών πολιτιστικών στοιχείων από τον 16ο έως τον 11ο αι.π.Χ.». Στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Πλάες. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου, 16ος-6ος αι. π.Χ.* (Κατάλογος Έκθεσης), Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης/Υπουργείο Πολιτισμού, 20-40.
- Καρακάντζα, Ε. 2004.** *Αρχαίοι Ελληνικοί Μύθοι. Ο Θεωρητικός Λόγος του 20ού αιώνα για τη Φύση και την Ερμηνεία τους*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καρπούζος, Α. 2010.** *Οι Γλώσσες του Κόσμου. Οι Κόσμοι της Γλώσσας*. Αθήνα: Εργαστήριο Σκέψης.
- Κόκκου-Βυριδή, Κ. 1999.** *Ελευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 185.
- Κονσολάκη, Ε. 1991.** «Μέθανα. Άγιος Κωνσταντίνος», *ΑΔ* 46:Β1, 71-74.
- Κονσολάκη, Ε. 2003α.** «Τα Μυκηναϊκά ειδώλια από τον Άγιο Κωνσταντίνο Μεθάνων». Στο *ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΣ* (Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998), τόμ. Α', Αθήνα: Μπουλούκος-Λογοθέτης Ο.Ε., 375-406.
- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. 2003β.** «Ταφές νηπίων στο Μυκηναϊκό ιερό του Αγίου Κωνσταντίνου Μεθάνων». Στο *ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΣ* (Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998), τόμ. Α', Αθήνα: Μπουλούκος-Λογοθέτης Ο.Ε., 257-284.

- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. 2016α.** «Επισκόπηση της Λατρείας του Ποσειδώνος στην Τροιζηνία», *ΑΕ* 155 (περίοδος πέμπτη), 43-74.
- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. 2016β.** «Μυκηναϊκό Ιερό στα Μέθανα - Η λατρεία στο λόφο του Αγ. Κωνσταντίνου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 121, 37-47.
- Κορρές, Γ. 1980.** «Έρευναι και ανασκαφαί ανά την Πυλία», *ΠΛΑΕ* 1978, 323-360.
- Κορρές, Γ. 1982.** «Ανασκαφαί ανά την Πυλία», *ΠΛΑΕ* 1980, 120-187.
- Κοσμόπουλος, Μ.Β. 2013α.** «Ανασκαφή Ίκλαινας Μεσσηνίας», *ΠΛΑΕ* 2010, 33-51.
- Κοσμόπουλος, Μ.Β. 2013β.** «Μυκηναϊκή λατρεία στην Ελευσίνα και η επιβίωσή της στα Γεωμετρικά χρόνια», *Μέντωρ* 105 (Αφιέρωμα στη Μνήμη Γεωργίου Μυλωνά), 161-174.
- Κοσμόπουλος, Μ.Β. 2014c.** «Ίστορία δύο πόλεων. Η Αθήνα και η Ελευσίνα στην Εποχή του Χαλκού», *Μέντωρ* 109 (Δημόσια Συνεδρία για το Έργο του Σπύρου Ιακωβίδη), 173-188.
- Κούρου, Ν. 2006.** «Mare Cyprium, Mare Punicum, Mare Graecum. Η Μεσόγειος στις Αρχές της Πρώτης Χιλιετίας π.Χ.». Στο Ι.Κ. Προμπονάς & Π. Βαλαβάνης (επιμ.), *ΕΥΕΡΓΕΣΙΗ. Τόμος Χαριστήριος στον Π. Ι. Κοντό (Παρουσία τεύχ. 17/18)*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 571-580.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. 1986.** «Η ερμηνεία των μύθων από την αρχαιότητα ως σήμερα». Στο Ι. Θ. Κακριδής (επιμ.), *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. Ι, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 241-303.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1977.** «Ιερόν Μαλεάτου Απόλλωνος εις Επίδαυρον», *ΠΛΑΕ* 1975, 162-175.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1978.** «Ανασκαφή στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα», *ΠΛΑΕ* 1976, 202-209.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1980α.** «Ανασκαφή στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα», *ΠΛΑΕ* 1977, 187-194.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1980β.** «Ανασκαφή στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα», *ΠΛΑΕ* 1978, 111-119.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1980γ.** «Κρατική Λατρεία και Ίστορία της Πόλεως Επίδαυρου», *ΕΕΦΣΠ*, τομ.ΚΖ' (1979), Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 54-77.
- Λαμπρινουδάκης, Β., 1981.** «Ανασκαφή στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα», *ΠΛΑΕ* 1979, 127-129.
- Λαμπρινουδάκης, Β., 1983.** «Ανασκαφή στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα», *ΠΛΑΕ* 1981, 157-181.
- Λαμπρινουδάκης, Β., 1986.** «Ανασκαφή Επίδαυρου», *ΠΛΑΕ* 1983, 151-159.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1991α.** «Ιερό Απόλλωνος Μαλεάτα Επίδαυρου», *ΠΛΑΕ* 1987, 52-65.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1991β.** «Ιερό Απόλλωνος Μαλεάτα Επίδαυρου», *ΠΛΑΕ* 1988, 21-29.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 1985.** *Εισαγωγή στη Σημσιολογία* (πανεπιστημιακό σύγγραμμα), Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 1996.** «Νέα στοιχεία για τις μυκηναϊκές θέσεις στην περιοχή του Βόλου». Στο Ε. De Miro, L. Godart & A. Sacconi (eds), *Atti e memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia* (Roma-Napoli, 14-20 Ottobre 1991), *Incunabula Graeca* 98, Roma: Edizioni dell'Ateneo (Università di Roma), 1175-1187.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. 2003.** «Η Υστεροελλαδική ΠΠΓ στο Κάστρο του Βόλου». Στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά & Μ. Παπακωνσταντίνου (eds), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου* (Πρακτικά Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία, 26-30 Σεπτεμβρίου

1999), Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού/ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 253-262.

Μπουλώτης, Χ. 1985. «Μινωικοί αποθέτες θεμελίωσης». Στο *Πεπραγμένα Ε' Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος, 25.9-1.10, 1981)*, τόμ. Α', Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 248-257.

Μπουλώτης, Χ. 1986. «Στοιχεία μαγείας στη Μινωική Κρήτη», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 20, 8-15.

Μπουλώτης, Χ. 1993. «Μεταμορφώσεις στην Αιγαιακή Προϊστορία. Μερικές απόψεις για τη 2^η χιλιετία π.Χ.», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 49(2), 11-20.

Μπουλώτης, Χ. 1995. «Αιγαιακές τοιχογραφίες. Ένας πολύχρωμος αφηγηματικός λόγος», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 55, 13-32.

Μπουλώτης, Χ. 2013. «Από το Ανάκτορο των Μυκηνών στο Θρησκευτικό Κέντρο: Ο σηματοδοτικός λόγος των τοιχογραφιών». Στο Β.Χ. Πετράκος (επιμ.), *Γεώργιος Εμμ. Μυλωνάς. Βίος και Έργο. 1898-1988*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 290, 85-128.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1932. «Προϊστορική Ελευσίς», στο Κ. Κουρουπιώτης: *Ελευσινιακά*, Αθήνα: Τυπογραφείο 'Εστία', 1-164.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1968. «Άνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΛΑΕ* 1966, 103-114.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1970. «Άνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΛΑΕ* 1968, 5-11.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1972. *Το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών / The Cult Center of Mycenae*. Αθήνα: Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 33.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1973. «Άνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΛΑΕ* 1971, 146-156.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1974. «Άνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΛΑΕ* 1972, 114-126.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1975α. «Άνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΛΑΕ* 1973, 99-107.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1975β. *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, τόμ. Α-Γ. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 81.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1976. «Άνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΛΑΕ* 1974, 89-92.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1977. *Μυκηναϊκή Θρησκεία. Ναοί, Βωμοί και Τεμένη*. Αθήνα: Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 39.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1977β. «Άνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΛΑΕ* 1975, 153-161.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1983. *Πολύχρωσοι Μυκήναι*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Μυλωνάς, Γ.Ε. & Τραυλός, Ι. 1983. «Άνασκαφή Ελευσίνας», *ΠΛΑΕ* 1981, 155-156.

Ντούμας, Χ. 1992. *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*. Αθήνα: Ίδρυμα Θήρας, Πέτρος Μ. Νομικός.

Παπαγγελή, Κ. 1997. «Άνασκαφή Ελευσίνας», *ΑΔ* 47:Β1 (1992), 32-42.

Παπαγγελή, Κ. 2002. *Ελευσίνα. Ο Αρχαιολογικός Χώρος και το Μουσείο*. Αθήνα: Όμιλος Λάτση.

Παπαγεωργίου, Ε. 2019. «Ιστορίες ενηλικίωσης στο προϊστορικό Ακρωτήρι. Δρώμενα και εικονογραφικοί συσχετισμοί», *ΑΑΣ* 8, 2011-2012, *Περιοδική έκδοση της Εταιρείας Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας*, Αθήνα: Εταιρεία Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας, 24-111.

Παπαδημητρίου, Ι. 1951. «Άνασκαφαί του Ιερού του Απόλλωνος Μαλεάτα εν τω Ασκληπιείω της Επιδαύρου», *ΠΛΑΕ* 1950, 194-202.

Παπαδημητρίου, Ά. 2015. *Μυκήνες* (Σειρά: Ο Κύκλος των Μουσείων), Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.

- Παπασάββας, Γ. 2001.** *Χάλκινοι υποστάτες από την Κρήτη και την Κύπρο: τριποδικοί και τετράπλευροι υποστάτες από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.* Nicosia: A.G.Leventis Foundation.
- Παραδέλλης, Θ. 1997.** «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση, Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη: Από την αυτόνομη δράση στην κοινωνική πρακτική», στο Ong W.J. (1982) 1997, *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη*, μετάφρ. Κ. Χατζηκυριάκου, επιμ. Θ. Παραδέλλης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ix-xxxv.
- Πέππα-Παπαϊωάννου, Ε. 1985.** *Πήλινα Ειδώλια από το Ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα Επιδαυρίας*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Πλάτων, Ε. 2008.** «Η υιοθέτηση στην Κρήτη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. θρησκευτικών ιδεών και πεποιθήσεων προερχομένων από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου». Στο *Εμπόριο: Διακίνηση και ανταλλαγή αγαθών, ιδεών και τεχνολογίας στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο. Από την προϊστορική μέχρι την αρχαϊκή εποχή* (Πρακτικά συνεδρίου, Ohlstadt, 19-21 Μαΐου 2006), Weilheim: Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte e.V., 305-325.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1982.** «Μυκηναϊκές τριποδικές τράπεζες προσφορών», *AE* 121, 20-33.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1993.** «Η Μυκηναϊκή παρουσία στις Κυκλάδες». Στο *Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος, 5-9 Σεπτεμβρίου 1991*, Αθήνα: Εταιρεία Κυκλαδικών Μελετών, 205-215.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 2003.** «Μυκηναϊκά πήλινα ομοιώματα επίπλων». Στο *ΑΡΓΟΣΑΡΩΝΙΚΟΣ* (Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998), τόμ. Α', Αθήνα: Μπουλούκος-Λογοθέτης Ο.Ε., 301-307.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 2017.** «Μυκηναϊκοί οικισμοί στο Σαρωνικό κατά τη Μετανακτορική περίοδο». Στο V. Vlachou - A. Gadolou (eds), *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in honour of Nota Kourou* (Études d' archeology, 10), Brussels: Université libre de Bruxelles/CReA-Patrimoine, 263-275.
- Ρουσιώτη, Δ. 2011.** *Ιερά και θρησκευτικές τελετουργίες στην Ανακτορική και Μετανακτορική Μυκηναϊκή περίοδο*, Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Ρουσιώτη, Δ. 2015.** «Όψεις της μυκηναϊκής λατρείας στη Μαγνησία», *ΑΕΘΣΕ* 4, 2012, τόμ. Ι: Θεσσαλία, Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού-Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 123-134.
- Σακελλάρακη, Μ. 2011.** *Ο χαρακτήρας και η λειτουργία των Νεοανακτορικών κτηρίων: η περίπτωση του Νίρου Χάνι*, Διδ. διατριβή., Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Σκαφιδά, Ε., Καρνάβα, Α., Γεωργίου, Ι. & Αγνωσιώτης, Δ. 2018.** «Ο οικισμός στο Κάστρο-Παλαιά Βόλου. Από τις έρευνες του Δημήτρη και της Μαρίας Θεοχάρη μέχρι σήμερα», *ΑΔ* 69-70 (2014-15), 65-82.
- Σκαφιδά, Ε., Καρνάβα, Α., Olivier, J-P., Rehren, T., Ασδεράκη-Τζουμερλιώτη, Ε., Βαξεβανόπουλος, Μ., Μανιάτης, Ι., Τσαρτσίδου, Γ., Γεωργίου, Ι. & Τσιγάρα, Μ. 2015.** «Ο οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού στο Κάστρο-Παλαιά Βόλου: Από τις ανασκαφικές έρευνες του Δ. Θεοχάρη στα νέα ευρήματα της πρόσφατης διεπιστημονικής έρευνας», *ΑΕΘΣΕ* 4: 2012, Τόμ.Ι Θεσσαλία, 145-157.
- Σταμπολίδης, Ν.Χ. και Καρέτσου, Α. (eds) 1998.** *Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος, Δωδεκάνησα, Κρήτη. 16^{ος} – 6^{ος} αι.π.Χ.*, Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης/ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

- Σωτηριάδης, Γ. 1907.** «Ανασκαφαί εν τη εσπέρια Λοικρίδι, εν Αιτωλία και εν Φωκίδι», *ΠΛΑΕ 1906*, 130-145.
- Τερζάκης, Φ. 1997.** *Μελέτες για το Ιερό*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τουρναβίτου, Ι. 2014.** *Κύθηρα. Το Μινωικό Ιερό Κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό*, 4: *Κεραμική της Εποχής του Χαλκού*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ.289.
- Τουρναβίτου, Ι. 2014β.** «Ο Σπύρος Ιακωβίδης στις Μυκήνες (1958-2013)». Στο Β.Χ. Πετράκος (επιμ.), *Σπύρος Ευστ. Ιακωβίδης. Βίος και Έργο. 1922-2013*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 297, 223-258.
- Τσουντας, Χ. 1888α.** «Ανασκαφαί Μυκηνηών του 1886», *ΠΛΑΕ 1886-1887*, 59-79.
- Τσουντας, Χ. 1888β.** «Περί των εν Μυκήναις ανασκαφών του 1887», *ΠΛΑΕ 1886-1887*, 65-66.
- Φάμπας, Ι. 2009.** *Έλαιον εὐῶδες, τεθωμένον: Τα αρωματικά έλαια και οι πρακτικές χρήσεις τους στη Μυκηναϊκή Ελλάδα και την αρχαία Εγγύς Ανατολή (14^{ος}-13^{ος} αι.π.Χ.)*, Διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Φίλιος, Δ. 1885.** «Εκθεσις περι των εν Ελευσίनि ανασκαφών», *ΠΛΑΕ 1884*, 64-87.
- Χαμηλάκης, Γ. 2015.** *Η Αρχαιολογία και οι Αισθήσεις. Βίωμα, Μνήμη, και Συνκίνηση*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Χασιακού, Α. 2012.** «Μάλλθη – Δώριον». Στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία – Πελοπόννησος*, Αθήνα: Μέλισσα, 458-9.
- Abell, N. 2014.** “Migration, Mobility, and Craftspeople in the Aegean Bronze Age: A case study from Ayia Irini on the Island of Kea”, *WorldArch* 46.4, 551-568.
- Abell, N. & Hilditch, J. 2016.** “Adoption and Adaption in Pottery Production practices: Investigating Cycladic community interactions through the ceramic record of the Second Millenium B.C.”. Στο E.Gorogianni – P.Pavúk – L.Girella (eds), *Beyond Thalassocracies. Understanding processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Oxford: Oxbow Books, 154-171.
- Adams, E. 2004.** “Power and Ritual in Neopalatial Crete: A regional comparison”, *WorldArch* 36.1, 26-42.
- Adrymi-Sismani, V. 2004-2005.** “Le palais de Iolkos et sa destruction”, *BCH* 128-129, 1-54.
- Adrymi-Sismani, V. 2006.** “The palace of Iolkos and its end”. Στο S.Deger-Jalkotzy – I.Lemos (eds), *Ancient Greece. From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 465-482.
- Adrymi-Sismani, V. 2007a.** “Mycenaean northern borders revisited. New evidence from Thessaly”. Στο M. Galaty - W. Parkinson (eds), *Rethinking Mycenaean Palaces II*, Los Angeles: University of California, 159-177.
- Adrymi-Sismani, V. 2007b.** “Iolkos: Myth, Archaeology and History”. Στο *The Argonautica and Ancient culture* (International Conference, October, 1-5 2007), *Phasis* 10, vol.I., 20-31.
- Adrymi-Sismani, V. & Godart, L. 2005.** “Les inscriptions en linéaire B de Dimini/Iolkos et leur contexte archéologique”, *ASAtene* 83.I, 47-69.

- Adrymi-Sismani, V., Rehren, T. & Asderaki-Tzoumerkioti, E. 2009.** “Two Mycenaean lead vessels: Composition and manufacture”, *AEΘΣΕ* 2, 2006, τόμ.Ι: Θεσσαλία, Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 695-705.
- Albers, G. 1994.** *Spätmykenische Stadtheiligtümer. Systematische Analyse und vergleichende Auswertung der archäologischen Befunde*, BAR-IS 596, Oxford: Archaeopress.
- Albers, G. 2001.** “Rethinking Mycenaean sanctuaries”. Στο R. Laffineur & R. Hägg (eds), *Aegaeum 22 : POTNLA. Deities and religion in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 8th international Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000), Liège/Austin: Université de Liège, 131-141.
- Albers, G. 2004.** “Re-evaluating Mycenaean sanctuaries”. Στο M. Wedde (ed), *Celebrations. Sanctuaries and the Vestiges of Cult practice* (Selected papers and discussions from the 10th Anniversary Symposium of the Norwegian Institute at Athens, 12-16 May 1999), Bergen: P.Åströms editions, 111-149.
- Alcock, S. & Osborne, R. (eds) 1994.** *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Oxford: Clarendon Press.
- Anagnostou-Laoutides, E. 2017.** *In the Garden of Gods: models of kingship from Sumerians to the Seleucids*. London/New York: Routledge.
- Antonaccio, C.M. 1994.** “Placing the past: the Bronze Age in the cultic topography of Early Greece”. Στο S. Alcock & R. Osborne (eds), *Placing the gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Oxford: Clarendon Press, 79-104.
- Antonaccio, C.M. 1995.** *An Archaeology of Ancestors: Tomb cult and Hero Cult in Early Greece* (Greek Studies: Interdisciplinary Approaches), Lanham: Harvard University/Rowman & Littlefield.
- Antonaccio, C.M. 2005.** “Dedications and the Character of Cult”. Στο R. Hägg & B. Alroth (eds), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian* (Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Göteborg University, 25-27 April 1997), Stockholm : Paul Åströms förlag, 99-112.
- Antonaccio, C.M. 2006.** “Religion, Basileis, and Heroes”. Στο S.Deger-Jalkotzy – I.Lemos (eds), *Ancient Greece. From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 381-395.
- Aravantinos, V. 1991.** “Santuari e palazzo: appunti sui rapporti economico-amministrativi tra la sfera del culto e il potere politico in età micenea”. Στο *Atti del convegno internazionale, ANATHEMA: regime delle offerte e vita dei santuari nel Mediterraneo antico* (Roma, 15-18/6/1989), Scienze dell’ antichità 3-4. Roma: Università degli Studi di Roma, 243-261.
- Aravantinos, V. 2004.** “New evidence about the EH II period in Thebes: a new architectural complex and a group burial within the Kadmeia”. Στο E. Alram-Stern (ed), *Die ägäische Frühzeit: Die Frühbronzezeit in Griechenland*, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1255-1259.
- Aravantinos, V. 2010.** “Mycenaean Thebes: old questions, new answers”. Στο I. Boehm & S. Müller-Celka (eds), *Espace civil, espace religieux en égée durant la période mycénienne* (Actes des journées d’ archeologie et de philologie mycéniennes, Université Lumière-Lyon, February 1 2006-March 1 2007), Lyon: Travaux de la Maison de l’ Orient et de la Méditerranée, no.54, 51-70.

- Aravantinos, V. 2019.** “Old memories versus new trends in Postpalatial Thebes”. Στο E.Borgna - I.Caloi - F.M.Carinci - R.Laffineur (eds), *Aegaeum 43 : MNHMH / MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Ca’Foscari University of Venice, 17-21 April 2018), Leuven/Liège: Peeters, 187-197.
- Aravantinos, V., Godart, L. & Sacconi, A. 2001.** *Thèbes, Fouilles de la Cadmée I. Les tablettes en Linéaire B de la odos Pelopidou. Édition et commentaire.* Pisa/Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.
- Aravantinos, V. & Vasilogamvrou, A. 2012.** “The First Linear B Documents from Ayios Vasileios (Laconia)”. Στο P.Carlier et al. (eds), *Études mycéniennes 2010. Actes du XIIe colloque international sur les textes égéens* (Sèvres, Paris, Nanterre, 20-23 Septembre 2010), Pisa-Roma: Fabrizio Serra, 41-54.
- Aravantinos, V. & Psaraki, K. 2012.** “Mounds over Dwellings. The Transformation of domestic spaces into community monuments in EH II Thebes, Greece”. Στο E. Borgna and S. Müller Celka (eds), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, (Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008), Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée, 401-413.
- Assmann, J. 1995.** “Collective Memory and Cultural Identity” (transl. J. Czaplicka), *New German Critique* no.65, Duke University Press, 125-133.
- Assmann, J. 2006.** *Religion and Cultural Memory: Ten Studies.* (transl. R. Livingstone), Stanford: Stanford University Press.
- Atkinson, T.D. et al. 1904.** *Excavations at Phylakopi in Melos conducted by the British School at Athens* (Society for the Promotion of Hellenic Studies, Suppl. Paper No.4), London: Macmillan.
- Bachelard, G. 1964.** *The Psychoanalysis of Fire* (transl. A.C.M. Ross), London: Routledge.
- Baltus, M.R. & Baires, S.E. 2012.** “Elements of Ancient Power in the Cahokian World”, *Journal of Social Archaeology* 12(2), 167-192.
- Barber, R.L.N. 1992.** “The origins of the Mycenaean Palace”. Στο J.M. Sanders (ed), *ΦΛΙΟΛΑΚΩΝ: Laconian Studies in Honor of Hector Catling*, London: Oxbow Books, 11-24.
- Barber, R.L.N. 1987.** *Οι Κυκλάδες στην Εποχή του Χαλκού* (μετάφρ. Ο. Χατζηαναστασίου), Αθήνα 1994: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Baron, J. 2014.** “Metapragmatics in Archaeological Analysis: Interpreting Classic Maya Patron Deity Veneration”, *Signs and Society* 2(2) (September 2014), Semiosis Research Center at Hankuk University of Foreign Studies: The University of Chicago Press, 249-283.
- Barrett, J.C. 1991.** “Towards an Archaeology of Ritual”. Στο P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates & J. Toms (eds), *Sacred and Profane* (Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual, and Religion, Oxford 1989), Oxford: Oxford University, Committee for Archaeology, 1-9.
- Barthes, R. 1979.** *Μυθολογίες. Μάθημα: Εναρκτήρια παράδοση στην έδρα της Φιλολογικής Σημειολογίας της Λογοτεχνίας στο Collège de France, 7 Γενάρη 1977* (μετάφρ. Κ. Χατζηδήμου - I. Πάλλη), Αθήνα 1979: Εκδόσεις Ράππα.
- Baumach, L. 1979.** “Further Thoughts on the Knossos Fp Series”. Στο E. Risch & H. Mühlestein (eds), *Colloquium Mycenaenum* (Actes du Sixième Colloque International sur les

Textes Mycéniens et Égéens tenu à Chaumont sur Neuchâtel du 7 au 13 Septembre 1975), Genève: Libraire Droz, 197-205.

Bell, C. 1992. *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford/New York: Oxford University Press.

Bell, C. 1997. *Ritual Perspectives and Dimensions*. Oxford/New York: Oxford University Press. [2022, *Τελετουργία Προοπτικές και Διαστάσεις, μετάφρ. Θ. Παραδέλλης, Επιστήμες του Ανθρώπου 11, Αθήνα: Ηριδανός*].

Bell, C. 2007. “Response: Defining the Need for a Definition”. Στο E. Kyriakidis (ed), *The Archaeology of Ritual (Cotsen Advanced Seminar, 3)*, Los Angeles: Cotsen Institute/University of California Publications, 289–308.

Bendall, L.M. 2001. “The Economics of Potnia in the Linear B Documents: Palatial Support for Mycenaean Religion”. Στο R. Laffineur & R. Hägg (eds), *Aegaeum 22: POTNIA* (Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000), Liège/Austin: Université de Liège, 446-452.

Bendall, L.M. 2003. “A reconsideration of the Northeastern Building at Pylos: Evidence for a Mycenaean Redistributive Center”, *AJA* 107, 181-231.

Bendall, L.M. 2004. “Fit for a King? Hierarchy, Exclusion, Aspiration and Desire in the Social Structure of Mycenaean Banqueting”. Στο P. Halstead & J.C. Barrett (eds), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece (Sheffield Studies in Archaeology, 5)*, Oxford: Oxbow Books, 105-135.

Bendall, L.M. 2007. *Economics of Religion in the Mycenaean World. Resources Dedicated to Religion in the Mycenaean Palace Economy*. Oxford: Oxford University School of Archaeology, Monograph Number 67.

Bendall, L. M. 2008. “How much makes a Feast? Amounts of Banqueting Foodstuffs in the Linear B Records of Pylos”. Στο A. Sacconi, M. del Frio, L. Godart e M. Negri (eds), *Colloquium Romanum* (Atti del XII Colloquio Internazionale di Micenologia. Roma, 20-25 Febbraio 2006), *Pasiphae* I-II, 77-100.

Bennett, E.L. 1983. “Pylian Landholding Jots and Titles”. Στο A.Heubeck & G.Neumann (eds), *Res Mycenae* (Akten de VII Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Nürnberg vom 6-10 April 1981), Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 41-54.

Bennett, E.L. & Olivier, J.-P. 1976. *The Pylos Tablets Transcribed, Part II: Hands, Concordances, Indices* (Incunabula Graeca, vol. LIX), Roma.

Bennett, J.L. 1999. “Thermal alterations of buried bones”, *JAS* 26, 1-8.

Bennet, J. 2001. “Agency and Bureaucracy: Thoughts on the Nature and Extent of Administration in Bronze Age Pylos”. Στο S. Voutsaki & J. Killen (eds), *Economy and Politics in the Mycenaean Palatial States* (Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge), Cambridge Philological Society Suppl. vol. 27, Cambridge, 25-37.

Bennet, J. 2007a. “The Aegean Bronze Age”. Στο W. Scheidel. I. Morris & R. Saller (eds), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press, 175-210.

Bennet, J. 2007b. “Representations of Power in Mycenaean Pylos: Script, Orality, Iconography”. Στο F. Lang, C. Reinholdt & J. Weilhartner (eds), *ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΑΠΙΣΤΕΙΟΣ. Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag*, Vienna: Phoibos Verlag, 11-22.

- Berggren, Å. & Stutz, L. 2010.** “From spectator to critic and participant: A new role for archaeology in ritual studies”, *Journal of Social Archaeology* 10 (2), 171-197.
- Bergquist, B. 1988.** “The Archaeology of Sacrifice: Minoan-Mycenaean versus Greek - A Brief Query into Two Sites with Contrary Evidence”. Στο R. Hägg, N. Marinatos & G. Nordquist (eds), *Early Greek Cult Practice* (Proceedings of the 5th International Symposium at the Swedish Institute at Athens), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 21-44.
- Bergquist, B. 1993.** “Bronze Age Sacrificial Koine in the Eastern Mediterranean? A Study of Animal Sacrifice in the Ancient Near East”. Στο J. Quaegebeur (ed), *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East* (Proceedings of the International Conference, Katholieke Uniersiteit Leuven, 17-20 April 1991), *Orientalia Lovaniensia analecta* 55, Leuven, 11-44.
- Bergquist, B. 1998.** “Feasting of Worshippers or Temple and Sacrifice? The Case of the Herakleion on Thasos”. Στο R. Hägg (ed.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence* (Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult at the Swedish Institute at Athens, 22–24 October 1993), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 57–72.
- Bernabé, A. 2013.** “Dionysos in the Mycenaean World”. Στο A. Bernabé et al. (eds), *Redifining Dionysos*, Berlin/Boston: De Gruyter, 23-37.
- Biehl, P. F., Bertemes, F. & Meller, H. (eds) 2001.** *The Archaeology of Cult and Religion*. Budapest: Archaeolingua.
- Blakolmer, F. 2000.** “The Functions of Wall Painting and Other Forms of Architectural Decoration in the Aegean Bronze Age”. Στο S. Sherratt (ed), *The Wall Paintings of Thera, I* (Proceedings of the First International Symposium, Thera, 30 August-4 September 1997), Athens: Thera Foundation, 393-412.
- Blakolmer, F. 2010.** “A Pantheon without attributes? Goddesses and gods in Minoan and Mycenaean iconography”. Στο J. Mylonopoulos (ed), *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome (Religions in the Graeco-Roman World, 170)*, Leiden/Boston: Brill, 21-61.
- Blanton, R. 1995.** “The Cultural Foundations of Inequality in Households”. Στο T. Douglas Price & G.M. Feinman (eds), *Foundations of Social Inequality*, New York: Plenum Press, 105-127.
- Blegen, C.W. 1953.** “The Palace of Nestor. Excavations at Pylos, 1952”, *AJA* 57:2, 59-64.
- Blegen, C.W. & Rawson, M. 1966.** *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I: The Buildings and their Contents*. Princeton: Princeton University Press.
- Bloch, M. 1974.** “Symbols, Song, Dance and Features of Articulation. Is religion an extreme form of traditional authority?”, *European Journal of Sociology*, vol.15(1), Cambridge: Cambridge University Press, 54-81.
- Bloch, M. 1985.** “Religion and Ritual”. Στο A. Kuper & J. Kuper (eds.), *The Social Science Encyclopedia*, London: Routledge, 698-701.
- Borgna, E. 2004.** “Aegean Feasting: A Minoan Perspective”, στο J. Wright (ed), *The Mycenaean Feast, Hesperia* 73:2, 247-279.
- Borgna, E. 2012.** “From Minoan Crete to Mycenaean Greece and Beyond: The dissemination of ritual practices and their material correlates in ceremonial architecture”. Στο J. Maran and P.W. Stockhammer (eds), *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, Oxford/Oakville: Oxbow Books, 137-151.

- Boulotis, C. 1990.** “Synnaoi theoi: A Cult Phenomenon of the Aegean Late Bronze Age (summary)”. Στο R. Hägg & G. Nordquist (eds.), *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid* (Proceedings of the sixth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 11-13 June 1988), Stockholm: Svenska Institutet I Athen, 199.
- Bourdieu, P. 1977.** *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boyd, M.J. 2002.** *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Customs in the Southern and Western Peloponnese*, BAR-IS 1009, Oxford: Archaeopress.
- Bradley, R. 1998.** *The Significance of Monuments: On the Shaping of Human Experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. London/New York : Routledge.
- Bremmer, J. 2007.** “Ritual”. Στο S.I. Johnston (ed.) *Ancient Religions*, Cambridge, Mass./London : Harvard University Press, 32-44.
- Broodbank, C. 2004.** “Minoanisation”, *ProCambrPhilSoc* 50, 46-91.
- Brysbaert, A. & Vetters, M. 2010.** “Practising Identity: A Crafty Ideal?”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 10(2), 25-43.
- Brysbaert, A. & Vetters, M. 2013.** “A Moving Story about ‘Exotica’: Objects’ Long-Distance Production Chains and Associated Identities at Tiryns, Greece”. *Opuscula* 6, Stockholm, 175-210.
- Brysbaert, A. & Vetters, M. 2015.** “Mirroring the Mediterranean? Self-image and artisanal networking in 12th century BC Tiryns - Metalworking in 12th century BC Greece: focusing on the small-scale”. Στο A. Babbi, F. Bubenheimer-Erhart, B. Marín-Aguilera & S. Mühl (eds), *The Mediterranean Mirror: cultural contacts in the Mediterranean Sea between 1200 and 750 B.C.* (International Post-Doc and Young Researcher Conference, Heidelberg, 6th-8th October 2012), Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 161-175.
- Burkert, W. 1966.** “Greek Tragedy and Sacrificial Ritual”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7(2), Duke University, 87-121.
- Burkert, W. 1977.** *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή* (μετάφρ. Ν.Π. Μπεζαντάκος & Α. Αβαγιανού), Αθήνα 1993: Καρδαμίτσα.
- Burkert, W. 1979.** *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*. Berkeley: University of California Press.
- Burkert, W. 1983.** *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth* (transl. P. Bing), Berkeley : University of California Press.
- Burkert, W. 1987.** “Offerings in Perspective: Surrender, Distribution, Exchange”. Στο T. Linders & G. Nordquist (eds), *Gifts to the Gods* (Proceedings of the Uppsala Symposium 1985), *Boreas* 15, Stockholm: Almqvist & Wiksell , 43-50.
- Buxton, R. 2002.** *Όψεις του φαντασιακού στην Αρχαία Ελλάδα: Η Μυθολογία και τα Συμφοραζόμενα της* (μετάφρ. Τ. Τυφλόπουλος, επιμ. Δ.Ι. Ιακώβ), Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Carlier, P. 1999.** *Όμηρος* (μετάφρ. Α. Κεφάλλα), Αθήνα 2005: Πατάκη.
- Carter, J.B. & Morris, S.P. (eds) 1995.** *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*. Austin: University of Texas Press.
- Carter, T. 2004.** “Transformative Process in Liminal Spaces: Craft as Ritual Action in the Throne Room area”. Στο G. Cadogan, E. Hatzaki & A. Vasilakis (eds), *Knossos: Palace, City, State*, *BSA Studies* 12, 273-282.

- Caskey, M.E. 2009.** “Dionysos in the Temple at Ayia Irini, Kea”. Στο Δ. Δανιηλίδου (επιμ.), *ΔΩΡΟΝ: Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 143–163.
- Caskey, M.E. 1998.** “Ayia Irini: Temple studies”. Στο Λ. Μενδώνη & Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, 22-25 Ιουνίου 1994), *Μελετήματα* 27, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ίονιο Πανεπιστήμιο, 123-138.
- Caskey, M.E. 1986.** *KEOS II. The Temple at Ayia Irini, Part I: the Statues*. Princeton: Princeton University Press.
- Caskey, M.E. 1981.** “Ayia Irini, Kea: the terracotta statues and the cult in the temple”. Στο R. Hägg & N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 127-136.
- Caskey, M.E. 1978.** “News Letter from Greece”, *AJA* 82:3, 339-353.
- Caskey, J.L. 1955.** “Excavations at Lerna, 1954”, *Hesperia* 24, 25-49.
- Caskey, J.L. 1956.** “Excavations at Lerna, 1955”, *Hesperia* 25, 147-173.
- Caskey, J.L. 1962.** “Excavations in Keos, 1960-1961”, *Hesperia* 31, 263-283.
- Caskey, J.L. 1964a.** “Excavations in Keos, 1963”, *Hesperia* 33, 314-335.
- Caskey, J.L. 1964b.** “Excavations in Keos”, *ΑΔ* 19:Β1 *Χρονικά*, 414-419.
- Caskey, J.L. 1971.** “Excavations in Keos, Part I: Excavations and Explorations 1966-1970”, *Hesperia* 40, 359-396.
- Caskey, J.L. 1972.** “Investigations in Keos, Part II: A Conspectus of the Pottery”, *Hesperia* 41, 357–401.
- Catling, H. W. 1982-83.** “Archaeology in Greece, 1982-83”, *AR* 29, 3-62.
- Catling, H.W. 1984.** “Workshop and heirloom: prehistoric bronze stands in the East Mediterranean”, *RDAC* 1984, 69–91.
- Cavanagh, W. G. 2001.** “Empty space? Courts and squares in Mycenaean towns”. Στο K. Branigan (ed), *Urbanism in the Aegean Bronze Age* (Sheffield Studies in Archaeology, 4), U.K.: Sheffield Academic Press, 119-134.
- Cavanagh, W. G. & Mee, C. 1998.** *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, *SIMA* 125, Jonsered: Paul Åstroms Förlag.
- Chadwick, J. 1958.** *The Decipherment of Linear B*. Cambridge: University Press.
- Chadwick, J. 1976.** *The Mycenaean World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chadwick, J. 1985.** “What do we know about Mycenaean religion?”. Στο A. Morpurgo-Davies & Y. Duhoux (eds), *Linear B: A 1984 survey* (Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies, Dublin, 27 August-1 September 1984), *BCILL* 26, Louvain-la-Neuve: Cabay, 191-202.
- Chadwick, J. 1986.** “The semantic history of Greek εσχάρα». Στο A. Etter (ed), *o-o-pe-ro-si. Festschrift für Ernst Risch zum 75. Geburtstag*, Berlin/New York: DeGruyter, 515-523.
- Chadwick, J. 1998.** “Three Temporal Clauses”, *Minos* 31-32 (1996-97), 293-301.
- Chapin, A. 2016.** “The Performative Body and Social Identity in the Room of the Fresco at Mycenae”. Στο M. Mina, S. Triantaphyllou & Y. Papadatos (eds), *An Archaeology of Prehistoric Bodies and Embodied Identities in the Eastern Mediterranean*, Oxford/Philadelphia: Oxbow Books, 81-88.

- Chenal-Velarde, I. & Studer, J. 2003.** “Archaeozoology in a ritual context: the case of a sacrificial altar in Geometric Eretria”. Στο E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, C. Gamble & P. Elefanti (eds), *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances*, BSA Studies 9, 215-220.
- Cline, E.H. 1995.** “„My Brother, My Son“: Rulership and Trade between the LBA Aegean, Egypt and the Near East”. Στο P. Rehak (ed), *Aegaeum 11: The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean* (Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992), Liège/Austin: Universite de Liege/University of Texas, 143-150.
- Cline, E.H. 1999.** “Coals to Newcastle, Wallbrackets to Tiryns: Irrationality, Gift Exchange, and Distance Value”. Στο P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds), *Aegaeum 20: MELETEMATATA. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*, vol. I, Liège: Universite de Liege, 119-123.
- Cline, E.H. 2007.** “Rethinking Mycenaean International Trade with Egypt and the Near East”. Στο M.L. Galaty & W.A. Parkinson (eds), *Rethinking Mycenaean Palaces II* (Cotsen Institute of Archaeology, Monograph 60), Los Angeles: University of California Publications, 190-200.
- Clinton, K. 2005.** “Pigs in Greek Rituals”. Στο R. Hägg & B. Alroth (eds), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian* (Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Göteborg University, 25-27 April 1997), Stockholm: Paul Åströms förlag, 167-179.
- Cohen, C., Maran, J. & Vettters, M. 2010.** “An ivory rod with a cuneiform inscription, most probably Ugaritic, from a final palatial workshop in the Lower Citadel of Tiryns”, *AA* 2010.2, 1–22.
- Connerton, P. 1989.** *How societies remember*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Cosmopoulos, M.B. 2003.** “Mycenaean Religion at Eleusis: The Architecture and Stratigraphy of Megaron B”. Στο M. Cosmopoulos (ed.), *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Greek Secret Cults*, London/New York: Routledge, 1–24.
- Cosmopoulos, M.B. 2010.** “The Middle Helladic stratigraphy of Eleusis”. Στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (eds), *MESOHELLADIKA – ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ. La Grèce continentale au Bronze Moyen – Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού* (Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8–12 mars 2006), *BCH Suppl.* 52, Athens/Paris: ÉfA/DeBoccard, 551-556.
- Cosmopoulos, M.B. 2014a.** *The Sanctuary of Demeter at Eleusis. The Bronze Age. Vol.I*. Athens: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 295.
- Cosmopoulos, M.B. 2014b.** “Cult, Continuity, and Social Memory: Mycenaean Eleusis and the transition to the Early Iron Age”, *AJA* 118(3), 401–427.
- Cosmopoulos, M.B. 2015.** *Bronze Age Eleusis and the Origins of the Eleusinian Mysteries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cosmopoulos, M.B. & Ruscillo, D. 2014.** “Burnt Animal Sacrifice in Mycenaean Eleusis”, *OJA* 33.3, 257–273.
- Cromarty, R.J. 2008.** *Burning bulls, Broken bones: Sacrificial ritual in the context of Palace period Minoan religion*, BAR-IS 1792, Oxford: Archaeopress.

- Crego, D.M. 2010.** “Ayia Irini IV: A Distribution Center for the Middle Helladic World?”. Στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (eds), *MESOHELLADIKΑ – ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ. La Grèce continentale au Bronze Moyen – Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού*, *BCH Suppl.* 52, Athens/Paris: ÉfA/DeBoccard, 841–45.
- Crielaard, P. 2011.** “The ‘wanax to basileus model’ reconsidered: Authority and Ideology after the collapse of the Mycenaean palaces”. Στο A. Mazarakis-Ainian (ed), *The ‘Dark Ages’ Revisited. Vol. I* (Acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly 14 -17 June 2007), Volos: University of Thessaly Press, 83-111.
- Currie, M. 2004.** *Difference*. London/New York: Routledge.
- Dabney, M.K., Halstead, P. & Thomas, P. 2004.** “Mycenaean Feasting on Tsoungiza at Ancient Nemea”. Στο J.C. Wright (ed), *The Mycenaean Feast, Hesperia* 73:2, 197-215.
- D’ Agata, A.-L. 1997.** “Incense and perfumes in the Late Bronze Age Aegean”. Στο A. Avanzini (ed), *Profumi d’Arabia* (Atti del Convegno), Roma: «L’Erma» di Bretschneider, 85-99.
- D’ Agata, A.-L. & Hermary, A. 2012.** “Ritual and cult in Crete and Cyprus from the third millennium to the first millennium BC: towards a comparative framework”. Στο C. Cadogan, M. Iacovou, K. Kopaka & J. Whitley (eds), *Parallel Lives. Ancient Islands Societies in Crete and Cyprus, BSA Studies* 20, 273-288.
- Dalley, S. 2000.** *Myths from Mesopotamia. Creation, The Flood, Gilgamesh, and others*. Oxford: Oxford University Press.
- Damm-Meinhardt, U. 2015.** “Building Complex A in the Lower Citadel of Tiryns: An outstanding mansion of the Palatial period”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions (ActaAth 4° 56)*, Stockholm: The Swedish Institute at Athens, 117-130.
- Damm-Meinhardt, U. & Mühlenbruch, T. 2013.** *Baubefunde und Stratigraphie der Unterburg (Kampagnen 1976 bis 1983): Die ausgehende Palastzeit (SH III B2) und die mykenische Nachpalastzeit (SH III C). Dokumentation zu den Bänden XVII 1 und 2 (Tiryns 17[3])*, Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Darcque, P. 2005.** *L’habitat mycénien. Formes et fonctions de l’espace bâti en Grèce continentale à la fin du IIe millénaire avant J.-C.* (BEFAR 319), Athens: ÉfA.
- Davis, J.L. (ed) 1998.** *Sandy Pylos. An Archaeological History from Nestor to Navarino*. Austin: The University of Texas Press.
- Davis, J.L. 2008.** “Minoan Crete and the Aegean islands”. Στο C. Shelmerdine (ed), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, New York: Cambridge University Press, 186-208.
- Davis, J.L., Alcock, S.E., Bennet, J., Lolos, Y. & Shelmerdine, C.W. 1997.** “The Pylos Regional Archaeological Project, Part I: Overview and the Archaeological Survey”, *Hesperia* 66, 391-494.
- Davis, J.L. & Cherry, J. 2007.** “The Cycladic Pottery from Late Bronze I Levels”. Στο C. Renfrew, N. Brodie, C. Morris & C. Scarre (eds), *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-1977, BSA Suppl.* 42, 265-306.
- Davis, J.L. & Gorogianni, E. 2008.** “Potsherds from the Edge: The Construction of Identities and the Limits of Minoanized Areas of the Aegean”. Στο N. Brodie, J. Doole,

- G. Gavalas & C. Renfrew (eds), *ΟΠΙΖΩΝ: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 339-348.
- Dawkins, R. 1989.** *The Extended Phenotype: The Long Reach of the Gene*. Oxford/New York: Oxford paperbacks.
- De Fidio, P. 2001.** “Centralization and its limits in the Mycenaean palatial systems”. Στο S. Voutsaki & J. Killen (eds), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States* (Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge), Cambridge Philological Society Suppl. vol. 27, Cambridge, 15-24.
- Dennett, D.C. 1991.** *Consciousness Explained*. Boston, Mass.: Little, Brown.
- Deger-Jalkotzy, S. 1998.** “The Last Mycenaeans and their Successors Updated”. Στο S. Gitin, A. Mazar & E. Stern (eds), *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteen to early tenth centuries BCE. In honor of professor Trude Dothan*, Jerusalem: Israel Exploration Society, 114-128.
- Deger-Jalkotzy, S. 2006.** “Late Mycenaean Warrior Tombs”. Στο S. Deger-Jalkotzy & I. Lemos (eds), *Ancient Greece: from the Mycenaean palaces to the age of Homer* (Edinburgh Leventis Studies 3), Edinburgh: Edinburgh University Press, 151-179.
- Deger-Jalkotzy, S. 2009.** “From LH IIIC Late to the Early Iron Age: The Submycenaean period at Elateia”. Στο S. Deger-Jalkotzy & A.E. Bächle (eds), *LH IIIC Chronology and Synchronisms, III: LH IIIC Late and the Transition to the Early Iron Age* (Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Science at Vienna, February 23rd-24th, 2007), Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 77-116.
- Deger-Jalkotzy, S. and Lemos, I.S. (eds) 2006.** *Ancient Greece: from the Mycenaean palaces to the age of Homer*. Edinburgh Leventis Studies 3. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Detienne, M. 1989.** “Culinary Practices and the Spirit of Sacrifice”. Στο M. Detienne & J.-P. Vernant (eds), *The Cuisine of Sacrifice Among the Ancient Greeks*, Chicago: University of Chicago Press, 1-20.
- Dickinson, O.T.P.K. 1977.** *The Origins of Mycenaean Civilisation, SIMA 49*, Göteborg: P.Astroms Verlag.
- Dickinson, O. T. P. K. 1994.** *The Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dickinson, O.T.P.K. 1999.** “The Catalogue of Ships and all that”. Στο P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds), *Aegaeum 20: MELETEMATA. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcom H.Wiener as he enters his 65th year*, Liège: Université de Liège, 207-210.
- Dickinson, O.T.P.K. 2006.** *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Centuries B.C.*. London: Routledge.
- Dickinson, O.T.P.K. 2014.** “The Mainland Bronze Age: the search of patterns”, *Pharos* 20(1), 143-159.
- Dickinson, O.T.P.K. 2016.** “Continuities and Discontinuities in Helladic Burial Customs During the Bronze Age”. Στο A. Dakouri-Hild & M.J. Boyd (eds), *Staging Death. Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean.*, Berlin/Boston: De Gruyter, 312-333.
- Dickinson, O.T.P.K., Papazoglou-Manioudaki, L., Nafplioti, A., & Prag, A.J.N.W. 2012.** “Mycenae Revisited. Part 4: Assessing the new data”, *BSA* 107, 161-188.

- Dietrich, B.C. 2005.** “Some thoughts on sacrificial ritual and meaning (abstract)”. Στο R. Hägg & B. Alroth (eds.), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian* (Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Göteborg University, 25-27 April 1997), Stockholm: Paul Åströms förlag, 9-10.
- Dietz, S. 1991.** *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age*. Copenhagen: National Museum of Denmark.
- Douglass, J.G. & Gonlin, N. 2012.** “The Household as Analytical Unit: Case Studies from the Americas”. Στο J.G. Douglass & N. Gonlin (eds), *Ancient Households of the Americas: Conceptualizing What Households Do*, Boulder: University Press of Colorado, 1-44.
- Driessen, J. 2008.** “Chronology of the Linear B tablets”. Στο Y. Duhoux & A. Morpurgo-Davies (eds), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, BCILL 120, Louvain-la-Neuve: Peeters, 69-80.
- Duhoux, Y. 2008.** “Mycenaean Anthology”. Στο Y. Duhoux & A. Morpurgo-Davies (eds), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, BCILL 120, Louvain-la-Neuve: Peeters, 243-394.
- Durkheim, E. 1912** [transl. J.W.Swain 1915]. *The Elementary Forms of the Religious Life*. London. [ebook: www.gutenberg.org/#41360]
- Earle, J.W. 2012.** “A Cycladic Perspective on Mycenaean Longdistance Exchanges”, *JMA* 25, 3-25.
- Earle, J.W. 2016.** “Melos in the middle: Minoanisation and Mycenaeanisation at Late Bronze Age Phylakopi”. Στο E. Gorogianni, P. Pavúk & L.Girella (eds), *Beyond Thalassocracies: Understanding processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Oxford/Philadelphia: Oxbow Books, 94–115.
- Egan, E.C. 2015.** *Nestor’s Megaron: Contextualizing a Mycenaean Institution at Pylos*, PhD diss., University of Cincinnati.
- Ekroth, G. 2002.** *The Sacrificial rituals of Greek hero-cults in the Archaic to the Hellenistic periods*, *Kernos Suppl.* 12, Liège.
- Ekroth, G. 2008.** “Burnt, Cooked or Raw? Divine and Human Culinary Desires at Greek Animal Sacrifice”. Στο E. Stavrianopoulou, A. Michaels & C. Ambos (eds), *Transformations in Sacrificial Practices: From Antiquity to Modern Times*, Berlin: Collaborative Centre ‘Ritual Dynamics’, University of Heidelberg/Lit Verlag, 87-111.
- Ekroth, G. 2009.** “Thighs or tails? The osteological evidence as a source for Greek ritual norms”. Στο P. Brulé (ed), *La norme en matière religieuse en Grèce ancienne*, *Kernos Suppl.* 21, Liège, 125-151.
- Ekroth, G. 2013.** “What we would like the bones to tell us: a sacrificial wish list”. Στο G. Ekroth & J. Wallensten (eds), *Bones, behaviour and belief. The zooarchaeological evidence as a source for ritual practice in ancient Greece and beyond (ActaAth 4° 55)*, Stockholm, 15-30.
- Ekroth, G. 2017.** “Bare Bones. Zooarchaeology and Greek Sacrifice”. Στο S. Hitch & I. Rutherford (eds), *Animal Sacrifice in the ancient Greek world*, Cambridge: University Press, 15-47.
- Evely, D. & Runnels, C. 1992.** *Well Built Mycenae, Fascicule 27: Ground Stone*, Oxford: Oxbow Books.
- Evely, D. (ed.) 2006** (with contributions by M. Popham, D. Evely, J. Crowel, E. French, H. Sackett, E. Schofield, S. Sherratt, D. Reese, J. Musgrave). *Lefkandi IV. The*

Bronze Age: The Late Helladic IIIc Settlement at Xeropolis, *BSA Suppl.* 39, London: British School at Athens.

Farmer, M. & Lane, J. 2016. “The Ins and Outs of the Great Megaron: Symbol, Performance, and Elite Identities around and between Mycenaean Palaces,” *SMEA* (nuova serie) 2, Roma, 41–79.

Felsch, R.C.S. 1981. “Mykenischer Kult im Heiligtum bei Kalapodi?”. Στο R. Hägg & N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 81-89.

Felsch, R.C.S. 1987. “Kalapodi. Bericht über die Grabungen der Artemis Elaphebolos und des Apollon von Hyampolis 1978-1982”, *AA* 1987 (1), 1-99.

Felsch, R.C.S. 1991. “Tempel und Altäre im Heiligtum der Artemis Elaphebolos von Hyampolis bei Kalapodi”. Στο R. Étienne & M.-T. LeDinahet (eds), *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'Antiquité* (Colloque, Lyon 4-7 juin 1988), Paris: Publications de la Université Lumière-Lyon 2/deBoccard, 85-91.

Felsch, R.C.S. 1999. “Το Μυκηναϊκό ιερό στο Καλαπόδι: λατρεία και τελετουργικό”. Στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου* (Πρακτικά Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994), Λαμία: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 163-170.

Felsch, R.C.S. 2001. “Opferhandlungen des Alltagslebens im Heiligtum der Artemis Elaphebolos von Hyampolis in den Phasen SH IIIc-Spätgeometrisch“. Στο R. Laffineur & R. Hägg (eds), *Aegaeum 22: POTNLA. Deities and religion in the Aegean Bronze Age*, (Proceedings of the 8th international Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000), Liège/Austin: Université de Liège, 193-199.

Felsch, R.C.S. 2007. *Kalapodi II. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*. Mainz am Rhein.

Feuer, B. 2011. “Being Mycenaean : A view from the Periphery”, *AJA* 115 (4), 507-536.

Frazer, J.G. 1925. *The Golden Bough. A study of Magic and Religion*. London: MacMillan & CO. [ebook: www.archive.org/details/TheGoldenBough].

French, E.B. 1969. “A Group of Late Helladic IIIB 2 Pottery from Mycenae”, *BSA* 64, 71-93.

French, E.B. 1971. “The development of Mycenaean terracotta figurines”, *BSA* 66, 101-187.

French, E.B. 1981. “Cult places at Mycenae”. Στο R. Hägg and N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 41-48.

French, E.B. 1985. “The Figures and Figurines”. Στο *C. Renfrew et al., The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA Suppl.* 18, 209-280.

French, E.B. 1998. “The Ups and Downs of Mycenae: 1250-1150 BCE”. Στο S. Gitin, A. Mazar and E. Stern (eds), *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteen to early tenth centuries BCE. In honor of professor Trude Dothan*, Jerusalem: Israel Exploration Society, 1-5.

French, E.B. 2002. *Mycenae. Agamemnon's capital. The site in its setting*. Stroud.

French, E.B. 2009. “Figurines revisited and the importance of Phylakopi”. Στο A.-L. Schallin & P. Pakkanen (eds), *Encounters with Mycenaean Figures and Figurines* (Papers

presented at a seminar at the Swedish Institute at Athens, 27-29 April 2001), Stockholm: The Swedish Institute at Athens, 15-21.

French, E.B. 2011. *Well Built Mycenae, Fascicule 16/17: The Post-palatial Levels*, Oxford: Oxbow Books.

French, E.B. and Taylour, W.D. 2007. *Well Built Mycenae, Fascicule 13: The Service Areas of the Cult Centre*, Oxford: Oxbow Books.

French, E.B. & Stockhammer, P.W. 2009. “Mycenae and Tiryns: The Pottery of the Second Half of the 13th Century B.C.: Contexts and Definitions”, *BSA* 104, 175–232.

Fogelin, L. 2007. “The Archaeology of Religious Ritual”, *Annual Review of Anthropology* 36, 55-71.

Fogelin, L. 2008a. “Introduction: Methods for the Archaeology of Religion”. Στο L. Fogelin (ed), *Religion, Archaeology, and the Material World*, Carbondale: Southern Illinois University, 1-14.

Fogelin, L. 2008b. “Delegitimizing Religion: The Archaeology of Religion as...Archaeology”. Στο D.S. Whitley & K. Hays-Gilpin (eds), *Belief in the Past. Theoretical Approaches to the Archaeology of Religion*, New York: Routledge, 129-141.

Fogelin, L. 2012. “Material Practice and the Metamorphosis of a Sign: Early Buddhist Stupas and the Origin of Mahayana Buddhism”, *Asian Perspectives*, 278-310.

Fogelin, L. & Schiffer, M.B. 2015. “Rites of Passage and Other Rituals in the Life Histories of Objects”, *CAJ* 25(4), 815-827.

Forstenpointner, G. 2003. “Promethean Legacy: Investigations into the ritual procedure of ‘Olympian’ sacrifice”. Στο E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, C. Gamble and P. Elefanti (eds), *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances, BSA Studies* 9, 203–213.

Fox, R. 2008. “Tastes, Smells, and Spaces: Sensory Perceptions and Mycenaean Palatial Feasting”. Στο L.A. Hitchcock, R. Laffineur & J. Crowley (eds), *Aegaeum 29: DAIS. The Aegean Feast*, Liège: Université de Liège, 133-141.

Furumark, A. 1942. *Mycenaean Pottery*. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae. Paul Åströms Förlag, Stockholm 1992.

Gale, N.H. & Stos-Gale, Z.A. 2008. “Changing Patterns in Prehistoric Cycladic Metallurgy”. Στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (eds.), *OPIZZON: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 387-408.

Gallou, Ch. 2005. *The Mycenaean Cult of the Dead*, BAR-IS 1372, Oxford.

Gallou, Ch. & Georgiadis, M. 2006. “Ancestor Worship, Tradition and Regional Variation in Mycenaean Culture”. Στο Ch. Gallou & M. Georgiadis (eds), *The Archaeology of Cult and Death*, Budapest: Archaeolingua, 125-149.

Gamble, C. 1985. “Formation processes and the animal bones from the Sanctuary at Phylakopi”. Στο C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA Suppl.* 18, 479-483.

Geertz, C. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Gérard-Rousseau, M. 1968. *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*. Roma: Edizioni dell' Ateneo.

Georgiou, H.S. 1986. *Keos VI. Ayia Irini: Specialized Domestic and Industrial Pottery*. Mainz am Rhein.

- Gheorgiu, D. & Nash, G. 2007.** “Introduction: Firemaker!”. Στο D. Gheorgiu & G. Nash (eds), *The Archaeology of Fire. Understanding Fire as Material Culture*, Budapest: Archaeolingua, 13-26.
- Girard, R. 1972.** *La violence et la sacré*. Paris: Grasset [english transl. 1977 by P. Gregory, *Violence and the Sacred*, Baltimore: Johns Hopkins University Press].
- Godart, L., Killen, J.T. & Olivier, J.-P. 1983.** “Eighteen more fragments of Linear B tablet from Tiryns. Ausgrabungen in Tiryns 1981”, *AA* 1983.3, 413-426.
- Gorogianni, E. 2011.** “Goddess, Lost Ancestors, and Dolls. A Cultural Biography of the Ayia Irini Terracota Statues”, *Hesperia* 80, 635-655.
- Gorogianni, E. 2016.** “Keian, Kei-noanised, Kei-cenaeianised? Interregional Contact and Identity in Ayia Irini, Kea”. Στο E. Gorogianni, P. Pavúk & L. Girella (eds), *Beyond Thalassocracies. Understanding processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Oxford: Oxbow Books, 136-154.
- Graf, F. 2007.** “Myth”. Στο S.I. Johnston (ed.) *Ancient Religions*, Cambridge, Mass. and London: Harvard University Press, 45-58.
- Grimes, R.L. 1995.** *Beginnings in Ritual Studies* (revised ed.). Los Angeles: University of California Press.
- Gruenwald, I. 2003.** *Rituals and Ritual theory in Ancient Israel*. Leiden: Brill.
- Gulizio, J. & Nakassis, D. 2014.** “The Minoan goddess(es): Textual evidence for Minoan religion”. Στο D. Nakassis, J. Gulizio, and S. James (eds), *KE-RA-ME-JA: studies presented to Cynthia W. Shelmerdine*, Philadelphia: INSTAP Academic Press, 115–28.
- Hägg, R. 1981.** “Official and popular cult in Mycenaean Greece”. Στο Hägg R. & Marinatos N. (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 12-13 May, 1980), Stockholm: Paul Åströms Förlag, 35-40
- Hägg, R. 1984.** “Degrees and character of the Minoan influence on the mainland”. Στο R. Hägg & N. Marinatos (eds), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*. (Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June 1982), Stockholm: Paul Åströms Förlag, 119-122.
- Hägg, R. 1985.** “Mycenaean religion: the Helladic and the Minoan components». Στο A. Morpurgo-Davies & Y. Duhoux (eds), *Linear B: A 1984 survey*. (Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies, Dublin, 27 August-1 September 1984), Louvain-la-Neuve: Peeters, 203-225.
- Hägg, R. 1990.** “The role of libations in Mycenaean ceremony and cult”. Στο R. Hägg and G.C. Nordquist (eds), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*, (Proceedings of the Sixth International Symposium of the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988), Stockholm: Paul Åströms Förlag, 177-184.
- Hägg, R. 1995.** “State and Religion in Mycenaean Greece”. Στο R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds), *Aegaeum 12: POLITELA. Society and State in the Aegean Bronze Age*, (Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archaeologisches Institut, 10-13 April 1994), Liège/Austin: Université de Liège, 387-391.
- Hägg, R. 1996.** “The Religion of the Mycenaeans Twenty-Four Years after the 1967 Mycenaean Congress in Rome”. Στο E. De Miro, L. Godart and A. Sacconi (eds.), *Atti e memorie del secondo Congresso internazionale di micenologia, Volume 2: Storia* (Roma-Napoli,

14-20 ottobre 1991), *Incunabula Graeca* 98, Roma: Edizioni dell'Ateneo (Università di Roma), 599-612.

Hägg, R. 1997. “Did the Middle Helladic People have any religion?”, *Kernos* 10, 13-18.

Hägg, R. 1998. “Ritual in Mycenaean Greece”. Στο F. Graf (ed), *Ansichten griechischer Rituale. Geburtstags-Symposium für Walter Burkert* (Castelen bei Basel, 15-18 März 1996), Stuttgart/Leipzig: Teubner, 101-113.

Hägg, R. & Marinatos, N. (eds) 1981. *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May, 1980. Stockholm: Swedish Institute at Athens/Paul Åströms Förlag.

Hägg, R. & Marinatos, N. (eds) 1984. *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June 1982. Stockholm: Swedish Institute at Athens/Paul Åströms Förlag.

Hägg, R., Marinatos, N. & Nordquist, G.C. (eds) 1988. *Early Greek Cult Practice*. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute in Athens. Stockholm: Swedish Institute at Athens/Paul Åströms Förlag.

Hägg, R. & Alroth, B. (eds) 2005. *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian*, Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Göteborg University, 25-27 April 1997. Stockholm: Paul Åströms förlag.

Hallager, E., Vlasakis, M. & Hallager, B.P. 1992. “New Linear B Tablets from Khania”, *Kadmos* 31, 61-87.

Halstead, P. 1992. “The Mycenaean Palatial Economy: Making the Most of the Gaps in the Evidence”, *ProcCambrPhilSoc* 38, 57-86.

Halstead, P. 1999. “Towards a Model of Mycenaean Palatial Mobilization”. Στο M.L. Galaty and W.A. Parkinson (eds), *Rethinking Mycenaean Palaces, New Interpretations of an Old Idea* (The Cotsen Institute of Archaeology, Monograph 41), Los Angeles: University of California, 35-41.

Halstead, P. 2001. “Mycenaean wheat, flax and sheep: Palatial Intervention in Farming and its Implications for Rural Society”. Στο S. Voutsaki & J. Killen (eds), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States* (Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge), Cambridge Philological Society Suppl. vol. 27, Cambridge, 38-50.

Halstead, P. 2003. “Texts and Bones: Contrasting Linear B and Archaeozoological Evidence for Animal Exploitation in Mycenaean Southern Greece”. Στο E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, C. Gamble & P. Elefanti (eds), *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances, BSA Studies* 9, 257-261.

Halstead, P. 2007. “Carcasses and Commensality: Investigating the Social Context of Meat Consumption in Neolithic and Early Bronze Age Greece”. Στο C. Mee & J. Renard (eds), *Cooking Up the Past: Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxford: Oxbow books, 25-48.

Halstead, P. 2012. “Feast, Food and Fodder in Neolithic-Bronze Age Greece: Commensality and the Construction of Value”. Στο S. Pollock (ed), *Between Feasts and Daily Meals: Towards an Archaeology of Commensal Places, Topoi*, Berlin, 21–51.

Halstead, P. & Isaakidou, V. 2004. “Faunal Evidence for Feasting: Burnt Offerings from the Palace of Nestor at Pylos”. Στο P. Halstead & J.C. Barrett (eds), *Food, Cuisine*

and Society in Prehistoric Greece (*Sheffield Studies in Archaeology*, 5), Oxford: Oxbow Books, 136-154.

Hamilakis, Y. 1996. “Wine, oil, and the dialectics of power in Bronze Age Crete: a review of the evidence”, *OJA* 15(1), 1-32.

Hamilakis, Y. 1998. “Eating the Dead: Mortuary Feasting and the Politics of Memory in the Aegean Bronze Age Societies”. Στο Κ. Branigan (ed), *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 115-132.

Hamilakis, Y. 2002. “The Past as Oral History. Towards an Archaeology of the Senses”. Στο Y. Hamilakis, M. Pluciennik & S. Tarlow (eds), *Thinking through the Body. Archaeologies of Corporeality*, New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers, 121-136.

Hamilakis, Y. 2003a. “Animal sacrifice and Mycenaean societies: Preliminary thoughts on the zooarchaeological evidence from the sanctuary at Ag. Konstantinos, Methana”. Στο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ. (Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοναυτικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998), τόμ. Α', Αθήνα: Μπουλούκος-Λογοθέτης Ο.Ε., 249-256.

Hamilakis, Y. 2003b. “The sacred geography of hunting: wild animals, social power and gender in early farming societies”. Στο E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, C. Gamble & P. Elefanti (eds), *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances*, *BSA Studies* 9, 239-247.

Hamilakis, Y. 2011. “Archaeologies of the Senses”. Στο T. Insoll (ed), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, Oxford: Oxford University Press, 208-225.

Hamilakis, Y. & Konsolaki, E. 2004. “Pigs for the Gods: Burnt Animal Sacrifices as Embodied Rituals at a Mycenaean Sanctuary”, *OJA* 23 (2), 131-151.

Hamilakis, Y. & Sherratt, S. 2012. “Feasting and the consuming body in Bronze Age Crete and Early Iron Age Cyprus”. Στο G. Cadogan, M. Iakovou, K. Kopaka & J. Whitley (eds), *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus.*, *BSA Studies* 20, 187-207.

Hasaki, E. & DeLozier, R. 2018. “Terracota Statues from Ayia Irini, Kea: An experimental replication”. Στο E. Angliker and J. Tully (eds), *Cycladic Archaeology and Research: New Approaches and Discoveries*, Oxford: Archaeopress, 3-26.

Henrichs, A. 2005. “Sacrifice as to the Immortals: Modern Classifications of Animal Sacrifice and Ritual Distinctions in the Lex Sacra from Selinous”. Στο R. Hägg & B. Alroth (eds), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian* (Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Göteborg University, 25-27 April 1997), Stockholm: Paul Åströms förlag, 47-60.

Hiesel, G. 1990. *Späthelladische Hausarchitektur*. Mainz: Philipp von Zabern.

Hiller, S. 2002-03. “Religion in Linear B texts”, *BICS* 46, 230-231.

Hiller, S. 2011. “Mycenaean Religion and Cult”. Στο Y. Duhoux & A. Morpurgo-Davies (eds), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, *BCILL* 120, Louvain-la-Neuve: Peeters publications, 169-211.

Hitch, S. 2009. *King of Sacrifice: Ritual and Royal Authority in the Iliad*. (Hellenic Studies Series, 25), Washington, DC: Center for Hellenic Studies. [e-book: www.chs.harvard.edu/CHS_HitchS.King_of_Sacrifice.2009].

Hodder, I. 1982. *Symbols in action: Ethnoarchaeological studies of material culture*. Cambridge.

- Hodder, I. 1992.** *Theory and Practice in Archaeology*. London/New York: Routledge.
- Hofstra, S.U. 2000.** *Small Things Considered: The Finds from LH IIIB Pylos in Context*, PhD dissertation, University of Texas at Austin.
- Hope-Simpson, R. & Dickinson, O.T.P.K. 1979.** *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, 1: The Mainland and the Islands, SIMA 52*, Göteborg: Paul Åström Forlag.
- Hruby, J. 2006.** *Feasting and Ceramics: A View from the Palace of Nestor at Pylos*, PhD dissertation, University of Cincinnati.
- Hubert, H. & Mauss, M. 1964.** *Sacrifice. Its Nature and Functions*. Chicago: Midway reprint.
- Humphrey, C. & Laidlaw, J. 1994.** *The Archetypal Actions of Ritual: a theory of ritual illustrated by the Jain rite of worship* (Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology), Oxford: Clarendon Press.
- Humphrey, C. & Laidlaw, J. 2007.** "Sacrifice and Ritualization". Στο E. Kyriakidis (ed), *The Archaeology of Ritual* (Cotsen Advanced Seminar, 3), Los Angeles: University of California Press, 255-276.
- Iakovidis, Sp. & French, E.B. 2003.** *Archaeological Atlas of Mycenae*. Athens: The Archaeological Society at Athens Library, no. 229.
- Immerwhar, S.A. 1990.** *Aegean Painting in the Bronze Age*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Insoll, T. 2004a.** *Archaeology, Ritual, Religion*. London: Routledge.
- Insoll, T. 2004b.** "Are archaeologists afraid of Gods? Thoughts on Archaeology and Religion". Στο T. Insoll (ed), *Belief in the Past. Proceedings of the 2002 Manchester Conference on Archaeology and Religion*, BAR 1212, Oxford: Archaeopress.
- Insoll, T. 2005.** "Archaeology of Cult and Religion". Στο C.Renfrew & P.Bahn (eds) *Archaeology: The Key Concepts*, London: Routledge, 45-49.
- Insoll, T. 2011.** "Introduction: Ritual and Religion in Archaeological Perspective". Στο T. Insoll (ed), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion*, Oxford: University Press, 1-7.
- Isaakidou, V., Halstead, P., Davies, J. & Stocker, S. 2002.** "Burnt Animal Sacrifice at the Mycenaean Palace of Nestor, Pylos", *Antiquity* 76, 86-92.
- Isaakidou, V. & Halstead, P. 2013.** "Bones and the Body Politic? A Diachronic Analysis of Structured Deposition in the Neolithic-Early Iron Age Aegean". Στο G. Ekroth & J. Wallensten (eds), *Bones, Behavior and Belief: The Zooarchaeological Evidence as a Source for Ritual Practice in Ancient Greece and Beyond (ActaAth, 4^o55)*, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 87-99.
- Jacob-Felsch, M. 1996.** "Die spatmykenische bis fruhprotogeometrische Keramik". Στο R.C.S. Felsch (ed), *Kalapodi I. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, Mainz am Rhein, 4-105.
- Jameson, M.H. 1958.** "The prehistory of Greek sacrifice", *AJA* 62, 223.
- Jameson, M.H. 1991.** "Sacrifice before Battle". Στο V.D. Hanson (ed), *Hoplites. The Classical Greek Battle Experience*, London: Routledge, 197-227.
- Johnston, S.I. 2007.** "Introduction". Στο S.I. Johnston (ed), *Ancient Religions*, Cambridge, Mass. and London: Belknap Press of Harvard University, vii-xi.
- Kaiser, I., Rizzotto, L.C. & Strack, S. 2011.** "Development of a Ceramic Cultic Assemblage. Analyzing Pottery from Late Helladic IIIC through Late Geometric

- Kalapodi". Στο S. Verdan, T. Theurillat & A. Kenzelmann (eds), *Early Iron Age Pottery. A Quantitative Approach* (Proceedings of International Round Table, Swiss School of Archaeology in Greece, Athens, 28-30.11.2008), *BAR* 2254, Oxford, 29-44.
- Kardamaki, E. 2015.** "Conclusions from the new deposit at the Western Staircase terrace at Tiryns". Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions* (Athens, National Research Centre, 10-14 November 2010), *ActaAth* 4°.56, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 79-97.
- Karetsou, A. 1981.** "The Peak Sanctuary of Mt. Juktas". Στο R. Hägg & N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May, 1980), Stockholm: Paul Åströms Förlag, 137-153.
- Kilian, K. 1978.** "Ausgrabungen in Tiryns 1976. Bericht zu den Grabungen", *AA*, 449-470.
- Kilian, K. 1979.** "Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zu den Grabungen", *AA*, 379-411.
- Kilian, K. 1981a.** "Ausgrabungen in Tiryns 1978, 1979 Bericht zu den Grabungen", *AA*, 149-194.
- Kilian, K. 1981b.** "Zeugnisse mykenischer Kulturausbübung in Tiryns". Στο R. Hägg & N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*. (Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 49-58.
- Kilian, K. 1982.** "Ausgrabungen in Tiryns 1980. Bericht zu den Grabungen", *AA*, 393-430.
- Kilian, K. 1983.** "Ausgrabungen in Tiryns 1981. Bericht zu den Grabungen", *AA*, 277-328.
- Kilian, K. 1987.** "L'architecture des résidences mycéniennees. Origine et extension d'une structure de pouvoir politique pendant l'Âge du Bronze récent". Στο E. Lévy (ed), *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome* (Actes du Colloque de Strasbourg, 19-22 juin 1985), Leiden: Brill, 203-217.
- Kilian, K. 1988a.** "The emergence of wanax ideology in the Mycenaean palaces", *OJA* 7, 291-302.
- Kilian, K. 1988b.** "Ausgrabungen in Tiryns 1982/83. Bericht zu den Grabungen", *AA*, 105-151.
- Kilian, K. 1988c.** "Mycenaeans up to Date. Trends and Changes in Recent Research". Στο E.B. French & K.A. Wardle (eds), *Problems in Greek Prehistory* (Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986), Bristol: Bristol Classical, 115-152.
- Kilian, K. 1992.** "Mykenische Heligtümer der Peloponnes". Στο H. Froning, T. Hoelscher & H. Mielsch (eds), *KOTINOS. Festschrift für Erika Simon*, Mainz: von Zabern, 10-25.
- Killen, J.T. 1985.** "The Linear B Tablets and the Mycenaean Economy". Στο A. Morpurgo-Davies and Y. Duhoux (eds), *Linear B: a 1984 Survey*. (Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of the International Federation of the

Societies of Classical Studies. Dublin, 27 August-1st September 1984), *BCILL* 26, Louvain-la-Neuve, 241-305.

Killen, J.T. 1994. “Thebes sealings, Knossos tablets and Mycenaean state banquets”, *BICS* 39, 67-84.

Killen, J.T. 1995. “Some Further Thoughts on Collectors”. Στο R. Laffineur and W.-D. Niemeier (eds), *Aegaeum* 12: *POLITELA. Society and State in the Aegean Bronze Age*. (Proceedings of the 5th International Aegean Conference. University of Heidelberg, 10-13 April 1994), Liège/Austin: Université de Liège, 213-226.

Killen, J.T. 1998. «The Pylos Ta Tablets Revisited», *BCH* 122, 421-422.

Killen, J.T. 1999. “New Readings and Interpretations in the Pylos Tablets”. Στο S. Deger-Jalkotzy, S. Hiller & O. Panagl (eds.), *Florent Studia Mycenae*, Band II, (Akten des X Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg, 1-5 Mai 1995), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 343-353.

Killen, J.T. 2001a. “Religion at Pylos : The Evidence of the Fn Tablets”. Στο R. Laffineur & R. Hägg (eds), *Aegaeum* 22: *POTNLA, Deities and Religion in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, Göteborg, 12-15 April 2000), Liège/Austin: Université de Liège, 435-443.

Killen, J.T. 2001b. “Some thoughts on *ta-ra-si-ja*”. Στο S. Voutsaki and J. Killen (eds), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States*. (Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics), Cambridge Philological Society suppl. vol.27, Cambridge, 161-180.

Killen, J.T. 2004. “Wheat, Barley, Flour, Olives and Figs on Linear B Tablets”. Στο P. Halstead & J.C. Barrett (eds), *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece (Sheffield Studies in Archaeology, 5)*, Oxford: Oxbow Books, 156-173.

Killen, J.T. 2006. “Thoughts on the functions of the new Thebes tablets”. Στο S. Deger-Jalkotzy & O. Panagl (eds), *Die neuen Linear B-Texte aus Theben. Ihr Aufschlußwert für die mykenische Sprache und Kultur* (Akten des internationalen Forschungskolloquiums, 5-6 Dezember 2002). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 79-110.

Killen, J.T. 2008. “Mycenaean Economy”. Στο Y. Duhoux & A. Morpurgo-Davies (eds), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, *BCILL* 120, Louvain-la-Neuve: Peeters publications, 159-200.

Kirk, G.S. 1970. *Myth. Its Meaning and Function in Ancient and Other Cultures*. Berkeley.

Kitts, M. 2008. “Funeral Sacrifices and Ritual Leitmotifs in Iliad 23”. Στο E. Stavrianopoulou, A. Michaels & C. Ambos (eds), *Transformations in Sacrificial Practices. From Antiquity to Modern Times* (Proceedings of an International Colloquium, Heidelberg, 12-14 July 2006), Berlin: Lit Verlag, 217-240.

Knappett, C. 2016. “Globalization, connectivities and networks. An Archaeological Perspective”. Στο T. Hodos (eds), *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*, London: Routledge, 29-41.

Koehl, R.B. 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Philadelphia/Pennsylvania: INSTAP Academic Press.

Kondyli D. – Mathioudaki I. 2022. “Throwing some light on the early history of the Mycenaean palace at Ayios Vasileios Laconia: Three early Mycenaean deposits from Building Alpha”. Στο C.Wiersma & M.P.Tsouli (eds), *Middle and Late Helladic Lakonia*.

Competing principalities? (Ολλανδικό Ινστιτούτο, Αθήνα, 12-13 Απριλίου 2019), The Netherlands Institute at Athens VII, Leiden: Sidestone press, 151-166.

Konsolaki, E. 1995. “The Mycenaean sanctuary on Methana”, *BICS* 40, 242.

Konsolaki-Yannopoulou, E. 2001. “New Evidence for the Practice of Libations in the Aegean Bronze Age”. Στο R. Laffineur & R. Hägg (eds), *Aegaeum 22: POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, Göteborg, 12-15 April 2000), Liège/Austin: Université de Liège, 213-219.

Konsolaki-Yannopoulou, E. 2004. “Mycenaean religious architecture: the archaeological evidence from Ayios Konstantinos, Methana». Στο M. Wedde (ed), *Celebrations. Sanctuaries and the Vestiges of Cult practice*. (Selected papers and discussions from the 10th Anniversary Symposium of the Norwegian Institute at Athens, 12-16 May 1999), Bergen: Norwegian Institute at Athens, 61-94.

Konsolaki-Yannopoulou, E., 2015. “Structural analysis of the tholos tombs at Megali Magoula, Galatas (Troezenia)”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions*, *ActaAth* 4°.56, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 483-502.

Konsolaki-Yannopoulou, E., 2016. “The Symbolic Significance of the Terracottas from the Mycenaean Sanctuary at Ayios Konstantinos, Methana”. Στο E. Alram-Stern et al. (eds), *Aegaeum 39: METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, University of Vienna, 22-25 April 2014), Leuven/Liege: Peeters, 49-58.

Konsolaki-Yannopoulou, E., 2017. “The Beginning and the Development of Poseidon’s Cult in Troezenia”. Στο Ντ. Κατσωνοπούλου (επιμ.), *Helike V: Αρχαία Ελική και Αιγιαλεία. Ποσειδών, ο θεός των σεισμών και των υδάτων. Λατρεία και Ιερά - Ancient Helike and Aigialeia. Poseidon, God of Earthquakes and Waters, Cult and Sanctuaries* (Πρακτικά Ε’ Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Αίγιον, 4-6 Οκτωβρίου 2013), Μέρος I -Part I: Λατρεία και Ιερά Ποσειδώνος-Poseidon’s Cult and Sanctuaries, Αθήνα: Εταιρεία Φίλων της Αρχαίας Ελικής, 143-163.

Kontorli-Papadopoulou, L. 1996. *Aegean Frescoes of Religious Character*, *SIMA* 117, Göteborg: Paul Aströms Förlag.

Korres, G.S. 1993. “Messenia and its commercial connections in the Bronze Age”. Στο C. Zerner, P. Zerner & J. Winder (eds), *Wace and Blegen: Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1998* (Proceedings of the International Conference at the American School of Classical Studies at Athens, Athens, December 2-3, 1989), Amsterdam: Gieben, 231-248.

Kostoula, M. & Maran, J. 2012. “A Group of Animal-Headed Faience Vessels from Tiryns”. Στο M. Gruber et al. (eds), *All the Wisdom of the East. Studies in Near Eastern Archaeology and History in Honor of Eliezer D. Oren* (Orbis Biblicus et Orientalis, 255), Fribourg : Academic Press, 193-234.

Kotjabopoulou, E., Hamilakis, Y., Halstead, P., Gamble, C. & Elefanti, P. (eds) 2003. *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances*, *BSA Studies* 9, London: British School at Athens.

Krzyszowska, O. 1997. “Cult and Craft: Ivories from the Citadel House Area, Mycenae”. Στο R. Laffineur & P. Betancourt (eds), *Aegaeum* 16: *TEXNH. Craftsmen*,

- Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996), Liège/Austin, 145-149.
- Krzyskowska, O. 2007.** *Well Built Mycenae, Fascicule 24: The Ivories*, Oxford: Oxbow Books.
- Kyriakidis, E. 2007a.** “Archaeologies of Ritual”. Στο E. Kyriakidis (ed), *The Archaeology of Ritual* (Cotsen Advanced Seminar, 3), Los Angeles: University of California Publications, 289-308.
- Kyriakidis, E. 2007b.** “Finding Ritual: Calibrating the Evidence”. Στο E. Kyriakidis (ed), *The Archaeology of Ritual* (Cotsen Advanced Seminar, 3), Los Angeles: University of California Publications, 9-22.
- Kyriakidis, E. (ed) 2007.** *The Archaeology of Ritual*. Cotsen Advanced Seminar 3. Los Angeles: UCLA publications.
- Laffineur, R. & Hägg, R. (eds) 2001.** *Aegaeum 22: POTNLA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Goteborg University, 12-15 April 2000*. Liège/Austin: Université de Liège.
- Lambrinoudakis, V. 1980.** “Staatskult und Geschichte der Stadt Epidauros”, *Αρχαιογνωσία* 1, 39-63.
- Lambrinoudakis, V. 1981.** “Remains of the Mycenaean period in the sanctuary of Apollo Maleatas”. Στο R. Hägg & N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*. (Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May, 1980), Stockholm: Swedish Institute at Athens/Paul Åströms Förlag, 59-65.
- Lambrinoudakis, V. 2002.** “Conservation and research: New Evidence on a long-living cult. The sanctuary of the Apollo Maleatas and Asklepios at Epidauros”. Στο M. Σταματοπούλου & M. Γερούλάνου (eds), *Excavating Classical Culture. Recent archaeological discoveries in Greece*, BAR-IS 1031, 213-224.
- Lambrinoudakis, V. 2020.** “Epidauros Revisited and the History of Health” [online]. Σε *World Heritage Journeys Europe. Ancient Europe/Sanctuary of Asclepius at Epidauros, Greece*, Unesco World Heritage Centre 2020, [διαθέσιμο στο <https://visitworldheritage.com>, πρόσβαση 20/01/2020].
- Landau, O. 1958.** *Mykenisch-griechische Personennamen* (Studia graeca et latina Gothoburgensia, vii), Goteborg: Almqvist & Wiksell.
- Lang, M.L. 1969.** *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Vol.II: The Frescoes*. Princeton: University Press.
- Larson, J. 2007.** *Ancient Greek Cults: A Guide*. New York/London: Routledge.
- Lejeune, M. 1960.** “Prêtres et Prêtresses dans les documents mycéniens”. Στο *Homages à Georges Dumézil*, *Latomus* 45, Bruxelles/Paris, 129-139.
- Lejeune, M. 1964.** “Surquelques termes du vocabulaire économique mycénien”. Στο E.L. Bennett (ed), *Mycenaean Studies* (Proceedings of the 3rd International Colloquium for Mycenaean Studies held at “Wingspread”, 4-8 September 1961), Madison: University of Wisconsin Press, 77-110.
- Lemos, I. 2002.** *The Protoegeometric Aegean. The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*. Oxford: Oxford University Press.
- Lemos, I. 2011-12.** “Kalapodi. Archaeology in Greece, 2011-2012”, *AR* 58, 19-21.

- Lemos, I. 2014.** “Communities in transformation: An archaeological survey from the 12th to the 9th century BC”, *Pharos* 20 (1), 161-191.
- Lèvi-Strauss, C. [1986].** *Μύθος και Νόημα*, μτφρ. και πρόλογος Β. Αθανασόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Liddell, H.G and Scott, R.** *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 2007: Εκδόσεις Πελεκάνος [ψηφιακή έκδοση: www.greek-language.gr].
- Lindgren, M. 1973.** *The People of Pylos. Prosopographical and Methodological Studies in the Pylos Archives. Part I: A Prosopographical Catalogue of Individuals and Groups*, *Boreas* 3, Uppsala.
- Lis, B. 2008.** “Cooked Food in the Mycenaean Feast - Evidence from the Cooking Pots”. Στο L. Hitchcock, R. Laffineur & J. L. Crowley (eds), *Aegaeum* 29: *DAIS. The Aegean Feast* (Proceedings of the 12th International Aegean Conference, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008), Liège/Austin: Universite de Liege/University of Texas, 142-150.
- Lis, B. 2009.** “The Sequence of Late Bronze/Early Iron Age Pottery from East Central Greek Settlements – A fresh look at old and new evidence”. Στο S. Deger-Jalkotzy & A.E. Bächle (eds), *LH IIIC Chronology and Synchronisms 3. LH IIIC Late and the Transition to the Early Iron Age* (Proceedings of the International Workshop at the Austrian Academy of Sciences, Vienna, 23-24.02.2007), Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 203-223.
- Lis, B. 2016.** “A Foreign Potter in the Pylian Kingdom? A Reanalysis of the Ceramic Assemblage of Room 60 in the Palace of Nestor at Pylos”, *Hesperia* 85, 491-536.
- Lis, B. & Rückl, Š. 2011.** “Our Storerooms Are Full. Impressed Pithoi from Late Bronze/Early Iron Age east Lokris and Phokis and their socio-economic significance”. Στο W. Gauss, M. Lindblom, R.A.K. Smith & J.C. Wright (eds), *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age Papers, presented to Jeremy B. Rutter on the occasion of his 65th birthday*, *BAR-IS* 2227, Oxford: Archaeopress, 154-168.
- Livieratou, A. 2009.** “The transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in East Phokis and Lokris. A synthesis of archaeological evidence from the valley of Kephissos, the gulf of Atalante and the passage area of Kalapodi”, *ΑΕΘΣΕ* 2, 951-973.
- Livieratou, A. 2011.** “Regional cult systems from the Late Bronze to the Early Iron Age: Comparing the evidence from two different parts of Mainland Greece, the Argolic plain and East Phokis”. Στο A. Mazarakis-Ainian (ed), *The ‘Dark Ages’ Revisited*. Vol. II (Acts of the International Symposium in Memory of W.D.E. Coulson, Volos, 14-17.06.2007), Volos: University of Thessaly Press, 147-164.
- Livieratou, A. 2012.** “Phokis and East Lokris in the Light of Interregional Contacts at the Transition from the Late Bronze to the Early Iron Age”. Στο M. Iacovou (ed), *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age. The Legacy of Nicolas Coldstream*, Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation, 77-127.
- Livieratou, A. 2015.** “East Phokis Revisited: its development in the transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in the light of the latest finds”. Στο Z. Theodoropoulou-Polychroniadis & D. Evely (eds), *Aegis. Essays in Mediterranean Archaeology presented to Matti Egon by the scholars of the Greek Archaeological Committee UK*, Oxford: Archaeopress, 93-105.
- Loader, N.C. 1998.** *Building in Cyclopean masonry. With special reference to the Mycenaean fortifications on mainland Greece*. Jonsered: Paul Åströms Förlag.

- Lupack, S. 1999.** “Palaces, Sanctuaries and Workshops: The Role of the Religious Sector in Mycenaean Economics”. Στο M.L. Galaty & W.A. Parkinson (eds), *Rethinking Mycenaean Palaces, New Interpretations of an Old Idea* (The Cotsen Institute of Archaeology, Monograph 41), Los Angeles: University of California, 25-34.
- Lupack, S. 2006.** “Deities and Religious Personnel as Collectors”. Στο M. Perna (ed), *Fiscality in Mycenaean and Near Eastern Archives* (Proceedings of the Conference held at Soprintendenza Archivistica per la Campania, Naples, 21-23 October 2004), Paris: DeBoccard, 89-108.
- Lupack, S., 2007.** “Palaces, Sanctuaries, and Workshops: The Role of the Religious Sector in Mycenaean Economy”. Στο M.L. Galaty & W.A. Parkinson (eds), *Rethinking Mycenaean Palaces II: Revised and expanded second edition*, The Cotsen Institute of Archaeology (Monograph 60), Los Angeles: University of California, 54-65.
- Lupack, S. 2008a.** *The Role of the Religious Sector in the Economy of Late Bronze Age Mycenaean Greece*, BAR-IS 1858, Oxford: Archaeopress.
- Lupack, S. 2008b.** “The Northeast Building of Pylos and An 1281”. Στο A. Sacconi, M. del Freo, L. Godart e M. Negri (eds), *Colloquium Romanum* (Atti del XII Colloquio Internazionale di Micenologia. Roma 20-25 Febbraio 2006), *Pasiphae* I-II, 467-484.
- Lupack, S. 2010.** “Mycenaean Religion”. Στο E.H. Cline (ed), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BCE)*, Oxford, 263-276.
- Lupack, S. 2011.** “Redistribution in Aegean Palatial Societies. A View from Outside the Palace: The Sanctuary and the Damos in Mycenaean Economy and Society”, *AJA* 115(2), 207-217.
- Lupack, S. 2014.** “Offerings for the Wanax in the Fr tablets: Ancestor Worship and the Maintenance of Power in Mycenaean Greece”. Στο D. Nakassis, J. Gulizio & S.A. James (eds), *KE-RA-ME-JA: studies presented to Cynthia W. Shelmerdine*, Philadelphia: INSTAP Academic Press, 163-177.
- Lyman, R.L. 1994.** *Vertebrate Taphonomy* (Cambridge Manuals in Archaeology), Cambridge: Cambridge University Press.
- Macheridis, S. 2017.** “Symbolic connotations of animals at early Middle Helladic Asine: A comparative study of the animal bones from settlement and its graves”, *Opuscula* 10, Stockholm: The Swedish Institutes at Athens and Rome, 128-152.
- Magnell, O. 2013.** “The taphonomy of ritual bone depositions. An approach to the study of animal bones and ritual practice with an example from Viking Age Frösö, Sweden”. Στο G. Ekroth & J. Wallensten (eds), *Bones, behaviour and belief. The zooarchaeological evidence as a source for ritual practice in ancient Greece and beyond* (*ActaAth*, 4^o55), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 115-127.
- Malone, C., Stoddart, S. & Barrowclough, D. 2007.** “Introduction: Cult in Context”. Στο D. Barrowclough & C. Malone (eds), *Cult in Context. Reconsidering ritual in Archaeology*, Oxford: Oxbow Books, 1-7.
- Maran, J. 1995.** “Structural Changes in the Pattern of Settlement during the Shaft Grave Period on the Greek Mainland”. Στο R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds), *Aegaeum* 12: *POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age*, (Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archaeologisches Institut, 10-13 April 1994), Liège/Austin: Université de Liège, 67-72.

- Maran, J. 2000.** “Das Megaron im Megaron. Zur Datierung und Funktion des Antenbaus in mykenischen Palast von Tiryns”, *AA*, 1-16.
- Maran, J. 2001.** “Political and religious aspects of architectural change on the Upper Citadel of Tiryns. The case of Building T”. Στο R. Laffineur & R. Hägg (eds), *Aegaeum* 22: *POTNIA. Deities and religion in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 8th international Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000), Liège/Austin: Université de Liège, 113–122.
- Maran, J. 2004.** “The spreading of objects and ideas in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean: Two case examples from the Argolid of the 13th and 12th centuries B.C.”, *BAJOR* 336, 11–30.
- Maran, J. 2005.** “Late Minoan coarse ware stirrup jars on the Greek mainland. A Postpalatial perspective from the 12th century BC Argolid”. Στο A.L. D’Agata & J. Moody (eds), *Ariadne’s threads: Connections between Crete and the Greek mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC)*, Proceedings of the International Workshop held at Scuola Archeologica Italiana di Atene, 5-6 April 2003, Athens: Scuola archeologica italiana di Atene, 415–431.
- Maran, J. 2006a.** “Coming to terms with the past: Ideology and power in Late Helladic IIIc”. Στο S. Deger-Jalkotzy & I.S. Lemos (eds), *Ancient Greece: From the Mycenaean palaces to the Age of Homer*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 123–150.
- Maran, J. 2006b.** “Mycenaean citadels as performative space”. Στο J. Maran, C. Juwig, H. Schwengel & U. Thaler (eds), *Constructing power – Architecture, ideology and social practice* (Geschichte: Forschung und Wissenschaft, 19), Hamburg: Lit Verlag, 75–92.
- Maran, J. 2008.** “Forschungen in der Unterburg von Tiryns 2000–2003”, *AA*, 35–111.
- Maran, J. 2010.** “The Crisis Years? Reflections on Signs of Instability in the Last Decades of the Mycenaean Palaces.” Στο A. Cardarelli, A. Cazzella, M. Frangipane & R. Peroni (eds), *Reasons for Change. Birth, Decline and Collapse of Societies between the End of the Fourth and the Beginning of the First Millennium B.C.* (Scienze dell’antichità, Storia Archeologia antropologia, 15, 2009, Università degli Studi di Roma «La Sapienza»), Roma: Quasar, 241-262.
- Maran, J. 2011.** “Contested pasts – The society of the 12th c. B.C.E. Argolid and the memory of the Mycenaean Palatial period”. Στο W. Gauss, M. Lindblom, R.K.A. Smith & J.C. Wright (eds), *Our cups are full. Pottery and society in the Aegean Bronze Age: Papers presented to Jeremy B. Rutter on the occasion of his 65th birthday*, *BAR-IS* 2227, Oxford: Archaeopress, 169–178.
- Maran, J. 2012a.** “Ceremonial feasting equipment, social space and interculturality in Post-palatial Tiryns”. Στο J. Maran & P. Stockhammer (eds), *Materiality and Social Practice: Transformative capacities of intercultural encounters* (Papers of the Conference, Heidelberg, 25-27 March 2010), Oxford: Oxbow Books, 121–136.
- Maran, J. 2012b.** “Architektonischer Raum und soziale Kommunikation auf der Oberburg von Tiryns – Der Wandel von der mykenischen Palastzeit zur Nachpalastzeit”. Στο A. Felix, A. Busch, R. Haensch & W-R. Ulrike (Hrsg.), *Orte der Herrschaft. Charakteristika von antiken Machtzentren*, Rahden/Westf.: Leidorf, 149-162.
- Maran, J. 2015.** “Tiryns and the Argolid in Mycenaean Times: New Clues and Interpretations”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The*

archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions (ActaAth 4°.56), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 277-293.

Maran, J. 2016. “Towards an Anthropology of Religion in Minoan and Mycenaean Greece”. Στο E. Alram-Stern et al. (eds), *Aegaeum 39: METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, University of Vienna, 22-25 April 2014), Leuven/Liege: Peeters, 581-591.

Maran, J. & Papadimitriou, A. 2006. “Forschungen im Stadtgebiet von Tiryns 1999–2002”, *AA*, 97–169.

Maran, J. & Stavriannopoulou, E. 2007. “Πότνιος Ανήρ – Reflections on the ideology of Mycenaean kingship”. Στο E. Alram-Stern & G. Nightingale (eds), *KEIMELION. The formation of elites and elitist lifestyles from Mycenaean Palatial times to the Homeric period*. (Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg), Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 285–298.

Maran, J. & Παπαδημητρίου, Άλκ. 2012. «Τίρυνθα». Στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία-Πελοπόννησος*, Αθήνα: Μέλισσα, 162-167.

Maran, J., Papadimitriou, A. & Thaler, U. 2015. “Palatial wallpaintings from Tiryns. New finds and new perspectives”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions, ActaAth 4°.56*, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 99-116.

Maran, J. & Papadimitriou, A. 2017. “Gegen den Strom der Geschichte. Die nördliche Unterstadt von Tiryns: ein gescheitertes Urbanisierungsprojekt der mykenischen Nachpalastzeit”, *AA* 2016/2, 19-118.

Maran, J., Papadimitriou, A., Birndorfer, T., Khamnueva, S., Bork, H-R., Unkel, I. & Kroll, H. 2019. “Tiryns, Griechenland. Die Arbeiten der Jahre 2015 bis 2018”, *eDAI-F*, 68-77. [<https://publications.dainst.org/journals/efb/2182/6595>]

Marcus, J. & Flannery, K.V. 1994. “Ancient Zapotec Ritual and Religion: An Application of the Direct Historical Approach”. Στο C. Renfrew & E.B. Zubrow (eds), *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press, 55-74.

Margaritis, E. 2014. “Appendix 4: Archaeobotanical Data. Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1: The Upper Sanctuary”, *Hesperia* 83, 642-643.

Marinatos, N. 1984. *Art and Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society*. Athens: Mathioulakis.

Marinatos, N. 1985. “The function and interpretation of the Theran Frescoes”. Στο P. Darcque & J.-Cl. Poursat (eds), *L’iconographie minoenne, BCH Suppl. XI*, 219-230.

Marinatos, N. 1986. *Minoan Sacrificial Ritual: Cult Practice and Symbolism*. Stockholm: The Swedish Institute at Athens.

Marinatos, N. 1988a. “The Fresco from Room 31 at Mycenae: Problems of Method and Interpretation”. Στο E.B. French & K.A. Wardle (eds), *Problems in Greek Prehistory* (Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986), Bristol: Bristol Classical, 245-251.

Marinatos, N. 1988b. “Imagery of Sacrifice: Minoan and Greek”. Στο R. Hägg, N. Marinatos & G.C. Nordquist (eds), *Early Greek Cult Practice (Proceedings of the 5th International*

Symposium at the Swedish Institute at Athens), Stockholm: The Swedish Institute at Athens, 9-20.

Marinatos, N. 2010. *Minoan Kingship and the Solar Goddess. A Near Eastern Koine*. Urbana: University of Illinois Press.

Marinatos, N. 2017. “Religious Interaction between Egypt and the Aegean in the Second Millennium B.C.E.”. Στο P. Creasmant & R.H. Wilkinson (eds), *Pharaoh's Land and Beyond. Ancient Egypt and its Neighbors*, Oxford: Oxford University Press, 229-237.

Marinatos, N. & Kyrtatas, D. 2005. “Epiphany: Concept Ambiguous, Experience Elusive. Conclusions”. Στο N. Marinatos & D. Stanzer (eds), *Divine Epiphanies in the Ancient World, Illinois Classical Studies* 29, 227-34.

Marinatos, N. & Hägg, R. (eds) 1993. *Greek Sanctuaries. New Approaches*, London & New York: Routledge.

Mazarakis-Ainian, A. 1997. *From ruler's dwellings to temples. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, SIMA 121, Jonsered: P. Åströms editions.

McCallum, L.R. 1987. *Decorative Program in the Mycenaean Palace of Pylos: The Megaron Frescoes*, Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania.

McClymond, K. 2008. *Beyond Sacred Violence: A Comparative Study of Sacrifice*. Baltimore: J.Hopkins University Press.

Melena, J.L. 2001. *Textos griegos micénicos comentados*. Vitoria-Gasteiz.

Melena, J.L. 2000-01. “24 Joins and Quasi-joins of Fragments in the Linear B tablets from Pylos”, *Minos* 35-36, 357-370.

Melena, J.L. & Olivier, J.-P. 1991. *TITHEMY. The Tablets and Nodules in Linear B from Tiryns, Thebes and Mycenae*, *Minos Suppl.* 12, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

Mentzer, S.M. 2014. “Appendix 3: The Microporphy of Mt Lykaion (2006-2010). Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1: The Upper Sanctuary”, *Hesperia* 83, 639-641.

Mentzer, S.M., Romano D.G. & Voyatzis, M.E. 2015. “Micromorphological contributions to the study of ritual behavior at the ash altar to Zeus on Mt. Lykaion, Greece”, *Archaeological and Anthropological Sciences* 9(6), e-publication [doi: 10.1007/s12520-014-0219.y, τελευταία πρόσβαση 20.01.2020]

Milka, E. 2010. “Burials upon the Ruins of Abandoned Houses in the Middle Helladic Argolid”. Στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, & J. Wright (eds), *MESOHELLADIKΑ – ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ: The Greek Mainland in the Middle Bronze Age*. (Proceedings of the International Conference Held in Athens, March 8–12, 2006), *BCH Suppl.* 52, 347–355, Athens/Paris: ÉfA/DeBoccard.

Moore, A.D. & Taylour, W.D. 1999. *Well Built Mycenae, Fascicule 10: The Temple Complex*. Oxford: Oxbow Books.

Moore, A.D. & Taylour, W.D. (forthcoming). *Well Built Mycenae, Fascicule 11: The Room with the Fresco Complex*. Oxford: Oxbow Books.

Moore, K.M., Bruno, M., Capriles, J. & Hastorf, C. 2010. “Integrated contextual approaches to understanding past activities using plant and animal remains from Kala Uyuni (Lake Titicaca, Bolivia)”. Στο A.M. vanDerwarker & T.M. Peres (eds), *Integrating Zooarchaeology and Paleoethnobotany: A Consideration of Issues, Methods, and Cases*, New York: Springer Verlag, 173-203.

- Morgan, C. 1996.** “From Palace to Polis? Religious developments on the Greek Mainland during the Bronze Age/ Iron Age transition”. Στο P. Hellstrom & B. Alroth (eds.), *Religion and Power in the Ancient Greek World*, *Boreas* 24, Uppsala, 41-57.
- Morgan, L. 1988.** *The Miniature Wall Paintings of Thera: A Study in Aegean Culture and Iconography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morgan, L. 2005.** “The Cult Centre at Mycenae and the Duality of Life and Death”. Στο L. Morgan (ed), *Aegean Wall Painting. A Tribute to Mark Cameron*, *BSA Studies* 13, 159-171.
- Morpurgo-Davies, A. 1963.** *Mycenaeae Graecitatis Lexicon* (Incunabula Graeca, 3), Romae: in Aedibus Athenaei.
- Morpurgo-Davies, A. & Duhoux, Y. (eds) 1985.** *Linear B: a 1984 Survey*. Proceedings of the Mycenaean Colloquium of the VIIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies (Dublin, 27 August-1st September 1984), *BCILL* 26, Louvain-la-Neuve: Cabay.
- Mountjoy, P.A. 1985.** “The Pottery”. Στο C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA Suppl.* 18, 151-208.
- Mountjoy, P.A. 1986.** *Mycenaean Decorated Pottery. A Guide to Identification*. Gotenborg: P.Astroms forlag.
- Mountjoy, P.A. 1993.** *Mycenaean Pottery. An Introduction* (Monograph no.36), Oxford: Oxford University Committee for Archaeology.
- Mountjoy, P.A. 1999.** *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden: Leidorf.
- Mountjoy, P.A. & Ponting, M.J. 2000.** “The Minoan Thalassocracy Reconsidered: Provenance Studies of LH IIA/LM IB Pottery from Phylakopi, Ay. Irini, and Athens”, *BSA* 95, 141-184.
- Mühlenbruch, T. 2007.** “The Post-palatial settlement in the Lower Citadel of Tiryns”. Στο S. Deger-Jalkotzy & M. Zavadil (eds), *LH III C Chronology and Synchronisms II: LH III C Middle* (Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 243–251.
- Mühlenbruch, T. 2009.** “Tiryns – The settlement and its history in LH IIIC”. Στο S. Deger-Jalkotzy & A.E. Bächle (eds), *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age*. (Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 313–326.
- Mühlenbruch, T. 2010.** “Soziale Räume im spätbronzezeitlichen Tiryns I: Architektur”. Στο T.L. Kienlin & B. Horejs (eds), *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. (Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008)*, Bonn: Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie (no. 194), 95–106.
- Mühlenbruch, T. 2015.** “Power and Cult in LH IIIC Tiryns”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions*, *ActaAth4*^o.56, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 131-141.

- Mühlenbruch, T. 2017.** “Zur sozialen „Ungleichheit“ in der mykenischen Palast- und Nachpalastzeit”, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 47:2, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 153-171.
- Müller, K. 1930.** *Tiryns III. Die Architektur der Burg und des Palastes*. Augsburg: Filser.
- Murphy, J. 2013.** “The Scent of Status: Prestige and Perfume at the Bronze Age Palace at Pylos, Greece”. Στο J. Day (ed), *Making Senses of the Past: Toward a Sensory Archaeology*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 243-265.
- Mylonas, G.E. & Kourouniotes, K. 1933.** “Excavations at Eleusis, 1932”, *AJA* 37, 271-286.
- Mylonas, G.E. 1932.** “Eleusis in the Bronze Age”, *AJA* 36, 104-117.
- Mylonas, G.E. 1961.** *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*. Princeton: Princeton University Press.
- Mylonas, G.E. 1966.** *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Mylonas, G.E. 1982.** “The Cult Centre of Mycenae”. Στο *Proceedings of the British Academy*, vol.67 (Exchange lecture with the Academy of Athens, 1 December 1981), London, 307-320.
- Mylonas-Shear, I. 1987.** *The Panagia Houses at Mycenae*. Philadelphia: University Museum Monograph 68, University of Pennsylvania.
- Niemeier, W.-D. 2004-05.** “Kalapodi”, στο J. Whitley, *Archaeology in Greece 2004-2005*, *AR* 51, 56-57.
- Niemeier, W.-D. 2006-07.** “Kalapodi”, στο J. Whitley et al., *Archaeology in Greece 2006-2007*, *AR* 53, 41-43.
- Niemeier, W.-D. 2007-08.** “Kalapodi”, στο D. Evely et al., *Archaeology in Greece 2007-2008*, *AR* 54, 47-48.
- Niemeier, W.-D. 2008-09.** “Kalapodi”, στο C. Morgan et al., *Archaeology in Greece 2008-2009*, *AR* 55, 44-45.
- Niemeier, W.-D. 2005.** “Kalapodi. Rapport d’activités en 2005 transmis par le DAI”, *AR on line* 2005 (Efa).
- Niemeier, W.-D. 2006.** “Kalapodi. Rapport d’activités en 2006 transmis par le DAI”, *AR on line* 2006 (Efa).
- Niemeier, W.-D. 2007** “Kalapodi. Rapport d’activités en 2007 transmis par le DAI”, *AR on line* 2007 (Efa).
- Niemeier, W.-D. 2008a.** “Kalapodi. Jahresbericht 2007. Ausgrabungen und Forschungen”, *AA*, 99-102.
- Niemeier, W.-D. 2008b.** “Kalapodi. Rapport d’activités en 2008 transmis par le DAI”, *AR on line* 2008 (Efa).
- Niemeier, W.-D. 2009.** “Kalapodi (Abai). Jahresbericht 2008. Ausgrabungen und Forschungen”, *AA*, 107-110.
- Niemeier, W.-D. 2010.** “Kalapodi. Rapport d’activités en 2010 transmis par le DAI”, *AR on line* 2010 (Efa).
- Niemeier, W.-D. 2011.** “Kalapodi. Rapport d’activités en 2011 transmis par le DAI”, *AR on line* 2011 (Efa).
- Niemeier, W.-D. 2012.** “Kalapodi. Rapport d’activités en 2012 transmis par le DAI”, *AR on line* 2012 (Efa).

- Niemeier, W.-D. 2013a.** “Kultkontinuität von der Bronzezeit bis zur römischen Kaiserzeit im Orakel-Heiligtum des Apollon von Abai (Kalapodi)”. Στο I. Gerlach & D. Raue (eds), *Sanktuar und Ritual. Heilige Plätze im archäologischen Befund*, Rahden: Leidorf, 33-42.
- Niemeier, W.-D. 2013b.** “Kalapodi. Rapport d’activités en 2013 transmis par le DAI”, *AR on line 2013* (Efa).
- Niemeier, W.-D. 2014.** “Kalapodi, Griechenland. Die Arbeiten der Jahre 2012 und 2013”, *eDAI-F 2014*, Faszikel 3, 27-31.
- Nilsson, M.P. 1950 (1927).** *Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. Lund.
- Nordquist, G.C. 1987.** *A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid* (Boreas 16), Uppsala.
- Nordquist, G.C. 1990.** “Middle Helladic Burial Rites: Some Speculations”. Στο R. Hägg & G. Nordquist (eds), *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid* (Proceedings of the sixth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 11-13 June 1988), Stockholm: Svenska Institutet I Athen, 35-41.
- Nordquist, G.C. 2002.** “Pots, prestige and people: symbolic action in Middle Helladic burials”, *OpAth* 27, 119-135.
- Nosch, M.-L. 2009.** “Approaches to Artemis in Bronze Age Greece”. Στο T. Fisher-Hansen & B. Poulsen (eds), *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast, Acta Hyperborea* 12, Copenhagen: Museum Tucculanum Press/University of Copenhagen, 21-39.
- Olivier, J.-P. 1959.** “Étude d’un nom de métier mycénien: *di-pte-ra-po-ro*”, *AntCl* 28, 165–185.
- Olivier, J.-P. 1960.** *A propos d’une ‘liste’ de desservants de sanctuaire dans les documents en lineaire B de Pylos*. Bruxelles: Presses Universitaires de Bruxelles.
- Overbeck, J.C. 1984.** “Stratigraphy and Ceramic Sequence in Middle Cycladic Ayia Irini, Kea”. Στο J.A. MacGillivray & R.L.N. Barber (eds), *The Prehistoric Cyclades*, Edinburgh: University of Edinburgh, 108–113.
- Overbeck, J.C. & Crego, D.M. 2008.** “The Commercial Foundation and Development of Ayia Irini IV (Kea)”. Στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas & C. Renfrew (eds), *OPIZON: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 305–309.
- Pakkanen, P. 2015.** “Depositing cult – Considerations on what makes a cult deposit”. Στο P. Pakkanen & S. Bocher (eds), *Cult Material: From Archaeological Deposits to Interpretation of Early Greek Religion* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, 21), Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens, 25–48.
- Palaima, T.G. 1995.** “The Nature of the Mycenaean Wanax. Non-Indo-European Origins and Priestly Functions”. Στο P. Rehak (ed), *Aegaeum 11: The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean*. (Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America. New Orleans, Louisiana. 28 December 1992), Liège: Université de Liège, 119-139.
- Palaima, T.G. 1998.** “Die Linear-B Texte und der Ursprung der hellenischen Religion: *di-wo-nu-so*”. Στο N. Dimoudis & A. Kyriatsoulis (eds), *Die Geschichte der hellenischen Sprache und Schrift vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr.: Bruch oder Kontinuität?* (Tagung Ohlstadt, Oberbayern, Deutschland, 3-6 Oktober 1996), Altenburg: DZA Verlag, 205-222.

- Palaima, T.G. 2000.** “The Pylos Ta Series: from Michael Ventris to the New Millennium”, *BICS* 44, 236-237.
- Palaima, T.G. 2000-2001.** “Review of *TFC I* (V.L. Aravantinos, L. Godart & A. Sacconi eds., *Thèbes Fouilles de la Cadmée I. Les Tablettes en linéaire B de la Odos Pelopidou, Édition et Commentaire*)”, *Minos* 35-36, 475-486.
- Palaima, T.G. 2003.** “Review of *TFC P*”, *AJA* 107(1), 113-115.
- Palaima, T.G. 2004.** “Sacrificial Feasting in the Linear B documents”. Στο J.C. Wright (ed), *The Mycenaean Feast, Hesperia* 73:2, 217-246.
- Palaima, T.G. 2008.** “Mycenaean Religion”. Στο C.W. Shelmerdine (ed), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge: Cambridge University Press, 342-361.
- Palaima, T.G. & Wright, J.C. 1985.** “Ins and Outs of the Archives Rooms at Pylos: Form and Function in a Mycenaean Palace”, *AJA* 89, 251-262.
- Palmer, L.R. 1963.** *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*. Oxford: Clarendon Press.
- Palmer, R. 1992.** “Wheat and Barley in Mycenaean Society”. Στο J.-P. Olivier (ed), *Mykenaika. Actes du IX colloque international sur les textes mycéniens et égéens*, *BCH Suppl.* 25, 475-497.
- Palmer, R. 1994.** *Wine in the Mycenaean Palace Economy. Aegaeum* 10. Liège: Université de Liège.
- Pantou, P.A. 2010.** “Mycenaean Dimini in Context: Investigating Regional Variability and Socioeconomic Complexities in Late Bronze Age Greece”, *AJA* 114 (3), 381-401.
- Papadimitriou, N. 2001.** *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands*, *BAR-IS* 925, Oxford: Archaeopress.
- Papadimitriou, N. 2008.** “Both Centre and Periphery? Thessaly in the Mycenaean period”. Στο 1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, τόμ.Ι (Πρακτικά Συνεδρίου, Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006), *Θεσσαλονίκη: Περιφέρεια Θεσσαλίας*, 99-113.
- Papadimitriou, N. 2010.** “Attica in the Middle Helladic period”. Στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, J. Wright (eds), *MESOHELLADIKΑ. La Grèce continentale au Bronze Moyen*. (Actes du colloque internationale organisé par l'École Française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute at Athens, Athènes, 8-12 mars 2006), *BCH Suppl.* 52, Athènes/Paris: ÉfA/DeBoccard, 243-257.
- Papadimitriou, N. 2015.** “The formation of dromoi in Early Mycenaean tombs”, *BSA* 110, 71–120.
- Papadimitriou, N. 2016.** “Structuring space, performing rituals, creating memories: towards a cognitive map of Early Mycenaean funerary behaviour”. Στο A. Dakouri-Hild & M.J. Boyd (eds), *Staging Death. Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, Berlin: De Gruyter, 335-360.
- Papadimitriou, N. 2017.** “Συνοίκησις' in Mycenaean Times? The Political and Cultural Geography of Attica in the 2nd Millennium BC”, *CHS Research Bulletin* vol. 5, issue 2, Washington, DC: Center for Hellenic Studies. [e-article: www.chs.harvard.edu › chs-fellows.org]
- Papageorgiou, I. 2000.** “On the *rites de passage* in Late Cycladic Akrotiri, Thera: A reconsideration of the frescoes of the ‘Priestess’ and the ‘Fishermen’ of the West House”. Στο S. Sherratt (ed), *The Wall Paintings of Thera. (Proceedings of the first International*

- Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre Thera, Hellas, 30 August–4 September 1997*), Athens: Thera Foundation, 958–970.
- Papasavvas, G. 2017.** “Breaking and Burning the Sphinx”. Στο V. Vlachou & A. Gadolou (eds), *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in honour of Nota Kourou* (Études d’archeology, 10), Brussels: Université libre de Bruxelles/CRéA-Patrimoine, 481-500.
- Parker, R. 2005.** “ὡς ἦρωι ἐναγιζειν”. Στο R. Hägg & B. Alroth (eds), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian* (Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Göteborg University, 25-27 April 1997), Stockholm: Paul Åströms förlag, 37-45.
- Peatfield, A. 1992.** “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsiphades”, *CAJ* 2, 59-87.
- Peirce Charles, S., C. Hartschorne, P. Weiss and A.W. Burks 1958 (1931).** *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. 8 vols. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Petrakis, V. 2009.** “An aspect of the ‘Mycenaean koine’? The uniformity of the Peloponnesian Late Helladic III palatial megara in its heterogeneous context”. Στο G. Deligiannakis & Y. Galanakis (eds.), *The Aegean and Its Cultures*. (Proceedings of the First Oxford-Athens Graduate Student Workshop Organised by the Greek Society and the University of Oxford Taylor Institution, 22-23 April 2005), *BAR-IS* 1975, Oxford: Archaeopress, 13 - 25.
- Petrakis, V. 2010.** “Diversity in form and practice in Middle Helladic and Early Mycenaean elaborate tombs: An approach to changing prestige expression in changing times”. Στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki and J. Wright (eds), *MESOHELLADIKA. La Grèce Continentale au Bronze Moyen*. (Actes du Colloque International Organisé par l’École Française d’Athènes, en Collaboration avec l’American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006), *BCH Suppl.* 52, Athens/Paris: ÉfA/DeBoccard, 403 - 416.
- Petrakis, V. 2011.** “Localising Pylian religion: Thoughts on the geographic references in the Fr tablets provoked by a new quasi-join”, *Pasiphae* IV (2010), 199-215.
- Petrakis, V. 2014.** “Appendix I: The inscribed stirrup jar (EL Z 1)”, στο M.B. Cosmopoulos, *The Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis. The Bronze Age. Vol. 2, Pottery and Small Finds*, Athens: Library of the Athens Archaeological Society (no.296), 177-216.
- Petrakis, V. 2016.** “The arrival of the rhyton in Early Mycenaean Greece”, *JPrehistRel* 25, 47-63.
- Picard, C. 1948.** *Les religions préhelléniques. Crète et Mycènes*. Paris.
- Piteros, C., Olivier, J.-P. & Melena, J.L. 1990.** “Les inscriptions en linéaire B des nodules de Thèbes (1982): La fouille, les documents, les possibilités d’interprétation”, *BCH* 114, 103-184.
- Pliatsika, V. 2015.** “Tales of the Unexpected: Identifying cult practice in the House M Quarter of the Mycenae citadel”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions*. (Athens, National Research Centre, 10-14 November 2010), *ActaAth* 4°56, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 597-612.

- Pluta, K.M. 1996-1997 (1998).** “A Reconstruction of the Archives Complex at Pylos: a preliminary report”, *Minos* 31-32, 231-250.
- Podzuweit, C. 1978.** “Ausgrabungen in Tiryns 1976”, *AA*, 449-498.
- Preucel, R.W. 2006.** *Archaeological Semiotics*, Maiden, MA: Blackwell.
- Preucel, R.W. & Bauer, A.A. 2001.** “Archaeological Pragmatics”, *Norwegian Archaeological Review* 34 (2), 85-96.
- Propp, V. 1968².** *Morphology of the Folktale*. Austin: University of Texas Press. [second edition, revised and edited with a preface by Louis A. Wagner/new introduction by Alan Dundes].
- Psaraki, K. 2004.** “A new EH II pottery assemblage from Thebes”. Στο E. Alram-Stern (ed), *Die ägäische Frühzeit: Die Frühbronzezeit in Griechenland*, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1259-1265.
- Pulak, C. 1997.** “The Uluburun Shipwreck”. Στο S. Swiny, R.L. Hohlfelder & H. Wylde Swiny (eds), *Res Maritimae. Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity*. (Proceedings of the Second International Symposium “Cities on the Sea”. Nicosia, Cyprus, October 18-22, 1994), Cyprus American Archaeological Research Institute Monograph Series, 1. Atlanta: Scholars Press, 233-262.
- Rahmstorf, L. 2008.** *Kleinfunde aus Tiryns. Terrakotta, Stein, Bein und Glas/Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit. Tiryns XVI, Forschungen und Berichte*. Wiesbaden: Reichert.
- Rahmstorf, L. 2014.** “A ‘wall bracket’ from Kandia in the Argolid: notes on the local character and function of an ‘east Mediterranean’ artefact of the Late Bronze Age/Early Iron Age”. Στο Y. Galanakis, T. Wilkinson & John Bennet (eds.), *ΑΘΥΠΜΑΤΑ. Critical essays on the archaeology of the Eastern Mediterranean in honour of E. Susan Sherratt*. Oxford: Archaeopress, 187–195.
- Rahmstorf, L. 2015.** “Workshop activities and pyrotechnology at Mycenaean Tiryns”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions* (Athens, National Research Centre, 10-14 November 2010), *ActaAth* 4°.56, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 143-149.
- Rambach, J. 2002.** “Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Gründung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums”. Στο H. Kyrieleis (ed), *Olympia. 1875-2000, 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen* (Internationales Symposium, Berlin, 9-11 November 2000), Mainz am Rhein: Zabern, 177-212.
- Rambach, J. 2003.** “Ein frühbronzezeitliches Tongefäßfragment mit Tierkopfprotome aus Olympia”. Στο H. Kyrieleis et al., *XII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, 1982 bis 1999* (DAI), Berlin/New York: de Gruyter, 225-255.
- Rambach, J. 2004.** “Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum”. Στο E. Alram-Stern (ed), *Die ägäische Frühzeit. Forschungsbericht 1975-2002, Band II, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1199-1254.
- Rappaport, R.A. 1979.** “Essay 6: The obvious aspects of ritual”, στο Rappaport R.A., *Ecology, Meaning, and Religion*, Berkeley: North Atlantic books, 173-221.
- Rappaport, R.A. 1999.** *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology. Cambridge: Cambridge University Press.

- Reitz, E.J. & Wing, E.S. 1999.** *Zooarchaeology*. Cambridge Manual in Archaeology, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rehak, P. 1984.** “New observations on the Mycenaean ‘Warrior Goddess’”, *AA*, Heft 4, 535-545.
- Rehak, P. 1992.** “Tradition and Innovation in the Fresco from Room 31 in the ‘Cult Center’ at Mycenae”. Στο R. Laffineur & J.L. Crowley (eds), *Aegaeum 8: EIKΩN. Aegean Bronze Age Iconography. Shaping a methodology* (4th International Aegean Conference, Hobart, 6-9 April 1992), Liège: Université de Liège, 39-62.
- Rehak, P. 1995.** “Enthroned Figures in Aegean Art and the Function of the Mycenaean Megaron.” Στο P. Rehak (ed), *Aegaeum 11: The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean*. (Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992), Liège/ Austin: Université de Liège, 95–118.
- Renfrew, C. 1981.** “Questions of Minoan and Mycenaean Cult”. Στο R. Hägg & N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, (Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 12-13 May 1980), Stockholm: Swedish Insitute at Athens, 27-33.
- Renfrew, C. 1985.** *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi, BSA Suppl.* 18, Athens/London: British School at Athens/ Thames & Hudson.
- Renfrew, C. 1994a.** “Towards a Cognitive Archaeology”. Στο C. Renfrew & E.B.W. Zubrow (eds), *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press, 3-12.
- Renfrew, C. 1994b.** “The Archaeology of Religion”. Στο C. Renfrew & E.B.W. Zubrow (eds), *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology*, Cambridge: Cambridge University Press, 47-54.
- Renfrew, C. 2007.** “The Archaeology of Ritual, of Cult, and of Religion”. Στο E. Kyriakidis (ed), *The Archaeology of Ritual*, Cotsen Advanced Seminars 3, Los Angeles: University of California, 109-122.
- Renfrew, C. et al. (eds) 2007.** *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-7, BSA Suppl.* 42, London: British School at Athens.
- Renfrew C. – Bahn P. 1996².** *Archaeology: Theories, Methods, and Practice*, London: Thames & Hudson.
- Renfrew, C. & Cherry, J.F. 1985.** “The Other Finds”. Στο C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi, BSA Suppl.* 18, 299-359.
- Robertson, N. 2005.** “Sacrifice to the Sea: A custom prior to the Olympian and Chthonian categories?”. Στο R. Hägg & B. Alroth (eds), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian* (Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Göteborg University, 25-27 April 1997), Stockholm : Paul Åströms förlag, 85-98.
- Romano, D.G. & Voyatzis, M.E. 2010.** “Excavating at the Birthplace of Zeus”, *Expedition* 52, 9-21.
- Romano, D.G. & Voyatzis, M.E. 2014.** “Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1. The Upper Sanctuary”, *Hesperia* 83, 569-652.
- Röpcke, A. & Dietl, C. 2017.** “Burnt Soils and Sediments”. Στο C. Nicosia & G. Stoops (eds), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology*, Hoboken, NJ: Wiley, 173-180.

- Rousiotti, D. 2001.** “Did the Mycenaeans Believe in Theriomorphic Divinities?”. Στο R. Laffineur & R. Hägg (eds), *Aegaeum 22: POTNIA. Deities and religion in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 8th international Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000), Liège/Austin: Université de Liège, 305-314.
- Rowan, Y.M. 2012.** “Beyond Belief: The Archaeology of Religion and Ritual”, *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 21, issue 1, 1-10.
- Rudhardt, J. 1992².** *Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique*, Antiquité/Synthèses 3, Paris: Picard.
- Ruijgh, C.J. 1967.** *Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien*. Amsterdam: Hakkert.
- Ruijgh, C.J. 1995.** “D’ Homère aux origines proto-mycéniennes de la tradition épique”. Στο P. Crielaard (ed.), *Homeric Questions : Essays in Philology, Ancient History and Archaeology, including the Papers of a Conference organized by the Netherlands Institute at Athens (15th May 1993)*, Amsterdam: Gieben, 1-96.
- Ruijgh, C.J. 2003.** “Review of *TFC I* (V.L. Aravantinos, L. Godart and A. Sacconi eds., *Thèbes Fouilles de la Cadmée I. Les Tablettes en linéaire B de la Odos Pelopidou, Édition et Commentaire*)”, *Mnemosyne* 56, 219-228.
- Ruijgh, C.J. 2006.** “The Three Temporal Clauses (TH Fq 126, 130, 254)”. Στο S. Deger-Jalkotzy & O. Panagl (eds), *Die Neuen Linear B-Texte aus Theben: Ihr Aufschlusswert für die mykenische Sprache und Kultur* (Vienna, 5-6 dicembre 2002), Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 159-169.
- Ruipérez, M.S. & Melena, J.L. 1990.** *Οι Μυκηναίοι Έλληνες*. Αθήνα 1996: Καρδαμίτσα, (μτφρ.: Μ. Παναγιωτίδου).
- Rutter, J.B. 1990.** “Pottery groups from Tsoungiza of the end of the Middle Bronze Age”, *Hesperia* 59, 375-458.
- Rutter, J.B. 1995.** *Lerna, III: The Pottery of Lerna IV (Lerna, a Preclassical site in the Argolid: results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens)*, Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Rutter, J.B. 2001.** “Review II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland”, *AJA* 97(4), 745-797.
- Rutkowski, B. 1986.** *The Cult Places of the Aegean*. London/New Haven: Yale University Press.
- Sacconi, A. 1967.** “Gli ideogrammi per la pelle e per il cuoio nei testi micenei”, *SMEA* 3, 97-134.
- Sakellariou, A. 1975.** “La scène du «siège» sur le rhyton d’ argent de Mycènes d’ après une nouvelle reconstitution”, *RA* 2, 195-208.
- Sarri, K. 2016.** “Intra, Extra, Inferus and Supra Mural Burials of the Middle Helladic Period: Spatial Diversity in Practice”. Στο A. Dakouri-Hild & M.J. Boyd (eds), *Staging Death. Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean.*, Berlin/Boston: DeGruyter, 117-138.
- Sarri, K. & Voutsaki, S. 2012.** “The Argos ‘Tumuli’: a Re-examination”. Στο E. Borgna and S. Müller Celka (eds), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée, 433-443.

- Sarpaki, A. 2001.** “Condiments, Perfume and Dye Plants in Linear B: A Look at the Textual and Archaeobotanical Evidence”. Στο A. Michailidou (ed), *Manufacture and Measurement. Counting, Measuring and Recording Craft Items in Early Aegean Societies*. Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity, National Hellenic Research Foundation, 195-262.
- Schallin, A-L. 1993.** *Islands under influence, the Cyclades in the LBA and the nature of Mycenaean presence, SIMA CXI*, Jonsered: Åströms editions.
- Schliemann, H. & Dörpfeld, W.M. 1886.** *Tiryns – Der prähistorische Palast der Könige von Tiryns*. Leipzig: Brockhaus.
- Schwartz, G.M. 2012.** “Archaeology and Sacrifice”. Στο A.M. Porter & G.M. Schwartz (eds), *Sacred Killing. The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*, Indiana: Eisenbrauns, 1-32.
- Scullion, S. 2005.** “‘Saviours of the Father’s Hearth’: Olympian and Chthonian in the Oresteia”. Στο R. Hägg & B. Alroth (eds), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian* (Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, Göteborg University, 25-27 April 1997), Stockholm : Paul Åströms förlag, 23-36.
- Shelmerdine, S.W. 1984.** “The Perfumed Oil Industry at Pylos”. Στο T.G. Palaima & C.W. Shelmerdine (eds), *Pylos Comes Alive. Industry and Administration in a Mycenaean Palace*. New York: Fordham University, 81-95.
- Shelmerdine, S.W. 1985.** *The Perfume Industry of Mycenaean Pylos, SIMA-PB 34*, Göteborg.
- Shelmerdine, S.W. 1988.** “Scribal Responsibilities and Administrative Procedures”. Στο *Texts, Tablets, and Scribes: Studies in Mycenaean Epigraphy and Economy offered to Emmett L. Bennett, Jr., Minos Suppl.10*, Salamanca, 343-384.
- Shelmerdine, S.W. 1997.** “Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland”, *AJA* 101, 537-585.
- Shelmerdine, S.W. 1998.** “The Palace and its Operations”. Στο J.L. Davis (ed), *Sandy Pylos. An Archaeological History from Nestor to Navarino*, Austin: The University of Texas Press, 81-100.
- Shelmerdine, S.W. 1999.** “A Comparative Look at Mycenaean Administration(s)”. Στο S. Hiller, S. Deger-Jalkotzy and O. Panagl (eds), *Florent Studia Mycenaea*. (Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1-5 Mai 1995), Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 555-576.
- Shelmerdine, S.W. 2002.** “The Southwestern Department at Pylos”. Στο A-na-qa-ta. Studies Presented to J.T. Killen, *Minos* 33-34, 309-337.
- Shelmerdine, S.W. 2007.** “Administration in the Mycenaean Palaces: Where’s the Chief?”. Στο M.L. Galaty & W.A. Parkinson (eds), *Rethinking Mycenaean Palaces II: Revised and expanded second edition*, The Cotsen Institute of Archaeology (Monograph 60), Los Angeles: University of California, 40-46.
- Shelmerdine, S.W. & Bennet, J. 2008.** “Mycenaean States. Economy and Administration”. Στο C.W. Shelmerdine (ed), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 289-309.
- Shelton, K. 2002-03.** “A new Linear B tablet from Petsas House, Mycenae”, *Minos* 37-38, 387-396.
- Shelton, K. (forthcoming).** *Well Built Mycenae, Fascicule 14: Tsountas House*. Oxford: Oxbow Books.

- Sherratt, S. 1990.** “Reading the Texts’: Archaeology and the Homeric Question,” *Antiquity* 64, 807–824.
- Sherratt, S. 1999.** “E pur si muove: pots, markets and values in the second millennium Mediterranean”. Στο J.-P. Crielaard, V. Stissi & G.-J. vanWijngaarden (eds), *The Complex Past of Pottery. Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (sixteenth to early fifth centuries BC)*, Proceedings of the Archon international conference, held in Amsterdam, 8-9 November 1996, Amsterdam: Gieben, 163-210.
- Sherratt, S. 2004.** “Feasting in Homeric epic”, στο J.C.Wright (ed), *The Mycenaean Feast, Hesperia* 73:2, 301-337.
- Siennicka, M. 2015.** “Courts and open spaces in the Late Helladic III Argolid”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions* (Athens, National Research Centre, 10-14 November 2010), *ActaAth* 4°:56, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 361-376.
- Smith, J.Z. 1987a.** *To Take Place: Toward Theory in Ritual*. Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, J.Z. 1987b.** “The Domestication of Sacrifice”. Στο R.G. Hamerton-Kelly (ed.), *Violent Origins: Walter Burkert, René Girard, and Jonathan Z. Smith on Ritual Killing and Cultural Formation*, Stanford, Calif.: Stanford University Press, 191-235.
- Smith, J.Z. 1995.** “Trading Places”. Στο M. Meyer & P.Mirecki (eds), *Ancient Magic and Ritual Power* (Religions in the Graeco-Roman World, 129), Leiden: Brill, 11-27.
- Sourvinou-Inwood, C. 1997.** “Reconstructing change: Ideology and ritual at Eleusis”. Στο M. Golden & P. Toohey (eds), *Inventing Ancient Culture: Historicism, Periodization, and the Ancient World*. London/New York: Routledge, 132-164.
- Stafford, E. 2006.** “Sacrifice”. Στο G. Shipley, J. Vanderspoel, D. Mattingly & L. Foxhall (eds), *The Cambridge Dictionary of Classical Civilization*, Cambridge: Cambridge University Press, 775-776.
- Stanzel, M. 1991.** *Die Tierreste aus dem Artemis-/Apollon-Heiligtum bei Kalapodi in Bötien/Griechenland*. Dissertation, University of Munich.
- Starkovich, B.M. et al. 2013.** “Dating Gods: Radiocarbon Dates from the Sanctuary of Zeus on Mt. Lykaion (Arcadia, Greece)”, *Radiocarbon* 55(2-3), 501-513.
- Starkovich B.M. 2014.** “Appendix 5: Preliminary Faunal Report. Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part 1: The Upper Sanctuary”, *Hesperia* 83, 644-648.
- Stavrianopoulou, E. 2008.** “Dynamic Sacrifices? Some Introductory Remarks”. Στο E. Stavrianopoulou, A. Michaels & C. Ambos (eds), *Transformations in Sacrificial Practices. From Antiquity to Modern Times*. (Proceedings of an International Colloquium, Heidelberg, 12-14, July 2006), Berlin: Lit, 1-16.
- Stella, L.A. 1958.** “La religione greca nei testi micenei”, *Numen* 5, 18-57.
- Stiner, M.C., Kuhn, S.L., Weiner, S. & Ofer, B.-Y. 1995.** “Differential Burning, Recrystallization, and Fragmentation of Archaeological Bone”, *JAS* 22.2, 223-237.
- Stocker, S.R. & Davis, J.L. 2004.** “Animal Sacrifice, Archives and Feasting at the Palace of Nestor”, στο J.C. Wright (ed), *The Mycenaean Feast, Hesperia* 73:2, 179-195.
- Stockhammer, P.W. 2008.** *Kontinuität und Wandel – Die Keramik der Nachpalastzeit aus der Unterstadt von Tiryns*, PhD diss., University of Heidelberg.

- Stockhammer, P.W. 2011.** “Household Archaeology in LH IIC Tiryns”. Στο A. Yasur-Landau, J. Ebeling, L. B. Mazow (eds), *Household Archaeology in Ancient Israel and Beyond* (Culture and History of the Ancient Near East, 50), Leiden/Boston: Brill, 207–236.
- Stockhammer, P.W. 2012a.** “Entagled Pottery: Phenomena of appropriation in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean”. Στο J. Maran & P.W. Stockhammer (eds), *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Intercultural Encounters* (Papers of the Conference, Heidelberg, 25th–27th March 2010), Oxford: Oxbow, 89-103.
- Stockhammer, P.W. 2012b.** “Performing the Practice Turn in Archaeology”, *Journal of Transcultural Studies* 1, 7–42. Heidelberg: Universitätsbibliothek der Universität Heidelberg.
- Stockhammer, P.W. 2012c.** “Conceptualizing Cultural Hybridization in Archaeology”. Στο P. W. Stockhammer (ed), *Conceptualizing Cultural Hybridization: A Transdisciplinary Approach*, Papers of the Conference, Heidelberg, 21st–22nd September 2009, (*Transcultural Research-Heidelberg Studies on Asia and Europe in a Global Context*), Berlin: Springer, 43–58.
- Swenson, E. 2010.** “Revelation and Resolution: Religion as the Key to Cognition, Power, and History in Anthropology”, *Reviews in Anthropology* 39, 173-200.
- Swenson, E. 2015.** “The Archaeology of Ritual”, *Annual Review of Anthropology* 2015.44, 329-345.
- Taylor, W.D. 1962.** “The Citadel House”. Στο J. Chadwick (ed), *The Mycenae Tablets III, TransactAmPhilosSoc* 52, Part 7, Philadelphia, 35-46.
- Taylor, W.D. 1969.** “Mycenae, 1968”, *Antiquity* 43, 91-97.
- Taylor, W.D. 1970a.** “New Light on Mycenaean Religion”, *Antiquity* 44, 270-280.
- Taylor, W.D. 1970b.** “Mycenae 1968 and 1969”, *AAA* 3, 72-80.
- Taylor, W.D. 1981.** *Well Built Mycenae, Fascicule 1: The Excavations*. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- Taylor, W.D. 1983.** *The Mycenaeans*. London: Thames & Hudson.
- Taylor, W.D. & Papadimitriou, I. 1963.** “Mycenae, Citadel House”, *ΑΔ* 18/*B1:Χρονικά*, 82-84.
- Thaler, U. 2005.** “Narrative and Syntax: New perspectives on the Late Bronze Age palace of Pylos, Greece”. Στο A.vanNes (ed), *Space Syntax, Proceedings of the 5th international Symposium*, Amsterdam: TechnéPress, 323-339.
- Thaler, U. 2006.** “Constructing and Reconstructing Power: The palace of Pylos”. Στο J. Maran, C. Juwig, H. Schwengel & U. Thaler (eds), *Constructing power – Architecture, ideology and social practice* (Geschichte: Forschung und Wissenschaft, 19), Hamburg: Lit Verlag, 93-115.
- Thaler, U. 2012.** “Going Round in Circles. Anmerkungen zur Bewegungsrichtung in mykenischen Palastmegara”. Στο O. Dally, S. Moraw, H. Ziemssen (eds), *Bild-Raum-Handlung. Perspektiven der Archäologie* (Topoi-Berlin Studies of the Ancient World, 11), Berlin/Boston: DeGruyter, 189-214.
- Thaler, U. 2015.** “Movement in between, into and inside Mycenaean palatial megara”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions* (Athens, National Research Centre, 10-14 November 2010), *ActaAth* 4°.56, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 339-360.
- Thaler, U. 2016.** “Eventful architecture. Activating potentials for movement and segregation in Mycenaean palaces”. Στο S. Schmidt-Hofner, C. Ambos & P. Eich (eds),

Raum-Ordnung. Raum und soziopolitische Ordnungen im Altertum, Heidelberg: Universitätsverlag Heidelberg, 111-139.

Theodorou-Mavrommatidi, A. 2010. “Defining Ritual Action. A Middle Helladic Pit at the Site of Apollon Maleatas in Epidauros”. Στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (eds), *MESOHELLADIKA – ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ. La Grèce continentale au Bronze Moyen – Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού* (Actes du colloque international organisé par l’École française d’Athènes, en collaboration avec l’American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8–12 mars 2006), *BCH Suppl.* 52, Athens/Paris: ÉfA/DeBoccard, 521-533.

Theodorou-Mavrommatidi, A., 2004. “An Early Helladic Settlement in the Apollon Maleatas Site at Epidauros”. Στο E. Alram-Stern (ed), *Die ägäische Frühzeit: Die Frühbronzezeit in Griechenland*, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1162-1188.

Thomas, C.G., 1995. “The components of political identity in Mycenaean Greece”. Στο R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds), *Aegaeum 12: POLITELA. Society and State in the Aegean Bronze Age*. (Proceedings of the fifth international Aegean conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994), Liège: Université de Liège, 349-354.

Thomas, N.R., 2014. “A Lion's Eye View of the Greek Bronze Age”. Στο G. Touchais, R. Laffineur & F. Rougemont (eds), *Aegaeum 37: PHYSIS. L' Environnement Naturel et la Relation Homme-Milieu dans le Monde Égéen Protobistorique* (Actes de la 14e rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National de l’ Histoire de l’ Art, 11-14 décembre 2012), Leuven: Peeters, 375-389.

Touchais, G., 1983. “Kalapodi. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1982”, *BCH* 107, 774-779.

Tournavitou, I., 1999. “Hearths in Non-Palatial Settlement Contexts. The LBA Period in the Peloponnese”. Στο P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds), *Aegaeum 20: MELETEMATATA. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*, vol. III, Liège/Austin: Université de Liège/University of Texas, 833-840.

Tournavitou, I. 2017. “Ritual pyres in Minoan Peak Sanctuaries. Reality and Popular Myths”. Στο *The Wider Island of Pelops: a workshop on Prehistoric pottery in memory of Professor Christopher Mee* (19th September 2017), *BSA lectures, conferences/ BSA videos* [<http://www.bsa.ac.uk/video-archive/>].

Trantalidou, K., 2013. “Dans l’ombre du rite: vestiges d’animaux et pratiques sacrificielles en Grèce antique. Note sur la diversité des contextes et les difficultés de recherche rencontrées”. Στο G. Ekroth & J. Wallensten (eds), *Bones, Behaviour and Belief. The zooarchaeological evidence as a source for ritual practice in ancient Greece and beyond* (*Acta Ath-* 4°, 55), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 55-80.

Travlos, I. 1983. “Η Αθήνα και η Ελευσίνα στον 8ο και 7ο π.Χ. αιώνα”, *ASAtene* LXI, 323–338.

Turner, V. 1967. *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca, NY/London: Cornell University Press.

Turner, V., 1969. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. New York: Aldine DeGruyter.

- Tzedakis, Y. & Martlew, H. 1999.** *Minoans and Mycenaeans: Flavours of Their Time. National Archaeological Museum, 12 July– 27 November 1999.* Athens: Kapon editions.
- Valeri, V. 1985.** *Kingship and Sacrifice: Ritual and society in ancient Hawaii.* Chicago: Chicago University Press.
- van Dyke, R.M. & Alcock, S.E. 2003.** “Archaeologies of Memory: An introduction”. Στο R.M. VanDyke & S.E. Alcock (eds) *Archaeologies of Memory*, Oxford: Blackwell, 1-13.
- van Leuven, J.C. 1996.** “The Nilssonian origin of Mycenaean Mythology”. Στο E. De Miro, L. Godart & A. Sacconi (eds), *Atti e memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia* (Roma-Napoli 14-20 Ottobre 1991), *Incunabula Graeca*, 98, Roma: Edizioni dell’Ateneo (Università di Roma), 923-938.
- van Straten, F.T. 1988.** “The God’s Portion in Greek Sacrificial Representations: Is the tail doing nicely?”. Στο R. Hägg, N. Marinatos & G. Nordquist (eds), *Early Greek Cult Practice* (Proceedings of the 5th International Symposium at the Swedish Institute at Athens), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 51-68.
- van Straten, F.T. 1995.** *Hierà kalá. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece* (Religions in the Graeco-Roman World, 127), Leiden: Brill.
- van Straten, F.T. 2005.** “Ancient Greek Animal Sacrifice: Gift, Ritual Slaughter, Communion, Food Supply, or What? Some Thoughts on Simple Explanations of a Complex Ritual”. Στο S. Georgoudi, R. Koch Piettre & F. Schmidt (eds), *La cuisine et l'autel. Les sacrifices en questions dans les sociétés de la Méditerranée ancienne*, (*Bibliothèque de l'École des Hautes Études – Sciences religieuses*, 124), Turnhout: Brepols, 15-29.
- Varias García, C. 1999.** “The Palace of Mycenae in LH III B2 According to the Documents in Linear B: A General Description”. Στο S. Deger-Jalkotzy, S. Hiller & O. Panagl (eds), *Floreat Studia Mycenaea* (Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995), Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 595-600.
- Vavouranakis, G. 2018.** “Popular religion and ritual: introductory notes”. Στο G. Vavouranakis, K. Kopanias and C. Kanellopoulos (eds), *Popular Religion and Ritual in prehistoric and ancient Greece and the eastern Mediterranean*, Oxford: Archaeopress, vii-xiii.
- Vernant, J.-P. 1983.** *Myth and Thought among the Greeks.* London: Routledge.
- Vetters, M. 2011.** “Thou Shalt Make Many Images of thy Gods – A chaîne opératoire Approach to Mycenaean Religious Rituals Based on Iconographic and Contextual Analyses of Plaster and Terracotta Figures”. Στο A. Brysbaert (ed), *Tracing Prehistoric Social Networks through Technology. A Diachronic Perspective on the Aegean*, London/New York: Routledge, 30-47.
- Vetters, M. 2012.** “A clay ball with a Cypro-Minoan inscription from Tiryns”, *AA* 2011(2), 1–49.
- Vetters, M. 2015a.** “From Discard Patterns to Enacted Rituals? Contextualizing Mycenaean Terracotta Figurines in Settlement Deposits”. Στο S. Huysecom-Haxhi & A. Muller (eds), *Figurines grecques en contexte. Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison*, Lille: Presses Universitaires du Septentrion, 337-360.
- Vetters, M. 2015b.** “Private and Communal Ritual at Post-palatial Tiryns”. Στο P. Pakkanen & S. Bocher (eds), *Cult Material: From Archaeological Deposits to Interpretation of Early Greek Religion* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, 21), Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens, 65-106.

- Vetters, M. 2019.** *Die spätbronzezeitlichen Terrakotta-Figurinen aus Tiryns*. Heidelberg: Propylaeum.
- Vitale, S. 2006.** “The Late IIIB-LateIIIC Transition on the Mycenaean Mainland”, *Hesperia* 75, 177-204.
- Vlachopoulos, A. & Georgiadis, M. 2015.** “The Cyclades and the Dodecanese during the Post-Palatial period: Heterogeneous Developments of a Homogeneous Culture”. Στο N. Stampolidis, Ç. Maner & K. Kopanias (eds), *NOSTOI. Indigenous Culture, Migration + Integration in the Aegean Islands + Western Anatolia during the Late Bronze Age + Early Iron Ages*. Istanbul: Koç University Press, 337-367.
- von den Driesch, A. & Boessneck, J. 1990.** “Die Tierreste von der Mykenischen Burg Tiryns bei Nauplion/Peloponnes”, στο *Tiryns XI. Forschungen und Berichte*. Mainz: P. von Zabern, 87-164.
- Voigtländer, W., 2003.** *Die Palastkeramik. Tiryns X. Forschungen und Berichte*. Mainz: P. von Zabern.
- Voutsaki, S. 1999.** “The Shaft Grave offerings as symbols of power and prestige”. Στο I. Kilian-Dirlmeier & M. Egg (eds.), *Eliten in der Bronzezeit* (Ergebnisse zweier Colloquien in Mainz und Athen), Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 103-117.
- Voutsaki, S. 1998.** “Mortuary evidence, symbolic meanings and social change: A comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenaean period”. Στο K. Branigan (ed.), *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology, 1), Sheffield: Sheffield Academic Press, 41-58.
- Voutsaki, S. 2016.** “Social change in the Middle Helladic mainland”, *BICS* 59:1, 138-139.
- Voutsaki, S. & Killen, J.T. 2001.** “Introduction”. Στο S. Voutsaki & J. Killen (eds.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States* (Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge), Cambridge Philological Society Suppl. vol. 27, Cambridge, 1-14.
- Voutsaki, S., Ingvarsson-Sundström, A. & Dietz, S. 2012.** “Tumuli and social status: a re-examination of the Asine tumulus”. Στο S. Müller Celka & E. Borgna (eds), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 445-461.
- Wace, A. 1951.** “Mycenae 1950”, *JHS* 71, 254-257.
- Wallace, A.F.C. 1966.** *Religion: An Anthropological View*. New York: Random House.
- Wallesten, J. & Ekroth, G. 2013.** “Introduction: Bones of contention?”. Στο G. Ekroth & J. Wallensten (eds), *Bones, Behaviour and Belief. The zooarchaeological evidence as a source for ritual practice in ancient Greece and beyond* (ActaAth 4° 55), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 9-13.
- Wardle, K.A. 2003.** “The ‘Cult Centre’ at Mycenae and other sanctuaries in the Argosaronic gulf and the NE Peloponnese: Location and status”. Στο *ΑΠΟΓΡΑΦΙΚΟΣ* (Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998), τόμ. Α’, Αθήνα: Μπουλούκος-Λογοθέτης Ο.Ε., 317-332.
- Wardle, K.A. 2015.** “Reshaping the past: Where was the ‘Cult Centre’ at Mycenae?”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-*

eastern Peloponnese – current concepts and new directions (Athens, National Research Centre, 10-14 November 2010), ActaAth 4°.56, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 576-596.

Warren, P. 1969. *Minoan Stone Vases*. Cambridge: Cambridge University Press.

Watkins, T. 2015. “Ritual performance and religion in early Neolithic societies”. Στο N. Laneri (ed), *Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*, Oxford: Oxbow Books, 153-160.

Watrous, L.V. 1987. “The role of the Near East in the rise of the Cretan Palaces”. Στο R. Hägg & N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces* (Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 10-16 June, 1984), ActaAth 4°.35, Stockholm: Swedish Institute at Athens/Åströms förlag, 65-74.

Weilhartner, J. 2004. “Neue Hinweise für die Existenz mykenischer Brandopfer”, *JPrehistRel* 18, 21-31.

Weilhartner, J. 2005. *Mykenische Opfertieren nach Aussage der Linear B-Texte*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Weilhartner, J. 2008. “Zu den Opfertieren innerhalb der Linear-B Texte: Mögliche Hinweise für Brand- und Schlachtopfer”. Στο A. Sacconi, M. del Fuego, L. Godart e M. Negri (eds), *Colloquium Romanum* (Atti del XII Colloquio Internazionale di Micenologia. Roma 20-25 Febbraio 2006), *Pasiphae* I-II, 807-824.

Weilhartner, J. 2012. “Religious offerings in the Linear B tablets: An attempt at their classification and some thoughts about their possible purpose”. Στο C. Varias-Garcia (ed), *Actas del Simposio Internacional: 55 Años de Micenologia (1952-2007)*, (Bellaterra, 12-13 de abril de 2007), *Faventia Suppl.* 1, 203-227.

Weilhartner, J. 2013. “Textual evidence for Aegean Late Bronze Age ritual processions”, *Opuscula* 6, 151-167.

Weilhartner, J. 2016. “Textual Evidence for Burnt Animal Sacrifice and Other Rituals Involving the Use of Fire in Mycenaean Greece”. Στο E. Alram-Stern et al. (eds), *Aegaeum 39: METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, University of Vienna, 22-25 April 2014), Leuven/Liège: Peeters, 393-403.

Wheelock, W.T. 1982. “The Problem of Ritual Language: From Information to Situation”, *Journal of the American Academy of Religion* 50, 49-71.

Whitelaw, T. 2005. “A Tale of Three Cities: Chronology and Minoanisation at Phylakopi in Melos”. Στο A. Dakouri-Hild & S. Sherratt (eds), *AUTOCHTHON. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of his Retirement*, BAR-IS 1432, Oxford: Archaeopress, 37-69.

Whitley, J. 2005-06. “Kalapodi. Archaeology in Greece, 2005-2006”, *AR* 53, 68-69.

Whitley, J. 2009. “The Chimera of Continuity: What would ‘Continuity of Cult’ actually demonstrate?”, *Hesperia Suppl.* 42: *Essays on Ritual and Cult in Crete, in Honor of Geraldine C. Gessel*, 279-288.

Whittaker, H. 1997. *Mycenaean Cult Buildings. A Study of their Architecture and Function in the Context of the Aegean and the Eastern Mediterranean*. Bergen: The Norwegian Institute at Athens.

Whittaker, H. 2001. “Reflections on the socio-political function of Mycenaean religion”. Στο R. Laffineur & R. Hägg (eds), *Aegaeum 22: POTNLA. Deities and religion in the Aegean*

Bronze Age (Proceedings of the 8th international Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000), Liège/Austin: Université de Liège, 355-360.

Whittaker, H. 2002. “Religion and Power. The Nature of Minoan Influence on Early Mycenaean Religion,” *OpAth* 27, 151-157.

Whittaker, H. 2004. “Some reflections on Mycenaean ritual”. Στο M. Wedde (ed.), *Celebrations. Sanctuaries and the Vestiges of Cult practice* (Selected papers and discussions from the 10th Anniversary Symposium of the Norwegian Institute at Athens, 12-16 May 1999), Bergen: Åströms forlag, 95-110.

Whittaker, H. 2006-07. “Burnt Animal Sacrifice in Mycenaean Cult. A Review of the Evidence”, *OpAth* 31-32, 183-190.

Whittaker, H. 2007. “Sacrificial Practice and Warfare in Homer and in the Bronze Age”. Στο S.P. Morris & R. Lafineur (eds), *Aegaeum 28: EPOS. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology* (Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles UCLA - The J. Paul Getty Villa, 20-23 April 2006), Liège/Austin: Université de Liège/University of Texas, 177-183.

Whittaker, H. 2008. “The role of drinking in religious ritual in the Mycenaean period”. Στο L. Hitchcock, R. Laffineur & J. Crowley (eds), *Aegaeum 29: DAIS. The Aegean Feast*. (Proceedings of the 12th International Aegean Conference. University of Melbourne, 25-29 March 2008), Liège/Austin: Université de Liège and University of Texas, 89-96.

Whittaker, H. 2009. “The cultic function of Mycenaean anthropomorphic terracotta figurines”. Στο A.-L. Schallin & P. Pakkanen (eds), *Encounters with Mycenaean figures and figurines* (Papers presented at a seminar at the Swedish Institute at Athens, 27-29 April 2001), Stockholm: Swedish Institute at Athens, 99-111.

Whittaker, H. 2010. “Some Thoughts on Middle Helladic Religious Beliefs and Ritual and their Significance in Relation to Social Structure”. Στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (eds), *MESOHELLADIKA – ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ. La Grèce continentale au Bronze Moyen – Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού* (Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006), *BCH Suppl.* 52, Athens/Paris: ÉfA/DeBoccard, 535-543.

Whittaker, H. 2014. *Religion and Society in Middle Bronze Age Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.

Whittaker, H. 2015. “Mycenaean Religion in the 21st Century”. Στο A.-L. Schallin & I. Tournavitou (eds), *Mycenaeans Up to Date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese – current concepts and new directions* (Athens, National Research Centre, 10-14 November 2010), *ActaAth* 4°.56, Stockholm: Swedish Institute at Athens, 613-622.

Wiencke, M.H. 2000. *Lerna, IV: The architecture, stratification and pottery of Lerna III (Lerna, a Preclassical site in the Argolid: results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens)*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Winder, N. 2007. “A multi-dimensional approach to the animal bone”, στο C. Renfrew et al. 2007. *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-77*, *BSA Suppl.* 42, 465-484.

Wright, J.C. 1984. “Change in form and function of the palace at Pylos”. Στο T.G. Palaima & C.W. Shelmerdine (eds), *Pylos Comes Alive. Industry and Administration in a Mycenaean Palace*. New York: Fordham University, 19-29.

- Wright, J.C. 1987.** “Death and Power at Mycenae: Changing Symbols in Mortuary Practice”. Στο R. Laffineur (ed), *Aegaeum 1: Thanatos. Les coutumes funéraires en Egee à l'âge du bronze. Actes du colloque de Liège (21-23 avril 1986)*. Liège: Université de Liège, 171-184.
- Wright, J.C. 1994.** “The Spatial Configuration of Belief: The Archaeology of Mycenaean Religion”. Στο S. Alcock & R. Osborne (eds), *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Oxford: Clarendon Press, 37-78.
- Wright, J.C. 1995a.** “The Archaeological Correlates of Religion: Case Studies in the Aegean”. Στο R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds), *Aegaeum 12: POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age* (Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, 10-13 April 1994), Liège/Austin: Université de Liège, 341-348.
- Wright, J.C. 1995b.** “From Chief to King in Mycenaean Society”. Στο P. Rehak (ed), *Aegaeum 11: The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean*. (Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America. New Orleans, Louisiana, 28 December 1992). Liège: Université de Liège, 63-75.
- Wright, J.C. 1996.** “Empty Cups and Empty Jugs: The Social Role of Wine in Minoan and Mycenaean Societies”. Στο P.E. McGovern, S.J. Fleming & S.H. Katz (eds), *The Origins and Ancient History of Wine*. Philadelphia: The University of Pennsylvania, Museum of Archaeology and Anthropology, 287-309.
- Wright, J.C. 2004a.** “The Mycenaean Feast: An Introduction”, in J.C. Wright (ed), *The Mycenaean Feast, Hesperia 73:2*, 121-132.
- Wright, J.C. 2004b.** “A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society, in J.C. Wright (ed), *The Mycenaean Feast, Hesperia 73:2*, 133-178.
- Wright, J.C. 2004c.** “The Emergence of Leadership and the Rise of Civilization in the Aegean”. Στο J.C. Barrett & P. Halstead (eds), *The Emergence of Civilisation Revisited* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology, 6), Oxford: Oxbow Books, 64-89.
- Wright, J.C. 2006a.** “The Formation of the Mycenaean Palace”. Στο S. Deger-Jalkotzy & I. S. Lemos (eds), *Ancient Greece: from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer* (Edinburgh Leventis Studies, 3), Edinburgh: Edinburgh University Press, 7-52.
- Wright, J.C. 2006b.** “The Social Production of Space and the Architectural Reproduction of Society in the Bronze Age Aegean during the 2nd Millennium BCE”. Στο J. Maran, C. Juwig, H. Schwengel & U. Thaler (eds), *Constructing power – Architecture, ideology and social practice* (Geschichte: Forschung und Wissenschaft, 19), Hamburg: Lit Verlag, 49-69.
- Wright, J.C. 2008.** “Early Mycenaean Greece”. Στο C.W. Shelmerdine (ed), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, New York: Cambridge University Press, 230-257.
- Wright, J.C. 2010.** “Towards a Social Archaeology of Middle Helladic Greece”. Στο A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (eds), *MESOHELLADIKA – ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ. La Grèce continentale au Bronze Moyen – Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού* (Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006), *BCH Suppl.* 52, Athens/Paris: ÉfA/DeBoccard, 803-815.
- Younger, J.G. 1985.** “The Sealstones”, in C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi, BSA Suppl.* 18, 281-297.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα έρευνα μελετώνται οι τελετουργίες έμπυρων προσφορών στο λατρευτικό τυπικό της μυκηναϊκής θρησκείας, έτσι όπως αυτές διαμορφώνονται κατά την προανακτορική περίοδο, τυποποιούνται και εξελίσσονται κατά την περίοδο ακμής των ανακτόρων, και συνεχίζουν να ρυθμίζονται κατά τη μετανακτορική περίοδο. Ο τρόπος συνέχισής τους στους μετέπειτα ιστορικούς χρόνους, και η σύνδεση με την μυκηναϊκή εποχή, ενδιαφέρει επίσης την έρευνα αυτή. Το σύστημα της θρησκείας, και οι συμβολικές μονάδες που το απαρτίζουν, δηλαδή οι διάφορες τελετουργικές πρακτικές, εγγράφονται αλληλεπιδραστικά στα εκάστοτε πολιτισμικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Για τον λόγο αυτό, δρουν παράλληλα ως συμβολικά και επικοινωνιακά σημεία των ευρύτερων ιδεολογικών αντιλήψεων μιας συγχρονικά δεδομένης κοινωνίας, και των πολιτικών της καταστάσεων, καθώς και των εξελικτικών διαδικασιών που οδήγησαν σε αυτήν.

Ως κανονιστικές και παραστατικές ακολουθίες πράξεων ειδικού σκοπού, δηλαδή ως δρώμενα με επίκεντρο αυτές, οι τελετουργίες, και στη συγκεκριμένη περίπτωση εκείνες με έμπυρη διαχείριση των θρησκευτικών προσφορών, σχηματοποιούνται, και με τον τρόπο αυτό ανιχνεύονται στα αρχαιολογικά περιβάλλοντα. Σημαντικά στοιχεία λαμβάνονται, επιπλέον, από τις πινακίδες Γραμμικής Β γραφής και τις εικονογραφικές μαρτυρίες. Τα στοιχεία συγκρότησης του σχήματος της λατρευτικής διαδικασίας έμπυρης προσφοράς συνιστούν με τη σειρά τους τα κριτήρια αναγνώρισης της πρακτικής των τελετουργικών καύσεων στο μυκηναϊκό θρησκευτικό τελετουργικό. Οι υλικές εκφράσεις της πρακτικής των τελετουργικών καύσεων αφενός συγκεκριμενοποιούν τη διαφοροποιημένη χρήση της πυράς, μαζί και λειτουργία των κατασκευών εστίας και βωμών-εστίας, και αφετέρου δηλώνουν την κεντρική σημασία της συμβολικής ενέργειας της καύσης/καταστροφής. Στο μυκηναϊκό θρησκευτικό τελετουργικό, οι τύποι ή ποικιλίες των τελετουργικώς καίμενων προσφορών αφορούν κατά κύριο λόγο σε ζώα-οστά ζώων, και ακολούθως καρπούς-δημητριακά, όπως και αρωματικό θυμίαμα. Στο σχήμα εφαρμογής των μυκηναϊκών έμπυρων προσφορών, προβάλλονται εξίσου τα αποτελέσματα/κατάλοιπα χρήσης τελετουργικής πυράς με την επιλογή της διατήρησης της τέφρας, και των καμένων προσφορών (ενίοτε μαζί με άλλου τύπου προσφορές).

Η παρακολούθηση του μυκηναϊκού κόσμου μέσω των τελετουργικών καύσεων και της θρησκείας, αποκαλύπτεται ιδιαίτερα κατατοπιστική, για σημαίνουσες πτυχές αναφορικά με τα μυκηναϊκά δεδομένα και ζητούμενα σε κάθε παρατηρούμενη φάση διαμόρφωσης και εξέλιξης του μυκηναϊκού

«καθεστώτος», ενώ, παράλληλα, διαφωτίζονται και τρόποι σύζευξης των μεσοελλαδικών παραδόσεων. Η διερεύνηση και αξιολόγηση της πορείας της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών αναδεικνύει, όπως φαίνεται, συνθήκες επιδίωξης και προβολής της συναίρεσης θρησκευτικού και κοινωνικοπολιτικού συστήματος αρχών, αξιών και ιδεών, μέσα στις οποίες αυτή συντάσσεται, και συνάμα τις οποίες συντάσσει.

Στο **Πρώτο** εισαγωγικό **Κεφάλαιο** (Θρησκεία - Τελετουργικές πρακτικές: εννοιολογικοί προσδιορισμοί και μεθοδολογική προσέγγιση) επεξηγούνται οι απαραίτητοι όροι «τελετουργία», «τελετουργοποίηση» (Ενότητες 1.β, 1.γ), «σύμβολο/συμβολικό σημείο», και η διαλεκτική τους με την έννοια της «πράξης» και «πρακτικής» (Ενότητα 1.δ). Η ανάλυση της τελετουργίας ως πρακτικής προσδιορίζει και την «πραξολογική προσέγγιση», η οποία θεωρητικοποιεί κατάλληλα, και αφουγκράζεται την αρχαιολογική ανάλυση των τελετουργικών πρακτικών.

Το **Δεύτερο Κεφάλαιο** (Προσφορά & Θυσία - Έμπυρη προσφορά & Έμπυρη θυσία) αποτελεί επίσης εισαγωγικό κείμενο στο κυρίως θέμα των Έμπυρων Προσφορών/Θυσιών, διευκρινίζοντας αρχικά τη μερική συνωνυμία των λέξεων «προσφορά» και «θυσία», αλλά και τον τρόπο/βαθμό εμπλοκής της έννοιας της καταστροφής (Ενότητα 2.α). Ακολουθεί, στη συνέχεια, η αποσαφήνιση των έμπυρων προσφορών ως η πρακτική των τελετουργικών καύσεων διαφόρων υλικών ή προϊόντων (Ενότητα 2.β.), που σε αντιδιαστολή με την αιματηρή/άπυρη θυσία, αλλά ερευνώντας την ένταξή τους στα ευρύτερα θυσιαστικά συμποσιακά δρώμενα (Ενότητα 2.γ), επισημαίνουν και διαφωτίζουν την χρήση του στοιχείου της φωτιάς σε συμβολικό πλαίσιο, δηλαδή τη λειτουργία της τελετουργικής πυράς, ενώ, συγχρόνως, παρέχονται ορισμένα ερμηνευτικά πρότυπα (Ενότητα 2.δ). Το κεφάλαιο καταλήγει στη διερεύνηση των στοιχείων διάγνωσης των έμπυρων προσφορών στο αρχαιολογικό υλικό (Ενότητα 2.ε).

Με το **Τρίτο Κεφάλαιο** (Μυκηναϊκή Θρησκεία - Έμπυρες Προσφορές) προετοιμάζεται το αναλυτικό μέρος της μελέτης, εξετάζοντας τα παλαιότερα δεδομένα. Αρχικά γίνεται αναφορά στις προγενέστερες προσεγγίσεις των έμπυρων προσφορών στη μυκηναϊκή θρησκεία από τους μελετητές που ασχοληθήκαν με το θέμα (Ενότητα 3.α). Ακολουθεί η παράθεση των όσων καιρίων στοιχείων διαπιστώνονται στη Μεσοελλαδική εποχή (Ενότητα 3.β). Τα δεδομένα, και οι διαπιστώσεις των μελετητών, για την πρώιμη Μυκηναϊκή (προ-ανακτορική) περίοδο, όπως και για την ανακτορική Μυκηναϊκή, σε σχέση με το σύστημα της θρησκείας, εξετάζονται σε εισαγωγικό επίπεδο στην Ενότητα 3.γ.

Οι Πληροφορίες των Πινακίδων Γραμμικής Β συνιστούν το **Τέταρτο Κεφάλαιο**. Οι μαρτυρίες των πινακίδων περί θρησκείας αποτελούν έμμεσες πληροφορίες αναφορικά με τις ενέργειες που συνέθεταν το πλαίσιο λειτουργίας του θρησκευτικού τομέα, εμπλέκοντας τη σφαίρα της θρησκείας στις λειτουργίες της πολιτικής και οικονομικής διαχείρισης των ανακτορικών κέντρων. Οι καταγραφές εκείνες που παρουσιάζουν ευδιάκριτο θρησκευτικό περιεχόμενο, προσδιορίζουν τον χαρακτήρα της ανακτορικής συμμετοχής στα θρησκευτικά δρώμενα, με την ανάδειξη του ρόλου του ανακτόρου στις θρησκευτικές προσφορές, και στη διοργάνωση μεγάλων εορτών που περιλάμβαναν θυσίες. Εξ άλλου, οι αναφορές στην κατοχή γαιών ή στις οικονομικές δραστηριότητες των ίδιων των «θεών», δηλαδή των ιερών τους, των θρησκευτικών αξιωματούχων αλλά και των κοσμικών αξιωματούχων, που κατά περιστάσεις επιφορτίζονταν με θρησκευτικά καθήκοντα, ενισχύουν το ζήτημα, κυρίως από τη μελέτη του υλικού από την Πύλο. Εστιάζοντας στις θρησκευτικές προσφορές που αναφέρονται στα ζώα προς θυσία (βοοειδή, αιγοπρόβατα και χοίρους) και στην τελετουργική βρώση στα επίσημα εορταστικά συμπόσια, ανακλύπτουν στοιχεία για τη χρήση της φωτιάς σε τελετουργικό περιβάλλον, και την σε ορισμένες περιπτώσεις πιθανότητα ειδικότερης συσχέτισης των πληροφοριών με τελετουργικές δράσεις έμπυρης διαχείρισης των προσφορών. Η συμπλήρωση των ΡΥ Εα 102 και Εα 107, που πραγματοποίησε ο Melena (*Διονύσου εσχάρα*) και η πινακίδα Τα 709 (αναφορά σε δύο *e-ka-ra*), καθώς και όσα έχουν σχέση με το ουσιαστικό *tu-wo* (*thuwos*, θύος, θύω, προσφέρω με καύση, προκαλώ καπνό) σε συνδυασμό με ρήμα που απαντάται και στην πινακίδα Fq 126 των Θηβών, πιθανότατα σχετίζονται με τελετουργική καύση. Επίσης, η πρακτική της τελετουργικής καύσης θυμιάματος πιθανότατα εικονίζεται σε τοιχογραφική παράσταση του ορόφου της ΥΚ Ι/ΥΜ ΙΑ «Δυτικής Οικίας» στο Ακρωτήρι Θήρας.

Το υπάρχον Μυκηναϊκό αρχαιολογικό υλικό παρατίθεται στο **Πέμπτο Κεφάλαιο**. Παρουσιάζονται τα στοιχεία από διάφορες θέσεις με στοιχεία λατρευτικής δραστηριότητας, ακόμη και από εκείνες που δεν φαίνεται να παρουσιάζουν έμπυρες προσφορές (Φυλακωπή, Κάτω Ακρόπολη Τίρυνθας). Ακολουθείται στην εξέταση όλων των δεδομένων το ίδιο πλαίσιο, τα εισαγωγικά στοιχεία, η παράθεση των δεδομένων και, στο τέλος, η ανάλυση και σύνθεσή τους. Ο κατάλογος των θέσεων περιλαμβάνει:

- το **Κυνόρτιο Επιδαύρου** (Κορυφή του Λόφου-ΠΙΕ ΙΙΙ/ΜΕ Λάκκος, και Υπαίθριο Μυκηναϊκό Ιερό),
- το **Λύκαιο Αρκαδίας** (Τομή Ζ-στρώμα SU7 επάνω στο φυσικό βράχο, καμένα οστά, καμένοι καρποί, και συστάδες από το στρώμα SU7),
- την **Ελευσίνα** («Μέγαρο Β»)

- τα **Μέθανα** (Ιερό Α - Δωμάτια Β και C, το οστεολογικό υλικό, Δωμάτιο G - Μέγαρο Z),
- τη **Φυλακωπή Μήλου** (Μέγαρο, Δυτικό Ιερό, Αύλειος χώρος, Ανατολικό Ιερό),
- την **Αγία Ειρήνη Κέας** («Ναός»),
- τις **Μυκήνες** (Θρησκευτικό Κέντρο: Ιερό Γ (Ιερό Οικίας Τσουντα), Οικία Τσουντα (στα ΝΔ του Ιερού Γ, με το οποίο επικοινωνεί), Μέγαρο/Δωμάτιο 2 ,που εντοπίζεται στο μεσαίο άνδρηρο του Θρησκευτικού Κέντρου, Κτήριο των Ειδώλων («Ναός»), Κτήριο της Τοιχογραφίας, Μικρή Αυλή 35 και Κυκλικός βωμός).
- την **Τίρυνθα** (Κάτω Ακρόπολη, μεγάλο Μέγαρο στην 'Ανω Ακρόπολη, ευρήματα από τον θησαυρό της Τίρυνθας).
- την **Πύλο** (Αρχείο /Δωμάτιο 7 - αποθέσεις καμένων οστών, Αίθουσα του Θρόνου).
- το **Διμήνι** («Μέγαρα» Α και Β), και
- το **Καλαπόδι** (Ιερό).

Επιπλέον, στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων που ακολουθεί, παρατίθενται συνοπτικά τα στοιχεία για το ιερό βουνού στο Αραχναίο Αργολίδας, καθώς και τα πολύ σημαντικά νέα στοιχεία από την ανακτορική θέση του Αγ. Βασιλείου, στο Ξηροκάμπι Λακωνίας, και το Κτήριο Α.

Τα **συμπεράσματα** περιλαμβάνονται στο **Έκτο Κεφάλαιο**, που οργανώνεται σε δύο ενότητες, και ανακεφαλαιώνουν, συγκεκριμενοποιώντας, τα στοιχεία. Τα ερωτήματα που επιχειρούνται να απαντηθούν και τα ζητήματα που ερευνώνται αφορούν, μεταξύ άλλων, τα κριτήρια αναγνώρισης και τις σταθερότερες τάσεις-σχήμα των μυκηναϊκών έμπυρων προσφορών, που ανακόπτουν από τα υπάρχοντα δεδομένα, τα επιτρεπόμενα εξηγητικά σχήματα και τους ενδεχόμενους συμβολισμούς, το πώς, πότε και πού εμφανίζονται οι έμπυρες προσφορές, από ποιούς και γιατί πραγματοποιούνται, ποιες είναι οι παραλλαγές, ή τοπικές ετερογένειες, και τι ενδεχομένως δηλώνουν, τι προκύπτει από την πορεία της τελετουργικής πρακτικής και τη φύση της αλληλεξάρτησης και συμπίεσης με την κοινωνικό-πολιτική εξέλιξη, όπως και το πώς αξιολογούνται οι επιλογές, τρόποι και βαθμοί ενσωμάτωσης των νέων στοιχείων σε παλαιά, δηλαδή οι μετασχηματισμοί της λατρευτικής πρακτικής, που μπορούν να παρατηρηθούν, καθώς, επίσης, και το είδος της συνέχειας στους μετέπειτα ιστορικούς χρόνους.

Τα δυο **Παραρτήματα** που κλείνουν την εργασία, υποστηρίζοντας τη συνολική προσέγγιση και τα συμπεράσματα, σχετίζονται με τις πηγές. Διερευνάται αφενός το σύμπλεγμα «Μύθος-και-Τελετουργία», δηλαδή η

αφηγηματική συμβολική διαδικασία και η σχέση των μύθων και επών με τις διάφορες τελετουργίες, δεδομένου ότι οι μύθοι σχετικά με θεούς και ήρωες και τα έπη μπορεί να θεωρηθούν ως φαινόμενο συγγενικό και υποστηρικτικό της θρησκείας και των λατρευτικών πρακτικών (Παράρτημα Α), και αφετέρου διερευνάται η «ομηρική» και «μεθομηρική» πρακτική της θυσίας, συγκεντρώνοντας κυρίως το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται, και τις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες πληροφορίες και συγκρίσεις που παρέχει (Παράρτημα Β).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1:

ΘΡΗΣΚΕΙΑ – ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ:

εννοιολογικοί προσδιορισμοί και μεθοδολογική προσέγγιση

1.a. Εισαγωγικά στοιχεία

Η θρησκεία ως κατεξοχήν συμβολικό σύστημα και πολιτισμική δράση, και ως βασική συνιστώσα των ανθρώπινων κοινωνιών, προκαλείται από αλλά και προκαλεί την κοινωνική εξέλιξη. Η θρησκεία, ανεξάρτητη αλλά συνάμα εξαρτώμενη μέσα στη ροή και εξέλιξη των κατά τόπους κοινωνικό-πολιτικών και οικονομικών δομών, συνιστά γενικευμένο φαινόμενο¹ με κοινή ρίζα την ουσία και εμπειρία της ανθρώπινης –θνητής– φύσης, και παράγοντα διάκρισης τις διαφορές εκδηλώσεις που αυτή λαμβάνει μέσα από τα διαφορετικά πολιτισμικά «μοντέλα»². Παράλληλα, λειτουργεί ως σταθεροποιητικός παράγοντας των κοινωνιών³, εφόσον κύριο συστατικό της αποτελεί η παράδοση ή, ευρύτερα, η αποδοχή και συνεχής επιβεβαίωση αξιών, θεσμών, δομών και κανόνων, από το σύνολο του εκάστοτε πληθυσμού.

Οι ορισμοί της θρησκείας δεν αποπειρώνται, πλέον, συχνά μετά τον σχεδόν πλήρη αλλά και εξαιρετικά εκτενή ορισμό του Geertz⁴. Παρατίθεται ο περισσότερο «λειτουργικός» ορισμός της Whittaker, θεωρούμε, ωστόσο, πως κάθε συνοπτικός ορισμός δεν δύναται εύλογα να συμπεριλάβει όλες τις παραμέτρους που αναγνωρίζονται στο πολυσύνθετο φαινόμενο. Έτσι, κατά την Whittaker, «...η θρησκεία θα μπορούσε να οριστεί ως η πίστη στην ύπαρξη και, συνήθως, στη δυνατότητα επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης με ό,τι αποκαλούμε υπερφυσικό ή άυλο κόσμο, συχνά αλλά όχι απαραίτητα προσωποποιημένου σε θεούς, προγόνους ή πνεύματα διαφόρων ειδών»⁵. Κατά συνέπεια, και σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μπορούν να εκληφθούν συνολικά ως η πίστη στο υπερβατικό, *ύπερ-φυσικό, μέτα-φυσικό ή/ και έξω-φυσικό στοιχείο*⁶.

Η βασική δομή της θρησκείας περιλαμβάνει την «πίστη» και τη «λατρεία»⁷, ή την ιδέα και την πράξη, δηλαδή τις πεποιθήσεις που εκφράζονται μέσω των λατρευτικών πρακτικών, με τελικό αποτέλεσμα μια

¹ «Η καθολικότητα ενός φαινομένου συνεπάγεται την εμπειρικά διαπιστωμένη γενίκευσή του ως αξιωματική οντολογία, συνδεδεμένη με τη βασική μονάδα που είναι ο άνθρωπος, σε επίπεδο νόησης, αίσθησης, επιθυμίας και πράξης» (Γιανναράς 2007, 25).

² Wright 1995a, 341-2.

³ Bell 1992, 187.

⁴ Geertz 1973, 90, 125.

⁵ Whittaker 2014, 6.

⁶ Watkins 2015, 153-159.

⁷ Renfrew 1985, 17.

έντονα συναισθηματική καθώς και κοινωνική εμπειρία⁸. Επειδή η πίστη είναι δύσκολο να καθοριστεί χωρίς την έκφρασή της, η μελέτη της θρησκείας ορίζεται ως μελέτη της λατρευτικής δραστηριότητας και συμπεριφοράς του ανθρώπου, δηλαδή των εξωτερικών εκδηλώσεων που συνθέτουν ένα σύστημα λατρευτικών πράξεων, μέσω των οποίων επιβεβαιώνονται οι ανθρώπινες πεποιθήσεις και αξίες⁹. Με τον τρόπο αυτό, η ανάλυση του μηχανισμού που διέπει τις τελετουργικές πρακτικές βρίσκεται στο κέντρο του φαινομένου της θρησκείας, αποτελώντας συνάμα το εφελτήριο για τη μελέτη της, ή, όπως το θέτει ο Bloch, «η μελέτη της θρησκείας ορίζεται καλύτερα ως μελέτη των λατρευτικών πρακτικών»¹⁰. Καθόσον, παράλληλα, η «ιδεολογική» ή «γνωστική» παράμετρος συνιστά αναπόσπαστο οργανικό τμήμα της λατρευτικής διαδικασίας¹¹, επισημαίνεται το γεγονός πως η αποτελεσματικότερη προσέγγιση του πολυσύνθετου φαινομένου της θρησκείας χρειάζεται να ακολουθεί, πολύ σχηματικά μιλώντας, την κατεύθυνση από την πράξη προς την πίστη.

Τα σύμβολα αποτελούν τις «μικρότερες μονάδες των τελετουργικών πρακτικών»¹², δηλαδή τον μικρότερο μηχανισμό συμπλοκής, ενσωμάτωσης και μετασχηματισμού ιδέας και πράξης, περιεχομένου και μορφής¹³. Σύμφωνα με τον Wright, ο οποίος στηρίχτηκε στην ανθρωπολογική θεώρηση του Bourdieu για το *habitus* (έθος ή έξη)¹⁴, το οποίο με τη σειρά του περικλείεται στην έννοια του *ritual* (τελετουργία), ως σύμβολο μπορεί να οριστεί «η σταθερή, επαναλαμβανόμενη, τυποποιημένη ανθρώπινη συμπεριφορά που μεταφέρει σταθερό νόημα σε οριοθετημένο κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον»¹⁵. Ακολουθώντας τον παραπάνω ορισμό σε μία ευρύτερη εκδοχή, πέραν δηλαδή της απλής ‘μεταφοράς’ όσον αφορά τους πολύπλοκους τρόπους σύνδεσης του εννοιολογικού και του συμπεριφορικού, και την διύλιση της συμπεριφορικής διάστασης, και της εκμάθησης που περιέχει, στη μονάδα της «πράξης», θα μπορούσαμε να πούμε πως η συμβολική διεργασία, διαδικασία και έκφραση του ανθρώπου στηρίζεται σε κώδικα/-ες, δηλαδή συστήματα σημείων, με ενσωματωμένο σύστημα πεποιθήσεων και επικοινωνιακή πρόθεση, που ανακλούν έναν γενικότερο «κανόνα» δράσης, μαζί και αναπαράστασης, καθώς παράγονται και

⁸ Bell 1992, 73.

⁹ Wallace 1966, 107, Renfrew – Bahn 1996, 38-39.

¹⁰ Bloch 1985, 698-701.

¹¹ Insoll 2004a, 10, Kyriakidis 2007a, 299.

¹² Turner 1967, 19.

¹³ Bell 1992, 76, 184.

¹⁴ Ο Bourdieu έχει δανειστεί τον όρο *habitus* από τους Mauss και Weber (Bell 1997 [2022, μετάφρ. Θ.Παραδέλλης], 229).

¹⁵ Wright 1995a, 341 (υποσημ.2), 342.

μεταφέρονται νοήματα. Η συμβολική αυτή δραστηριότητα, η οποία συνέχεται από τα στοιχεία αυτά, περιλαμβάνει, επιπλέον, ζητήματα που αφορούν στο συναίσθημα και την εμπειρία, εμπλέκοντας ως εκ τούτου το σώμα και τις λειτουργίες του, ενώ κάθε φορά αυτή αναπτύσσεται και μεταβάλλεται μέσα σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα, και εκφράζεται με συγκεκριμένες εξωτερικές εκδηλώσεις, στοιχεία που επιδρούν σημαντικά, εάν όχι καταλυτικά, στον καθορισμό της.

Η έμφαση στην αλληλεπίδραση των συμβολικών πρακτικών με το εκάστοτε συγκεκριμένο κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον αναγνωρίζει ως θεμελιώδη διαμορφωτικό παράγοντα το πολιτισμικό γίνεσθαι και την κοινωνική εξέλιξη στη σύνταξη των τελετουργικών πρακτικών. Υπό το πρίσμα αυτό, οι τελευταίες μπορούν να αναγνωριστούν εν τέλει ως κοινωνικές πράξεις, συνεκτικές της πολιτισμικής έκφρασης, καθώς και της αλλαγής¹⁶. Εφόσον, δηλαδή, οι τελετουργικές πρακτικές βρίσκονται αναπόφευκτα σε διαρκή και αμοιβαία διαλεκτική με την κοινωνική δυναμική, ο κώδικας των κανόνων και των αρχών που τις διέπει δύναται σε διαφορετικές καταστάσεις να αποδώσει διαφορετικά ή διαφοροποιημένα νοήματα, είναι, δηλαδή, και αυτός, κοινωνικό-πολιτισμικά σχετικός. Με τον τρόπο αυτό, η έννοια και συμβολή του πλαισίου αποκτά καθοριστική σημασία¹⁷. Συγκεντρωτικά, η μελέτη των τελετουργικών πρακτικών περιλαμβάνεται στη μελέτη των συμβόλων και του μηχανισμού λειτουργίας τους, έχει δηλαδή αναφορά στις συμβολικές διεργασίες και τη συμβολική δράση του ανθρώπου, διαδικασίες κατοχυρωμένες αλλά συνάμα εξελισσόμενες, και συνεπώς δυναμικές.

Η συμβολική δραστηριότητα δεν είναι κατά αποκλειστικότητα θρησκευτική¹⁸, εντάσσεται επομένως σε ένα ευρύτερο εννοιολογικό πλαίσιο, που φέρνει στο προσκήνιο την έννοια της τελετουργίας, όπως και της ιδεολογίας, και κυρίως τη σχέση τους με τις τελετουργικές-λατρευτικές πρακτικές. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η αλληλένδετη σχέση και συνέργεια των τριών αυτών στοιχείων, είναι απαραίτητη η περαιτέρω διευκρίνιση του συμβόλου ή συμβολικού σημείου, καθότι η συμπλοκή τους επιτελείται έναντι της πολύ-επίπεδης λειτουργίας του τελευταίου. Η προβληματική του ζητήματος αντανακλάται στην εκτεταμένη συζήτηση που έχει λάβει το θέμα κατά κύριο λόγο στο πεδίο της ανθρωπολογίας, αλλά και σε αυτά της θρησκευσιολογίας και κοινωνιολογίας, στα πλαίσια της οποίας διατυπώνεται η εξελισσόμενη τάση της έρευνας προς την πρακτικό-κεντρική θεώρηση και προσέγγιση του ζητήματος, στοιχείο που θα μπορούσε να

¹⁶ Bell 1992, 81-85, 89-93.

¹⁷ Hodder 1992, 10-38.

¹⁸ Renfrew 1994a, 5-6.

προσδιοριστεί και ως κοινό σημείο αναφοράς,. Ταυτόχρονα, η εξέλιξη αυτή αποτελεί το κριτήριο για την εποικοδομητική αλλά και καθοριστική τοποθέτηση της αρχαιολογικής ανάλυσης και μελέτης της θρησκείας στο ερευνητικό προσκήνιο¹⁹.

Έτσι, στην προσπάθεια κατανόησης της θρησκείας μέσω του υλικού πολιτισμού, και με γνώμονα την εστίαση στην πρακτικό-κεντρική προσέγγιση, τα ερωτήματα γύρω από τη μορφή, τη λειτουργία, τη σύνθεση, και το νόημα της θρησκευτικής δραστηριότητας στην αρχαιότητα αναδιατυπώνονται επί τη βάση της υλικότητας και της δραστικότητας, των υλικών συνεπειών, των ενδείξεων, και των συμφραζομένων. Αυτού του είδους η ανασύνθεση στη διάταξη μελέτης των αρχαιολογικών δεδομένων επανεξετάζει συνάμα και αντλεί από τα συμφυή ζητήματα θεωρητικοποίησης. Πιο συγκεκριμένα, ο επαναπροσδιορισμός των ερευνητικών στόχων στο πεδίο της αρχαιολογικής ανάλυσης της θρησκείας την τελευταία 30ετία εντοπίζεται στην προσπάθεια σύνθεσης μίας «Αρχαιολογίας της Θρησκείας» ή «Αρχαιολογίας της Λατρείας»²⁰, αρχής γενομένης στις συνθετικές μελέτες του Renfrew, και στην μεθοδολογική ανάλυση αλλά και θεωρητική υποστήριξη του σύνθετου φαινομένου της προϊστορικής θρησκείας από τον ίδιο μελετητή²¹.

1.β. Θρησκεία, Ιδεολογία, Τελετουργία, Τελετουργικές πρακτικές

Η ανθρωπολογική θεώρηση του Bourdieu εκλαμβάνει το *habitus* (έθος ή έξη) ως τη βασική μονάδα ανθρώπινης δράσης που συμπυκνώνει τη συμβολική διαδικασία και συμπεριφορά, και δεν δύναται να επιμεριστεί σε μικρότερα τμήματα²². Η Bell σημειώνει πως το *habitus* ορίζει τη σχέση ανάμεσα στην *ανθρώπινη συνείδηση* και τον *υλικό κόσμο* ως απόρροια της ανάγκης επικοινωνίας του τρόπου σύλληψης της πραγματικότητας, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο²³. Υπό το πρίσμα αυτό, το *habitus* θα μπορούσε να εξηγηθεί και ως κοινωνική συνείδηση υποκειμενικά/ατομικά αναπτυσσόμενη, που βρίσκεται σε (διαρκή) συμφωνία με την υλική και κοινωνική πραγματικότητα. Οι διαπιστώσεις αυτές αφενός φανερώνουν πως το έθος/έξη ως βασική μονάδα εντάσσεται σε κάθε ανάλογη ή ομόλογη (εθιμιακή-εθιμική) δράση όπως και η *τελετουργία* (*ritual*), και αφετέρου υπογράφουν την αδιάσπαστη ενότητα συμβόλου, υλικού κόσμου, ατομικής

¹⁹ Insoll 2011, 1, Fogelin 2008a, 1, 4, Rowan 2012, 1, Berggren – Stutz 2010, 171-172.

²⁰ Μεταξύ άλλων οι κυριότερες μελέτες: Wright 1994., Biehl-Bertemes-Meller (eds) 2001., Insoll 2004a. & 2011(ed)., Kyriakidis (ed) 2007., Fogelin 2007. & 2008a. & 2008b., Barrowclough-Malone (eds) 2007., Swenson 2010. & 2015., Rowan 2012..

²¹ Renfrew 1985. & 1994b. & 2007.

²² Bourdieu 1977, 114-124.

²³ Bell 1992, 79.

και κοινωνικής δράσης. Όσον αφορά τη θρησκευτική συμβολική δραστηριότητα, ο Geertz τονίζει ιδιαίτέρως την στενή σχέση μεταξύ κοινωνικού έθους και τελετουργικών συμβόλων: «...η δύναμη μιας θρησκείας να υποστηρίζει τις κοινωνικές αξίες έγκειται στην ικανότητα των θρησκευτικών συμβόλων να διαμορφώνουν έναν κόσμο όπου αυτές (οι κοινωνικές αξίες) συνιστούν θεμελιώδη συστατικά»²⁴.

Το *habitus*, λοιπόν, εκλαμβάνεται ως ομόλογο του *ritual* αλλά το πρώτο θεωρούμε πως λειτουργεί αδιάκοπα. Η λειτουργία πίσω από τις ανάλογες έννοιες *habitus* και *ritual*, που είναι από κοινού συμβολικές διαδικασίες, ορίζεται από την Bell ως «τελετουργοποίηση»²⁵. Η λειτουργία της «τελετουργοποίησης» αναλύεται από την ίδια ως ο ιδιαίτερος τρόπος που κάθε δραστηριότητα δύναται να θεσμοθετηθεί, να τυποποιηθεί, ή να κατοχυρωθεί, με αποτέλεσμα την ένταξη και εκδήλωση αυτής σε πλείστους τομείς της ανθρώπινης, καθημερινής και μη, δραστηριότητας²⁶. Συνεπώς, με την επισήμανση της «τελετουργοποίησης» εμφανίζεται ένα ευρύτερο τελετουργικό πλαίσιο, στο οποίο μπορούν να ενταχθούν οι περισσότερες ανθρώπινες πράξεις με ιδεολογικό, εθιμικό, ή ηθικό περιεχόμενο, κάνοντας, πλέον, εφικτό τον λόγο για τελεστικές πράξεις, τελετουργοποιημένες δράσεις αλλά και τελετουργοποιημένες ιδεολογίες²⁷.

Η προβληματική σχετικά με τους όρους αυτούς που αποδίδονται στην έννοια και λειτουργία της διαδικασίας της τελετουργίας, προκύπτει και κατά κύριο λόγο συνίσταται από το βαθμό συνύπαρξης ή μη του θρησκευτικού στοιχείου/παράγοντα στις παραγόμενες τελετουργίες ή τελετουργικές πρακτικές. Αρκετοί μελετητές στην προσπάθειά τους να κάνουν διαχωρισμό ανάμεσα σε κοσμικές και θρησκευτικές τελετές βλέπουν στην έννοια της τελετουργίας μονάχα τον κοινωνικό-ιδεολογικό παράγοντα, με αποτέλεσμα να εκλαμβάνουν τις τελετουργικές πρακτικές αποκλειστικά ως λατρευτικές πράξεις, ως διαχωρισμένες δηλαδή από την ευρύτερη εννοιοδότηση της «τελετουργίας». Εάν στηριχθούμε στους αμοιβαία αποκλειόμενους όρους και τις δυαδικές αντιθέσεις, τότε οι κοινωνικό-πολιτικές αξίες και πεποιθήσεις/ιδεολογία παράγουν αποκλειστικά κοσμικές τελετουργίες μη θρησκευτικού χαρακτήρα, ενώ, από την άλλη πλευρά, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις παράγουν τελετουργικές πρακτικές υπό την αυστηρή έννοια των

²⁴ Geertz 1973, 131.

²⁵ Ο αγγλικός όρος της Bell είναι «ritualization» (Bell 1992, 73-74), βλ. και Kyriakidis 2007a, 291 & 2007b, 9-22.

²⁶ Blanton 1995, 114.

²⁷ Στη δεύτερη συνθετική της μελέτη, η Bell αναφέρεται κυρίως σε «ritual-like activities», τις οποίες ο Παραδέλλης μεταφράζει ως «οιονεί τελετουργικές δραστηριότητες» (Bell 1997, 138, 378).

ιεροτελεστιών. Οι απόλυτες, όμως, αυτές διχοτομήσεις τείνουν να εγκαταλειφθούν, καθότι δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Η συμπλοκή θρησκείας και ιδεολογίας, τελετουργικών πρακτικών και τελετουργίας, επιτελείται εξαιτίας της συμβολικής διαδικασίας και συμπεριφοράς, καθότι από κοινού τα φαινόμενα ή οι κατηγορίες αυτές ως συστήματα «πίστης», συνιστούν κοινά παράγωγα και παραδείγματα αυτής, αλληλένδετα σε διαφορετικό βαθμό²⁸. Οι παράμετροι που βαρύνουν σε κάθε περίπτωση ποικίλουν, ανάλογα με τον τελικό επιδιωκόμενο στόχο²⁹.

Ο Renfrew διαχωρίζει ανάμεσα σε κοσμικές και θρησκευτικές τελετουργίες βάσει του συστήματος πίστης πίσω από αυτές, στο οποίο και στοχεύουν να ανταποκριθούν, δηλώνοντας, ωστόσο, πως τα όρια διαχωρισμού είναι πολλές φορές δυσδιάκριτα³⁰. Ο Insoll εντοπίζει την προβληματική στο γεγονός ότι οι τελετουργικές πρακτικές μπορούν να είναι είτε ιερές είτε κοσμικές στην πρόθεση, αλλά οι διακρίσεις αυτές, συνήθως, υπερκαλύπτονται/διαχέονται. Ο ίδιος μελετητής προτείνει τη θεώρηση της θρησκείας ως το υπερ-κείμενο που βρίσκεται σε συνεχή διάδραση με τις κοινωνικές αξίες, με αποτέλεσμα πλείστοι τομείς της ζωής να συνδιαμορφώνονται από τον θρησκευτικό παράγοντα, και, ταυτόχρονα, να αναγνωρίζονται αρχαιολογικά ως τέτοιοι³¹. Ο Kyriakidis διακρίνει μεταξύ θρησκευτικού και μη-θρησκευτικού (καθημερινού) ritual, επί τη βάσει των εκάστοτε πολιτισμικών συμφραζομένων και την έννοια της «τελετουργοποίησης» της Bell, αλλά όχι μεταξύ τελετουργίας και τελετουργικών πρακτικών. Οι δύο τελευταίες έννοιες για αυτόν είναι συνώνυμες, σχεδόν ταυτόσημες, καθώς τα όρια μεταξύ κοσμικού και θρησκευτικού στα τελετουργικά τοπία καθίστανται ρευστά. Από την άλλη πλευρά, το νόημα του μη-θρησκευτικού ritual εντοπίζεται, σύμφωνα με τον ίδιο, στις καθημερινές πράξεις που τείνουν προς την εθιμοτυπία, με περιεχόμενο ωστόσο πολλές φορές μη «καθημερινό», μη «λογικό», ή ακόμη και μη «φυσιολογικό»³².

²⁸ Douglass – Gonlin 2012, 17, Vavouranakis 2018, vii-ix.

²⁹ Insoll 2004a, 11-12.

³⁰ Renfrew-Bahn 1996, 388, 406-408.

³¹ Insoll 2004a, 12-13 & 2004b, 1-6. Το παράδειγμα που δίνει ο Insoll για την επεξήγηση του «καθημερινού» ritual περιλαμβάνει την τεχνική διαδικασία παραγωγής ενός όπλου, όπου το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς μπορεί να υποδεικνύει ένταξη της ευρείας θρησκευτικής παραμέτρου στην παραγωγική διαδικασία.

³² Kyriakidis 2007a, 293 & 2007b, 9-22. Ως παραδείγματα αναφέρονται το τυπικό που ακολουθεί ένας πιλότος πριν την απογείωση, οι καθημερινές πράξεις ενός ατόμου όταν π.χ. προσέρχεται στον χώρο εργασίας του, όταν τρώει κ.ο.κ., αλλά και κοινές μη καθημερινές πράξεις, όπως π.χ. η τελετή απονομής ενός πτυχίου ή τίτλου (Kyriakidis 2007a, 293).

Η Bell στις θεμελιώδεις μελέτες της για τη φύση και λειτουργία της τελετουργίας επισημαίνει κατά πρώτον, πως ένας απλός ορισμός θα ήταν περιοριστικός παράγοντας στην πολυφωνική πραγματικότητα του φαινομένου³³. Επισημαίνει, επίσης, πως «ένας οικουμενικός ορισμός της τελετουργίας συσκοτίζει το πώς και γιατί οι άνθρωποι παράγουν τελετουργοποιημένες πράξεις. Συσκοτίζει, οπωσδήποτε, μια από τις πιο καθοριστικές όψεις της τελετουργίας ως στρατηγικό τρόπο δράσης, τον βαθμό τελετουργοποίησης που την χαρακτηρίζει»³⁴. Η ίδια μελετήτρια, περιγράφοντας την ιστορία των θεωριών της τελετουργίας και της θρησκείας, καταλήγει πως «τα διλήμματα που συνοδεύουν δύο σημαντικούς τρόπους ορισμού της τελετουργίας, [περιγράφουν αυτή] είτε ως διακριτό και ουσιωδώς διαφορετικό σύνολο παραδειγματικών δραστηριοτήτων, είτε ως ένα σύνολο γνωρισμάτων που χαρακτηρίζουν σε έναν βαθμό όλες τις δραστηριότητες»³⁵. Συγχρόνως, η τελετουργία μπορεί να οριστεί, και κατανοείται καλύτερα, στο ιδιαίτερο ιστορικό-πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο συμφραζομένων της, το οποίο και κάθε φορά δημιουργεί, καθορίζει, περιορίζει, και αναδιαμορφώνει τις τελετουργικές αξίες και συμπεριφορές, τις θρησκευτικές ιδέες και τα σύμβολα που αφορούν το ιερό³⁶.

Ο Insoll εστιάζει στο γεγονός πως η πολυπλοκότητα του φαινομένου της θρησκείας, με κυρίαρχη λειτουργία αυτήν της διάχυσης, επηρεάζει και οδηγεί στην αντίστοιχη πολυπλοκότητα της έννοιας της τελετουργίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, ποικίλα και διαφορετικής βαρύτητας στοιχεία - πολλαπλές μορφές, όπως τις κατονομάζει- συγχωνεύονται στο φαινόμενο της θρησκείας και λειτουργούν παράλληλα, ή διαδρούν, ενώ η σημασία του πλαισίου είναι καθοριστική³⁷. Ο ίδιος μελετητής περιγράφει την τελετουργία με τα εξής χαρακτηριστικά «...συναίσθημα, εμπειρία (γνώση), κίνηση και επικοινωνία συνδυαζόμενα»³⁸.

Από την άλλη πλευρά, ο Kyriakidis, στην προσπάθεια ορισμού των τελετουργικών πρακτικών, ακολουθεί μια προσέγγιση μετατόπισης, αλλά και συγχώνευσης, από το «αυτόνομο» μοντέλο προς το κυρίαρχο «ιδεολογικό» μοντέλο. Αν το «αυτόνομο» μοντέλο λειτουργεί με αναλυτικές (*etic*) έννοιες και προκύπτει, ουσιαστικά, από την εξελιγμένη δομολειτουργική θεώρηση, το «ιδεολογικό» μοντέλο (*emic*, «τοπικές» έννοιες) συνδέεται με την ενεργό δράση των ατόμων, τα οποία ως κοινότητα παράγουν και μετασχηματίζουν

³³ Bell 2007, 289-308.

³⁴ Bell 1997 [2022, μετάφρ. Θ. Παραδέλλης], 241.

³⁵ Bell 1997 [2022, μετάφρ. Θ. Παραδέλλης], 237.

³⁶ Bell 1997 [2022, μετάφρ. Θ. Παραδέλλης], 187, 233-240, 702.

³⁷ Insoll 2004a, 6.

³⁸ Insoll 2004a, 10.

τον πολιτισμό και την κοινωνία τους, μέσα από τον τρόπο που ερμηνεύουν και δρουν πάνω σε έννοιες και πράγματα³⁹. Έτσι, μια *etic* (αναλυτική) κατηγορία, όπως οι τελετουργικές πρακτικές, υποκρύπτει πάντοτε και τις *emic* («εντόπιες» καθώς και ατομικές), με τελικό αποτέλεσμα να γνωρίζουμε την κατηγορία αυτή μόνο μέσα από τη συγκεκριμένη μορφή που αυτή έχει λάβει κάτω από δεδομένες (ήδη υπάρχουσες και εξελισσόμενες) ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές, συνθήκες ή δομές⁴⁰. Οι τελετουργίες, κατά τον Kyriakidis, χαρακτηρίζονται από την τροποποιημένη πρόθεση και τη ρυθμισμένη σε μοντέλα δράση, σε αποκρυσταλλωμένη μορφή, και αυτοί είναι οι λόγοι που αυτές συνδέονται τόσο συχνά με το φαινόμενο της θρησκείας⁴¹.

Η ανάλυση της τελετουργίας ως συμβολικής πρακτικής και ως (μέσο) πολιτισμικού συστήματος από την Bell, συγκεντρώνει τρία κεντρικά γνωρίσματα ή ποιότητες της, που υποδηλώνουν την ύπαρξη και διάχυσή της σε όλες σχεδόν, όπως φαίνεται, τις δραστηριότητες. Το πρώτο αφορά, όπως ήδη έχει ειπωθεί, στην «εγγενή ευελιξία του βαθμού τελετουργοποίησης», το δεύτερο στην «πρωτοκαθεδρία του σώματος», και το τρίτο στην ικανότητα «να προωθεί την αυθεντία δυνάμεων που θεωρούνται ότι προέρχονται πέρα από την άμεση κατάσταση»⁴². Τα στοιχεία αυτά διαφωτίζουν, επιπλέον, τους ιδιαίτερα περίπλοκους και ποικιλόμορφους τρόπους συνύφανσης τελετουργίας/τελετουργοποίησης και (θρησκευτικών ή απλών-καθημερινών) τελετουργικών πρακτικών. Έτσι, με βάση τα παραπάνω, στις συμβολικές πράξεις ή ακολουθίες δράσεων των θρησκευτικών τελετουργιών και στα σύμβολα των θρησκευτικών πεποιθήσεων, που είναι πολιτισμικά διακριτά και προσεγγίζονται σε συνάρτηση με τη γενικότερη κοινωνικό-συμβολική δυναμική, με την οποία βρίσκονται σε συνεχή αμοιβαία διαλεκτική, σημασία έχουν πρωτίστως οι τρόποι και οι μέθοδοι εκδήλωσης της υποκείμενης τελετουργοποίησης. Σύμφωνα πάντα με την ίδια, οι τελετουργικές πρακτικές στηρίζονται περισσότερο στην έννοια της «δραστηριότητας» και λειτουργούν βάσει δημιουργικών στρατηγικών, με τελικό ειδικό σκοπό τη διαφοροποιημένη και, όσον αφορά τις «τυπικές» θρησκευτικές τελετουργίες, την προσανατολισμένη στο ιερό δραστηριότητα⁴³.

³⁹ Παραδέλλης 1997, xxiv-xxviii.

⁴⁰ «...ritual is an etic category that refers to set activities with a special (not-normal) intention-in-action, and which are specific to a group of people.» (Kyriakidis 2007a, 294).

⁴¹ Kyriakidis 2007a, 290-296.

⁴² Bell 1997 [2022, μετάφρ. Θ. Παραδέλλης], 239-240. Η Bell αναφέρει ως βασικά είδη τελετουργικής πρακτικής τα εξής: Τελετουργίες διάβασης, Ημερολογιακές τελετουργίες, Τελετουργίες ανταλλαγής και μεταληπτικής κοινωνίας, Τελετουργίες αντιμετώπισης των δεινών, Εορταστικοί συμποσιασμοί-νηστείες-πανηγύρια, Πολιτικές τελετουργίες (Bell 1997 [2022, μετάφρ. Θ. Παραδέλλης], 263-372).

⁴³ Bell 1992, 93.

Η προσανατολισμένη στο ιερό δραστηριότητα εντάσσει στη συζήτηση τα ζητήματα της επικράτειας του ιερού, ή του βαθμού επικράτειας, μαζί και το ζήτημα της μαγείας. Το ερώτημα, αν οι συμβολικές, τελετουργικές, πρακτικές περιλάμβαναν από την αρχή την «παρουσία» των θεών, δεν δύναται με ακρίβεια να απαντηθεί, όπως εξίσου συμβαίνει με το ζήτημα της καταγωγής των διαφόρων λατρευτικών πρακτικών. Ο Grimes σημειώνει πως στην περίπτωση αναζήτησης της καταγωγής συγκεκριμένης τελετουργικής πρακτικής, η σύλληψη της εκτέλεσης δύναται να αποκαλυφθεί έως τον βαθμό της ενεργού -γνωστικής- αιτίας, για την οποία το άτομο ή ομάδα ατόμων επικαλούνται την χρήση της⁴⁴. Η θεώρηση αυτή προεκτείνεται από τους Lawson και McCauley, που ασχολήθηκαν αποκλειστικά με τις θρησκευτικές τελετουργίες, και προσπάθησαν να αναλύσουν «τους κανόνες με τους οποίους οι άνθρωποι παράγουν την τελετουργική πράξη, όχι τις συγκεκριμένες τελετουργίες»⁴⁵. Δύο ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις των Lawson και McCauley, όσον αφορά το αφηρημένο «μοντέλο» των θρησκευτικών τελετουργικών συστημάτων, που προτείνουν, και τις περισσότερο κεντρικές τελετουργίες βάσει αυτού, κάνουν λόγο για τις αρχές της υπερφυσικής δρασιμότητας και της υπερφυσικής αμεσότητας. Στην πρώτη, δηλώνεται ο θεός ως το κύριο δρων υποκείμενο, ενώ στην δεύτερη, δηλώνεται ο μικρότερος αριθμός άλλων επακόλουθων επιτρεπών πράξεων, καθώς και εμπλοκής υπερφυσικών παραγόντων⁴⁶.

Τα όρια ανάμεσα στην θρησκεία και τη μαγεία είναι επίσης ρευστά, με τη δεύτερη να εκλαμβάνεται συνήθως ως μία πρόδρομη, «πρωτόγονη», μορφή της πρώτης⁴⁷. Βάσει αυτής της «προτεραιότητας», θεωρείται πως στοιχεία μαγικά επιβιώνουν ως προλήψεις εντός των πλαισίων της επίσημης, υπό την έννοια της συλλογικής, θρησκείας⁴⁸. Ο Frazer ήταν ο πρώτος που διέκρινε δύο διαστάσεις της μαγικής πρακτικής, μαγεία μέσω μίμησης και μαγεία μέσω μετάδοσης, όπου οτιδήποτε έρχεται σε επαφή με την έξω-φυσική δύναμη εξουσιάζεται από το πνεύμα της αλλά και τη δύναμή της⁴⁹. Εφόσον μαγεία και θρησκεία υπερκαλύπτονται, τουλάχιστον εθνογραφικά⁵⁰, και εφόσον «μαγικό-θρησκευτικά» στοιχεία δύναται να ανιχνευθούν στα πλαίσια καθιερωμένων ιεροπραξιών⁵¹, στηριζόμενα κατά κύριο λόγο στον εργαλειακό

⁴⁴ Grimes 1995, 42.

⁴⁵ Bell 1997 [2022, μετάφρ. Θ. Παραδέλλης], 210.

⁴⁶ Bell 1997 [2022, μετάφρ. Θ. Παραδέλλης], 211.

⁴⁷ Dietrich 2005, 9-10.

⁴⁸ Frazer 1925, 52-62 (ιδιαίτερα 59-61).

⁴⁹ Frazer 1925, 19-49 (ιδιαίτερα 21-25, 34-38, 42-49). Η μαγεία σύμφωνα με τον Frazer προσδιορίζεται γενικότερα ως «τελετουργική δύναμη».

⁵⁰ Smith 1995, 16, Johnston 2007, 140-41, 147.

⁵¹ Μπουλώτης 1985, 248-257.

χαρακτήρα που επιδεικνύει η μαγική πρακτική⁵², αυτό που γίνεται αυτόματα περισσότερο αντιληπτό είναι η ανάγκη διασταλτικής θέασης του φαινομένου της θρησκείας, γεγονός που συμπορεύεται και προκύπτει, εν τέλει, από την πρακτικό-κεντρική θεώρησή της.

Ο Gruenwald στη θεωρητική μελέτη του για τη φύση των λατρευτικών πρακτικών της αρχαιότητας διατυπώνει την πρόταση περί της αυτοτέλειας αυτών, υπό την έννοια ότι η πρωτοκαθεδρία της «πράξης» δύναται να αποχαρακτηρίσει αυτές από την θρησκευτική πίστη, και με τον τρόπο αυτό να τις φέρει εγγύτερα στην ιδεολογία⁵³. Ο αυθύπαρκτος λατρευτικός κόσμος του Gruenwald, όπως ο ίδιος τον ονομάζει, εκλαμβάνει τις λατρευτικές πρακτικές ως αυτόνομες εκφράσεις του ανθρώπινου νου χωρίς την παρεμβολή των συμβόλων, άρα όχι ως απόρροια συμβολικής-θρησκευτικής συμπεριφοράς. Σημειώνει, επίσης, πως η απόρριψη της σύνδεσης αυτών με το θρησκευτικό φαινόμενο απαλλάσσει τη θεώρηση από τη σύγκριση με τη μαγεία⁵⁴. Ο Burkert στη θεμελιώδη μελέτη του για την τελετουργική πρακτική της θυσίας είχε προχωρήσει ένα βήμα περαιτέρω, προτείνοντας την πρωτοπορία της τελετουργίας, ως δράση, ακόμη και έναντι της ιδεολογίας (βλ. και Παράρτημα Α). Ο Burkert τονίζει ότι η πρακτική είναι αυτή που «γεννά» καθότι «ουστηματοποιεί» την ιδεολογία, και για τον λόγο αυτό η τυποποιημένη, επαναλαμβανόμενη πρακτική είναι ικανή από μόνη της να παράγει νέες ιδέες ή να εμπλουτίζει τις παλαιές⁵⁵. Υπό το πρίσμα αυτό, η λειτουργία της τελετουργίας (ή τελετουργοποίηση) είναι ο μηχανισμός που δύναται να παράγει αλλά και να ερμηνεύει την επικράτεια του ιερού, να επιβεβαιώνει τις θεότητες ως αίτιο της ιερότητας, και τη δημιουργία, σε τελευταία ανάλυση, μιας συμβολικής πραγματικότητας που έχει αναφορά σε και καλύπτει πλείστες πτυχές της κοινωνικής ζωής⁵⁶.

Συμπερασματικά, οι ιδέες, τα κίνητρα και τα συναισθήματα πίσω από την επιτέλεση και καθιέρωση των τελετουργικών πρακτικών καθορίζονται από τη συνύφανση και αλληλεξάρτηση των ιδεολογιών μιας κοινωνίας, θρησκευτικών και μη, επιβάλλοντας ουσιαστικά τη θεώρηση της λατρείας και συνεκδοχικά της θρησκείας με έναν διασταλτικό τρόπο. Μία τέτοιου είδους διευρυμένη θεώρηση επισημαίνει την ιδεολογική λειτουργία της θρησκείας, την έμφαση στην κοινωνική-πολιτική της διάσταση ή ρόλο, ή, περαιτέρω,

⁵² Vavouranakis 2018, viii-ix.

⁵³ Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή οι τελετουργικές πρακτικές δύναται να διαχωριστούν σε τρεις βασικές κατηγορίες: ίδρυσης, συντήρησης, και αποκατάστασης (Gruenwald 2003, 1-39, 125, 180-200).

⁵⁴ Gruenwald 2003, x.

⁵⁵ Burkert 1983, 1-11, 28, 35-38.

⁵⁶ Τερζάκης 1997, κεφ.2.

εκλαμβάνει την θρησκεία ως ιδεολογία⁵⁷. Αν και ιδεολογία και θρησκεία δεν είναι επακριβώς το ίδιο πράγμα, ωστόσο εμφανίζονται σε εντατικό βαθμό αλληλένδετες⁵⁸, με κοινό παρονομαστή την ίδια την έννοια της συλλογικότητας, της έκφρασης της κοινής ταυτότητας, και της προώθησης της κοινωνίας⁵⁹.

Με τον τρόπο αυτό, θρησκευτικά σύμβολα και θρησκευτικά λατρευτικά δρώμενα διαδραματίζουν συχνά κεντρικό ρόλο στην εκδήλωση καθώς και ενίσχυση σημαντικών για την κοινωνία ιδεολογικών αξιών και αξιώσεων, παρέχοντας ταυτόχρονα την προσδοκώμενη θρησκευτική νομιμοποίηση. Τέτοιου είδους αλληλεπιδράσεις και αλληλεξαρτήσεις συνεπάγονται την έμπρακτη συμπλοκή της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής σφαίρας με αυτήν της θρησκείας⁶⁰. Εφόσον, λοιπόν, η θρησκεία δεν μπορεί να ειπωθεί ως απομονωμένο φαινόμενο, οι ανάγκες και τα ζητούμενα μιας κοινωνίας ατόμων αποτελούν τον καθοριστικό, αιτιολογικό, παράγοντα για την ανάπτυξη και καθιέρωση οποιασδήποτε ιδεολογίας με συνδεδεμένη τελετουργική πρακτική, ή οποιασδήποτε κοινωνικής διαδικασίας που ενισχύεται με συμβολικές τελετουργίες. Η τελετουργική συνιστώσα των ιδεολογιών και το αντίστροφο, η ιδεολογική συνιστώσα των ιεροτελεστιών, προσυπογράφουν τη λειτουργική σύνδεση των επιμέρους συστημάτων, από κοινού και την εξελικτική συμπόρευσή τους⁶¹.

Η συμπλοκή ή διάδραση αυτή επιτελείται μέσω της οπτικής γωνίας των τελετουργικών πρακτικών/τελετουργίας. Έτσι, αφενός τελετουργική πρακτική και τελετουργία εμφανίζονται σχεδόν ως έννοιες συνώνυμες, αφετέρου η θρησκεία αποκτά διευρυμένη διάσταση, ενώ, ταυτόχρονα, κατοχυρώνεται η σημασία του πλαισίου. Οι λατρευτικές πρακτικές δεν

⁵⁷ Whittaker 2014, 4.

⁵⁸ Adams 2004, 28.

⁵⁹ Whittaker 2014, 1-5, Bell 1992, 80.

⁶⁰ Hamilakis 1996..

⁶¹ Κοινό παράδειγμα σχετικά με την κοινωνική διάσταση της θρησκείας συνιστούν οι ταφικές πρακτικές και οι συνδεδεμένες ταφικές αντιλήψεις, δηλαδή η διαχείριση και η σημασία των νεκρών από την κοινωνία των ζώντων, όπως και οι ιδέες περί θανάτου. Οι πολιτισμικά διακριτές ταφικές πρακτικές αποτελούν έντονα κοινωνική και πλούσια σε συμβολισμό δραστηριότητα, και με τον τρόπο αυτό ισχυρό πεδίο διαπραγμάτευσης σχέσεων ταυτότητας (Wright 1987. & 2004c, 66-76). Υπό το πρίσμα αυτό, η έμφαση δίνεται στη σχέση της ταφικής πρακτικής και ιδεολογίας με τις κοινωνικές δομές, όπου οι θρησκευτικές -αυστηρά θεολογικές- πεποιθήσεις ενυπάρχουν σε διαφορετικό βαθμό, χρησιμοποιώντας ωστόσο τη συναφή τελετουργική δραστηριότητα (Bradley 1998, 85-100, Gallou - Georgiadis 2006, 125-126). Παράλληλα, η σημασία των νεκρών (προγόνων) δύναται ενίοτε να είναι περισσότερο κοινωνική και λιγότερο θρησκευτική, ενώ η ιδεολογία που τους περιβάλλει δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την θρησκευτική κοσμοθεώρηση, αλλά, κυριότερα, από τη θρησκευτική συμβολική πρακτική, δηλαδή τις κατοχυρωμένες τελετουργικές πρακτικές ή λατρευτικές μεθόδους (Whittaker 2014, 6-7).

μπορούν να ειπωθούν χωριστά από το συγκεκριμένο κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον που τις οργανώνει, τις νοηματοδοτεί και τις χρησιμοποιεί⁶² στη συγχρονική του μορφή αλλά και στη διαχρονική του εξέλιξη, διαμορφώνοντας ομοιοτρόπως εξελικτικά το τελετουργικό τυπικό κάθε θρησκείας. Η πολυεπίπεδη εφαρμογή της σχέσης συμβόλου και τελετουργίας καθιστά την τελετουργική πρακτική φορέα πολλαπλών σημασιών, άρα και αναγνώσεων.

1γ. Αναλύοντας περισσότερο την Τελετουργία.

Σύμφωνα με την Bell, οι τελετουργικές δράσεις φανερώνουν χρήση διαφορετική σε σύγκριση με τις πρακτικές που ακολουθούνται στην καθημερινή πραγματικότητα, η οποία στηρίζεται σε στρατηγικές⁶³. Οι τελετουργικές πρακτικές επικεντρώνουν την προσοχή και αξιοποιούν λεπτομέρειες, οι οποίες επιλέγονται να τελεστούν διαφοροποιημένες, και με τον τρόπο αυτό να σηματοδοτήσουν την αλλαγή της κατάστασης, και την πρόθεση συσχέτισης με αυτήν⁶⁴. Οι στρατηγικές αυτές των τελετουργιών στηρίζονται στις έννοιες της επανάληψης, της τυποποίησης, του μετασχηματισμού και της υπερβατικότητας, της δύναμης, της εξουσίας και ιεραρχίας, καθώς και της αξιοπιστίας, και υποβάλλονται από τη σύνθετη σχέση ανάμεσα στο αντικείμενο, την ίδια την πρακτική και το κοινωνικό περιβάλλον⁶⁵. Βάσει όλων αυτών, οι τελετουργίες καθίστανται ικανές όχι μόνο να αντικατοπτρίζουν και να επιβεβαιώνουν την πραγματικότητα αλλά συνάμα να τη μεταλλάσσουν και να την αναδημιουργούν, να συγκροτούν, δηλαδή, μια νέα κατάσταση. Έτσι, ο βασικός, ίσως, στόχος των τελετουργικών πρακτικών αφορά σε «μικρότερο βαθμό μία ιδέα που πρέπει να διδαχθεί, και περισσότερο μία πραγματικότητα που πρέπει κατ' επανάληψη να βιωθεί»⁶⁶.

Η τελετουργία κατατάσσεται στην χρονική κλίμακα της «μακράς διάρκειας»⁶⁷, όπου η ανθρώπινη δράση επενδύεται με την εφαρμογή της συλλογικής μνήμης, και συνεπακόλουθα της παράδοσης⁶⁸. Η κανονιστική επανάληψη δημιουργεί αυτόματα την αίσθηση της συνέχειας και φυσικής σύνδεσης με το παρελθόν, επισφραγίζοντας ταυτόχρονα την ενίσχυση της ταυτότητας⁶⁹. Καθώς αυτή δομείται επί τη βάση κοινών αναμνηστικών εμπειριών (episodic memory), όπου κεντρικό ρόλο διαδραματίζουν οι

⁶² Wright 1995a, 343-348.

⁶³ Bell 1992, 70, 74-76.

⁶⁴ Smith 1987a, 108-109 & 1987b, 193-195.

⁶⁵ Bell 1992, 4-5, 81-93, 174-197.

⁶⁶ Wheelock 1982, 66.

⁶⁷ Bradley 1998, 87-88.

⁶⁸ Assmann 1995, 130-132.

⁶⁹ Watkins 2015, 155.

αισθήσεις και τα συναισθήματα ως κινητήριοι μοχλοί πίσω από σωματικές πράξεις συμβολικού περιεχομένου, οι αξίες της κοινότητας (επι)κοινωνούνται και μεταδίδονται σταθεροποιημένες σε συμμετοχικές και αναπαραστατικές τελετουργικές πρακτικές⁷⁰. Σε πρώτο επίπεδο, η αποτελεσματικότητα της τελετουργικής διαδικασίας έγκειται στην κοινή επίδραση στο πλήθος των συμμετεχόντων –ευρύ ή περιορισμένο– συντελώντας σε μία συμμετοχική βιωματική εμπειρία και σε μία κοινή μνήμη, η οποία και ενεργοποιείται σε κάθε ανάλογη περίπτωση⁷¹. Από το σημείο αυτό και εξής, η συνεχής αναπαραγωγή μιας συμβολικά τυποποιημένης τελετουργίας προϋποθέτει την αποδοχή, και ενισχύει την ανατροφοδότηση της παράδοσης της κοινότητας, σφυρηλατώντας περαιτέρω τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της.

Εφόσον οι επαναλαμβανόμενες συμβολικές πράξεις προωθούν αυτόματα τον αναμνηστικό ρόλο τους, συνδέοντας στενά την τελετουργική διαδικασία με τη μνήμη και την ταυτότητα, η συλλογική μνήμη συμφύεται με τη συμμετοχική μνήμη. Η σημασία της ανάμνησης και της αίσθησης της ταυτότητας μιας κοινότητας επισφραγίζει την έννοια της συλλογικής-συμμετοχικής μνήμης, η οποία ισούται εν τέλει με την πολιτιστική μνήμη. Σύμφωνα με την μνημονο-ϊστορική προσέγγιση του Assmann, η μνήμη είναι κοινωνικό κατασκεύασμα με διαχρονική ισχύ που αντανακλά τις αρχές και τις ανάγκες της εξελισσόμενης κοινωνίας που την μορφοποιεί⁷².

Η επανάληψη και η τυποποίηση στο τελετουργικό των ιεροτελεστιών προσυπογράφει στη σημασία τους, ώστε η παρέκκλιση από την καθιερωμένη σειρά των οργανωμένων ενεργειών να μη γίνεται αποδεκτή, ή, συνάμα, να θεωρείται «επικίνδυνη» για την έκβαση του τελικού αποτελέσματος. Ο εξουσιαστικός χαρακτήρας των τελετουργιών βασίζεται στην τυποποιημένη δομή και την προσχεδιασμένη πρακτική, καθώς η κυριαρχία των παραμέτρων αυτών σηματοδοτεί, προστατεύει αλλά και ενισχύει τη διαφοροποίηση⁷³. Έτσι, η απαιτούμενη συγκατάθεση δεν περιορίζεται στο μήνυμα που μεταφέρει η τελετουργική πρακτική αλλά επεκτείνεται στη μέθοδο τέλεσης, απαιτώντας την αυστηρή τήρηση των σταδίων και κανόνων που απαρτίζουν το τελετουργικό τυπικό⁷⁴. Η σημασία επικεντρώνεται στον σωστό τρόπο άσκησης της τελετουργίας και στην μη παρέκκλιση από τους καθιερωμένους κανόνες, στοιχείο που μετατοπίζει την έννοια της αποδοχής έως το όριο της υπακοής.

⁷⁰ Connerton 1989..

⁷¹ Hamilakis 2011, 212-213.

⁷² Assmann 2006, 1-3.

⁷³ Bell 1997, 82, Rappaport 1999, 23-26, 34-37.

⁷⁴ Humphrey - Laidlaw 1994, vii, 64-65.

Ως παράλληλο κοινωνικό δρώμενο, η δυναμική των τελετουργικών πρακτικών επηρεάζει την έκφραση αλλά και διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων και δομών, καθώς γίνεται σαφές τι είναι κοινωνικά αποδεκτό, σημαντικό και επιθυμητό, σε συγχρονικό, καθώς και εξελικτικό, επίπεδο. Εφόσον η τελετουργική πρακτική απαιτεί έμπρακτα τη συλλογική αποδοχή και συμμετοχή, το κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον που καλείται κάθε φορά να «υπηρετήσει», την επηρεάζει άμεσα. Η αποτελεσματικότητα και διαιώνισή της, δηλαδή, δεν εξαρτάται μονάχα από το βαθμό ικανοποίησης της επικοινωνιακής ανάγκης με το θείο σε ατομικό ή/και συλλογικό επίπεδο, αλλά ταυτόχρονα από την κοινωνική συγκατάθεση και επικύρωση του συνόλου της λειτουργίας της, μαζί και των στρατηγικών, έτσι όπως αυτές συμπλέκονται κάθε φορά με το συγκεκριμένο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό γίγνεσθαι. Έτσι, για παράδειγμα, οι τελετουργικές πρακτικές υπό το πρίσμα αναδυόμενων κοινωνικών φαινομένων, όπως η αγροτική οικονομία, η οργάνωση πολιτειών και κρατών, η πολυειδής επικοινωνία μεταξύ των τελευταίων, ή ο πολυθεϊσμός, εξελίσσονται, βάσει της ανάγκης να εκφράσουν διαφορετικούς και ολοένα συνθετότερους μηχανισμούς και έννοιες.

Καθώς, λοιπόν, η κοινωνική επικύρωση των τελετουργικών πρακτικών συνάδει με τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες του εξελισσόμενου κοινωνικού σώματος, η συμμετοχή του κάθε μέλους στην λατρευτική πρακτική και διαδικασία επικυρώνει, αλλά και διαμορφώνει, κάθε φορά την κοινωνική ιεραρχία, με τις ανάλογες επεκτάσεις σε πολιτικό επίπεδο. Εφόσον οι λατρευτικές πρακτικές εξιδανικεύουν τις επιθυμητές κοινωνικές σχέσεις, συνιστούν αποτελεσματικό μέσο κοινωνικού ελέγχου και ενδυνάμωσης της καθεστηκίας τάξης σε όλες τις εκφάνσεις της, ιδιαίτερα σε κλειστές και ιεραρχικές κοινωνίες⁷⁵. Η δύναμη των ιεροτελεστιών μεταφράζεται σε κοινωνική δυναμική, αξιοποιήσιμη τόσο για έλεγχο και σταθερότητα, όσο και για αλλαγή⁷⁶. Ο βαθμός πολιτειακής οργάνωσης επηρεάζει αναλογικά την οργάνωση και εξέλιξη του τομέα της θρησκείας και την άσκηση της λατρείας, με τη χρήση σύνθετων συμβόλων και τελετουργιών, την κατασκευή τυποποιημένων εγκαταστάσεων και σκευών, την καθιέρωση ιερατικού προσωπικού ή και τη δημιουργία ιερατικών κειμένων, τη διάκριση πολλές φορές ανάμεσα στην επίσημη και ανεπίσημη θρησκευτική δραστηριότητα, δηλαδή, συνολικά, την ενσωμάτωση και επικύρωση νέων συμβολικών στερεοτύπων στον σταθερό πυρήνα των πεποιθήσεων⁷⁷. Αυτός, εξάλλου,

⁷⁵ Bell 1992, 178-198.

⁷⁶ Bell 1992, 81-93, 169-195.

⁷⁷ Wright 1995a, 344-347.

αποκαλύπτεται ο πυρήνας της θρησκείας, και βασικό συστατικό της διττής φύσης της, η σταθερότητα που επιδεικνύει μέσα στην και παρά την αλλαγή.

Αν, λοιπόν, ο βασικός πυρήνας, δηλαδή η πρωταρχική ανάγκη, αλλάζει δύσκολα, αυτό που μεταβάλλεται ταχύτερα είναι οι κοινωνικό-πολιτικές και οικονομικές δομές, δημιουργώντας νέες ιδεολογίες και εμπλουτίζοντας τις παραδοσιακές. Ο σταθερός τομέας της θρησκείας, παρά τον εγγενή συντηρητισμό του, προσαρμόζεται στην εξέλιξη μέσω της ορατής πλευράς της πίστης, δηλαδή μέσω των τελετουργικών πρακτικών⁷⁸. Αυτό συμβαίνει γιατί τα σύμβολα ενσωματώνουν και μπορούν να κινούνται παράλληλα σε τρεις διαστάσεις, την ταυτοχρονική, την ιεραρχική και την ακολουθητική⁷⁹. Η πρώτη διάσταση αντικατοπτρίζεται στην πολυσημία του συμβόλου, η δεύτερη στην ανισότητα των πολλαπλών νοημάτων, και η τρίτη στη συγχρονική, διαχρονική, και από κοινού χωρική (ανα)διαμόρφωση αυτών⁸⁰. Εφόσον, λοιπόν, το σύμβολο προσαρμόζεται και εξελίσσεται μέσα στην ευρύτερη κοινωνικό-πολιτισμική εξέλιξη, με την οποία αναπόφευκτα αλληλεπιδρά, αποκτά δυνατότητα πλουραλισμού, δηλαδή μία λειτουργική πολυσημία, η οποία μπορεί να εκφραστεί πολύ-επίπεδα, όπως μέσω ενός απλού ή σύνθετου αντικειμένου, μίας κατασκευής ή ενός οικοδομήματος (π.χ. ζώο, διπλός πέλεκυς, σταυρός, βώμος, ναός), μίας χειρονομίας, μίας λεκτικής δράσης (π.χ. προσευχής), μίας αναπαραστατικής ακολουθίας, ή, τέλος, μίας σύνθετης τελετής⁸¹. Οι αλλαγές στο επίπεδο της πρακτικής που αφορούν στο σκηνικό πλαίσιο των τελετουργιών, περιλαμβάνουν το άψυχο καθώς και το «έμψυχο» δυναμικό, όπως και την οργάνωση του χρόνου, πέραν του χώρου.

Η προσαρμοστικότητα των τελετουργικών πρακτικών, με τους τρόπους που εκφράζεται στις δράσεις των ιεροτελεστιών, έγκειται σε τεχνικές επαναπροσδιορισμού, όπως η παράλειψη, η πρόσθεση, και η (παρ)εξήγηση, δίνοντας με τον τρόπο αυτό κεντρικό ή ανανεωμένο ρόλο σε μεμονωμένα στοιχεία, που, ενδεχομένως, προγενέστερα λειτουργούσαν περιφερειακά⁸². Η

⁷⁸ Stavrianopoulou 2008, 8.

⁷⁹ Rappaport 1999, 170.

⁸⁰ Στην ανθρωπολογική θεώρηση του Rappaport, που επικεντρώνεται στην θρησκευτική τελετουργία, η κωδικοποίηση που υποκρύπτουν τα σύμβολα στηρίζεται, σε γενικές γραμμές, αφενός σε προκαθορισμένες κανονικότητες, δηλαδή σε διαχρονικά ιδεολογικά κανονιστικά νοήματα που συγκροτούν «λειτουργική τάξη» («liturgical order(s)'), και αφετέρου σε αυτό-αναφερόμενες συμβάσεις, οι οποίες, αν και εξίσου ή σε έναν βαθμό προκαθορισμένες, είναι κατά κύριο λόγο συγχρονικές και ατομικές, και για τον λόγο αυτό ελαστικότερες. Στη liturgical order(s) της τελετουργίας, ο Rappaport εντάσσει το «σχετικώς αμετάβλητο», την «αναπαράσταση», την «τυποποίηση», και την «κωδικοποίηση από άλλους, πέραν των εκτελεστών» (Rappaport 1979, 176 & 1999, 32-42, 54, 169-179).

⁸¹ Turner 1969, 79, Wright 1995a, 342-3.

⁸² Rappaport 1999, 47-50.

«μετατόπιση» αυτή ενός στοιχείου πυροδοτεί μια δυναμική διαδικασία, όπου η έμφαση μετακινείται σταδιακά στα υπόλοιπα στοιχεία, με τελικό αποτέλεσμα τη δυνατότητα αντικατάστασης ή προσαρμογής του, χωρίς να βάζεται η βασική δομή⁸³. Με τον τρόπο αυτό, ενσωματώνοντας τα νέα δεδομένα και χωρίς να ανατρέπεται η βασική δομή, επιτυγχάνεται η ανανέωση αλλά και η συνεχιζόμενη επικύρωση της παράδοσης, ενώ αναδεικνύεται η ικανότητα αντίδρασης στην αλλαγή. Με βάση την κοινωνική δυναμική της τελετουργίας, θα μπορούσαμε, παράλληλα, να πούμε, πως η εμφάνιση παραλλαγών ή συνθέσεων στις λατρευτικές πρακτικές αποτελούν, ουσιαστικά, μέθοδο κοινωνικής αναπροσαρμογής.

Συμπερασματικά, όταν η ανθρώπινη δράση χαρακτηρίζεται από υψηλή τυποποίηση, ακριβή επανάληψη, και αναπαραστατικές/επιτελεστικές πράξεις ειδικού σκοπού, που κινητοποιούν τη βιωματική εμπειρία και την μνήμη, δηλαδή δράσεις κανονιστικές που συνάμα είναι κοινωνικά καθορισμένες και συστηματοποιούν την παράδοση, τότε αυτή συνιστά τελετουργία. Οι τελετουργικές πρακτικές μπορούν πολύ γενικά να προσδιοριστούν ως η επαναλαμβανόμενη, συμβολική δράση του ανθρώπου⁸⁴, που εγκύπτει σε σύστημα και λειτουργεί με ρυθμιστικές στρατηγικές, η δύναμη και δυναμική των οποίων έγκειται στο ίδιο το δρώμενο, αλλά μεταφέρεται τόσο στους δράστες όσο και τους θεατές αυτού, οι οποίοι συνιστούν κοινωνικά οργανωμένο σώμα. Η διαφοροποιητική λειτουργία των ιεροτελεστιών στηρίζεται σε και επικαλείται τη συμβολική διεργασία, ώστε μέσω λατρευτικών συμβολικών πράξεων, εφαρμογών, και μεθόδων, να επικυρώσει, να διαμορφώσει ή να μετασχηματίσει την ιδεολογία για τον υπερφυσικό αλλά συνάμα, και αναπόδραστα, για τον φυσικό κόσμο εξίσου. Οι συγκεκριμένες τελετουργικές ενέργειες και διαχειρίσεις προκαλούνται από συγκεκριμένες ανάγκες και δημιουργούν συγκεκριμένους (ιεροτελεστικούς) συμβολισμούς, διαφορετικούς για κάθε λατρευτική πρακτική, και προσαρμοσμένους σε κάθε εποχή, που στοχεύουν εν γένει στην επικοινωνία με το θεϊκό. Υπό το πρίσμα αυτό, θα μπορούσαμε να πούμε, πως ό,τι εκλαμβάνεται ως θεϊκό είναι εξίσου και με τον ίδιο τρόπο πολιτισμικά προσδιορισμένο και εφαρμοσμένο⁸⁵. Με αυτές τις ιδιότητες και διαστάσεις, η συμβολική δράση και συμπεριφορά εφαρμόζεται στις λατρευτικές πρακτικές⁸⁶.

⁸³ Stavrianopoulou 2008, 9.

⁸⁴ Bremmer 2007, 32.

⁸⁵ Anagnostou-Laoutides 2017, 8.

⁸⁶ Για την αφηγηματική συμβολική διαδικασία, δηλαδή τον μύθο και τα έπη, και την σχέση τους με τις τελετουργικές πρακτικές, βλ. Παράρτημα Α: Μύθος & Τελετουργία.

1.δ. Σύμβολο-συμβολικό σημείο, Πραξολογική προσέγγιση & Αρχαιολογική διάγνωση της τελετουργίας.

Η συμβολική διαδικασία βασίζεται στο γνώρισμα της κωδικοποίησης, οι βασικές αρχές της οποίας επεξηγούνται σε πολλά σημεία από το θεωρητικό πεδίο της σημειολογίας-σημειωτικής. Στην υπεραπλουστευμένη εκδοχή τους, η διαφορά της «αφηρημένης» σημειολογίας από την «αντικειμενική» σημειωτική περιστρέφεται γύρω από την ένταξη των υλικών αντικειμένων αναφοράς στη δεύτερη, και των ιδιοτήτων που αυτά φέρουν και επιφέρουν, στη συνάρτηση που διέπει τους μηχανισμούς παραγωγής, έκφρασης και εδραίωσης νοημάτων και σημασιών. Στο σημειωτικό-σημειολογικό επίπεδο, η έμφαση δίνεται στις σχέσεις που αναπτύσσονται, δηλαδή στο σύστημα που δομείται, καθώς και στον υλικό τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις αυτές λαμβάνουν μορφή και εκδηλώνονται μέσω πράξεων.

Σύμφωνα με την σημειωτική του πραγματιστή φιλοσόφου και σημειολόγου Peirce⁸⁷, το συμβολικό σημείο έχει αφενός υλική ύπαρξη και αφετέρου σύνδεση με την πράξη/ενέργεια που κατά φυσικό ή συνήθη τρόπο παράγει και παράγεται. Επιπλέον, η συμβολική σχέση φέρει, αντιπροσωπεύει, και στηρίζεται σε σύμβαση, που καθορίζεται τόσο ως «αυθαίρετη» ή αφηρημένη, όσο και ως κοινωνικό-πολιτισμική⁸⁸. «Η σημειωτική θεωρία του Peirce περιλαμβάνει την “εδώ και τώρα” χρήση του συμβόλου-σημείου, [και] αυτό σημαίνει ότι το σημείο δεν μπορεί να προσδιοριστεί, εντελώς, εκτός συμφραζομένων χρήσης του, είτε αυτά είναι αντικείμενα του φυσικού κόσμου, είτε ψυχικές διαδικασίες, είτε νοητικές εικόνες και έννοιες»⁸⁹. Υπό το πρίσμα αυτό, στο συμβολικό σύστημα της τελετουργίας, ο εκάστοτε συμβολικός-συμβατικός λατρευτικός κόσμος ενεργοποιείται, εκφράζεται και επιδρά, μέσω συγκεκριμένων και καθορισμένων δραστηριοτήτων, οι οποίες κατά βάση παρατηρούνται στον φυσικό κόσμο, αλλά, κυριότερα, διαμορφώνονται από τον υλικό κόσμο και συγχρόνως έχουν αντίκτυπο σε αυτόν⁹⁰. Η προσέγγιση αυτή αφενός συλλαμβάνει την τελετουργία ως πράξη ή «πρακτική», και αφετέρου καθιστά σαφές πως η τελετουργία ως τρόπος δράσης εμπλέκει «μία ιδιαίτερα περίπλοκη διάδραση με τον άμεσο

⁸⁷ Η σημειωτική θεωρία του Peirce περιλαμβάνει την τριμερή κατηγοριοποίηση των σημείων (εικονικά σημεία, ενδείκτες, σύμβολα), η οποία κατά τον τρόπο αυτό «επεκτείνει» την δυαδική σημειολογία του γλωσσολόγου Saussure. Αναλυτικά, και σε σχέση με την αρχαιολογική θεώρηση, σε Preucel – Bauer 2001, 85-94, Preucel 2006..

⁸⁸ Σε ένα άλλο παράδειγμα, στην σημειολογία του Barthes, που μελετά τα στερεότυπα, αυτά «περιλαμβάνουν όσες πεποιθήσεις εκφρασμένες με ‘φυσικά’ κατασκευάσματα η κοινωνία παράγει, για να τα καταναλώσει στη συνέχεια ως δεδομένα και αυτονόητα (για παράδειγμα τον μύθο, την μόδα)» (Barthes (1979), 206, Καρπούζος 2010, 24).

⁸⁹ Καρπούζος 2010, 7.

⁹⁰ Preucel 2006, 64-70, 84-92.

περιβάλλοντα κόσμο, τον οποίο συχνά ενυφαίνει με διάφορους τρόπους στην ίδια την δραστηριότητα της τελετουργίας. Το πώς ακριβώς συμβαίνει αυτό, πόσο συχνά και με ποια υφολογικά στοιχεία, εξαρτάται από την ιδιαίτερη πολιτισμική και κοινωνική κατάσταση, τις παραδόσεις, συμβάσεις και καινοτομίες της»⁹¹.

Όσον αφορά την ιδέα-νόηση-γνώση και τα ποικίλα νοήματα που εμφέρονται στις ανθρώπινες πρακτικές, δηλαδή όσον αφορά τους τρόπους με τους οποίους η τελετουργική πράξη συνδέει έννοιες και δράσεις-συμπεριφορές, οι «πραξεολογίες» επιστούν την προσοχή στο γεγονός πως, παρόλο που οι ιδέες και ο νους ίσως να καθοδηγούν τις πράξεις, η σχέση μεταξύ τους είναι κατά βάση και ουσία αμφίδρομη⁹². Στο επίπεδο της σημειολογίας και της σημειωτικής, η αλληλεπίδραση αυτή εκλαμβάνεται και ως αλληλεξάρτηση, καθώς δημιουργείται το σύμπλεγμα ιδέας-μορφής, το οποίο αντικατοπτρίζεται στην έννοια του Σημείου, και του συστήματος που δομείται⁹³. Έτσι, με άλλα λόγια, η σημασία των προτάσεων μιας ιδεολογίας, όπου μπορεί να υπαχθεί και η θρησκεία, διαμορφώνεται αναπόφευκτα από την πρακτική δράση ή την (επι)τελεστική δραστηριότητα, και κρίνεται από την χρηστική αποτελεσματικότητα, φέρνοντας πάντως στο προσκήνιο τις ανθρώπινες πράξεις καθαυτές.

Στην πραξεολογική προσέγγιση κυριαρχική σημασία έχουν τα μέσα και η καταλληλότητά τους, για την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών, ανάλογα με τις κλίμακες συγκεκριμένων αναγκών και στόχων. Τα μέσα είναι τα αντικείμενα (τα πράγματα), με κυρίαρχη ιδιότητα αυτήν της υλικότητας, η οποία είναι αδιάσπαστα συνυφασμένη με αυτήν της δραστηριότητας. Η υλική συγκρότηση των αντικειμένων είναι εξίσου αποτέλεσμα σύνθετης διάδρασης, και απορρόφησης ποικίλων νοηματοδοτήσεων, ενώ η υλική αυτή έκφραση ρυθμίζεται και λειτουργεί μέσα σε δομές και διαδικασίες που εξελίσσονται. Έτσι, το στοιχείο που ορίζει εναργέστερα την εμπρόθετη ανθρώπινη δράση (ή τη δρασιμότητα) είναι οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ ατόμων και υλικού κόσμου μέσω των πράξεων/πρακτικών, στοιχείο που μεταγράφεται στην υλική μορφή των αντικειμένων, από κοινού με τις πεποιθήσεις και αρχές που τις διέπουν. Ως εκ τούτου, τα πολυσήμαντα αντικείμενα καθίστανται ικανά να λειτουργούν όχι μόνον ως εκπρόσωποι αλλά και ως συνεργοί της πράξης/πρακτικής, και αλληλένδετης σκέψης, συμμετέχοντας ενεργά στις

⁹¹ Bell 1997 [2022, μετάφρ. Θ. Παραδέλλης], 702.

⁹² Η χρήση των πραγμάτων νοηματοδοτεί τις έννοιες αλλά και το αντίστροφο, η πράξη και η εμπειρία δεν μπορούν να αποσυνδεθούν από την ιδέα, σύμφωνα, τουλάχιστον, με την αριστοτελική θεώρηση του κόσμου.

⁹³ Καρπούζος 2010, 1-24.

διαμορφούμενες κοινωνικές σχέσεις, συντάσσοντας με τον τρόπο αυτό τον υλικό κόσμο, και κατ' επέκταση τον υλικό πολιτισμό⁹⁴.

Εάν επικεντρωθούμε στο δρων πρόσωπο, η θεώρηση γίνεται περισσότερο ατομοκεντρική (ή ανθρωποκεντρική), εντάσσοντας στο πλαίσιο τις έννοιες του βιώματος και της εμπειρίας, που σύμφωνα με τη φαινομενολογία προηγούνται της πρακτικής και της ιδέας/σκέψης. Η φαινομενολογία, ενώ δίνει έμφαση στην πρακτική/δράση, επικεντρώνει περισσότερο την προσοχή στις αισθήσεις, τα συναισθήματα και τα βιώματα, μέσω των οποίων το άτομο προσλαμβάνει άμεσα τη φυσική ή δομημένη πραγματικότητα. Εφόσον η πράξη είναι σκέψη και δράση μαζί, ο τρόπος που οι πράξεις ενσωματώνουν τα νοήματα αλλά και τα ανθρώπινα συναισθήματα, φανερώνεται στην έννοια της βιωμένης (σωματοποιημένης) πρακτικής, διαμορφώνοντας τοιούτοτρόπως την ανθρώπινη δραστηριότητα. Η βιωμένη, σωματοποιημένη πρακτική όμως δεν υφίσταται ξέχωρα από την ευρύτερη έννοια της κοινωνικής δράσης και πρακτικής, τους ιδεολογικούς συσχετισμούς και τους συμβολισμούς⁹⁵, με αποτέλεσμα η ατομική πρακτική, συμπεριφορά και βιωματική εμπειρία να χαρακτηρίζονται ταυτοχρόνως ως κοινωνικά γεγονότα. Η δραστηριότητα του (υποκειμενικού) βιώματος, αν και ισχυρή, ενίοτε καταλυτική, παραμένει ωστόσο συνδυαστική, υπαγόμενη στην κοινωνική πραξεολογία.

Οι πραξεολογίες βρίσκονται στο κέντρο της αρχαιολογικής ανάλυσης, κατανόησης και ερμηνείας⁹⁶. Όσον αφορά το θέμα αυτό, και την ολόενα ευρύτερη συζήτηση στο πεδίο της αρχαιολογικής θεώρησης την τελευταία τουλάχιστον δεκαεπταετία, του σημείου συσχέτισης δηλαδή αρχαιολογικής ανάλυσης, σημειωτικής, και πρακτικό-κεντρικής προσέγγισης ή θεωρίας της πρακτικής, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η εξής επισήμανση του Fogelin: «*Semiotics identifies structure in the world of signs people find themselves in. Practice theory and materiality provide mechanisms for explaining the goals of people materializing signs. Semiotics explains the consequences of these actions on the people who inherit and interact with previously materialized signs. Taken together, semiotics, practice theory, and materiality explain the dialectic between the material world and the world of signs better than any of these theories can alone.*»⁹⁷.

Με βάση όλα τα παραπάνω, και εφόσον εκλαμβάνουμε το φαινόμενο της θρησκείας ως πολιτισμικά εκφρασμένη συμβολική πρακτική και εμπειρία με διακριτή υλική διαδικασία, η αρχαιολογική της διάγνωση καθίσταται όχι

⁹⁴ Hodder 1992, 1-5, Preucel 2006, 247-261, Baron 2014, 249-258.

⁹⁵ Hodder 1992, 37-55, 139-155, 174-183.

⁹⁶ Fogelin 2008b, 132-133 & 2012, 282-284, 290-293, Hodder 1992, 5.

⁹⁷ Fogelin 2012, 292.

μόνον βάσιμη, αλλά εποικοδομητική και βασική⁹⁸. Λατρεία και τελετουργικές πρακτικές, εφόσον αφορούν εξωτερικές εκδηλώσεις και συνέπειες πράξεων που αποτυπώνονται στα υλικά κατάλοιπα, μπορούν κατά συνέπεια να ανασυσταθούν από τα αρχαιολογικά δεδομένα⁹⁹. Η «κλασική» αυτή διαπίστωση (και διατύπωση) ανήκει στον Renfrew, η συμβολή του οποίου υπήρξε καθοριστική στην αρχαιολογική μελέτη της προϊστορικής θρησκείας. Η συμβολή του Renfrew συνίσταται στον προσδιορισμό της «γνωστικής-διαδικαστικής» μεθόδου αρχαιολογικής ανάλυσης, η οποία στηρίζεται στη συμβολική συμπεριφορά του ανθρώπου, και χαρακτηρίζει ποικίλους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, ανάμεσα τους και την θρησκεία¹⁰⁰. Ο ίδιος μελετητής, πέρα από τη θεωρητική αυτή βάση, έθεσε με συστηματικό τρόπο τα μεθοδολογικά εργαλεία/ κριτήρια αναγνώρισης της λατρευτικής δραστηριότητας στα αρχαιολογικά περιβάλλοντα: εστίαση του ενδιαφέροντος, μεθοριακή ζώνη, παρουσία της θεότητας, συμμετοχή και προσφορά¹⁰¹.

Η γνωστική προσέγγιση του Renfrew διαχωρίζει, ωστόσο, την σκέψη από τη συμπεριφορά και τις πράξεις¹⁰², ενώ η αναγωγή στις ιδέες και τη νόηση, στον τρόπο δηλαδή που ο ανθρώπινος νους διαμορφώνει τις πράξεις αυτές, αν και περιορισμένης αρχαιολογικής διάγνωσης, είναι ωστόσο πάντοτε αναφορική με τις ίδιες τις πράξεις¹⁰³. Η θεώρηση του Renfrew, αν και επικεντρώνεται στην αρχαιολογική διάγνωση των λατρευτικών πράξεων και κατατάσσει την θρησκεία στους κοινωνικούς θεσμούς, διαπραγματεύεται ένα μοντέλο δράσης με καθολική λειτουργία¹⁰⁴, βάσει της νοησιαρχικής προσέγγισης, που δεν προκρίπτει πάντα ή δεν ανταποκρίνεται αναγκαία στην πραγματικότητα. Σύμφωνα με τον ίδιο, η τελετουργική συμπεριφορά λειτουργεί βάσει σταθερών μοντέλων δράσης ή δρασιακών προτύπων,¹⁰⁵ τα οποία με τη σειρά τους μεταφράζονται σε υλικά κατασκευάσματα της ανθρώπινης κοινωνικό-πονητικής και κοινωνικό-πονημένης δράσης¹⁰⁶. Από την άλλη πλευρά, η θεωρία της πρακτικής, αντί να εστιάζει στα σταθερά νοήματα των τελετουργικών πρακτικών, δίνει έμφαση άμεσα στην τελετουργική πράξη, στους τρόπους, τις μεθόδους, και τις στρατηγικές που την διέπουν, όπως και στις επιπτώσεις τους στις κοινωνικές σχέσεις, καθότι τα

⁹⁸ Fofelin 2008a, 1-2, Swenson 2015, 330-331.

⁹⁹ Renfrew 1985, 18-19, 24, Hägg 1996, 601-602.

¹⁰⁰ Renfrew 1994, 5-6 & 2007, 112-113.

¹⁰¹ Renfrew 1985, 18-20 & 1994b, 51-52 & 2007, 114-119.

¹⁰² Οι Marcus και Flannery θεωρούν, ωστόσο, πως από μόνη της η γνωστική προσέγγιση συνιστά κατά βάση ολιστική μέθοδο (Marcus - Flannery 1994, 55-56).

¹⁰³ Renfrew 1994, 6.

¹⁰⁴ Renfrew-Bahn 1996, 388.

¹⁰⁵ Renfrew 1985, 17.

¹⁰⁶ Insoll 2004a, 77-80.

στοιχεία αυτά είναι ικανά από μόνα τους να ανασυνθέτουν τα νοήματα. Παράλληλα, προκρίνει τη συμβολική λατρευτική διαδικασία σε δυναμική, όχι στατική, διαδικασία¹⁰⁷.

Η σύνθεση ποικίλων γνωρισμάτων και παραμέτρων στον τρόπο δράσης της τελετουργίας, λαμβάνει πολλαπλές, ελαστικές, μορφές, που στα αρχαιολογικά περιβάλλοντα δεν είναι εύκολο να αναγνωρισθούν. Για τον λόγο αυτό, τα κριτήρια αναγνώρισης της λατρευτικής δραστηριότητας από τον Renfrew έχουν καθοριστική σημασία, η οποία αναγνωρίζεται από όλους τους μελετητές¹⁰⁸. Επιπλέον, η υψηλή σχηματοποίηση, τυποποίηση και επανάληψη που χαρακτηρίζει τα σχήματα/μοτίβα δράσης των τελετουργικών πρακτικών, συμβάλλει σημαντικά στη διάγνωσή τους στο αρχαιολογικό υλικό¹⁰⁹. Η σταθερή εμφάνιση των σχηματοποιημένων αυτών επαναλαμβανόμενων πρακτικών φανερώνει, ή αποκρυσταλλώνει, τις λειτουργικές διαδικασίες που τις προκάλεσαν, αποτελώντας ενδείξεις στην προσπάθεια ανασύνθεσής τους.

Οι δυσκολίες αναγνώρισης έγκεινται, από την μία πλευρά, στο γεγονός πως κοινοί και καθημερινοί τύποι αντικειμένων, τεχνέργων, προϊόντων, καθώς και τροφών, χρησιμοποιούνται με θρησκευτικό περιεχόμενο και σημασία, ενώ, από την άλλη πλευρά, εμφανίζονται αντικείμενα και κατασκευές που είναι από κοινού κοινά αλλά και «μοναδικά»¹¹⁰. Ο Insoll εφιστά την προσοχή, επαναλαμβάνοντας τη διαπίστωση του Hodder, στη λαθεμένη αρχαιολογική διάγνωση όλων των «μη λειτουργικών» και «μη κατανοήσιμων» συνόλων ως τελετουργικών, καθότι τα κριτήρια αυτά από μόνα τους κρίνονται ανεπαρκή¹¹¹. Τα υλικά αντικείμενα μέσα στην τελετουργική διαδικασία εκφράζουν πολλαπλά νοήματα και προθέσεις, τα οποία αντικατοπτρίζονται στην υλική τους συγκρότηση, το είδος, τη διαχείριση, και το περιβάλλον χρήσης τους¹¹². Ο χωρικός εντοπισμός μαζί και η αρχιτεκτονική διαμόρφωση επενεργούν στη συμβολική διάσταση, και αποκτούν σημασία, καθότι όχι μόνον αντικατοπτρίζουν¹¹³ αλλά συνεργούν¹¹⁴ στη δημιουργία της θρησκευτικής πρακτικής. Το περιβάλλον, είτε πρόκειται για ιερό κτήριο, οίκημα, απλώς οριοθετημένο χώρο, ή επιμέρους σταθερή κατασκευή (π.χ. βωμός), είτε για συγκέντρωση κινητού εξοπλισμού με άμεσες ενδείξεις λατρευτικής δραστηριότητας, εμφανίζεται συνδυαστικά ενδεικτικό

¹⁰⁷ Fogelin 2007, 58.

¹⁰⁸ Insoll 2005, 47.

¹⁰⁹ Pakkanen 2015, 31.

¹¹⁰ Douglass - Gonlin 2012, 17-18, Whittaker 2004..

¹¹¹ Insoll 2004a, 11, Hodder 1992, 185, 222-223. Βλ. επίσης Renfrew 1994b, 52.

¹¹² Fogelin 2008a, 8.

¹¹³ Wright 1994..

¹¹⁴ Fogelin 2008b, 134.

και βοηθητικό, δεδομένης ωστόσο της δυσκολίας ταύτισης χώρων και σκευών με σαφή λατρευτική λειτουργία, και κατ' επέκταση με συγκεκριμένες τελετές¹¹⁵.

Οι αρχαιολογικές συνάψεις και τα ευρύτερα συμφραζόμενα αποκτούν κεντρική βαρύτητα στην αναγνώριση και προσπάθεια ανασύνθεσης της παραγόμενης τελετουργικής δραστηριότητας¹¹⁶. Η αναγνώριση, επιπλέον, του βαθμού διάχυσης υποδεικνύεται από τον χαρακτήρα του κοινωνικού-πολιτισμικού φάσματος, σε συγκεκριμένα χωρικά και χρονικά πλαίσια, λαμβάνοντας υπόψη τις εξελικτικές διαδικασίες που οδήγησαν σε αυτό¹¹⁷. Εικονογραφικές μαρτυρίες και κειμενικές πηγές αποβαίνουν ιδιαίτερα σημαντικές στη διαφώτιση καθώς και ένταξη της θρησκευτικής πρακτικής στο κοινωνικό πλαίσιο, εφιστώντας, παράλληλα, την προσοχή στα ενδεχόμενα της απλοποιημένης, σχηματοποιημένης, ιδεαλιστικής, προπαγανδιστικής ή άλλης εκδοχής και αναπαράστασης της θρησκευτικής πραγματικότητας¹¹⁸, στοιχεία που με τη σειρά τους προβάλλουν τη σημασία τους μέσα στα αναδυόμενα τελετουργικά τοπία.

Συμπερασματικά, η έμφαση στην έννοια της «πράξης», η οποία συμπληρώνεται από τις ευρύτερες έννοιες της υλικότητας και της δραστηριότητας, μετατοπίζει την εστίαση ή εκκίνηση της αρχαιολογικής θρησκευτικής ανάλυσης στον τομέα της 'πραξεολογίας'¹¹⁹. Οι 'πραξεολογίες' τοποθετούν στο επίκεντρο από κοινού όλα τα συστατικά μέρη της επιτελούμενης ή/και υποδεικνυόμενης δραστηριότητας, δηλαδή το άτομο, το αντικείμενο, την σχέση τους, τους κανόνες-αρχές που τη διέπουν, το στενό και ευρύ πλαίσιο αναφοράς, καθότι η διαλεκτική μεταξύ τους είναι διαρκής. Έτσι, καθώς υλική έκφραση και λειτουργία συνδυάζονται και διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο, μπορούμε να πούμε πως ο συσχετισμός και η εξισορρόπηση όλων των μερών της τελετουργικής πράξης τελείται επί τη βάση της υλικής έκφρασης έναντι της συμβολικής λειτουργίας και συμπεριφοράς. Βάζοντας τα υλικά αντικείμενα στο επίκεντρο, η υλική έκφραση της τελετουργικής δραστηριότητας συνιστά το ασφαλέστερο κριτήριο διάγνωσης και προσπάθειας κατανόησής της¹²⁰.

¹¹⁵ Whittaker 2007, 183.

¹¹⁶ Malone - Stoddart - Barrowclough 2007, 2.

¹¹⁷ Insoll 2004a, 11, Pakkanen 2015..

¹¹⁸ Wallensten -Ekroth 2013, 9-12, Trantalidou 2013, 61, Magnell 2013, 116.

¹¹⁹ Fogelin 2008a, 3-6.

¹²⁰ Berggren - Stutz 2010, 171-172, Rowan 2012, 1-2, Whittaker 2014, 11, Fogelin - Schiffer 2015, 815.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2:

ΠΡΟΣΦΟΡΑ & ΘΥΣΙΑ – ΕΜΠΥΡΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ & ΕΜΠΥΡΗ ΘΥΣΙΑ

2.α. Εισαγωγικά στοιχεία

Η ιστορική πραγματικότητα φανερώνει πως οι έννοιες και ενέργειες της προσφοράς, της θυσίας, και του αφιερώματος ενυπάρχουν σε πλείστες τελετουργικές πρακτικές, ως η βασικότερη, πιθανόν, συνιστώσα της λατρευτικής δράσης και επικοινωνιακής πρόθεσης, αποτελώντας ως εκ τούτου δομικό στοιχείο των ιεροτελεστιών. Από τις τρεις αυτές έννοιες, η προσφορά εκλαμβάνεται ως η ευρύτερη (δωρεά, παροχή, τιμή), περιλαμβάνοντας αυτήν της θυσίας. Προσφορά και θυσία ως λέξεις μερικώς συνώνυμες αναφέρονται στην ίδια έννοια αλλά διαφέρουν σημασιολογικά¹²¹, δύναται, ωστόσο, να χρησιμοποιηθούν παραπληρωματικά. Η θυσία, αν και προκαταβάλλει κατά κύριο λόγο την έννοια του τελετουργικού σφαγιασμού ενός ζώου, ή δίνει έμφαση στην παράδοση ενός «έμψυχου» οργανισμού, έχει, ωστόσο, και αυτή ένα ευρύτερο περιεχόμενο¹²².

Όλα τα αγαθά μπορούν εν δυνάμει να θυσιασθούν, είτε απλώς με την δωρεά/παράδοσή τους είτε με την μερική ή ολική καταστροφή τους¹²³. Έτσι, για παράδειγμα, στις αναθηματικές τελετουργικές πρακτικές παρουσίασης ενός αφιερώματος, κυρίαρχο ρόλο φαίνεται πως διαδραματίζει η έννοια και πρακτική της υποκατάστασης¹²⁴, έναντι της καταστροφής. Από την άλλη πλευρά, η έννοια και πρακτική της καταστροφής των προσφερόμενων αγαθών διαθέτει και αυτή ποικίλες διαβαθμίσεις, στις οποίες μπορεί δυνητικά να περιληφθεί και η έννοια της «απλούστερης» εγκατάλειψης, σε υποδεέστερο όμως βαθμό. Τα στοιχεία αυτά φαίνεται πως ισχύουν εν γένει, και αναλύουν ικανοποιητικά, ένα βασικό σημείο εννοιολόγησης τόσο της θυσίας όσο και της προσφοράς. Ως διαχωριστικό, λοιπόν, κριτήριο ανάμεσα στην προσφορά και τη θυσία θα μπορούσε να προσδιοριστεί η έννοια και τεχνική της καταστροφής, όχι όμως σε απόλυτο ή αμοιβαίως αποκλειόμενο βαθμό. Κατά συνέπεια, η προσφορά στο θείο συνιστά μία αφιερωματική καταστροφική ή μη θυσία μέρους της ιδιοκτησίας¹²⁵, και ως πράξη εγκατάλειψης ενός

¹²¹ «...Επειδή στην γλώσσα είναι πολύ σπάνια έως αδύνατη η ομωνυμία ...οι λέξεις που αναφέρονται στην ίδια έννοια αλλά διαφέρουν σημασιολογικά... μπορούν να θεωρηθούν μερικώς συνώνυμες» (Μπαμπινιώτης 1985, 30-33).

¹²² McClymond 2008, 1-2.

¹²³ Burkert 1987, 47-48, Schwartz 2012, 3.

¹²⁴ Antonaccio 2005, 99-100.

¹²⁵ Durkheim 1912 [1915], 341-344, Burkert 1977, 43-44, Humphrey-Laidlaw 1994, 72.

αναγκαίου και «πολύτιμου» αντικειμένου λαμβάνει αξία πρωτίστως ως πράξη μη αναστρέψιμη¹²⁶.

Η καταστροφή ως ιδέα σχετίζεται, σύμφωνα με τον Valeri, με τη μετάβαση από το ορατό (ζωή) στο αόρατο (θάνατος), και ως πρακτική, διαθέτει κλιμακωτή διαβάθμιση με ποικίλες τεχνικές ή μεθόδους, που κυμαίνονται από την εγκατάλειψη και την αποσύνθεση οργανικού προϊόντος, έως την σκόπιμη αχρήστευση αντικειμένου, την καύση «έμψυχου» ή «άψυχου» αγαθού ή, τέλος, την θανάτωση «έμψυχου» όντος. Η καταστροφή συνιστά ενέργεια κατάλυσης και δύναμης, που παράλληλα μετακινεί την προσοχή από το «θύμα» και την αλλαγή που υφίσταται, προς τον εκτελεστή της πράξης¹²⁷. Καθώς, λοιπόν, μες στη διάρκεια μιας τελετουργίας είναι δυνατή, και συνήθως αυτό γίνεται, η χρήση διαφορετικών τύπων προσφοράς/θυσίας με παραγόμενη ποικιλία, στοιχείο που εξαρτάται από τους ποικίλους στόχους της ιεροπραξίας, τις προθέσεις και τις ιδιότητες των συμμετεχόντων, θεωρούμε πως η βασική σχηματοποίηση στο λατρευτικό τυπικό συνίσταται από την ακολουθία πράξεων προσφοράς και τις αντίστοιχες τεχνικές καταστροφής ή μη των προσφερόμενων αγαθών. Ο συνδυασμός των τεχνικών καταστροφής θα μπορούσε να αποτελεί, επίσης, συχνό φαινόμενο, με την πρωταρχική πρακτική καταστροφής να συνοδεύεται ενδεχομένως από συμπληρωματικές, ιδίως όπου αυτό ενδείκνυται, ή όπου χρειάζεται να επιταθεί αυτή η κατά βάση ασυνήθης μεταχείριση του προσφερόμενου αγαθού.

Οι τεχνικές της καταστροφής συμβαδίζουν με τις κατηγορίες των προσφερόμενων αγαθών. Παρόλο που το στοιχείο της υπερκάλυψης χαρακτηρίζει την κατηγοριοποίηση των θρησκευτικών προσφορών, και δυσχεραίνει σημαντικά μία λειτουργική ταξινόμησή τους, ως βασικοί στις μέχρι τώρα έρευνες και μελέτες εμφανίζονται οι διαχωρισμοί ανάμεσα σε αιματηρές και αναίμακτες προσφορές/θυσίες, σε υγρές ή στέρεες προσφορές/θυσίες, και σε έμπυρες ή μη έμπυρες προσφορές/θυσίες. Σε μία προσπάθεια ταξινόμησης, θα μπορούσαμε να εκκινήσουμε από τη διαπίστωση πως οι αιματηρές προσφορές αφορούν στους ζώντες οργανισμούς, ενώ οι αναίμακτες περιλαμβάνουν όλες τις υπόλοιπες κατηγορίες. Ακολουθώντας, οι αναίμακτες προσφορές περιλαμβάνουν είτε στέρεα είτε υγρά προϊόντα, οργανικά και μη (φυτά, τρόφιμα, τέχνηρα). Συνδυάζοντας στη συνέχεια τις αντιστοιχιζόμενες πρακτικές καταστροφής, αυτές μπορούν να συνοψιστούν όσον αφορά τους ζώντες οργανισμούς στη θανάτωση, τον σφαγιασμό, τον διαμελισμό, και την σκόπιμη καύση τμημάτων ή του συνόλου του

¹²⁶ Burkert 1987, 45.

¹²⁷ Valeri 1985, 67-69.

οργανισμού, και, όσον αφορά τα -αναιμάκτα- υγρά και στέρεα προϊόντα ή υλικά, οι τεχνικές καταστροφής συνοψίζονται στις διαδικασίες έκχυσης, εξάτμισης, αποσύνθεσης, βύθισης/εμβάπτισης, θραύσης, και καύσης.

Εφόσον, με βάση τα παραπάνω, η παρουσία της καύσης εμφανίζεται δυναμικά ως μέθοδος καταστροφής σε όλες τις κατηγορίες και υποκατηγορίες των θρησκευτικών προσφορών, ο διαχωρισμός ανάμεσα σε έμπυρες και άπυρες προσφορές προβάλλει ως βασίμια διακριτός. Επιπρόσθετα, ο διαχωρισμός αυτός, εφόσον στηρίζεται στη *διαχείριση* που λαμβάνουν οι προσφορές και όχι στο είδος τους, προβάλλει ως περισσότερο λειτουργικός. Έτσι, ακόμη και αναφορικά με τους βασικούς ανά είδος διαχωρισμούς ανάμεσα σε αιματηρές-αναιμάκτες και υγρές-στέρεες προσφορές, ο χαρακτήρας των προσφορών συμπληρώνεται από την τελετουργική πρακτική διαχείρισης ή καταστροφής τους, ενώ, παράλληλα, καθίσταται σαφές πως η πρακτική της τελετουργικής καύσης συνιστά στοιχείο δευτερογενούς/επιπρόσθετης πρόθεσης.

2.β. Προσδιορισμός έμπυρων προσφορών - τελετουργικές καύσεις

Αναφορικά με τον ακριβή προσδιορισμό των έμπυρων προσφορών, είναι απαραίτητη αρχικώς η διαφοροποίηση ανάμεσα στις χρηστικές πρακτικές που περιλαμβάνουν το φυσικό στοιχείο της φωτιάς και την τελετουργική χρήση αυτού, διασαφηνίζοντας με τον τρόπο αυτό τη συμβολική πρακτική της τελετουργικής καύσης. Με την τελετουργική καύση εννοείται η απόδοση τελετουργικής πρόθεσης και ανάλογης σημασίας στις ειδικού χαρακτήρα ενέργειες έμπυρης διαχείρισης εντός τελετουργικού περιβάλλοντος. Η πρακτικότητα/χρηστικότητα των δράσεων που σχετίζονται με το στοιχείο της φωτιάς αφορά στην προετοιμασία γευμάτων προς κατανάλωση, ακόμη κι αν αυτά χαρακτηρίζονται ως τελετουργικά ή ιερά, τη μέθοδο απομάκρυνσης των απορριμμάτων κυρίως από γεύματα αλλά ίσως από σύνολο διαδικασιών, την παραγωγή θερμότητας και φωτισμού, καθώς και οποιαδήποτε άλλη πιθανή διαδικασία, πιθανότατα εργαστηριακής φύσης, χρησιμοποιεί το στοιχείο της φωτιάς.

Καθώς, όμως, τα όρια διαχωρισμού είναι ρευστά, ή, ακριβέστερα, εφόσον ακόμη και οι «πρακτικές» χρήσεις του στοιχείου της φωτιάς εντός λατρευτικού περιβάλλοντος, ενδέχεται να διαφοροποιούν την «καθημερινή» χρήση σε μία παραγόμενη τελετουργική πρακτική, η λειτουργία της φωτιάς εντός τελετουργικού περιβάλλοντος χρειάζεται να λαμβάνει την ταυτότητα της από την πιθανή ιδιότητα και χρήση της ως τελετουργικό σύμβολο, στοιχείο που θα μπορούσαμε ειδικότερα να ταυτίσουμε με την τελετουργική πυρά, τις μορφές που μπορεί να λάβει και τα αποτελέσματά της (π.χ. στάχτη,

καπνός). Η αναγνώριση της τελετουργικής διάστασης στην χρήση πυράς ενισχύεται από την ύπαρξη σταθερών ή κινητών βωμών με τη λειτουργία εστίας, καθώς και εστιών με τελετουργικό χαρακτήρα ή σημασία, στοιχεία που προβάλλουν και σταθεροποιούν-σχηματοποιούν τη συμβολική πρακτική της τελετουργικής καύσης.

Στην πρακτική της τελετουργικής καύσης αναγνωρίζεται συνήθως η απόδοση αποκλειστικής προσφοράς προς τη θεότητα, όπου το ανθρώπινο όφελος ή η ανθρώπινη κατανάλωση, εάν επρόκειτο για τροφή, δεν υφίστανται, εξαιτίας της έμπυρης διαχείρισης και επακόλουθης καταστροφής των θρησκευτικών προσφορών. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει κυρίως από τον κλασικό ορισμό των έμπυρων προσφορών, έτσι, δηλαδή, όπως αυτός πηγάζει μέσα από την ανάλυση, μελέτη, και επιγραφική επιβεβαίωση της εν λόγω -άκρως διαδεδομένης- τελετουργικής πρακτικής των ιστορικών χρόνων της αρχαίας ελληνικής θρησκείας. Σύμφωνα με το θρησκευτικό τυπικό της συγκεκριμένης εποχής, οι τελετουργίες έμπυρης προσφοράς αφορούν στην τελετουργική καύση επί του βωμού με την τελετουργική πυρά της αποκλειστικής μερίδας του θεού, η οποία αποτελείται αφενός από επιλεγμένα γυμνά οστά ζώων τυλιγμένα σε λίπος ή με λιγυστό προσκολλώμενο κρέας, ανάμεσά τους και το οστό της ουράς, ή αφετέρου από το σύνολο του θυσιαζόμενου ζώου¹²⁸. Ωστόσο, ο ορισμός αυτός των έμπυρων προσφορών προκύπτει από συγκεκριμένο λατρευτικό τυπικό και συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο, στοιχεία στα οποία και ανταποκρίνεται.

Η διαφοροποιημένη και συνάμα διαφοροποιητική διαχείριση, στη συγκεκριμένη περίπτωση η πρακτική της τελετουργικής καύσης, συνιστά τον πρωταρχικό -τελεστικό- παράγοντα διάκρισης σε σχέση με τις υπόλοιπες μεθόδους «καταστροφής» των κατοχυρωμένων ως θρησκευτικών προσφορών προϊόντων. Ως αποτέλεσμα, η ενέργεια της τελετουργικής καύσης πρωτοστατεί έναντι του ενός, κυρίαρχου σε συγκεκριμένο πολιτισμικό περιβάλλον, είδους έμπυρης προσφοράς, με το οποίο και υλικά εκφράζεται, περιλαμβανομένου του νοήματος που αυτή λαμβάνει. Συνεπώς, η τέλεση έμπυρης ζωικής προσφοράς (συγκεκριμένου είδους, ανατομικού μέρους, ηλικίας ζώου) αποτελεί μία εκ των ποικιλιών της πρακτικής της τελετουργικής καύσης, με πλείστες παραλλαγές, ως επιπρόσθετες επιλογές. Παράλληλα, ο παράγοντας του αποκλειστικού αποδέκτη ενυπάρχει δυνητικά στην ερμηνευτική απόδοση κάθε είδους προσφοράς προς τους θεούς, ανεξαρτήτως συμβολικής μεταχείρισης.

¹²⁸ Burkert 1977, 101-105, vanStraten 1988., Ekroth 2002, 287-292.

Ο προσδιορισμός των έμπυρων προσφορών, λοιπόν, χρειάζεται κατά την άποψή μας να ταυτίζεται ή να εξαντλείται στον παράγοντα της ποικίλως εκτελεσμένης και νοηματοδοτημένης πρακτικής της τελετουργικής καύσης. Πέραν του ζώου, οποιοδήποτε άλλο αγαθό δύναται να επιλεγεί να προσφερθεί εμπύρως, ή να «αχρηστευθεί» τελετουργικά μέσω καύσης, είτε ολοκληρωτικά είτε όχι, σηματοδοτώντας ανάλογα την ιεροπραξία, και εξειδικεύοντας την προσφορά κατά περίπτωση και είδος. Κατά συνέπεια, η διακριτή λειτουργικότητα των έμπυρων προσφορών έγκειται αφενός στην εφαρμογή τελετουργικής καύσης ενδεχομένως σε ποικιλία αγαθών/ειδών, και αφετέρου στη διαφοροποιητική σήμανση των -κατοχυρωμένων ως θρησκευτικών- προσφορών μέσω έμπυρης διαχείρισης. Η έμπυρη προσφορά αναλογεί με επιπρόσθετη εστίαση αλλά και επέκταση του λατρευτικού ενδιαφέροντος.

Οι φαινομενικά διαμετρικοί όροι «εστίαση» και «επέκταση» δύναται να χρησιμοποιηθούν συμπληρωματικά, και υπό την έννοια αυτή προσιδιάζουν περισσότερο στη λειτουργία των τελετουργιών έμπυρων προσφορών. Η έμπυρη διαχείριση θρησκευτικών προσφορών ή η τελετουργική καύση αυτών εστιάζει στη χρήση ιδιαίτερα εξειδικευμένης ή ασυνήθους πρακτικής, η οποία ταυτόχρονα υπαινίσσεται επέκταση του λατρευτικού νοήματος ή της λατρευτικής σκοπιμότητας. Με άλλα λόγια, η «ολική» αυτή θυσία αγαθών θα πρέπει εύλογα να σχετίζεται με κάτι το πρόσθετα «διαφορετικό» σε σύγκριση με την πρόθεση που επιτελείται μέσω της «απλής» προσφοράς συγκεκριμένων προϊόντων, όπως για παράδειγμα μέσω των σπονδών, της αιματηρής θυσίας, της προετοιμασίας και κοινής κατανάλωσης του κρέατος του θυσιαζόμενου ζώου, ακόμη και όταν τμήμα αυτού προορίζεται ενδεχομένως αποκλειστικά για τη θεότητα. Μέσα στα συμβολικά πλαίσια της πολυδιάστατης προσπάθειας επικοινωνίας με το θεϊκό στοιχείο διά μέσου των λατρευτικών πρακτικών, η πρακτική της τελετουργικής καύσης εστιάζει την προσοχή στην ολική ή μερική έμπυρη καταστροφή των προσφορών.

2.γ. Αιματηρή θυσία και έμπυρη θυσία

Η ιεροτελεστία της θυσίας των ζώων εμφανίζεται ως κεντρικό στοιχείο των θρησκευτικών τελετουργιών σε πολλούς και διαφορετικούς πολιτισμούς, ενώ ανήκει στις σύνθετες ιεροτελεστίες, καθώς ο βασικός πυρήνας της, που αφορά στο είδος και την ποικίλη μεταχείριση του προσφερόμενου αγαθού, αποτελεί συνήθως μέρος μιας ευρύτερης διαδικασίας που συνιστά το επακόλουθο τελετουργικό γεύμα ή συμπόσιο¹²⁹. Για τους λόγους αυτούς, η ζωική θυσία

¹²⁹ Antonaccio 2005, 99-111, Stavrianopoulou 2008, 1-2.

χρησιμοποιείται ως το κύριο και συχνότερο παράδειγμα ιεροτελεστίας προς μελέτη, αφενός για την εσωτερική δομή της αφετέρου για τη σύνδεσή της με το συμπόσιο, στοιχεία που συνθέτουν και την ποικιλόμορφη τελετουργική της έκφραση. Η ανάλυσή της στην παρούσα μελέτη έγκειται στο γεγονός πως ένας από τους τύπους έμπυρων προσφορών ανακλύπει στο περιβάλλον της. Η έμπυρη θυσία, εννοώντας την αιματηρή θυσία με τελετουργική καύση μέρους ή του συνόλου των σφαγίων, συνιστά ένα από τα στάδια της σύνθετης ιεροτελεστίας της θυσίας.

Η ιεροτελεστία της θυσίας αποτέλεσε, λοιπόν, αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης από πλήθος ερευνητών διαφορετικών πεδίων, οι απόψεις των οποίων συμπληρωματικά αποσαφηνίζουν σε μεγάλο ποσοστό τη δομή και λειτουργία της. Οι σχετικές ερμηνευτικές θεωρίες εμφανίζονται πολλές φορές αντικρουόμενες, καθώς εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την αναγκαία έμφαση σε ένα, ή σε όσο το δυνατόν περισσότερα, από τα κεντρικά και περιφερειακά της στοιχεία, τα παραλλήλως και ποικιλοτρόπως εξελισσόμενα. Ως ενιαίο αδιάσπαστο σύνολο, αυτά συναρτώνται άμεσα με το εκάστοτε κοινωνικό-πολιτικό-οικονομικό πλαίσιο που τη χρησιμοποιεί, και σκόπιμα την αναπροσαρμόζει¹³⁰.

Κλασικές ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές μελέτες επικεντρώνονται στην ιεροτελεστία της θυσίας, όπως των Hubert & Mauss, Durkheim, Burkert, Girard, και Smith, διασαφηνίζοντας έως έναν βαθμό την ταυτότητά της. Οι Hubert και Mauss εστίασαν στη θυσία ως ευκαιρία για επικοινωνία και επαφή με το υπερφυσικό, ιδιαίτερος μέσω της κατανάλωσης του ιερού κρέατος, η οποία ακολουθούσε συχνά τη θανάτωση του ζώου¹³¹. Πρώτος ο Durkheim είδε τη θυσία ως κατά βάση κοινωνικό θεσμό, που προωθεί την κοινή δράση, ενοποιεί την κοινωνία, διαμορφώνει αλλά και διατηρεί τις κοινωνικές σχέσεις, τονίζοντας τη σημασία της κοινής κατανάλωσης τροφής. Βασική, πάντως, προϋπόθεση όλων αυτών συνιστά η έννοια του δώρου και της αποκήρυξης ενός αγαθού χάριν των θεών¹³². Ο Burkert στη θεμελιώδη μελέτη του για τον «φονεύοντα» άνθρωπο (*Homo Necans*) εντοπίζει την καταγωγή της θυσίας στην παλαιολιθική πρακτική του κυνηγιού και στο κοινό γεύμα που έπεται αυτού, και συνδέει, αναλύοντας ψυχολογικά, την ενοχή για τη βίαιη θανάτωση του ζώου με τους τρόπους εξομάλυνσης του συναισθήματος αυτού μέσω της προσφοράς μέρους της λείας στους θεούς¹³³. Ο Girard εστίασε στις ιδιότητες του «θύματος», στη

¹³⁰ Stavrianopoulou 2008, 1-3, Hamilakis – Sherratt 2012, 202.

¹³¹ Schwartz 2012, 4.

¹³² Durkheim 1912 [1915], 342, 440.

¹³³ Burkert 1983..

συγκεκριμένη περίπτωση το ζώο, και στην επιλογή και χρήση του ως σύμβολο, καθώς επίσης και στην κοινωνική θεώρηση της νευροβιολογικής και ψυχολογικής λειτουργίας της χρήσης βίας¹³⁴. Η αμφισβήτηση της καταγωγής της θυσίας από την πρακτική του κυνηγιού προήλθε από τον J.Z.Smith, ο οποίος θεώρησε τη θυσία ως προϊόν του εξελιγμένου ανθρώπινου πολιτισμού, και συγκεκριμένα της ανάπτυξης της γεωργίας και της εξημέρωσης των ζώων, ως το «σκεπτικό για μια πολιτισμική διαδικασία μέσω μιας άλλης»¹³⁵.

Στις θεωρήσεις αυτές, αν και υπερθεματίζεται κάθε φορά διαφορετικό στοιχείο ή τομέας από το σύνολο των θυσιαστικών εορταστικών δρωμένων, η συνολική εστίαση αφορά κυρίως στην εύρεση «καθολικών» εξηγήσεων ή την προσπάθεια δημιουργίας ενός ενιαίου διαπολιτισμικού μοντέλου για την τελετουργία της θυσίας, η εγκυρότητα του οποίου μπορεί βάσιμα να αμφισβητηθεί¹³⁶. Η πληθώρα των σχετικών μελετών που ακολούθησε, με εμπλουτισμό από χρήσιμες εθνογραφικές έρευνες και ανάλογες συσχετίσεις, φανερώνει το συνεχόμενο ερευνητικό ενδιαφέρον για το θέμα, ενώ η σύνδεση με το αρχαιολογικό υλικό, σε συνάρτηση με την εξέλιξη του πεδίου της αρχαιολογίας, την πρόοδο των ανασκαφών και τις πληροφορίες των γραπτών πηγών, αποτέλεσε την αντικειμενική βάση για την πρόσφορη εξέλιξη του θέματος¹³⁷.

Ο ίδιος ο πυρήνας της τελετουργίας της θυσίας είναι πολυπρισματικός, εφόσον η μεταχείριση του θυσιαζόμενου ζώου διαιρείται σε επιμέρους στάδια, τη θανάτωση, τη διαχείριση του αίματος, το διαμελισμό, την καύση ή μη επιλεγμένων τμημάτων του ζώου. Σε αυτά προστίθενται το μαγείρεμα της παραγόμενης τροφής προς κατανάλωση, η κοινή βρώση και, συνήθως, πόση. Έτσι, οι «εσωτερικές» και «εξωτερικές» σχέσεις που διαμορφώνονται στο περιβάλλον της ιεροτελεστίας της θυσίας, αφορούν τόσο στη σύνδεση της αιματηρής θυσίας με άλλες πιθανές ιεροπραξίες που πραγματοποιούνται την ίδια στιγμή ή με παράλληλο τρόπο¹³⁸, όπως και στην επιτελεστική μορφή που λαμβάνει η άκρως σωματοποιημένη αλληλεπίδραση μεταξύ των συμμετεχόντων, εκτελεστών και παραληπτών, ανθρώπων αλλά και θεών¹³⁹. Τα τελετουργοποιημένα, περισσότερο ή λιγότερο, επιμέρους στάδια¹⁴⁰ που

¹³⁴ Girard 1972..

¹³⁵ Smith 1987b, 198-205.

¹³⁶ Fogelin 2007, 58, Stavrianopoulou 2008, 3, Swenson 2015, 330-331.

¹³⁷ Ekroth 2002., Schwartz 2012, 10-13.

¹³⁸ Stavrianopoulou 2008, 3.

¹³⁹ Hamilakis 1998, 115-119, Hamilakis - Sherratt 2012..

¹⁴⁰ Μία σημαντική ανθρωπολογική μελέτη βασισμένη σε εθνογραφική έρευνα από τους Humphrey και Laidlaw το 2007 κατέδειξε πως τα διάφορα επιμέρους στάδια μιας σύνθετης τελετουργίας, που περιλάμβανε την τέλεση αιματηρής θυσίας και επακόλουθου τελετουργικού γεύματος, δεν εμφανίζονταν στον ίδιο βαθμό τελετουργοποιημένα. Στο

ανακύπτουν στη σύνθετη τελετουργία της θυσίας, ή οι διακριτές μονάδες που τη συγκροτούν, αφενός ποικίλουν αφετέρου εξαρτώνται από συγκεκριμένες λατρευτικές εστιάσεις και ανάγκες, καθώς και ενσωματωμένα πολύπλευρα νοήματα, που υπαγορεύει το ευρύτερο κοινωνικό και θρησκευτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται. Η διαχρονικότητα μιας λατρευτικής πρακτικής δηλώνει από μόνη της κοινωνική σημασία, εξέλιξη και προσαρμογή στα εκάστοτε κοινωνικό-πολιτικά και οικονομικά συμφραζόμενα, η οποία αντανάκλαται σε πρακτικές μεταβολές, και στη σημασία που λαμβάνει ο βαθμός μετασχηματισμού ενός στοιχείου, ή ακόμη και η στασιμότητά του¹⁴¹.

Η διαχρονικά πιστοποιημένη σημασία των τελετουργικών γευμάτων δηλώνει πως η κοινή βρώση και πόση αποτελεί έναν από τους κύριους στόχους της θρησκευτικής δραστηριότητας, ως ενοποιητικό στοιχείο των κοινωνικών ομάδων και κοινωνιών, ως απόρροια, επίσης, επιλογών άμεσα συνυφασμένων με το είδος, την ποσότητα και ποιότητα των προσφερόμενων αγαθών. Ανάμεσα στις προσφορές εδώδιμων αγαθών, το κρέας του ζώου ενσωματώνει την κυρίαρχη σημασία της «πλουσιότερης» προσφοράς¹⁴², ενώ παράλληλα η τελετουργική καταστροφή του συνιστά, συνήθως, το αποκορύφωμα στη σύνθετη ιεροτελεστία της θυσίας, καθώς η ιεροπραξία αυτή ταυτίζεται με τη συνολική διαδικασία συμβολικής φόρτισης και καθιέρωσης¹⁴³. Χρησιμοποιώντας τις διαπιστώσεις του Burkert, η ρητορική των τελετουργικών γευμάτων έγκειται στην αποτελεσματικότητα της συνέργειας, την επιβεβαίωση του συλλογικού οφέλους, και την ισχυροποίηση των δεσμών, αλλά ταυτόχρονα και στην παραδοχή πως αυτό που παραμένει είναι εξίσου σημαντικό με αυτό που παραδίδεται ή/και καταστρέφεται¹⁴⁴.

Ο οικονομικό-πολιτικός ρόλος των θυσιαστικών εορταστικών συμποσίων αφορά στη σκόπιμη χρήση αυτών από τις εκάστοτε ηγετικές δυνάμεις, φθάνοντας έως το σημείο της επιβεβαίωσης της δύναμης και της ενίσχυσης του κύρους, καθώς μέσα στα πλαίσια αυτά κατοχυρώνονται ή επαναπροσδιορίζονται κοινωνικές ιεραρχίες και σχέσεις εξουσίας. Στις κοινωνίες με οργανωμένη θρησκεία και θεσμοθετημένες λατρευτικές πρακτικές, οι ανά καθορισμένα τακτικά διαστήματα προσφορές αγαθών, όπως και η αναδιανομή αυτών, προϋποθέτουν καταρχάς την ύπαρξη πλεονάσματος στην παραγωγή ή, τουλάχιστον, σταθερότητα στις οικονομικές

συγκεκριμένο παράδειγμα από μοναστήρι βουδιστών στη Μογγολία, το στάδιο της θανάτωσης και του σφαγιασμού ήταν τα λιγότερο τελετουργοποιημένα, καθώς και χωροταξικώς απομακρυσμένα, κατά κύριο λόγο εξαιτίας της απόρριψης της βίας από το σύστημα πίστης των βουδιστών (Humphrey - Laidlaw 2007, 255-256, 271).

¹⁴¹ Stavrianopoulou 2008, 5, Trantalidou 2013, 61.

¹⁴² Halstead 2007, 26-27.

¹⁴³ Hubert - Mauss 1964, 98.

¹⁴⁴ Burkert 1983, 46-47 & Burkert 1987, 47.

πηγές, στοιχείο που με τη σειρά του συνδέεται με μία σταθερή αλλά και θρησκευτικά προσανατολισμένη πολιτειακή αρχή¹⁴⁵. Η αρχή αυτή χαρακτηρίζεται συνήθως από καθορισμένη ιεραρχία, με σαφείς και διακεκριμένους ρόλους, που παράλληλα προϋποθέτουν την κοινωνική αποδοχή και συμμόρφωση με ό,τι ορίζεται ως επίσημη θρησκεία. Η διάκριση ανάμεσα στην επίσημη και ανεπίσημη θρησκευτική δραστηριότητα συνεπάγεται τέτοιου είδους αλληλεπιδράσεις και εξαρτήσεις, αν και η δημόσια ή η ιδιωτική σφαίρα της λατρείας δεν μπορούν με ακρίβεια να διαχωριστούν¹⁴⁶.

2.δ. Φωτιά και Τελετουργική Πυρά

Η λειτουργία του φυσικού στοιχείου της φωτιάς ως στοιχείου διαρθρωτικού του ανθρώπινου πολιτισμού αντικατοπτρίζεται στις οριζόμενες «πυρό-τεχνολογίες», το εύρος και η σημασία των οποίων είναι σχεδόν συνώνυμες της ανθρώπινης προόδου. Η θερμότητα, η παροχή φωτός, το μαγείρεμα της τροφής, η κεραμική παραγωγή, και η μεταλλουργία, η κατασκευή δηλαδή ανθεκτικών αντικειμένων, εργαλείων, και όπλων, καθώς και η εξέλιξη των τομέων αυτών, αποτελούν φαινόμενα που με τα πολλαπλά αποτελέσματά τους προσδιορίζουν τη φωτιά ως σημαντικό παράγοντα πολιτισμικής εξέλιξης και κοινωνικό-οικονομικής ανόδου¹⁴⁷. Η γνώση που προσέφεραν οι τεχνολογίες αυτές βάσει της ελεγχόμενης χρήσης της φωτιάς, θεωρείται παράλληλα πως αποτέλεσε σημείο αναφοράς στη θρησκεία και λατρεία, ενώ, επίσης, η γνώση αυτή κωδικοποιήθηκε στους μύθους¹⁴⁸.

Καθώς το φυσικό στοιχείο της φωτιάς συνιστά μία αρχή πράγματι καθολικής (επ)εξήγησης, εφόσον δύναται φύσει να αντιφάσκει και να αυτοαναιρείται, όντας δηλαδή από κοινού καταστροφικό και ευεργετικό¹⁴⁹, αυτός ο διπλός και συνάμα διαμετρικός χαρακτήρας-ρόλος του, το κατέταξε στα στοιχεία στα οποία ο άνθρωπος προσέδωσε ιδιαίτερη σημασία και συμβολισμό¹⁵⁰. Η πολυσχιδής λειτουργία του φυσικού στοιχείου της φωτιάς περικλείει, λοιπόν, από κοινού τις ιδιότητες της δημιουργίας και της καταστροφής, δηλαδή γενικότερα της μεταμόρφωσης, ή πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Burkert, τη δημιουργία του «νέου» μέσω της μετάλλαξης του «άλλου» ή της καταστροφής του «παλαιού»¹⁵¹.

¹⁴⁵ Halstead 1999, 35-41.

¹⁴⁶ Stavrianopoulou 2008, 11.

¹⁴⁷ Gheorgiu - Nash 2007, 14-20.

¹⁴⁸ Gheorgiu - Nash 2007, 21.

¹⁴⁹ Bachelard 1964, 7.

¹⁵⁰ Geertz 1973, 5.

¹⁵¹ Burkert 1966, 116-117.

Εάν συμφωνήσουμε με την ανθρωπολογική θεώρηση του Turner, οι κοινωνίες «μεταφράζουν» τις σημαντικές κοινωνικές αλλά και πολιτισμικές μεταβάσεις σε τελετουργικές πρακτικές, χρησιμοποιώντας φορείς και μέσα που μπορούν να οριστούν ως «μεθοριακές οντότητες» («liminal entities»)¹⁵². Οι «μεθοριακές οντότητες» εκφράζονται μέσα από ποικιλία υλικών στοιχείων, μέσων και συμβόλων, που έχουν ή αποκτούν τη δύναμη και την ιδιότητα να εκφράσουν τις έννοιες της «μετάβασης» καθώς και της «δυναδικότητας». Οι έννοιες αυτές με τη σειρά τους προσδιορίζουν τα επιλεγμένα στοιχεία και σύμβολα που απαρτίζουν τις ιεροτελεστίες, όχι απλώς ως μέσα σύνδεσης του υπερφυσικού με τον φυσικό κόσμο, αλλά, επιπρόσθετα, ως στοιχεία που ενσωματώνουν τη μετάβαση στην ιερή κατάσταση. Μέσω ακριβώς της λειτουργίας αυτής δύνανται πλέον να ανήκουν και στις δύο αυτές «πραγματικότητες». Η καύση και το στοιχείο της φωτιάς διαθέτουν εγγενώς το δυναδικό και συνάμα μεταμορφωτικό χαρακτήρα, και με τον τρόπο αυτό περιλαμβάνονται στα μέσα που μπορούν να προκαλέσουν τη μετάβαση αυτή.

Στα θρησκευτικά συμφραζόμενα, το νόημα της μεταμόρφωσης και της μετάλλασης, της μετάβασης δηλαδή από το φυσικό-υλικό στοιχείο στο υπερφυσικό στοιχείο και τελετουργικό σύμβολο¹⁵³, δεν προσλαμβάνεται αποκλειστικά με την τελετουργική μέθοδο της καύσης, όπως αναλύθηκε προηγουμένως. Για παράδειγμα, το νερό και η βύθιση σε αυτό, ή επίσης η πρακτική της επάλειψης, δύνανται να λειτουργήσουν παρομοίως. Ωστόσο, σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, η φωτιά φαίνεται πως διαθέτει εγγενώς, άρα και εντονότερα, τη δύναμη της μετάλλασης ενός υλικού σε κάτι νέο και διαφορετικό. Η δύναμη αυτή συμπληρώνεται και ισχυροποιείται από την έμφαση στη δυνατότητα οπτικοποίησης και οσφρητικής κάλυψης, μέσω των επενεργειών της πράξης της καύσης, δηλαδή μέσω των παραγώγων ή και συστατικών της στοιχείων (φλόγες, καπνός, κάρβουνα, στάχτες), δύναμη η οποία, επιπλέον, παραμένει «σταθερή» στα άμεσα και έμμεσα αυτά αποτελέσματα, ιδίως όσον αφορά την τέφρα. Έτσι, οι φλόγες, ο καπνός, τα κάρβουνα, και οι στάχτες αισθητοποιούν εντονότερα την ιεροπραξία, ως τα άμεσα και έμμεσα παράγωγα, ή, καλύτερα, ως συνιστώσες της πρακτικής της τελετουργικής καύσης, και ενδεχομένως προσλαμβάνουν από κοινού και διατηρούν τον μεταποιητικό, ιερό ή καθιερωτικό στην θρησκευτική περίπτωση, χαρακτήρα. Κατά συνέπεια, η τελετουργική πυρά ως τελετουργικό μέσο εμφορείται από τη μεταποιητική ιδιότητα της φωτιάς σε συμβολικό

¹⁵² Turner 1969, 95.

¹⁵³ Turner 1967, 20-33, Baltus - Baires 2012, 170. Οι Humbert και Mauss επισημαίνουν πως η ιδιαίτερη -δυναδική ή υβριδική- φύση ενός στοιχείου που οδηγεί στη χρήση του ως σύμβολο, δεν εξαντλείται στην ικανότητα αυτού να εντάσσεται από κοινού ή να βρίσκεται ανάμεσα στον κόσμο των θεών και των ανθρώπων, αλλά και στην ικανότητά του να ανήκει παράλληλα στο άτομο και την ομάδα (Hubert - Mauss 1964.).

επίπεδο, ενώ προσθέτει στην εκτύλιξη της έμπυρης ιεροτελεστίας δυναμικότητα και δραματικότητα, δημιουργώντας εμπειρίες που αποτυπώνονται στη μνήμη μέσω των αισθήσεων¹⁵⁴.

2.ε. Στοιχεία αρχαιολογικής διάγνωσης των έμπυρων προσφορών

Η τέλεση έμπυρης προσφοράς επιβάλλει την ύπαρξη συγκεκριμένου τόπου, επιλεγμένου, οριοθετημένου ή κατασκευασμένου χώρου, προκειμένου για το άναμμα της πυράς ή τη συγκέντρωση/ απόθεση της τέφρας (π.χ. λάκκο, σκεύος, φυσικό ή τεχνητό βωμό, σταθερή ή φορητή εστία). Στο πλαίσιο δράσης της έμπυρης ιεροπραξίας επίκεντρα της προσοχής συνιστούν το είδος της καιόμενης προσφοράς και ο άμεσος εκτελεστικός παράγοντας, στη συγκεκριμένη περίπτωση το πρόσωπο που επιτελεί την ιεροπραξία (ενδεχομένως να είναι περισσότερα στον αριθμό). Από κοινού συντονίζονται το είδος της περίπτωσης, ο χρόνος τέλεσης (τακτικός ή μη), το πλήθος των συμμετεχόντων-θεατών, καθώς και ο θεσμικός μηχανισμός που υπαγορεύει, επωφελείται ή χρηματοδοτεί την τελετουργική πρακτική¹⁵⁵, στοιχεία που καθιστούν κάθε τελετουργικό δρώμενο ως φορέα πολλαπλών σημασιών¹⁵⁶.

Στην αρχαιολογική αναγνώριση των έμπυρων προσφορών και εφόσον η έμπυρη προσφορά αξιοποιεί τελετουργικά όλα τα παράγωγά της, τα ίχνη καύσης, τα στρώματα τέφρας, τα απανθρακωμένα προϊόντα, και τα κάρβουνα, συνιστούν στοιχεία και ενδείξεις για την τέλεσή τους. Η ανακάλυψη των στοιχείων αυτών σε λατρευτικά περιβάλλοντα συγκεκριμενοποιεί την προέλευσή τους, και πιθανότατα το σημείο τέλεσης, αν και η ανάδειξη ενός τελετουργικού περιβάλλοντος δεν συνδέεται αποκλειστικά με ταυτισμένους ιερούς χώρους. Καθίσταται σαφές πως οι ταφονομικές συνθήκες, όπως οι συνθήκες καταστροφής ενός κτηρίου ή χώρου από πυρκαγιά και οι προκαλούμενες επιπτώσεις, είναι απαραίτητο να λαμβάνονται ισχυρώς υπόψη, καθότι οδηγούν ενίοτε σε παρόμοια αποτελέσματα. Για τον λόγο αυτό η λεπτομερής καταγραφή των συνθηκών εύρεσης, και των επιπτώσεων της καταστροφής από πυρκαγιά, η σημείωση του ακριβούς χωρικού σημείου καθώς και της σύστασης της απόθεσης, είτε πρόκειται για πρωτογενή απόθεση και κλειστό σύνολο είτε πάλι όχι, η αναγκαία αναλυτική στρωματογραφική ακολουθία, και η εξέταση των συνευρημάτων από τον ίδιο χώρο-σημείο, όπως και οι συγκρίσεις με ανάλογο υλικό από το σύνολο του οικισμού, λαμβάνουν εξαιρετική σημασία στην προσπάθεια αποσαφήνισης της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών.

¹⁵⁴ Hamilakis 2003a, 252.

¹⁵⁵ Kyriakidis 2007a, 300-302.

¹⁵⁶ vanStraten 1995. & 2005, 15.

Παράλληλα, οι επισημάνσεις που προκύπτουν από τη συσχέτιση της πρακτικής της τελετουργικής καύσης με τον υπόλοιπο σταθερό και κινητό τελετουργικό εξοπλισμό, όπως και με τη συνολική διαμόρφωση και αρχιτεκτονική οργάνωση του σημείου, χώρου, τόπου εύρεσης, αναδεικνύουν το ευρύτερο σύνολο δραστηριοτήτων, επιλογών, και προθέσεων, μαζί και τον καίριο ρόλο του κοινωνικού πλαισίου αναφοράς. Όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία, που συνδυαστικά υποδεικνύουν λατρευτικές ενέργειες καθορισμένες χωροταξικά, χρονικά, και τοπικά, ισχυροποιούνται, συμπληρώνονται, ή επανεξετάζονται βάσει των κειμενικών και εικονογραφικών δεδομένων που διασώζονται.

Πέραν αυτών, απαραίτητο διαγνωστικό κριτήριο στην πιστοποίηση της έμπυρης τελετουργικής διαχείρισης των θρησκευτικών προσφορών συνιστά η συστηματική εξέταση της ενότητας που αποτελούν το ζωοαρχαιολογικό υλικό, τα απανθρακωμένα προϊόντα, η σύσταση των επιχώσεων τέφρας, και τα ίχνη καύσης σε επιφάνειες. Έτσι, βάσει της εργαστηριακής ανάλυσης, δύναται να εξακριβωθούν το είδος των χρησιμοποιούμενων καύσιμων υλικών ή η ταυτότητα των καμένων προϊόντων, ο βαθμός καύσης των οστών των ζώων, τα ανατομικά μέλη, το είδος και η ηλικία του ζώου, καθώς επίσης και η μέθοδος σφαγιασμού και απόσπασης του κρέατος, ή, τέλος, η διάρκεια μεταξύ απόθεσης και κατανάλωσης. Οι μεταβολές στο χρώμα και τις επιφάνειες εξαιτίας καύσης, είναι προς το παρόν σε πολύ μικρό ποσοστό κατανοητές, πέραν της ερυθρότητας που εμφανίζεται, της πυροσυσσωμάτωσης, και της τήξης. Η προβληματική αφορά κυρίως στις διαφορετικές ενδείξεις, και ανάλογους βαθμούς καύσης, που εμφανίζονται σε πολύ κοντινούς μεταξύ τους χώρους, ή ακόμη και στο ίδιο αρχαιολογικό σύνολο, ή την ίδια σταθερή κατασκευή (εστίας)¹⁵⁷.

Όσον αφορά τα οστά, βασική προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα των οστεολογικών μελετών αποτελεί το επαρκές δείγμα με διαγνωστικά χαρακτηριστικά, κριτήριο που με τη σειρά του εξαρτάται άμεσα από το βαθμό αποσάθρωσης των οστών, τις συνθήκες ανάκτησης αλλά και διατήρησης. Οι ταφονομικές ενδείξεις προσδίδουν συμπεράσματα αναφορικά με τις ποικίλες διαδικασίες μετασχηματισμού που επιδρούν πάνω στα ζωικά υπολείμματα προκαλώντας φθορές. Πάντως, τα αποτελέσματα ανθρωπογενών και μη επιδράσεων εμφανίζονται κυρίως στην επιφάνεια των οστών, και οφείλονται στην καταστροφή των οργανικών και ανόργανων

¹⁵⁷ Rörke – Dietl 2017, 177-178. Στην ανάλυση ιζηματογενών επιφανειών σε κεραμικά και μεταλλικά σκεύη διαγιγνώσκεται σε αρκετές περιπτώσεις το υλικό πλήρωσης.

συστατικών στοιχείων τους¹⁵⁸. Συγκεντρωτικά, οι φθορές που εμφανίζονται στα οστά προκύπτουν από τους εξής παράγοντες, την ανοιχτή έκθεση στις κλιματικές αλλαγές, την επίδραση σαρκοφάγων, το pH του εδάφους, την απόρριψη/καθαρισμό, το ποδοπάτημα, τον τεμαχισμό/διαμελισμό του ζώου, την αφαίρεση μυελού και την απόσπαση κρέατος, το μαγείρεμα, και, τέλος, την καύση¹⁵⁹.

Οι μικρομορφολογικές και χημικές αναλύσεις οστεολογικού υλικού έχουν δείξει πως η καύση στα οστά προκαλείται από τέσσερις διαδικασίες: το μαγείρεμα, την σκόπιμη αποτέφρωση, την χρήση τους ως καύσιμο υλικό, και τις συνθήκες απόθεσης (μετά την απόρριψη). Στην περίπτωση της καύσης, η επιφάνεια των οστών παρουσιάζει αποχρωματισμό¹⁶⁰ και σχισμές, ενώ εμφανίζεται συρρίκνωση και θρυμματισμός. Ο βαθμός εμφάνισης των στοιχείων αυτών σε καμένα οστά εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τον συνδυασμό δύο παραγόντων, της έντασης της φωτιάς και την χρονική έκθεση σε αυτή¹⁶¹. Ένα τρίτο κριτήριο αφορά στο γεγονός αν το οστό είναι απογυμνωμένο από το κρέας του ή όχι. Το κρέας προφυλάσσει τα οστά από τον αποχρωματισμό, με αποτέλεσμα αυτός να εμφανίζεται μόνο στα γυμνά σημεία, π.χ. στις άκρες («roasting damage»)¹⁶². Έτσι, όταν ένα οστό έχει σχεδόν ομοιόμορφο αποχρωματισμό συμπεραίνεται ότι αυτό κάηκε απογυμνωμένο από το κρέας του. Από την άλλη πλευρά, ο αποσπασματικός αποχρωματισμός, που υποδεικνύει καύση με προσκολλώμενο κρέας, μπορεί να εμφανίζεται και στην περίπτωση που μεσολαβεί μεγάλο χρονικό διάστημα ανάμεσα στην αφαίρεση του κρέατος και το κάψιμο του απογυμνωμένου πλέον οστού, σε χαμηλής, όμως, έντασης φωτιά¹⁶³. Στις υψηλές θερμοκρασίες καύσης είναι δύσκολο να εντοπιστεί κάποια ιδιαίτερη διαφορά ανάμεσα στα οστά με σάρκα, στα φρέσκα οστά, και σε αυτά που είχαν μείνει χωρίς σάρκα για αρκετό διάστημα¹⁶⁴.

¹⁵⁸ Halstead - Isaakidou 2004, 137-138.

¹⁵⁹ Moore et al.2010..

¹⁶⁰ Οι αποχρωματισμοί των οστών σύμφωνα με πειράματα που έγιναν προς σύγκριση με ανασκαφικά δεδομένα, διαβαθμίζονται σε έξι επίπεδα με ανάλογο βαθμό καύσης : Κλίμακα 0-2: κρεμ-κίτρινο και μερικώς μαύρο χρώμα (partly black), Κλίμακα 3: μαύρο (pure black) - ανθρακοποίηση, Κλίμακα 4-5: μαύρο και άσπρο - μερική ασβεστοποίηση, Κλίμακα 6: άσπρο - ασβεστοποίηση (Stiner et al. 1995, 225-226).

¹⁶¹ Η χαμηλής έντασης φωτιά κυμαίνεται ανάμεσα στους 100-300°C, η μέτριας έντασης στους 300-700°C, και η υψηλής έντασης στους 700-900°C. Το μαγείρεμα της τροφής, και πιο συγκεκριμένα η διαδικασία του βρασίματος, ανήκει στις χαμηλές θερμοκρασίες καύσης, ενώ στη διαδικασία του ψησίματος, όπου η έκθεση στη φωτιά είναι άμεση, οι θερμοκρασίες φθάνουν συνήθως έως τους 400 °C (Moore et al. 2010, 190-192, Stiner et al. 1995..).

¹⁶² Stiner et al. 1995, 230.

¹⁶³ Reitz - Wing 1999, 133.

¹⁶⁴ Lyman 1994, 384-390.

Στις χαμηλές θερμοκρασίες, αυτές του μαγειρέματος-βρασίματος, εμφανίζεται ελαφρό κάψιμο (charring) και μερικώς μαύρο χρώμα, ομοιόμορφο ή μη, ενώ ορισμένες φορές παίζει ρόλο το μέγεθος του οστού ή του μαγειρικού σκεύους στο βαθμό επίδρασης της φωτιάς στα οστά. Το συγκεκριμένο χρώμα στα καμένα οστά που προκύπτει από χαμηλές θερμοκρασίες χαρακτηρίζεται ως το στάδιο πριν την ανθρακοποίηση (ή πριν την κλίμακα 3). Τα οστά όταν εκτίθενται σε μεσαίες θερμοκρασίες αποκτούν μαύρο προς καφέ χρώμα (charred-ανθρακοποίηση), ενώ όταν εκτεθούν σε υψηλές θερμοκρασίες λαμβάνουν λευκό (ή γκρι-γαλάζιο) χρώμα (calcined-ασβεστοποίηση). Τα ασβεστοποιημένα οστά είναι αυτά που διαφοροποιούνται το περισσότερο βάσει του χρώματος, καθώς φέρουν τα σημάδια μιας σχεδόν ολικής καύσης, στα πλαίσια της οποίας αποκλείεται με βεβαιότητα η ανθρώπινη κατανάλωση, εάν δηλαδή υπήρχε προσκολλώμενο κρέας, ενώ η έκθεση στη φωτιά είναι άμεση. Τα 'μαγειρεμένα' οστά (κλίμακα 1 και 2, ή πριν την κλίμακα 3, βράσιμο και ψήσιμο) δεν εμφανίζουν έντονο αποχρωματισμό και είναι συνήθως εύθραυστα, ενώ τα σημάδια κοπής και φιλετισμού είναι εμφανή¹⁶⁵.

Δύο σημαντικές διαπιστώσεις των ερευνητών χρειάζεται να σημειωθούν σχετικά με την κλίμακα αποχρωματισμού 3, όπου τα οστά είναι ανθρακοποιημένα ολικώς ή μερικώς, και μαύρα. Στην παρούσα ανάλυση η διαπίστωση αυτή είναι σημαντική, καθότι η κλίμακα αυτή εκλαμβάνεται ως το όριο για τις επιπτώσεις στα οστά πέραν των διαδικασιών του μαγειρέματος, της προετοιμασίας δηλαδή για κατανάλωση. Στις διαδικασίες αυτές περιλαμβάνεται επίσης η χρηστική διαχείριση των υπολειμμάτων των γευμάτων, η συγκέντρωση δηλαδή των απορριμμάτων και η χρηστική καύση τους¹⁶⁶.

Η πρώτη διαπίστωση αφορά στο γεγονός πως το αποτέλεσμα αποχρωματισμού μερικής ή ολικής ανθρακοποίησης στα οστά προκαλείται όχι μόνο από την άμεση αλλά και από την έμμεση έκθεση σε φωτιά. Η έμμεση έκθεση σε φωτιά εμπερικλείει στην περίπτωση αυτή τις ταφονομικές συνθήκες απόθεσης. Όταν, λοιπόν, τα οστά βρίσκονται εναποτεθειμένα εντός επίχωσης πάνω στην οποία η νέα οικιστική φάση επαναχρησιμοποιεί κατά χώραν εστίες, η διάχυση της θερμότητας μέσω του χώματος επενεργεί στα 'θαμμένα' οστά και τα καίει εξίσου, έως τον βαθμό 3. Η καύση αυτή δεν φθάνει στον ανώτατο βαθμό της ασβεστοποίησης, ενώ παράλληλα εξαρτάται από τη

¹⁶⁵ Moore et al. 2010, 189-198.

¹⁶⁶ Αναλυτική παρουσίαση και συζήτηση του θέματος της διαχείρισης των απορριμμάτων (όχι μόνον τροφής), ακόμη και όταν αυτά ενδεχομένως προκύπτουν από τελετουργικές δραστηριότητες, σε σύγκριση κυρίως με τις περιπτώσεις των δομημένων ή φροντισμένων εναποθέσεων, σε Pakkannen 2015..

χρονική διάρκεια και την ένταση της φωτιάς της υπερκείμενης εστίας, όπως και από την απόσταση των 'θαμμένων' οστών από αυτήν, καθώς οι ισχυρότερες συνέπειες σε αυτά εμφανίζονται έως το βάθος των 5-10 εκατοστών. Σε ανοιχτές συνθήκες έκθεσης των οστών, είναι εύλογο πως μία επιφανειακή φωτιά ανάλογα με την ένταση και τη διάρκειά της, δύναται να κάψει τα οστά σε όλες τις κλίμακες¹⁶⁷.

Η δεύτερη και σημαντικότερη διαπίστωση αφορά στη γενικότερη συνθήκη εύρεσης των οστών εντός επιχώσεων, ενίοτε χωρίς σημάδια επανάχρησης του χώρου ή και σε ανοιχτές συνθήκες, φαινόμενο εξαιρετικά σύνηθες στα ανασκαφικά περιβάλλοντα. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, οι διαδικασίες απολιθοποίησης και απομετάλλωσης, καθώς και η επίδραση των καιρικών συνθηκών σε συνδυασμό με τη σύσταση της επιχώσης, δύνανται να επηρεάσουν τα 'θαμμένα' οστά, μόνον έως τον βαθμό της ανθρακοποίησης¹⁶⁸. Το ερώτημα που ανέκυψε και απασχόλησε εύλογα τους ζωοαρχαιολόγους αφορούσε στο γεγονός εάν τα οστά σκούρου χρώματος («darkened archaeological bones») που ανασκάπτονταν στις αρχαιολογικές θέσεις και αναγνωρίζονταν μακροσκοπικά, με γυμνό δηλαδή μάτι, από τους αρχαιολόγους ως καμένα, ήταν εν τέλει στην πραγματικότητα ανθρωπογενώς καμένα¹⁶⁹.

Στην μελέτη τέτοιου είδους αρχαιοζωολογικού υλικού από την παλαιολιθική σπηλιά Hayonim στο βόρειο Ισραήλ, πρώτοι οι Stiner et al. απέδειξαν πως σε ποσοστό περίπου 85% η καύση των οστών από ανθρώπινη πρόθεση ήταν υπαρκτή. Επιπρόσθετα, η μακροσκοπική εξέταση του οστεολογικού υλικού αποδείχτηκε ιδιαίτερα αποτελεσματική, σε συστοιχία δηλαδή με τη μικροσκοπική εξέταση, βάσει κυρίως της αναγνώρισης του χρώματος καύσης στο εσωτερικό τμήμα των καμένων οστών¹⁷⁰. Σε πιο πρόσφατη μελέτη οι Moore et al. επιχείρησαν τη συγκριτική εξέταση δύο αποθέσεων από αρχαιολογικώς διαγνωσμένα τελετουργικά περιβάλλοντα εντός του ίδιου κτίσματος, σε αντιπαραβολή επίσης με άλλα οικιστικά σύνολα από τον ίδιο οικισμό. Ο στόχος ήταν να αναγνωρισθούν μοντέλα δράσης σε διαφοροποιημένα σύνολα¹⁷¹.

Στο προς ανάλυση τελετουργικό περιβάλλον, μελετήθηκαν δύο σύνολα από τα δάπεδα όμορων αυλών του ίδιου κτίσματος, τα οποία συγκροτούνταν

¹⁶⁷ Stiner et al. 1995, 223, 227-230, Bennett 1999, 1-7.

¹⁶⁸ Οι περιπτώσεις αυτές προσδιορίζονται πιο συγκεκριμένα ως «*post-burial thermal alterations*» ή «*low-temperature diagenesis*» (Stiner et al. 1995, 227-229).

¹⁶⁹ Stiner et al. 1995, 227-229.

¹⁷⁰ Stiner et al. 1995, 227-229, 231-234.

¹⁷¹ «...both everyday and special purpose burning» (Moore et al. 2010, 199).

από μεγάλη ποσότητα τέφρας και καμένων υλικών, συγκεκριμένα καμένων οστών, φυτών, και ζύλων. Η ποσότητα της στάχτης, παχιά και εκτεταμένη, δηλώνει εκ τoις πρώτοις, σύμφωνα με τους ερευνητές, κατά χώραν καύση των υλικών, ενώ η μίξη καμένων και άκαυστων οστών, που παρατηρήθηκε, ερμηνεύτηκε ως περιοδική επανάληψη των δράσεων καύσης με ενδιάμεσα επεισόδια καθαρισμού. Οι παρατηρήσεις αναφορικά με τα καμένα φυτά και ζύλα έδειξαν πως αυτά αποτελούσαν αφενός καμένες τροφές αφετέρου τα καύσιμα υλικά της φωτιάς. Η ταυτότητα ενός ξεχωριστού φυτού που αναγνώστηκε σε μεγάλες ποσότητες υποστήριξε την πρακτική της τελετουργικής καύσης του, εφόσον αυτό δεν προοριζόταν, πιθανότατα, για κατανάλωση (φυτό για ιδιαίτερη οσμή καθώς και παραγωγή χρώματος). Επίσης, τα οστά ψαριών από τα σύνολα ήταν καμένα στο βαθμό σχεδόν της ασβεστοποίησης, ενώ άλλα οστά από άλλα είδη ζώων όχι¹⁷².

Στα περιβάλλοντα αυτά, που βάσει των στοιχείων τελούνταν παράλληλα τροφοπαρασκευή και τελετουργική κατανάλωση, οι παρατηρήσεις των ερευνητών επισημαίνουν την ιδιαίτερη ομοιογένεια πολλών εκ των στοιχείων «για ένα συγκεκριμένο είδος υψηλής καύσης... Με σαφήνεια, η συμπεριφορά που αντιπροσωπεύουν τα τελετουργικά περιβάλλοντα έχει διαφορετικό μοτίβο καύσης και απόρριψης από τα περιβάλλοντα με επιφανειακούς σωρούς απορριμμάτων, και άλλες συσσωρευμένες αποθέσεις. Τα περιβάλλοντα αυτά εμφανίζονται, επίσης, διαφορετικά σε σύγκριση με ευδιάκριτα σύνολα όπως οι λάκκοι σκουπιδιών, και οι εστίες που έχουν λάβει αρκετά επεισόδια απόρριψης/καθαρισμού»¹⁷³. Οι ίδιοι τονίζουν, τέλος, πως η εξακριβωση του διαχωρισμού τελετουργικής και μη-τελετουργικής δράσης, καθώς και όλες οι πιθανές ενδιάμεσες περιπτώσεις, χρειάζονται συνδυαστική ανάλυση των δεδομένων, από κοινού με γεωαρχαιολογική μελέτη¹⁷⁴.

2.στ. Σύνοψη

Η συγκρότηση μίας λατρευτικής πρακτικής έγκειται σε πρώτο επίπεδο στον συνδυασμό του είδους (εν γένει ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά) των προσφερόμενων υλικών με τον επιλεκτικό τρόπο διαχείρισης αυτών κατά την εκτόλιξη των ιεροτελεστιών, με αποτέλεσμα τον παραγόμενο συμβολισμό από μια σύνθεση, πλέον, ενεργειών, που επικυρώνουν και καθιερώνουν μια

¹⁷² Moore et al. 2010, 196.

¹⁷³ Moore et al 2010, 198.

¹⁷⁴ Παρατηρήθηκε, επιπλέον, η περίπτωση της υαλώδους εμφάνισης σκωρίας στάχτης, η οποία αφορά σε μία διαφορετική μορφή λασπώδους στάχτης, παραγόμενης από καμένο φυτικό υλικό ως καύσιμο, και η οποία προς το παρόν δεν έχει μελετηθεί περαιτέρω (Moore et al. 2010, 185).

ιδιαίτερη και αξιομνημόνευτη μορφή επικοινωνίας με το θεϊκό στοιχείο. Στη συμβολική αυτή επικοινωνία με το υπερφυσικό μέσω της ιεροτελεστίας, το προσφερόμενο αγαθό αποκτά συμβολικές διαστάσεις, και ως τελετουργικό σύμβολο συγκαταλέγεται πλέον στα κατάλληλα τελετουργικά μέσα, η επιλογή και η μεταχείριση του οποίου προσδιορίζει αφενός τον χαρακτήρα της λατρευτικής πρακτικής, και αφετέρου αντανakλά και εκφράζει το πλαίσιο στο οποίο αυτή αφενός ενσωματώνεται αφετέρου ανταποκρίνεται. Οι θρησκευτικές προσφορές ως πολυσήμαντα, κοινωνικό-πολιτισμικά εν τέλει, προϊόντα και αγαθά επιλέγονται βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων και συνδέονται με πολυδιάστατες στρατηγικές, ενώ ταυτόχρονα εξυπηρετούν σύνθετους μηχανισμούς. Η συναίρεση, ή/και τα σημεία συναίρεσης, θρησκείας και κοινωνίας συνιστούν την επιτομή του φαινομένου.

Η τελετουργική πυρά αποτελεί το μέσο και η τελετουργική καύση τη μέθοδο που δύνανται να μεταμορφώσουν ένα αντικείμενο σε κάτι νέο και διαφορετικό, και στα πλαίσια των ιεροτελεστιών σε κάτι ιερό. Το κριτήριο της καύσης δεν παρουσιάζεται ως αναγκαίο για τον προσδιορισμό μιας προσφοράς ως θυσία υπό την ευρεία της έννοια¹⁷⁵. Ωστόσο, η τελετουργική πυρά εμφανίζεται ως απαραίτητη προϋπόθεση στη δημιουργία του ιερού γεύματος, αλλά και ως εντυπωσιακό μέσο τελετουργικής καταστροφής, ενώ παράλληλα και με τον τρόπο αυτό αποτελεί σημαντικό μέσο για την καθιέρωση της προσφοράς, πιθανόν και για την εμφατικότερη σύνδεσή της με το υπερφυσικό. Οι έμπυρες προσφορές, ξεκινώντας από τη σύνδεσή τους με τη ζωική θυσία, επεκτείνονται σε κάθε είδος αγαθού, υγρού ή στερεού, φθάνοντας έως το αρωματικό θυμιάμα, ενώ μέσα στο τελετουργικό τυπικό μιας ιεροτελεστίας ο συνδυασμός ιεροπραξιών δύναται να αποτελεί συχνό φαινόμενο. Κάθε μία κατηγορία, υποκατηγορία, στάδιο-επεισόδιο, ή και ποικιλία, αποτελεί ξεχωριστό συμβολικό σύστημα, υψηλής ή χαμηλής έντασης¹⁷⁶, με τη διαδικασία της τελετουργικής καύσης να αντιμετωπίζεται συνολικά, από κοινού δηλαδή με τα παράγωγά της, τις φλόγες, τον καπνό, τις στάχτες και τα κάρβουνα. Παράλληλα, η πρακτική της τελετουργικής καύσης αναδεικνύεται ιδιαίτερα αποτελεσματική στη διέγερση των αισθήσεων και την επακόλουθη βιωματική απομνημόνευση του τελετουργικού.

Η πρακτική της τελετουργικής καύσης οστών ζώων, άλλων τροφίμων και προϊόντων, όπως του θυμιάματος, τεχνέργων ή αντικειμένων, προϋποθέτει την ύπαρξη (όποιας μορφής) εστίας. Τα ίχνη καύσης σε κατασκευές, αντικείμενα/εξοπλισμό, καθώς και οστά, όπως και οι αποθέσεις στάχτης με καμένα υλικά σε θέσεις που ερμηνεύονται επί τη βάση της δομής

¹⁷⁵ Bergquist 1988..

¹⁷⁶ Ekroth 2008, 90-91.

και της σκευής τους ως ιεροί χώροι, δύνανται να προέρχονται και να αφορούν ποικιλία δραστηριοτήτων, που δεν περιλαμβάνει πάντοτε τον τελετουργικό χαρακτήρα των έμπυρων προσφορών, ή εν γένει την τέλεση ιεροπραξιών. Η σύνδεση της τελετουργικής πυράς με την πρόθεση καθιέρωσης συνιστά στοιχείο για την κατά κάποιον τρόπο «αυτονόμηση» της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών. Η πιθανή εμφάνιση έμπυρης προσφοράς συνδυαστικά όχι μόνον σε άλλες τελετουργίες, αλλά ενδεχομένως και σε άλλα περιβάλλοντα πολυδιάστατου χαρακτήρα, προσδιορίζει σημαντικές πτυχές της φύσης του συνόλου των πράξεων-δράσεων που λαμβάνουν χώρα, μαζί και την ταυτότητα/ιδιότητα των εκτελεστών και συντελεστών, στοιχεία που υποδεικνύονται άμεσα ή έμμεσα. Η ταυτοποίηση της έμπυρης προσφοράς απαιτεί τη συγκριτική εξέταση του αρχαιολογικού υλικού εντός του περιβάλλοντος εύρεσης και των ευρύτερων συμφραζομένων, σε συνδυασμό με μικρομορφολογική εξέταση καμένων υλικών, στρωμάτων, και οστών ζώων, κατά σημαντικό ποσοστό όσον αφορά τα τελευταία, εξαιτίας του ότι η τελετουργική καύση οστών ζώων εγκύπτει στα επεισόδια της σύνθετης τελετουργίας της θυσίας, την οποία διαδέχεται το τελετουργικό γεύμα¹⁷⁷.

Πιο συγκεκριμένα, η επιστημονική εξέταση των οστών, όταν πρόκειται για ανθρωπογενή δράση, επιμερίζει την έμφαση στη διαχείριση των σκελετικών τμημάτων, πέρα από τις πληροφορίες για το είδος, το φύλο, το ανατομικό τμήμα, ή την ηλικία του ζώου. Τα οστά όταν εμφανίζονται ασβεστοποιημένα, συρρικνωμένα, με στρεβλώσεις, σχισμές και ζάρες υποδεικνύουν έκθεση σε ισχυρή φωτιά, ενώ ταυτόχρονα μαρτυρούν ενδεχομένως αχρήστευση του κρέατος ή άλλων διατροφικών στοιχείων, ανάλογα και με τα διαγνωστικά σημάδια κοπής. Ως αποτέλεσμα, οι σχετικές διαδικασίες έμπυρης διαχείρισης διαφοροποιούνται από «καθημερινές» πρακτικές, εξαιτίας ακριβώς του βαθμού αποσύνθεσης καθώς και συνολικής μεταχείρισης¹⁷⁸.

Η μονομερής βαρύτητα στην τελετουργική καύση οστών ζώων, εφόσον αυτή πιστοποιείται, ακόμη κι αν υποστηρίζεται από τα στοιχεία ως η «κυρίαρχη» ιεροπραξία, συνιστά κριτήριο πολικότητας που δεν επιτρέπει τη συνολική θέαση της πρακτικής των συμβολικών καύσεων, εφόσον εστιάζει σε ένα είδος καιόμενων προσφορών, η σημασία του οποίου ενδεχομένως εξειδικεύεται περαιτέρω σε σύγκριση με την τελετουργική καύση άλλων προσφορών, ή ίσως το αντίστροφο. Οι συμβολισμοί πίσω από τις λατρευτικές πρακτικές, ακόμη και πίσω από την ίδια λατρευτική πρακτική, εξειδικεύουν

¹⁷⁷ Isaakidou – Halstead 2013, 88.

¹⁷⁸ Isaakidou – Halstead 2013, 89.

αλλά και επεκτείνουν τα νοήματά τους πέραν της τελεστικής μεθόδου αναλογικά με τα είδη και τις «ποικιλίες» των προσφερόμενων αγαθών. Όσον αφορά τις έμπυρες ζωικές προσφορές, η τέλεση της έμπυρης θυσίας δηλώνει την κάλυψη συγκεκριμένης λατρευτικής σκοπιμότητας, διαφορετικής και επιπρόσθετης σε σχέση με αυτήν που επιτελείται για παράδειγμα με την αφιέρωση, ή αφαίμαξη του (ιερού) ζώου, και την κοινή (ιερή) κατανάλωση του (ιερού) κρέατός του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ - ΕΜΠΥΡΕΣ ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ

3.a. Προγενέστερες προσεγγίσεις των έμπυρων προσφορών στη μυκηναϊκή θρησκεία

Σε ένα σημαντικό άρθρο το 1988 η Bergquist πρωτοπαρουσιάζει τον προβληματισμό απορρίπτοντας την επιτέλεση των έμπυρων προσφορών στη μυκηναϊκή θρησκεία, πιο συγκεκριμένα την πρακτική τελετουργικής καύσης ζωικών οστών με προσκολλώμενη σάρκα¹⁷⁹. Τα γενικά επιχειρήματα της θεώρησης περιστρέφονται γύρω από την έλλειψη σαφών σχετικών εικονογραφικών αναπαραστάσεων, και την απουσία από το αρχαιολογικό υλικό κατάλληλων κατασκευών, προκειμένου για την καύση μελών των θυσιαζόμενων ζώων. Παράλληλα, όσον αφορά τα εμφανιζόμενα στρώματα καύσης με πληρότητα καμένων οστών ζώων και άλλων προϊόντων από τους ιερούς χώρους, στη συγκεκριμένη περίπτωση το Κυνόρτιο Επιδαύρου, δίνεται έμφαση στη δυσκολία διάκρισης της δραστηριότητας από την οποία αυτά προέρχονται, καταλήγοντας πως πιθανότατα συνιστούν τα απορρίμματα των τελετουργικών γευμάτων που καταναλώθηκαν από τους λατρευτές ή/και το θρησκευτικό προσωπικό¹⁸⁰.

Ορισμένες πρόσθετες και επιμέρους παρατηρήσεις της Bergquist έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα, πέραν της προσοχής που εφιστάται, ελλείψει αδιαμφισβήτητων στοιχείων, στην αναχρονιστική αναλογία με την τελετουργική πρακτική των έμπυρων προσφορών της αρχαίας ελληνικής θρησκείας των ιστορικών χρόνων, στοιχείο που είχε προηγουμένως τονιστεί από τον Renfrew, όσον αφορά δηλαδή την αγνόηση της καθοδήγησης από το ίδιο το αρχαιολογικό υλικό της μυκηναϊκής περιόδου¹⁸¹. Οι παρατηρήσεις αυτές προκύπτουν από τα βασικά ερωτήματα σχετικά με τη χρήση και λειτουργία της πυράς εντός ιερού περιβάλλοντος, και την ακριβή διαπίστωση της σχέσης της με την τελετουργία των θυσιών ή κάποια άλλη ιεροτελεστία, αναγνωρίζοντας «κάποιο είδος έμπυρης τελετής» στην εικονογραφία του λίθινου ρυτού από τη Ζάκρο. Συνεπακόλουθα, η Bergquist επισημαίνει τη δυσκολία ανίχνευσης του κεντρικού, υπό την έννοια του καθοριστικού, σταδίου των σύνθετων ιεροτελεστιών, σημειώνοντας επίσης τις συγκρίσεις με παράλληλα από την Αίγυπτο, την Ανατολία, και την Κύπρο, ενώ, τέλος, τονίζει την ανάγκη αναλυτικής καταγραφής του περιβάλλοντος εύρεσης, καθώς και της επιστημονικής εξέτασης του ζωοαρχαιολογικού υλικού¹⁸².

¹⁷⁹ Bergquist 1988, 21.

¹⁸⁰ Bergquist 1988, 22, 30.

¹⁸¹ Renfrew 1981, 211 (γενική συζήτηση).

¹⁸² Bergquist 1988, 30, 32-33.

Το επιχείρημα με το οποίο συντάχθηκε στη συνέχεια ο Hägg αφορούσε στην απουσία σταθερών κατασκευών ή επλεγμένων χωρικών σημείων για την τέλεση έμπυρων προσφορών, καθότι οι λιγοστές κατασκευές που έχουν αναγνωριστεί ως βωμοί στα μυκηναϊκά ιερά δεν ενδείκνυνται για την χρήση φωτιάς. Η επιχρισμένη επιφάνεια σταθερών κατασκευών αλλά και κινητών σκευών με τη λειτουργία βωμών, εννοώντας στη δεύτερη περίπτωση τις τριποδικές τράπεζες προσφορών, εκλαμβάνεται ως επιχείρημα εναντίον των «προσφορών της έμπυρης ποικιλίας»¹⁸³, εφόσον τα ίχνη καύσης επάνω στις επιφάνειες αυτών είναι σπάνια ή, όποτε εμφανίζονται, μη ισχυρά. Ο Hägg τοποθετεί, επίσης, στις συχνότερες σταθερές κατασκευές εντός των μυκηναϊκών ιερών τα θρανία και τις εξέδρες, και τις προσδιορίζει βάσει των στοιχείων ως «βωμούς για εναπόθεση» αναίμακτων προσφορών. Η διαφοροποίηση των εξεδρών από τα θρανία αφορά στο ότι οι πρώτες είναι ελεύθερες κατασκευές στον χώρο, που δεν εφάπτονται δηλαδή σε τοίχους, όπως τα θρανία, ενώ σημειώνει πως σε λίγες περιπτώσεις κατασκευές εξεδρών πιθανότατα λειτουργούσαν ως εστίες¹⁸⁴. Ακολουθώντας την Bergquist, θεωρεί τα κατάλοιπα στρωμάτων τέφρας με ποσότητες καμένων οστών και άλλων καμένων (και μη) υλικών είτε ως υπολείμματα τελετουργικών γευμάτων είτε ως επεισόδια καθαρισμών της ιερής περιοχής¹⁸⁵.

Στο συνθετικό άρθρο του το 1998, όπου συζητείται το σύνολο των ως τότε ευρημάτων και οι τελετουργικές πρακτικές που υποδεικνύονται, πέραν της σαφούς έμφασης που δίνεται στις τελετουργίες των σπονδών, ο Hägg επισημαίνει εξαρχής πως για την κατανόηση και ανασύνθεση των μυκηναϊκών τελετουργιών απαιτείται συνδυαστική ανάλυση. Τονίζει πως η «απλή» παρουσία καμένων οστών σε λατρευτικά περιβάλλοντα δεν καθιστά από μόνη της ασφαλή τα συμπεράσματα περί της τέλεσης έμπυρων προσφορών¹⁸⁶, ενώ καταλήγει θεωρώντας πως, στο τελετουργικό τυπικό της επίσημης, λαϊκής, και όλων των ενδιάμεσων βαθμίδων ή επιπέδων μυκηναϊκής θρησκείας, περιλαμβάνονταν «άπυρες (fireless) ζωικές θυσίες»¹⁸⁷. Με την διαπίστωση αυτή σημειώνει κατά κύριο λόγο την πρότασή του για τις διαφορετικές, επιτελεστικές και σημασιολογικές, ενδείξεις που εμφανίζει η μυκηναϊκή θυσιαστική τελετουργία σε σύγκριση με τις θυσίες των ιστορικών χρόνων.

Με το ζήτημα των έμπυρων προσφορών ασχολήθηκε επίσης η Whittaker, η οποία σε πρόσφατο άρθρο της το 2006-07 ανασκοπεί τα παλαιά

¹⁸³ Hägg 1998, 101.

¹⁸⁴ Hägg 1998, 106.

¹⁸⁵ Hägg 1998, 101.

¹⁸⁶ Hägg 1998, 100-102.

¹⁸⁷ Hägg 1998, 113.

και νέα δεδομένα που συνδέθηκαν με την τελετουργική πρακτική των έμπυρων προσφορών, αμφισβητώντας την τέλεσή τους αλλά αφήνοντας ανοικτό το ζήτημα για την περίπτωση του ανακτόρου της Πύλου¹⁸⁸, παραθέτοντας ταυτόχρονα τη δική της ερμηνευτική πρόταση. Σύμφωνα με την Whittaker, η εύρεση τέφρας και καμένων προϊόντων στα μυκηναϊκά ιερά συνδέεται με την μη τελετουργικού χαρακτήρα, δηλαδή την χρηστική, καύση των απορριμμάτων σφαγιασμού, τροφοπαρασκευής, και τελετουργικής κατανάλωσης, δραστηριότητες που ενδεχομένως αποσκοπούσαν, είτε κατά παραλληλία είτε επικυρίαρχα, στην προσφορά εκλεπτυσμένου είδους μαγειρεμένης τροφής στις θεότητες¹⁸⁹. Αυτού του τύπου η θρησκευτική τροφική συνδιαλλαγή και προσφορά υποστηρίζεται από εθνογραφικά δεδομένα αλλά και από συγχρονικά παράλληλα της Εγγύς Ανατολής. Επισημαίνονται, επιπρόσθετα, η έλλειψη συστηματικής εξέτασης του οστεολογικού υλικού από τις Μυκήνες, συγχρόνως με το γεγονός πως το μοναδικό πρωτογενές, και κατά συνέπεια περισσότερο πληροφοριακό, υλικό προέρχεται από το ιερό των Μεθάνων, ενώ σημειώνεται καταληκτικά η ανάγκη εστίασης στη λειτουργία των εστιών εντός λατρευτικού περιβάλλοντος¹⁹⁰.

Στο πιο πρόσφατο άρθρο της για τη μυκηναϊκή θρησκεία (2015), η Whittaker τονίζει ιδιαίτερος το φαινόμενο της συμπλοκής θρησκείας και κοινωνικό-πολιτικής ιδεολογίας, υποστηρίζοντας την ανάγκη διεύρυνσης της αρχαιολογικής θρησκευτικής θεώρησης, προκειμένου για την εκροή συμπερασμάτων σχετικών με το σύστημα πίστης πίσω από τις λατρευτικές πρακτικές. Η έμφαση δίνεται στην πολεμική ιδεολογία που συνέχει εκφράσεις της μυκηναϊκής θρησκείας, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνεται ο σημαίνων ρόλος της εικονογραφίας και των θρησκευτικών αναπαραστάσεων, στοιχεία που ταυτόχρονα εκλείπουν κατά την προηγηθείσα μεσοελλαδική περίοδο. Συνεπακόλουθα, τονίζεται αφενός η ανάγκη επανεξέτασης του είδους της μινωικής συμβολής στη μορφοποίηση της μυκηναϊκής θρησκείας, αφετέρου η επανατοποθέτηση αναφορικά με το ζήτημα της συνέχειας στην εποχή των ομηρικών επών και τους ιστορικούς χρόνους, υπό το πρίσμα της πιθανής επιβίωσης εικονογραφικών μοτίβων θρησκευτικού χαρακτήρα (άρα και συγκεκριμένων τελετών) από την Αιγαιακή Χαλκοκρατία. Η θεώρηση στηρίζεται στη βάση των τρόπων μετασχηματισμού και μεταβολής, επέκτασης

¹⁸⁸ Whittaker 2006-07, 186-188.

¹⁸⁹ Whittaker 2006-07, 185, 187.

¹⁹⁰ Whittaker 2006-07, 184-185.

ή περιορισμού των νοημάτων, στοιχείο που εν γένει διακατέχει το σύστημα της θρησκείας¹⁹¹.

Ο Weilhartner προσέγγισε το ζήτημα των έμπυρων προσφορών από την πλευρά των επιγραφικών μαρτυριών στα αρχαία πινακίδων Γραμμικής Β, ως άμεση συνέπεια των μελετών του επάνω στο θέμα του συνόλου των θρησκευτικών προσφορών που ανακλύπουν σε αυτά. Σε άρθρο του το 2016 συγκεντρώνεται το σύνολο των καταγραφών που σχετίζονται με τη χρήση του στοιχείου της φωτιάς, από κοινού και των όρων που αποτελούν σύνθετα ή παράγωγα της λέξης πυρ, ανάμεσα στους οποίους και όροι σχετικοί πιθανότατα με την τελετουργική καύση θυμιαμάτων. Εστιάζοντας στις θρησκευτικές πληροφορίες των αρχείων, αλλά χρησιμοποιώντας συγχρόνως βασικές διαπιστώσεις που προκύπτουν από το αρχαιολογικό υλικό, καταλήγει υπέρ της τέλεσης έμπυρων προσφορών στο μυκηναϊκό θρησκευτικό τελετουργικό τυπικό.

Η σύνοψη των διαπιστώσεων και των προτάσεων των μελετητών θέτει τους βασικούς προβληματισμούς και ερευνητικούς στόχους αναφορικά με τη σήμανση της «αξίας» της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών στο λατρευτικό τυπικό της μυκηναϊκής θρησκείας, και τις σχετικές προεκτάσεις. Οι έμπυρες προσφορές προσδίδουν την ωφέλιμη οπτική γωνία έρευνας μέσω μιας ειδικής τελετουργικής πρακτικής, η οποία συνδέεται άρρηκτα με τη διαχρονικά σημαίνουσα ιεροτελεστία της θυσίας, η οποία προβάλλει, παράλληλα, ως ιδιαίτερος σημαντική στη μυκηναϊκή θρησκεία¹⁹². Η πρακτική των τελετουργικών καύσεων πραγματώνει αλλά και συγκεκριμενοποιεί μία πτυχή της ολικής έννοιας της καθιέρωσης μιας προσφοράς, ενώ, συγχρόνως, αποτελεί μοναδικό κριτήριο σύγκρισης εξαιτίας της μετέπειτα εξέχουσας θέσης ενός από τους τύπους της στην αρχαία ελληνική θρησκεία των ιστορικών αλλά και πρώιμων ιστορικών χρόνων.

3.β. Μεσοελλαδική περίοδος

Η 'μεταβατική' περίοδος από το τέλος της Μέσης Χαλκοκρατίας στην αρχή της Ύστερης αποτιμάται επί τη βάσει της σταθερής σύνδεσης της τελευταίας μεσοελλαδικής περιόδου με την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο, και τις μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που ξεκινούν από τα τέλη των μεσοελλαδικών χρόνων, ενώ ενδείξεις των επικείμενων αυτών αλλαγών αναγνωρίζονται ομοραδικά από την ΜΕ ΙΙ περίοδο και εξής¹⁹³. Παράλληλα, η κατά γενική ομοφωνία των μελετητών εσωστρέφεια των δύο πρώτων αιώνων της ΜΕΧ,

¹⁹¹ Whittaker 2015, 613-619.

¹⁹² Whittaker 2006-07, 183.

¹⁹³ Wright 2008, 241-242, Dickinson 2014, 148-149.

υπό το πρίσμα της αργής ανασυγκρότησης και προσαρμογής, ακολουθώντας τις μεγάλες ανακατατάξεις του τέλους της ΠΕ II και της ΠΕ III περιόδου, δεν απέτρεψε τη σταδιακή εξέλιξη των παλαιών και την ανάπτυξη νέων σχέσεων, μέσα στις νεοεμφανιζόμενες συνθήκες. Οι συνθήκες αυτές χαρακτηρίζονται συνολικά από υλική «αυστηρότητα» και έντονες «τοπικότητες», από ισχυρή, δηλαδή, ποικιλομορφία καθώς και ομοιότητες, παραλλαγές και κανονικότητες, δηλωτικές μιας σχετικής ομοιογένειας στη γενικότερη πορεία μετασχηματισμού των ανά τόπους μεσοελλαδικών κοινωνιών¹⁹⁴.

Οι μαρτυρίες για τις τελετουργίες της ηπειρωτικής μεσοελλαδικής θρησκείας είναι πολύ περιορισμένες και βασίζονται σχεδόν εξολοκλήρου στα ταφικά δεδομένα της περιόδου, ενώ πληθαίνουν κατά την ύστερη φάση της περιόδου, αντανakλώντας και συνδιαμορφώνοντας το πλαίσιο αναφοράς, δράσης, και εξέλιξης. Το γεγονός αυτό δεν συνεπάγεται ασημαντότητα της θρησκευτικής πίστης και λατρείας στη διάρκεια της μεσοελλαδικής περιόδου, αλλά, αντιθέτως, συγκεκριμενοποιεί τη θρησκευτική εικόνα της εποχής σε δύο εκδοχές. Η πρώτη εκδοχή περιλαμβάνει την εστίαση πιθανότατα σε λατρείες οικιακές ή οικιακού επιπέδου¹⁹⁵, με πιθανότερο κέντρο αναφοράς την εστία του τοπικού αρχηγού όσον αφορά κυρίως σε ενδεχόμενες δράσεις κοινοτικού χαρακτήρα¹⁹⁶, όπου δεν θεωρούνταν ίσως απαραίτητη η χρήση διαφοροποιημένου λατρευτικού εξοπλισμού¹⁹⁷, ενώ η δεύτερη εκδοχή περιλαμβάνει τις τελετουργίες στα ταφικά περιβάλλοντα της περιόδου (τύμβοι αλλά και «εντός των οικισμών» τάφοι), δηλαδή την παράθεση κοινοτικών ταφικών τελετουργικών γευμάτων, με στοιχεία που παραπέμπουν ταυτόχρονα σε σπονδές είτε και προσφορές υγρών προϊόντων-στερεάς τροφής στους νεκρούς, οι δεύτερες πιθανόν για τη μεταθανάτια «συντήρησή» τους¹⁹⁸. Ο Hägg τοποθετεί την έναρξη της τελετουργικής πρακτικής της έκχυσης σπονδών στα ταφικά περιβάλλοντα της μεσοελλαδικής περιόδου¹⁹⁹.

Αναφορικά με τη διαχείριση των ζώων και τις πιθανές προσφορές στερεάς τροφής σε ταφικά περιβάλλοντα, σημειώνουμε, ως παράδειγμα, τα εξής, από την πιο πρόσφατη επανεξέταση και εργαστηριακή ανάλυση των οστών από τον οικισμό και τους τάφους της μεσοελλαδικής Ασίνης στην Αργολίδα. Λιγιστοί τάφοι της ΜΕ I-II περιόδου περιείχαν στο *εσωτερικό* τους οστά ζώων, τέσσερις εκ των οποίων εντοπίζονται στους «εντός του οικισμού» τάφους της Κάτω Πόλης/Καστράκι, και ένας στο Ανατολικό Νεκροταφείο με

¹⁹⁴ Wright 2010, 805, 808-813, Voutsaki 2016, 138-139.

¹⁹⁵ Whittaker 2010, 536 & 2014, 84-89.

¹⁹⁶ Wright 1995a, 345-46.

¹⁹⁷ Hägg 1985, 210-11 & 1997, 13, Whittaker 2010, 536 & 2014, 84.

¹⁹⁸ Nordquist 1990, 39, Cavanagh - Mee 1998, 29-30, 10 Whittaker 2014, 87-116.

¹⁹⁹ Hägg 1990, 184.

τον ΜΕ ΙΙ τύμβο²⁰⁰. Όσον αφορά στα επλεγόμενα είδη, κυριαρχούν οι χοίροι, ακολουθούν τα βοοειδή, και στη συνέχεια τα αιγοπρόβατα. Στα αντιπροσωπευόμενα μέλη από τους τάφους περιλαμβάνονται κυρίως τα κρανία και ο αξονικός σκελετός (μέρη με κρέας), καθώς και δύο κατώτερα άκρα²⁰¹. Οι αναλογίες αυτές των ειδών μεταβάλλονται, δηλαδή σχεδόν αντιστρέφονται, όταν συγκριθούν με το υλικό από τον οικισμό, όπου εμφανίζονται επίσης οστά κόκκινης ελάφου. Η σύγκριση του υλικού της Ασίνης με τα ταφικά δεδομένα από τη μεσοελλαδική Λέρνα Αργολίδας (οστά ζώων από 58 τάφους, τόσο εκτός όσο και εντός τάφου) εμφανίζει για τη Λέρνα προτίμηση στα βοοειδή, ακολούθως σε χοίρους και αιγοπρόβατα, σε μερική αντιστροφή, τώρα, με το υλικό από τον οικισμό. Κατά την ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι περίοδο εμφανίζεται πιθανόν αύξηση των χοίρων στο ταφικό υλικό, κυρίως κρανία αλλά και άλλα σκελετικά τμήματα²⁰².

Οι ταφικές πρακτικές της μεσοελλαδικής περιόδου χαρακτηρίζονται από τους «απλούστερους» τάφους «εντός των τειχών» (τάφοι μεμονωμένοι, και τάφοι σε μικρές ή και μεγαλύτερες ομάδες), που εντοπίζονται στο εσωτερικό των οικισμών και κατά κύριο λόγο σε εγκαταλελειμμένα τμήματα αυτών²⁰³, ενώ ασφαλέστερα δεδομένα για οργανωμένα νεκροταφεία ή συστάδες τάφων εκτός οικισμών, σαφώς διαχωρισμένα από τον πολεοδομικό ιστό, λαμβάνουμε κυρίως από την ΜΕ ΙΙΙ φάση και εξής²⁰⁴. Ο Dickinson διακρίνει στην ταφή ενηλίκων εντός ερειπίων τμήματος του οικισμού μια «αξιοσημείωτη διαχείριση», η οποία ίσως δηλώνει κοινωνικές διεκδικήσεις και υπαινίσσεται λεπτές διαφοροποιήσεις²⁰⁵, ενώ η Σαρρή εκλαμβάνει τις ταφικές αυτές θέσεις ως σημεία σφυρηλάτησης της συλλογικής μνήμης μέσω της επαφής των γενεών με τους νεκρούς²⁰⁶. Παράλληλα, οι χαρακτηριστικοί μεσοελλαδικοί τύμβοι, ιδρυμένοι σε κάποια απόσταση από τον οικισμό, διακρίνονται για την έντονη ποικιλομορφία τους, όσον αφορά σε στοιχεία κατασκευαστικής μεθόδου, μεγέθους, εσωτερικής «διαμόρφωσης», καθώς και ομαδοποίησης, από κοινού με λεπτομέρειες σχετικές με τη λειτουργία τους ως ταφικών χώρων²⁰⁷.

²⁰⁰ Voutsaki et al. 2012, 448.

²⁰¹ Macheridis 2017, 132-134, tbl.1, fig.3, 4.

²⁰² Macheridis 2017, 138-139.

²⁰³ Nordquist 1987, 95, Dietz 1991, 275-294, Maran 1995, 70-72, Cavanagh - Mee 1998, 23-25, Boyd 2002., Milka 2010., Papadimitriou 2015..

²⁰⁴ Dickinson 1977, 43-45, Χασιακού 2012, 459.

²⁰⁵ Dickinson 2016, 317.

²⁰⁶ Sarri 2016, 135-138.

²⁰⁷ Cavanagh - Mee 1998, 29-34, Rutter 2001, 784.

Οι πρωιμότεροι ωστόσο τύμβοι, αποκαλούμενοι και «τελετουργικοί» τύμβοι, χρονολογούνται στην ύστερη ΠΕ II-ΠΕ III περίοδο (Λέρνα²⁰⁸, Θήβα²⁰⁹ Ολυμπία²¹⁰). Τα τρία αυτά πρωιμότερα παραδείγματα τύμβων σηματοδοτούν κατά κύριο λόγο το τέλος χρήσης ενός χώρου, όχι απαραίτητα μέσω των ανθρώπινων ταφών, αν και το παράδειγμα της Θήβας υποδεικνύει τον σχεδόν άμεσα γενόμενο αυτόν συνδυασμό. Ενδείξεις τελετουργικής δραστηριότητας παρουσιάζει μόνον ο τύμβος της Ολυμπίας, χωρίς να είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη λειτουργία του στη φάση αυτή, ενώ ο τύμβος της Λέρνας που συνιστά το καλύτερο παράδειγμα του περιγραφόμενου φαινομένου (και την αντιμετώπιση από το σύνολο της κοινότητας), δε διασώζει στοιχεία τελετουργικής δραστηριότητας.

Οι πρώτοι μεσοελλαδικοί ταφικοί τύμβοι εμφανίζονται στην ΜΕ I περίοδο (π.χ. Βοϊδοκοιλιά, Καστρούλια Μεσσηνίας) και συνεχίζουν με την ίδια χρήση έως την πρώτη φάση, κατά τόπους υστερότερα, της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου. Η εξάπλωσή τους παρατηρείται από τα μέσα της μεσοελλαδικής περιόδου και συνεχίζει έως την τελική φάση αυτής, ενώ ορισμένοι από αυτούς ιδρύονται σε άμεση γειτνίαση ή πάνω από τους προγενέστερους ΠΕ II οικισμούς²¹¹. Σε κάποιες περιπτώσεις παρουσιάζεται, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, χρονολογικό κενό ανάμεσα στην κατασκευή τους και τη χρήση τους για ταφές, εφόσον τα κτερίσματα δείχνουν πως οι τάφοι τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό των τύμβων σε μεταγενέστερη χρονολογικά περίοδο. Το φαινόμενο αυτό απηχείται καλύτερα στον τύμβο

²⁰⁸ Ο τύμβος της Λέρνας που κάλυψε την Οικία των Κεράμων, το κεντρικό διοικητικό κτίσμα του ακμαίου ΠΕ II οικισμού, παρέμεινε ανέπαφος για μεγάλο χρονικό διάστημα, εφόσον τα ΠΕ III αψιδωτά κτίσματα οικοδομήθηκαν περιφερειακά αυτού λαμβάνοντάς τον υπόψη. Είναι πιθανή μικρή διακοπή στην γύρω οικοδομική δραστηριότητα μέσα στη διάρκεια της ΠΕ III περιόδου (Caskey 1956, 164-165, Rutter 1995, 641, Wiencke 2000, 213-215).

²⁰⁹ Ο τύμβος της Θήβας, στον χώρο του Μουσείου Θηβών, ανεγείρεται στην ύστερη ΠΕ II φάση καλύπτοντας τα ερείπια αψιδωτού, και σε άνηδρα κτισμένου, κτίσματος, από κοινού με ομαδική ταφή. Γύρω από αυτόν δεν παρατηρείται κατοίκηση κατά την ΠΕ III περίοδο και έως το μέσον της ΜΕ εποχής, όταν ο τύμβος επαναλειτουργεί με ταφική χρήση. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, «η ύπαρξη της ομαδικής ταφής δεν αρκεί για να χαρακτηρίσουμε τον τύμβο ταφικό με τη στενή έννοια του όρου» (Aravantinos 2004, 1256-58), και η Psaraki θεωρεί πως η ομαδική ταφή σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής στο ευρύτερο περιβάλλον λειτουργίας της οικίας (Psaraki 2004, 1259). Βλ. επίσης Aravantinos – Psaraki 2012, για τον μετασχηματισμό του κτίσματος σε κοινοτικό μνημείο.

²¹⁰ Αψιδωτό κτίσμα της ΠΕ III περιόδου κτίζεται πάνω σε τμήμα του ΠΕ II τύμβου της Ολυμπίας. Στα ανατολικά –εξωτερικά– όρια αυτού βρέθηκε συγκέντρωση θραυσμένων αγγείων (κύβες) και λίθινη τράπεζα, στάχτες, αναθηματικός χάλκινος πέλεκυς, λεπίδες οψιανού, και μεγάλη ποσότητα οστρέων, στοιχεία που έχουν ερμηνευτεί ως ένδειξη τελετουργιών με κοινή κατανάλωση τροφής και ποτού. Η χρήση του τύμβου της Ολυμπίας δεν έχει προς το παρόν προσδιοριστεί, καθώς δεν είναι γνωστό τι καλύπτει (Rambach 2002, 194 & 2003, 229-232 & 2004, 1214-17, 1231, Rutter 2001, 761 υποσημ.64).

²¹¹ Caskey 1955, 32-35, Rutter 1990, 455-458.

του Αγ. Ιωάννη Παπουλίων²¹², και με λιγότερη ασφάλεια για τους τύμβους του Σαμικού Ηλείας και των Αφιδνών Αττικής²¹³. Από τα μεσοελλαδικά παραδείγματα της Μεσσηνίας, ο τύμβος Παπουλίων, με τις δύο κατασκευαστικές φάσεις (η δεύτερη στην ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο), έχει ερμηνευθεί από τον ανασκαφέα του ότι σηματοδοτεί την έναρξη της μεσοελλαδικής κατοίκησης στην περιοχή, όπου όμως η πρωτοελλαδική χρήση είναι ελάχιστα διαπιστωμένη²¹⁴, στοιχείο που αντιστρέφεται για παράδειγμα όσον αφορά την ίδρυση του ΜΕ Ι τύμβου Βοϊδοκοιλιάς πάνω από τον ΠΕ ΙΙ οικισμό της θέσης, ο οποίος είναι εξαρχής ταφικός τύμβος.

Στοιχεία τελετουργικής δραστηριότητας ανευρέθηκαν σε ορισμένους από τους μεσοελλαδικούς τύμβους, όπως αγγεία κυρίως πόσεως, υπολείμματα καύσεων, οστά ζώων, καθώς και σταθερές κατασκευές σε εξαιρετικά λίγες περιπτώσεις, τα οποία σε συνδυασμό με τα επιμέρους στοιχεία από τους τάφους «εντός οικισμού», φανερώνουν πως ταφικά γεύματα με θυσιαστήριες και σπονδικές τελετουργίες λάμβαναν χώρα μέσα στα πλαίσια του ταφικού τυπικού²¹⁵. Κυρίαρχο στοιχείο όσον αφορά την απόδοση τιμών και την παροχή προσφορών εντός και εκτός τάφου, τόσο σε κιβωτιόσχημους όσο και σε ταφικούς πίθους ή λάκκους, θεωρούνται οι υγρές προσφορές, συνδεδεμένες συνήθως με μεμονωμένο αγγείο πόσεως, ενώ σταδιακή εξέλιξη της σχετικής τελετουργικής πρακτικής, που περιλαμβάνει πλέον 'ομάδα' αγγείων από ένα αγγείο πόσεως και ένα υδροφόρο/προχυτικό σκεύος, παρατηρείται στην ύστερη μεσοελλαδική περίοδο²¹⁶.

Στον τύμβο Παπουλίων Μεσσηνίας, η κεντρική πεταλόσχημη λίθινη κατασκευή, η οποία ανευρέθηκε κενή και δεν χρονολογείται με ασφάλεια στην αρχική φάση του τύμβου, διέθετε περικλειστη στενή «είσοδο» στα ανατολικά, από όπου σημειώνονται ίχνη καύσεως και οστά ζώων, συγκεκριμένα οστό χοίρου και άλλα μικρά σε μέγεθος οστά [εικ.8]. Περαιτέρω ανατολικά της πεταλόσχημης κατασκευής, σε κοντινό σημείο, αναφέρεται επίσης η εύρεση 'μικρού βωμού' με οστά ζώων και στρώμα στάχτης²¹⁷. Από τους τύμβους του Άργους, στους πρόποδες του λόφου της Ασπίδας, στρώματα καμένου χώματος αναφέρονται από το εσωτερικό της μικρής κεντρικής αφιδωτής λίθινης κατασκευής του Τύμβου Α, σε συνδυασμό με ΜΕ Ι-ΙΙ κεραμική. Μία ταφή σε πίθο ανήκει στην πρόιμη αυτή φάση του Τύμβου Α,

²¹² Korres 1980, 326-332.

²¹³ Whittaker 2010, 538.

²¹⁴ Korres 1993, 231-248.

²¹⁵ Whittaker 2010, 536-538.

²¹⁶ Nordquist 2002, 120-123, 130. Όσον αφορά τα διπλά σκεύη από τους μεσοελλαδικούς τάφους, και τη σύνδεση των αγγείων αυτών με τελετουργίες σπονδών, βλ. πιο πρόσφατα Whittaker 2014, 87-89.

²¹⁷ Boyd 2002, 83, 88, Papadimitriou 2001, 35-36, Whittaker 2014, 243-244.

ενώ κατά την ΜΕ ΙΙΙ περίοδο νέοι τάφοι τοποθετήθηκαν περιμετρικά του περιβόλου²¹⁸. Ο τύμβος στο Δραχμάνι Φωκίδας, χρονολογημένος στην πρώιμη ΜΕ περίοδο, περιείχε μεμονωμένη κεντρική ταφή με πολύτιμα κτερίσματα, ενώ λάκκος με τέφρα, κάρβουνα, και καμένο σιτηρό, ανευρέθηκε πολύ κοντά στην ταφή²¹⁹. Από τάφους «εντός του οικισμού», σπόροι σιταριού εντοπίστηκαν εντός κυπέλλου στην Κίρρα, καμένοι σπόροι σιταριού και καμένο όσπριο βρέθηκαν σε τέσσερις τάφους της Λέρνας, ενώ απανθρακωμένα όσπρια σημειώνονται σε τάφο στην Εύτρηση²²⁰.

Στον Βρανά Μαραθώνα, στον χώρο ανάμεσα στους Τύμβους 1 και 2 (ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδος) εντοπίστηκε κυκλική λίθινη κατασκευή, πιθανόν βωμός²²¹. Στο Κάτω Σαμικό Ηλείας, δύο 'βωμοί'-κυκλικές κατασκευές σημειώνονται σε συσχέτιση με τα όρια του μεγαλύτερου τάφου ΧΙ του ΜΕ ΙΙΙ Τύμβου 2, ενώ κόπελλο Βαφειού και αρύταινα συνδέονται με την εν λόγω περιοχή. Άλλη μία παρόμοια λίθινη κατασκευή αναφέρεται εξωτερικά του τάφου ΙV στον ίδιο Τύμβο 2 (χωρίς περαιτέρω πληροφορίες για το σύνολο των 'βωμών' αυτών)²²². Στον τύμβο του Θορικού, με τον μεμονωμένο κεντρικό κιβωτιόσχημο ή λακκοειδή τάφο ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι περιόδου, είχε κτιστεί κατά μήκος του βορειότερου τμήματος του περιβόλου χαμηλή ορθογώνια κατασκευή σχετικά μεγάλων διαστάσεων, με λειτουργία αβέβαιη, ίσως πρόκειται για βωμό²²³.

Εξετάζοντας τη φύση των κοινωνικών σχέσεων, οι μεσοελλαδικοί τύμβοι στηρίζονται στην έννοια και πρακτική της «διάκρισης», με διαφοροποιήσεις που μπορούν να οριστούν ως κριτήρια κοινωνικής διαστρωμάτωσης²²⁴. Η συγκέντρωση τάφων συγκεκριμένων ατόμων με συγγενική πιθανότητα σχέση εντός μνημείου σε περιβλεπτή θέση²²⁵ σηματοδοτεί πιθανόν την ιδιαίτερη κοινωνική θέση, ή την επιθυμία για την διεκδίκηση αυτής²²⁶, ταυτόχρονα, ωστόσο, και την ικανότητα αυτά να

²¹⁸ Sarri - Voutsaki 2012, 435, 439. Από τους ύστερους νεοϊδρυθέντες τάφους στους τύμβους του Άργους, αξιοσημείωτος ως προς την εξέλιξη των ταφικών εθίμων εμφανίζεται ο ΜΕ ΙΙΙΒ τάφος στον Τύμβο Δ νεαρού κοριτσιού με ποικίλα πολύτιμα κτερίσματα, μαζί και είκοσι αγγεία τοποθετημένα εντός και εκτός του τάφου. Χρειάζεται επίσης να σημειωθεί πως μυκηναϊκό κτήριο με τοιχογραφική διακόσμηση ανεγέρθηκε σε ανώτερο επίπεδο στο σημείο, στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1 περίοδο.

²¹⁹ Σωτηριάδης 1907, 142-143, Whittaker 2014, 247.

²²⁰ Nordquist 1990, 40, Whittaker 2014, 86.

²²¹ Papadimitriou 2001, 102-104, Whittaker 2014, 225.

²²² Papadimitriou 2001, 43-44, Whittaker 2014, 230.

²²³ Whittaker 2014, 226.

²²⁴ Dickinson 1994, 221-222.

²²⁵ Cavanagh - Mee 1998, 134.

²²⁶ Voutsaki 1999, 108.

εκτελεστούν²²⁷. Η Voutsaki τονίζει για το σύνολο των μεσοελλαδικών τάφων τις έντονες διαφοροποιήσεις, καθώς και την έλλειψη άμεσης σύνδεσης με στοιχεία που δηλώνουν εναργώς ανώτερη θέση, κύρος ή εξουσία, δηλαδή τα «πολύτιμα» κτερίσματα²²⁸. Πάντως, τα κτερίσματα διαπιστώνονται σαφώς περισσότερα σε αριθμό και με ποιοτικότερα χαρακτηριστικά στην τελευταία φάση της περιόδου.

Η Whittaker σημειώνει «πώς τα εθνογραφικά δεδομένα δείχνουν ότι οι κοινωνίες που τονίζουν ιδιαίτερα τη σημασία των νεκρών... είναι συνήθως συντηρητικές, κάποτε ακόμη και εχθρικές στους νεωτερισμούς, την επίδειξη υλικού πλουτισμού, και τις ξένες επιρροές»²²⁹. Η ίδια, ως σημαντικότερο και κοινό στοιχείο της περιόδου βάσει των τύμβων, εκλαμβάνει τη σκοπιμότητα της συμβολικής σύνδεσης και ταύτισης του νεκρού ή συγκεκριμένων νεκρών με τον χώρο/γη, καθώς η επιρροή τους, συνδεδεμένη πιθανόν με την ευημερία, τη γονιμότητα, και σε προέκταση την οικιακή σφαίρα, έπρεπε πιθανότατα να διατηρηθεί²³⁰. Καθώς, λοιπόν, το κέντρο αναφοράς της μεσοελλαδικής περιόδου φαίνεται πως εκδηλώνεται στο σημείο αυτό, δηλαδή την εστίαση στη σχέση ταφικών πρακτικών και ταφικής ιδεολογίας με το κοινωνικό σώμα και πλέγμα²³¹, παράλληλα με μία διαρκώς αυξανόμενη έμφαση στην έκφραση της ατομικότητας, η μεσοελλαδική κοινωνία χαρακτηρίζεται από έντονη επιθυμία αφενός για σταθερότητα και σύνδεση με το παρελθόν (αντιμετώπιση του χώρου, εδαφικές αξιώσεις), και αφετέρου για εκ νέου διαχείριση της παράδοσης καθώς και της συλλογικής μνήμης.

Συνοψίζοντας, η μεσοελλαδική τελετουργική δραστηριότητα, ως επί το πλείστον ταφική, περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο συμβολική διαχείριση υγρών προϊόντων αλλά και ορισμένων στερεών τροφών, όπου εμφανίζονται κυρίως οστά ζώων, μαζί με διατηρημένα στρώματα στάχτης. Ειδικά σημεία, με σταθερές κατασκευές, πραγματοποίησης των σχετικών τελετουργιών ανευρίσκονται κοντά ή σε άμεση γειτνίαση με τους τάφους, όσον αφορά τους τύμβους. Από το σύνολο σχεδόν των μεσοελλαδικών τάφων, τα αρχαιολογικά δεδομένα πιστοποιούν, λοιπόν, σε συχνότερη και σταθερά αυξανόμενη βάση την τέλεση κατά πάσα πιθανότητα σπονδών, ενώ, όσον αφορά στις έμπυρες προσφορές, οι πιθανές περιπτώσεις αφορούν κατά κύριο λόγο καμένους σπόρους-καρπούς προερχόμενους από το εσωτερικό των τάφων, και εκφράζουν πιθανότατα τη μεταθανάτια αντίληψη περί συμβολικής συντήρησης των νεκρών. Οι πιθανές αυτές περιπτώσεις έμπυρης

²²⁷ Petrakis 2010a, 409-410.

²²⁸ Voutsaki 1998, 41-58 & 1999, 108.

²²⁹ Whittaker 2010, 535.

²³⁰ Whittaker 2010, 540-41 & 2014, 86, 111.

²³¹ Whittaker 2014, 6-7.

τελετουργικής διαχείρισης συνιστούν στοιχεία που είναι εξαιρετικά σποραδικά και σαφέστατα μη τυποποιημένα, συνάμα, ωστόσο, μη αμελητέα.

3.γ. Μυκηναϊκή περίοδος: εισαγωγικά στοιχεία

Η μελέτη και κατανόηση της μυκηναϊκής θρησκείας συνιστά έναν από τους πιο ενδιαφέροντες και πρόσφορους κλάδους αρχαιολογικής έρευνας για την προϊστορική Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β' γραφής το 1952 από τους Ventris και Chadwick. Στις αρχές της η έρευνα της μυκηναϊκής θρησκείας επικεντρώθηκε στο ζήτημα του μινωικού υπόβαθρου και τη συσχέτιση των δύο θρησκειών, αλλά και στο βαθμό επηρεασμού της αρχαίας ελληνικής θρησκείας των ιστορικών χρόνων από τη μυκηναϊκή εποχή, όπως και στα στοιχεία επιβίωσης σε αυτήν από τη μυκηναϊκή παράδοση, με έμφαση στην έννοια της συνέχειας και με σημείο αναφοράς τα ομηρικά έπη.

Με την πάροδο των δεκαετιών και την πρόοδο των ανασκαφών, ο εμπλουτισμός των αρχαιολογικών ευρημάτων με πλήθος νέων στοιχείων έφερε την ολοένα και πληρέστερη κατανόηση των μυκηναϊκών θρησκευτικών χώρων, εγκαταστάσεων και κτηρίων, αντικειμένων και συνέργων λατρείας, τα οποία σε συνάρτηση με τα δεδομένα της εικονογραφίας και των γραπτών πηγών απαρτίζουν και αποσαφηνίζουν σε μεγάλο ποσοστό τις θρησκευτικές δραστηριότητες των Μυκηναίων²³². Αν και οι θρησκευτικές πρακτικές και αντιλήψεις δεν δηλώνονται ρητά στις γραπτές πηγές, η συμφραστική ανάλυση καθίσταται ικανή να αποκαλύψει πληροφορίες θρησκευτικού περιεχομένου σε αυτές, ενώ η βαρύτητα της υλικής έκφρασης των καταλοίπων, και των κοινωνικών συσχετίσεων, σε συνδυασμό με διαπολιτισμικές συγχρονικές θεωρήσεις, οδήγησαν στην πρόσφορη εξέλιξη της έρευνας²³³. Με τον τρόπο αυτό, διαφωτίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό η λειτουργία, ο ρόλος και ο χαρακτήρας των μυκηναϊκών τελετουργιών, από κοινού με τους συμβολισμούς και την ιδεολογία πίσω από αυτές, παρέχοντας ουσιαστικά συνολική θέαση του μυκηναϊκού κόσμου.

Η συστηματοποίηση και τυποποίηση της θρησκευτικής δραστηριότητας στη μυκηναϊκή κοινωνία συνδέεται με την εμφάνιση και

²³² Από τις βασικότερες μελέτες αναφορικά με τη Μυκηναϊκή θρησκεία: Nilsson 1950 (1927), Picard 1948., Chadwick 1976., Μυλωνάς 1977. & 1983., Renfrew 1985., Hägg - Marinatos (eds.) 1981, Hägg 1996., Hägg - Marinatos - Nordquist (eds.) 1988., Dickinson 1994. & 2006., Wright 1994. & 1995a. & 2004a., Albers 1994. & 2001 & 2004., Whittaker 1997. & 2001. & 2004. & 2014., Laffineur - Hägg (eds.) 2001., Palaima 1998. & 2004. & 2008., Killen 1995. & 2001a., Bendall 2007., Lupack 2008a..

²³³ Whittaker 2004, 95 & 2015, 614.

ακμή των ανακτόρων²³⁴, φαινόμενο που τοποθετείται στην ΥΕ IIIA2 περίοδο και καλύπτει αντίστοιχα σε διάρκεια ολόκληρη την ΥΕ IIIB περίοδο. Σύμφωνα με τον Wright, αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός πως η θρησκεία, κυρίως ως πίστη και λατρεία και όχι τόσο ως οργανωμένη δομή και ενιαίος κοινωνικός θεσμός, προϋπάρχει κάθε συνθετότερης μορφής κοινωνική οργάνωση, ενώ οι εξελικτικές πορείες των τομέων θρησκείας και κοινωνίας παρουσιάζονται αλληλένδετες και αλληλοεξαρτώμενες στη διαδρομή τους μέσα στο χρόνο²³⁵. Ο ίδιος μελετητής συμπληρώνει πως, σύμφωνα με εθνογραφικά παραδείγματα, η εξέλιξη της κοινωνικό-πολιτικής φήμης και ισχύος σε διαρκή δύναμη και σταθερή, συγκεντρωτική, εξουσία επιτυγχάνεται μέσω της εκμετάλλευσης συγκεκριμένων παραγόντων, όπως οι συμμαχίες ή οι οικογενειακές σχέσεις, οι δημόσιες εορτές και η συνδεόμενη επίδειξη του πλούτου και του κύρους, οι τελετουργικές τελετές και ο έλεγχος της θρησκείας, ή, τέλος, αυτό πραγματοποιείται (και) μέσω της βίας²³⁶.

Κατά την πρόιμη μυκηναϊκή περίοδο, στον κεντρικό και νότιο ελλαδικό χώρο, η εγκαθίδρυση δυναμικών τοπικών ηγεμονιών και ο ανταγωνισμός μεταξύ τους οδήγησε εξελικτικά στα αστικοποιημένα ανακτορικά κέντρα της επακόλουθης περιόδου, με τις επιβλητικές οχυρώσεις, τις επικράτειες της υπεροχής τους και της ευρύτερης εμβέλειάς τους, την ελεγχόμενη οικονομία (προϊόντα και εργατικό δυναμικό), τις εντατικοποιημένες εμπορικές επαφές, την κοινή θρησκεία (κοινές λατρευτικές πρακτικές και κοινό πάνθεο), και την τήρηση αρχείων. Η εξελικτική αυτή διαδικασία από τις ανταγωνιζόμενες τοπικές ηγεμονίες στην άνοδο και επικράτηση μεμονωμένης κεντρικής αρχής ταυτίζεται με το μετασχηματισμό της πολιτείας σε μορφή και επίπεδο «κράτους»²³⁷. Υπό το πρίσμα αυτό, θεωρείται πως το πρώιμο στάδιο «κρατικοποίησης» κατά την προανακτορική περίοδο, με τους διάσπαρτους οικισμούς διαβαθμισμένης ισχύος και επιρροής, διαδέχεται η επέκταση των ορίων και της δύναμης συγκεκριμένης θέσης, ενώ η τελική μορφή του ανακτορικού συστήματος αντανάκλαται στον διοικητικό μηχανισμό που χρησιμοποιεί τα αρχεία Γραμμικής Β' γραφής.

Έτσι, καθώς η λατρεία εξελίσσεται ταυτόχρονα με την πορεία προς μία συνθετότερη και αυστηρώς ιεραρχική μορφή κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, φαίνεται πως αναπροσαρμόζει και ενσωματώνει στο δυναμικό της την ποικιλία των θρησκευτικών συνηθειών και πεποιθήσεων που υπήρχαν στο σύνολο της μεσοελλαδικής επικράτειας²³⁸, ενώ, παράλληλα, υιοθετεί

²³⁴ Wright 1994, 38 & 1995a, 343-45 & 2008, 249, French 1971..

²³⁵ Wright 1995a, 341-5.

²³⁶ Wright 2008, 242-244.

²³⁷ Shelmerdine 1999, 555-576.

²³⁸ Wright 1995a, 346-7.

επιλεκτικώς και μετουσιώνει μινωικά θρησκευτικά σύμβολα, τελετουργικά σκεύη, τις τεχνικές της εικονογραφίας και της σφραγιδογλυφίας, προκειμένου να εκφραστεί η ιδεολογία της αναδυόμενης μυκηναϊκής αριστοκρατίας²³⁹. Στην εικόνα αυτή δεν μπορούν να παραλειφθούν η επικοινωνία με τους λαούς της Εγγύς Ανατολής, από όπου οι παραλληλισμοί επιβάλλουν την ιδέα του δανεισμού και της προσομοίωσης συγκεκριμένων στοιχείων στα μυκηναϊκά δεδομένα και ζητούμενα, ενώ ταυτόχρονα επιβεβαιώνουν την ένταξη και ενεργό συμμετοχή των μυκηναϊκών ανακτορικών επικρατειών στο διεθνές πλαίσιο της ΥΕΧ στην Ανατολική Μεσόγειο.

Το αναδυόμενο μυκηναϊκό έθος/ήθος χαρακτηρίζουν σαφώς πολλά περισσότερα στοιχεία από όσα πριν σημειώθηκαν, σε γενικές, ωστόσο, γραμμές, και ανάμεσα στις τρεις μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές ή μεταβάσεις στον ηπειρωτικό χώρο, πρωτοστατεί η ίδρυση και ισχυροποίηση των ανακτορικών κέντρων, και κατά συνέπεια οι θρησκευτικοί συσχετισμοί που πηγάζουν από το φαινόμενο αυτό. Στις μεταβάσεις αυτές, χρειάζεται να σημειωθεί πως εμπερικλείονται εύλογα οι ενέργειες του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και όχι μόνον της ελίτ, αν και οι επενέργειες της ανόδου της τελευταίας είναι αυτές που ωθούν τις εξελίξεις²⁴⁰. Η περίοδος μετά την πτώση των ανακτόρων που συνέβη στην ΥΕ ΙΙΒ2 τελική περίοδο, όπως και η περίοδος πριν από τον σχηματισμό των ανακτόρων, τα δύο άλλα σημεία βαρύτητας στη γενική πορεία κοινωνικής εξέλιξης²⁴¹, εμφανίζονται εξίσου σημαντικά και προσδιοριστικά του μυκηναϊκού καθεστώτος, δίνοντας αλλά και λαμβάνοντας σημασία από το εξελισσόμενο θρησκευτικό «γίγνεσθαι»²⁴².

Η σύνθεση των μέχρι στιγμής δεδομένων αποκαλύπτει πως οι μυκηναϊκές λατρευτικές πρακτικές περιλαμβάνουν αιματηρές θυσιαστήριες τελετές, τελετουργικά/ιερά γεύματα και μεγάλα εορταστικά θρησκευτικά συμπόσια, σπονδές, αφιερωματικές αναίμακτες προσφορές, τελετουργικές πομπές, καθώς και χορούς²⁴³. Οι έμπυρες προσφορές αποτελούν αντιλεγόμενο ζήτημα σχετικά με την ένταξή τους στο μυκηναϊκό λατρευτικό τυπικό, κατά μεγάλο ποσοστό εξαιτίας της δυσκολίας ασφαλούς ταύτισης αυτών, με βásiμα ωστόσο αντεπιχειρήματα, που προωθούν ουσιαστικά την συζήτηση. Νέα ευρήματα τις τελευταίες δεκαετίες αλλά και ανασκοπήσεις παλαιότερου υλικού απέδωσαν σημαντικά δεδομένα αναφορικά με την τελετουργική πρακτική των έμπυρων προσφορών στη μυκηναϊκή θρησκεία, φανερώνοντας, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, την χρήση μιας εξειδικευμένης

²³⁹ Hägg 1984, 121 & 1985, 207-210 & 1996, 601-602, Whittaker 2001..

²⁴⁰ Maran 2015, 278.

²⁴¹ Maran 2015, 278, 280-281.

²⁴² Whittaker 2015, 613-614.

²⁴³ Hägg 1998, 99-113, Whittaker 2004, 102-3.

τελετουργικής πρακτικής, η οποία εκπλήρωνε συγκεκριμένες λατρευτικές ανάγκες, με τις οποίες εκφράζονται, συμπλέκονται, και επαναδιαπραγματεύονται αξίες και πεποιθήσεις θρησκευτικό-κοινωνικής και πολιτικής φύσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 : ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ ΓΡΑΜΜΙΚΗΣ Β

Οι πινακίδες από τα ανάκτορα της Πύλου, της Κνωσού, της Θήβας, των Μυκηνών και της Τίρυνθας συνιστούν αρχεία οικονομικής φύσεως, που σκοπό έχουν να καταγράψουν, να οργανώσουν και να καταστήσουν ελέγξιμη την διοικητική και οικονομική λειτουργία των μυκηναϊκών ανακτόρων. Σε τέτοιας φύσεως αρχεία οι μαρτυρίες περί θρησκείας προβάλλονται ως έμμεσες πληροφορίες αναφορικά με τις ενέργειες που συνέθεταν το ευρύ πλαίσιο λειτουργίας του θρησκευτικού τομέα, συμπλέκοντας, ωστόσο, την σφαίρα της θρησκείας στις λειτουργίες της πολιτικής και οικονομικής διαχείρισης των ανακτορικών κέντρων, αποκαλύπτοντας με τον τρόπο αυτό τη σημαίνουσα θέση αυτής μέσα στο πλαίσιο της μυκηναϊκής ανακτορικής κοινωνίας. Αν και στις μαρτυρίες των κειμένων δεν εμφανίζονται ρητές δηλώσεις αναφορικά με τις τελούμενες λατρευτικές πρακτικές, την εκτελεστική μέθοδο που ακολουθούσαν ή το σύστημα πίστης πίσω από αυτές, υπό τη μορφή ύμνων ή θεοπισμένων εντολών²⁴⁴, η παρουσίαση μέσα από την οπτική γωνία του οικονομικού ενδιαφέροντος δεν μειώνει την αξιοπιστία τους²⁴⁵.

Οι θρησκευτικές πληροφορίες των πινακίδων αναφέρονται σε συγκεκριμένες πτυχές της ανακτορικής διοίκησης και οικονομίας που σχετίζονταν άμεσα με τη διεξαγωγή των θρησκευτικών τελετουργιών, δραστηριότητες που από την πλευρά του ανακτόρου ήταν σημαντικό να καταγράφονται τακτικώς και με κάθε απαραίτητη προσδιοριστική λεπτομέρεια²⁴⁶. Η έλλειψη άμεσων πληροφοριών δεν αναιρεί την ύπαρξη συγκεκριμένων θρησκευτικών αναφορών καθώς και ευρύτερων καταγραφών με περισσότερο ευδιάκριτο θρησκευτικό περιεχόμενο, στοιχεία που οριοθετούν το πλαίσιο του ανακτορικού ενδιαφέροντος και τον χαρακτήρα της ανακτορικής συμμετοχής στα θρησκευτικά δρώμενα, εκφράζοντας παράλληλα με τον τρόπο αυτό το επίσημο επίπεδο της θρησκείας, τον επίσημο χαρακτήρα της ή την κρατική πτυχή της λατρείας²⁴⁷.

Έχει διατυπωθεί η άποψη πως τα στοιχεία των πινακίδων μπορεί να επικεντρώνονται στα θέματα που απασχολούσαν ιδιαίτερος το ανάκτορο, αντανακλούν, ωστόσο, ταυτόχρονα την περιορισμένη ανάμιξη του στην περιφερειακή οικονομική δραστηριότητα²⁴⁸, εμπερικλείοντας με τον τρόπο αυτό τον κίνδυνο υπερτονισμού της σπουδαιότητας του κέντρου στον τρόπο

²⁴⁴ Chadwick 1985, 191-2, Hiller 2011, 170.

²⁴⁵ Ruipérez – Melena 1990, 182.

²⁴⁶ Bendall 2001, 445, Palaima 2008, 342-343.

²⁴⁷ Hägg 1981, 35-40 & 1995, 387-390, Dickinson 1994, 397-9.

²⁴⁸ Halstead 2001, 38-9.

λειτουργίας της μυκηναϊκής ανακτορικής οικονομίας²⁴⁹. Ο Killen επισημαίνει πως οι πληροφορίες των πινακίδων φαίνεται πως δεν αποκαλύπτουν το σύνολο της μυκηναϊκής ανακτορικής οικονομίας, και, πιθανότατα, ούτε το σύνολο των οικονομικών ενεργειών ενός και του αυτού ανακτόρου, δεδομένου πως συγκεκριμένοι σημαντικοί τομείς, όπως η κεραμική παραγωγή και οι εγχώριες και διεθνείς εμπορικές συναλλαγές, δεν εμφανίζονται στις καταγραφές²⁵⁰. Η αφενός μη ισορροπημένη αφετέρου σημαίνουσα κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο οικονομική εικόνα του αρχαιικού υλικού, πιστοποιεί την επιλεκτική φύση των ανακτορικών αρχείων, το γεγονός δηλαδή της πρόθεσης διαλογής και κλίσης υπέρ της καταγραφής συγκεκριμένων δεδομένων²⁵¹.

Στην εικόνα αυτή, χρειάζεται να σημειωθεί το γεγονός της αποσπασματικής διάσωσης των αρχείων, κριτήριο το οποίο, ωστόσο, δεν μπορεί πλέον να οριστεί ως καθοριστικό, βάσει του συνδυασμού του αριθμητικού ποσοστού, της χωρικής διασποράς αλλά και της τυπικής επαναλαμβανόμενης εμφάνισης συγκεκριμένων στοιχείων. Το κριτήριο της αποσπασματικότητας συγκαταλέγεται σαφέστερα στην ιδιότητα της εποχικότητας των ανακτορικών καταγραφών, της πιθανότητας συμπληρωματικής καταγραφής σε άλλο υλικό και στον παράγοντα της χρονολόγησής τους²⁵². Ο παράγοντας της χρονολόγησης αποκτά τον σημαίνοντα ρόλο της τοποθέτησης του αρχαιικού υλικού σε περιορισμένη χρονική περίοδο, συγκεκριμένα την τελευταία φάση της ύστερης ανακτορικής περιόδου, ενώ οι εμφανιζόμενες λιγοστές εξαιρέσεις δηλώνουν χρήση του συστήματος καταγραφής αλλά και πιθανή σταδιακή εξάπλωση της λειτουργίας του από την πρόωμη ανακτορική περίοδο²⁵³.

Στα θρησκευτικά συμφραζόμενα, η ανακτορική ενασχόληση συγκεκριμενοποιείται αφενός στον τομέα των θρησκευτικών προσφορών και τη διοργάνωση μεγάλων θυσιαστικών εορτών, αφετέρου στην κατοχή γαιών ή τις οικονομικές δραστηριότητες των ίδιων των «θεών», δηλαδή των ιερών τους, των θρησκευτικών αξιωματούχων αλλά και των κοσμικών αξιωματούχων που ανά περιστάσεις επιφορτίζονται με θρησκευτικά

²⁴⁹ Killen 1985, 243, 255, Lupack 2008a..

²⁵⁰ Killen 1985. & 2008., Halstead 1992, 57-86, Bendall 2001, 448 & Voutsaki – Killen 2001, 7.

²⁵¹ Bennet 2007a, 175-210, Killen 2008, 180.

²⁵² Shelmerdine – Bennet 2008, 307.

²⁵³ Η χρονολόγηση των πινακίδων βάσει των αποθέσεων τους στις ανακτορικές θέσεις προσδιορίζεται στην Τελική ΥΕΠΒ2 περίοδο, με ορισμένες, ωστόσο, εξαιρέσεις, οι οποίες τοποθετούνται στην ΥΕ III Α1/Α2 περίοδο (ομάδα πινακίδων από το αρχείο της Πύλου, δύο σύνολα πινακίδων από το ανάκτορο της Κνωσού, Οικία Πετσα Μυκητών, Ίκλαινα Μεσσηνίας, Άγιος Βασίλειος Λακωνίας) (αναλυτική παρουσίαση της χρονολόγησης στο Driessen 2008.. Βλ. επίσης Shelton 2002-03, 387-396, Aravantinos – Vasilogamvrou 2012., Κοσμόπουλος 2013.).

καθήκοντα²⁵⁴. Σε γενικές γραμμές και σύμφωνα με το γενικό μοτίβο των «οφειλών» που διατρέχει τις καταγραφές²⁵⁵, αναγνωρίζονται οι θρησκευτικές υποχρεώσεις από και προς το ανάκτορο και η φροντίδα για τη συστηματική τήρηση αυτών, ενώ παράλληλα αναδεικνύεται στην περίπτωση του θρησκευτικού τομέα η αυξημένη βαρύτητα της σπουδαιότητας του κέντρου στην οργάνωση και διεξαγωγή εορταστικών θυσιαστικών συμποσίων με ιδιαίτερα αυξημένο αριθμό συμμετεχόντων, ή άλλων θρησκευτικών εορτών σε καθορισμένο ημερολογιακά καθεστώς²⁵⁶, επιβεβαιώνοντας σε κάθε περίπτωση την κοινωνική σημασία των θρησκευτικών δρώμενων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αποτελεί ίσως σημαντική διαπίστωση το γεγονός πως ποσοστό περίπου 20% από το σύνολο των πινακίδων Γραμμικής Β ασχολείται οικονομικώς άμεσα και θρησκευτικώς έμμεσα, πάντως εμπεριστατωμένα, με τον τομέα της θρησκείας²⁵⁷. Οι μαρτυρίες για τη φύση, την οργάνωση και διεξαγωγή των τελετουργιών της μυκηναϊκής θρησκείας μπορούν να διακριθούν σε έξι ευρείς τομείς. Γνωστοποιούνται, λοιπόν, ονόματα θεοτήτων και ιερά ή ιεροί χώροι, ονόματα εορτών και ονόματα μηνών που φαίνεται πως ανακλύπτουν αποκλειστικά σε καταγραφές θρησκευτικού περιεχομένου²⁵⁸, θρησκευτικές προσφορές, ονομασίες αντικειμένων που αποτελούν τον χρησιμοποιούμενο ιερατικό/τελετουργικό εξοπλισμό, τίτλοι θρησκευτικών αξιωματούχων ή προσδιορισμοί ατόμων που σχετίζονται με τον τομέα της λατρείας, και, τέλος, ένα γενικότερο λεξιλόγιο θρησκευτικών αναφορών²⁵⁹.

Πιο συγκεκριμένα, στις θρησκευτικές πληροφορίες των καταγραφών κατατάσσονται τα είδη των προσφορών που στέλνονταν σε σειρά θεοτήτων στα ιερά τους, σε ιερούς χώρους ή/και σε ιερατικό προσωπικό, οι χορηγίες από και προς το ανάκτορο, από και προς διάφορα πρόσωπα, περιφερειακά κέντρα ή επιλεγμένα εργαστήρια²⁶⁰ μέσα στο πλαίσιο τέλεσης συμποσίων ή άλλων θρησκευτικό-κοινωνικών εορτών και δράσεων, οι οποίες είτε διοργανώνονται είτε υποστηρίζονται είτε εποπτεύονται από το ανάκτορο²⁶¹, αξιωματούχοι που οι τίτλοι τους αναφέρονται σε δραστηριότητες που

²⁵⁴ Killen 2001a, 436-438 & 2006, 93, Lupack 1999, 25-34 & 2006, 89-108, Varias García C. 1999..

²⁵⁵ de Fidio 2001, 18.

²⁵⁶ Palaima 1995. & 2004., Wright 1996. & 2004a. & 2004b., Shelmerdine 1997. & 1999., Bendall 2004. & 2007..

²⁵⁷ Bendall 2001, 446. Η Bendall η οποία μελέτησε τις ποσότητες ελαίου από τη σειρά Fr της Πύλου, που προορίζονταν για θρησκευτικές προσφορές, συμπέρανε πως αυτές συνιστούν μικρό ποσοστό από το σύνολο των πόρων ελαίου του ανακτόρου αλλά σίγουρα όχι ασήμαντο (Bendall 2001, 447-450 & 2004, 179).

²⁵⁸ Weilhartner 2005, 98, 182.

²⁵⁹ Hiller 2002-3, 230-1.

²⁶⁰ Shelmerdine 1988, 360, Lupack 2008a. & 2011, 207-217.

²⁶¹ Killen 1998, 422 & 2001, 435, Palmer 1992, 481-486 & 1994, 101-103, Bendall 2007, 72-75.

εκτελούσαν ως συντελεστές θρησκευτικών τελετουργιών (σε αρχεία που καταγράφουν ανακτορικό προσωπικό, διανομή ποσοτήτων τροφής ή γαιοκτησίες²⁶²), και, τέλος, θεότητες αλλά και ιερατικό προσωπικό που έχουν στην κατοχή τους γαίες, κοπάδια αλλά και άλλο προσωπικό. Με τον τρόπο αυτό, οι θρησκευτικές προσφορές, οι συνδεδεμένες ενέργειες και δράσεις καθώς και τα συσχετιζόμενα πρόσωπα εμφανίζονται και εκλαμβάνονται ως απαραίτητα στοιχεία για τη λειτουργία του τομέα της λατρείας.

Εστιάζοντας στον τομέα των θρησκευτικών προσφορών, αυτές συγκεκριμενοποιούνται βάσει της συχνής εμφάνισης και της συνδυαστικής παρουσία(ση)ς καθορισμένων ειδών σε καταγραφές ευδιάκριτου περιεχομένου σχετιζόμενου με τη θρησκεία/λατρεία, δηλαδή βάσει κυρίως της αποστολής τους σε θεότητες, ιερά, και θρησκευτικό προσωπικό, ανά ειδικές (εορταστικές) περιστάσεις ή κατά τη διάρκεια συγκεκριμένου μήνα, ή για τον μήνα αυτόν, δηλαδή πιθανότατα σε μηνιαία βάση²⁶³. Καθότι η συνδυαστική ένταξη όλων των στοιχείων αυτών, ή των περισσότερων, σε ενιαία καταγραφή δεν υφίσταται στο περιβάλλον των πινακίδων, η κατανόησή μας ότι το περιεχόμενο αυτών των καταγραφών σχετίζεται με θρησκευτικά ζητήματα ενισχύεται σε αρκετές περιπτώσεις και από άλλα κριτήρια, όπως η ομάδα στην οποία ανήκει λειτουργικά η πινακίδα, ο γραφέας αλλά και το σημείο εύρεσης, καθώς και η κοινή εμφάνιση και σύγκριση όρων σε διαφορετικού χαρακτήρα καταγραφές. Με τους τρόπους αυτούς, συνεπώς, προσδιορίζονται τα θρησκευτικά συμφραζόμενα του προσφερόμενου είδους και της σχετικής δραστηριότητας²⁶⁴.

Ένα αρχικό πρόβλημα αναφορικά με τις θρησκευτικές προσφορές εντοπίζεται στο γεγονός πως στις περισσότερες περιπτώσεις οι καταγραφές δεν εξειδικεύουν την προσφορά ως παρεχόμενη αποκλειστικά προς την θεότητα, ή το ιερατικό της προσωπικό ή το ιερό της κτίσμα, δηλαδή δεν δηλώνουν ρητά τις δραστηριότητες και τις πρακτικές χρήσης στις οποίες οι προσφορές αναλογούν. Τα στοιχεία αυτά θεωρούνται αναμενόμενα και γνωστά σε κείμενα στενογραφικού χαρακτήρα, με παροχή 'τυπικών' πληροφοριών στον γνώστη του εορτολογίου, του θρησκευτικού δρώμενου και των ευρύτερων τεκταινομένων, με αποτέλεσμα, ακριβώς γι' αυτό, να μην αναφέρονται περαιτέρω -άμεσες- πληροφορίες για τη συγκεκριμένη χρήση των προσφορών στο θρησκευτικό τελετουργικό τυπικό. Παρόλα αυτά, οι ειδικοί παραλήπτες, ο ειδικός σκοπός και τα είδη των προσφορών με ενδείξεις σχετικές με ειδική ποιότητα ή ρηματικό/επιθετικό/ονοματικό προσδιορισμό

²⁶² Olivier 1960., Weilhartner 2012, 207-208.

²⁶³ Palaima 2004, 225.

²⁶⁴ Killen 2006, 84-86.

που συμπληρώνει τη λειτουργία τους, σε συνδυασμό με τη χαρακτηριστική δήλωση μικρών ποσοτήτων ως διαφοροποιητικό κριτήριο²⁶⁵ (σχετιζόμενη ίσως με αποκλειστική προσφορά προς τη θεότητα²⁶⁶), διαφωτίζουν τον ρόλο των προσφορών αυτών ως συνδεδεμένων με θρησκευτικές πρακτικές, υπονοούν δηλαδή τις πρακτικές χρήσης τους και, κατά συνέπεια, τη σύνδεσή τους με τελετουργικές πρακτικές.

Αν εστιάσουμε στον τομέα των διαφαινόμενων πρακτικών και σχετικών τελετουργιών, αντιλαμβανόμαστε πως σημαντικό ποσοστό των θρησκευτικών προσφορών αφορά ζώα προς θυσία (βοοειδή, αιγοπρόβατα και χοίρους) και τελετουργική βρώση στα επίσημα εορταστικά συμπόσια²⁶⁷, καθώς και την παροχή σταθερής ποικιλίας αναίμακτου χαρακτήρα προϊόντων, δηλαδή τροφές, όπως κρασί, ελαιόλαδο, μέλι, σιτάρι, κριθάρι, τυρί, σόκα (και άλλους καρπούς)²⁶⁸ για συμποτικές τελετές, τελετουργική κατανάλωση και άλλη τελετουργικού χαρακτήρα χρήση, αρωματικά έλαια ρευστά ή σε μορφή αλοιφής για τέλεση σπονδών, ραντισμό, επάλειψη, και, πιθανότατα, τελετουργική καύση²⁶⁹. Από κοινού σημειώνονται προσφορές μαλλιού και υφασμάτων²⁷⁰, καθώς και σκεύη, αντικείμενα και έπιπλα ως σύνεργα τελετουργικού εξοπλισμού, τα οποία παρέχονται αποκλειστικά από το ανάκτορο²⁷¹. Ανάμεσα στα στοιχεία αυτά εμφανίζονται μαρτυρίες που αφορούν στο στοιχείο της φωτιάς και τη χρήση του εντός τελετουργικού περιβάλλοντος, υποδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό σε ορισμένες περιπτώσεις την πιθανότητα ειδικότερης συσχέτισης των αναφορών με τελετουργικές δράσεις έμπυρης διαχείρισης.

Η πιο ισχυρή μαρτυρία περί τέλεσης έμπυρων προσφορών προέρχεται από το αρχαικό υλικό της Πύλου και από τη συμπλήρωση των ΡΥ Εα 102 και Εα 107, που πραγματοποίησε ο Melena, όπου και καταγράφεται το σύνταγμα ουσιαστικού προσδιορισμένου με θεωνύμιο σε γενική πτώση. [εικ.2]

ΡΥ Εα 102

di-wo-nu-so-jo , e-ka-ra GRA 2 T 6 [

Diwonusojo eskharā (Διονύσου εσχάρα)

Στο σύνταγμα αυτό, η εσχάρα προσδιορισμένη από θεωνύμιο με δήλωση κτήσης ή ιδιότητας φαίνεται πως ανταποκρίνεται στη μετωνυμική δήλωση

²⁶⁵ Killen 2006, 82-84.

²⁶⁶ Weihartner 2012, 229-230.

²⁶⁷ Bendall 2007, 203-221.

²⁶⁸ Wright 2004a. & 2004b., Killen 1994. & 2001. & 2004..

²⁶⁹ Shelmerdine 1985., Fappas 2009, 104-106, 281-283.

²⁷⁰ Ruipérez – Melena 1990, 169-171, 249-254, Shelmerdine 2002, 309-337.

²⁷¹ Killen 1998., Palaima 2000..

ιερού κτίσματος ή ιερού χώρου του Διονύσου, όπου το κατεξοχήν αντικείμενο/όργανο της λατρευτικής μεθόδου αντικαθιστά το μέρος που το περιέχει. Με τον τρόπο αυτό, το προσδιοριζόμενο όνομα, υποδηλώνοντας συνεκδοχικά και την εκτελούμενη ενέργεια, ανταποκρίνεται στην εννοιοδότηση της εσχάρας ως εστίας για θυσίες, ως κατασκευής δηλαδή που λειτουργεί ως βωμός του θεού για το άναμμα της πυράς και την καύση των προσφορών²⁷².

Στη συγκεκριμένη καταγραφή δεν καθίσταται σαφές εάν η εσχάρα αποτελεί σταθερή ή φορητή κατασκευή, αλλά η άμεση -λεξικογραφημένη προσδιοριστικά με ιδιότητα κτήσης- σύνδεση με το θεωνύμιο, συνιστά στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της θεώρησης περί συγκεκριμένης, σταθερής, κατασκευής που λειτουργούσε ως βωμός του θεού εντός του ιερού του χώρου²⁷³. Οι συμπληρωματικές καταγραφές της ποσότητας του απαιτούμενου σιταριού (GRA), εφόσον προέρχονται από πινακίδες γαιοκτησίας (σειρά Ea), για κλήρους γης που είτε κατέχονται είτε παρέχονται για εκμίσθωση και υπεκμίσθωση²⁷⁴, δηλώνουν το μέγεθος της έκτασης γης που σχετίζεται με την «εστία Διονύσου»²⁷⁵, και κατά συνέπεια συνηγορούν υπέρ της αναφοράς σε προσδιορισμό τόπου, από όπου και επιτελείται η παραγωγή-παροχή των προϊόντων²⁷⁶. Βάσει των στοιχείων αυτών, αφενός αναδεικνύεται η τελετουργική λειτουργία του στοιχείου της φωτιάς συνδυασμένη με συγκεκριμένο τύπο βωμού που λειτουργούσε ως εστία, αφετέρου ενισχύεται η σύνδεση της εσχάρας-βωμού με την τελετουργική καύση προσφορών, εφόσον πρόκειται για σταθεροποιημένο βωμό θεού που αντικαθιστά το σύνολο του ιερού χώρου, και διακρίνει, ταυτόχρονα, όχι μόνον (την εκτελεστική μέθοδο για) τη λατρεία του αλλά και τον ιερό του τόπο.

Στις πινακίδες της συλλογής E καταγράφεται αναλυτικά η σημαντική για το ανάκτορο ιερή περιοχή της *pa-ki-ja-ne* (*Σφαγιάνες), η οποία σε δύο άλλες πινακίδες συνιστά την περιοχή όπου πραγματοποιείται η εγκαθίδρυση/μύηση του άνακτα (PY Un 2), και όπου αποστέλλονται πολύτιμες προσφορές σε σειρά θεοτήτων στα ιερά τους, με κυρίαρχη την

²⁷² Melena 2000-01, 357-360 & 2001, 36-37, 48, Duhoux 2008, 363-364, Weilharter 2016, 396-397.

²⁷³ Στις πινακίδες της Κνωσού δύο ιερά θεοτήτων που καταγράφονται ως κάτοχοι (κοπαδιών) προβάτων και ανήκουν στην Πότνια και τον Ερμή, λεξικογραφούνται με το επιθετικό παράγωγο *po-ti-ni-ja-we-jo* και τη γενική πτώση *e-ma-a2-o* των θεωνυμίων αντίστοιχα (Weilharter 2016, 397).

²⁷⁴ Ruipérez -Melena 1990, 145-146.

²⁷⁵ Killen 2006, 106 υποσημ. 80.

²⁷⁶ Ο Killen προτάσσει στο είδος των καταγραφών του σιταριού GRA(NUM)+PE(-MA) την κατοχή γης, έναντι των ποσοτήτων των παραγόμενων προϊόντων, θεωρώντας τον συνδυασμό ως τυποποιημένη ένδειξη του μεγέθους των γαιοκατοχών (Killen 2006, 79).

Πότνια (PY Tn 316)²⁷⁷. Στην πινακίδα En 609, που θεωρείται η πρώτη τη σειρά στις πινακίδες γαιοκτησίας (η *pa-ki-ja-ne* αναφέρεται και στις ‘συγκεντρωτικές’ σειρές Ep, En), το εισαγωγικό σχόλιο αναφέρεται σε σαράντα ‘ομάδες’, ανάμεσά τους και δεκατέσσερις *te-re-ta* (*telestas*) που κατέχουν κλήρους γης της θέσης, και τους οποίους ενδέχεται να απέκτησαν ως αντάλλαγμα ανάληψης υποχρέωσης παροχής υπηρεσιών²⁷⁸. Δεν εμφανίζονται πάντοτε ως κύριοι της γης την οποία εκμισθώνουν στους υπόλοιπους, ενίοτε παρουσιάζονται να εκμισθώνουν και οι ίδιοι τμήμα γης (*o-na-to*) από κάποιον άλλο *tereta*. Στις πινακίδες γαιοκτησίας της *pa-ki-ja-ne* αναφέρονται θρησκευτικοί αξιωματούχοι, ως υψηλά τη τάξει μέλη της θρησκευτικής -και βάσει των αναφορών εξίσου της κοσμικής- ιεραρχίας, όπως η *erita ijereja* (Ep 704), ο *we-te-re-u ijereu* (Ep 539), η *karawiporo ijereja* (κλειφόρος-κλειδούχος, Ep 704)²⁷⁹, καθώς και άλλα πρόσωπα ως προσωπικό των ιερών. Ανάμεσα σε αυτά, ο *ru-ka-wo* *πυρκάφος, (φύλακας της ιερής φωτιάς) και ο *mi-ka-ta* (μίκτης θρησκευτικών προσφορών)²⁸⁰ [εικ.5], πρόσωπα ή ‘επαγγελματικές’ ιδιότητες που εμφανίζονται, ωστόσο, και με παράλληλο κοσμικό χαρακτήρα²⁸¹.

Τα συνολικά στοιχεία φανερώνουν πως πάνω από το ήμισυ των κατονομαζόμενων κατόχων γης στην *pakijane* αναφέρονται με την ιδιότητα του «δούλου ή της δούλης του θεού», ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρονται ακόμη δούλοι ή δούλες της ιέρειας ως ιδιοκτήτες μισθωμένης γης²⁸² [εικ.6]. Σε άλλες πινακίδες, ειδικές και προνομιούχες περιπτώσεις γαιοκτησίας που δεν υπόκεινται σε τέλη ή δεν εμπεριέχουν κάποιον ειδικό τύπο υποχρέωσης, και συνδέονται με τον θεό, με θρησκευτικό προσωπικό αλλά και ανώτερους αξιωματούχους, δηλώνονται από τους όρους *e-to-ni-jo* και *ka-ma*²⁸³. Έτσι, σημαντικές εκτάσεις γης στην περιοχή της *pakijane* κατέχει π.χ. ο *e-ge-ta*, ο οποίος έχει *etonijo* και ο οποίος σε άλλες καταγραφές αναφέρεται μαζί με ιερατικούς αξιωματούχους, επειδή πιθανότατα ανήκει στην κατηγορία των κοσμικών αξιωματούχων που ενίοτε επιφορτίζονται με θρησκευτικά καθήκοντα²⁸⁴.

Μία δεύτερη εικόνα για τον τύπο της εσχάρας ως τελετουργικού φορητού εξοπλισμού, αυτή τη φορά δηλαδή ως κινητή εστία²⁸⁵, προσλαμβάνουμε από τη σειρά Ta του γραφέα 2 και πάλι από το αρχειακό

²⁷⁷ Killen 1985, 244 & 1994, 71-72 & 2008, 165.

²⁷⁸ Bennett 1983, 46-7.

²⁷⁹ Palmer 1963, 207-212, Lindgren 1973, 54-56.

²⁸⁰ Olivier 1960, 34-35, 47-56, Gérard-Rousseau 1968, 20-21.

²⁸¹ Weilhartner 2016, 402.

²⁸² Palmer 1963, 190-1, Ruy Pérez - Melena 1990, 237.

²⁸³ Morpurgo-Davies 1963, 126, Ruijgh 1967, 320.

²⁸⁴ Lindgren 1973, 10, 54, Killen 2001, 176.

²⁸⁵ Killen 1998, 422.

υλικό της Πύλου. Η σειρά Τα συγκροτείται από δεκατρείς πινακίδες με σκοπό την καταγραφή ανακτορικού κινητού εξοπλισμού για εορταστικό συμπόσιο, το οποίο επιτελούνταν για την περίπτωση της τοποθέτησης του *Augēwās* στη θέση του *dāmokoro* από τον *wanax* (Ta 711.1)²⁸⁶. Οι καταγραφές ποικίλων αντικειμένων από τη σειρά Τα δύναται να κατατμηθούν σε τέσσερις λειτουργικές ενότητες σκευών, επίπλων και αντικειμένων, τα οποία ανταποκρίνονται σε αντίστοιχες συλλογικές πρακτικές χρήσης²⁸⁷. Ανάμεσα σε αυτές, μία λειτουργική ενότητα, που εμφανίζεται συγκεντρωμένη σε ενιαία καταγραφή, περιλαμβάνει σύνεργα που σχετίζονται με λειτουργία πυράς και εστίας, εφόσον σημειώνονται ένας *au-te* (*austēr*, <αυῶ, αὐῶ, 'καίω, ανάβω φωτιά'), δύο *pu-ra-u-to-ro* (*puraustron*, 'τσιμπίδα'), ένα *qa-ra-to-ro* (*skwalathron* = *skaleuthron*²⁸⁸, *spalathron*, 'fire-rake'), και δύο *e-ka-ra* (εσχάρα)²⁸⁹. [εικ.3]

Ta 709

.2b au-te 1 pu-ra-u-to-ro 2 qa-ra-to-ro 1 e-ka-ra, a-pi-qo-to, pe-de-we-sa 1 e-ka-ra, i-to-we-sa, pe-de-we-sa, so-we-ne-ja, au-de-we-sa-qe 1

Η μία από τις δύο εσχάρες περιγράφεται ως *au-de-we-sa* (*audeswensa*, με *au-do-*), όρος που αναφέρεται πιθανόν σε τύπο διακόσμησης, διατηρώντας από κοινού *i-to-* (*i-to-we-sa*, *histowensa*, με 'ιστό, ορθοστάτη') και *pe-de-* (*pe-de-we-sa*, *pedwensa*, με 'πόδι'). Ο χαρακτηρισμός της εσχάρας συμπληρώνεται με τον προσδιορισμό *so-we-ne-ja* (όντας ή με *so-we-no-*), όρος που αντιστοιχεί είτε στην ύπαρξη 'αύλακας'-'ράβδωσης', είτε σε υλικό κατασκευής ή διακοσμητική ταινία, ή σε διακοσμητικό/κατασκευαστικό μοτίβο²⁹⁰. Όντας ή με *soweno-* και με ελεφαντοστέινα *audea* περιγράφονται επίσης σκαμνιά και θρόνοι. Στο σύνολο του κινητού εξοπλισμού περιλαμβάνονται περίτεχνα διακοσμημένοι με ενθέματα γλυπτών μορφών (ανθρώπινες κεφαλές, μιξογενή όντα, βουκράνια, μορφές πουλιών, χταποδιών, λιονταριών, αλόγων) και άλλων θεμάτων (πιθανόν σπείρες) από πολύτιμα υλικά -ελεφαντοστό, χρυσό, έβενο, lapis lazuli, κόκκινο²⁹¹ - θρόνοι, σκαμνιά και τράπεζες, διάφοροι τύποι *di-ra* κυπέλλων, ρηχά δοχεία, προχοϊτικά αγγεία, αρύταινα, έξι τριποδικοί λέβητες, δύο αλυσίδες, δύο διπλοί πελέκεις και δύο ξιφίδια²⁹². Τα αγγεία της τελετουργικής σκευής έχουν θεωρηθεί μεταλλικά, ενώ ορισμένα από τα

²⁸⁶ Killen 1998, 421.

²⁸⁷ Farmer - Lane 2016, 52.

²⁸⁸ **σκάλευω** = ανακινώ, υποκινώ, υποδαυλίζω, αναδεύω, ανασκαλεύω, αναμοχλεύω, σκαλίζω · *ἄνθρακας*, σε Αριστοφ., Λουκ. (Lidell - Scott 2007, *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού*).

²⁸⁹ *Docs.*², 324.

²⁹⁰ *Docs.*², 338, *DMic.II*, 301, Farmer - Lane 2016, 54.

²⁹¹ *Docs.*², 340-342, 346.

²⁹² *Docs.*², 332-348, 496-500, Palaima 2000, 236-237 & 2004, 233, Farmer - Lane 2016, 52 tbl.3, 53-55.

αντικείμενα ίσως αποτελούσαν κειμήλια²⁹³. Υπό το πρίσμα της μεταλλικής κατασκευής, τα ρηχά δοχεία, που αφορούν πιθανότατα σε υποδοχείς σπονδών, έχουν ερμηνευτεί και ως 'θερμαστές' (boiling-pans) ή πύραυλα²⁹⁴.

Ο Palaima θεώρησε τους πελέκεις και τα ξιφίδια ως θυσιαστικά εργαλεία και το συμπόσιο ως κοινοτικό²⁹⁵, ενώ ο εξοπλισμός και η συνοδευτική τελετή τοποθετείται και εντός του κεντρικού μεγάρου²⁹⁶, στοιχεία που το ένα δεν αποκλείει το άλλο, όπως έδειξε η Bendall με την ιεραρχική κατανομή ατόμων, αλλά και εξοπλισμού από τις ανακτορικές αποθήκες της Πύλου. Ο εξοπλισμός προοριζόταν για θυσιαστικά συμπόσια επί των παρακείμενων αυλών του κεντρικού συγκροτήματος και με επίκεντρο την αίθουσα του θρόνου²⁹⁷. Το τελετουργικό δρώμενο με πολιτική και κοινωνική διάσταση, βάσει του συνόλου των στοιχείων, δεν μπορεί επίσης να αμφισβητηθεί²⁹⁸. Οι ποσοστιαίες αναλογίες και οι καταγραφές δύο αντικειμένων στη συγκεκριμένη πινακίδα ερμηνεύονται με βάση το τοιχογραφικό διάκοσμο από το κεντρικό μέγαρο της Πύλου με αναλογία 1:2, δηλαδή με δύο άτομα ανά μία τράπεζα και αντίστοιχους θρόνους και σκαμνιά σε συμποτική δραστηριότητα, καθώς και με τοιχογραφικές μαρτυρίες τελετουργικών πομπών (Πύλος, Τίρυνθα, Θήβα)²⁹⁹. Οι Farmer και Lane επισημαίνουν, όσον αφορά τις καταγραφές του εξοπλισμού για τη διαχείριση πυράς, την ύπαρξη ενός εργαλείου για το άναμμα και ενός για τη διαχείριση των υπολειμμάτων, αλλά δύο *pu-ra-u-to-ro* και δύο *e-ka-ra*, στοιχεία που συσχέτισαν με τα δύο κύρια πρόσωπα (*da-mo-ko-ro* και άνακτα) της δράσης, την οποία θεώρησαν ως κοινή ενέργεια ανάμματος/φροντίδας για τη διατήρηση της πυράς, αλλά και από κοινού τέλεση έμπυρων προσφορών (πιθανώς και σπονδών), επί της κεντρικής εστίας του μεγάρου³⁰⁰. Χωρίς να υποδεικνύεται απαραίτητα αλλά και χωρίς να αποκλείεται η συγκεκριμένη συσχέτιση και διάταξη, η αναφορά σε δύο πύραυστρα και δύο εσχάρες πιθανώς υποδηλώνει την παράλληλη χρήση τους, διαχωρισμένη ανά διακοσμημένη και μη εσχάρα (;), ίσως εκ μέρους των δύο προσώπων.

Σε άμεση σύνδεση με το τελετουργικό επίπεδο που προβάλλεται, χαρακτηρίζεται και η διαφαινόμενη δράση ως τελετουργική, υποθέτοντας πως πρόκειται για καύση προϊόντων επί των φορητών εστιών, δηλώνοντας, ωστόσο, γενικότερα τη συμβολική μεταχείριση του στοιχείου της φωτιάς.

²⁹³ Palaima 2004, 234.

²⁹⁴ Chadwick 1958, 118-119, *Docs.*², 325, 337.

²⁹⁵ Palaima 2004, 233-234.

²⁹⁶ Farmer - Lane 2016, 51.

²⁹⁷ Bendall 2004, 112-124.

²⁹⁸ Wright 2004b., Shelmerdine 1997, 579, Killen 2006, 100-101, υποσημ.62.

²⁹⁹ Palaima 2000, 237.

³⁰⁰ Farmer - Lane 2016, 62.

Πάντως, η αναφορά των δύο *e-ka-ra* σε συσχέτιση με τέτοιου είδους συνοδευτικό εξοπλισμό ενισχύει την λειτουργία τους ως φορητές εστίες-βωμούς έμπυρων προσφορών, στοιχείο που, παράλληλα, βάσει της ύπαρξης διακριτού εξοπλισμού, πιθανόν 'τελετουργοποιεί' και τα υπόλοιπα επιμέρους στάδια διαχείρισης πυράς με τελετουργικό χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, η περίτεχνη διακόσμηση προβληματίζει αναφορικά με τη χρήση φωτιάς, υποδεικνύοντας είτε περιορισμένης κλίμακας πυρά είτε τη χρήση κάρβουνων, ιδίως εάν το (ένα) σκεύος θεωρηθεί ως επαναχρησιμοποιούμενος εξοπλισμός³⁰¹. Σε κάθε περίπτωση, δηλώνεται πιθανότατα η μη καταστροφική χρήση του στοιχείου της φωτιάς ή ίσως τονίζεται ο διαχωρισμός των δύο *e-ka-ra*. Η διακόσμηση, όπως θεωρούν οι Farmer-Lane, ενδεχομένως να σχετίζεται με τη βάση ή τις βάσεις του σκεύους όπου στεκόταν³⁰², στοιχείο, ωστόσο, που δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια στις περιγραφές/καταγραφές. Η περιγραφή των *e-ka-ra* παραπέμπει σε συγκεκριμένα αντικείμενα με ευδιάκριτα χαρακτηριστικά αλλά και διακοσμήσεις, στοιχεία που ήταν (προφανώς) απαραίτητα για την επιλογή τους στην τέλεση του συγκεκριμένου γεγονότος, προσανατολίζοντας την σκέψη στους δύο κύριους εκτελεστές της δράσης, και την αξία του δρώμενου, όσον αφορά την παρουσία και συμμετοχή του άνακτα.

Οι ιδιότητες του άνακτα μέσω της στενής σχέσης του με τη λατρεία, έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται συνολικά μέσα από τα δεδομένα των πινακίδων, δεν προσδιορίζουν σχετικά με τη θεϊκή ή ανθρώπινη υπόσταση του μυκηναίου ηγεμόνα, συμπλέκουν, ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό τον τίτλο του με τη σφαίρα της λατρείας και δηλώνουν τον σημαίνοντα ρόλο του στα θρησκευτικά δρώμενα. Η σύνδεση του ανώτατου μέλους της μυκηναϊκής αριστοκρατίας με τη θρησκεία δεν εμφανίζεται ως τυπική ή επιφανειακή, καθώς μέσα στις αρμοδιότητες και τα ενδιαφέροντά του είναι η επίβλεψη, οργάνωση και χορηγία μεγάλων θρησκευτικών εορτών μέσα στο ανάκτορο και εκτός αυτού, η παροχή μεγάλου τμήματος των προσφορών σε διάφορες θεότητες, ιερά και θρησκευτικό προσωπικό, ενώ, ταυτόχρονα ο ίδιος λαμβάνει προσφορές με επίδειξη σεβασμού θεϊκού χαρακτήρα, συγκεντρώνοντας κατά συνέπεια στο πρόσωπό του πέραν της κοσμικής και ισχυρή θρησκευτική εξουσία³⁰³. Τα στοιχεία των ανακτορικών αρχείων, που αφορούν στην τελευταία και τελική φάση εξέλιξης του ανακτορικού συστήματος διοίκησης, και που τονίζουν την ενεργό συμμετοχή του άνακτα στα θρησκευτικά δρώμενα, δηλώνουν, όπως πολύ εύστοχα το έθεσε η Shelmerdine, εκείνο το

³⁰¹ Το στοιχείο της επανάχρησης ενισχύεται από την περιγραφή ενός τριποδικού λέβητα (*ti-ri-ro*) ως *ke-ka-u-me-no* (Ta 641.1b).

³⁰² Farmer – Lane 2016, 54.

³⁰³ Hägg 1995, 390, Lupack 2014, 163-178.

σημείο όπου ο θρησκευτικός ρόλος του άνακτα παρουσιάζεται περισσότερο ευκρινής σε σύγκριση με τον διοικητικό του ρόλο³⁰⁴.

Οι υπόλοιπες μαρτυρίες που υποδεικνύουν και πιθανώς σχετίζονται με τελετουργική καύση περιστρέφονται γύρω από το ουσιαστικό *tu-wo* (*thuwo*, θύος < θύω, 'προσφέρω με καύση, προκαλώ καπνό'³⁰⁵). Το ουσιαστικό απαντάται στον πληθυντικό αριθμό *tu-we-a* (*thuwa*, θύεα) στην πινακίδα Un 267 από την Πύλο ως γενικός όρος που χαρακτηρίζει και ομαδοποιεί διάφορα υλικά, τα οποία παραδίδονται από τον ανακτορικό αξιωματούχο *a-ko-so-ta* (*Alxoita*) στον αρωματοποιό *tu-we-ta* (*Thuwesta*, Θυέστα)³⁰⁶. Η πινακίδα αυτή περιγράφει τη διαδικασία που ακολουθούσε η παραγωγή αρωματικών ελαίων/αλοιφών στην Πύλο, η οποία συνιστά εν γένει μία από τις κύριες βιοτεχνικές δράσεις της ανακτορικής οικονομίας, κατά την οποία πρώτες ύλες (αρωματικά φυτά, βότανα καθώς και ρητίνες) παραδίδονταν σε εξειδικευμένους (και λιγιστούς) αρωματοποιούς, οι οποίοι καταγράφονται ονομαστικά στις πινακίδες, με σκοπό την παρασκευή των τελικών προϊόντων³⁰⁷. Από τη συγκεκριμένη καταγραφή πληροφορούμαστε επιπρόσθετα πως η χρήση αρωματικών φυτικών ουσιών (κορίανδρος, κύπερος) καθώς και μέλι, από κοινού με παράδοση κρασιού, μαλλιού και των αδιευκρίνιστων προϊόντων *KAPO* και *157, προοριζόταν για παραγωγή αρωματικής αλοιφής μέσω της διαδικασίας βρασμού³⁰⁸. Ο *a-ko-so-ta* αποτελούσε ανώτατο ανακτορικό αξιωματούχο, εφόσον ανήκε σε έναν από τους τέσσερις ισχυρούς *συλλογείς* (με μεγάλα κοπάδια προβάτων)³⁰⁹, ενώ, παράλληλα, έχει επισημανθεί πως το όνομα του αρωματοποιού Θυέστη συμβαδίζει απόλυτα με το επάγγελμά του³¹⁰.

Στην ΡΥ Un 249 ο αρωματοποιός *pi-ra-jo* (*Philaios*) καταγράφεται με τον χαρακτηρισμό *po-ti-ni-ja-we-jo* (*potniauweyos*), όντας δηλαδή στην υπηρεσία της Πότνιας³¹¹, ενώ η πινακίδα ΡΥ Un 219 καταγράφει ποικιλία αρωματικών ουσιών, που παρέχονται σε θεότητες, προσωπικό των ιερών, τους ανώτερους ανακτορικούς αξιωματούχους και άλλα πρόσωπα³¹². Ο όρος *tu-wo* απαντάται στην πρώτη σειρά της καταγραφής αυτής, αλλά η ακροφωνική εισαγωγή των αρωματικών ουσιών δεν διευκολύνει την ταύτισή τους (*KO*- κορίανδρος, *MA*-

³⁰⁴ Shelmerdine 2007, 46.

³⁰⁵ Λήμμα= θύω: θύος, θύον (θύωω, θύωμα) (Lidell – Scott [2007], *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού*).

³⁰⁶ *Docs.*², 534, *DMic.II*, 100, Duhoux 2008, 342.

³⁰⁷ Shelmerdine 1985., Fappas 2009, 14-15.

³⁰⁸ Fappas 2009, 57.

³⁰⁹ Killen 1995, 213-217.

³¹⁰ Duhoux 2008, 342.

³¹¹ *DMic.II*, 161-163, Shelmerdine 1984, 83, Lupack 2008a, 119.

³¹² Olivier 1959, 175-181, Bendall 2007, 246-255.

θέτο»³²⁰ και σε παραπλήσιο σημασιολογικό συνδυασμό, από τον οποίο, όμως, λείπει πλέον η άμεση αναφορά και σύνδεση με την πρακτική της καύσης, την οποία υποδεικνύει το ρήμα *θυώ*.

Έχει, επίσης, επισημανθεί πως η δήλωση του *o-te* (όταν), όποτε αυτό εμφανίζεται σε καταγραφές, επιδεικνύει τελετουργικές δραστηριότητες³²¹. Στην TH Fq 126, οι τρεις πρώτοι αποδέκτες των ποσοτήτων κριθαριού είναι οι *ma-ka*, *o-po-re-i* και *ko-wa*, εκ των οποίων τη μεγαλύτερη ποσότητα λαμβάνει ο πρώτος αποδέκτης (*ma-ka*), όρος που πιθανόν αντιστοιχεί σε θεωνύμιο (*ma-ka* / *Mā Gā*, 'Μητέρα Γη')³²². Ο συνδυασμός των στοιχείων ενισχύει τη σύνδεση της καταγραφής με θρησκευτικό περιεχόμενο και συγκεκριμένη τελετουργική δράση (διαβάζοντας ενδεχομένως «όταν θύον αφ(καθ)ιερώνεται»). Κατά συνέπεια, το θύον (τα θύεα, αρωματικές ουσίες ή συστατικά, των άλλων καταγραφών) αναλογούν ίσως σε τελετουργική καύση και έμπυρη προσφορά³²³. Στην αποδοχή της περίπτωσης αυτής, ο Duhoux επισημαίνει το άτυπο ή παράτυπο γεγονός της χρήσης της συγκεκριμένης δραστηριότητας ως χρονολογικό μοτίβο, προτείνοντας την ανάγνωση «όταν ο Θύων ετάφη» (θέτο με τη σημασία του θήκε)³²⁴.

Οι σειρές πινακίδων Fq, Gp και Ft από το ανάκτορο της Θήβας έχουν απασχολήσει σε σημαντικό βαθμό τους μελετητές, όσον αφορά τον βαθμό και τον τρόπο ταύτισης του θρησκευτικού περιεχομένου, προσδίδοντας ταυτόχρονα πλείστα νέα στοιχεία³²⁵. Ο Killen επισημαίνει τα ενισχυτικά

³²⁰ Aravantinos-Godart-Sacconi 2001, 185, Ruijgh 2006, 160, Hiller 2011, 192-193.

³²¹ Palaima 2000-2001, 481, για τελετουργικές δραστηριότητες κοσμικού χαρακτήρα, Killen 2006, 100-101, υποσημ.62, για τελετουργικές δραστηριότητες με συναίρεση κοσμικού χαρακτήρα και θρησκευτικών πρακτικών.

³²² Η *ma-ka* (*Mā Gā*) ακολουθείται με την ίδια σειρά -αλλά όχι πάντοτε άμεσα- από τον *o-po-re-i* (Ορῶρηι, 'Οπώρης' και την *ko-wa* (*Korwā*, 'Κόρη'), οι οποίοι έχουν θεωρηθεί ως 'η ιερή τριάδα' (με αντιστοιχία στις θεότητες Δήμητρα, Ζευ ή Διόνυσο και Κόρη) (Aravantinos-Godart-Sacconi 2001, 364, Aravantinos 2010, 61, Ruijgh 2003, 221-223), όχι χωρίς αμφισβητήσεις και επισήμανση των δυσκολιών για τις αποδόσεις των όρων στη δοτική πτώση, στην οποία πάντοτε εμφανίζονται οι παραλήπτες των προσφορών. Διαχωρίζονται, ωστόσο, οι ιδιαιτερότητες που προκύπτουν σχετικά με την *ma-ka*, βάσει του συνόλου των καταγραφών όπου απαντάται ο όρος και τα αντίστοιχα θρησκευτικά συμφραζόμενα (πινακίδες Κνωσού). Για την προβληματική βλ. Killen 2006, 100-104, καθώς και Duhoux 2008, 350-353, 370-371, 376-381, όπου και ανάλυση για τους υπόλοιπους αποδέκτες της TH Fq 126. Όσον αφορά τον *o-po-re-i* ο Palaima προτείνει και το *opi-*ores* (βουνά), αντί του 'προστάτη των φρούτων', αλλά θεωρεί τον όρο ανθρώπωνύμιο (Palaima 2000-01, 479).

³²³ Aravantinos 2010, 61.

³²⁴ Duhoux 2008, 364, 371, επισημαίνοντας και συζητώντας τον διαχωρισμό του όρου σε δύο λέξεις.

³²⁵ Επίσης, τα σφραγίσματα Wu των Θηβών, κατά γενική συμφωνία των μελετητών, καταγράφουν εισερχόμενες στο ανάκτορο παροχές ποικίλων προϊόντων για θυσιαστικά συμπόσια (πάνω από το ήμισυ των αναφορών αφορά μεμονωμένες εισαγωγές ζώων), και συνδέονται με 'θρησκευτικές' πινακίδες όπως οι Un 138 και 718 της Πύλου (Piteros-Olivier-

κριτήρια για τη θρησκευτική ερμηνεία των καταγραφών αυτών, όπως οι εξαιρετικά μικρές ποσότητες, η φύση των προσφορών, τοπικοί προσδιορισμοί με κατάληξη κατεύθυνσης *-de* που συνιστά ένδειξη ιερών, άτομα που οι τίτλοι τους αντανakλούν παράλληλες δραστηριότητες σε σχέση με θρησκευτικές τελετές, η συχνότητα συσχέτισης με καταγραφές ευδιάκριτου θρησκευτικού περιεχομένου (κυρίως τη σειρά Fh της Πύλου, καθώς και την F (1) 51 και σειρά Fh της Κνωσού)³²⁶. Παράλληλα, τοποθετεί στα ευρύτερα θρησκευτικά συμφραζόμενα τις ενδείξεις που υποδεικνύουν την πρακτική χρήση και λειτουργία των προσφορών, δηλαδή την παροχή ποσοτήτων στερεών και υγρών τροφών ως αναλογίες για την συμμετοχή προσώπων/ομάδων στην επιτέλεση συμποσίων, βάσει του συνδυασμού συγκεκριμένων παραληπτών³²⁷.

Η χρονική εισαγωγή με *o-te*, στην αρχή της καταγραφής και με σχεδόν πανομοιότυπη διάταξη με την Fq 126, εμφανίζεται σε μία ακόμη πινακίδα της σειράς Fq (TH Fq 130, το δεξιό και το κατώτερο τμήμα λείπουν), από την οποία παραθέτουμε τις δύο πρώτες σειρές. Η τρίτη και τελευταία καταγραφή χρονικής αναφοράς με *o-te* εμφανίζεται στην TH Fq 254+255.

TH Fq 126 .1 *o-te tu-wo-te-to* ma-ka HORD T 1 V [...]

TH Fq 130 .1 *o-te o-je-ke-te-to* ma-ka HORD T 2 [...]
 .2 *o-po-re-i V 2 ko-wa Z 2 [...]*

TH Fq 254+255 .1 *de-qo-no* HORD T 1 V 2 Z 3 ***o-te a-pi-e-qe ke-ro-ta***
 .2 ***pa-ta*** ma-ka HORD T 1 V 2 Z 2 a-ko-da-mo V 2

Το δυσερμήνευτο *o-je-ke-te-to* αποδόθηκε ως παθητικός αόριστος του ρήματος (αν-)οίγνυμι (ανοίγω) με τη σημασία 'στην περίπτωση του ανοίγματος'³²⁸, ή σε γενική συσχέτιση με δραστηριότητα/διαδικασία 'ανοίγματος'³²⁹. Η εξίσου δύσκολη μεταγραφή του επόμενου χρονικού προσδιορισμού αποδόθηκε ως 'όταν όλοι οι γέροντες (γερουσία) ήρθαν σε παρουσία-συγκέντρωση'³³⁰, στοιχείο που ο Killen θεωρεί πως, ακόμα και αν δεχτούμε ότι ισχύει, θα μπορούσε να συσχετιστεί -συγκεκριμένα να εορταστεί- με μία θρησκευτική

Melena 1990, 172, 174, 181, Aravantinos 1991, 249-250, Killen 1994, 70-72, Bendall 2004, 105-112, Palaima 2004, 221).

³²⁶ Killen 2006, 81-92, 101, βλ. επίσης Killen 1994.

³²⁷ Killen 2004. & 2006.. Στις πινακίδες αυτές εμφανίζονται ως αποδέκτες προσφορών και ζώα, άλογα, όνοι, ίσως χοίροι, σκύλοι και χήνες (Aravantinos 2010, 61-62), και έχει προταθεί το ενδεχόμενο να αποτελούν θηριομορφικές θεότητες (Aravantinos-Godart-Sacconi 2001, 45-46, Roussioti 2001.), προβληματίζοντας πάντως για το ρόλο τους, καθότι δέχονται προσφορές (Killen 2006, 101 υποσημ.63, 103-106). Ο Duhoux επισημαίνει τη διαφορά ανάμεσα σε «ιερά ζώα» που ανήκουν στη θεότητα, και «θεοποιημένα ζώα» ως θηριομορφικές θεότητες ή και ως ζώα που συμβολίζουν τη θεότητα (2008, 377).

³²⁸ Chadwick 1998, 296.

³²⁹ Palaima 2003, 113-115.

³³⁰ Chadwick 1998, 298, Palaima 2003, 115.

τελετουργία³³¹. Συνθέτοντας τα στοιχεία και εστιάζοντας στις ΤΗ Fq 126 και 130, προσλαμβάνεται η διαπίστωση πως θύος και *o-je-ke* σε αδιάσπαστους όρους με κάποιον τρόπο -θέτο, αποδίδοντας με την λεξική αυτή επιλογή ίσως τυποποιημένη πράξη και πρακτική, που σχετίζεται με προσφορές/παροχές κριθαριού, και με περιστάσεις που μπορούν να διακριθούν για τον τελετουργικό τους χαρακτήρα. Σε όλες τις περιπτώσεις, η άμεση λεξιλογική συσχέτιση των *tu-we-a* με την πρακτική της τελετουργικής καύσης αποδυναμώνεται, αν και ταυτόχρονα καθίσταται σαφές πως αυτά συνδέονται με την παρασκευή αρωματικών ελαίων και πιθανότατα αρωματικού θυμιάματος, ως έργο των σημαντικών για το ανάκτορο αρωματοποιών, ανάμεσα στους οποίους και ένας «ποτνιαίειος» (*potniaweyos*).

Η πρακτική της τελετουργικής καύσης θυμιάματος μαρτυρείται κατά πάσα πιθανότητα σε τοιχογραφική παράσταση του διακόσμου της ΥΚ Ι/ΥΜ ΙΑ «Δυτικής Οικίας» στο Ακρωτήρι Θήρας. Στην ανατολική πλευρά της εισόδου που συνδέει τα δωμ.4 και 5 της Οικίας απεικονίζεται νεαρή γυναικεία μορφή, πιθανόν ιέρεια, να κρατά πύραυνο με αναμμένα κάρβουνα επάνω στα οποία ρίχνει θυμίαμα ή στίγματα κρόκου (ουσία κίτρινου χρώματος), επιτελώντας πράξη που σχετίζεται πιθανότατα με τελετουργική δραστηριότητα και σκοπό³³² [εικ.7]. Στο εσωτερικό του δωμ.5 αποκαλύφθηκαν και άλλες τοιχογραφικές παραστάσεις, καθώς και τράπεζα προσφορών (στο περβάζι), δηλώνοντας πως τελετουργικές δραστηριότητες λάμβαναν χώρα εντός του δωματίου³³³. Η επιλογή της δραστηριότητας ως εικονογραφικό θέμα τοιχογραφικής παράστασης ενισχύει τον θρησκευτικό χαρακτήρα της σκηνής, και η απεικονιζόμενη πράξη επιβεβαιώνει την εφαρμογή της έμπυρης τελετουργικής πρακτικής στο χώρο του Αιγαίου³³⁴.

³³¹ Killen 2006, 101 υποσημ.62.

³³² Morgan 1988, 71, 85, 143-144, Ντούμας 1992, 47-57, 70, Papageorgiou 2000, 959-964.

³³³ Marinatos 1984, 34-51 & 1985, 220.

³³⁴ Kontorli-Papadopoulou 1996., Blakolmer 2000, 393-412.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ - ΙΕΡΑ

5α. ΚΥΝΟΡΤΙΟ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

ι) Εισαγωγικά στοιχεία

Το μυκηναϊκό υπαίθριο ιερό στο Κυνόρτιο όρος εντοπίζεται στη βόρεια πλαγιά του υψηλότερου επίπεδου του λόφου, συγκεκριμένα στα νότια του ναού του Απόλλωνος Μαλεάτα των ιστορικών χρόνων [εικ.10]. Η πρώτη, πολύ σύντομη, ανασκαφική έρευνα του χώρου διεξήχθη το 1896 από τον Π. Καββαδία, ενώ στη συνέχεια ο λόφος ανασκάφηκε συστηματικά από τους Ι. Παπαδημητρίου (1948-1951) και Β. Λαμπρινουδάκη (1974-1978). Τα αποτελέσματα των ανασκαφών, όσον αφορά τα κατάλοιπα των προϊστορικών χρόνων, σημειώνονται αναλυτικά σε ετήσιες ανασκαφικές αναφορές, και σε σημαντικό αριθμό διεξοδικών άρθρων, η συστηματική δημοσίευσή τους ωστόσο δεν έχει έως του παρόντος πραγματοποιηθεί.

Στη βόρεια πλαγιά της κορυφής του λόφου κτίζεται κατά τους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους (ΥΕ Ι περίοδος) εκτεταμένο άνδηρο, το οποίο υποστήριζε εξίσου εκτεταμένο βωμό στάχτης, με παχιά στρώματα τέφρας και πληθώρα ευρημάτων στο εσωτερικό του. Η ίδρυση του οργανωμένου υπαίθριου ιερού δεν συνδυάζεται με κατοίκηση στη συνολική έκταση του πλατώματος της κορυφής, καθώς οι πρόσφατες επανεξετάσεις του υλικού από τα διαδοχικά κτίσματα που είχαν εντοπιστεί προς νότον του υπαίθριου ιερού έδειξαν πως δεν υφίστανται μυκηναϊκά κτηριακά κατάλοιπα ανάμεσά τους³³⁵. Τα κτήρια αυτά αφορούν στον μικρό πρωτοελλαδικό οικισμό που ιδρύθηκε στη θέση με τέσσερις αλληλοδιάδοχες φάσεις κατοίκησης, την αρχική στην ΠΕ Ι περίοδο και τις τρεις ακόλουθες μέσα στη διάρκεια της ΠΕ ΙΙ περιόδου, στο τέλος της οποίας ο οικισμός εγκαταλείπεται, χωρίς σημάδια βίαιης καταστροφής. Η ΠΕ ΙΙΙ περίοδος αντιπροσωπεύεται με επιφανειακά κεραμικά ευρήματα ανάμεσα στα ερείπια των ΠΕ ΙΙ κτισμάτων, κυρίως στο βορειότερο τμήμα του πλατώματος της κορυφής, αλλά και με ευρήματα από το εσωτερικό σχετικά μεγάλων διαστάσεων ελλειψοειδούς λάκκου, ο οποίος ανοίχτηκε στο κέντρο του εν λόγω χώρου. Ο ελλειψοειδής αυτός λάκκος παραβίασε τα υποκείμενα ΠΕ ΙΙ κτίσματα και στρώματα, ενώ είχε επικαλυφθεί με λίθους. Βάσει της κεραμικής από το εσωτερικό του χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙΙ/ΜΕ περίοδο, και η σχετική με αυτόν δραστηριότητα έχει χαρακτηριστεί ως τελετουργική³³⁶. [εικ.11]

³³⁵ Theodorou-Mavrommatidi 2004, 1178.

³³⁶ Theodorou-Mavrommatidi 2010, 525.

Η μεσοελλαδική περίοδος αντιπροσωπεύεται, επίσης, στη συνολική έκταση του λόφου από διάσπαρτη, σημαντική σε ποσότητα και καλής ποιότητας, λεπτότεχνη και χρηστική κεραμική, κατά μεγάλο ποσοστό συγκεντρωμένη στη βόρεια πλαγιά, όπου και το μετέπειτα μυκηναϊκό υπαίθριο ιερό. Η κεραμική αυτή αναφέρεται ως προερχόμενη από την ευρύτερη περιοχή που κάλυπταν συνολικά η μυκηναϊκή εξέδρα, ο βωμός στάχτης, και το άμεσα συνδεδεμένο βοηθητικό κτήριο κάτω από τον σηκό του κλασικού ναού³³⁷, ενώ σημειώνονται δύο συγκεκριμένα σημεία εύρεσης, χωρίς την προσθήκη αναλυτικότερων πληροφοριών. Πρόκειται για σημείο από τη θεμελίωση τμήματος του πρώιμου μυκηναϊκού ανδρήρου, που κατέστη δυνατό να ανασκαφεί, και σημείο ανάμεσα στη μυκηναϊκή εξέδρα και την εξωτερική όψη του κλασικού ναού, όπου αποκαλύφθηκαν επίσης κατεστραμμένοι ΠΕ τοίχοι³³⁸. Η καλής ποιότητας μεσοελλαδική κεραμική αφορά κατά κύριο λόγο σε αγγεία πόσεως, τα οποία υποστηρίζουν, σύμφωνα με τους μελετητές, την διεξαγωγή συμποτικών τελετών είτε/και σπονδικών τελετουργιών στην περίοδο πριν την έναρξη της ΥΕΧ, πριν δηλαδή την ίδρυση του οργανωμένου υπαίθριου ιερού³³⁹, ωστόσο η πρόταση περί έναρξης της λατρείας στη διάρκεια της μεσοελλαδικής περιόδου³⁴⁰ δεν δύναται να κατοχυρωθεί.

Η αποσπασματική διατήρηση και η αδυναμία σύνδεσης των μεσοελλαδικών κεραμικών ευρημάτων με σταθερές κατασκευές και ευδιάκριτους χώρους, εξαιτίας της συνεχιζόμενης εντατικής δραστηριότητας στην περιοχή έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, δεν υποστηρίζει την ταυτοποίηση των λατρευτικών δραστηριοτήτων³⁴¹. Η Whittaker σημειώνει το ενδεχόμενο η τελετουργική σημασία της περιοχής να ανάγεται στην ΠΕ περίοδο, και να συνεχίζει πιθανόν με ανάλογο τρόπο στην ακόλουθη ΜΕ περίοδο, καθώς, όμως, δεν αποκαλύφθηκαν κτηριακά κατάλοιπα στην ενδιάμεση αυτή περίοδο, η εκδοχή της προέλευσης της μεσοελλαδικής κεραμικής από μη-λατρευτικά και μη-τελετουργικά περιβάλλοντα δεν μπορεί να αποκλειστεί³⁴².

³³⁷ Lambrinouidakis 1980, 43 & Λαμπρινουδάκης 1980β, 111-113, Theodorou-Mavrommatidi 2010, 521.

³³⁸ Οι ΠΕ αυτοί τοίχοι, καθώς και τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου, αποκαλύφθηκαν στα δυτικά του μυκηναϊκού ανδρήρου, παραβιασμένοι από τη θεμελίωση της όψης του κλασικού ναού, ενώ εδράζονταν πάνω στον φυσικό βράχο. Σε κοντινό σημείο αναφέρονται και άλλα ΠΕ κτηριακά κατάλοιπα, διαλυμένα και χρησιμοποιημένα στη θεμελίωση/στήριξη του μυκηναϊκού ανδρήρου, με ευρήματα χρηστικής κεραμικής (χύτρες), μολόλιθους και πηνία, ανάμικτα με μεσοελλαδική κεραμική, λίγα καμένα οστά και στάχτες (Λαμπρινουδάκης 1980α, 190 & 1991, 22).

³³⁹ Lambrinouidakis 2002, 214, Whittaker 2014, 80.

³⁴⁰ Λαμπρινουδάκης 1991, 21-22, Hägg 1996, 604 & 1997, 16.

³⁴¹ Dickinson 1994, 283.

³⁴² Whittaker 2014, 81.

ii) Κορυφή του Λόφου – ΠΕ III/ΜΕ Λάκκος

Ο ελλειψοειδής ΠΕ III/ΜΕ λάκκος, ανοιγμένος στο κέντρο του πλατώματος της κορυφής του λόφου, είχε διαστάσεις κατά προσέγγιση 3Χ4μ. και βάθος 0,80μ., ενώ είχε πληρωθεί με σημαντική ποσότητα κεραμικών αγγείων και οστών ζώων, και ήταν καλυμμένος με στρώση λίθων³⁴³ [εικ.11, 12]. Πάνω στους καλυπτήριους αυτούς λίθους σημειώνεται η εύρεση σχεδόν ακέραιου, θραυσμένου σε τμήματα, ΠΕ III μόνωτου υψίποδος ανοιχτού αγγείου με τριγωνικές διατρήσεις κάτω από το χείλος και ίχνη καύσης στο εσωτερικό του, πιθανότατα πύραυνο. Πανομοιότυπο σχεδόν ακέραιο σκεύος βρέθηκε και σε άλλο σημείο, στο βορειότερο τμήμα του πλατώματος της κορυφής, επίσης πάνω σε λίθους, στοιχείο που φανερώνει, κατά την ανασκαφεία, πως πρόκειται για ενιαίο οριζοντα/επίπεδο χρήσης³⁴⁴. Ο λάκκος περιείχε στο ανώτερο στρώμα του ανάμικτη ΠΕ III και μεσοελλαδική κεραμική, ενώ η κεραμική από το κατώτερο στρώμα ήταν αποκλειστικά μεσοελλαδικής περιόδου³⁴⁵. Στην πλειοψηφία της η μεσοελλαδική κεραμική από το εσωτερικό του λάκκου ανήκει στις αρχικές φάσεις της μεσοελλαδικής περιόδου³⁴⁶.

Συγκεκριμένα, στο κατώτερο στρώμα του λάκκου ανευρέθηκαν εννέα κύπελλα, τέσσερα κλειστά αγγεία, τρία μεγάλα ανοικτά αγγεία, δύο μαγειρικά σκεύη, δύο λεπίδες οψιανού, καθώς και λεπίδα και τμήμα εργαλείου από πυριτόλιθο. Από το ανώτερο στρώμα αναφέρονται 74 αγγεία πόσεως, 69 μεγάλα κλειστά αγγεία, 12 μεγάλα ανοικτά αγγεία, 14 μαγειρικά σκεύη, 14 λεπίδες οψιανού, λεπίδα και τμήμα εργαλείου από πυριτόλιθο, 2 τριπήρες, καθώς και λίθοι, εν μέρει σε στρώσεις ή ενιαίους προσανατολισμούς. Επιπλέον, στρώση με στάχτες και ίχνη καύσης σημειώνεται ως έδραση του κατώτερου στρώματος, ευρισκόμενη δηλαδή στον πυθμένα του λάκκου. Από το σύνολο των 762 οστών του εσωτερικού γεμίσματος (590 στο ανώτερο στρώμα και 172 στο κατώτερο στρώμα) που ανήκουν σε πρόβατα, βοοειδή, και χοίρους, ανάμεσά τους και κέρατο ελάφου, 19 οστά από το κατώτερο στρώμα και 33 οστά από το ανώτερο στρώμα σημειώνονται ως καμένα. Οι παρατηρήσεις αυτές ανήκουν σε προκαταρκτικό στάδιο της μελέτης³⁴⁷.

³⁴³ Η ανασκαφή του λάκκου πραγματοποιήθηκε μερικώς το 1977-78 από τον Β.Λαμπρινουδάκη και ολοκληρώθηκε από την Θεοδώρου-Μαυρομματίδη το 1998 (Theodorou-Mavrommatidi 2010, 525, και υποσημ.13).

³⁴⁴ Theodorou-Mavrommatidi 2004, 1179.

³⁴⁵ Theodorou-Mavrommatidi 2010, 525-526.

³⁴⁶ Whittaker 2014, 69-70, 80.

³⁴⁷ Theodorou-Mavrommatidi 2010, 525-526.

Στην περίπτωση του ΠΕ III/ΜΕ λάκκου, η σχετική δράση εκλαμβάνεται ως ενιαία πράξη εναπόθεσης όσον αφορά το σύνολο του κατώτερου στρώματος, και ως επαναλαμβανόμενη, ίδιου τύπου αλλά όχι συχνή δραστηριότητα, όσον αφορά το ανώτερο στρώμα, όπως υποδεικνύει η ανάμικτη κεραμική του στρώματος αυτού από τις διαδοχικές ενέργειες ανοίγματος και ξαναγεμίσιματος του λάκκου. Το ανώτερο στρώμα καλύπτει στην ουσία το χρονολογικό κενό μεταξύ κατώτερου στρώματος και εγκατάλειψης του ΠΕ II οικισμού, δικαιολογώντας την εύρεση ανάμικτης ΠΕ III και μεσοελλαδικής κεραμικής στο υψηλότερο αυτό επίπεδο, περιλαμβανομένου του ΠΕ III πυράννου ανάμεσα στους λίθους που κάλυπταν τον λάκκο³⁴⁸.

Η συσχετιζόμενη με τον λάκκο δραστηριότητα ερμηνεύτηκε ως τελετουργική, συνδεδεμένη με την εναπόθεση των υπολειμμάτων από την επιτέλεση περιοδικών τελετουργικών γευμάτων κοινοτικού χαρακτήρα, δράσεις που εκλαμβάνονται, επίσης, ως σημείο αναφοράς για τον επακόλουθο ιερό χαρακτήρα της περιοχής³⁴⁹. Σύμφωνα με την Θεοδώρου-Μαυρομματίδη, η οικιστική και ταφική δραστηριότητα στον χώρο, που σταμάτησαν από κοινού στο τέλος της ΠΕ II περιόδου, ακολουθούνται από δραστηριοποίηση διαφορετικού χαρακτήρα στην ΠΕ III και μεσοελλαδική περίοδο, στοιχείο που αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα και πιθανό συνδετικό κρίκο στη μετέπειτα ιδεολογική μετατροπή του χώρου σε ιερό/λατρευτικό τοπίο, καθώς και θρησκευτικό περιφερειακό κέντρο συνάντησης³⁵⁰.

Η κύρια σκοπιμότητα της δράσης εντοπίζεται στην έκφραση της αξίωσης χωρικής σύνδεσης στην άμεση περιοχή του εγκαταλελειμμένου ΠΕ οικισμού μέσω της επιτέλεσης τελετουργικών γευμάτων, υποστηρίζοντας με τον τρόπο αυτό την πρόθεση διατήρησης της μνήμης και αίσθησης της κοινής ταυτότητας. Η επαναλαμβανόμενη τελετουργική δράση του ανώτερου στρώματος εφόσον συνδυαστεί με την απουσία οικιστικής συνέχισης στον χώρο καθ' όλη τη διάρκεια της μεσοελλαδικής περιόδου (καθώς και της επακόλουθης ΥΕ περιόδου), θεωρείται πρόσθετη ένδειξη της συμβολικής σύλληψης του τοπίου, στοιχείο που οδήγησε με τη σειρά του στη μεταγενέστερη ανάπτυξη λατρευτικής δραστηριότητας σε εγγύς σημείο³⁵¹.

Όσον αφορά το οστεολογικό υλικό από τον λάκκο, οι προκαταρκτικές παρατηρήσεις σημειώνουν, πέραν των αντιπροσωπευόμενων ειδών, το πολύ

³⁴⁸ Theodorou-Mavrommatidi 2010, 526.

³⁴⁹ Theodorou-Mavrommatidi 2004, 1182.

³⁵⁰ Theodorou-Mavrommatidi 2004, 1179-1182.

³⁵¹ Theodorou-Mavrommatidi 2010, 526-530.

μικρό ποσοστό και από τα δύο στρώματα που ήταν καμένο, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις για τον βαθμό καύσης ή το είδος των ζώων στο οποίο αυτό ανήκε. Ο διαχωρισμός αυτός, πάντως, βάσει της μακροσκοπικής εξέτασης, των συγκεκριμένων οστών σε σύγκριση με το υπόλοιπο ποσοστό από το ίδιο σύνολο και τα αντίστοιχα στρώματα της απόθεσης, εμφανίζεται σαφής. Η ολοκλήρωση της εργαστηριακής εξέτασης είναι ωστόσο απαραίτητη για την πιστοποίηση διαφοροποιημένης διαχείρισης σχετικής με την καύση του μικρού ποσοστού των οστών, καθώς και για την προσθήκη αναλυτικότερων πληροφοριών (εμφάνιση ολόκληρων ή μη σκελετών, ανατομικά μέλη, σημάδια κοπής, ηλικία και ποσοστό αντιπροσώπευσης ειδών, διάρκεια μεταξύ της κατανάλωσης και απόθεσης). Σύμφωνα με την Whittaker, ο τελετουργικός χαρακτήρας του συνόλου της υποδεικνυόμενης δραστηριότητας προβάλλει επί τη βάση των στοιχείων ως ισχυροποιημένο ενδεχόμενο αλλά όχι αδιαμφισβήτητο³⁵².

iii) Ανάλυση

Προκειμένου οι εναποθέσεις που προέρχονται από τα κατάλοιπα ποικίλων τελετουργικών δραστηριοτήτων, ανάμεσά τους και τα τελετουργικά γεύματα, να χαρακτηριστούν τελετουργικές, δηλαδή «ειδικού τύπου» ή «δομημένες» εναποθέσεις, χρειάζεται να εμφανίζουν, κατά την Pakkanen, συγκεκριμένα αναγνωριστικά κριτήρια³⁵³. Η διαφοροποίηση που υφίσταται με μία πρακτικού/χρηστικού χαρακτήρα απόθεση των σχετικών υπολειμμάτων, η οποία είναι πιθανή ακόμη και όταν πρόκειται για τελετουργικά γεύματα, αφορά γενικότερα στην εκδήλωση υψηλότερου βαθμού οργάνωσης και τυποποίησης στην απόθεση, «επισημότητας», και έκδηλης ιδιαίτερης πρόθεσης, σε συσχέτιση με το περιεχόμενο και τον χώρο εύρεσης, σε συνάφεια με το ευρύτερο θρησκευτικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται³⁵⁴. Πιο συγκεκριμένα, χαρακτηριστικά γνωρίσματα όπως η ενότητα της υποδεικνυόμενης πράξης (ως μεμονωμένα, «μοναδικά», περιστατικά πέραν της πιθανής επανάληψης), ο σχεδιασμός, η τοποθέτηση/οριοθέτηση, και το σημείο εύρεσης, ο ενιαίος «χαρακτήρας» όπως και η χρονολόγηση των κεραμικών και άλλων συνευρημάτων, συστήνουν τις δράσεις αυτές όχι μόνον ως το τελικό αποτέλεσμα τελετουργικής δραστηριότητας αλλά και ως αυτούσιες τελετουργικές

³⁵² Whittaker 2014, 69-70, 80.

³⁵³ Οι δομημένες ή φροντισμένες εναποθέσεις αφορούν συνήθως στην τελευταία πράξη ενός ευρύτερου κύκλου τελετουργικής δραστηριότητας, και συνδέονται κυρίως με τελετουργίες καθιέρωσης, ίδρυσης ή λήξης (Pakkanen 2015, 41-42).

³⁵⁴ Pakkanen 2015, 26-49 (ιδιαίτερα 31-33).

πράξεις³⁵⁵, καθώς διαφωτίζουν την σκοπιμότητα της απόθεσης και τη μέθοδο απόδοσης της τελετουργικής συστοιχίας.

Έτσι, οι δομημένες εναποθέσεις ως δευτερογενείς αποθέσεις ποικιλίας ευρημάτων, από κοινού και καμένων καταλοίπων, που υπονοούν την τέλεση λατρείας, χαρακτηρίζονται από διαφοροποιημένη πρόθεση και «επισημότητα», που ανακλώνται πρωτίστως στην ιδιαίτερη φροντίδα σχεδιασμού. Η δομημένη εναπόθεση αναδεικνύει, επίσης, την επιλογή των προσφερόμενων ειδών, τη συσχέτιση μεταξύ τους, καθώς και την ενδεχόμενη σημασία που προσλαμβάνει ή απορρέει από το σημείο εύρεσης. Ο ιδιαίτερος τρόπος διαχείρισης των οστεϊκών καταλοίπων ενός τέτοιου συνόλου διαφοροποιεί, παράλληλα, την απόθεση από τα απορρίμματα του απλού καθημερινού γεύματος, προσφέροντας π.χ. διαγνωστικά στοιχεία για τη διάρκεια μεταξύ απόθεσης και κατανάλωσης, την πιθανή επανάληψη των σχετικών δραστηριοτήτων και την κλίμακα αυτών, καθώς και την τροποποιημένη πρόθεση βάσει κυρίως της επιλογής για την καύση τους³⁵⁶.

Σύμφωνα με τα περισσότερα από τα κριτήρια αυτά, τόσο το κατώτερο όσο και το ανώτερο στρώμα του λάκκου δύναται να χαρακτηριστούν ως δομημένες εναποθέσεις των υπολειμμάτων και του χρησιμοποιημένου εξοπλισμού από την παράθεση τελετουργικών γευμάτων. Τα αγγεία πόσεως, τα οποία υπερτερούν, ενισχύουν την υπόθεση για παράλληλες συμποτικές τελετές, ίσως και σπονδές, ενώ το σύνολο αντικειμένων και προϊόντων μεταφέρονταν στον χώρο (κλειστά αγγεία), όπου η προετοιμασία και κατανάλωση της τροφής πραγματοποιούνταν κατά χώραν (μαγειρικά σκεύη, ανοιχτά αγγεία). Χαρακτηριστικότερο, ωστόσο, γνώρισμα που υποδεικνύει φροντισμένη εναπόθεση σε σύγκριση με «οικιακά» απορρίμματα, και κατά συνέπεια προσανατολίζει στην κατεύθυνση περί τελετουργικής δραστηριότητας, αναδεικνύεται ο σχεδόν πανομοιότυπος παραλληλισμός των ευρημάτων μεταξύ ανώτερου και κατώτερου στρώματος, πέραν του επιλεγμένου χωρικού σημείου. Η κατώτερη απόθεση προσδιορίζεται, επίσης, με μεγαλύτερη ευκολία ως άπαξ γενόμενη πράξη, και συνεπώς ως ενδεικτικότερη του περιεχομένου της υποδεικνυόμενης δραστηριότητας, ενώ ο μικρός αριθμός των ευρημάτων της, που δηλώνει επιπλέον περιορισμένη συμμετοχή, χρειάζεται συγχρόνως να συγκριθεί με τις μεγάλες διαστάσεις του λάκκου.

Από την άλλη πλευρά, η επαναλαμβανόμενη αλλά μη συχνή, όπως υποστηρίζεται, δραστηριότητα του ανώτερου στρώματος, εφόσον η

³⁵⁵ Pakkanen 2015, 32, 38.

³⁵⁶ Halstead - Isaakidou 2004, 140-142, Wallesten - Ekroth 2013, 9-10, Pakkanen 2015..

χρονολογική διασπορά της κεραμικής αποδεικνύει τη διάρκεια, δεν μπορεί με περισσότερη ακρίβεια να παρακολουθηθεί. Βάσει των αναφορών και σχεδίων, προκειμένου να εναποτεθεί το ύστερο χρονολογικά κατώτερο στρώμα, το οποίο καλύπτει όλη την έκταση του πυθμένα, ξανανοιχτηκε το σύνολο του λάκκου³⁵⁷, διαταράσσοντας συνεπώς εξολοκλήρου την αρχική εμφάνιση των ανώτερων αποθέσεων. Έτσι, η μη εύρεση ομαδοποιημένων συνόλων στο ανώτερο στρώμα, και μέσω αυτών ο περαιτέρω προσδιορισμός της συχνότητας των δράσεων και της αριθμητικής συμμετοχής, οφείλεται πιθανότατα στο γεγονός πως για κάθε νέα απόθεση έσκαβαν διαφορετικό ή βαθύτερο σημείο στο λάκκο ή το σύνολο του λάκκου, επεκτείνοντας μάλλον αυτόν, παραμερίζοντας εν μέρει ή συνολικώς τις προγενέστερες αποθέσεις. Πάντως, ο σχεδόν επακριβής παραλληλισμός των ευρημάτων ανώτερου και κατώτερου στρώματος, υποδεικνύει τελετουργικές δραστηριότητες με ίδιο περιεχόμενο και ίδια τελική αντιμετώπιση, οι οποίες ξεκινούν κατά την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο και δεν προχωρούν πέραν των αρχικών φάσεων της μεσοελλαδικής περιόδου³⁵⁸.

Η συμπλήρωση της εικόνας των επιτελούμενων δραστηριοτήτων πραγματοποιείται μέσω του οστεολογικού υλικού. Η πραγματοποίηση τελετουργικών γευμάτων μέσω αιματηρών θυσιών προβάλλει ως ισχυροποιημένη υπόθεση, λόγω κυρίως της απομακρυσμένης θέσης του σημείου και τη μεταφορά ζώων σε αυτό, αλλά το ενδεχόμενο πρόταξης του τελετουργικού ενδιαφέροντος στην τελετουργική κοινή κατανάλωση δεν μπορεί να αποκλειστεί. Ωστόσο, η σκόπιμη καύση επιλεγμένου τμήματος των καταλοίπων των οστών συνιστά στοιχείο που συμβαδίζει σαφέστερα με συμβολική διαχείριση των προϊόντων, στηρίζοντας την υπόθεση περί τελετουργικής καύσης αυτών, που με τη σειρά της προϋποθέτει την επιτέλεση θυσιών. Η έμπυρη διαχείριση σκελετικών τμημάτων απογυμνωμένων οστών σε μικρό επίσης ποσοστό συγκριτικά με το υπολειπόμενο ενιαίο σύνολο, όσον αφορά κυρίως το κατώτερο στρώμα του λάκκου, ενισχύει το ενδεχόμενο αυτό. Σύμφωνα με την Whittaker, ενδεικτικότερο παράδειγμα πιθανής συμβολικής διαχείρισης από το σύνολο του οστεολογικού υλικού αποτελεί το κέρατο ελάφου που δεν συνοδεύεται από την εύρεση των οστών του υπόλοιπου σκελετού³⁵⁹.

Η ολοκλήρωση της ζωοαρχαιολογικής μελέτης, πέρα από τα σημάδια κοπής για τη συνολική μεταχείριση των ζώων (το αποσιώμενο ή μη κρέας), την αντιπροσώπευση ολόκληρων σκελετών, και τον αριθμό των

³⁵⁷ Theodorou-Mavrommatidi 2010, 532, fig.2.

³⁵⁸ Whittaker 2014, 69-70.

³⁵⁹ Whittaker 2014, 69-70.

χρησιμοποιούμενων ζώων, δύναται να προσδώσει διευκρινιστικότερα στοιχεία και για τη χρονική διάρκεια ανάμεσα στην τελετουργική κατανάλωση και την εναπόθεση, εάν δηλαδή η εναπόθεση ήταν άμεση ή τα οστά παρέμειναν εκτεθειμένα για μεγάλο διάστημα πριν θαφτούν. Η μελέτη, επίσης, από ένα τέτοιου είδους «κλειστό» σύνολο, όσον αφορά το κατώτερο στρώμα, όπου πιθανολογείται καλύτερος βαθμός διατήρησης, αναμένεται ενδεικτική. Τέλος, συμπληρωματικά στοιχεία πιθανής τελετουργικής καύσης άλλων συνοδευτικών τροφών (τριπηρές) δύναται να προσδώσει η μελέτη του στρώματος στάχτης στο κατώτερο επίπεδο του λάκκου, η καθαυτή διατήρηση της οποίας συνιστά πρόσθετο στοιχείο αξιολόγησης για την έμπυρη διαχείριση, ενώ η ανεύρεση του ΠΕ III πυράννου στην κάλυψη του λάκκου συνιστά πιθανόν επιπλέον στοιχείο τελετουργικής χρήσης του στοιχείου της φωτιάς, αν η σύνδεσή του με τον λάκκο θεωρηθεί ασφαλής.

Οι διαπιστώσεις αυτές καθοδηγούν και τα συμπεράσματα αναφορικά με τη συμβολική συνολική σήμανση του χώρου μέσω σχετικά ευρείας συμμετοχής τελετουργικών γευμάτων, και μέσω φροντισμένων εναποθέσεων των καταλοίπων τους στο σημείο. Βάσει του συνδυασμού, τα κίνητρα πίσω από το σύνολο της δράσης φαίνεται να σχετίζονται με την πρόθεση απόδοσης σημασίας στη θέση του εγκαταλελειμμένου οικισμού, συνδεδεμένης με μνημονικές λειτουργίες που υποστηρίζονται από την επιτέλεση επαναλαμβανόμενων τυποποιημένων τελετουργιών. Στην τελετουργική δράση και πρόθεση που αναγνωρίζεται στον λάκκο του Κυνόρτιου είναι εξίσου δυνατό να αποδοθεί «ταφική» διάσταση στη σηματοδότηση του χώρου, φέρνοντας στο προσκήνιο τις περίπλοκες κοινωνικές διαδικασίες και μεταβολές των υφιστάμενων δομών που λάμβαναν χώρα από την ΠΕ III περίοδο και κατά την πρώτη φάση της μεσοελλαδικής περιόδου στον ηπειρωτικό χώρο, μετά το τέλος των ανθρών ΠΕ II οικισμών³⁶⁰.

Η έλλειψη διευκρινιστικότερων στοιχείων για το εναπομείναν τμήμα της μεσοελλαδικής περιόδου που μεσολαβεί έως την ίδρυση του μυκηναϊκού υπαίθριου ιερού, όπου βάσει της διάσπαρτης κεραμικής προσδιορίζεται ίσως αυξημένη σημασία σε τελετουργίες πόσεως ή/και σπονδές³⁶¹, οδηγεί αναγκαστικά μόνον σε υποθέσεις αναφορικά με τη σταδιακή επένδυση λατρευτικής σημασίας στο τοπίο και διατήρηση αυτής. Οι υλικές ενδείξεις της ενδιάμεσης περιόδου δεν βοηθούν στην αποκρυστάλλωση της εικόνας.

³⁶⁰ Rutter 2001, 765-767. Βλ. επίσης Whittaker 2014, 38-71, για την πιθανότητα εξελικτικής συνέχειας σε ορισμένες ταφικές πρακτικές και τις συναφείς ιδεολογίες ανάμεσα στις περιόδους, όπως και Dickinson 2016, 317-335, για τις τελευταίες σκέψεις του μελετητή πάνω στο θέμα.

³⁶¹ Lambrinoudakis 2002, 214, Πέππα-Παπαϊωάννου 1985, 23, Whittaker 2014, 81.

iv) Υπαίθριο μυκηναϊκό ιερό

Η λατρευτική δραστηριότητα στο Κυνόρτιο εμφανίζεται επί τη βάση αδιαμφισβήτητων στοιχείων οργανωμένη στην πρώτη φάση της ΥΕΧ, στα χρονικά πλαίσια της οποίας θα πρέπει να ενταχθεί η έναρξη της συστηματικής λατρείας στην περιοχή³⁶². Η πρώτη περίοδος λειτουργίας του μυκηναϊκού υπαίθριου ιερού καλύπτει συνολικά την προανακτορική ΥΕ I-II περίοδο, όπως δείχνουν τα αγγεία αλλά και οι σφραγιδολίθοι που ανευρέθησαν στο αντίστοιχο στρώμα του βωμού τέφρας, ενώ η δεύτερη περίοδος χρήσης αφορά, επίσης συνολικά, τις ΥΕ III A-B περιόδους, φθάνοντας ίσως σε ένα προχωρημένο στάδιο της μετανακτορικής ΥΕ IIIΓ περιόδου³⁶³.

Το επίμηκες λίθινο ανάλημμα, που υποστήριζε και συνάμα καλυπτόταν από παχύ βωμό τέφρας, ήταν θεμελιωμένο στο όριο του φυσικού βράχου, προχωρούσε σε μήκος τουλάχιστον 10μ. και εκτεινόταν, πιθανότατα σε σχήμα Π, κάτω από την είσοδο στον μεταγενέστερο κλασικό ναό στα δυτικά, φθάνοντας σχεδόν έως τον μνημειώδη κλασικό βωμό στα ανατολικά³⁶⁴ [εικ.13, 14]. Σε τμήματα που κατέστη δυνατό να διερευνηθούν σε βάθος κάτω από τον μνημειώδη κλασικό βωμό (περαιτέρω ανατολικά καθώς και νοτιοανατολικά του μυκηναϊκού αναλήμματος), αποκαλύφθηκε σε ορισμένα σημεία ευθύς πάνω στον φυσικό βράχο αμιγές το μυκηναϊκό στρώμα τέφρας, έχοντας περιορισμένο πάχος και ενίοτε με λιγοστούς λίθους στη σύστασή του, ενώ σημειώνεται πως αυτό εκτεινόταν, παχύτερο και καθαρό από λίθους, κάτω από την ανατολική θεμελίωση του μνημειώδους κλασικού βωμού³⁶⁵ [εικ.15, 16]. Από το σύνολο του ανατολικού τμήματος του μυκηναϊκού βωμού τέφρας σημειώνεται, επίσης, πως τα πολυάριθμα αναθήματα βρίσκονταν σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης³⁶⁶. Τμήμα μυκηναϊκού καμπύλου τοίχου, που πιθανόν ανήκε σε αναλημματικό περίβολο του υπαίθριου ιερού χώρου και εδραζόταν ευθύς πάνω στον φυσικό βράχο, ανευρέθηκε στο ανατολικότερο σημείο της εν λόγω περιοχής³⁶⁷ [εικ.19].

Τα κατάλοιπα της μυκηναϊκής περιόδου στον λόφο συμπληρώνονται από την εύρεση σε υψηλότερο σημείο, συγκεκριμένα αμέσως στα νότια του κλασικού ναού, δεύτερου εκτεταμένου και χαμηλού αναλημματικού τοίχου, μήκους 27μ., ο οποίος στο δυτικό του όριο καμπτόταν προς νότον,

³⁶² Whittaker 2014, 81.

³⁶³ Λαμπρινουδάκης 1978, 208. Η Πέππα-Παπαϊωάννου (1985.) τοποθετεί τα υστερότερα ειδώλια σε προχωρημένη φάση της ΥΕ IIIΓ περιόδου.

³⁶⁴ Λαμπρινουδάκης 1978, 206 & 1991, 22.

³⁶⁵ Λαμπρινουδάκης 1986, 155-156.

³⁶⁶ Λαμπρινουδάκης 1983, 158-159.

³⁶⁷ Λαμπρινουδάκης 1991, 55.

προχωρώντας για ορισμένα μέτρα έως το σημείο όπου ο βράχος υψώνεται απότομα³⁶⁸ [εικ.18]. Το πλάτωμα-άνδηρο που σχηματιζόταν συγκροτούσε έναν από τους κύριους χώρους λατρευτικής δραστηριότητας του υπαίθριου μυκηναϊκού ιερού, όπου, κατά τον ανασκαφέα, λάμβαναν χώρα τα τελετουργικά συμπόσια³⁶⁹. Μικρών διαστάσεων τμήμα του δαπέδου του ανδρήρου ανευρέθηκε στα νότια, καλυμμένο από συμπαγές στρώμα με έντονα ίχνη καύσης, το οποίο περιείχε ανάμικτες στάχτες, απολαξεύματα λίθων, και κεραμική. Ανάλογα σημεία πακτωμένης τέφρας εντοπίστηκαν και ανατολικότερα επί του πλατώματος, υποστηριζόμενα από μικρές λίθινες συμπαγείς κατασκευές³⁷⁰. Στη διάρκεια του 1^{ου} αι. π.Χ. ανεγέρθηκε στο ίδιο σημείο, ακολουθώντας την πορεία των μυκηναϊκών τοίχων και ως επί το πλείστον πάνω σε αυτούς, ναόσχημος χαμηλός περίβολος, ο οποίος συνεχιζόταν και στην αδόμητη νότια πλευρά του χώρου. Ο ρωμαϊκός ναόσχημος περίβολος οριοθετούσε υπαίθριο λατρευτικό χώρο έμπυρων θυσίων, το δάπεδο του οποίου «υψώθηκε ανεπαίσθητα» σε σύγκριση με το μυκηναϊκό επίπεδο χρήσης³⁷¹.

Ο μυκηναϊκός υπαίθριος ιερός χώρος και βωμός τέφρας συνδέονται άμεσα με κατάλοιπα κτηρίου, το οποίο εντοπίζεται στα νοτιοδυτικά σε απόσταση 10μ. από τον βωμό τέφρας, κάτω πλέον από τον σηκό του κλασικού ναού³⁷² [εικ.13, 17]. Το μυκηναϊκό οικοδόμημα συγκροτούσαν τρία συνεχόμενα δωμάτια, στα δύο εκ των οποίων σημειώνεται η εύρεση κυλικών και κυπέλλων τύπου Βαφειού, σε αντιστοιχία με τα ευρήματα από τις επιχώσεις τέφρας του βωμού. Μάλιστα, τα αγγεία αυτά ανευρέθηκαν σε σωζόμενο σημείο δαπέδου στη γωνία ενός εκ των τριών δωματίων, όπου η επίχωση διατηρούσε έντονα σημάδια καύσης: «...στο χώρο εσωτερικά της γωνίας η επίχωση ήταν μαύρη και πολύ λιπαρή και κυρίως γεμάτη από σπασμένα αγγεία, κύλικες και κύπελλα των πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων»³⁷³. Η λειτουργία του παρακείμενου κτηρίου έχει ερμηνευτεί ως αποθηκευτική για τον τελετουργικό εξοπλισμό προς χρήση στο υπαίθριο ιερό, ενώ σημειώνεται πως οι μεταγενέστερες επεμβάσεις στο σημείο είναι ισχυρότατες³⁷⁴.

Καθώς το σύνολο των ευρημάτων από τον βωμό τέφρας δεν έχει συστηματικώς δημοσιευτεί, δυσχεραίνεται η στρωματογραφική κατηγοριοποίηση αυτών. Ωστόσο, δύο παρατηρήσεις του ανασκαφέα

³⁶⁸ Λαμπρινουδάκης 1983, 179-180 & 1986, 152-154 & 1991, 52-55.

³⁶⁹ Lambrinouidakis 1980, 43.

³⁷⁰ Lambrinouidakis 1981, 59, Λαμπρινουδάκης 1977, 169 & 1978, 203, 206 & 1980β, 119.

³⁷¹ Λαμπρινουδάκης 1991, 57.

³⁷² Λαμπρινουδάκης 1980β, 111-113.

³⁷³ Λαμπρινουδάκης 1980α, 190.

³⁷⁴ Λαμπρινουδάκης 1980α, 190-191.

σημειώνουν αφενός την αφθονία των ειδωλίων όλων των τύπων στις ύστερες (ΥΕ ΙΙΙ) φάσεις χρήσης του βωμού, όταν παράλληλα σημειώνεται σημαντική κάμψη της λεπτότεχνης γραπτής κεραμικής, και αφετέρου την αυξημένη παρουσία χρηστικών αγγείων μέσα στα στρώματα στάχτης. Σημειώνεται, επίσης, πως όλα τα ριγμένα στον βωμό τέφρας αγγεία ήταν θραυσμένα σε μικρά κομμάτια³⁷⁵. Πέραν της χρηστικής κεραμικής, τα ευρήματα μέσα στις στάχτες του βωμού περιλάμβαναν σε αφθονία καμένα οστά από βοοειδή και αιγες, κεραμικά και λίθινα αγγεία τελετουργικού εξοπλισμού (ρυτά, κύλικες, κύπελλα, ανάμεσα τους κύπελλα τύπου Βαφειού), ζώμορφα και ανθρωπόμορφα ειδώλια (ανάμεσα τους τροχήλατη ανδρική κεφαλή, σύμπλεγμα με άρμα, ιππείς, και θρονίσκους)³⁷⁶, σφραγιδόλιθους (ένας με πιθανή παράσταση θυσίας, όπου γυναικεία μορφή κρατά ζώο), πολυάριθμους χάλκινους διπλούς πελέκεις και όπλα (αιχμές, ξιφίδια, ξίφη) τόσο μικρογραφικού όσο και φυσικού μεγέθους³⁷⁷. Από το σύνολο των ευρημάτων σημειώνονται, χαρακτηριστικά, ρυτό από στεατίτη με ανάγλυφη σκηνή μάχης ή πολιορκίας (πολεμιστές σε πλοίο)³⁷⁸, και χάλκινο ρυτό σε σχήμα ταυροκεφαλής³⁷⁹. [εικ.20-22]

υ) Ανάλυση

Στο πρώιμο μυκηναϊκό υπαίθριο ιερό η επιτέλεση συμβολικών πράξεων με λατρευτικό περιεχόμενο συνδέεται εξαρχής με υπαίθριες κατασκευές και διαμορφώσεις. Το πλάτωμα, η συσσώρευση των τελετουργικών καταλοίπων σε όμορο και περιβλεπτό σημείο, η ποσότητα των σταχτών αλλά και των προσφορών δηλώνουν πως τα σημεία εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος αποτελούν η εξέδρα, η τελετουργική πυρά/πυρές και τα αποτελέσματά τους, δηλαδή ο προκείμενος βωμός στάχτης. Η πρόταξη της τελετουργικής πυράς και των παραγώγων της δεν προκαταβάλλουν, ωστόσο, όπως υποστηρίζεται, την αντίστοιχη πρόταξη της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών³⁸⁰, αλλά συγκεκριμενοποιούν την έμφαση στην τελετουργική χρήση του στοιχείου της φωτιάς, όπου η πρακτική της τελετουργικής καύσης των προσφορών συνιστά ισχυροποιημένο ενδεχόμενο.

Στο Κυνόρτιο η τελετουργική πυρά συνδέεται με σαφήνεια με την ιεροτελεστία της θυσίας και την προετοιμασία του ιερού γεύματος. Η

³⁷⁵ Λαμπρινουδάκης 1977, 173 & Lambrinudakis 1981, 59-63.

³⁷⁶ Πέππα-Παπαϊωάννου 1985, 40, 88, 143, 161, 209.

³⁷⁷ Lambrinudakis 1981, 59-62.

³⁷⁸ Παπαδημητρίου 1951 (1950), 200-202, Sakellariou 1975, 195-208.

³⁷⁹ Lambrinudakis 1981, 59-62.

³⁸⁰ Lambrinudakis 1981, 59: «...a peak cult of burnt offerings».

Bergquist έχει διατυπώσει την άποψη πως η έκδηλη χρήση της φωτιάς και οι μεγάλες πυρές στα υπαίθρια ιερά κορυφών δεν συνδέονται απαραίτητα ούτε με έμπυρη θυσία (τμημάτων του ζώου) αλλά και ούτε, ίσως, με αιματηρή θυσία, υπό την έννοια ότι δεν αφορούν κατά αποκλειστικότητα ή αναγκαιότητα θυσιαστικές πυρές³⁸¹. Σύμφωνα με την ίδια, η (τελετουργική) πυρά συνδέεται κατά κύριο λόγο με την προετοιμασία του ιερού γεύματος, ενώ, παράλληλα, όσον αφορά την περίπτωση του Κυνόρτιου, δεν διακρίνει τελετουργική πρόθεση πίσω από την εναπόθεση συσσωρευμένης τέφρας. Επισημαίνει, τέλος, το γεγονός πως μέσα στη σύνθετη ιεροπραξία της θυσίας είναι πολύ δύσκολο να αναγνωριστεί ένα στάδιο ως η κεντρική τελετουργία, καθώς ανάλογη έμφαση μπορεί να αποδιδόταν είτε στον σφαγιασμό, είτε στην αφαιμάξη, την παρουσίαση κ.ο.κ.³⁸².

Στο ίδιο μήκος κύματος ο Hägg θεωρεί πως στην περίπτωση του Κυνόρτιου τα σημάδια καύσης στα οστά και οι συσσωρευμένες στάχτες είναι προτιμότερο να συνδέονται με τη διαδικασία της προετοιμασίας του ιερού γεύματος και με τα περιοδικά καθαρίσματα του ιερού χώρου αντίστοιχα³⁸³, μη αναγνωρίζοντας δηλαδή τελετουργική πρόθεση στην πρακτική καύσης αλλά και στη δράση δημιουργίας του βωμού. Ο Hägg επισημαίνει, επίσης, πως οι πολυάριθμοι διπλοί πελέκεις δεν αποτελούν τα τελετουργικά εργαλεία πραγματοποίησης της θυσίας αλλά 'σύμβολα', που, πιθανότατα, τοποθετούνταν σε προβολή και αφιερώνονταν κατά τη διάρκεια των θυσιών³⁸⁴. Από κοινού οι δύο μελετητές δεν παραλείπουν να τονίσουν την ανάγκη συστηματικής δημοσίευσης του υλικού, καθώς και το γεγονός πως για την ασφαλέστερη προσέγγιση του θέματος της θυσίας και των έμπυρων προσφορών κρίνεται απαραίτητη η προσθήκη λεπτομερούς εξέτασης του οστεολογικού υλικού.

Σε πρώτη ανάγνωση, η πληθώρα των οστών ζώων και της χρηστικής κεραμικής φανερώνουν την πραγματοποίηση θυσιών με την ακολουθία τελετουργικών γευμάτων ευρύτατης συμμετοχής, ενώ τα περίτεχνα ρυτά, τα κύπελλα και οι κύλικες πιστοποιούν παράλληλες τελετουργίες σπονδών και κοινής πόσεως. Η έμφαση που δίνεται στο κοινό ιερό συμπόσιο μετακινείται, αυτόματα σχεδόν, ανάμεσα στις τελετουργίες της θυσίας και της σπονδής, ενώ πρακτικές που συνεπάγονται την τελετουργική διαχείριση ή αφιέρωση του συνόλου του τελετουργικού εξοπλισμού και των αναθημάτων –όχι μόνο των

³⁸¹ Για το θέμα βλ. επίσης Marinatos 1988b, 11, 14-15.

³⁸² Bergquist 1988, 21, 30-32.

³⁸³ Hägg 1998, 101.

³⁸⁴ Hägg 1997, 17.

εδώδιμων προϊόντων- υπονοούνται από το γεγονός ότι όλες οι προσφορές εναποτίθενται τελικώς στον βωμό τέφρας.

Η τελική αυτή δραστηριότητα συμβαδίζει με μια διευρυμένη θεώρηση της θυσίας, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα μια υποκείμενη «ομοιομορφία» στην ποικιλία των τελούμενων λατρευτικών πρακτικών. Στον ευρύτερο αυτόν τελετουργικό κύκλο της προσφοράς προς τιμήν του θεού, της επικοινωνίας με το θεϊκό στοιχείο, της καθιέρωσης και της εκπλήρωσης της «αποστολής», προτάσσεται ως επίκεντρο της δράσης ο βωμός στάχτης, δηλαδή η τελετουργική πυρά και η διατήρηση των καταλοίπων της, με το σύνολο των προσφορών στο εσωτερικό του. Με άλλα λόγια, αυτό που γίνεται άμεσα αισθητό και αντιληπτό στην περίπτωση του υπαίθριου ιερού στο Κυνόρτιο είναι μία τελική πρόθεση συγχρωτισμού με την εστίαση του λατρευτικού ενδιαφέροντος στην χρήση τελετουργικής πυράς, που σε λειτουργικό επίπεδο μεταφράζεται σε όγκο στάχτης με πληθώρα προσφορών, όχι μόνον (καμένων) οστών.

Με τον τρόπο αυτό κατοχυρώνεται η σημασία του κοινού ιερού γεύματος, σε άμεση όμως συσχέτιση με τις τελετουργίες που είτε το προκαλούν είτε το συνοδεύουν, ως αναπόσπαστα σημαίνοντα τμήματα μέσα στην ακολουθία των δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα επί του πλατώματος-εξέδρας ή και εξεδρών. Μέσα στο διαμορφωμένο με τέτοιο τρόπο λατρευτικό περιβάλλον, είναι δύσκολο να μην αποδοθεί ιδιαίτερη πρόθεση πίσω από τη δημιουργία του βωμού τέφρας. Επί τη βάση της τελικής έμπρακτης επιλογής σύνδεσης του συνόλου του τελετουργικού και αφιερωματικού εξοπλισμού με το βωμό στάχτης -συνεκδοχικά με την πυρά, την αιματηρή θυσία, και το ιερό γεύμα- η πρόθεση αυτή συγκεκριμενοποιείται ως τελετουργική.

Οι ανασκαφικές αναφορές σημειώνουν τα οστά ζώων από τον βωμό τέφρας ως καμένα, τα αγγεία ως θραυσμένα και ριγμένα στις στάχτες, ενώ τα υπόλοιπα αντικείμενα ως προσφορές που ανερεύθησαν μέσα στα παχιά στρώματα του βωμού στάχτης. Στις αναφορές δεν σημειώνονται ίχνη καύσης σε ειδώλια, άλλου είδους αφιερώματα ή αγγεία. Ακόμη και στην κατά χώραν εύρεση «μαύρης και λιπαρής» στάχτης στο εσωτερικό του παρακείμενου κτηρίου, στοιχείο που δηλώνει ίσως την ύπαρξη εστίας στην γωνία του δωματίου, η κεραμική παραμένει θραυσμένη και ριγμένη στις στάχτες. Στην έντονα καμένη στρώση πάνω στο σωζόμενο σημείο δαπέδου του ανδρήρου στα νότια του κλασικού ναού, η εύρεση κεραμικής δεν συμπληρώνεται με κάποια προσδιοριστική περιγραφή, ενώ βάσει των λιγοστών παρόμοιων καταλοίπων σε άλλα σημεία επί του πλατώματος, που ορίζονται με ή εμπεριέχουν λίθους, είναι δυνατόν να υποτεθεί το άναμμα πυρών/ύπαρξη εστιών στην επιφάνειά του. Σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές, οι ενδείξεις περί τελετουργικής

καύσης τμήματος των προσφορών προσανατολίζονται στα στοιχεία που μπορούν να προσδώσουν η καθαυτό σύσταση της τέφρας, τα οστά, και οι κατά χώραν αποθέσεις συμπαγών καμένων στρώσεων.

Όπως σημειώνει ο Peatfield, οι περιγραφές έντονα καμένων στρωμάτων (μαύρα, λιπαρά) δεν επαρκούν για την τεκμηρίωση τέλεσης έμπυρων προσφορών, αν και υπονοείται ολική καύση των προσφερόμενων προϊόντων³⁸⁵. Είναι πιθανό η συγκεκριμένη σύσταση της στρώσης να αφορά στο είδος καύσιμου υλικού για το άναμμα της πυράς, γι' αυτό η μικρομορφολογική εξέταση καμένων φυτικών καταλοίπων αποβαίνει σε αρκετές περιπτώσεις ιδιαίτερος διαφωτιστική. Στα εξαιρετικά λιγοστά σημεία καμένων κατά χώραν στρώσεων από το Κυνόρτιο δεν σημειώνονται άλλα ευρήματα πλην των αγγείων, τα οποία δεν φέρουν, όπως προαναφέρθηκε, ίχνη καύσης, ενώ διευκρινίζονται ως αγγεία πόσεως ή/και σπονδών. Κύλικες και κύπελλα τύπου Βαφειού εντοπίζονται επίσης στην πλήρωση του υπαίθριου βωμού τέφρας, όπου οι τελετουργίες σπονδών σχετίζονται άμεσα με τα συνευρήματα των ρυτών, ανάμεσα στα οποία ρυτό σε σχήμα ταυροκεφαλής, που συνδέεται πιθανότατα με αιματηρές σπονδές³⁸⁶.

Τα πολυάριθμα οστά από τον βωμό στάχτης δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά, κατά συνέπεια οι πληροφορίες περιορίζονται στην μακροσκοπική παρατήρηση της καύσης τους, και στα δύο αντιπροσωπευόμενα είδη (βοοειδή και αίγες), χωρίς ποσοστιαίες αναλογίες, αντιπροσωπευόμενα σκελετικά τμήματα, σύνολο σκελετών και ηλικία των ζώων, ή σημάδια κοπής και διαμελισμού. Η μακροσκοπική παρατήρηση της καύσης, που αφορά πιθανόν στο σύνολο των οστών, υποδεικνύει πάντως την έκθεσή τους σε μέτρια ή ισχυρή φωτιά, ανάλογα και τη διάρκεια έκθεσης, εφόσον το σύνολο αυτών περιγράφεται ως καμένο ή μαύρο, ενώ ο όγκος του βωμού στάχτης προσανατολίζει παράλληλα στο άναμμα ισχυρών ή/και πολλαπλών πυρών. Ο βαθμός καύσης, εάν δηλαδή τα οστά βρίσκονται στο στάδιο της ανθρακοποίησης ή στο ανώτατο στάδιο της ασβεστοποίησης, όπως και τα ποσοστά αντιστοιχησης, δεν μπορούν επί του παρόντος να καθοριστούν.

Οι διαδικασίες βρασίματος της τροφής δεν προκαλούν την εμφάνιση ανθρακοποίησης (μαύρου δηλαδή χρώματος) στα οστά, παρά μόνον η διαδικασία του ψησίματος με απευθείας έκθεση στη φωτιά, και αυτή τμηματικά, δηλαδή στις άκρες. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να υποθέσουμε πως στην περίπτωση του υπαίθριου ιερού στην Επίδαυρο, εφόσον η καύση της

³⁸⁵ Peatfield 1992, 66.

³⁸⁶ Hägg 1990, 183-184.

επιφάνειας των οστών είναι πιθανότατα ομοιόμορφη, εμφανίζονται σε μεγάλο ποσοστό καμένα οστά απογυμνωμένα από το κρέας τους. Στην αντίθετη, επίσης, περίπτωση, της καύσης δηλαδή των οστών με προσκολλημένο κρέας, αποκλείεται σχεδόν συνολικά η ανθρώπινη κατανάλωση, και βάσει των στοιχείων καθίσταται σαφές ότι η δράση που εμφατικοποιείται, συν τοις άλλοις, είναι αυτή ακριβώς της τελετουργικής κατανάλωσης (πληθώρα οστών και χρηστικής κεραμικής). Βάσει αυτών, θα πρέπει επίσης να δεχθούμε πως το σύνολο ή το μεγαλύτερο ποσοστό των οστών απογυμνωμένο από το κρέας τους δεν ερχόταν απλώς σε επαφή με τη φωτιά αλλά ριχνόταν στην πυρά. Σε κάθε περίπτωση, και χωρίς να παραβλέπουμε την επίδραση των ταφονομικών συνθηκών, που ενδεχομένως να είναι ισχυρή, αλλά πιθανότατα όχι ενιαία στο συνολικό ύψος του βωμού στάχτης, η καύση απογυμνωμένων οστών διατηρεί και το ενδεχόμενο της χρηστικής καύσης αυτών, ως απορρίμματα δηλαδή διατροφής τελετουργικής μεν κατανάλωσης, η εμφάνιση όμως απογυμνωμένων-«καταναλωμένων» οστών δεν αντιτίθεται στην περίπτωση της τελετουργικής καύσης τους.

Η απόδοση τελετουργικής πρόθεσης και συμβολικής διαχείρισης πίσω από την πρακτική της καύσης των «καταναλωμένων» αυτών οστών, χρειάζεται να συνδεθεί, ή, καλύτερα, δεν μπορεί να αποκοπεί, από τον σαφή τελετουργικό χαρακτήρα της πυράς/πυρών. Έτσι, η σταθερή πιθανόν εμφάνιση καμένων απογυμνωμένων οστών στον βωμό τέφρας του Κυνόρτιου προτάσσει τη σημασία των ιερών γευμάτων αλλά ταυτόχρονα και τη μέθοδο της τελετουργικής καύσης των οστών μετά το ιερό γεύμα, ως αδιάσπαστο συστατικό στοιχείο και στάδιο της σύνθετης λατρευτικής διαδικασίας στο αναδύομενο λατρευτικό περιβάλλον. Υπό το πρίσμα αυτό, η τελετουργική καύση των οστών εμφανίζεται ως συμβολική πρακτική καθιέρωσης, και συνάμα προσφοράς στη θεότητα, των αποτελεσμάτων της αιματηρής θυσίας και του κοινού ιερού γεύματος, πιθανόν ως αναγνώριση της συμβολής της θεότητας στη δημιουργία του. Μέσω της τελετουργικής καύσης πιθανόν του συνόλου των απογυμνωμένων οστών (καθώς και της διατήρησης της τέφρας) επιβεβαιώνεται παράλληλα η πρόταξη της σημασίας του κοινού ιερού γεύματος, στοιχείο που υποστηρίζεται περαιτέρω από το γεγονός ότι οι υπόλοιπες αναθηματικές προσφορές δεν λαμβάνουν ίδιας έμπυρης διαχείρισης, ριχνονται ωστόσο από κοινού στον βωμό τέφρας.

Εφόσον στο επίκεντρο της επικοινωνιακής προσέγγισης του υπερφυσικού προβάλλεται το ιερό γεύμα και ο συλλογικός χαρακτήρας αυτού, η θρησκευτική σημασία των τελετουργιών επενδύεται με μία αντίστοιχη κοινωνική. Ο συλλογικός χαρακτήρας της λατρείας, ως πρόσφορο πεδίο σύσφιξης των κοινοτικών δεσμών, συνιστά ως εκ τούτου ευκαιρία

έκφρασης και ενίσχυσης της συλλογικής ταυτότητας και της κοινωνικής μνήμης. Με τον τρόπο αυτό, αφενός αναδεικνύεται στη διαδικασία αυτή η σημασία των σωματοποιημένων συμμετοχικών θρησκευτικών εμπειριών, αφετέρου το θρησκευτικό τοπίο συμφύεται με τον αναμνηστικό ρόλο κοινών θρησκευτικών βιωμάτων, κατοχυρώνοντας την ανατροφοδότηση στη μακρά διάρκεια³⁸⁷. Παράλληλα, δίνεται η ευκαιρία μέσω, κυρίως, της πολυδιάστατης αξίας των παρεχόμενων προσφορών να προβληθεί η ιδιότητα συγκεκριμένων λατρευτών, να τονιστούν δηλαδή αλλά και να επιβεβαιωθούν κοινωνικές διαφοροποιήσεις³⁸⁸. Μέσα στο πλαίσιο που συντάσσει η συστηματική άσκηση δημόσιας συλλογικής λατρείας, η επιθυμία για διαφοροποίηση και προβολή μέσω των «πλουσιότερων» ή πολυτιμότερων προσφορών αποκτά κοινωνικό-πολιτική διάσταση³⁸⁹.

Στην πρώτη φάση λειτουργίας του υπαίθριου ιερού σε ψηλή κορυφή βουνού (περίοδος των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων στην Αργολίδα) οι διαφοροποιήσεις αυτές εμφανίζονται ιδιαίτερα έντονες, και δηλώνουν μείζονες κοινωνικές αλλαγές³⁹⁰. Στην έκφραση των εξελίξεων αυτών εντάσσονται τα πιο περίτεχνα αγγεία τελετουργικού εξοπλισμού (στη συγκεκριμένη περίπτωση τα ρυτά³⁹¹), οι σφραγιδόλιθοι, καθώς και οι πολυάριθμες προσφορές αναθηματικών και φυσικού μεγέθους όπλων. Η προνομιούχα πρόσβαση σε μη κοινά ή καινοτόμα είδη³⁹² και υλικά, και η συναφής επίδειξη του πλούτου και της δύναμης σε θρησκευτικό περιβάλλον, εκφράζει την ανάγκη σύνδεσης κοινωνικό-πολιτικών αξιώσεων με τη θρησκευτική σφαίρα, την επιθυμία δηλαδή της αποδοχής και κατοχύρωσης του προβαλλόμενου κύρους και της ανώτερης θέσης μεμονωμένων ατόμων ή ελίτ ομάδων από το σύνολο των συμμετεχόντων³⁹³.

Η εισαγωγή μινωικών θρησκευτικών στοιχείων (ρυτά, διπλοί πελέκεις) και η προσαρμογή τους στις προϋπάρχουσες και εξελισσόμενες ελλαδικές ιδεολογίες και λατρευτικές πρακτικές³⁹⁴, επιτελείται βάσει της ενίσχυσης των νέων κοινωνικών αναγκών. Ανάμεσα στις προσφορές, τα πολυάριθμα όπλα συνδέουν την επιθυμία για διάκριση με μία διάχυτη ή κυρίαρχη «ιδεολογία πολεμιστή/κονηγού», που σύγκειται αλλά και αναδεικνύεται μέσα στο εξελισσόμενο λατρευτικό τυπικό³⁹⁵. Η επιλογή και αφομοίωση του κατεξοχόν

³⁸⁷ D'Agata - Hermary 2012, 276.

³⁸⁸ Halstead 2012, 33, 37.

³⁸⁹ Wright 1996, 292, Whittaker 2008, 90.

³⁹⁰ Rutter 2001, 790, Dickinson et al. 2012, 161-188, Whittaker 2014, 207-209.

³⁹¹ Koehl 2006..

³⁹² Petrakis 2016, 59.

³⁹³ Wright 2008, 249.

³⁹⁴ Hägg 1997, 16-18.

³⁹⁵ Whittaker 2004, 96 & 2014, 197.

μινωικού θρησκευτικού συμβόλου του διπλού πελέκεως στη μυκηναϊκή θρησκεία, πραγματώνεται με τη λειτουργία του ως σύμβολο κύρους, εξουσίας, και έκφρασης της πολεμικής, συν τοις άλλοις, δύναμης³⁹⁶. Τα δεδομένα για τα μυκηναϊκά υπαίθρια ιερά σε ψηλές κορυφές πληθαίνουν με την πρόοδο των ανασκαφών και διαφωτίζουν τις περίπλοκες διαδικασίες και διαστάσεις που έλαβε η ενσωμάτωση μινωικών στοιχείων στην εξέλιξη των θρησκευτικών πρακτικών, με τον ταυτόχρονο μετασχηματισμό ή την αναπροσαρμογή των κατοχυρωμένων μεσοελλαδικών παραδόσεων, και την εντατική, όπως φαίνεται, χρήση τους στο πεδίο έκφρασης και κατοχύρωσης των αναδυόμενων δομών εξουσίας, τουλάχιστον όσον αφορά την περίπτωση του Κυνόρτιου, και την γεωγραφική επικράτεια της προανακτορικής Αργολίδας.

Από την άλλη πλευρά, στη δεύτερη φάση λειτουργίας του υπαίθριου ιερού, κατά τη διάρκεια δηλαδή της ανακτορικής περιόδου, η αφθονία των ειδωλίων επιδεικνύει την αυξανόμενη τυποποίηση και κωδικοποίηση της μυκηναϊκής θρησκείας, φαινόμενο που συνδέεται άμεσα με την ίδρυση των πρώτων ανακτόρων και την εντατικοποίηση των κοινωνικών διαδικασιών³⁹⁷. Η συνέχιση της θρησκευτικής δραστηριότητας έως ένα προχωρημένο στάδιο της μετανακτορικής περιόδου στο Κυνόρτιο δηλώνει την κατοχυρωμένη πλέον θέση του υπαίθριου ιερού και της άσκησης της λατρείας σε αυτό, πιστοποιείται δηλαδή η συνεχής θρησκευτική σημασία του χώρου αλλά και η γνώση-χρήση της «ιστορίας» του, ωστόσο η λειτουργία του συγκεκριμένου λατρευτικού χώρου φαίνεται πως έφθινε σταδιακά.

Η πρώιμη περίπτωση του υπαίθριου ιερού της Επιδαύρου διατηρεί τυπολογικές ομοιότητες με τα μινωικά ιερά κορυφής, επιφανειακές ή επιλεκτικά προσαρμοσμένες στον ελλαδικό χαρακτήρα της θρησκείας, σύμφωνα με τον Hägg³⁹⁸. Βάσει των στοιχείων, το υπαίθριο μυκηναϊκό ιερό βουνού εμφανίζει τις περισσότερες ομοιότητες με το ιερό κορυφής στο όρος Γιούχτας³⁹⁹, το οποίο εντοπίζεται σε κοντινή απόσταση από το ανάκτορο της Κνωσού (ιδρύεται στην MM II περίοδο αλλά είναι περισσότερο ενεργό και συνδεδεμένο με την Κνωσό από την MM III και εξής)⁴⁰⁰. Μέσα στο ομοιογενές σε γενικές γραμμές σύνολο των μινωικών ιερών κορυφής (τοπογραφία, ιερός χαρακτήρας, αρχιτεκτονική οργάνωση, προσφορές και τύποι αυτών), οι τοπικές ιδιαιτερότητες είναι εμφανείς, ορισμένες σε εξάρτηση από τη σφαίρα επιρροής του κάθε ιερού κορυφής, αντικατοπτριζόμενες επίσης στις επιτελούμενες λατρευτικές πρακτικές. Οι τελετουργίες με συμβολική χρήση

³⁹⁶ Whittaker 2001, 357.

³⁹⁷ Wright 1994, 69-70.

³⁹⁸ Hägg 1996, 603, (βλ. και Rutkowski 1986, 203).

³⁹⁹ Λαμπρινουδάκης 1980γ, 58-60, Hägg 1996, 603.

⁴⁰⁰ Karetsou 1981, 137-144, 147.

του στοιχείου της φωτιάς επιχωριάζουν σε σημαντικό ποσοστό στα μινωικά ιερά κορυφής, ενώ συνδέονται σε ορισμένες περιπτώσεις με σταθερούς βωμούς, είτε/και τελετουργική καύση αναθημάτων/εξοπλισμού και υλικών, αλλά όχι συχνά, ή σποραδικά, με καμένα οστά⁴⁰¹. Η ποικιλία των λατρευτικών πρακτικών στο περιβάλλον τους έχει τονιστεί από πολλούς μελετητές, ενώ μία πρόσφατη θεώρηση αναδεικνύει το ενδεχόμενο αυτή να οφείλεται σε ημερολογιακές διαφοροποιήσεις του θρησκευτικού εορτολογίου⁴⁰².

Συμπερασματικά, η τελετουργική πρόθεση πίσω από την επιλογή της καύσης συγκεκριμένων θρησκευτικών προσφορών ισχυροποιείται, εφόσον σε εκτελεστικό επίπεδο συντονίζεται με την εστίαση του λατρευτικού ενδιαφέροντος στην χρήση τελετουργικής πυράς. Έτσι, η τελετουργική καύση των οστών από θυσιαζόμενα ζώα, ως επιμέρους στάδιο που συμπληρώνει την αιματηρή θυσία και ακολουθεί την κοινή κατανάλωση, φαίνεται πως καθιερώνει αφενός τη συμβολή της θυσίας, αφετέρου την ίδια τη διαδικασία του ιερού συμμετοχικού γεύματος. Βάσει των στοιχείων, το νόημα της έμπυρης προσφοράς των απογυμνωμένων ή «καταναλωμένων» οστών στην περίπτωση του Κυνόρτιου δεν προσδιορίζεται από τον παράγοντα της μη ανθρώπινης κατανάλωσης, αντίθετα, μάλλον, δίνει έμφαση στην τελετουργική κοινή κατανάλωση του κρέατος των θυσιαζόμενων ζώων, πέραν, ίσως, των άλλων προσφορών. Η επιθυμητή επικοινωνία με το θεϊκό στοιχείο και η προσδοκία της θεϊκής εύνοιας επιτυγχάνεται με την απόδοση τιμών μέσω της τελετουργικής κατανάλωσης στερεάς και υγρής τροφής, και της καθιέρωσης του συνόλου των προσφορών και χρησιμοποιούμενου εξοπλισμού, βάσει της τελικής «εγκατάλειψης» αυτών στην οπτικοποιημένη απόδειξη του βωμού τέφρας.

⁴⁰¹ Cromarty 2008, 178-186. Πιο σαφή παραδείγματα για την επιτέλεση θυσιών ο Cromarty θεωρεί τα ιερά κορυφής στον Γιούχτα και την Κάτω Σύμη. Στον Γιούχτα ο υπαίθριος βωμός συνδέεται με εκτεταμένα και παχιά στρώματα στάχτης, πληθώρα οστών και προσφορών (ανάμεσά τους ειδώλια και διπλοί πελέκεις). Στην Κάτω Σύμη το οστεολογικό υλικό δεν φέρει ίχνη καύσης, ενώ δεν προκύπτουν ολοκληρωμένοι σκελετοί. Στο ιερό κορυφής του Πέτσοφα, όπου το στρώμα στάχτης είναι εκτεταμένο και έντονο, δεν αναφέρονται οστά, αλλά τα ειδώλια εμφανίζουν ίχνη καύσης (βλ. επίσης Peatfield 1992, 59-66). Πιο πρόσφατα, εστιάζοντας μάλλον στη λειτουργία των τελετουργικών πυρών στα μινωικά ιερά κορυφής, βλ. Tournavitou 2017.. Η Tournavitou επισημαίνει πως αν και η χρήση πυρών απαντάται σε σημαντικό ποσοστό –άνω του 50%- των αναγνωρίσιμων μινωικών ιερών κορυφής, περιλαμβανομένου του Αγ.Γεωργίου στο Βουνό Κυθήρων, η τελετουργική καύση αντικειμένων/υλικών σε συσχέτιση με αυτές αφενός δεν εμφανίζεται ως γενικευμένη πρακτική, αφετέρου συνδέεται σε πολύ μικρό ποσοστό είτε με το ριξίμο στην πυρά αναθημάτων, είτε με την πρωτογενή χρήση αγγείων (δίσκοι και πήρανα/θυμιατά, τα τελευταία για την τελετουργική/συμβολική μεταφορά κάρβουνων-τέφρας, όπως σημειώνει), και εξίσου πολύ σποραδικά με οστά ζώων (Tournavitou 2017, 17-18).

⁴⁰² D'Agata - Hermary 2012, 277.

Η πολυδιάστατη σημασία του υπαίθριου ιερού στο Κυνόρτιο ξεκινά από το γεγονός πως συνιστά την πρωιμότερη περίπτωση -ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα- ιερού χώρου της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, η σύλληψη και λειτουργία του οποίου εντάσσεται και χαρακτηρίζει με ενάργεια την πορεία μετασχηματισμού προς την εμφάνιση των σύνθετων ανακτορικών μυκηναϊκών κοινωνιών. Το εξελισσόμενο αυτό στάδιο της πρώιμης «κρατικοποίησης», ακολουθώντας την ορολογία του Wright, χρησιμοποιεί τις συμβολικές λατρευτικές πρακτικές και συνδέει αναμφίβολα την πολιτική σφαίρα με αυτήν της θρησκείας⁴⁰³. Η συσχέτιση αυτή μέσω των λατρευτικών πρακτικών αναδεικνύεται με σαφήνεια στο Κυνόρτιο, και περιλαμβάνει σε σταθερή βάση σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του υπαίθριου ιερού ιερά συμποτικά γεύματα από αιματηρές θυσίες, αιματηρές και μη σπονδές, διακριτή τελετουργική πρόθεση στη συμβολική πρακτική καύσης απογυμνωμένων οστών, και πολυειδείς (εξελισσόμενες τοπολογικά) αναθηματικές προσφορές, δηλώνοντας την κάλυψη συγκεκριμένων λατρευτικών αναγκών, που πηγάζουν είτε από τους λατρευτές είτε από την εξελισσόμενη λατρεία, ή, ακριβέστερα, από την αλληλεπίδραση των δύο παραγόντων.

⁴⁰³ Wright 1994, 68.

5.β. ΛΥΚΑΙΟΝ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

ι) Εισαγωγικά στοιχεία

Το Λύκaiον όρος βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της Αρκαδίας, στα όνoρα με τη Μεσσηνία, στην υψηλότερη -νότια- κορυφή του οποίου και σε υψόμετρο 1382μ. εντοπίστηκαν το τέμενος των ιστορικών χρόνων και ο υπαίθριος βωμός στάχτης προς τιμήν του Λύκaiου Δία [εικ.23, 24]. Μικρές έρευνες στην περιοχή της κορυφής είχαν πραγματοποιηθεί το 1898-99 από τον Κ. Κοντόπουλο, καθώς και περιορισμένες ανασκαφές την περίοδο 1902-04 από τον Κ. Κουρουνιώτη, ενώ οι έρευνες στην περιοχή επανεκκινήθηκαν το 2004-05, και κατέληξαν σε εκ νέου συστηματικές ανασκαφές την περίοδο 2006-10 από το πανεπιστήμιο της Αριζόνα σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας. Ενδεικτικό ποσοστό των ευρημάτων και των συνοδευτικών επιστημονικών αναλύσεων έχει μελετηθεί και παρουσιαστεί αντίστοιχα σε προκαταρκτικό στάδιο, αναμένοντας την τελική δημοσίευση του υλικού⁴⁰⁴.

Ο βωμός τέφρας του Λυκaiού όρους με διάμετρο 30μ. και μέγιστο ύψος 1,50μ. εκτείνεται σε ολόκληρο το πλάτωμα της νότιας κορυφής, και σύμφωνα με τις μικρομορφολογικές και γεωχημικές αναλύσεις συνίσταται σχεδόν αποκλειστικά από θρυμματισμένα και κονιορτοποιημένα καμένα οστά, τέφρα, καμένες λιπαρές ουσίες, καθώς και καμένους καρπούς, ενώ η εικόνα συμπληρώνεται από ποσότητα λίθων και κεραμικής, η οποία εκτείνεται χρονολογικά από την Τελική Νεολιθική περίοδο έως και τους ελληνοιστικούς χρόνους. Στη σύστασή του εντοπίζονται επίσης ειδώλια και άλλοι τύποι αναθηματικών προσφορών, οι οποίοι όσον αφορά τους ιστορικούς χρόνους, περιλαμβάνουν αντικείμενα και κοσμήματα από χαλκό, σίδηρο, και μολύβδο, λίθινα εργαλεία, μικρογραφικούς χάλκινους τρίποδες, και πολλά νομίσματα⁴⁰⁵.

Βάσει ραδιοχρονολόγησης καμένων οστών από τον βωμό στάχτης, η λατρευτική χρήση του χώρου και λειτουργία του βωμού πιστοποιείται από την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο και εξής, συνεχίζοντας έως και την ύστερη κλασική ή ελληνοιστική περίοδο, με κενό ανάμεσα στα έτη 1300-1000π.Χ., το οποίο ωστόσο δεν επιβεβαιώνεται από το αρχαιολογικό υλικό⁴⁰⁶. Αδιατάρακτη ακολουθία στρωμάτων παρατηρείται κατά κύριο λόγο στα τελευταία 0,80μ.

⁴⁰⁴ Romano – Voyatzis 2014, 569-576.

⁴⁰⁵ Romano – Voyatzis 2014, 579, 581, 584, 589, 628-629, Mentzer 2014, 640.

⁴⁰⁶ Starkovich et al. 2013, 501. Το χρονολογικό κενό οφείλεται πιθανότατα στην περιορισμένη δειγματοληψία οστεολογικού υλικού για ραδιοχρονολόγηση, και στη συγκεκριμένη περιοχή του βωμού τέφρας από όπου αυτό περισυλλέχθηκε (Starkovich et al. 2013, 509, Romano – Voyatzis 2014, 581).

του ύψους του βωμού τέφρας, ενώ η ισχυρότερη συγκέντρωση μυκηναϊκής κεραμικής εμφανίζεται ευθύς επάνω στον φυσικό βράχο⁴⁰⁷. Δύο τομές ανοίχτηκαν στην έκταση που καλύπτει ο βωμός στάχτης (Τομή Ζ στο κεντρικό-ανατολικό τμήμα και Τομή ΖΖ στο άκρο του νοτιοδυτικού τμήματος), εκ των οποίων η πρώτη, διαστάσεων 14Χ2μ. προχωρώντας εγκάρσια εντός του βωμού στάχτης, απέδωσε το περισσότερο υλικό, ενώ η δεύτερη εξαιτίας της εσωτερικής σύστασης από πακτωμένους λίθους σε στρώσεις (πιθανή οριοθέτηση και αναλημματική στήριξη του βωμού τέφρας στα τέλη του 7^{ου} αι.π.Χ.) περιορίστηκε σε διαστάσεις και υλικό⁴⁰⁸. [εικ.25α, 26δ]

ii) Τομή Ζ- στρώμα SU7 πάνω στον φυσικό βράχο

Στις προκαταρκτικές παρατηρήσεις των ανασκαφών σχετικά με την εύρεση προϊστορικής κεραμικής σε στρώμα μήκους 10μ. επάνω στον φυσικό βράχο της κορυφής του όρους (επίπεδο SU7: Stratigraphic Unit 7), διαπιστώνεται πως το συντριπτικό ποσοστό της ευρεθείσας κεραμικής ανήκει στους μυκηναϊκούς χρόνους, και, ακολούθως, πως το μυκηναϊκό κεραμικό υλικό περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο άβαφες κύλικες των ΥΕ IIIA2-B περιόδων, ανάμεσα στις οποίες κυριαρχούν αυτές με γωνιώδες περίγραμμα (FS 267) [εικ.27]. Σε κάποια σημεία το στρώμα SU7 ήταν περιορισμένου πάχους, πιθανόν λόγω και της μορφολογίας του φυσικού ανάγλυφου. Πληροφορούμαστε, επίσης, πως το χρονολογικό εύρος της μυκηναϊκής κεραμικής κυμαίνεται από την ΥΕ IIB/IIIA1 περίοδο έως και την ΥΕ IIIΓ ύστερη περίοδο, με μικρές ποσότητες ανάμικτης ΜΕ και ΠΕ II/III κεραμικής οικιστικού χαρακτήρα, ενώ στο αμέσως υπερκείμενο στρώμα του βωμού στάχτης επάνω από το SU7 κυριαρχεί η κεραμική της ΠΕΣ, περιλαμβάνοντας ποσότητες της Υπομυκηναϊκής και της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, ενώ ακολουθείται από στρώμα με κεραμική Υστερογεωμετρικής περιόδου⁴⁰⁹. [εικ.25β]

Ανάμεσα στη μυκηναϊκή κεραμική του SU7 εμφανίζονται πέραν των κυλίκων [εικ.26α], αρκετά κυάθια, κύπελλα, σκύφοι, μία αρύταινα, λιγοστά χειροποίητα μικύλλα σκεύη, καθώς και κλειστά αγγεία (δύο ασκοί με γραπτή διακόσμηση, πιθανό θήλαστρο, θραύσματα ψευδόστομων αμφορέων), ενώ, επίσης, στο εν λόγω στρώμα ανευρέθηκαν ορισμένα ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα ειδώλια. Στην προκαταρκτική αναφορά επισημαίνονται κυρίως ΥΕ IIIA2 ειδώλιο βοοειδούς, και αντίστοιχο ειδώλιο της ΥΕ IIIB περιόδου, πιθανό τμήμα από γυναικείο ειδώλιο τύπου Ψ με εσωτερικό κοίλο στέλεχος (ΥΕ IIIA2-B), καθώς και κεφαλή γυναικείου ειδωλίου τύπου Φ. Από

⁴⁰⁷ Romano – Voyatzis 2014, 579, 589-590.

⁴⁰⁸ Romano – Voyatzis 2014, 576 fig.3, 578, 625-626.

⁴⁰⁹ Romano – Voyatzis 2014, 578-590.

αστρωματογράφητο περιβάλλον σε σημείο στο νοτιότερο τμήμα του βωμού στάχτης προήλθε ο πιθανώς εισηγμένος ΥΜ ΙΙ σφραγιδόλιθος από ορεία κρύσταλλο με παράσταση ταύρου⁴¹⁰. [εικ.27]

Από όλη την έκταση του στρώματος SU7 συγκεντρώθηκαν οστά καμένα στον βαθμό της ασβεστοποίησης και θραυσμένα σε μικρά και πολύ μικρά κομμάτια, τα οποία αφορούσαν σε οστά μηρών και επιγονατίδων, καθώς και σε ουριαία οστά, προερχόμενα στη συντριπτική πλειοψηφία από αιγοπρόβατα. Δύο παρατηρήσεις που συμπληρώνουν την προκαταρκτική εικόνα που διαγράφεται, σημειώνουν πως τα ασβεστοποιημένα οστά όλων των στρωμάτων του βωμού στάχτης αφορούν στα ίδια είδη ζώων και τα ίδια ανατομικά μέλη, ενώ αυτό που έδωσε τις χαμηλότερες ραδιοχρονολογήσεις προέρχεται από το στρώμα SU7 πάνω στον φυσικό βράχο, συγκεκριμένα από το νοτιότερο τμήμα της τομής Z, όπου και κυριαρχεί η κεραμική (κύλικες) της ΥΕ ΙΙΑ2-Β περιόδου⁴¹¹.

Εντός του στρώματος SU7, συγκεκριμένα στην επέκταση μήκους 2μ. προς τα δυτικά του κεντρικού τμήματος της τομής Z (στην τομή ΖΙΙΝ), εντοπίστηκαν επί του φυσικού βράχου στο κατώτερο σημείο της επίχωσης του βωμού διακριτές συστάδες σε σειρά που αφορούσαν σε μικρές αδιατάρακτες αποθέσεις, με συγκέντρωση κεραμικής της ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ περιόδου και οστά ζώων⁴¹², τα οποία χαρακτηρίζονται «ως διαφορετικής φύσης» σε σύγκριση με το υπόλοιπο οστεολογικό υλικό του SU7, αλλά και με το σύνολο των οστών από το βωμό στάχτης. Σε ορισμένες από τις αποθέσεις αυτές τα οστά εμφανίζουν αντίστροφη τάση στη συχνότητα εμφάνισης της καύσης, όπου δηλαδή η πλειοψηφία αυτών αφορά σε άκαυστα οστά και μόνον μικρό ποσοστό είναι καμένο στο βαθμό της ασβεστοποίησης, ενώ αντιπροσωπεύονται περισσότερα σκελετικά τμήματα, καθώς και περισσότεροι χοίροι⁴¹³.

Στο βόρειο όριο της τομής Z αποκαλύφθηκε λίθινη σταθερή κατασκευή επί του φυσικού βράχου, κτισμένη από μεγάλους επίπεδους λίθους σε στρώσεις, η οποία πιθανότατα λειτουργούσε ως εξέδρα (επονομαζόμενη «Αρχιτεκτονική Μορφή 1») [εικ.26β]. Επάνω στη λίθινη αυτή κατασκευή αποκαλύφθηκε κεραμική μυκηναϊκής περιόδου μαζί με μεγάλες ποσότητες κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, καθώς και μυκηναϊκό ζωόμορφο ειδώλιο σε κοντινό σημείο, για τη συσχέτιση των οποίων ή την στρωματογραφική ακολουθία του σημείου δεν παρέχεται προς το παρόν

⁴¹⁰ Romano – Voyatzis 2014, 616-617, fig.25, 26.

⁴¹¹ Romano – Voyatzis 2014, 614, Starkovich 2014, 645.

⁴¹² Romano – Voyatzis 2014, 579, 582, fig.5.

⁴¹³ Starkovich 2014, 646-647.

διευκρινιστικότερη πληροφόρηση. Ανάμεσα στους λίθους της κατασκευής ανευρέθηκε, επίσης, μαγειρικό σκεύος, το οποίο, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, είτε ανήκει στην ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι περίοδο είτε ακολουθεί, σε μεταγενέστερη περίοδο (ΥΕ ΙΙ ή και αργότερα), την υπάρχουσα παράδοση⁴¹⁴. Περαιτέρω προς βορράν της «Αρχιτεκτονικής Μορφής 1» η κεραμεική ακριβώς πάνω στο βράχο ανήκε αποκλειστικά στους 11^ο-10^οαι.π.Χ.⁴¹⁵. [εικ.25β]

Επιπλέον, στο διαμετρικό νότιο τμήμα της τομής Ζ εντοπίστηκε σημείο με συγκέντρωση κεραμεικής της πρωτογεωμετρικής περιόδου (10^{ος}αι.π.Χ.), φθάνοντας έως τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, οριοθετημένο από λίθους με πολύ έντονα σημάδια καύσης και πληθώρα καμένων οστών («Περιοχή έντονης καύσης/μορφή Ζ3», εικ.26γ), δηλώνοντας τη χωρική διασπορά και τα εναλλασσόμενα, ανά εποχή και περίοδο, εκτελεστικά σημεία εστίασης των επιτελούμενων ιεροπραξιών, από κοινού και την αδιάλειπτη πορεία που έλαβε η θρησκευτική δραστηριότητα στην ψηλή κορυφή του Λυκαίου όρους⁴¹⁶.

iii) Καμένα οστά, καμένοι σπόροι-καρποί, συγκεντρωμένες αποθέσεις/ σιστάδες (στρώμα SU7)

Η μικρομορφολογική και γεωχημική ανάλυση του στρώματος SU7 οδήγησε στο συμπέρασμα πως η εν λόγω απόθεση ήταν το αποτέλεσμα ανθρωπογενούς δραστηριότητας (κονιορτοποιημένα καμένα οστά, θρυμματισμένα καμένα οστά, καμένες λιπαρές ουσίες), με ταυτόχρονη παρουσία των γεωγονικών παραγόντων στο κατώτατο αυτό επίπεδο (λείπο κόκκινο μεσογειακό χώμα)⁴¹⁷. Η μεθοδική ανάλυση δειγμάτων καμένων φυτικών καταλοίπων από το σύνολο του βωμού τέφρας έδειξε πως αυτά συνίστανται κυρίως από απανθρακωμένα σιτηρά, κατά κύριο λόγο κριθάρι, το οποίο σημειώνεται και στο μυκηναϊκό στρώμα. Από το σύνολο του βωμού αναφέρονται επίσης σιτάρι, σε μικρότερο ποσοστό σταφύλι και σόκο (σπόροι και καρποί), καθώς και λαθούρι (φάβα), ενώ εμφανίζονται κελύφη και άλλων καρπών, χωρίς πρόσθετες διευκρινίσεις για συγκεκριμένα στρώματα. Οι καμένοι σπόροι και καρποί τόσο από το επίπεδο πάνω από το φυσικό βράχο όσο και από όλα τα υπεράνω αυτού στρώματα του βωμού στάχτης, δεν εμφανίζουν παραλλαγές στα είδη, ιδιαίτερα όσον αφορά στις εμφανιζόμενες ποσότητες από κριθάρι.

⁴¹⁴ Romano – Voyatzis 2014, 588, υποσημ.52.

⁴¹⁵ Romano – Voyatzis 2014, 583-584, 591.

⁴¹⁶ Romano – Voyatzis 2014, 628-629.

⁴¹⁷ Mentzer 2014, 640-641.

Σημειώνεται, επιπλέον, πως αρκετά δείγματα δημητριακών είναι καμένα στο βαθμό που δεν μπορεί να αναγνωρισθεί το είδος, ενώ ορισμένα δείγματα διατηρούν την υαλώδη εμφάνιση που φανερώνει καύση σε πολύ υψηλές θερμοκρασίες (άνω των 650°C και 800°C). Οι ξυλάνθρακες (κάρβουνα του καύσιμου υλικού) από το σύνολο του βώμου στάχτης αντιπροσωπεύονται σε μικρό ποσοστό στο κατώτερο στρώμα, ενώ, ακριβώς επειδή οι απανθρακωμένοι σπόροι και καρποί δεν εμφανίζονται σε μεγάλη ποσότητα, συμπεραίνεται πως δεν αποτελούσαν καύσιμο υλικό. Αναφορικά με τους απανθρακωμένους σπόρους κριθαριού που κυριαρχούν, επισημαίνεται πως αυτοί συνιστούν εδώδιμες προσφορές, που καίγονταν ως ξεχωριστό επεισόδιο σε σύγκριση με τα καμένα οστά, καθότι οι πολύ υψηλές θερμοκρασίες που απαιτούνται για την ασβεστοποίηση των τελευταίων θα είχαν μετατρέψει τους σπόρους σε στάχτη⁴¹⁸.

Όσον αφορά τα οστά, σημειώνεται αρχικώς πως στην προκαταρκτική εξέταση από δύο επιμέρους σημεία πολύ μικρό ποσοστό αυτών κατέστη αναγνώσιμο σε είδη και περαιτέρω στοιχεία (10%), εξαιτίας του υψηλού βαθμού καύσης και της μορφής διατήρησης (θρυμματισμός). Τα οστά από το SU7, πλην των διακριτών συστάδων με συγκέντρωση κεραμεικής, εμφανίζονται θραυσμένα σε μικρά κομμάτια και ασβεστοποιημένα σε συντριπτικά μεγάλο ποσοστό (98%), προερχόμενα από αιγοπρόβατα (94-98%), ενώ το μικρό υπολειπόμενο ποσοστό ανήκει σε χοίρους και βοοειδή. Στο οστεολογικό υλικό από το στρώμα πάνω στο πλάτωμα του βράχου αντιπροσωπεύονται μονάχα μηριαία οστά με/και επιγονατίδες, μαζί και λίγα ουριαία οστά, τα πρώτα χωρίς προτίμηση σε δεξιό ή αριστερό τμήμα του ζώου. Ενδιαφέρουσα διαπίστωση συνιστά η έλλειψη μηριαίων οστών όσον αφορά το είδος των χοίρων. Τα στοιχεία αυτά, υπολογίζοντας κατά μέσο όρο 100 ζώα από το στρώμα SU7, συνάδουν με τις πληροφορίες του οστεολογικού υλικού από όλα τα ακόλουθα στρώματα πάνω από αυτό. Επίσης, γενικό και ίδιο χαρακτηριστικό όλων των στρωμάτων συνιστά το γεγονός πως λόγω της ισχυρής καύσης δεν διακρίνονται σημάδια κοπής, παρά μόνον σε πολύ χαμηλή συχνότητα, ενώ σε όλα πάλι τα επίπεδα η πλειοψηφία των ζώων βρισκόταν σε ηλικία κάτω των τριών ετών⁴¹⁹.

Οι αδιατάρακτες συστάδες με τη συγκέντρωση κεραμεικής εντός του στρώματος SU7 εμφανίζουν χαρακτηριστικά διαφοροποιημένης δραστηριότητας, καθότι σε αυτές μεταβάλλονται οι συχνότητες καύσης αλλά και τα ποσοστά των ειδών, ενώ τα περισσότερα οστά σημειώνονται ως πάρα πολύ μικρά σε μέγεθος. Έτσι, στο σύνολό τους τα οστά από τις συστάδες δεν

⁴¹⁸ Margaritis 2014, 642-643.

⁴¹⁹ Starkovich 2014, 646-647.

εμφανίζουν ίχνη καύσης σε ποσοστό 13%-87%, οι χοίροι αυξάνονται στο 13% των ειδών, τα σκελετικά τμήματα είναι περισσότερα και χαρακτηριστικά της πιθανής αντιπροσώπευσης του συνόλου του σκελετού (κρανία, δόντια, φάλαγγες), ενώ από το είδος των χοίρων εκλείπουν πάλι τα μηριαία οστά. Σε μία εκ των συστάδων εμφανίστηκαν άκαυστα σκελετικά τμήματα από νεογέννητο πρόβατο/αίγα, ενώ δύο ακόμη τέτοιες συστάδες απέδωσαν έκαστη δύο κρανία (με τα δόντια) από νεαρά χοιρίδια ηλικίας κάτω των 6 εβδομάδων, επίσης, άκαυστα⁴²⁰. Στα σχέδια της έρευνας προβλέπεται η επιστημονική ανάλυση και των άκαυστων οστών από τις συστάδες εντός του στρώματος SU7. Τα αγγεία δεν σημειώνονται με ίχνη καύσης.

Τα δείγματα των καμένων οστών που επιλέχτηκαν για ραδιοχρονολόγηση, με την καλύτερη δυνατή διατήρηση και μέγεθος, προέρχονταν από τέσσερα διαφορετικά στρώματα σε μικρή τομή διαστάσεων 0,25X0,25μ. κάτω από το ύψος των ανώτερων διαταραγμένων στρωμάτων. Πέραν της χρονολόγησης της θρησκευτικής χρήσης του χώρου από την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο και εξής, άλλα αποτελέσματα της έρευνας είναι εξίσου ενδιαφέροντα, καθότι παρέχουν περαιτέρω πληροφορίες αναφορικά με τη διαχείριση ζώων και οστών. Εστιάζοντας στα τέσσερα δείγματα που επιλέχθηκαν για ραδιοχρονολόγηση (το A9, μηριαίο οστό, από το SU7), πληροφορούμαστε κατά πρώτον ότι τα οστά είναι πράγματι καμένα στο βαθμό της ασβεστοποίησης, ενώ εμφανίζονται ενδείξεις και στα τέσσερα δείγματα που δηλώνουν ότι αυτά είχαν πιθανόν καεί με προσκολλημένη σάρκα.⁴²¹

iv) Ανάλυση

Τα νέα ευρήματα από την κορυφή του Λυκαίου όρους πιστοποιούν την άσκηση λατρείας από την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο και εξής, με σαφή ανάπτυξη της θρησκευτικής δραστηριότητας κατά την ανακτορική περίοδο, όπως δηλώνουν οι αδιατάρακτες συστάδες επί του φυσικού εδάφους αλλά και η εξάπλωση της κεραμικής της περιόδου έως το νοτιότερο τμήμα του ανασκαφέντος χώρου. Οι συγκεκριμένες αποθέσεις ως αδιατάρακτες, αναδεικνύονται περισσότερο «ασφαλείς» και χαρακτηριστικές, όσον αφορά τουλάχιστον το συνολικό περιεχόμενο της λατρευτικής δραστηριότητας στο υπαίθριο ορεινό ιερό την περίοδο της μυκηναϊκής Κοινής (ΥΕ ΙΙΑ2-B κεραμική). Το υπολειπόμενο στρώμα, μέσα στο οποίο ανήκουν και οι διακριτές συστάδες, προβάλλει ως το αποτέλεσμα μιας συνεχιζόμενης δραστηριότητας, που αφενός διευρύνεται χρονολογικά (ευρήματα από την ΥΕ ΙΙΒ έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο), ενώ ταυτόχρονα διαφοροποιείται στην αντιπροσώπευση συγκεκριμένων

⁴²⁰ Starkovich 2014, 646-648.

⁴²¹ Starkovich et al. 2013, 510-511.

χαρακτηριστικών, εφόσον προκύπτει υψηλότερη, σχεδόν αποκλειστική, η συχνότητα της τελετουργικής καύσης με ανάλογη συγκεκριμενοποίηση στο είδος ζώου και τα επιλεγμένα ανατομικά μέλη.

Βάσει της εύρεσης μυκηναϊκής κεραμικής σε όλα τα στρώματα του βωμού τέφρας, το μυκηναϊκό στρώμα επί του φυσικού εδάφους έχει υποστεί μετακίνηση ποσοστού του υλικού του, εξαιτίας της συνεχιζόμενης μεταγενέστερης δραστηριότητας στον χώρο. Επιπρόσθετα, η εμφάνιση θρυμματισμένων και, κυρίως, κονιορτοποιημένων καμένων οστών στη σύσταση του βωμού υποδεικνύει μεταφορά και μετακίνηση. Κρίνοντας ταυτόχρονα από την έκταση (μήκος 10μ.) του στρώματος, συμπεραίνουμε τον σκόπιμο διασκορπισμό και διατήρηση των υπολειμμάτων των ιεροτελεστιών επί του πλατώματος της κορυφής, στοιχείο που συγκεκριμενοποιεί την δημιουργία βωμού στάχτης. Οι συστάδες αντιπροσωπεύουν επίσης διακριτές δραστηριότητες απόθεσης, που είτε αντανakλούν διαφορετικά –και βάσει αλλαγής στη διαχείριση ζώων/οστών διαφοροποιημένα– στάδια των επιτελούμενων τελετουργιών, ή αντίθετα προσδιορίζουν ένα εξίσου τυπικό περιεχόμενο των εκτυλισσόμενων ιεροπραξιών, τουλάχιστον για την περίοδο που καλύπτουν. Έτσι, η σύνθετη λατρευτική δραστηριότητα χρειάζεται να ιδωθεί τόσο συγκριτικά όσο και συγκεντρωτικά.

Η περίπτωση τα διασκορπισμένα επί του πλατώματος υπολείμματα να κάρηκαν κατά χώραν στο ανεσκαμμένο σημείο της κορυφής του βουνού προϋποθέτει την ύπαρξη κατασκευών ή ισχυρότατες πυρές που θα άφηναν τα ίχνη τους επάνω στον φυσικό βράχο. Έως το σημείο αυτό της ανασκαφικής έρευνας, δεν έχει εντοπιστεί σταθερή κατασκευή ή διακριτός χώρος με έντονα σημάδια καύσης, που να υποδεικνύει τη θέση της τελετουργικής πυράς ή των πυρών, δηλώνοντας έτσι το χωρικό σημείο εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος, κατά την πρώιμη μυκηναϊκή καθώς και την ανακτορική περίοδο. Χρειάζεται, βέβαια, να επισημανθεί πως ένα μόνον τμήμα του βωμού τέφρας έχει ανασκαφεί.

Εστιάζοντας στις συστάδες του κατώτερου στρώματος του βωμού στάχτης και σύμφωνα με τις επιστημονικές αναλύσεις, η τέλεια καύση οστών στο υλικό τους, ίσως από ολόκληρους σκελετούς ή τουλάχιστον από διάφορα ανατομικά μέλη, συνιστά κατά μέσο όρο περιορισμένη ή πολύ περιορισμένη πρακτική. Στις συστάδες αυτές αντιπροσωπεύεται σε μεγαλύτερο ποσοστό η τέλεση αιματηρών θυσιών, οι οποίες πιθανόν εξειδικεύονται περαιτέρω με την εμφάνιση σκελετών νεογέννητων χοιριδίων και ενός πολύ νεαρού αιγοπροβάτου. Η τελετουργική σκοπιμότητα πίσω από την καύση των οστών στις διακριτές συστάδες διευκρινίζεται ακριβώς από το γεγονός ότι μικρό ποσοστό αυτών επιλέγεται να καεί ολοσχερώς, ενώ το υπόλοιπο όχι. Βάσει και

των συνευρημάτων, πέραν των αιματηρών θυσιών και της τελετουργικής καύσης μικρού ποσοστού διαφόρων οστών/σκελετών, στις υποδεικνυόμενες ιεροτελεστίες περιλαμβάνεται επίσης τελετουργική κατανάλωση υγρών ή/και τέλεση σπονδών (αφθονία κυλίκων), με ακολουθία τελετουργικών γευμάτων.

Η ισχυροποίηση της παρουσίας της τελετουργικής καύσης στο εκτεταμένο στρώμα επί του φυσικού βράχου, σε αντιδιαστολή με τις συστάδες, εστιάζει ταυτοχρόνως στην αποκλειστική επιλογή συγκεκριμένων ανατομικών μελών, δηλαδή κυρίως στα μηριαία οστά (με επιγονατίδες), και σε πολύ μικρό ποσοστό στα ουριαία (τμήματα από 14 ζώα), καθώς και στο είδος των θυσιασθέντων ζώων (συντριπτική πλειοψηφία αιγοπροβάτων, ελάχιστοι χοίροι και βοοειδή). Το επιλεκτικό αυτό κριτήριο επιδεικνύει τελετουργική πρόθεση πίσω από τη μέθοδο διαχείρισης των συγκεκριμένων ανατομικών μελών, η οποία εφαρμόζεται όπως φαίνεται στο σύνολο σχεδόν των επιλεγμένων αυτών οστών. Τα σκελετικά αυτά τμήματα αφορούν στα μέλη με το περισσότερο κρέας, παρέχοντας δηλαδή το προϊόν για την πραγματοποίηση του ιερού γεύματος (εμφανίζονται, παράλληλα, αγγεία σερβιρίσματος, κυάθια και σκύφοι), καθώς παρά τη χαμηλή διάγνωση σημαδιών κοπής συμπεραίνεται πως πρόκειται πιθανότατα στην πλειοψηφία τους για οστά μερικώς ή ολικώς απογυμνωμένα από το κρέας τους⁴²². Καθώς, επίσης, η εργαστηριακή εξέταση κατέδειξε ολική καύση με πιθανόν προσκολλημένη σάρκα/δέρμα στο μηριαίο οστό προς ραδιοχρονολόγηση από το πλάτωμα του βράχου, υποδεικνύονται πιθανόν διαβαθμίσεις και επιμέρους επιλογές ή επεισόδια στη σύνθεση της ίδιας λατρευτικής πρακτικής, ενώ η εν λόγω διαχείριση αφορά σε δράση που ανήκει στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο.

Η τελετουργική καύση των καρπών και σπόρων υποδεικνύεται αρχικώς από το γεγονός της ήδη περιορισμένης εμφάνισής τους στο υλικό, ενώ παράλληλα η καύση τους επιτελούνταν σε χαμηλότερες θερμοκρασίες (διαφορετική πυρά) σε σύγκριση με τα ασβεστοποιημένα οστά. Η επιλογή του κριθαριού συμβαδίζει με τις μαρτυρίες από τις πινακίδες Γραμμικής Β, όπου το κριθάρι σε αντίθεση με το σιτάρι φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν σε σταθερή βάση σε περιστάσεις θρησκευτικών συμποσίων, παραδοτέο σε συγκεκριμένα πρόσωπα ή ομάδες ατόμων, πιθανότατα εξειδικευμένο προσωπικό⁴²³. Η καύση ορισμένων ή και όλων των σπόρων-καρπών ως πιθανών, επίσης, καταλοίπων διατροφής δεν αντιτίθεται στην τελετουργική πρόθεση της συμβολικής έμπυρης (τελικής) διαχείρισής τους.

⁴²² Starkovich 2014, 645.

⁴²³ Killen 2001, 442-443.

Έτσι, στο αναδυόμενο λατρευτικό τοπίο του Λυκαίου όρους, τα στοιχεία από την επιτέλεση των έμπυρων προσφορών προβάλλουν λατρευτική σκοπιμότητα σχετική με την επίταση της συμβολικής διαχείρισης συγκεκριμένων ποσοστών, ανατομικών μελών, και ειδών των θυσιαζόμενων ζώων, σε σταθερότυπους συνδυασμούς, που αφενός συντελούν στην καθιέρωση των συμμετοχικών ιερών γευμάτων, ενώ αφετέρου ταυτίζουν τον μικρό ή μεγαλύτερο ποσοστιαίο αποκλεισμό της ανθρώπινης κατανάλωσης. Ως κοινός αποδέκτης όλων των εμφανιζόμενων ποικιλιών και παραλλαγών, περιλαμβανόμενων αυτών που αφορούν στις αιματηρές θυσίες (νεογέννητα ζώα), εκλαμβάνεται η λατρευόμενη θεότητα. Επί τη βάση της κεραμικής από το σύνολο του στρώματος που κάλυπτε τον φυσικό βράχο στο ανασκαμμένο τμήμα, η πληθώρα των αγγείων πόσεως (τα οποία είναι περισσότερα από τα αγγεία σερβιρίσματος) εκφράζει ταυτόχρονα τη σημασία που λάμβαναν οι συμποτικές τελετουργίες, καθώς και η επιτέλεση σπονδών. Η μεταφορά υγρών και στέρεων προϊόντων στο σημείο δηλώνεται επίσης μέσω της παρουσίας των κλειστών αγγείων (ψευδόστομοι αμφορείς), στοιχείο που όπως φαίνεται ισχύει για το σύνολο του τελετουργικού εξοπλισμού (δύο ασκοί).

Τόσο ο αριθμός των θυσιαζόμενων ζώων όσο και τα πολυάριθμα θραύσματα από κύλικες δηλώνουν ευρεία συμμετοχή στις ιεροτελεστίες, ενώ η έλλειψη πολύτιμων αφιερωμάτων και εξοπλισμού (ο ΥΕ/ΥΜ ΙΙ σφραγιδόλιθος συνιστά προς το παρόν μεμονωμένο εύρημα), από κοινού με τον συνήθη τύπο των αναθηματικών ειδωλίων, τα οποία ωστόσο δεν είναι αριθμητικώς πολλά, προβάλλουν τον λαϊκό ή δημόσιο χαρακτήρα της ασκούμενης λατρείας. Ο δημόσιος χαρακτήρας που διατηρείται σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του μυκηναϊκού υπαιθριου ιερού σε υψηλή κορυφή βουνού συμβαδίζει επίσης με τη σταθερότητα που αναδεικνύει το περιεχόμενο των τελούμενων ιεροτελεστιών. Η μακροπρόθεσμη δέσμευση στον χώρο, που σκοπό έχει τη διατήρηση και διαχείριση της συλλογικής μνήμης μέσω της συναιρούμενης κοινωνικής σημασίας που λαμβάνουν και προωθούν τα εορταστικά θρησκευτικά δρώμενα, δεν προβάλλει στην περίπτωση του Λυκαίου διακριτικό χαρακτήρα.

Οι ενδείξεις προανακτορικής και μετανακτορικής θρησκευτικής δραστηριότητας είναι παρούσες, χωρίς, όμως, την ανεύρεση «σταθερών» σημείων τέλεσης των ιεροπραξιών κατά τις περιόδους αυτές, υπό το πρίσμα της κυριαρχίας των αντίστοιχων κεραμικών ευρημάτων, και σε συμφωνία με τις ενδείξεις χωρικής διάταξης, που ήδη εμφανίζουν τα σύνολα της ανακτορικής περιόδου. Ωστόσο, ο ενιαίος αρχικός και εκτεταμένος ορίζοντας επί της κορυφής του Λυκαίου όρους φανερώνει καθιερωμένες λατρευτικές πρακτικές, καθώς και την ανάδειξη της χρήσης, άρα και σημασίας, του

υπαίθριου ιερού χώρου από την πρώτη φάση της ανακτορικής περιόδου και έως το τέλος αυτής, με σαφή κάλυψη της μετανακτορικής περιόδου. Βάσει των στοιχείων, η σταθερότητα στην επιτέλεση έμπυρων προσφορών δημητριακών-καρπών και μηριαίων οστών αιγοπροβάτων εμπλουτίζεται σε μικρό ποσοστό στις ΥΕ ΙΙΑ2-Β συστάδες με διαφορετικά ή/και περισσότερα σκελετικά τμήματα, πιθανόν ολόκληρους σκελετούς, πιθανότατα από διαφορετικό είδος ζώου δηλαδή χοίρους (χαρακτηριστική επίσης η απουσία μηριαίων οστών στο είδος των χοίρων), καλύπτοντας ως εκ τούτου σημαίνον τμήμα της ασκούμενης λατρείας, η οποία χαρακτηρίζεται συνολικά μέσα από την πρόθεση δημιουργίας βωμού τέφρας.

Όπως φανερώνει η εύρεση της λίθινης εξέδρας («Αρχιτεκτονική Μορφή 1») στο βόρειο τμήμα της τομής Ζ, με την αφθονία της κεραμικής της ΠΕΣ αλλά και το περιορισμένο ΥΕ ΙΙΙ υλικό από αυτήν, είναι ενδεχομένως ορατή μία συνεχιζόμενη χρήση της σταθερής κατασκευής στην αδιάκοπη μετάβαση προς την ΠΕΣ. Οι λίθοι της εξέδρας αυτής στο βόρειο όριο της τομής δεν εμφανίζουν σημάδια χρήσης φωτιάς. Η λίθινη αυτή εξέδρα μπορεί, επίσης, να συγκριθεί με την «Περιοχή Έντονης Καύσης/μορφή Ζ3» που ανευρέθηκε στο απέναντι νότιο όριο της τομής, η οποία αποτελούνταν από θραυσμένους εξαιτίας της ισχυρής καύσης λίθους σε συγκέντρωση, στο άκρο των οποίων βρέθηκε σημείο με συσσώρευση τέφρας, κεραμικής, πολλών απανθρακωμένων οστών και δημητριακών-καρπών, καθώς και άλλων αναθημάτων. Η συγκεκριμένη περιοχή εντοπίζεται 0,70/1,00μ. επάνω από το επίπεδο του φυσικού βράχου, και η έναρξη της χρήσης της τοποθετείται στον 10^ο αι.π.Χ..

Το ενδιαφέρον, επίσης, όσον αφορά τη λατρευτική δραστηριότητα στην κορυφή του Λυκαίου προκύπτει από το γεγονός πως το περιεχόμενο των έμπυρων προσφορών δεν μεταβάλλεται στη μετάβαση προς καθώς και στη διάρκεια της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, διαφοροποιείται ωστόσο σε σημαντικά επιμέρους σημεία (πολλά καμένα ουριαία οστά στο πλάτωμα του βράχου, και πιθανόν περισσότερα ολοκαυτώματα, τα τελευταία από τον 10^ο αι.π.Χ. και εξής). Από την άλλη πλευρά, η επιμονή στη διατήρηση συγκεκριμένων στοιχείων, μέσα στο πλαίσιο της συνέχειας και σύνδεσης με την παράδοση, που προϋποθέτει, δομεί, αλλά και εξυπηρετεί η πολυδιάστατη σκοπιμότητα της θρησκευτικής δραστηριότητας, μπορεί ίσως να συνδεθεί περαιτέρω με συνάρτηση τόπου/λατρευτικού τοπίου και πτυχής ή γνωρίσματος της λατρευόμενης θεότητας, που για την περίπτωση του

Λυκαίου όρους των ιστορικών χρόνων αφορά στη λατρεία του Δία, που σχετίζεται επίσης άμεσα με τα καιρικά φαινόμενα⁴²⁴.

Με τον τρόπο αυτό, η παρουσία αλλά και εξέλιξη της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών έως και τους ιστορικούς χρόνους, δηλώνει μετασηματισμό και αναπροσαρμογή με νέα, κοινωνικά σχετικά, νοήματα, παραμένει όμως σταθερή στη συμβολική αξία που διακατέχει την κατοχυρωμένη πλέον τελεστική μέθοδο «πραγματοποίησης» και μεταφοράς (νέων και παλαιών) νοημάτων. Υπό το πρίσμα αυτό, η έννοια της συνέχειας είναι ορατή, και κυρίως οπτικοποιημένη στον διαμορφούμενο βωμό τέφρας. Η μακροπρόθεσμη θρησκευτική δέσμευση δεν αντιτίθεται στην αναπροσαρμογή των συμβολικών πρακτικών μέσω της ισχυροποίησης ή αποδυνάμωσης ενός στοιχείου, καθώς αυτές συνεχώς ενισχύονται με νέες προοπτικές, ώστε να καθίστανται αποτελεσματικές, εκφράζοντας και κατοχυρώνοντας με τον τρόπο αυτό ένα θρησκευτικό περιβάλλον εορταστικών τελετουργιών δημόσιου χαρακτήρα στη μακρά διάρκεια.

⁴²⁴ Η εύρεση φουλγουρίτη (fulgurite) στον βωμό στάχτης, γνωστός και ως «petrified lightning», υαλώδες πέτρωμα που σχηματίζεται όταν η άμμος κεραυνοβολείται, εκλαμβάνεται ως προσφορά στη λατρευόμενη θεότητα, εφόσον η άμμος εκλείπει από τη φυσική γεωλογία του όρους (Romano - Voyatzis 2010, 15).

5.γ. ΕΛΕΥΣΙΝΑ

ι)Εισαγωγικά στοιχεία

Οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές στον λόφο της Ελευσίνας πραγματοποιήθηκαν, υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου}αι. (1882-1907) από τους Δ. Φίλιο και Α. Σκιά, και συνεχίστηκαν (1917-έως και την δεκαετία του 1950) από τους Κ. Κουρουνιώτη και Γ. Μυλωνά, με συνεργάτες τους Ι. Τραυλό και Ι. Θρεψιάδη, αποκαλύπτοντας πλήρως το Ιερό της Δήμητρας στο ανατολικό τμήμα του λόφου, καθώς και το μυκηναϊκό «μέγαρο Β» κάτω από τα διαδοχικά Τελεστήρια των ιστορικών χρόνων, όπως και το σύνολο των προϊστορικών καταλοίπων στην περιοχή [εικ.28]. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν από τον Μ. Κοσμόπουλο τα έτη 1994-1996, με επίκεντρο της έρευνας τις στρωματογραφικές ακολουθίες από τον χώρο, ενώ σωστικές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στην γύρω περιοχή του λόφου από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αθηνών⁴²⁵.

Τα αποτελέσματα των παλαιών ανασκαφών δημοσιεύτηκαν σε ετήσιες αναφορές, εκτενή άρθρα, καθώς και σε μονογραφίες. Πρόσφατα πραγματοποιήθηκε από τον Μ. Κοσμόπουλο η τελική συνθετική έκδοση όσον αφορά την Εποχή του Χαλκού στη θέση, ενώ, παράλληλα, δημοσιεύτηκαν ξεχωριστοί τόμοι με εστίαση στην εξέλιξη και διαχρονική παρουσία της θρησκευτικής δραστηριότητας, ακολουθώντας τις διεξοδικές επανεξετάσεις του ογκώδους υλικού, που είχαν ξεκινήσει από την δεκαετία του 1990 (ταυτίσεις βάσει των λιγοστών σωζόμενων ημερολογίων, μελέτη των αδημοσίεωτων ευρημάτων στις αποθήκες του Μουσείου της Ελευσίνας, επιστημονικές αναλύσεις υλικού)⁴²⁶.

Τα παλαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην Ελευσίνα, αν και εξαιρετικά λιγοστά, ανήκουν στην ΠΕ II περίοδο. Ο μεσοελλαδικός οικισμός, ιδρυμένος από τις αρχές της περιόδου, ανθεί από την ΜΕ II περίοδο και εξής, και αναπτύσσεται πλέον σημαντικά κατά την ΜΕ III και στη μετάβαση προς την ΥΕ I περίοδο, κυρίως στη νότια και ανατολική πλαγιά του λόφου⁴²⁷. Κατά την περίοδο αυτή, το ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό εισηγμένης από την Αίγινα αμαυρόχρωμης κεραμικής, από κοινού με σημαντικό ποσοστό γκριζών μινυακών αγγείων, φανερώνουν, πέραν της οικονομικής ανάπτυξης, τις κυρίαρχες εμπορικές επαφές και επιρροές στον οικισμό. Διαπιστώνεται έτσι η ένταξη του οικισμού στο σημαντικό επικοινωνιακό δίκτυο του Σαρωνικού

⁴²⁵ Παπαγγελή 2002, 48-52, Cosmopoulos 2015, 37-40.

⁴²⁶ Cosmopoulos 2015, 37-40.

⁴²⁷ Mylonas 1932, 104-117, Cosmopoulos 2010, 554-556 & 2015, 44-45, 59, 74.

κόλπου, και τη σφαίρα επιρροής της ισχυρής Αίγινας (Κολώνα), λόγω της ευνοϊκής θέσης του λιμανιού στη δυτική ακτή της Αττικής, στην κατάληξη επίσης της χερσαίας διαδρομής από/προς την Βοιωτία⁴²⁸. Η παράλληλη εμφάνιση συνθετότερων μορφών κοινωνικής οργάνωσης και οι σχετικές επιδιώξεις από τις κυριαρχούσες στην κοινωνία ομάδες, αντανakλώνται την περίοδο αυτή στην ανοικοδόμηση του μεγάλου αψιδωτού Κτηρίου Α και στην ύπαρξη του «τάφου του πολεμιστή»⁴²⁹. Στην ΜΕ ΙΙΙ περίοδο ιδρύεται, επίσης, το Δυτικό Νεκροταφείο, το οποίο χρησιμοποιείται για μεγάλο χρονικό διάστημα, έως και το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου⁴³⁰.

Στη διάρκεια των πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων (ΥΕ Ι-ΙΙ περίοδος), ο οικισμός συνεχίζει να αναπτύσσεται και να εξελίσσεται ποικιλότροπα, ακολουθώντας παράλληλα τις τάσεις της εποχής, όπως δείχνουν η ανέγερση περισσότερων μεγάλων κτηρίων, η διεύρυνση των επαφών (εισαγωγές και από την Αργολίδα), και η χρήση σύνθετων κτιστών τάφων με πολλαπλές ταφές. Τα στοιχεία αυτά, που προβάλλουν ταυτόχρονα μεγαλύτερη ισχυροποίηση των τοπικών ηγεμονικών ομάδων, εμφανίζονται εντονότερα κυρίως από την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο και εξής, εκδηλώνοντας από κοινού τα πρώτα σημάδια της διαδικασίας «εκμυκηναϊσμού» της θέσης⁴³¹. Σύμφωνα με τους μελετητές, η ένταξη της Ελευσίνας στον πολιτιστικό ιστό του μυκηναϊκού κόσμου τοποθετείται όχι πριν την ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 περίοδο, ενώ παράλληλα εμφανίζεται ισχυρή η τάση διατήρησης στοιχείων της μεσοελλαδικής περιόδου (κυρίως στις ταφικές παραδόσεις καθώς και την κεραμική) κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο, αλλά και αργότερα⁴³². Στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο ιδρύεται το «μέγαρο Β» στο ανατολικό άκρο του πλατώματος της κορυφής του λόφου, με διττή, οικιστική και θρησκευτική, λειτουργία⁴³³, η οποία συνεχίζει στην ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδο, μες στη διάρκεια της οποίας ο οικισμός διευρύνεται περισσότερο, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζονται οι πρώτες εισαγωγές αγγείων από την Αθήνα⁴³⁴.

Από τις αρχές της ανακτορικής περιόδου (ΥΕ ΙΙΑ2-Β περίοδος), σημειώνεται σημαντική αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας και εξάπλωση του οικισμού σε αδόμητες περιοχές, ενώ και στο ανατολικό και νότιο τμήμα του λόφου κατασκευάζονται νέες κτηριακές δομές [εικ.34]. Στην ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο κτίζεται, επίσης, παράρτημα με τρία νέα δωμάτια στο

⁴²⁸ Cosmopoulos 2015, 59-63, 70-72, 103, Papadimitriou 2010, 249-250, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2017, 263, 266.

⁴²⁹ Μυλωνάς 1932, 53-57, Cosmopoulos 2014a, 138-139 & 2015, 74-75.

⁴³⁰ Μυλωνάς 1975β, 9-18, 205-228, 256-258.

⁴³¹ Cosmopoulos 2015, 77-80, 94-98.

⁴³² Papadimitriou 2001, 194-201, 207-210 & 2010, 246, 252-254, Cosmopoulos 2014c, 174.

⁴³³ Travlos 1983, 329-333, Mazarakis-Ainian 1997, 149-150.

⁴³⁴ Cosmopoulos 2014c, 175 & 2015, 84, 89, 93, 99.

«μέγαρο Β» (Προσθήκη Β1/Β2/Β3)⁴³⁵. Εξαιτίας της εκτεταμένης, έντονης και συνεχούς μεταγενέστερης δραστηριότητας στα σημεία αυτά, η διατήρηση του συνόλου των κτισμάτων είναι αρκετά αποσπασματική, ενώ σε πολλές περιπτώσεις απουσιάζει η εύρεση στρωματογραφημένων συνόλων⁴³⁶. Στο σύνολό της η ευρεθείσα ΥΕ ΙΙΒ2 κεραμική προκόπτει αρκετά περιορισμένη σε ποσότητα, φανερώνοντας, κατά τους ανασκαφείς, τη συρρίκνωση και γενικότερη ύφεση του οικισμού στο τέλος της ανακτορικής περιόδου⁴³⁷. Επιπλέον, οι εμπορικές επαφές της Ελευσίνας με την Αθήνα φαίνεται πως παύουν κατά την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο, για να συνεχίσουν και πάλι από τις αρχές της επακόλουθης ΥΕ ΙΙΒ περιόδου με την ανακτορική πλέον θέση της Αθήνας, χωρίς ωστόσο ισχυρές ενδείξεις της αθηναϊκής εξουσίας, ανάμιξης ή επιρροής στον οικισμό⁴³⁸. Εξάλλου, κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, όταν η Αθήνα επιδεικνύει με μεγαλύτερη σαφήνεια την ανακτορική της ισχύ, σε περιορισμένη όμως εμβέλεια γύρω από την άμεση περιοχή της⁴³⁹, ο οικισμός της Ελευσίνας στην δυτική ακτή της Αττικής έχει αρχίσει να παρακμάζει.

Σημαντικό εύρημα της «ανακτορικής» περιόδου από τη θέση συνιστά ο μεγάλος εμπορικός ψευδόστομος αμφορέας με επιγραφή στην Γραμμική Β, που αποκαλύφθηκε σε ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμο ή μέσο περιβάλλον, συγκεκριμένα σε πολύ αποσπασματικά διατηρημένο κτήριο κάτω από τα Μικρά Προπύλαια του τεμένους του Ιερού, μαζί με κεραμική του Ρυθμού Σιτοβολώνα⁴⁴⁰ [εικ.34]. Ο ενεπίγραφος μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας θεωρείται πως συνιστούσε σκόπια διατηρημένο κατάλοιπο του παρελθόντος σε μεταγενέστερη περίοδο, ικανό να ενσωματώσει τους ανακτορικούς, δηλαδή τους υψηλού επιπέδου, συσχετισμούς του παρελθόντος⁴⁴¹. Οι πληροφορίες, μάλιστα, που λαμβάνονται από την επιγραφή του αγγείου, με την προσθήκη του σημείου *wa* (συντομογραφία για *wa-na-ka-te-ro*, φανάκτερος, «που σχετίζεται με τον άνακτα»), δηλώνουν την άμεση σύνδεση του αγγείου/φορτίου με τις δράσεις του επικεφαλής της ανακτορικής διοίκησης, μαζί και τον αρχικό προορισμό του αγγείου, ο οποίος ήταν πιθανότατα ένα από τα ανακτορικά κέντρα της Αργολίδας ή της Βοιωτίας⁴⁴². Ο Παπαδημητρίου θεωρεί πιθανότερο ο προορισμός του αγγείου να ήταν ένα από τα βοιωτικά ανακτορικά κέντρα,

⁴³⁵ Cosmopoulos 2014a, 111-117, 150-160, 178-179.

⁴³⁶ Cosmopoulos 2015, 119-120.

⁴³⁷ Cosmopoulos 2014c, 179.

⁴³⁸ Cosmopoulos 2014c, 179, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2017, 266, Papadimitriou 2017, 6§3.

⁴³⁹ Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2017, 271, όπου συνολική επισκόπηση των εξελίξεων της μετανακτορικής περιόδου στην περιοχή του Σαρωνικού κόλπου, αποτιμώντας τις σχέσεις και συσχετίσεις με την προηγούμενη ανακτορική περίοδο.

⁴⁴⁰ Cosmopoulos 2015, 128, Petrakis 2014, 207 (και υποσημ. 1787). Η κεραμική του Ρυθμού Σιτοβολώνα δεν ανευρέθηκε στις αποθήκες του Μουσείου Ελευσίνας.

⁴⁴¹ Petrakis 2014, 211.

⁴⁴² Petrakis 2014, 209-210, Cosmopoulos 2014a, 458-459.

στοιχείο που αναδεικνύει την ανάπτυξη των σχέσεων της Ελευσίνας με τους ισχυρούς βόρειους γείτονες⁴⁴³.

Η μετανакτορική περίοδος, όπως και η Υπομυκηναϊκή, αντιπροσωπεύονται από ακόμη πιο περιορισμένα σε αριθμό κεραμικά ευρήματα, σε σύγκριση με την ΥΕΙΙΒ2 περίοδο, δηλώνοντας ωστόσο την αδιάκοπη κατοίκηση της θέσης, από κοινού και τη μετάβαση στην Πρωτογεωμετρική περίοδο [εικ.35]. Τα σχετικά στοιχεία προέρχονται κυρίως από το «μέγαρο Β» και την Προσθήκη του, αλλά και από την ευρύτερη περιοχή στα νότια των διαδοχικών Τελεστηρίων των ιστορικών χρόνων, ενώ για άλλα ευρήματα της μετανакτορικής περιόδου και της μετάβασης στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου δεν γνωρίζουμε το ακριβές σημείο προέλευσης⁴⁴⁴. Σε απόσταση 500μ. στα βόρεια του Ιερού αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα της Πρωτογεωμετρικής και Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου, ενώ το νεκροταφείο της Πρώιμης και Μέσης Γεωμετρικής περιόδου εντοπίζεται στην νότια πλαγιά του λόφου⁴⁴⁵.

ii) «Μέγαρο Β»

Το επονομαζόμενο «μέγαρο Β» διασώζεται αποσπασματικά, και συνιστά ορθογώνιο κτήριο διαστάσεων 10,40Χ6,50μ., αποτελούμενο από κύριο δωμάτιο με δύο κίονες κατά μήκος του κεντρικού άξονα για την στήριξη της στέγης (διατηρείται η μία βάση κίονα), και προστώο βάθους 2μ. στα ανατολικά. Το προστώο διαμορφώνεται ανάμεσα στους προεξέχοντες τοίχους των μακρών πλευρών (τοιχοί 6 και 7), οι οποίοι καταλήγουν σε παραστάδες πλάτους 0,95μ.. Οι δύο αυτοί χώροι διαχωρίζονται μεταξύ τους με εγκάρσιο τοίχο (τοιχος 6α), ο οποίος διατηρεί στο κέντρο του άνοιγμα εισόδου πλάτους 1,30μ., και μία πιθανότατα βαθμίδα, καθώς το δάπεδο του κύριου δωματίου εμφανίζεται 0,30μ. υψηλότερα από το επίπεδο του προστώου. Το «μέγαρο Β» περιέτρεχε λιθόστρωτη αυλή, με ανάπτυξη αυτής κυρίως στην ανατολική (πρόσθια) και βόρεια πλευρά του κτηρίου⁴⁴⁶. [εικ.28]

Πέραν των γενικών αυτών αρχιτεκτονικών στοιχείων, τα οποία εμφανίζονται κοινά και σε άλλα μεγάλα ή μεγαλύτερων διαστάσεων σύγχρονα κτήρια του οικισμού⁴⁴⁷, ο συνολικός σχεδιασμός του «μεγάρου Β» περιλαμβάνει ιδιομορφίες, που το διαφοροποιούν σε σύγκριση με τις οικίες αυτές. Στις ιδιομορφίες του «μεγάρου Β», οι οποίες καθορίζουν παράλληλα

⁴⁴³ Paradimitriou 2017, 586.

⁴⁴⁴ Cosmopoulos 2015, 127-131.

⁴⁴⁵ Παπαγγελή 1997 (1992), 36-38.

⁴⁴⁶ Cosmopoulos 2015, 82-83, 87 fig.39.

⁴⁴⁷ Τέτοια κτήρια αποτελούν οι ΥΕ I-II Οικίες Η και Ι στην νότια πλαγιά του λόφου (Cosmopoulos 2003, 14-15 & 2015, 80-81).

την ιδιαιτερότητα της λειτουργίας του, περιλαμβάνονται η οριοθέτηση της λιθόστρωτης αυλής από περίβολο, και η διαμόρφωση εξωτερικής εξέδρας, εφαιπόμενης στο προστώο και τοποθετημένης στον άξονα της εισόδου, το μεγαλύτερο τμήμα της οποίας προέβαλλε της πρόσοψης του κτίσματος εντός της αυλής. Στα ειδικά χαρακτηριστικά προστίθεται, επίσης, το θραύσμα τοιχογραφικής διακόσμησης (οφθαλμός γυναικείας μορφής φυσικού μεγέθους), το οποίο βρέθηκε μπροστά από τη βόρεια όψη του νότιου τοίχου 6 του κτηρίου⁴⁴⁸.

Οι εσωτερικές όψεις των τοίχων του κύριου δωματίου ήταν επικαλυμμένες με παχιά στρώση κονιάματος, και το δάπεδο, το οποίο διασώζοταν σε τρία σημεία, ήταν κατασκευασμένο από πατημένο χώμα, χαλίκια και ασβεστοκονίαμα, κάτω από το οποίο η κεραμεική ανήκε στην πλειοψηφία της στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Σε σημείο κοντά στον τοίχο 6 διασώζεται μικρό τμήμα παλαιότερου δαπέδου⁴⁴⁹. Η κεραμεική από τα κατώτερα επίπεδα και από ορισμένα σημεία ανάμεσα σε λίθους των τοίχων του κτηρίου, της νότιας κλίμακας, της υπαίθριας εξέδρας, και του περιβόλου, καλύπτει την ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 περίοδο, ενώ πάνω στο δάπεδο του κύριου δωματίου ανευρέθηκε κεραμεική των ΥΕ ΙΙΑ/Β και, κυρίως, των ΥΕ ΙΙΑ1/Α2 περιόδων, από κοινού με τμήμα ολόβαφου βαθύ σκύφου της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης/μέσης περιόδου. Κεραμεική της ΥΕ ΙΙΑ1/Α2 περιόδου εντοπίστηκε, επίσης, περιμετρικά της υπαίθριας εξέδρας (ανοικτά και κλειστά σκεύη)⁴⁵⁰.

Η πορεία του περιβόλου δεν εξακριβώνεται σε όλες τις πλευρές γύρω από το «μεγάρο Β», διατηρούνται, ωστόσο, τμήματα των παράλληλων και σε απόσταση 16μ. μεταξύ τους βόρειου και νότιου τοίχου (τοιχοί 8 και 5, σε συνολικό μήκος 12μ. και 19μ. αντίστοιχα), στις εσωτερικές όψεις των οποίων εφάπτονταν τμήματα της αυλής. Στο μέσον περίπου του βόρειου τοίχου του περιβόλου διατηρείται άνοιγμα πύλης με τρεις βαθμίδες, στην οποία κατέληγε δρόμος. Διά μέσου της οριοθετημένης αυλής, η άνοδος στο υπερυψωμένο προστώο του «μεγάλου Β» πραγματοποιούνταν μέσω δύο κλιμάκων από τέσσερις βαθμίδες, οι οποίες είχαν κτιστεί συμμετρικά και εφάπτονταν στις δύο άκρες της πρόσοψης, πλαισιώνοντας εκατέρωθεν την κεντρική υπαίθρια σταθερή κατασκευή/εξέδρα. [εικ29]

Η λίθινη αυτή εξέδρα είχε σχήμα Π και εξωτερικές διαστάσεις 2,50 Χ 2,80μ., ενώ υψωνόταν 1,30/1,40μ. από το επίπεδο της αυλής. Εσωτερικά είχε

⁴⁴⁸ Cosmopoulos 2014b, 404-405, fig.6 & 2015, 88-92. Το θραύσμα της τοιχογραφίας (σημειώνοντας Θρεψιάδη 1931, 21-22) δεν ανευρέθηκε στις αποθήκες του μουσείου της Ελευσίνας.

⁴⁴⁹ Cosmopoulos 2015, 83-84, fig.39.

⁴⁵⁰ Cosmopoulos 2003, 4, 6, 8, 10-11 & 2014b, 404, 406-407.

πληρωθεί με λίθους και χώμα, δημιουργώντας επιφάνεια χρήσης συνολικής έκτασης 6,5-7m², ενώ και οι τρεις εξωτερικές όψεις των τοίχων της είχαν επιχρισθεί με παχιά στρώση κονιάματος. Ο ανατολικός τοίχος της κατασκευής, δηλαδή ο τοίχος της πρόσοψής της, στον οποίο διατηρούνταν εφαιπόμενο τμήμα της λιθόστρωτης αυλής, είχε κτιστεί ιδιαίτερα ισχυρός, φθάνοντας σε πλάτος τα 1,60μ., με πιθανόν πρόσθετη αναλημματική λειτουργία⁴⁵¹. Η αποκλειστική, πάντως, χρηστική λειτουργία της σταθερής αυτής κατασκευής, την οποία υποστήριξε ο Darque⁴⁵², αντικρούεται από συνδυασμό στοιχείων, όπως το ασύνηθες για αναλημματικό τοίχο σχήμα Π, ο προσεκτικός σχεδιασμός της πρόσοψης του κτηρίου με τις συμμετρικές κλίμακες, η προβαλλόμενη κεντρική καθώς και περιβλεπτή από την αυλή θέση της σταθερής κατασκευής, υποδεικνύοντας ειδικότερη χρήση για την υπερυψωμένη υπαίθρια εξέδρα, η οποία ερμηνεύτηκε με τη λειτουργία βωμού⁴⁵³.

Αγωγός ανοιχτός, η μία πλευρά του οποίου ορίζεται από λίθινο τοίχιο, ξεκινούσε από τη νοτιοανατολική γωνία της εξέδρας με πορεία προς τον περίβολο, όπου και ενωνόταν με άλλον κτιστό λίθινο αγωγό (Αγωγός 2), ο οποίος περνούσε με τη σειρά του κάτω από τον νότιο τοίχο του περιβόλου [εικ.30]. Ο κτιστός αγωγός 2, έχοντας ύψος 0,43μ. και ίδιο κατά μέσο όρο πλάτος, διατηρούνταν στο σημείο κάτω από τον τοίχο του περιβόλου με τους καλυπτήριους πλακοειδείς λίθους του, ενώ αποτελούσε κύριο αγωγό, καθώς, μέσω του ανοιχτού αγωγού της εξέδρας στο εσωτερικό της αυλής, συγκέντρωνε τα ύδατα και από άλλον αγωγό (λίθινο κτιστό Αγωγό 1), ο οποίος ξεκινούσε από το εσωτερικό του «μεγάρου Β» και εξέφερε πιθανόν μέσα από την νότια κλίμακα του προστώου.

Στο εσωτερικό του αγωγού 2, συγκεκριμένα στο σημείο της εξόδου του κάτω από τον νότιο τοίχο του περιβόλου, αποκαλύφθηκε στον πυθμένα του στρώμα τέφρας με απανθρακωμένα μικρά οστά ζώων και λιγοστά θραύσματα κεραμικής της ΥΕ ΠΒ/ΠΙΑ1 περιόδου, το οποίο είχε επικαλυφθεί από στρώση πολύ μικρών λίθων (χαλίκια)⁴⁵⁴ [εικ.31]. Η ανασκαφή του σημείου από το κατώτερο αυτό επίπεδο του αγωγού 2 περιγράφεται στο ημερολόγιο του 1931 από τον Θρεψιάδη, όπου επίσης σημειώνεται τέφρα με ανάμικτα απανθρακωμένα υλικά και κεραμική της ΥΕ περιόδου και από το ανώτερο επίπεδο του αγωγού. Το στρώμα του ανώτερου επιπέδου ξεκινούσε αμέσως

⁴⁵¹ Cosmopoulos 2003, 8 & 2014b, 404, 406-407, 415.

⁴⁵² Darque 2005, 298-299.

⁴⁵³ Μυλωνάς - Κουρουγιώτης 1933, 285, Mylonas 1961, 47, Cosmopoulos 2014b, 416 & 2015, 90, 92-93.

⁴⁵⁴ Cosmopoulos 2014b, 412, fig.18, Cosmopoulos - Ruscillo 2014, 258-263, fig. 4-7.

κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες, και από μία ανώτατη στρώση θραυσμάτων πλίνθων, φθάνοντας έως την (μεσαία) στρώση με τα χαλίκια⁴⁵⁵.

Το μικρό σύνολο των δεκαοχτώ καμένων και θραυσματικά διατηρημένων, λόγω του ισχυρού βαθμού καύσης, οστών από την συγκέντρωση της τέφρας στο κατώτερο επίπεδο του αγωγού 2 κρατήθηκε χωριστά από το υπόλοιπο ανευρεθέν οστεολογικό υλικό της ανασκαφικής περιόδου⁴⁵⁶. Η επιστημονική ανάλυση των 18 οστών κατέδειξε πως πρόκειται για ασβεστοποιημένα τμήματα, καμένα για αρκετές ώρες σε υψηλές θερμοκρασίες άνω των 600°C, προερχόμενα από τρία τουλάχιστον νεαρά χοιρίδια ηλικίας 6-24 μηνών, και αποτελούμενα στη συντριπτική πλειοψηφία τους από τα περιφερικά άκρα των ζώων (κρανία, φάλαγγες). Δύο μόνον θραύσματα οστών ανήκαν σε πλευρά και ένα σε μακρύ οστό (το οποίο πιθανόν κάηκε χωρίς την εξαγωγή του μυελού), φανερώνοντας πως τα ανατομικά μέλη που φέρουν το κρέας απουσίαζαν σχεδόν εντελώς από το σύνολο των καμένων οστών⁴⁵⁷. Ευκρινή σημάδια κοπής ή τεμαχισμού εμφανίζονταν σε τρία εκ των οστών (κρανίο, φάλαγγα, πλευρό), τα οποία αφορούν στη διαδικασία του πρωταρχικού σφαγιασμού, καθώς, πιθανόν, και στην αφαίρεση των εσωτερικών οργάνων. Το σύνολο των καμένων οστών δεν έφερε στις επιφάνειες ίχνη διαταραχής από σαρκοφάγα, ή από έκθεση σε καιρικές συνθήκες, δηλώνοντας με τον τρόπο αυτό πως δεν μεσολάβησε μεγάλο διάστημα ανάμεσα στην καύση των επιλεγμένων οστών και την απόθεσή τους στο εσωτερικό του αγωγού⁴⁵⁸.

Η λιγοστή κεραμική που βρέθηκε αναμεμιγμένη με τη συγκέντρωση τέφρας και τα καμένα οστά περιλάμβανε κατά κύριο λόγο όστρακα από αγγεία πόσεως (πέντε κύλικες: τρεις με γραπτή διακόσμηση, μία με ερυθρή στυλιπνή βαφή, και μία μονόχρωμη), τμήμα από προχυτικό αγγείο (γεφυρόστομη πρόχους με γραπτή διακόσμηση), δύο όστρακα από αγγεία προσωρινής αποθήκευσης (αλάβαστρα με βραχώδες κόσμημα), καθώς και τμήμα από χονδροειδές αποθηκευτικό αγγείο (πιθανότατα αμφορέα)⁴⁵⁹. Η ομοιογένεια ως προς την χρονολόγηση του κεραμικού αυτού υλικού, σε συνδυασμό με την έλλειψη προσμίξεων, φανερώνουν, σύμφωνα με τους Cosmopoulos και Ruscillo, πως πρόκειται για ενιαία και αδιατάρακτη

⁴⁵⁵ Cosmopoulos – Ruscillo 2014, 263.

⁴⁵⁶ Ο Κοσμοπούλος σημειώνει την εύρεση στις αποθήκες του Μουσείου της Ελευσίνας και δεύτερης ομάδας απανθρακωμένων οστών, τα οποία ανήκαν σε οπληφόρα ζώα, από το ίδιο συρτάρι με τα διαχωρισμένα καμένα οστά του αγωγού 2. Καμία ένδειξη αναφορικά με το σημείο προέλευσης της δεύτερης αυτής ομάδας δεν διατηρούνταν (Cosmopoulos – Ruscillo 2014, 267 υποσημ.3).

⁴⁵⁷ Cosmopoulos – Ruscillo 2014, 267.

⁴⁵⁸ Cosmopoulos – Ruscillo 2014, 264-265, fig.9, 267.

⁴⁵⁹ Cosmopoulos – Ruscillo 2014, 263-265, fig.7-8.

απόθεση, η οποία συμφωνεί επίσης με την πρώτη φάση λειτουργίας του «μεγάρου Β», ενώ η σύσταση του ανώτερου στρώματος από το εσωτερικό του αγωγού 2 υποδεικνύει τη συνεχιζόμενη χρήση του αγωγού⁴⁶⁰.

Η επόμενη φάση λειτουργίας του «μεγάρου Β» (ανακτορική περίοδος) περιλαμβάνει στην ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο την ανέγερση της Προσθήκης των συνεχόμενων δωματίων Β1-3, αμέσως στα βόρεια του «μεγάρου Β», τα οποία επικοινωνούσαν τόσο μεταξύ τους όσο και με το «μέγαρο Β» μέσω του κεντρικού δωματίου Β1. Το δωμάτιο Β1 (διαστάσεων 7Χ4,40μ.) συνιστά το καλύτερα διατηρημένο δωμάτιο της Προσθήκης, για την κατασκευή του οποίου αχρηστεύτηκε και αποδομήθηκε η βόρεια κλίμακα του προστώου, ενώ, ταυτόχρονα, μειώθηκε η αρχική επιφάνεια της υπαίθριας εξέδρας, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα του νότιου τοίχου του δωματίου Β1 (τοίχος 9α-β) εδράστηκε πάνω στο όριο της βόρειας πλευράς της εξέδρας. Η είσοδος στο δωμάτιο Β1, και μέσω αυτού η πρόσβαση στα δυτικά στο δωμάτιο Β2 και στα ανατολικά στο δωμάτιο Β3⁴⁶¹, εντοπίζεται, επίσης, στον νότιο τοίχο του Β1, γινόταν δηλαδή μέσω της υπαίθριας εξέδρας, και συγκεκριμένα από την βορειοανατολική γωνία της⁴⁶² [εικ.28, 32].

Βάσει της κεραμικής από το εσωτερικό τόσο του «μεγάρου Β» όσο και των πρόσθετων τριών δωματίων εξακριβώνεται η σύγχρονη χρήση των δύο άμεσα επικοινωνούντων χώρων, ενώ η λειτουργία της Επέκτασης είχε πιθανότατα οικιστικό χαρακτήρα⁴⁶³. Κατά τη δεύτερη φάση λειτουργίας του κτηρίου, αρκετά σε αριθμό θραύσματα αγγείων πόσεως σημειώνονται από το εσωτερικό του κύριου δωματίου του «μεγάρου Β», ενώ σημαντικός αριθμός ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων της ΥΕ ΙΙΑ2/Β1 περιόδου⁴⁶⁴ ανευρέθηκε στο νότιο τμήμα της αυλής, σε διαταραγμένα στρώματα, στοιχεία που συνιστούν έμμεσες ενδείξεις πως «λογικά [το κτήριο] δεν απώλεσε την παράλληλη θρησκευτική του λειτουργία»⁴⁶⁵. [εικ.33]

Η προσθήκη των τριών δωματίων εκφράζει την ανάγκη αύξησης των λειτουργικών χώρων που σχετίζονται με το «μέγαρο Β», και συνεπακόλουθα με το σύνολο των δραστηριοτήτων που αυτό κάλυπτε, συμφωνώντας με την

⁴⁶⁰ Cosmopoulos – Ruscillo 2014, 265-266.

⁴⁶¹ Το δάπεδο των δωματίων Β1 και Β3 εμφανίζεται 0,62μ. υψηλότερα από το επίπεδο του προστώου (Cosmopoulos 2014b, 409).

⁴⁶² Cosmopoulos 2014b, 408-410 & 2015, 108-113.

⁴⁶³ Cosmopoulos 2015, 126.

⁴⁶⁴ Ο Κοσμόπουλος σημειώνει, επίσης, την εύρεση ειδωλίων τύπου Φ και Ψ των ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΒ1 περιόδων στις αποθήκες του Μουσείου της Ελευσίνας (Cosmopoulos 2015, 120).

⁴⁶⁵ Cosmopoulos 2015, 126.

ευρεία ανάπτυξη του οικισμού κατά την ΥΕ IIIA2 περίοδο⁴⁶⁶. Μέσα στο πλαίσιο αυτό συντάσσεται και η έρεση του ενεπίγραφου μεγάλου ψευδόστομου αμφορέα, ο οποίος, βάσει τυπολογικών στοιχείων, και σύμφωνα με τη χρονολόγηση της πλήρους ανάπτυξης της διακίνησης των χαρακτηριστικών αυτών αγγείων, τοποθετείται «όχι αργότερα από την αρχική ΥΕ III B περίοδο»⁴⁶⁷. Η φθίνουσα πορεία του οικισμού από την ΥΕ IIIB2 περίοδο και εξής, η οποία εντείνεται αισθητά στη διάρκεια της ΥΕ IIIΓ-Υπομυκηναϊκής περιόδου, αποτυπώνεται στη συρρίκνωση του οικισμού και την πολύ περιορισμένη ποσότητα της κεραμικής, η τελευταία, ωστόσο, απαντάται στο «μέγαρο Β» και την Προσθήκη του, καλύπτοντας ταυτόχρονα και την Πρωτογεωμετρική περίοδο⁴⁶⁸.

Τα νέα σημάδια δραστηριοποίησης στο ανατολικό άκρο της κορυφής του λόφου χρονολογούνται στον 8^οαι.π.Χ., και αφορούν στην κατασκευή αναλημματικών τοίχων και ανδρήρων, που λαμβάνουν υπόψη τους τα υφιστάμενα κτήρια, δηλαδή το «μέγαρο Β» και το παράρτημά του. Ο καμπύλος τοίχος Ε3 (ή τοίχος Κ) στα νότια, θεμελιωμένος τον πρώιμο 8^οαι.π.Χ. επάνω στις ΥΕ επιχώσεις και τον νότιο τοίχο του μυκηναϊκού περιβόλου, θεωρείται πως αποτελούσε τμήμα του πρώτου γεωμετρικού περιβόλου του χώρου, ενώ τα δύο μυκηναϊκά κτίσματα ήταν ακόμη ορατά, και ίσως σε χρήση (οι διατηρημένοι τοίχοι της Επέκτασης προέβλεπαν υψηλότερα από τον καμπύλο τοίχο Ε3)⁴⁶⁹. Η εμφάνιση στοιχείων τέλεσης λατρείας στον χώρο τοποθετείται στα μέσα του 8^{ου}αι.π.Χ., με την ίδρυση της υπαίθριας «Πυράς Α», μπροστά από τη νότια, εξωτερική, όψη του αναλημματικού νότιου τοίχου Ε1, ο οποίος στήριζε μεγαλύτερων διαστάσεων πολυγωνικό άνδηρο⁴⁷⁰. [εικ.36]

Η «Πυρά Α», η οποία λειτούργησε για μεγάλο χρονικό διάστημα έως τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους, συνιστά βωμό τέφρας ύψους 0,80-1,00μ., με πολυάριθμα και πολυειδή καμένα αφιερώματα και αντικείμενα στο εσωτερικό του: ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια (πολλά πτηνόμορφα, δύο σχηματικά ειδώλια τεθρίππων με ηνίοχο), αγγεία (κυρίως αρύβαλλους, επίσης οινοχόες, αλάβαστρα, χειροποίητους λύχνους), γραπτά διακοσμημένα πλακίδια, μέταλλα αντικείμενα, όχι, όμως, καμένα οστά ζώων ή απανθρακωμένες τροφές. Τα σημάδια πυράς στην εξωτερική όψη του τοίχου

⁴⁶⁶ Όσον αφορά συγκεκριμένα την ανατολική κορυφή και πλαγιά του λόφου, νέες κτηριακές δομές ανεγείρονται στα νοτιοανατολικά και νοτιοδυτικά του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου (Cosmopoulos 2015, 107).

⁴⁶⁷ Petrakis 2014, 209.

⁴⁶⁸ Mylonas 1961, 56, Cosmopoulos 2014b, 419-422 & 2015, 128-131.

⁴⁶⁹ Travlos 1983, 330, Mazarakis-Ainian 1997, 147-148, Cosmopoulos 2015, 128, 133-134.

⁴⁷⁰ Φίλιος 1885, 74-76, Mylonas 1961, 57, 63, Μυλωνάς - Τραυλός 1983, 155, Κόκκου-Βυριδή 1999, 39.

Ε1 μαρτυρούν πως η τελετουργική καύση των αντικειμένων γινόταν κατά χώραν, έτσι ώστε η συσσώρευσή τους μαζί με την τέφρα στο σημείο δεν συνιστούσε το αποτέλεσμα ρίψης των προϊόντων από άλλον, πιθανό κτιστό, βωμό από την κορυφή του ανδρήρου⁴⁷¹. Στη νότια πλαγιά, στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ., κτίζεται η Ιερά Οικία (κτήριο τεσσάρων δωματίων που έβλεπε σε αυλή), η οποία χρησιμοποιείται σε κάποια στιγμή και για λατρευτικούς σκοπούς, διατηρώντας υπολείμματα θυσιαστικών πυρών (πιθανόν ηρωολατρεία ή προγονολατρεία)⁴⁷².

Στην αρχαϊκή περίοδο δημιουργείται νέο μεγαλύτερων διαστάσεων άνδρηρο, όπου και ανεγείρεται στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. ναός αφιερωμένος στη Δήμητρα, ενώ δύο νέες υπαίθριες πυρές εγκαθιδρύονται («Πυρές Β και Γ»), καθώς η «Πυρά Α» είχε καλυφθεί από το εκτενές νέο άνδρηρο. Η «Πυρά Β», μπροστά από τον νότιο τοίχο του περιβόλου Ζ7, αντικατέστησε την «Πυρά Α», ενώ η «Πυρά Γ» εντοπίζεται διαμετρικά στο βόρειο τμήμα του χώρου και οι δύο πυρές λειτουργούν έως τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴⁷³. Η «Πυρά Β», έχοντας ακτίνα μήκους 2,5-3μ., πάχος 0,80-1μ., και στρώσεις ύψους 0,30μ. που καλύπτονταν διαδοχικά από άτακτα ριγμένους λίθους, εμπεριείχε πολυάριθμες καμένες προσφορές ίδιου τύπου με την προγενέστερη «Πυρά Α» (κυρίως ειδώλια, αγγεία και μετάλλινά αντικείμενα, επίσης λύχνους και πινακίδια). Η «Πυρά Γ» αναγνωρίζεται από τα πανομοιότυπα καμένα και θραυσμένα ευρήματα, τα ακριβή όριά της, ωστόσο, δεν μπορούν να αναγνωριστούν⁴⁷⁴. [εικ.37]

Στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. ανεγείρεται το μεγαλύτερων διαστάσεων Πεισιστράτειο Τελεστήριο, ενώ ο χώρος του Ιερού με τις περιμετρικές αυλές του (πλην της δυτικής πλευράς όπου σύντομα υψώνεται ο βράχος) επεκτείνεται και περιτειχίζεται, με δύο πόλεις στη νότια και βόρεια πλευρά⁴⁷⁵. Η κύρια είσοδος την εποχή αυτή μετατοπίζεται στα βόρεια, αξιοποιώντας έτσι για τη λατρεία και τη μεγαλύτερη βόρεια αυλή του Τελεστηρίου, στοιχείο που ερμηνεύεται, παράλληλα, ως ενδεικτικό των ιδιαίτερων σχέσεων που έχουν αναπτυχθεί με την πόλη της Αθήνας. Στην έκταση ή το όριο της βόρειας αυλής λειτουργεί η «Πυρά Γ», όπου ιδρύεται και ναΐσκος του Πλούτωνος, ενώ, σύμφωνα με τον Μυλωνά, οι ιεροτελεστίες μεταφέρθηκαν την περίοδο αυτή και έξω από το βόρειο τείχος, γύρω από κτιστό βωμό που στη θέση του

⁴⁷¹ Κόκκου-Βυριδή 1999, 39, 42, 54-60, 142, 151.

⁴⁷² Mylonas 1961, 59-60.

⁴⁷³ Mylonas 1961, 64, 66-67, Κόκκου-Βυριδή 1999, 143.

⁴⁷⁴ Κόκκου-Βυριδή 1999, 44-51, 60-68, 146.

⁴⁷⁵ Η προϋπάρχουσα ανατολική πόλη καταργείται, ενώ στο νοτιοανατολικό σκέλος του πεισιστράτειου τείχους δημιουργείται ορθογώνια εσοχή, για να συμπεριλάβει παλαιότερο μικρό μονολιθικό βωμό, με υπολείμματα τέφρας από το σημείο του (Mylonas 1961, 91-96, 100-101, Κόκκου-Βυριδή 1999, 32, υποσημ.47).

κτίστηκε μεταγενέστερα η ρωμαϊκή εσχάρα⁴⁷⁶. Η ρωμαϊκή περίοδος αποτελεί περίοδο νέας ανάδειξης του Ιερού, ιδιαίτερα κατά τα έτη του αυτοκράτορα Αδριανού αλλά και αργότερα, ενώ μετά την καταστροφή του χώρου από την επιδρομή του Αλάρικου (4^{ος}αι.μ.Χ) το Ιερό δεν επαναλειτουργεί⁴⁷⁷.

iii) Ανάλυση

Η ιδιαιτερότητα του μυκηναϊκού «μεγάρου Β» καθορίζεται από τη μοναδικότητα των δύο ιδιόμορφων αρχιτεκτονικών του στοιχείων, δηλαδή του περιβόλου και της εξέδρας, τα οποία προσδίδουν ενισχυμένο και ειδικότερο νόημα τόσο στον χαρακτήρα του όσο και τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτό, από κοινού και στην ταυτότητα των ενοίκων και χρηστών του. Ως κύριο χαρακτηριστικό του ενισχυμένου αυτού νοήματος εμφανίζεται η παράλληλη θρησκευτική λειτουργία του «μεγάρου Β», η οποία συμβαδίζει με την επιλογή της διαμόρφωσης υπαίθριας εξέδρας-βωμού ως σημείο εστίασης του ενδιαφέροντος και της δράσης μπροστά από την είσοδο του κτηρίου, σε σημείο περιβλεπτό από την αυλή, και εντός οριοθετημένου χώρου. Η ύπαρξη του περιβόλου, ο οποίος ήλεγχε πιθανότατα την πρόσβαση αλλά και περιόριζε τη θέαση των εσωτερικών δραστηριοτήτων μόνον στους παρευρισκόμενους εντός της αυλής, συνάδει με τη δημιουργία υπαίθριας κεντρικής κατασκευής βωμού, τοποθετώντας έτσι την οργάνωση και εκτύλιξη της τελετουργικής δράσης στο άμεσο εξωτερικό τμήμα του κτηρίου Β, ενώ, ταυτόχρονα, προσδιορίζει το τελευταίο ως «ανεξάρτητο» κτίσμα μέσα στα όρια του οικισμού.

Αμεσότερα στοιχεία για τον τελετουργικό χαρακτήρα της δράσης που συνδέεται με την προβαλλόμενη υπαίθρια εξέδρα, προσλαμβάνονται από την απόθεση συσσωρευμένης τέφρας με καμένα οστά ζώων και άκαυστα αγγεία, στο σημείο όπου κατέληγε ο ανοικτός αγωγός της αυλής, ο οποίος εξυπηρετούσε την εν λόγω σταθερή κατασκευή. Η σύσταση της απόθεσης αναδεικνύει την ενεργοποίηση διαφοροποιητικών κριτηρίων, που αφορούν κυρίως στην πιθανότητα συμβολικής διαχείρισης επιμέρους συστατικών μερών της, δηλαδή των οστών, ενώ ενισχυτικό στοιχείο εντοπίζεται στους τύπους των αγγείων-συνευρημάτων, ως σκεύη που υποστηρίζουν εξίσου την επιτέλεση τελετουργιών. Η προβληματική, ωστόσο, όσον αφορά στην περίπτωση της Ελευσίνας, έγκειται κατά κύριο λόγο στον μετά-αποθετικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης απόθεσης, καθώς και στην έλλειψη περισσότερων ή/και διευκρινιστικών στοιχείων που να προσδιορίζουν επαναλαμβανόμενη και τυποποιημένη δραστηριότητα, λαμβάνοντας υπόψη

⁴⁷⁶ Mylonas 1961, 104, 169-170, Κόκκου-Βυριδή 1999, 33, 148.

⁴⁷⁷ Cosmopoulos 2015, 147-151.

τόσο το σημείο εύρεσης όσο και τις αποθέσεις από το ανώτερο στρώμα στο εσωτερικό του αγωγού αντιστοίχως.

Η Whittaker, αν και υποστηρίζει την ερμηνεία της υπαίθριας εξέδρας με τη λειτουργία βωμού⁴⁷⁸, εστιάζει εύλογα στον απορριμματικό χαρακτήρα και το παρόμοιο περιεχόμενο του συνόλου των στρωμάτων από το εσωτερικό του αγωγού, στοιχεία που υποδεικνύουν, σύμφωνα με την ίδια, τη σταδιακή ή συνεχή απομάκρυνση απορριμμάτων οικιστικής δραστηριότητας («καθημερινά» υπολείμματα χρήσης εστίας), υπονοώντας κατά συνέπεια την χρηστική καύση των διατηρημένων οστών⁴⁷⁹. Σύμφωνα με τον Κοσμόπουλο, η απουσία εστίας στο εσωτερικό του «μέγαρου Β» και ο εντοπισμός των ασβεστοποιημένων οστών εντός του συγκεκριμένου αγωγού, καθιστούν ως πιθανότερη εκδοχή την τελετουργική καύση αυτών επί του υπαίθριου βωμού, καθώς και την επακόλουθη ρίψη τους στον ανοικτό αγωγό της αυλής, προκειμένου για τον περιοδικό καθαρισμό της εξέδρας⁴⁸⁰.

Τα ανασκαφικά δεδομένα από το κατώτερο επίπεδο του αγωγού 2 δεν αναιρούν τη ρίψη εντός αυτού μίας ως επί το πλείστον ενιαίας απόθεσης, υπό την έννοια ότι είναι πιθανό να μην κατέχουμε το ακριβές σύνολό της, η οποία εντοπίζεται ωστόσο σε ανεπιπρόσμενο τμήμα του, όπως υποδεικνύουν η απουσία μεταγενέστερων προσμίξεων και η έλλειψη διαταραχών στην επιφάνεια των οστών. Τα οστά εναποτέθηκαν επίσης σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την καύση τους. Από την άλλη πλευρά, ο απορριμματικός χαρακτήρας της εν λόγω απόθεσης, ριγμένης αρχικά εντός του ανοικτού αγωγού της αυλής και της εξέδρας, ο οποίος εξυπηρετούσε και άλλο σημείο από το εσωτερικό του κτηρίου, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, χωρίς όμως η ισχύς του να αποκλείει απαραίτητα και την ισχύ της τελετουργικής παραμέτρου. Με άλλα λόγια, τα ενισχυτικά στοιχεία για την ανάδειξη τελετουργικής δραστηριότητας συνδεδεμένης άμεσα με το «μέγαρο Β», στη σύνθεση της οποίας αναδεικνύεται η έμπυρη διαχείριση, είναι υπαρκτά, ενώ «αντιτίθενται» στην απορριμματική πρακτική οικιστικού χαρακτήρα, η οποία εφαρμόζεται και αφορά στην τελική αντιμετώπιση των προϊόντων της σχετικής τελετουργικής δράσης.

Η πρακτική της τελετουργικής καύσης του μικρού ποσοστού των καταλοίπων των οστών υποστηρίζεται από τη συνδυαστική ανάλυση των στοιχείων, όπου, αρχικώς, η καύση των οστών στον ανώτατο βαθμό της ασβεστοποίησης, συνιστά πρακτική που συνήθως διαχωρίζεται από τη συνήθη μεταχείριση οικιστικών απορριμμάτων. Επιπλέον, η ομοιόμορφη εμφάνιση

⁴⁷⁸ Whittaker 2014, 17.

⁴⁷⁹ Whittaker 2006-2007, 188.

⁴⁸⁰ Cosmopoulos 2015, 86-87.

τέλειας καύσης στο σύνολο του υλικού, δηλώνει την από κοινού τοποθέτηση των οστών για αρκετές ώρες σε πυρά, υποστηρίζοντας διαφοροποιημένη μέθοδο διαχείρισης, ενισχύοντας ταυτόχρονα τη σύσταση ενιαίας απόθεσης. Συνδυαστικά, η παρουσία συγκεκριμένων ανατομικών μελών (κατά κύριο λόγο περιφερικά άκρα), τα οποία εκπροσωπούν παράλληλα μεμονωμένο είδος ζώου (χοίροι), νεαρής επίσης ηλικίας (6-24 μηνών), προσδίδουν στον τελετουργικό χαρακτήρα της υποδεικνυόμενης πράξης⁴⁸¹. Έτσι, στην περίπτωση της Ελευσίνας μπορεί να εντοπιστεί ενεργό ένα κριτήριο επιλεκτικότητας, συσχετιζόμενο τόσο με τη μέθοδο διαχείρισης όσο και την εμφάνιση συγκεκριμένων ανατομικών μελών, από κοινού και την παρουσία συγκεκριμένου είδους ενίοτε πολύ νεαρών ζώων, σε προϊόντα δράσης που ανευρίσκονται εντός ενιαία δημιουργημένης απόθεσης, που εντοπίζεται σε εγγύτητα και λειτουργική, κυρίως, σύνδεση με εκτελεστικό σημείο που προβάλλει τον ειδικό χαρακτήρα του.

Οι παρεχόμενες πληροφορίες, προσανατολίζοντας τη θεώρηση στην επιτέλεση ζωικής έμπυρης προσφοράς, συγκεκριμενοποιούν, επίσης, πως πρόκειται αποκλειστικά για ανατομικά μέλη που φέρουν ελάχιστο ή καθόλου κρέας, καθώς και σε λίγα ακόμη σκελετικά τμήματα, που αφορούν συνολικά στον αρχικό σφαγιασμό και διαμελισμό τριών ζώων. Υπό το πρίσμα αυτό, η συγκεκριμένη επιλογή, καθώς τονίζει τα αρχικά στάδια της τελετουργικής διαδικασίας της αιματηρής θυσίας, διακρίνει ταυτόχρονα ανάμεσα στα τμήματα του ζώου που πιθανόν θα προσφερθούν εμπύρως, καλύπτοντας συνεπώς διαφορετική σκοπιμότητα και ανάγκη, η οποία δεν επικεντρώνεται, ή εστιάζει σαφώς λιγότερο, στον παράγοντα της τελετουργικής κατανάλωσης. Βάσει της κεραμεικής από την απόθεση, στη σύνθεση της τελετουργικής δραστηριότητας περιλαμβάνονται επίσης συμποτικές τελετές ή/και τελετουργίες σπονδών (αγγεία πόσεως, μεμονωμένη πρόχους), πιθανόν με περιορισμένο αριθμό συμμετεχόντων, ενώ η θυσία τριών ζώων, παρά το νεαρό ή πολύ νεαρό της ηλικίας τους, υπαινίσσεται ταυτόχρονα την τελετουργική κατανάλωση κρέατος, από κοινού και τη συμμετοχή στο ιερό γεύμα μεγαλύτερου αριθμού ατόμων. Τα συνευρήματα των υπόλοιπων αγγείων, βραχύχρονης αποθήκευσης και μεταφοράς, ολοκληρώνουν την τελετουργική σκευή, παρέχοντας τα απαραίτητα υλικά και προϊόντα προς τελετουργική διαχείριση (αλάβαστρα, αμφορέας).

Η χρονολόγηση των αγγείων από την ενιαία απόθεση τοποθετεί την θρησκευτική δραστηριότητα στο «μέγαρο Β» στην ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 περίοδο, στο τέλος δηλαδή της προανακτορικής περιόδου, όταν και εκδηλώνεται ευρύτερα και πολύπλευρα η διαδικασία «εκμυκηναϊσμού» στη θέση. Η συνεχής από την

⁴⁸¹ Cosmopoulos - Ruscillo 2014, 266-267.

ΜΕ ΙΙΙ περίοδο και εξής πορεία ανάπτυξης του οικισμού εμφανίζει κατά την ύστερη προανακτορική περίοδο την ανοικοδόμηση περισσότερων μεγάλων κτηρίων και διεύρυνση των επαφών (Αργολίδα), στοιχεία που φανερώνουν την ενδυνάμωση της θέσης στην ευρύτερη περιοχή, σχετικής πιθανότατα με την ταυτόχρονη αρχή της αποδυνάμωσης της ισχύος της Αίγινας⁴⁸². Παράλληλα, δηλώνεται η περαιτέρω ισχυροποίηση της τοπικής ηγεμονίας, συγκροτούμενης πιθανότατα από περισσότερες της μίας ομάδες. Ανάμεσα στις τοπικές αυτές ελίτ, η ομάδα που δραστηριοποιείται στο «μεγάρο Β» φαίνεται πως διαφοροποιείται, κρίνοντας από την υιοθέτηση ποικίλων μορφών συμβολικής έκφρασης, τοποθετώντας στο επίκεντρο την ανάδειξη της παράλληλης θρησκευτικής λειτουργίας του κτηρίου, μέσω της κεντρικής υπαίθριας εξέδρας-βωμού, και των εκεί επιτελούμενων τελετουργικών πρακτικών.

Η επένδυση στην οργάνωση και χρήση του θρησκευτικού παράγοντα, ως μηχανισμού προβολής και κατοχύρωσης της δύναμης και της εξουσίας, συμφωνεί με τις κυρίαρχες τάσεις και εξωγενείς επιδράσεις στον οικισμό την περίοδο αυτή, οι επικρατούσες, ωστόσο, τοπικές συνθήκες χαρακτηρίζονται συγχρόνως από την ισχύ που διατηρεί το μεσοελλαδικό υπόβαθρο σε κύριες-καίριες συνιστώσες του κοινωνικού βίου (ταφικά έθιμα). Μέσα στο πλαίσιο αυτό, ανακύπτει το ερώτημα εάν στις παρατηρούμενες θρησκευτικές εξελίξεις, τα εξωτερικά ερεθίσματα και τις επιρροές, καθίσταται αναμενόμενος ένας ανάλογος βαθμός διατήρησης, προσαρμογής, και προβαλλόμενης ίσως σύνθεσης/συχώνευσης παραδοσιακών στοιχείων, κατά κύριο λόγο στις επιμέρους επιλογές των επιτελούμενων ιεροτελεστιών. Ανάμεσα σε αυτές, πάντως, τοποθετούνται θυσίες και ιερά κοινοτικά γεύματα, σπονδές και συμποτικές τελετουργίες, από κοινού και τελετουργική καύση οστών με σύντομης διάρκειας διατήρηση της τέφρας και των καμένων υλικών/προσφορών, μαζί με το σύνολο του χρησιμοποιηθέντος εξοπλισμού. Το ιδιαίτερο, επίσης, ενδιαφέρον στην περίπτωση της Ελευσίνας προκύπτει από το γεγονός πως το ακριβές περιεχόμενο της ζωικής έμπυρης προσφοράς στο περιβάλλον της (περιφερικά άκρα νεαρών χοίρων) εμφανίζεται τυποποιημένο και εξελιγμένο στην επακόλουθη ανακτορική περίοδο, όσον αφορά τουλάχιστον στο ιερό των «γειτονικών» Μεθάνων, όπου και, βάσει των στοιχείων, κυριαρχεί.

Η ιδιαιτερότητα του ΥΕ ΙΙΒ ανεξάρτητου «μεγάλου Β» με την υπαίθρια εξέδρα-βωμό εντός οριοθετημένης αυλής χαρακτηρίζεται, επίσης, από το γεγονός πως μέσα στα όρια του η λατρευτική δραστηριότητα προσλαμβάνει

⁴⁸² Wright 2010, 805, 815, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2017, 270.

ταυτόχρονα επίσημο χαρακτήρα⁴⁸³. Η διενέργεια των υπαιθριων ιεροτελεστιών στην εσωτερική αυλή υποδεικνύει συμμετοχή από αυξημένο αριθμό ατόμων, αν και τα περιοριστικά κριτήρια είναι εμφανή, και περισσότερο ίσως έκδηλα όσον αφορά τον άμεσο εκτελεστικό παράγοντα των ιεροπραξιών. Η αύξηση των λειτουργικών χώρων του «μεγάρου Β» κατά την ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο μπορεί να συνδεθεί με ανάλογη επέκταση των θρησκευτικών αναγκών κατά την «ανακτορική» περίοδο, όταν ο οικισμός ακμάζει ήδη από την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο, παράλληλα, όμως, συνοδεύεται από σημαντικό περιορισμό του ελεύθερου χώρου της αυλής. Η παράλληλη θρησκευτική λειτουργία του κτηρίου φαίνεται πως διατηρήθηκε κατά την «ανακτορική» περίοδο, παραμένοντας ίσως κυρίως υπαίθρια, κρίνοντας από την εύρεση των πολυάριθμων μυκηναϊκών ειδωλίων, σε διαταραγμένα στρώματα, από την άμεση περιοχή της αυλής. Στη διάρκεια της μετανακτορικής περιόδου ο οικισμός, αν και έντονα πια αποδυναμωμένος, συνεχίζει να υφίσταται, διατηρώντας και εκτιμώντας σύμβολα του παρελθόντος (ο ενεπίγραφος μεταφορικός ψευδόστομος αμφορέας), ενώ η χρήση της θέσης παρουσιάζεται αδιάκοπη έως την έναρξη της πρωτογεωμετρικής περιόδου, χωρίς, ωστόσο, τη διατήρηση καμίας ένδειξης θρησκευτικής δραστηριότητας από την περιοχή του κτηρίου για τις περιόδους αυτές, περιλαμβανομένης όλης της διάρκειας της πρωτογεωμετρικής περιόδου.

Η επανεκκίνηση της αποκλειστικής πλέον θρησκευτικής δραστηριότητας στον χώρο όπου υπήρχε, και πιθανόν διατηρούνταν τμηματικά, το μυκηναϊκό «μέγαρο Β», πραγματοποιείται στα μέσα του 8^{ου} αι.π.Χ.. Το κτίσιμο του γεωμετρικού καμπύλου τοίχου Κ (πρώιμος 8^{ος} αι.π.Χ.) ερμηνεύεται ως συνειδητή προσπάθεια συμβολικής σήμανσης του χώρου και του κτηρίου⁴⁸⁴, καθώς κατά την περίοδο αυτή διαπιστώνεται σε ευρεία γεωγραφική κλίμακα επαναχρησιμοποίηση καταλοίπων και «τόπων» της Εποχής του Χαλκού με την κατά χώραν ανάπτυξη λατρευτικής δραστηριότητας, δράση που εκλαμβάνεται ως εκ νέου διαπραγμάτευση της σχέσης με το παρελθόν, και ως ενδυνάμωση ή διεκδίκηση στοιχείων ταυτότητας⁴⁸⁵. Η διαδικασία αυτή ακολουθείται από την ίδρυση του υπαίθριου βωμού τέφρας (Πυρά Α), ο οποίος συνδέεται αποκλειστικά με έμπυρες προσφορές ποικίλων αφιερωμάτων και εξοπλισμού, όχι σφαγίων, ιεροτελεστιές που ερμηνεύτηκαν ως εναγισμοί και συνδέθηκαν με χθόνια λατρεία⁴⁸⁶, ίσως και συσχετική λατρεία προγόνων/ηρώων⁴⁸⁷. Οι επιλογές

⁴⁸³ Hägg 1981, 36.

⁴⁸⁴ Cosmopoulos 2014b, 423.

⁴⁸⁵ Antonaccio 1994, 86-93, 103.

⁴⁸⁶ Κόκκου-Βυριδή 1999, 147-159, 181-185.

⁴⁸⁷ Cosmopoulos 2015, 164.

ανταποκρίνονται στις λατρευτικές ανάγκες και το θρησκευτικό πλαίσιο της εποχής, ενώ οι πυρές-βωμοί τέφρας, από κοινού και οι λατρευτικές συσχετίσεις τους, συνέχισαν, εφόσον δύο πανομοιότυπες τέτοιες πυρές αντικατέστησαν την πρώτη. Το εσχολογικό περιεχόμενο της επακόλουθης μυστηριακής ελευσινιακής λατρείας, στοιχείο που ευνοήθηκε κατά την αρχαϊκή περίοδο, εκλαμβάνεται ως εμπλουτισμός και μετασχηματισμός της προγενέστερης χθόνιας-γονιμικής μορφής λατρείας, αποτυπώνοντας την εξελισσόμενη σύνθετη λατρεία της Δήμητρας, δηλαδή τις ιεροτελεστίες και εορτές προς τιμήν της⁴⁸⁸.

Βάσει όλων αυτών, ενδεικτικότερο στοιχείο της παρατηρούμενης ευρύτερης θρησκευτικής συνέχειας στον ελευσινιακό ιερό χώρο θεωρείται η ιδιαίτερη επιλογή του συγκεκριμένου χωρικού σημείου, στοιχείο που συνδέεται, όπως φαίνεται, άμεσα με την λειτουργία της πολιτιστικής μνήμης. Μέσω της κοινωνικής αυτής μνήμης διατηρήθηκε η ιδιαίτερη αξία του τόπου, η οποία ενισχύθηκε σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο, με διάσταση και σημασία που αναδεικνύεται πρωτίστως ή αμιγώς ως «χωροταξική»-«ιστορική»⁴⁸⁹. Το ερώτημα εάν στη λειτουργία της πολιτιστικής αυτής μνήμης δύναται να προστεθούν και άλλα στοιχεία, δηλαδή μία ειδικότερη διατηρημένη γνώση σχετική με επιμέρους τμήματα του προγενέστερου λατρευτικού τοπίου, κυρίως ως μετασχηματισμός και εξελικτική προσαρμογή στη βάση ίσως του γονιμικού και χθόνιου στοιχείου, προβάλλει στην περίπτωση της Ελευσίνας δυσεπίλυτο, τόσο εξαιτίας της απουσίας στοιχείων από την μετανακτορική και πρωτογεωμετρική περίοδο, όσο και βάσει του λιγοστού σωζόμενου υλικού της μυκηναϊκής περιόδου.

⁴⁸⁸ Sourvinou-Inwood 1997., Cosmopoulos 2015, 165.

⁴⁸⁹ Cosmopoulos 2015, 163-164, βλ. επίσης Mylonas 1961, 43-44.

5.δ. ΜΕΘΑΝΑ

ι) Εισαγωγικά στοιχεία

Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στη δεκαετία 1990-2000 στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου των Μεθάνων έφεραν στο φως μεγάλο κτηριακό συγκρότημα των μυκηναϊκών χρόνων, εκτεινόμενο επί της κορυφής και των κλιτύων του λόφου του Αγ. Κωνσταντίνου, περιμετρικά του σύγχρονου ναού [εικ.54]. Τα αποτελέσματα των ερευνών έχουν αναλυτικώς δημοσιευτεί σε πλείστα άρθρα και εκτενή ανασκαφικά πρακτικά.

Στο κέντρο περίπου του λόφου εντοπίζεται το δωμάτιο Α (Ιερό), συνδεδεμένο άμεσα με δύο επιπλέον χώρους στα βόρεια, τα δωμάτια Β και C. Μέσω του βορειότερου δωματίου C το συγκρότημα των τριών δωματίων ανοίγει σε μικρή περικλειστη αυλή (Area F), η οποία ορίζεται στα ανατολικά και δυτικά από το μεγαροειδές δωμάτιο G και το δωμάτιο O αντίστοιχα⁴⁹⁰. Στην περιοχή απέναντι από το Ιερό, δηλαδή στα νότια και νοτιοδυτικά αυτού, εκτείνονται χώροι εργαστηριακής δραστηριότητας (δωμάτια D, I)⁴⁹¹, οι οποίοι εφάπτονται με τη σειρά τους με τα δωμάτια Η και Ε, το τελευταίο εκ των οποίων συνδέεται με μεγάλη ορθογώνια αυλή (Area K), την οποία περιτρέχουν περιμετρικά και άλλα δωμάτια. Στο βορινό άκρο του λόφου εντοπίζεται το Κτήριο Z, το μεγάλο κτίσμα μήκους 18μ. που ανήκει στον τύπο του μυκηναϊκού μεγάρου, το οποίο συνιστά ελεύθερη κατασκευή στον χώρο. Οι καταστροφές που προκλήθηκαν από την ανέγερση του σύγχρονου ναού δυσχεραίνουν την παρακολούθηση της αρχιτεκτονικής διάταξης των κτισμάτων και αλληλουχίας των χώρων, κυρίως στα βόρεια και ανατολικά του μυκηναϊκού ιερού⁴⁹². [εικ.55]

Το δωμάτιο Α είχε αποκλειστικά θρησκευτική λειτουργία, όπως δηλώνουν οι πρακτικές χρήσης που επιδεικνύουν οι μόνιμες λατρευτικές εγκαταστάσεις και ο λατρευτικός και τελετουργικός εξοπλισμός, από κοινού με το οστεολογικό υλικό που συλλέχθηκε από το εσωτερικό του δωματίου. Η ανέγερση του δωματίου Α τοποθετείται στην ΥΕ IIIA2 περίοδο⁴⁹³ και η λειτουργία του καλύπτει ολόκληρη την ανακτορική περίοδο φθάνοντας έως

⁴⁹⁰ Το δωμάτιο O είχε πιθανότατα αποθηκευτική χρήση (Konsolaki-Yannopoulou 2004, 72).

⁴⁹¹ Στο δωμάτιο D ανευρέθηκαν εστία, αβαθείς λάκκοι ανοιγμένοι στο βράχο, λίθινα εργαλεία, ανάμεσά τους λεπίδες αλλά και τεμάχια οψιανού, ελάσματα, αποτμήματα και μεγαλύτερα κομμάτια μολύβδου και στεατίτη, καθώς και μολύβδινα αγγεία, ευρήματα που παραπέμπουν σε περιορισμένης κλίμακας βιοτεχνική δραστηριότητα. Επίσης, στο δωμάτιο I βρέθηκαν τεμάχια μολύβδου, καθώς και τριποδικές χύτρες με ίχνη καύσης (Δήμου κ.ά. 2003, 231-234).

⁴⁹² Konsolaki-Yannopoulou 2004, 61-62, 68-74.

⁴⁹³ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 93.

τα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου⁴⁹⁴, ενώ σε πρόσφατες αναφορές η ανασκαφέας διευρύνει τα χρονικά πλαίσια λειτουργίας του ιερού, με έναρξη μέσα «στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΑ... έως και την πρόωμη ΥΕ ΙΙΓ» περίοδο⁴⁹⁵. Οι άμεσα συνδεδεμένοι με το Ιερό παρακείμενοι χώροι (Β και C) έχουν ερμηνευθεί ως βοηθητικά κτίσματα οικιστικού χαρακτήρα που εξυπηρετούσαν λειτουργικές ανάγκες του ιερού, για τα οποία μία παράλληλη λατρευτική δραστηριότητα δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Σύμφωνα με την ανασκαφέα, παράλληλη θρησκευτική δραστηριότητα επιδεικνύουν και άλλα κτίσματα στο λόφο των Μεθάνων, όπως το δωμάτιο G και η περιοχή F, το δωμάτιο H και το γειτονικό του δωμάτιο E ⁴⁹⁶, και, πιθανότατα, το μέγαρο Z, βάσει των ευρημάτων τους⁴⁹⁷. Συνεπώς, η συνολική εικόνα που αναδεικνύεται αφορά, σύμφωνα με την πρόταση της ανασκαφέας, ένα ευρύ θρησκευτικό συγκρότημα αποτελούμενο από κυρίως ιερό χώρο και δύο άμεσα συνδεδεμένα με αυτό κτίσματα, περαιτέρω προσκείμενους λειτουργικούς χώρους (βοηθητικούς, αποθηκευτικούς, μαγειρείο, λουτρό), καθώς και παρακείμενα δωμάτια εργαστηριακής δραστηριότητας⁴⁹⁸.

ii) Ιερό A – Δωμάτια B και C

Το ορθογώνιο δωμάτιο A (διαστάσεων 4,35X2,65μ.) εντοπίζεται στο ανώτερο άκρο του λόφου μπροστά από τη νοτιοδυτική γωνία του σύγχρονου ναού. Δεν διαθέτει μνημειακή εμφάνιση και η είσοδος σε αυτό πραγματοποιούνταν από τα ανατολικά, όπως δείχνει η εύρεση μεγάλου λίθινου κατωφλιού. Οι λατρευτικές εγκαταστάσεις περιλάμβαναν λιθόκτιστο βαθμιδωτό θρανίο που καταλάμβανε τη βορειοδυτική γωνία, οι τρεις χαμηλές

⁴⁹⁴ Κονσολάκη 1991, 73 & Konsolaki 1995, 242.

⁴⁹⁵ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016α, 57 & 2016β, 42.

⁴⁹⁶ Το δωμάτιο H, βάσει των ευρημάτων του, όπως τμήμα μολύβδου και μάζα λιθαργύρου, φαίνεται πως συνδέεται με τους εφαιπόμενους προς νότον εργαστηριακούς χώρους (δωμάτια D και I). Η εύρεση στο εσωτερικό του δωματίου H λεπτότεχνης αλλά και χρηστικής κεραμικής, δύο θραυσμάτων κυπέλλων τύπου Βαφειού, και ορθογώνιου πλακιδίου με πιθανολογούμενη γραπτή παράσταση (όρθια γυναικεία μορφή και οκτώσχημη ασπίδα, Konsolaki-Yannopoulou 2004, 85 εικ.14), όπως και η επισήμανση της θέσης του δωματίου H πίσω από το Ιερό A, δεν βοηθούν σημαντικά την πρόταση περί παράλληλης θρησκευτικής δραστηριότητας. Θα μπορούσε, επίσης, να υποθεθεί η οικιστικού χαρακτήρα δραστηριοποίηση του ιερατικού προσωπικού στους χώρους αυτούς, η αποθήκευση ή η επιδιόρθωση των αγγείων και αντικειμένων που αυτό χρησιμοποιούσε, ενώ σε αρκετές παράλληλες περιπτώσεις εργαστηριακές εγκαταστάσεις εντοπίζονται σε άμεση χωροταξική σύνδεση με ιερούς χώρους, υπό την εποπτεία πιθανόν του θρησκευτικού προσωπικού, χωρίς απαραίτητα η δραστηριότητα εντός των δωματίων αυτών να είναι τελετουργική (Lurack 2008a., Bendall 2003, 226). Στο γειτονικό δωμάτιο E σημειώνεται η εύρεση θραυσμάτων μεγάλης πήλινης λάρνακας, η οποία θα μπορούσε να συνδεθεί με τελετουργίες καθαρισμού (Konsolaki-Yannopoulou 2004, 73), αλλά ο χώρος μάλλον λειτουργούσε ως λουτρό (Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016β, 45).

⁴⁹⁷ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 62, Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016 α, 43.

⁴⁹⁸ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016β, 45.

λίθινες βαθμίδες του οποίου, που εφάπτονται στον βασικό πυρήνα, θεωρούνται μεταγενέστερη προσθήκη, στενή χαμηλή εξέδρα εκτεινόμενη κατά μήκος του νότιου τοίχου, και χώρο στρωμένο με τρεις λίθινες πλάκες στο κέντρο του δωματίου. Στη νοτιοανατολική γωνία, αριστερά της εισόδου, ανάμεσα στους δύο προσκείμενους τοίχους, αποκαλύφθηκε μικρή εστία κατασκευασμένη από ακατέργαστους λίθους τοποθετημένους σε ακανόνιστο σχήμα, πλήρης με υπολείμματα τέφρας και καμένα οστά ζώων⁴⁹⁹. [εικ.56]

Το βαθμιδωτό θρανίο διατηρούσε κατά χώραν στις βαθμίδες αλλά και στην άμεση περιοχή γύρω από αυτό περίπου 150 θραυσμένα πήλινα ειδώλια, λίγα αγγεία, και μεγάλο όστρεο τρίτωνα [εικ.58]. Το όστρεο τρίτωνα έχει τεχνητώς κομμένη την απόληξή του, για να χρησιμοποιηθεί πιθανότατα ως ρυτό⁵⁰⁰. Τα περισσότερα από τα ειδώλια είναι ζωόμορφα βοοειδή, ενώ εκπροσωπούνται σε σημαντικό ποσοστό σύνθετοι και ασυνήθιστοι τύποι ειδωλίων (τρεις «ταυροκαθάπτες», πέντε ιππείς, δέκα άρματα, δεκαεπτά βοοειδή με άμαξα οδηγούμενη από ανδρική μορφή, δύο τριποδικά τραπέζια με ζεύγος ζώων στην άνω επιφάνεια), ενώ ανευρέθηκε, επίσης, γυναικείο ειδώλιο τύπου Ψ με εσωτερικό κοίλο στέλεχος [εικ.59]. Ένα από τα ειδώλια «ταυροκαθαπτών» βρέθηκε πεσμένο πάνω στο υψηλότερο σκαλοπάτι του βαθμιδωτού θρανίου. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για ειδώλιο μεγάλου ζώου με κοίλο εσωτερικά κορμό και αναβάτη στο κεφάλι, όχι στους ώμους του ζώου. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, προτάθηκε η τοποθέτησή του στην κορυφή του βαθμιδωτού θρανίου και, κατά συνέπεια, η λατρευτική του ιδιότητα⁵⁰¹. Εντοπίζονται, επιπρόσθετα, ομοίωμα τραπέζιου του απλού τριποδικού τύπου και δύο κενοί τριποδικοί θρόνοι του ανοικτού τύπου⁵⁰², μικρό θραύσμα από πήλινο ομοίωμα πλοίου, καθώς και αδιάγνωστο τμήμα πήλινου αντικειμένου, το οποίο, σύμφωνα με την ανασκαφέα, αφορά, ίσως, το ήμισυ τμήμα από πήλινα «κέρατα καθοσίωσης»⁵⁰³.

Η εμφατική παρουσία των αναθηματικών ειδωλίων στην περιοχή γύρω από το βαθμιδωτό θρανίο, και η πιθανή χρήση ενός ή περισσότερων από αυτά με λατρευτικό χαρακτήρα, συνοδεύεται από την εύρεση λιγοστής κεραμεικής, κατά κύριο λόγο άβαφες κύλικες (αλλά και μία ολόβαφη μονόχρωμη), σκύφο και αλάβαστρο, από κοινού με τρία ακέραια μικρογραφικά αγγεία (άβαφη αρύταινα, κωνικό ρυτό με γραπτή διακόσμηση χταποδιού, και φλασκίδιο)⁵⁰⁴.

⁴⁹⁹ Κονσολάκη 1991, 71-73, Κονσολάκη-Υαννοπούλου 2004, 62-66 & 2016α, 45, Hamilakis 2003α, 250.

⁵⁰⁰ Κονσολάκη-Υαννοπούλου 2001, 214.

⁵⁰¹ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003α, 376-378.

⁵⁰² Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2003, 302-304.

⁵⁰³ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003α, 375-383.

⁵⁰⁴ Κονσολάκη-Υαννοπούλου 2001, 213 & Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003α, 375.

Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου, συγκεκριμένα στην απόληξη της χαμηλής λίθινης εξέδρας μήκους 3μ. κατά μήκος του νότιου τοίχου, εντοπίζεται δεύτερη συγκέντρωση ακέραιων αγγείων μικρής ποσότητας, επιλεκτικής τυπολογίας, και εξειδικευμένης λειτουργίας, μεγάλη αρύταινα, αλάβαστρο, δίωτο κύπελλο, τμήματα μεγάλου κρατήρα, καθώς και εξαιρετικής κατασκευής ρυτό σε σχήμα κεφαλής χοίρου. Τα ευρήματα αυτά ανευρέθησαν περιμετρικά του ημίσεως άνω τμήματος μεγάλης υδρίας, η οποία είχε τοποθετηθεί ανεστραμμένη με το στόμιο επί του δαπέδου και η οποία συνιστά κατασκευή για έκχυση σπονδών⁵⁰⁵. [εικ.58]

Από την επιφάνεια της όμορης χαμηλής λίθινης εξέδρας δεν σημειώνονται ευρήματα, αλλά πιθανολογείται η χρήση της για την εναπόθεση εδωδιμων προσφορών⁵⁰⁶. Τέλος, η πολύ χαμηλή κατασκευή με τις τρεις σχιστολιθικές πλάκες, σχεδόν το στρώσιμο του χώρου, στο κεντρικό τμήμα του δωματίου έχει ερμηνευθεί ως πιθανός «βωμός» αιματηρών θυσιών⁵⁰⁷, αλλά η χρήση της παραμένει ουσιαστικά αδιάγνωστη⁵⁰⁸. Καθίσταται ωστόσο σαφές από την χωροταξική της τοποθέτηση στο κέντρο του δωματίου πως συναποτελούσε, μαζί με τις υπόλοιπες τρεις σταθερές κατασκευές του δωματίου Α, λειτουργικό τμήμα των λατρευτικών πρακτικών που τελούνταν στο εσωτερικό του, και, συνεπώς, ένα από τα σημεία εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος.

Το λατρευτικό περιβάλλον από το εσωτερικό του ιερού των Μεθάνων συμπληρώνεται από τη μικρή εστία στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, μπροστά ακριβώς στην είσοδο στον χώρο [εικ.57]. Δίπλα στην εστία βρέθηκαν λίθινος κρατευτής (στήριγμα σχάρας) και δύο τριποδικές χύτρες με έντονα ίχνη καύσης, ενώ την εστία κάλυπτε παχύ στρώμα στάχτης με υπολείμματα από καμένα οστά ζώων, λιγοστά όστρεα (πεταλίδες), καθώς και οστά ψαριών⁵⁰⁹. Στο σύνολο του οστεολογικού υλικού που συγκεντρώθηκε από το δωμάτιο Α, η πλειοψηφία των καμένων οστών προέρχεται από τον χώρο της εστίας και περιλαμβάνει σε συντριπτικό ποσοστό καμένα οστά χοιριδίων (νεαρών ή νεογέννητων), και σε πολύ μικρότερο ποσοστό καμένα οστά αιγοπροβάτων⁵¹⁰. Όστρεα, κυρίως πεταλίδες, οστά ψαριών και οστά ζώων βρέθηκαν επίσης διασκορπισμένα σε όλη την επιφάνεια του δαπέδου του δωματίου Α, ενώ όστρεα πεταλίδων και άκαυστα ως επί το πλείστον οστά

⁵⁰⁵ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 65.

⁵⁰⁶ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 65.

⁵⁰⁷ Konsolaki-Yannopoulou 2001, 219.

⁵⁰⁸ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 65.

⁵⁰⁹ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 65.

⁵¹⁰ Hamilakis - Konsolaki 2004, 143.

αιγοπροβάτων και λιγοστών χοίρων ανευρέθηκαν, επίσης, στα παρακείμενα δωμάτια Β και C⁵¹¹.

Το οστεολογικό υλικό του δωματίου Α των Μεθάνων μελετήθηκε συστηματικά και δημοσιεύτηκε από τον Γ. Χαμηλάκη, μαζί με το οστεολογικό υλικό των παρακείμενων δωματίων Β και C. Πριν αναφερθούμε αναλυτικά στα αποτελέσματα της έρευνας αυτής, είναι απαραίτητη η παρουσίαση των γειτονικών του ιερού δωματίων, καθότι αφενός συνιστούν ενιαίο αρχιτεκτονικό σύνολο, αφετέρου η σύγκριση του αναμεταξύ των δωματίων οστεολογικού υλικού είναι αυτή που διευκρινίζει σε μεγάλο βαθμό την τελετουργικώς διαφοροποιημένη διαχείριση ζώων και οστών στο περιβάλλον του ιερού δωματίου Α. Ως γενικές διαπιστώσεις αναφορικά με τα είδη, σημειώνονται αρχικά τα συνολικά ποσοστά αντιπροσώπευσης χοίρων και αιγοπροβάτων -των δύο κυρίαρχων ειδών- από το σύνολο των τριών δωματίων, που μετρώνται σε 53,7% και 35% αντίστοιχα. Μικρό ποσοστό οστών, περίπου 5%, ανήκει σε πτηνά και ψάρια, ένα ακόμη μικρότερο προέρχεται από βοοειδή, ενώ, τέλος, ένα εξαιρετικά μικρό ποσοστό ανήκει σε άγρια πανίδα και συγκεκριμένα σε κόκκινη έλαφο. Πτηνά, βοοειδή, και κόκκινη έλαφος δεν προέρχονται από το δωμάτιο Α, ενώ, παράλληλα, το μεγαλύτερο ποσοστό των οστών από το ιερό δωμάτιο Α σε αντίθεση με το υλικό από τα δωμάτια Β και C εμφανίζεται καμένο στο βαθμό σχεδόν της πλήρους ασβεστοποίησης (τέλεια καύση)⁵¹².

Το δωμάτιο Β εντοπίζεται αμέσως στα βόρεια του δωματίου Α, αλλά η αποσπασματική διατήρηση του συνόλου του ανατολικού τμήματος αυτού, η οποία οφείλεται στην καταστροφή από την ανέγερση του σύγχρονου ναού, δεν επιτρέπει την ακριβή μέτρηση των διαστάσεων του. Αυτό που ταυτίζεται είναι η δίοδος επικοινωνίας με το δωμάτιο Α, με το οποίο έχουν παράλληλα τον ίδιο προσανατολισμό. Στο σωζόμενο δυτικό τμήμα του δωματίου Β, συγκεκριμένα στη βορειοδυτική γωνία του, επιχωριάζει εστία, η οποία συνιστά βάση της αποσπασματικής διατήρησης τη μοναδική σταθερή κατασκευή στο εσωτερικό του δωματίου. Η εστία σημειώνεται ότι ήταν καλυμμένη με στρώμα τέφρας και σημαντικό αριθμό οστών, ενώ πλησίον ανευρέθηκε τριποδική χύτρα⁵¹³. Στο κατεστραμμένο ανατολικότερο τμήμα του δωματίου Β ανευρέθηκαν τριποδικές χύτρες και θραυσμένες κύλικες, στοιχεία, που πιθανόν συνδέονται είτε με το συγκεκριμένο δωμάτιο είτε με τον χώρο που ανοίγεται περαιτέρω προς ανατολάς (ένας ανοιχτός χώρος, πιθανότατα αυλή), ο οποίος προχωρεί κάτω από το σύγχρονο ναό. Τα

⁵¹¹ Hamilakis - Konsolaki 2004, 139.

⁵¹² Hamilakis 2003a, 250, Hamilakis - Konsolaki 2004, 141-142.

⁵¹³ Κονσολάκη 1991, 73, Hamilakis 2003a, 250.

στοιχεία αυτά ενισχύουν σε ένα βαθμό τη θέση του δωματίου Β αναφορικά με την τελετουργική δραστηριότητα στο περιβάλλον του, με ενέργειες προετοιμασίας και παράθεσης ιερών γευμάτων⁵¹⁴.

Το δωμάτιο C, αμέσως στα βόρεια του δωματίου Β, διακρίνεται για τον κιβωτιόσχημο τάφο που συνιστά μοναδική κατασκευή στο εσωτερικό του, καθώς και τη λιθόστρωση με πλάκες στην υπολειπόμενη έκταση του δωματίου. Η δίοδος προς το δωμάτιο C γινόταν από τα βόρεια (από την περιοχή F), ενώ στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου φαίνεται πως ανοίχτηκε και δεύτερη είσοδος στον ανατολικό του τοίχο. Ο κιβωτιόσχημος τάφος περιείχε ταφή νηπίου (και ίσως άλλες δύο παιδικές ταφές) κτερισμένη με δύο ειδώλια, κοσμήματα (χάνδρες, δύο δαχτυλίδια, σφραγιδόλιθο, και περίαιπτο), δύο αγγεία, και όστρεα, ενώ χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ2-Β1 περίοδο, είναι δηλαδή σύγχρονος με την ίδρυση και λειτουργία του Ιερού. Η επίχωση από το εσωτερικό του δωματίου C απέδωσε, επίσης, σημαντικό αριθμό οστών ζώων και οστρέων, καθώς και κεραμική (κύλικα, σκύφο, κύπελλο, ψευδόστομο αμφορίσκο, τμήματα από χύτρες και από πήθο), παραπέμποντας σε διαδικασίες προετοιμασίας και κατανάλωσης υγρής και στερεής τροφής, τέλεση δηλαδή γευμάτων⁵¹⁵. Η τέλεση γευμάτων υπαγορεύεται κατά κύριο λόγο από τα ζωικά κατάλοιπα και τα μαγειρικά σκεύη, ενώ ο μεμονωμένος αριθμός κάθε αγγείου παραπέμπει συνδυαστικά σε περισσότερο εξειδικευμένες ενέργειες τελετουργικού πιθανότατα χαρακτήρα.

iii) Οστεολογικό υλικό

Η ζωοαρχαιολογική μελέτη του υλικού από τα δωμάτια Α, Β και C, ύστερα από τη συλλογή μέσω της διαδικασίας του ξερού κόσκινου, την αναγνώριση των οστών με τη μέθοδο NAU («Number of Anatomical Units») και τη σύγκριση με τράπεζες δεδομένων⁵¹⁶, στηρίχτηκε σε δείγμα 125 τμημάτων «αναγνώσιμων» οστών από το σύνολο των 553 τμημάτων που συγκεντρώθηκαν [εικ.60]. Η καύση των περισσότερων οστών ήταν στο επίπεδο της ασβεστοποίησης (η πλειοψηφία αυτών με χρώμα γκρι-άσπρο, και ορισμένα απλώς «μαύρα»), δηλώνοντας έκθεση σε υψηλές θερμοκρασίες, που είχε επίσης ως αποτέλεσμα τον έντονο θρυμματισμό, την παραμόρφωση και σμίκρυνση αυτών. Τα σημάδια κοπής στα οστά είναι επίσης σπάνια και αποδίδονται, ως επί το πλείστον, στη διαδικασία διαμελισμού του ζώου, αν και ορισμένα παραδείγματα δηλώνουν τεμαχισμό για φιλετισμό. Η σύγκριση ανάμεσα στα οστά από το δωμάτιο Α και τα παρακείμενα δωμάτια Β-С κατέδειξε σημαντικότερες διαφορές, που πιστοποιούν διαφορετικά μοτίβα

⁵¹⁴ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 68.

⁵¹⁵ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003β, 257-262.

⁵¹⁶ Hamilakis 2003a, 249.

διαχείρισης ζώων και υπολειμμάτων οστών, ενώ όλες οι ενέργειες συνιστούν αποτελέσματα ανθρώπινης πρόθεσης.

Οι διαφορές ανάμεσα στα σύνολα των οστών από τους συγκρινόμενους χώρους αφορούν αφενός στο είδος και την ηλικία των ανά χώρο χρησιμοποιούμενων ζώων, αφετέρου στο διακριτό βαθμό καύσης των οστών, σε αντιστοιχία με το είδος του ζώου. Συγκεκριμένα, στο δωμάτιο Α κυριαρχούν τα οστά των νεαρών χοιριδίων (ορισμένα νεογέννητα), ενώ αναγνωρίζονται πλείστα ανατομικά μέρη, στοιχείο που δηλώνει πως τα ζώα αντιπροσωπεύονται από το σύνολο του σκελετού, μεταφέρονταν δηλαδή ακέραια εντός του ιερού δωματίου. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών είναι ισχυρώς καμένα. Μάλιστα, καθώς ανευρίσκονται καμένες φάλαγγες, σιαγόνες και δόντια χοιριδίων, μέρη με λίγο ή καθόλου κρέας, επισημαίνεται η περίπτωση ολικής καύσης του ζώου, φαινόμενο που ισχύει, σύμφωνα με τον μελετητή, για ορισμένα από τα νεογέννητα χοιρίδια⁵¹⁷.

Αν και τα σημάδια κοπής είναι σπάνια, οστό κνήμης χοιριδίου εμφανίζει σημάδια τεμαχισμού για αποκοπή κρέατος, δηλώνοντας πως ορισμένα τουλάχιστον οστά απογυμνώνονταν από το κρέας τους πιθανόν προς ανθρώπινη κατανάλωση. Πάντως, εφόσον πρόκειται για πολύ νεαρούς χοίρους, το προς κατανάλωση κρέας θα ήταν λιγοστό⁵¹⁸. Εφόσον, επίσης, συνολικά το μεγαλύτερο ποσοστό των οστών χοιριδίων είχε καεί στο βαθμό της ασβεστοποίησης, συμπεραίνεται πως τόσο οστά με προσκολλημένο κρέας-σκελετοί όσο και οστά απογυμνωμένα από το κρέας τους ρίχνονταν στην πυρά της εστίας. Το εύρημα του κρατευτή υποδεικνύει, παράλληλα, την πιθανή περίπτωση καύσης αυτών σε σχάρα, ή, κυριότερα, τη μέθοδο προετοιμασίας τμήματος της τροφής μέσω της διαδικασίας του ψησίματος, ενώ, επίσης, τα ευρήματα από δύο χύτρες δηλώνουν βράσιμο της τροφής.

Ανάμεσα στα οστά αιγοπροβάτων από το δωμάτιο Α δεν εμφανίζονται σιαγόνες, δόντια, αστράγαλοι, φάλαγγες, και πτέρνες, στοιχείο που δηλώνει πως μόνο επιλεγμένα τμήματα του ήδη διαμελισμένου σκελετού των ζώων αυτών εισέρχονταν στο ιερό, και αυτά εκπροσωπούνται από τα μέλη με το περισσότερο κρέας. Καθώς πολύ μικρό ποσοστό από τα οστά αιγοπροβάτων είναι καμένο, συμπεραίνεται επιπλέον πως, πιθανότατα μετά την απόσπαση του κρέατος προς ανθρώπινη κατανάλωση, μόνο λίγα από τα οστά αιγοπροβάτων καίγονταν επί της πυράς. Η πρακτική αυτή αντιπαραβάλλεται με το μεγάλο ποσοστό καμένων οστών χοιριδίων από το ίδιο δωμάτιο, και το ίδιο σημείο εύρεσης, δηλαδή τη λατρευτική σταθερή κατασκευή εστίας.

⁵¹⁷ Hamilakis – Konsolaki 2004, 143.

⁵¹⁸ Hamilakis – Konsolaki 2004, 142-143.

Η πλειοψηφία των οστών από τα δωμάτια Β και C δεν φέρουν ίχνη καύσης, ενώ τα είδη των αντιπροσωπευόμενων ζώων αντιστρέφονται σχεδόν πλήρως σε σύγκριση με το δωμάτιο Α. Έτσι, το 74,7% αυτών ανήκει σε αιγοπρόβατα και μόνο το 7,2% σε χοίρους, ενώ ένα 2,4% προέρχεται από βοοειδή. Επίσης, τα περισσότερα οστά από τα δωμάτια Β-C ανήκουν σε μεγάλης ηλικίας ζώα, ενώ ο αριθμός οστών από νεαρά χοιρίδια είναι εξαιρετικά μικρός. Ο Χαμηλάκης επισημαίνει πως «στα δωμάτια Β-C το μοτίβο είναι αυτό που φυσιολογικά κάποιος θα περίμενε να βρει σε ένα μη λατρευτικό περιβάλλον της περιόδου αυτής», ωστόσο η πιθανότητα τελετουργικής κατανάλωσης δεν μπορεί να αποκλειστεί, έτσι ώστε αυτό που παρατηρείται είναι πως «...η αρχαιολογική διάγνωση τελετουργικής δραστηριότητας στα δωμάτια Β και C είναι πολύ χαμηλή, σε αντίθεση με το δωμάτιο Α»⁵¹⁹.

iv) Δωμάτιο G - Μέγαρο Z

Η διακριτή λατρευτική δραστηριότητα, βάσει του συνόλου των ευρημάτων, από το εσωτερικό του δωματίου Α το απομονώνει ως τον κατεξοχήν ιερό χώρο του συγκροτήματος, ενώ τα παρακείμενα δωμάτια Β και C εμφανίζονται άμεσα συνδεδεμένα με αυτό, με έμφαση στην προετοιμασία και παράθεση τελετουργικών γευμάτων. Ωστόσο, η τελετουργική δραστηριότητα εμφανίζει σημάδια διασποράς σε ευρύτερη ακτίνα, δηλώνοντας τον παράλληλο προσανατολισμό και άλλων κτισμάτων και χώρων στην επιτέλεση τελεουργιών. Οι ενδείξεις τελετουργικής δραστηριότητας συγκεντρώνονται στο μεγαροειδές δωμάτιο G και το μέγαρο Z, δύο από τα μεγαλύτερα σε διαστάσεις κτίσματα στο συγκρότημα των Μεθάνων, με κατασκευές εστιών στα περιβάλλοντά τους. Η σύγκριση των υποδεικνυόμενων δραστηριοτήτων αφενός ανάμεσα στο δωμάτιο G και το Κτήριο Z, αφετέρου μεταξύ των κτηρίων αυτών και του Ιερού Α, αποβαίνει διαφωτιστική.

Το μεγαροειδές δωμάτιο G εντοπίζεται στα ανατολικά του μικρού περικλειστού χώρου (περιοχή) F, στον οποίο και ανοίγει [εικ.55]. Ο υπαίθριος ή στεγασμένος χώρος F επικοινωνεί επίσης άμεσα με είσοδο/θύρα με το δωμάτιο C, αλλά από αρχιτεκτονικής άποψης φαίνεται λειτουργικότερα συνδεδεμένος με το δωμάτιο G, συνιστώντας είδος προδόμου σε αυτό. Ο χώρος F αποτελεί εν γένει σημείο επικοινωνίας τόσο με τον δρόμο στα βόρεια προς το μέγαρο Z, όσο και με το δωμάτιο C του ιερού συγκροτήματος στα νότια. Στον μικρό αυτό ανοικτό χώρο αποκαλύφθηκε σταθερή κατασκευή χαμηλού θρανίου και ογκόλιθος με βαθιά οπή, ενώ από τη συνολική του

⁵¹⁹ Hamilakis 2003a, 250.

έκταση συλλέχθηκαν θραύσματα ρυτού και δύο ειδωλίων, τα οποία οδήγησαν την ανασκαφέα στο συμπέρασμα πως οι κατασκευές αυτές είναι πιθανότατα λατρευτικές, ενώ συνδέονται συγκεκριμένα με τελετουργίες σπονδών⁵²⁰.

Το μεγαροειδές δωμάτιο G ήταν εξοπλισμένο αρχικά με κεντρική εστία ανάμεσα στους δύο κίονες στήριξης της οροφής, η οποία πιθανόν καταστράφηκε στη διάρκεια χρήσης του δωματίου, και στη συνέχεια μετατοπίστηκε στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου [εικ.61]. Η δεύτερη αυτή εστία ήταν κτισμένη με τραχείς λίθους και όρθια τοποθετημένες πλάκες που κάλυπταν το εσωτερικό της γωνίας, περιείχε δε παχύ στρώμα στάχτης με καμένα οστά ζώων βάσει μακροσκοπικής παρατήρησης, καθώς δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά⁵²¹. Στην απέναντι βορειοανατολική γωνία του δωματίου εντοπίζεται δεύτερη σταθερή κατασκευή, αποτελούμενη από τύπο χαμηλού θρανίου εφαιπόμενου σε έξαρμα του φυσικού βράχου, το οποίο διέθετε βαθιά κωνική σχισμή. Επάνω στο θρανίο βρέθηκε ειδώλιο, ενώ τρία ακόμη ειδώλια προήλθαν από τον χώρο γύρω από αυτό · η συνολική δε επίχωση του δαπέδου απέδωσε εξαιρετικά λίγα κινητά ευρήματα, συγκεκριμένα θραύσματα ρυτού. Επίσης, κατά μήκος του νότιου τοίχου του δωματίου ένα άλλο σημείο με μεγάλο έξαρμα του φυσικού βράχου έχει τύχει επεξεργασίας στο σχήμα χαμηλής, σχεδόν ορθογώνιας, εξέδρας. Η έλλειψη κινητών ευρημάτων σε χρήση τη στιγμή της καταστροφής ερμηνεύτηκε ως το αποτέλεσμα της διεξαγωγής εορτών ή τελετουργιών σε ειδικές, εποχιακές και επίσημες, περιστάσεις, σε συμφωνία με τις επιγραφικές μαρτυρίες που πιστοποιούν την ύπαρξη και ακολουθία συγκεκριμένου εορταστικού ημερολογίου⁵²². Υπό το πρίσμα αυτό, το υλικό της εστίας θα πρέπει επίσης να ιδωθεί ως το αποτέλεσμα ενός επεισοδίου, τα υπολείμματα του οποίου αφήθηκαν αφενός κατά χώραν αφετέρου ήταν ποσοτικώς πολλά, σύμφωνα με τις αναφορές.

Αν ο τελετουργικός -βάσει των υπάρχοντων κινητών ευρημάτων- εξοπλισμός για τις εορτές αυτές ήταν, όπως υποθέτουμε, μεταφερτός, οι κατασκευές στο εσωτερικό του κτηρίου G ήταν μόνιμες, ενώ παράλληλα η ποσότητα της στάχτης επί της εστίας δηλώνει πιθανότατα τη χρήση της σε σταθερότερη, τουλάχιστον, βάση. Οι αφημένες στάχτες επί της εστίας μπορεί να δηλώνουν μη τακτικούς καθαρισμούς του σημείου, σε συνδυασμό ωστόσο με ενδεχόμενη πρόθεση διατήρησης (και θέασης) των καταλοίπων συγκεκριμένων περιστάσεων ή/και περίπτωσης. Η αναδυόμενη εικόνα για το δωμάτιο G στηρίζει την υπόθεση περί ενός κτηρίου με συμπλεκόμενες

⁵²⁰ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 70-71.

⁵²¹ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 70, υποσημ.55.

⁵²² Konsolaki-Yannopoulou 2004, 71-72 & 2016α, 56.

λειτουργίες, κοσμικού και θρησκευτικού χαρακτήρα, όπου η πιστοποίηση και αναλυτικότερη πληροφόρηση για τη μέθοδο και το ποσοστό καύσης τμήματος ή όλης της τροφής (από είδη/μέλη ζώων, χωρίς ίσως τη μεσολάβηση ανθρώπινης κατανάλωσης ή, αντίθετα, απογυμνωμένων οστών μετά την κατανάλωση), αφημένης πάντως κατά χώραν επί της εστίας, θα συνιστούσε σημαντικό στοιχείο. Εφόσον δεχθούμε τη μακροσκοπική παρατήρηση της ανασκαφής πως τα οστά στην εστία είναι καμένα, ένα ερώτημα που ανακύπτει αφορά στην πιθανότητα τελετουργικής καύσης αυτών, και ακολούθως στη σύνδεση ή μη της τελετουργικής πρακτικής με περιστάσεις εντονότερου κοινωνικού περιεχομένου, βάσει του περιβάλλοντος εύρεσης, κυρίως μέσω της σύγκρισης και διαφοροποίησης σε σχέση με το υλικό του Ιερού Α.

Το Κτήριο Z [εικ.61], κτισμένο με βάση το σχεδιαστικό πρότυπο του μυκηναϊκού μεγάρου, έχει ερμηνευθεί ως πιθανό διοικητικό κέντρο με «σταθερές κατασκευές και κινητά ευρήματα που υπονοούν κάποιο είδος τελετουργικής δραστηριότητας»⁵²³. Στο στρώμα καταστροφής που σφράγιζε τον χώρο του προσώου, ανακαλύφθηκε αδρά επεξεργασμένο τμήμα ογκολίθου από ανδεσίτη λίθο, με αβαθείς κυκλικές οπές στην επιφάνειά του. Ο ογκολίθος αυτός ήταν, ενδεχομένως, αρχικά τοποθετημένος μπροστά από την είσοδο του Κτηρίου Z, και διατηρούσε ίσως τη λειτουργία κέρνου, σε αναλογία με άλλα παραδείγματα μυκηναϊκών μεγάρων της ίδιας εποχής. Οι σταθερές κατασκευές από το Κτήριο Z αφορούν, επίσης, σε δύο λίθινα θρανία, ένα στον πρόδομο και ένα στο κυρίως δωμάτιο του μεγάρου, με «αδιάγνωστη λειτουργία» και με «ευρήματα μη θρησκευτικής σημασίας», επισημαίνοντας ωστόσο, κατά την ανασκαφεία, παράλληλα το γεγονός πως η ύπαρξή τους από μόνη της δύναται να παραπέμπει σε τελετουργική χρήση, η οποία όμως δεν φαίνεται να αποτελεί την κύρια λειτουργία του κτηρίου⁵²⁴.

Η προβεβλημένη στο κέντρο του κυρίως δωματίου εστία, ανάμεσα σε στηρίγματα για δύο κολόνες, ήταν σχεδόν ορθογώνια και επενδυμένη με λίθινες πλάκες, ενώ καλυπτόταν από παχύ στρώμα τέφρας, με σημαντικές ποσότητες υπολειμμάτων τροφής, για το περιεχόμενο ή την καύση των οποίων δεν υπάρχει προς το παρόν πληροφόρηση. Το στρώμα της στάχτης περιείχε από κοινού τμήματα από μεγάλα μαγειρικά σκεύη, που έφεραν ίχνη καύσης⁵²⁵. Τα κεραμικά ευρήματα από το σύνολο του κυρίως δωματίου περιλαμβάνουν τμήματα χρηστικών και λεπτότεχνων αγγείων, κατά κύριο λόγο γραπτές κύλικες της ΥΕ ΙΙΑ2-Β1 περιόδου, καθώς και δύο θραύσματα

⁵²³ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 75.

⁵²⁴ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 74-75.

⁵²⁵ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 74.

ζωόμορφων ειδωλίων. Βρέθηκαν, επίσης, δύο χάνδρες και λιγοστά σφονδύλια από στεατίτη, βαρίδι από αιματίτη, και μολύβδινος σύνδεσμος⁵²⁶.

Πίσω από την ανατολική πλευρά του κυρίως δωματίου διασώζεται σε αποσπασματική μορφή δωμάτιο, το οποίο χρησίμευε πιθανότατα ως αποθηκευτικός χώρος για τον εξοπλισμό που χρησιμοποιούνταν στις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στο κυρίως δωμάτιο. Το μικρό αυτό δωμάτιο περιέτρεχε στις τρεις σωζόμενες πλευρές του χαμηλή αναβαθμίδα, ενώ τα ευρήματα από το εσωτερικό του περιλαμβάνουν άβαφες και γραπτές κύλικες, μικρή πρόχου, καθώς και μικρογραφικό αλάβαστρο, εντός του οποίου είχαν αποθηκευτεί χάνδρες διαφορών υλικών⁵²⁷. Παρά την αποσπασματική διατήρηση του δωματίου, η ανασκαφείας σημειώνει ωστόσο πρόσφατα πως το δωμάτιο αυτό δεν επικοινωνούσε πιθανότατα με το υπόλοιπο κτήριο⁵²⁸.

Οι δραστηριότητες που υποδεικνύονται από τις σταθερές κατασκευές και τα κινητά ευρήματα στο εσωτερικό του μεγάρου Z εστιάζουν την προσοχή στην κοινή προετοιμασία και κοινή κατανάλωση υγρής και στέρεας τροφής ανάμεσα στους παρευρισκομένους, ως οργανωμένη κοινωνικό-πολιτική και οικονομική (εμπορικού ίσως επίσης χαρακτήρα) δράση. Η σταθερή κεντρική εστία του κυρίως δωματίου συνιστά το επίκεντρο της δράσης αυτής, με τις καταναλωμένες-μαγειρεμένες τροφές αφημένες κατά χώραν επί αυτής, από κοινού με τον μαγειρικό εξοπλισμό. Η πιθανή αποθήκευση ειδικού εξοπλισμού στο παρακείμενο δωμάτιο θα συμβάδιζε με πρόσθετου τελετουργικού περιεχομένου επαναλαμβανόμενη και τυποποιημένη δράση, η επανάληψη και τυποποίηση της οποίας υποδηλώνεται από τον τύπο του κτηρίου και τις σταθερές κατασκευές, όπως, εξάλλου, και από το πάχος της αφημένης επί της κεντρικής εστίας στάχτης, στοιχείο που θα μπορούσε επίσης να αποτελεί το προϊόν μεμονωμένου γεγονότος, αρκεί ωστόσο να συνυπολογίσουμε στην περίπτωση αυτή τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού συμμετεχόντων.

Στις διαδικασίες κοινής βρώσης και πόσης, την τέλεση δηλαδή γευμάτων, στο εσωτερικό του μεγάρου Z, δηλώνεται με μεγαλύτερη ακρίβεια η ευρύτερη κοινοτική συμμετοχή, καθώς είναι σαφής η εύρεση σημαντικού ποσοστού τροφής. Σε αυτό το σημείο της έρευνας δεν πληροφορούμαστε για το ενδεχόμενο καύσης των υπολειμμάτων του κοινού γεύματος, η συστηματική ωστόσο ανάλυση των καταλοίπων θα προσέδιδε

⁵²⁶ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 74. Η ανασκαφείας παραλληλίζει το μέγαρο Z με το Μέγαρο/Δωμ.2 του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών [στο ίδιο, υποσημ. 68].

⁵²⁷ Konsolaki-Yannopoulou 2004, 74-75.

⁵²⁸ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016α, 56.

διευκρινιστικότερες πληροφορίες για τις δράσεις που λάμβαναν χώρα εντός του μεγάρου Z. Ωστόσο, οι πράξεις της ρίψης, ίσως καύσης, καθώς και απόθεσης των καταλοίπων του κοινού γεύματος επί της κεντρικής εστίας προβάλλουν ως ενδεχόμενες συμβολικές πράξεις, ενώ οι συμποτικές δράσεις (γραπτές κύλικες) δηλώνουν με μεγαλύτερη ενάργεια το παράλληλο τελετουργικό κριτήριο. Αν προστεθεί η συσχέτιση των ευρημάτων ειδικού χαρακτήρα (μικρή πρόχους και, κυρίως, μικρογραφικό αλάβαστρο με χάνδρες) από το παρακείμενο δωμάτιο, η οποία όμως δεν μπορεί πλέον να θεωρηθεί ασφαλής, εκφράζεται εντονότερα και σταθερότερα η πιθανή επένδυση των δράσεων με περιεχόμενο συμβολικού/τελετουργικού χαρακτήρα. Οι εκτυλισσόμενες δραστηριότητες και περιστάσεις, ενώ μπορεί να αφορούν σε εορτές ή δρώμενα θρησκευτικού περιεχομένου, εντάσσονται ασφαλέστερα στο πλαίσιο του ευρύτερου κοινωνικού ενδιαφέροντος με ανάδειξη της κοινωνικής συνοχής, και σαφή επίσης πρόθεση, όσον αφορά και τα δύο μεγάλα Κτήρια G και Z του οικισμού, διατήρησης των συντελεστών και καταλοίπων των κοινών γευμάτων εντός του στρώματος στάχτης και επί των εστιών.

Η ύπαρξη δευτέρου μεγαροειδούς κτηρίου (Κτήριο G) εντός των ορίων του οικισμού, μικρότερων διαστάσεων και με πρόσβαση προς το ιερό συγκρότημα, συνοδεύεται από παρόμοια εστίαση στην κοινή προετοιμασία και κατανάλωση τροφής, με ισχυρότερη, ίσως, παρουσία των συμβολικών παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί αφορούν αφενός σε τελετουργίες σπονδών, και στηρίζονται αφενός στην ύπαρξη σταθερής κατασκευής για την τέλεσή τους και τη συνοδευτική εύρεση ρυτού, αφετέρου στην πρακτική προέλευσης και μέθοδο διαχείρισης της κοινωνούμενης τροφής, βάσει των καμένων οστών (θυσίες;). Η εστία του δωματίου G εμφανίζεται επίσης τροποποιημένη από κεντρική σε μη κεντρική, ενώ οι συμβολικοί, τελετουργικοί, παράγοντες ενισχύονται ενδεχομένως από τα ευρήματα του χώρου F μπροστά από το κτήριο G. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά αφήνουν ανοιχτό το περιθώριο αμφισβήτησης αναφορικά με την ύπαρξη/λειτουργία τους (σπονδική «κατασκευή» επί του φυσικού βράχου, ογκόλιθος-κέρνος στην είσοδο), ερωτήματος για τη χρήση του ρυτού και την παρουσία του θραύσματος ειδωλίου επάνω στο θρανίο, καθώς επίσης και όσον αφορά την αιτία της μεταποίησης και μετακίνησής τους (εστία).

Συμπερασματικά, η πιθανή ενίσχυση του τελετουργικού στοιχείου στο Κτήριο G σε σύγκριση με το Μέγαρο Z φανερώνει, ίσως, μεγαλύτερη ή αμεσότερη πρόθεση σύνδεσης με το θρησκευτικό στοιχείο, αν και η πρόθεση αυτή μπορεί να οφείλεται στο είδος της περίπτωσης ή της εορτής. Η ευρεία κοινοτική συμμετοχή –σαφέστατα μεγαλύτερη όσον αφορά το μέγαρο Z-

δηλώνεται από κοινού για τα δύο κτήρια λόγω της μεγάλης χωρητικότητας, αν και η παντελής σχεδόν έλλειψη κινητών ευρημάτων από το εσωτερικό του κτηρίου G δυσχεραίνει σημαντικά τις υποθέσεις περί του ρόλου και λειτουργίας του κτηρίου εντός του οικισμού. Αναφορικά με την πιθανότητα αναγνώρισης της πρακτικής της τελετουργικής καύσης, το ερώτημα που ουσιαστικά ανακύπτει είναι κατά πόσο θα μπορούσε βάσιμα να υποτεθεί στοχευμένη διαφοροποίηση στις ανά χώρο επιτελούμενες πρακτικές καύσης (οστών-τροφής) σε σχέση με το πιστοποιημένο λατρευτικό περιβάλλον του ιερού δωματίου A, σε αναλογία δηλαδή με τον ρόλο των εστιών, τον επιδιωκόμενο κάθε φορά σκοπό, τις περιστάσεις, τα δρώντα πρόσωπα, κατά συνέπεια τη σταθερότητα-ένταξη της τελετουργικής πρακτικής στα περιβάλλοντα, και, εν τέλει, την εξάρτηση που υπονοείται από τη δυναμική της αναφοράς στη συμμετοχή ή και «παρουσία» της θεότητας.

υ) Ανάλυση

Τα αφιερώματα και τα λατρευτικά αντικείμενα από κοινού με την ευρεία ποικιλία τελετουργικού εξοπλισμού εντοπίζονται στο Δωμάτιο A γύρω από και πάνω σε σταθερές κατασκευές, πιστοποιώντας τη θρησκευτική δραστηριότητα που λάμβανε χώρα στο εσωτερικό του δωματίου. Στο περιβάλλον του ιερού δωματίου, με την οργανωμένη ποικιλία τελετουργικών πρακτικών, το στοιχείο που προτάσσεται είναι το θρησκευτικό, και η τέλεση λατρευτικών πράξεων συνιστά την αποκλειστική και κύρια χρήση του χώρου σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του.

Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα εμφανίζεται ένα κριτήριο επιλεκτικότητας ή εκλεκτικότητας, εμφατικότερης δηλαδή παρουσίας μη συχνών, ιδιαίτερων ή ιδιόμορφων τύπων εξοπλισμού, ως μεμονωμένων περιπτώσεων αλλά και ως ενιαίου συνόλου. Έτσι, τα αφιερωματικά ειδώλια χαρακτηρίζονται από την επικράτηση των σύνθετων τύπων και, ιδιαιτέρως, των σπάνιων συμπλεγμάτων ανθρώπινων μορφών με βοοειδή και ίππους⁵²⁹, ενώ ο εξοπλισμός των τελετουργιών σπονδών συγκροτείται από τους ιδιαίτερους τύπους του ζώομορφου ρυτού σε σχήμα κεφαλής χοιριδίου και του μικρογραφικού ρυτού. Το ρυτό σε σχήμα κεφαλής χοιριδίου συμβαδίζει

⁵²⁹ Η Κονσολάκη-Γιαννοπούλου συνδέει την παρουσία ειδωλίων ίππων και ταύρων με ανδρική θεότητα, που ταυτίζει με τον Ποσειδώνα, η λατρεία του οποίου εμφανίζεται επίσης σταθερά συνδεδεμένη με την επικράτεια της Τροιζηνίας στα μετέπειτα ιστορικά χρόνια. Συνδέει, επίσης, την εμφάνιση γυναικείου ειδωλίου με την λατρεία γυναικείας θεότητας σχετιζόμενης πιθανότατα άμεσα με τον Ποσειδώνα. Όσον αφορά την εμφάνιση των πολυάριθμων ειδωλίων βοοειδών στο ιερό δωμάτιο A, σημειώνει πως «...ίσως υποκαθιστούσαν θυσίες ζώων αυτού του είδους, επειδή τα βόδια ήταν πολύτιμα για τη γεωργία και δεν θα ήταν εύκολο να διατεθούν για σφαγιασμό.» (Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016α, 57, 48, όπου και πλήρης ανάλυση της τυπολογίας/θεματολογίας των ειδωλίων, και των προεκτάσεων αυτής).

απόλυτα με ένα από τα είδη θυσιαζόμενων ζώων προς τιμήν της θεότητας, όπως επιβεβαιώνει το συγκεκριμένο ποσοστό των ευρεθέντων οστών. Ο παράγοντας της επιλεκτικότητας αφορά, επίσης, στον εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό συμμετεχόντων στην ασκούμενη λατρεία (οκτώ κύλικες, μικρή ποσότητα αγγείων σερβιρίσματος).

Η τελούμενη λατρεία περιλαμβάνει αφιερωματικές προσφορές, θυσίες και έμπυρες προσφορές, τελετουργίες σπονδών και πόσεως, καθώς και ιερά γεύματα. Δεν μπορεί να διακριθεί έμφαση σε συγκεκριμένη ιεροτελεστία, καθότι όλες οι σταθερές κατασκευές που τους αναλογούν συνιστούν ενιαίο λειτουργικό σύνολο εντός του χώρου. Ως κέντρο εστίασης της προσοχής συγκεκριμενοποιείται κατά πάσα πιθανότητα ο βώμος του βαθμιδωτού θρανίου με την πληθώρα των ειδωλίων, ωστόσο τα επίκεντρα των τελούμενων ιεροπραξιών διαχέονται στον χώρο. Επί τη βάση της εύρεσης του οστεολογικού υλικού, ως επίκεντρο της διαχείρισης των θυσιαζόμενων ζώων αναδεικνύεται ο χώρος της γωνιακής εστίας, όπου πραγματοποιούνταν επίσης η προετοιμασία του ιερού γεύματος (τριποδική χύτρα). Συγκεκριμενοποιούνται, επίσης, τα είδη των θυσιασμένων ζώων και καταναλώσιμων τροφών, από κοινού με αυτό που συνιστά τις έμπυρες προσφορές (ως επί το πλείστον χοιρίδια).

Η προετοιμασία των ιερών γευμάτων τελούνταν τόσο επί της εστίας του δωματίου Α όσο και στην εστία του γειτονικού δωματίου Β, όπου τα πολυάριθμα οστά ενήλικων αιγοπροβάτων από το δεύτερο σημείο ανευρέθηκαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία χωρίς ίχνη καύσης⁵³⁰. Το αποτέλεσμα αυτό στην εμφάνιση των οστών δηλώνει διαδικασίες μαγειρέματος, συγκεκριμένα το βράσιμο των μελών του ζώου, όπως υποδεικνύουν επιπρόσθετα οι δύο τριποδικές χύτρες δίπλα στην εστία του δωματίου Α και η μία δίπλα στην εστία του δωματίου Β. Το εύρημα του κραυτή (στήριγμα σχάρας) στην εστία του ιερού Α εξυπηρετούσε πιθανόν διαφορετική ανάγκη, και υποθέτουμε πως αφορούσε είτε στο ψήσιμο του αποσπώμενου κρέατος χοιριδίων και αιγοπροβάτων είτε στις ίδιες τις έμπυρες προσφορές σε όλη την εμφανιζόμενη ποικιλία τους, χωρίς απαραίτητα η μία δράση να αποκλείει την άλλη σε πρακτικό αλλά και σε συμβολικό επίπεδο.

Η τελετουργική δραστηριότητα στο ιερό δωμάτιο Α, πέραν των πρακτικών της εναπόθεσης ή/και παρουσίασης ειδωλίων και της τέλεσης (αιματηρών και μη) σπονδών, περιλάμβανε θυσίες νεαρών χοίρων και ενήλικων αιγοπροβάτων, με σαφή προτίμηση στους χοίρους, τελετουργική κατανάλωση του κρέατος αυτών, καθώς και τελετουργική καύση τμημάτων ή

⁵³⁰ Hamilakis – Konsolaki 2004, 141.

του συνόλου του σκελετού των χοιριδίων. Η τελετουργική καύση οστών ως έμπυρων προσφορών προς τη θεότητα μέσα στο περιβάλλον του ιερού των Μεθάνων έχει αμφισβητηθεί από την Whittaker, καθώς θεωρεί πως η καύση αυτών δεν είναι τελετουργικώς σκόπιμη, και μπορεί να εκληφθεί ως χρηστική καύση των απορριμμάτων των ιερών γευμάτων⁵³¹. Η ίδια αναγνωρίζει θρησκευτικού χαρακτήρα πρόθεση μονάχα στο γεγονός της παρουσίας χοιριδίων εντός του ιερού σε αντιπαράθεση με την παρουσία αιγοπροβάτων στα παρακείμενα δωμάτια, ενώ τα τελούμενα ιερά γεύματα μπορεί να συγκεκριμενοποιηθούν περαιτέρω με την προσφορά μαγειρεμένης τροφής (και) προς τη θεότητα⁵³². Με τον τρόπο αυτό, τονίζεται ωστόσο, σε πρώτο τουλάχιστον επίπεδο, η σημασία της επιλογής και εκπροσώπησης των ειδών ως διαφοροποιητικό κριτήριο για τις επιτελούμενες θυσίες και τα παραγόμενα ιερά γεύματα.

Επί τη βάση της αναλυτικής εξέτασης του ζωοαρχειολογικού υλικού, το ίδιο κριτήριο επιλεκτικότητας, άρα και ιδιαίτερης πρόθεσης, εφαρμόζεται και στη διαχείριση των οστών (καύση και μη καύση), και, μάλιστα, όχι μόνον συγκριτικά με τα παρακείμενα δωμάτια αλλά και μεμονωμένα εντός του περιβάλλοντος του ιερού δωματίου Α. Το ιδιαίτερος πλούσιο σε πληροφορίες υλικό των Μεθάνων προσδιορίζει επιπλέον πως οι παράγοντες επιλογής και πρόθεσης δεν αφορούν μονάχα στο είδος και τη διαχείριση-καύση των οστών, αλλά συνδυάζονται αναπόφευκτα με το περιεχόμενο της τελετουργικής κατανάλωσης. Σε ένα σημαντικό ποσοστό και όσον αφορά τα νεαρά ή/και νεογέννητα χοιρίδια υποστηρίζεται επαρκώς η υπόθεση περί αποκλεισμού της ανθρώπινης κατανάλωσης από ποσοστό της θυσίας μέσω έμπυρης προσφοράς. Πέραν τούτου, το στοιχείο αυτό ταυτοποιεί, συγχρόνως, πως το σύνολο του σκελετού ή το ποσοστό από τα καιόμενα τμήματα χοιριδίων (με προσκολλημένο ή μη, πάντως λιγιστό, κρέας), δεν συνιστούν τα «απλά» απορρίμματα των ιερών γευμάτων. Το περιορισμένο ποσοστό των «αναγνώσιμων» οστών, το οποίο πράγματι δεν ξεπερνά το 23% του συνόλου, δεν ακυρώνει τις υποδηλούμενες πρακτικές· εφιστά την προσοχή στο γεγονός πως δεν καθίσταται δυνατή η ακριβής παρατήρηση της ποσοστιαίας αναλογίας των έμπυρων ιεροπραξιών.

Καθότι τα σημάδια κοπής στα οστά χοιριδίων είναι σπάνια, δηλώνεται, πιθανόν, πως ο παράγοντας της τελετουργικής κατανάλωσης δεν ήταν πρωταρχικής σημασίας όσον αφορά τα χοιρίδια, εμφανίζεται, ωστόσο,

⁵³¹ Απομονώνοντας την τελευταία περίοδο της σχετικής παραγράφου : «...In any case the selection of animals is not relevant one way or the other to the question of whether the bones in the hearth were burnt intentionally as the god's portion or had been discarded as waste.» (Whittaker 2006-2007, 185).

⁵³² Whittaker 2004..

απόσπαση κρέατος σε ένα, τουλάχιστον, οστό⁵³³. Η τελετουργική κατανάλωση τροφής φαίνεται πως προκόπτει σε μεγαλύτερο ποσοστό από τα τμήματα αιγοπροβάτων με το περισσότερο κρέας, τα οποία εισέρχονταν ήδη σε τεμαχισμένη μορφή εντός του ιερού, καθώς και από τα όστρεα και τα σημαντικά λιγότερα σε αριθμό οστά ψαριών, από το σύνολο πλέον του δωματίου. Ποικίλοι λόγοι δύνανται να συνδέονται με την επιλογή της μη παρουσίας ακέρατων αιγοπροβάτων στο εσωτερικό του ιερού (έλλειψη χώρου, έμφαση στους χοίρους, επιλεκτική πρόταξη της θυσίας συγκεκριμένων ζώων), η διαφοροποίηση αυτή, πάντως, επιδεικνύει το γεγονός πως η θυσία, συγκεκριμένα το στάδιο του σφαγιασμού, των αιγοπροβάτων επιτελούνταν αλλού.

Η διαχείριση των απογυμνωμένων από το κρέας τους οστών αιγοπροβάτων, που είναι σαφές πως εισέρχονται στο ιερό για κατανάλωση (ή/και καθιέρωση), φανερώνει πως η συντριπτική πλειοψηφία αυτών δεν καίγεται τελετουργικά μετά την κατανάλωση. Η διαχείριση, δηλαδή, των υπολειμμάτων που συντελούν στο μεγαλύτερο ποσοστό στη δημιουργία του ιερού γεύματος, δεν ακολουθείται από καύση των απογυμνωμένων οστών. Μονάχα ένα (μικρό) ποσοστό «καταναλωμένων» οστών αιγοπροβάτων ρίχνεται επί της πυράς και αυτό συμβαίνει αποκλειστικά στον χώρο του Ιερού Α. Κατά συνέπεια, η βασική διαφοροποίηση αναλογικά με τον τρόπο διαχείρισης ανάμεσα στην έμπυρη προσφορά των χοιριδίων⁵³⁴ σε αντιπαραβολή με τη θυσία των αιγοπροβάτων⁵³⁵, εμπλέκει τη σημασία που αφορμάται από το τελικό επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, το οποίο αφορά στην ανθρώπινη ή μη⁵³⁶ κατανάλωση εντός του ιερού περιβάλλοντος.

Σύμφωνα με τον Χαμηλάκη, το κεφάλι και τα πόδια των χοιριδίων (μέρη χωρίς κρέας αλλά και τα πρωταρχικά απορρίμματα του σφαγιασμού) χρησιμοποιούνταν ίσως αποκλειστικά ως έμπυρες θυσίες, όπως πιθανότατα συνέβαινε με ορισμένα νεογέννητα χοιρίδια⁵³⁷. Η πρόταξη της συμβολικής διαχείρισης των προαναφερθέντων μελών, είτε και σκελετών, συνδυάζεται με τη χαρακτηριστική ηλικία, και στηρίζεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός πως κανένα από τα δύο αυτά στοιχεία δεν παρατηρείται στο υλικό των αιγοπροβάτων. Εστιάζοντας στην επιλεκτική τελετουργική καύση των απογυμνωμένων από το κρέας τους οστών, ο Χαμηλάκης σημειώνει, επίσης, πως η τελευταία αυτή δραστηριότητα μπορεί να ερμηνευθεί «ή ως έμπυρη προσφορά ή ως σκόπιμη καταστροφή μέσω καύσης των καταλοίπων

⁵³³ Το ποσοστό μπορεί να είναι μεγαλύτερο.

⁵³⁴ αλλά και ελάχιστα σημάδια κοπής.

⁵³⁵ αλλά και λιγοστά καμένα απογυμνωμένα οστά.

⁵³⁶ ή το ποσοστό-περιεχόμενο της κατανάλωσης.

⁵³⁷ Hamilakis 2003a, 250, Hamilakis – Konsolaki 2004, 138-143.

τροφής»⁵³⁸. Εφόσον η σκόπιμη αυτή έμπυρη καταστροφή δεν αφορά στο σύνολο των απογυμνωμένων οστών και στηρίζεται στα ίδια κριτήρια επιλεκτικότητας (το είδος και την ηλικία του ζώου), είναι δυνατό να εντάξουμε και την κατηγορία αυτή στην τέλεση έμπυρης προσφοράς. Επίσης, το λατρευτικό περιβάλλον είναι αυτό που τονίζει την όποια διαφοροποίηση, ισχυροποιώντας αφενός την πρόθεση επιλογής και αφετέρου την εξυπηρέτηση διαφορετικής λατρευτικής ανάγκης, μέσω της διακριτής μεταχείρισης.

Συνθέτοντας τα στοιχεία, η τελετουργία της έμπυρης θυσίας-προσφοράς στο ιερό περιβάλλον του ιερού των Μεθάνων περιλαμβάνει συγκεκριμένα ζώα, κατά κύριο λόγο νεαρά ή νεογέννητα χοιρίδια, τα οποία μεταφέρονταν ακέραια εντός του ιερού δωματίου. Ανάμεσα στις έμπυρες προσφορές διακρίνονται οι εξής κατηγορίες: έμπυρη προσφορά του συνόλου του σφαγίου (νεογνά) ή των περιφερικών άκρων (όσον αφορά τα υπόλοιπα χοιρίδια), έμπυρη προσφορά λίγων απογυμνωμένων οστών που παρείχαν είτε λιγοστό κρέας (χοιρίδια) ή την κυρίως τροφή (αιγοπρόβατα), πιθανότατα για κατανάλωση ή και για άλλο σκοπό. Ακολουθεί η θυσία κατά κύριο λόγο αιγοπροβάτων που παρείχαν ως επί το πλείστον την τροφή.

Η πρόταση της Whittaker περί προσφοράς μαγειρεμένης τροφής στις τιμώμενες θεότητες (με τον αμοιβαίο αποκλεισμό ανθρώπινης κατανάλωσης)⁵³⁹ θα μπορούσε να συνδυαστεί στο παράδειγμα των Μεθάνων, στην περίπτωση των λιγοστών, βάσει του δείγματος, οστών χοιριδίων με σημάδια απόσπασης κρέατος, ή ίσως και στο πολύ μικρό ποσοστό απογυμνωμένων οστών αιγοπροβάτων. Όμως, το συντριπτικό ποσοστό αυτών των απογυμνωμένων οστών είναι επίσης καμένο στο βαθμό της ασβεστοποίησης. Έτσι, η πιθανή προσφορά μαγειρεμένης τροφής με αποκλειστικό αποδέκτη τη θεότητα ακολουθείται από την τελετουργική καύση των συγκεκριμένων οστών, στοιχείο που ισχυροποιείται εξαιτίας της σπάνιας εμφάνισης της καύσης στα απογυμνωμένα οστά αιγοπροβάτων από το σύνολο του υλικού. Στην περίπτωση, βέβαια, αυτή, η ιδιαίτερη πρόθεση πίσω από τη μερική επιλογή τελετουργικής καύσης οστών αιγοπροβάτων συμβαδίζει με την προσφορά μαγειρεμένης τροφής στη θεότητα και από αυτό το είδος ζώου. Η προβληματική από τη σύγκριση του ακριβούς περιεχομένου των έμπυρων ιεροπραξιών, χωρίς να απορρίπτεται η προσφορά μαγειρεμένης τροφής στη θεότητα, έγκειται στο γεγονός πως η ολική καύση ολόκληρων σκελετών-περιφερικών άκρων χοιριδίων είχε προφανώς αποκλειστικό αποδέκτη και πάλι τη θεότητα.

⁵³⁸ Hamilakis – Konsolaki 2004, 143.

⁵³⁹ Whittaker 2004, 99-100.

Υπό το πρίσμα αυτό, η απόσπαση του συγκεκριμένου κρέατος και το μαγείρεμά του δύναται να στοιχειοθετούν επιπρόσθετα την κοινωνία ανθρώπινης και θεϊκής κατανάλωσης, όπου το συγκεκριμένο ποσοστό απογυμνωμένων οστών καίγεται στη συνέχεια ως συμβολική πράξη προσφοράς και απόδοσης τιμών στη θεότητα, η οποία συμβάλλει στη δημιουργία και συμμετέχει του ιερού γεύματος, καθιερώνοντας με την πράξη αυτή το ίδιο το ιερό γεύμα. Μία παρατήρηση, λοιπόν, που υποστηρίζεται από την ανάλυση του οστεολογικού υλικού από το ιερό δωμάτιο Α, αφορά στην πιθανότητα να υπήρχε διαφορετικός συμβολισμός στην πράξη τελετουργικής καύσης οστών με σάρκα-κρέας από τη μία πλευρά (σκελετοί ή τμήματα/περιφερικά άκρα) και απογυμνωμένων οστών από την άλλη, από διαφορετικά κίολας είδη ζώων, και συνεπακόλουθα περαιτέρω λατρευτικές εστιάζσεις.

Έτσι, όσον αφορά τα νεαρά χοιρίδια, εφόσον επιτελείται η τελετουργική καύση ολόκληρου του ζώου ή τμημάτων αυτού, με ή κατά κύριο λόγο χωρίς τη μεσολάβηση ανθρώπινης κατανάλωσης, θα πρέπει να θεωρήσουμε πως η έμπυρη προσφορά του μεγαλύτερου ποσοστού των χοιριδίων έχει ως αποκλειστικό αποδέκτη τη θεότητα. Συνεπώς, μπορούμε να υποστηρίξουμε την πρόταση ότι οι έμπυρες προσφορές χοιριδίων στο περιβάλλον του Ιερού των Μεθάνων νοηματοδοούνται από τη γενικότερη επιθυμία επικοινωνίας και επαφής των λατρευτών με τη θεότητα μέσω του ειδικότερου αποκλεισμού της ανθρώπινης κατανάλωσης από σημαντικό ποσοστό της θυσίας. Ακολουθώντας τη συλλογιστική, η τελετουργία έμπυρης προσφοράς στη θεότητα θα μπορούσε να συνδεθεί με την καθιέρωση του συγκεκριμένου είδους ζώου (πιθανόν ιδιαίτερη σχέση με τη θεότητα, ίσως συμβολισμοί γονιμότητας → νεαρά και νεογέννητα χοιρίδια), αλλά ταυτόχρονα και με την καθιέρωση του ίδιου του γεύματος ως ιερού γεγονότος, όπου το ποσοστό της έμπυρης προσφοράς υποδήλωνε ταυτόχρονα εμφαντικότερα την παρουσία της. Η καθιέρωση του γεύματος με έμφαση στην παρουσία ή συμμετοχή του θεϊκού στοιχείου δεν εκλαμβάνεται απαραίτητα ως θεϊκή «κατανάλωση» του μεριδίου που αναλογεί στην έμπυρη προσφορά.

Επεκτείνοντας τη σκέψη αυτή στην περίπτωση των αιγοπροβάτων, μπορούμε να θεωρήσουμε ως κύρια λειτουργία την απόσπαση του κρέατος προς κατανάλωση, την πρακτική δηλαδή που συντελεί στη δημιουργία της μαγειρεμένης τροφής και του ιερού γεύματος, η οποία διαφοροποιείται ποσοστιαία στη συνέχεια ανάλογα με τον τελικό αποδέκτη (ενδεχομένως δηλαδή και τη θεότητα), διαφοροποίηση που εκφράζεται με την έμπυρη προσφορά των συγκεκριμένων (λιγιστών) οστών. Συνολικά, αυτό που προβάλλεται είναι η διαφοροποιητική, διαφοροποιημένη, και με επιμέρους

στάδια ή επεισόδια συμβολική σημασία της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών, ενώ αυτό που αποκαλύπτεται γενικότερα είναι η διαπίστωση της τέλεσης του θυσιαστικού ιερού γεύματος με αφιέρωση ποσοτήτων τροφής αποκλειστικά στη λατρευόμενη θεότητα (ή θεότητες), προς τιμήν και ευχαρίστησή της, καθώς και προς καθιέρωση του συνόλου της λατρευτικής δραστηριότητας.

Τα παραπάνω στοιχεία, που δηλώνουν πως ποικίλες και σύνθετες ιεροπραξίες λάμβαναν χώρα στο περιβάλλον του δωματίου Α, συμφωνούν με τις κατά τόπους τοποθετημένες σταθερές κατασκευές, ενισχύοντας παράλληλα την ερμηνεία των τριών κεντρικών σχιστολιθικών πλακών ως βωμού θυσιών, ή τοποθέτησης και διαχείρισης των σφαγίων. Επιπλέον, τα διατηρημένα οστά από τα δωμάτια Α, Β και C του Ιερού προέρχονται από ενιαίο στρώμα καταστροφής που κάλυψε τους χώρους, στοιχείο που με τη σειρά του προσδιορίζει το χρονικό πλαίσιο της εν λόγω θρησκευτικής δραστηριότητας στο διάστημα πριν την καταστροφή του οικισμού. Αν και είναι δύσκολο να μην θεωρήσουμε το πάχος της αφημένης επί της εστίας στάχτης και το ποσοστό των οστών ως προϊόντα μακροχρόνιας χρήσης, η περίπτωση να αποτελούν το προϊόν λιγοστών επεισοδίων δεν μπορεί να αποκλειστεί. Θεωρούμε, ωστόσο, πως στο λατρευτικό περιβάλλον του εν λόγω ιερού χώρου με την πληθώρα των κατά χώραν κινητών ευρημάτων, οι έμπυρες προσφορές πραγματοποιούνταν εξίσου σε συνεχόμενη και σταθερή βάση, με τη διατήρηση των καμένων οστών και σταχτών στην εστία ως σταθερή υπενθύμιση των τελούμενων έμπυρων ιεροπραξιών, τόσο ως στοιχείο της σύστασης του ιερού γεύματος από προσφορές και θυσίες ζώων, όσο και ως στοιχείο της μόνιμης «παρουσίας» της θεότητας, άρα και της ιερότητας του χώρου. Οι τελετουργίες σπονδών επί ξεχωριστής σταθερής κατασκευής και οι πολυάριθμες αναθηματικές προσφορές στον βωμό, ανάμεσα στις οποίες πιθανόν και λατρευτικά ειδώλια, συμπληρώνουν το αναδυόμενο λατρευτικό περιβάλλον του ιερού δωματίου Α, το οποίο εμπερικλείει πιθανότατα και υπαίθριο/αύλειο χώρο στα ανατολικά.

Στον οργανωμένο χώρο του Ιερού οι επιτελούμενες τελετουργικές πρακτικές ιδωμένες ως ενιαίο λειτουργικό σύνολο που εξυπηρετούσε διακριτές ανάγκες της λατρείας, εμφανίζονται τυποποιημένες σε όλο το διάστημα λειτουργίας του, το οποίο καλύπτει τη μυκηναϊκή ανακτορική περίοδο από την πρώιμη κιόλας φάση της. Οι χώροι δεν αυξήθηκαν σε μέγεθος ούτε μειώθηκαν, δεν προστέθηκαν κτίσματα, ενώ, παράλληλα, οι σταθερές κατασκευές στο εσωτερικό του ιερού Α δεν υπέστησαν μετατροπές, έτσι το περιεχόμενο της λατρευτικής δραστηριότητας δεν άλλαξε, περιλαμβανομένων των έμπυρων προσφορών επί της εστίας, ενώ η

επιλεκτικότητα όσον αφορά τα δρώντα πρόσωπα δεν μεταβλήθηκε εξίσου. Είτε, λοιπόν, θεωρήσουμε τα ορατά αποτελέσματα των επιτελούμενων ιεροπραξιών προϊόντα μακροχρόνιας χρήσης είτε πάλι όχι, η επαναληπτική τυποποιημένη πρακτική τονίζει την κανονιστική σταθερότητα της εκτυλισσόμενης θρησκευτικής δραστηριότητας, η οποία με τη σειρά της μεταφράζεται σε σταθερή κοινωνική επίδραση, με σημαίνοντα ρόλο του Ιερού στη διαμόρφωση, έκφραση, και προβολή της ταυτότητας της τοπικής κοινότητας.

Σύμφωνα με την ανασκαφεία, η συνολική θέαση της ταυτότητας της λατρείας στο Ιερό των Μεθάνων υποδεικνύει το επίσημο επίπεδο ή χαρακτήρα αυτής⁵⁴⁰. Οι μηχανισμοί εξουσίας, διοίκησης, και οργάνωσης του οικισμού φανερώνονται σταθερά προσανατολισμένοι σε δράσεις θρησκευτικού περιεχομένου, είτε με την ανέγερση διακριτών κτισμάτων, είτε με τη διαφοροποίηση σε «ζώνες» ενδιαφέροντος, ή, τέλος, με τη σύμπλεξη κοινωνικού και τελετουργικού περιεχομένου στις επιμέρους δραστηριότητες. Η διασπορά της τελετουργικής δραστηριότητας (στα μεγαλύτερα κτήρια του οικισμού, στους ανοικτούς χώρους μπροστά από αυτά, και στον κατεξοχήν ιερό χώρο του δωματίου Α, με τα παρακείμενα δωμάτια αλλά και τον πιθανό αύλειο χώρο), εμφανίζει με τον τρόπο αυτό διαβάθμιση από την αυστηρά θρησκευτική στην ευρύτερη κοινωνική/ιδεολογική. Αν και τα υλικά στοιχεία δείχνουν πως αφιερωματικά και λατρευτικά αντικείμενα εκλείπουν από τους άλλους χώρους πλην του Ιερού, στους χώρους αυτούς πιθανολογείται βάσιμα η επίτευξη συμβολικών πράξεων, με τη διαμόρφωση επίσης σταθερών κατασκευών, κυρίως εστιών, διατηρώντας ενδείξεις που μπορούν να συνδεθούν με τον θρησκευτικό παράγοντα. Ως κύριος χώρος οργανωμένης άσκησης της λατρείας αναδεικνύεται ωστόσο με σαφήνεια το δωμάτιο Α, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα τη μόνιμη παρουσία ιερατικού προσωπικού, η ενδιαίτηση του οποίου λάμβανε χώρα πιθανότατα στα περιφερειακά κτίσματα.

Στο λατρευτικό τοπίο του Ιερού των Μεθάνων παρατηρούμε ένα κριτήριο συγκέντρωσης των κυρίαρχων μυκηναϊκών τελετουργικών πρακτικών, παρά την πρωιμότητα της ίδρυσης του ιερού. Η πλήρης ένταξη του Ιερού των Μεθάνων στο πλαίσιο της μυκηναϊκής θρησκείας επιβεβαιώνεται τόσο από την τυπολογία των σταθερών κατασκευών και των αναθηματικών προσφορών, όσο και από το εύρος των επιτελούμενων τελετουργικών πρακτικών. Ωστόσο, λείπουν τα αφιερώματα από πολύτιμα υλικά ή οι εισαγωγές αντικειμένων από τα ανακτορικά κέντρα της Αργολίδας, ενώ τα αγγεία και τα ειδώλια είναι κατασκευασμένα από τοπικό

⁵⁴⁰ Κονσολάκη - Γιαννοπούλου 2016α, 56.

πηλό και σε τοπικό εργαστήριο⁵⁴¹, καλύπτοντας πλήρως τις ανάγκες του Ιερού. Η αξιολόγηση της πρότασης της ανασκαφής περί περιφερειακού, οργανωμένου, και αυτόνομου τόπου λατρείας, σε αντιστοιχία με τις αναφορές των πινακίδων Γραμμικής Β⁵⁴², χρειάζεται την πληρέστερη κατανόηση της σχέσης και του ρόλου της ευρύτερης περιοχής της μυκηναϊκής Τροιζηνίας μέσα στην ανακτορική αργολική επικράτεια. Η πρόταση αυτή περιλαμβάνει, επίσης, τη θεώρηση του οικισμού στα Μέθανα ως μικρογραφία του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών. Αν το κριτήριο διαφοροποίησης ανάμεσα στη θέαση του λόφου ως μικρογραφία ενός θρησκευτικού κέντρου και όχι, για παράδειγμα, ως μικρογραφία μιας ανακτορικής ακρόπολης, έγκειται κυρίως στη διασπορά της τελετουργικής δραστηριότητας, οι τελευταίες επανεξετάσεις από την ακρόπολη των Μυκηνών εντοπίζουν διασπορά αυτής σε απόσταση από το Θρησκευτικό Κέντρο της δυτικής κλιτύς (πέραν του κεντρικού Μεγάρου), συγκεκριμένα επί του Κτηρίου Μ στη βόρεια κλιτύ⁵⁴³. Οι τελετουργικές συστοιχίες σε διάφορα κτίσματα των μυκηναϊκών ανακτορικών ακροπόλεων αναδεικνύονται πλέον με σαφήνεια. Παρόλα αυτά, αναφορικά με τα Μέθανα, η συγκεντρωτική μικροκλίμακα ομοιοτήτων με τη διάταξη του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών συνιστά ενδιαφέρουσα πρόταση, προσδιορίζοντας τις επιρροές, ενώ η συνολική έκταση του οικισμού δεν έχει αναδειχθεί.

Σε τοπικό επίπεδο, ο λόφος του Αγ. Κωνσταντίνου εντοπίζεται σε μακρινή απόσταση από τις τρεις ΥΕ θέσεις της χερσονήσου των Μεθάνων, καθώς και από τη Μεγάλη Μαγούλα Γαλατά, που αναδεικνύεται ως το κέντρο της περιοχής με τους τρεις διαδοχικούς θολωτούς τάφους (κτισμένους από την ΜΕ ΙΙΙ περίοδο και με χρήση έως και την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο). Η σύνδεση των θολωτών τάφων με μία αναδύομενη τοπική ελίτ είναι σαφής, όπως και η έκφραση της ένταξης της περιοχής στις ευρύτερες κοινωνικές εξελίξεις της περιόδου, με επιρροές ή σκόπιμες αναφορές και πέραν των ορίων της Αργολίδος, στοιχείο που δηλώνει τη σημασία του επικοινωνιακού δικτύου που αναπτύχθηκε γύρω από τον Σαρωνικό κόλπο⁵⁴⁴. Η σημασία του δικτύου αυτού φαίνεται να διαρκεί σε χρόνο και να εντάσσεται στο πλαίσιο της μυκηναϊκής ανακτορικής οικονομίας.

Το Ιερό των Μεθάνων θα μπορούσε να ενταχθεί στο ευρύτερο αυτό περιβάλλον, δικαιολογώντας αφενός την πρόωπη ίδρυσή του αφετέρου τον τονισμό των τοπικών χαρακτηριστικών, όπως και τη διατήρησή τους σε βάθος

⁵⁴¹ Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003α, 375-406.

⁵⁴² Konsolaki-Yannopoulou 2004, 75-76.

⁵⁴³ Pliatsika 2015..

⁵⁴⁴ Konsolaki -Yannopoulou 2015, 483-485, 498-499.

χρόνου, όντας, βέβαια επιπρόσθετα, χαρακτηριστικά στοιχεία ενός ιερού τόπου. Παρόλα αυτά, η θέασή του ως αυτόνομου, περιφερειακού κέντρου λατρείας στα πρότυπα των γραπτών πηγών, προϋποθέτει αμεσότερη επικοινωνία με τις ισχυρές ανακτορικές ακροπόλεις της Αργολίδας, την έστω περιστασιακή αποστολή μεγάλων ποσοτήτων προσφορών (ζώων, τροφίμων), «πολύτιμων» αντικειμένων, τα οποία λείπουν, καθώς και προσωπικού/ λειτουργών. Η θεώρηση, από την άλλη πλευρά, πως η διοίκηση του οικισμού πραγματοποιείται αποκλειστικά από θρησκευτικούς αξιωματούχους, που είναι σαφές στις επιγραφικές μαρτυρίες ότι ορίζονται, εντάσσονται, ή απασχολούν ιδιαίτερα το σύστημα της ανακτορικής διακυβέρνησης μιας επικράτειας, εντείνει, κατά την άποψή μας, την ανάγκη επιτακτικότερης σύνδεσης των Μεθάνων με τα τρία ανακτορικά κέντρα της Αργολίδας, ιδωμένα είτε ως σύνολο είτε μεμονωμένα.

5.ε. ΦΥΛΑΚΩΠΗ ΜΗΛΟΥ

ι)Εισαγωγικά στοιχεία

Οι ανασκαφές της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στη Φυλακωπή Μήλου, στο βόρειο τμήμα του νησιού, πραγματοποιήθηκαν σε τρεις περιόδους, από το 1896 έως το 1899 και από το 1974 έως το 1977, με μία ενδιάμεση φάση το 1910-11. Έως και το 1911 είχαν αποκαλυφθεί το Μέγαρο και το μεγαλύτερο μέρος του οικισμού, ενώ στην τελευταία ανασκαφική περίοδο τοποθετείται η εύρεση του Ιερού, στη νότια άκρη του οικισμού και σε άμεση γειτνίαση με το οχυρωματικό τείχος⁵⁴⁵. [εικ.38]

Ο οικισμός της Φυλακωπής, ιδρυμένος στην Πρωτοκυκλαδική περίοδο, εμφανίζει από την ΥΚ/ΥΕ I-II περίοδο ανεπτυγμένες επαφές με την ηπειρωτική Ελλάδα, κατά κύριο λόγο με την Αργολίδα και δευτερευόντως με τη Μεσσηνία, ενώ σημαντικές είναι εξίσου οι σχέσεις με την Αγ. Ειρήνη Κέας αλλά και την Αττική⁵⁴⁶. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, αναγνωρίζεται μυκηναϊκή επίδραση στα νησιά των Κυκλάδων, εξισορροπώντας κατά κάποιον τρόπο τη μινωική, ενώ από την ΥΕ/ΥΚ II περίοδο και εξής και για τα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων, παρατηρείται αποσύνδεση από τη μινωική σφαίρα επιρροής και σταδιακή ένταξη αυτών στον μυκηναϊκό κόσμο⁵⁴⁷. Οι εισαγωγές μυκηναϊκής κεραμικής παρουσιάζουν ήδη αύξηση στην ΥΚ II και κυριαρχούν πλέον στην ακόλουθη ΥΕ IIIA1 περίοδο, με τις κύλικες και τα ρηγά κόπελλα να συνιστούν τους συχνότερους τύπους. Στην περίοδο πλέον αυτή, η πλειοψηφία των διακοσμημένων σκευών αποτελούν είτε μυκηναϊκές εισαγωγές είτε απομιμήσεις αυτών, ακολουθώντας το παράδειγμα της προηγούμενης μεσοκυκλαδικής περιόδου, όσον αφορά αγγεία και αντικείμενα μινωικής προέλευσης και έμπνευσης⁵⁴⁸. Κατά την ΥΕ IIIB περίοδο οι μυκηναϊκές εισαγωγές παρουσιάζουν μικρή μείωση, ενώ, αντίθετα, αυξάνουν οι τοπικές απομιμήσεις αυτής (κυρίως διακοσμημένες πρόχοι και υδρίες)⁵⁴⁹.

⁵⁴⁵ Renfrew 1985, 5.

⁵⁴⁶ Renfrew et al. 2007, 486-487, Mountjoy 1999, 24, 862, 889, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1993, 131. Ως επιτομή της μινωικής επιρροής στον οικισμό, πέραν πολλών άλλων στοιχείων, θεωρείται η ανοικοδόμηση κατά την τελική ΜΚ/αρχική ΥΚ I περίοδο του προσεγμένου και τοιχογραφημένου «Συγκροτήματος της Υπόστλης Κρύπτης» (Pillar Crypt Complex) με ενδείξεις παράλληλης θρησκευτικής λειτουργίας.

⁵⁴⁷ Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1993, 130-131, Mountjoy - Ponting 2000., Whitelaw 2005, 53-60, Abell - Hilditch 2016, 154-167.

⁵⁴⁸ Earle 2016, 102-105, Davis - Cherry 2007, 297, 301, Mountjoy - Ponting 2000, 141-184.

⁵⁴⁹ Earle 2016, 105, Mountjoy 1999, 891.

Σε αυτήν ακριβώς την περίοδο (ΥΕ ΙΙΑ1), και μάλιστα στις αρχές της, παρατηρούνται μεγάλης κλίμακας ανακατασκευές στον οικισμό⁵⁵⁰, και ιδρύεται μέγαρο σύμφωνα με τα ελλαδικά πρότυπα⁵⁵¹. Από κοινού εμφανίζονται εισαγωγές μυκηναϊκών πήλινων ειδωλίων, ανάμεσά τους και τύπου πρώτο-Φ⁵⁵², παράλληλα με τοπική παραγωγή ειδωλίων σε πολύ περιορισμένη όμως κλίμακα⁵⁵³. Στην αμέσως ακόλουθη ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο ιδρύεται το Δυτικό Ιερό, το οποίο συμπληρώνεται λίγο αργότερα με την προσθήκη του Ανατολικού Ιερού κατά την ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο [εικ.41]. Μέσα στη διάρκεια της ΥΚ/ΥΕ ΙΙΙ περιόδου εμφανίζονται, επίσης, επεκτάσεις και προσθήκες «κυκλώπειας» τεχνικής δόμησης στην προϋπάρχουσα ΥΕ/ΥΚ Ι οχύρωση του οικισμού⁵⁵⁴. Αν και επισημαίνονται δυσκολίες στην ταύτιση της πορείας της οχύρωσης και, ίσως, στη χρονολόγησή της, το Ιερό στο σύνολό του εκλαμβάνεται ως κτισμένο εντός των τειχών⁵⁵⁵.

ii) Μέγαρο

Το ΥΕ ΙΙΑ1 Μέγαρο της Φυλακωπής ανεγείρεται στο βορειοανατολικό άκρο του οικισμού επάνω στα ισοπεδωμένα κατάλοιπα του ΥΚ Ι/ΙΙ Mansion, το προγενέστερο ανεξάρτητο και μεγάλων διαστάσεων κτήριο του οικισμού, που λειτουργούσε πιθανότατα ως διοικητικό κέντρο. Το Μέγαρο έχει δύο κύριες περιόδους λειτουργίας αλλά δεν εξακριβώνεται η φάση της εγκατάλειψής του⁵⁵⁶. Το κυρίως δωμάτιο του Μεγάρου στη δυτική πτέρυγα του συγκροτήματος κατασκευάζεται με ορθογώνια εστία στο κέντρο⁵⁵⁷, ενώ στο σύνολό του το κτηριακό συγκρότημα εμφανίζει κατασκευαστικές ομοιότητες με το ΥΕ ΙΙΑ1 ανάκτορο της Τίρυνθας, και το ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 Mansion 1 στο Μενελάιο Λακωνίας⁵⁵⁸. Στην παλαιά ανασκαφή του Μεγάρου, η ορθογώνια κεντρική εστία σημειώνεται με «αποχρωματισμό εξαιτίας καύσης» αλλά χωρίς στάχτες επάνω ή κοντά σε αυτήν⁵⁵⁹, ενώ δεν αναφέρεται άλλος κινητός εξοπλισμός από το εσωτερικό του κυρίως χώρου παρά μόνον

⁵⁵⁰Whitelaw 2005, 42.

⁵⁵¹ Atkinson et al. 1904, 25-69, fig.49, Barber 1992, 19.

⁵⁵² Τα ειδώλια αυτού του τύπου τοποθετούνται από την French στην ΥΕΙΙΑ1 περίοδο (French 1971.).

⁵⁵³ Earle 2016, 104.

⁵⁵⁴ Το τείχος κτιζεται στην ΥΕ Ι περίοδο, στη διάρκεια της οποίας και ενισχύεται, ενώ κατά την ΥΕ ΙΙΑ εμφανίζει σημάδια εγκατάλειψης ή αχρήστευσης' κατά την ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο η οχύρωση επαναοριοθετείται με προσθήκες, επεκτάσεις, και ενισχύσεις (Renfrew et al. 2007, 53-64).

⁵⁵⁵ Barber 1987, 240-241, Albers 1994, 54, Loader 1998, 129-130.

⁵⁵⁶ Renfrew et al. 2007, 32-36, 52-53, 456-459.

⁵⁵⁷ Atkinson et al. 1904, 25-69, fig.49.

⁵⁵⁸ Barber 1992, 19.

⁵⁵⁹ Atkinson et al. 1904, 19.

γυναικεία ειδώλια και ζωόμορφο είδωλο «ευρισκόμενα σε διαφορετικά σημεία»⁵⁶⁰.

iii) Δυτικό Ιερό

Το Δυτικό Ιερό ιδρύεται στο νότιο τμήμα του οικισμού κατά την ΥΕ IIIA2 περίοδο και λειτουργεί έως τα τέλη της προχωρημένης ΥΕ IIIΓ μέσης περιόδου (ή την αρχή της ΥΕ IIIΓ ύστερης), όπως φανερώνει η κεραμική⁵⁶¹. Η ανοικοδόμηση συνδυάζεται και στην περίπτωση του Δυτικού Ιερού με ισοπεδώσεις και δημιουργίες εκτεταμένων ανδρήρων, σε συσχέτιση με την έντονη κατωφέρεια που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο σημείο. Το Δυτικό Ιερό διαθέτει, κατά τον Renfrew, τρεις κύριες φάσεις χρήσης, εκ των οποίων οι δύο πρώτες αφορούν στην ανακτορική περίοδο και εκτείνονται έως το τέλος της ΥΕ IIIΓ πρώιμης περιόδου, όταν και σημειώνεται καταστροφή στον οικισμό, για να ακολουθήσει η τρίτη περίοδος λειτουργίας έως την τελική εγκατάλειψη του ιερού από κοινού με το σύνολο του οικισμού⁵⁶². [εικ.39]

Οι φάσεις αυτές προσδιορίζονται κατά κύριο λόγο σε συνάρτηση με αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις και αλλαγές στο εσωτερικό τμήμα του Δυτικού Ιερού αλλά και την υπαίθρια αυλή έξω από αυτό. Λόγω των συνεχόμενων αναδιαμορφώσεων και ισοπεδώσεων που λάμβαναν χώρα στο Ιερό, στην παρά ταύτα λεπτομερέστατη συστηματική δημοσίευση του υλικού, προκύπτει ορισμένες φορές δυσχερής η συσχέτιση ευρημάτων μεταξύ τους ή σε συνάφεια με τις σταθερές κατασκευές ή με σαφή χρονική ακολουθία, ωστόσο σημειώνεται σε κάθε (δυνατή βάσει των συνθηκών) περίπτωση η κατά χώραν εύρεση συνόλων σε ασφαλή στρωματογραφικό ορίζοντα.

Το Δυτικό Ιερό, συνολικών διαστάσεων περίπου 6Χ6μ., αποτελείται από τρία δωμάτια (κυρίως δωμάτιο και δύο επικοινωνούντα σε παράταξη μικρότερα δωμάτια, Α και Β, στα δυτικά αυτού), καθώς και μικρών διαστάσεων πλακόστρωτη αυλή, μπροστά από την είσοδο του ιερού [εικ.40]. Δεν διαθέτει μνημειακή εμφάνιση, πέρα από την προσεκτικά κτισμένη ανατολική του πρόσοψη, όπου και η είσοδος που βλέπει στην αυλή, με την επανάχρηση πελεκητών μικρών δόμων⁵⁶³. Οι διαδικασίες πρόσβασης προς τον αύλειο χώρο και την είσοδο στο Δυτικό Ιερό δεν είναι με σαφήνεια καθορισμένες, πιθανολογείται πρόσβαση από κεντρικό δρόμο στα βόρεια αυτού, ο οποίος, όμως, βρίσκεται σε αρκετά υψηλότερο σημείο. Η Albers

⁵⁶⁰ Renfrew 1985, 389.

⁵⁶¹ Mountjoy 1985, 151. Για τις τελευταίες θεωρήσεις σχετικής χρονολόγησης της ΥΕ IIIΓ περιόδου, βλ. Deger-Jalkotzy 2009, 85-97.

⁵⁶² Renfrew 1985, 71-87. Οι τρεις βασικές περιόδους λειτουργίας του ιερού διαιρούνται επίσης σε δύο ή περισσότερες υποπεριόδους έκαστη.

⁵⁶³ Earle 2016, 106.

προτείνει πρόσβαση από τα ανατολικά και κατά μήκος του οχυρωματικού τείχους⁵⁶⁴.

Στις δύο πρώτες φάσεις λειτουργίας του Δυτικού Ιερού, κτίζονται στο εσωτερικό του δύο επιμήκεις λίθινες εξέδρες (προς τη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία αντίστοιχα), καθώς και θρανίο κατά μήκος του νότιου τοίχου, ενώ η εσωτερική διαμόρφωση συμπληρώνεται από δύο κόγχες ανοιγμένες στον ανατολικό τοίχο, τον κοινό με τα δύο παρακείμενα δωμάτια Α και Β. Έκαστη των δύο κογχών ανοίγει σε καθένα από τα παρακείμενα δωμάτια, ενώ η πρόσβαση από το κεντρικό δωμάτιο στο μεγαλύτερο εκ των παρακείμενων δωμάτιο (δωμάτιο Β) γινόταν μέσω θύρας. Από το δωμάτιο Β ήταν αποκλειστικά προσβάσιμος ο πολύ μικρός, τετράγωνος, χώρος του δωματίου Α (διαστάσεις 1,6Χ1,6μ.), ο οποίος ίσως διέθετε χαμηλό θρανίο. Το σύνολο του δαπέδου του Δυτικού Ιερού είχε επιστρωθεί με λευκό κονίαμα.⁵⁶⁵

Στην πρώτη φάση λειτουργίας του Δυτικού Ιερού (ΥΕ III Α2 περίοδος) αποδίδονται τα εξής κινητά ευρήματα σε σχέση με τους διαμορφωμένους χώρους, από την περιοχή πλησίον της νοτιοδυτικής εξέδρας σφενδόνη μολύβδινου δαχτυλιδιού και γυάλινες χάντρες, από το υπόλοιπο τμήμα του κυρίως δωματίου σφονδύλια από στεατίτη και ελάχιστη κεραμεική. Από το δωμάτιο Β σημειώνονται γυάλινες χάντρες, σφραγιδόλιθος από ορεία κρύσταλλο, θραύσματα από χάλκινη αιχμή βέλους, λίθινα τριβεία και λίθινο αγγείο με προχοή, τμήματα από κέλυφος χελώνας⁵⁶⁶, όστρεα, λιγυστά κεραμικά σκεύη αποθήκευσης, μεταφοράς, σερβιρίσματος, και κατανάλωσης. Από το δωμάτιο Α γυάλινες χάντρες, τμήμα γυναικείου ειδωλίου, κύλικα, πήλινα σφονδύλια, και χάλκινα θραύσματα⁵⁶⁷.

Στη δεύτερη φάση λειτουργίας του Ιερού (ΥΕ III Β-III Γ πρώιμη) ανήκουν πέντε σύνολα κινητού εξοπλισμού, εκ των οποίων ξεχωρίζει το κατά χώραν σύνολο από την επιφάνεια της νοτιοδυτικής εξέδρας [εικ.42]. Επάνω στην εξέδρα αυτή ανευρέθησαν δύο διπλά αγγεία, δύο γυναικεία ειδώλια, γυάλινες χάνδρες και κοσμήματα (δύο δαχτυλίδια και λίθινο περίαιπτο σε σχήμα ζώου), δύο πήλινα σφονδύλια, και λίθινο αντικείμενο από ηφαιστειογενές πέτρωμα με ανάγλυφη διακόσμηση (είδος βάσης/υπόστατο)⁵⁶⁸. Από το δάπεδο του κυρίως δωματίου σημειώνονται διάσπαρτα τμήματα αγγείων τροφοπαρασκευής και κατανάλωσης, ενώ

⁵⁶⁴ Albers 1994, 54.

⁵⁶⁵ Renfrew 1985, 94-98.

⁵⁶⁶ Τα κελύφη χελωνών, ορισμένα με διάτρητες οπές, έχουν ερμηνευθεί ως μουσικά όργανα (Renfrew - Cherry 1985, 325-326).

⁵⁶⁷ Renfrew 1985, 97-100, pl.19.

⁵⁶⁸ Renfrew 1985, 109-110, French 1985, 234, Renfrew - Cherry 1985, 345-346.

εγγύτερα στη βορειοδυτική εξέδρα εντοπίστηκε μεταξύ άλλων ευρημάτων⁵⁶⁹ συγκέντρωση ειδώλιων, ανάμεσα στα οποία η σπάνια περίπτωση δύο ανδρικών μορφών, ζωόμορφα ειδώλια (ένα βοοειδές με συμφυές κυάθιο στη ράχη), καθώς και συμπλέγματα με άρματα⁵⁷⁰.

Στη δεύτερη φάση λειτουργίας η κόγχη του δωματίου Α περιλάμβανε τρία τροχήλατα ειδώλια βοοειδών, εκ των οποίων ένα με συμφυές κυάθιο στη ράχη, καθώς και γυναικεία κεφαλή (ίσως από ανθρωπόμορφο αγγείο). Τα τροχήλατα ειδώλια βοοειδών χρονολογούνται από την French στην ΥΕ IIIA2 περίοδο, πλην αυτών με συμφυές στη ράχη τους μικύλλο κυάθιο, που τοποθετούνται στην ΥΕ III B περίοδο⁵⁷¹. Το σύνολο από το εσωτερικό του μικρού δωματίου Α απέδωσε και άλλα τροχήλατα ειδώλια (αποσπασματικά σωζόμενα γυναικεία και βοοειδές), την «Κυρία της Φυλακωπής», χρονολογημένη στην ΥΕ IIIA2 και πιθανότατα αργολική εισαγωγή⁵⁷², καθώς και σημαντικό αριθμό λεπίδων και φολίδων οψιανού, τμήματα τριβείου και τριπητήρα, τμήματα αγγείων⁵⁷³. Από την άλλη πλευρά, αγγεία μεταφοράς (υγρών και στερεών τροφών), τροφοπαρασκευής, σερβιρίσματος και κατανάλωσης, μαζί με σημαντικό αριθμό λεπίδων, φολίδων και μεγαλύτερων τμημάτων οψιανού, εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του μεγαλύτερου δωματίου Β⁵⁷⁴. [εικ.46]

Μετά την καταστροφή στα τέλη της ΥΕ IIIΓ πρώιμης περιόδου σημειώνονται κατασκευαστικές αλλαγές, που περιλαμβάνουν την αχρήστευση των παρακείμενων δωματίων και τμήματος του κυρίως δωματίου του Δυτικού Ιερού, με ανανέωση, όμως, που περιλάμβανε την κατασκευή νέας λίθινης εξέδρας στη βορειοανατολική γωνία. Ένας επιμήκης εγκάρσιος τοίχος στο κέντρο του δωματίου απομόνωσε το νότιο τμήμα, το οποίο καλύφθηκε με λίθους, κατήργησε τη νοτιοδυτική εξέδρα και την ανατολική κόγχη, ενώ η βορειοδυτική εξέδρα και η δυτική κόγχη-άνοιγμα συνέχισαν να χρησιμοποιούνται⁵⁷⁵. Στο εν λειτουργία τμήμα του Δυτικού Ιερού είναι δύσκολο να διακριθούν οι αποθέσεις της τελικής κατάρρευσης του κτηρίου (τέλη ΥΕ IIIΓ μέσης) από την προηγούμενη φάση (ΥΕ IIIΒ-ΥΕ IIIΓ πρώιμη), με αποτέλεσμα ορισμένα από τα κινητά ευρήματα είτε να ανήκουν στην

⁵⁶⁹ Δηλαδή, γυάλινες χάνδρες, λίγα πήλινα σφονδύλια, μεταλλικά αντικείμενα (περόνη, φύλλο χρυσού, διακοσμητικό χάλκινο πτηνό), λίθινο τριβείο, τμήματα κελύφους χελώνας, ψευδόστομος αμφορέας, και κοίλο τμήμα ασβεστοκονιάματος με ερυθρό χρώμα, ίσως από τράπεζα προσφορών (Renfrew 1985, 108, 111, Renfrew – Cherry 1985, 340).

⁵⁷⁰ French 1985, 214-236.

⁵⁷¹ French 1985, 247-248.

⁵⁷² French 1985, 214-216 & 2009.. Λείπουν οι βραχιόνες.

⁵⁷³ Renfrew 1985, 115.

⁵⁷⁴ Renfrew 1985, 117.

⁵⁷⁵ Renfrew 1985, 127-128.

προηγούμενη φάση είτε να συνιστούν επαναχρησιμοποιούμενο εξοπλισμό. Μονάχα το κατά χώραν σύνολο από την προσθήκη της βορειοανατολικής εξέδρας εμφανίζεται προσδιοριστικό της τελευταίας φάσης λειτουργίας του Δυτικού Ιερού, συγκροτούμενο από διπλό αγγείο, γυάλινες χάνδρες, γυναικεία ειδώλια, ακέραια λίθινα τριβεία⁵⁷⁶. Ο παραλληλισμός του εξοπλισμού μεταξύ των φάσεων χρήσης μαρτυρεί πως οι τελούμενες ιεροπραξίες παρέμειναν κοινές και τυποποιημένες από τη στιγμή έναρξης και καθόλη τη διάρκεια λειτουργίας του Δυτικού Ιερού.

Συνολικά, λοιπόν, τα διάσπαρτα ευρήματα από το εσωτερικό του Δυτικού Ιερού αφορούν σε ειδώλια και είδωλα (χειροποίητα αλλά κατά κύριο λόγο τροχήλατα, γυναικεία, ανδρικά, ζωόμορφα, και συμπλέγματα με άρματα), χάνδρες και κοσμήματα, σφραγιδόλιθο, σφονδύλια από στεατίτη, λίθινα εργαλεία και τριβεία, κεραμική (διπλά αγγεία, κύλικες, κρατήρες, σκύφους, μαγειρικά σκεύη), καθώς και όστρεα (ανάμεσά τους τρίτωνας)⁵⁷⁷ [εικ.44-46]. Τα οστά ζώων είναι λιγοστά, ανευρίσκονται σε μεγαλύτερο ποσοστό στο ανώτερο στρώμα του Δυτικού Ιερού και ανήκουν σε αιγοπρόβατα⁵⁷⁸. Ίχνη καύσης δεν παρατηρούνται σε σταθερή κατασκευή, αντικείμενο, ή οστό ζώου από το εσωτερικό του Δυτικού Ιερού σε καμία φάση λειτουργίας του.

iv) Αύλειος χώρος

Η εικόνα που έχουμε για τον υπαίθριο χώρο αφορά στη χρήση του κατά τη δεύτερη και τρίτη περίοδο λειτουργίας του ιερού χώρου, μετά δηλαδή και την ίδρυση του Ανατολικού Ιερού, η ανέγερση του οποίου περιόρισε σημαντικά την έκταση της αυλής προς τα δυτικά/βορειοδυτικά. Το κυκλώπειας τεχνικής δόμησης οχυρωματικό τείχος είχε επίσης ανεγερθεί στο σημείο, ορίζοντας εξίσου την αυλή στα ανατολικά/νοτιοανατολικά. Το νότιο τμήμα της αυλής που εκτείνεται μπροστά από την είσοδο στο Δυτικό Ιερό και δίπλα στο τείχος αποτελεί το μοναδικό σημείο όπου εντοπίστηκε στρώμα με καύσεις, συνδεδεμένο με σταθερή κατασκευή, χωρίς, όμως, προσφορές να συνδέονται με αυτή. Στρώμα με καύσεις και ευρήματα ειδωλίων αναφέρονται εξίσου από την περιοχή κάτω από το Ανατολικό Ιερό, επί της υποκείμενης χωμάτινης αυλής⁵⁷⁹.

Συγκεκριμένα, στη δεύτερη φάση χρήσης ο αύλειος χώρος διαμορφώνεται με λιθόστρωτο δάπεδο, και κτίζεται κατά μήκος του

⁵⁷⁶ Renfrew 1985, 173, French 1985, 213, Renfrew-Cherry 1985, 350-354.

⁵⁷⁷ Renfrew 1985, 93-127, Younger 1985, 281-297, Whittaker 1997, 173-177.

⁵⁷⁸ Gamble 1985, 482-483.

⁵⁷⁹ Renfrew 1985, 45, 100-105, 377.

νοτιοανατολικού τοίχου που όριζε την αυλή⁵⁸⁰ λιθινή επιμήκης κατασκευή, η οποία είχε ακανόνιστο σχήμα, κυμαινόμενο δηλαδή πλάτος, και όχι τόσο ομαλή εξωτερική όψη. Η κατασκευή αυτή ερμηνεύτηκε ως θρανίο, ως επιφάνεια για την εναπόθεση αντικειμένων, ή/και ως κάθισμα⁵⁸¹. Στη μία γωνία της λιθινής κατασκευής εντοπίζεται ο επονομαζόμενος βαιτύλος, σφαιρικός λειασμένος μεγάλος λίθος, αμέσως δίπλα στην είσοδο του Δυτικού Ιερού. Στη διαμετρική γωνία της λιθινής κατασκευής, η οποία εφάπτεται πλέον στην παχιά προέκταση της οχύρωσης, εντοπίστηκε χαμηλό λιθινό πλαίσιο σε σχήμα τεταρτημόριου κύκλου (μήκος ακτίνας 1μ.), το οποίο περιόριζε σημείο με κοίλανση και στρώμα με καύσεις, στο λιθόστρωτο δάπεδο της αυλής. Η δεύτερη αυτή κατασκευή, την οποία ο Renfrew θεώρησε ως την αρχική θέση του «βαιτύλου», βρισκόταν σε συνεχή χρήση έως την τελική καταστροφή του ιερού, όπως υποδεικνύει η κεραμική μέσα και γύρω από αυτή⁵⁸². [εικ.42]

Από το ίδιο νότιο τμήμα της αυλής σημειώνεται συγκέντρωση σημαντικής ποσότητας κεραμικής, κατά κύριο λόγο αγγεία αποθήκευσης και κατανάλωσης⁵⁸³, καθώς και μεγαλύτερη ποσότητα οστών, τα οποία ωστόσο συγκεντρώθηκαν από τη συνολική έκταση του αύλειου χώρου⁵⁸⁴. Το κεραμικό αυτό σύνολο αφορά στην περίοδο πριν την ενδιάμεση καταστροφή, και παραλληλίζεται με το δεύτερο σύγχρονο σημείο όπου εντοπίστηκε συγκέντρωση ιδίων τύπων αγγείων (αγγεία για μεταφορά, προετοιμασία και κατανάλωση τροφής), από το εσωτερικό δηλαδή του δωματίου Β στο Δυτικό Ιερό. Ο Renfrew επισημαίνει πως όλα τα συνανήκοντα τμήματα των αγγείων του νότιου τμήματος της αυλής προήλθαν από το ίδιο σημείο πλην ενός, το οποίο ανήκε σε αγγείο από το δωμάτιο Β, υποστηρίζοντας αφενός την κατά χώραν χρήση των αγγείων αυτών στο εξωτερικό, νότιο, τμήμα της αυλής, και αφετέρου τη συσχέτιση αυλής και δωματίου Β, ή το ενδεχόμενο εσωτερικού καθαρισμού του Δωματίου Β μετά την ενδιάμεση καταστροφή⁵⁸⁵.

Στην τρίτη περίοδο λειτουργίας συνεχίζεται η εύρεση κεραμικής (κύλικες, σκύφοι, και λεκανίδιο) ανάμεσα στα υπόλοιπα ευρήματα της αυλής, ενώ το δάπεδο δεν ανανεώθηκε. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για θραύσματα ειδωλίων -ανθρωπόμορφα, ζώομορφα, έπιπλα, άρματα- ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει το επεισακτο χάλκινο ειδώλιο ανδρικής μορφής του τύπου Reshef,

⁵⁸⁰ Το σημείο αυτό της παχιάς προέκτασης του νεοαναγειρόμενου κυκλώπειου τείχους διαμορφώνεται λεπτότερο (τοίχος 661), δημιουργώντας είδος εσοχής, η οποία φθάνει έως την είσοδο του κτίσματος του Δυτικού Ιερού (Renfrew 1985, 121).

⁵⁸¹ Renfrew 1985, 102, Albers 1994, 58.

⁵⁸² Renfrew 1985, 45.

⁵⁸³ Renfrew 1985, 122-123.

⁵⁸⁴ Gamble 1985, 481.

⁵⁸⁵ Renfrew 1985, 117, 121-122.

γυάλινες χάντρες, τμήματα κελύφους χελώνας, μολύβδινα και χάλκινα ελάσματα, λίθινα εργαλεία, σφονδύλια, και τριπήρες⁵⁸⁶. Τα υπόλοιπα ευρήματα από την κοινή αυλή των δύο ιερών κτηρίων διατηρούν πανομοιότυπο χαρακτήρα με αυτά από το εσωτερικό χώρο τόσο του Ανατολικού όσο και του Δυτικού Ιερού, ενώ σημειώνονται συναντήματα τμήματα ειδωλίων και από τους τρεις χώρους, τόσο για την τελευταία όσο και για τη δεύτερη φάση χρήσης του Ιερού⁵⁸⁷. Η Albers τονίζει το γεγονός πως η εικόνα του αύλειου χώρου εφιστά την προσοχή στους εκτεταμένους καθαρισμούς που επιτελούνταν πιθανότατα στο σύνολο του ιερού χώρου, αλλά κυρίως στα εσωτερικά τμήματα των δύο ιερών δωματίων, με αποτέλεσμα την μεταφορά του υλικού⁵⁸⁸.

υ) Ανατολικό Ιερό

Στην ΥΕ III B1 περίοδο πραγματοποιείται η προσθήκη του Ανατολικού Ιερού, στα βορειοανατολικά του Δυτικού Ιερού και σε σύγχρονη λειτουργία με αυτό, έως την κοινή εγκατάλειψη στα τέλη της προχωρημένης ΥΕ III Γ μέσης περιόδου. Το Ανατολικό Ιερό αποτελεί στενό δωμάτιο (4,8X2,5μ.), με κτιστή χαμηλή ορθογώνια εξέδρα (1,20X0,90X0,30μ.) στη βορειοανατολική γωνία, ως μεμονωμένη εσωτερική σταθερή κατασκευή, και είσοδο προσανατολισμένη προς τον υπαίθριο χώρο, ο οποίος πλέον ένωνε τα δύο ιερά. Διέθετε φροντισμένη πρόσοψη, σε αναλογία με την εφαιπτόμενη ανατολική πρόσοψη του Δυτικού Ιερού, συνιστώντας από κοινού με την ορισμένη από το τείχος επιμελημένη αυλή ένα νέο στάδιο οργάνωσης του ιερού χώρου. [εικ.43]

Τα διάσπαρτα ευρήματα από το εσωτερικό του Ανατολικού Ιερού παραλληλίζονται με αυτά του Δυτικού Ιερού, αλλάζουν όμως οι ποσοστιαίες αναλογίες στα εκπροσωπούμενα είδη. Έτσι, στο Ανατολικό Ιερό κυριαρχούν τα τροχήλατα ειδώλια βοοειδών (με δύο ακριβή παράλληλα από το Δυτικό Ιερό και ομοιότητες αναφορικά με το βοοειδές με συμφυές κυάθιο⁵⁸⁹), τα ζώομορφα ειδώλια, καθώς και τα συμπλέγματα αρμάτων, υπερτερούν οι σφραγιδόλιθοι (δέκα στον αριθμό, κατασκευασμένοι από στεατίτη και με παραστάσεις ζώων, εικ.46), ενώ οι χάνδρες και τα κοσμήματα είναι λιγοστά. Εμφανίζονται, επίσης, χάλκινο εγχειρίδιο, χάλκινη αιχμή βέλους, τμήμα από επεξεργασμένο ελεφαντόδοντο, τμήματα κελύφους χελώνας, και εξαιρετικά λιγοστή αλλά χαρακτηριστική κεραμική (άβαφη κύλικα με γωνιώδες

⁵⁸⁶ Renfrew 1985, 148-149, Renfrew-Cherry 1985, 303-307.

⁵⁸⁷ Renfrew 1985, 100-104, 120-129, 134-143, 388, Younger 1985, 283-290.

⁵⁸⁸ Albers 1994, 58-61.

⁵⁸⁹ French 1985, 240.

περίγραμμα, μεγάλο γραπτό κύπελλο, και γραπτός στάμνος)⁵⁹⁰. Ίχνη καύσης δεν εντοπίζονται στην εξέδρα, στον κινητό εξοπλισμό, ή στα λιγυστά οστά, που επίσης συγκεντρώθηκαν από το εσωτερικό του Ανατολικού Ιερού.

Από την κύρια μετανακτορική (τρίτη) φάση λειτουργίας του Ανατολικού Ιερού σημειώνεται η παρουσία ζωόμορφων ειδωλίων και ειδώλων βοοειδών, από κοινού με τρία γυναικεία ειδώλια, σημαντικό αριθμό από λεπίδες, φολίδες, και πυρήνες οψιανού, λεπτό φύλλο χρυσού (πιθανότατα μικρογραφική μάσκα)⁵⁹¹, πλήρη μήτρα για την κατασκευή πελέκεων (εικ.45), ακέραιο όστρεο τρίτων, τμήματα από κέλυφος χελώνας, ρυτί από αυγό στρουθοκάμηλου, λίγα σφονδύλια και λίθινα εργαλεία⁵⁹². Στο τελικό στάδιο της φάσης αυτής, επικαλύπτεται η χαμηλή εξέδρα στη βορειοανατολική γωνία από το ανανεωμένο δάπεδο, και ανυψώνεται εγκάρσιος τοίχος στο κέντρο περίπου του δωματίου. Ο προαναφερθείς κινητός εξοπλισμός ανευρέθηκε περιμετρικά του τοίχου αυτού. Και στην περίπτωση του Ανατολικού Ιερού εμφανίζεται το φαινόμενο της μη εύκολης διάκρισης μεταξύ των αποθέσεων της δεύτερης και της τρίτης φάσης λειτουργίας, με συνανήκοντα τμήματα ειδωλίων ανάμεσα στα σύνολα των φάσεων⁵⁹³. Αναφορικά με τη συνολική περίοδο λειτουργίας του Ανατολικού Ιερού, η ποσότητα των κεραμικών αγγείων από το εσωτερικό του είναι ελάχιστη.

υ) Ανάλυση

Τα στοιχεία από το Ιερό της Φυλακωπής φανερώνουν οργανωμένη θρησκευτική δραστηριότητα, προσανατολισμένη στην επιτέλεση ιεροπραξιών αφιέρωσης ποικίλων αναθημάτων, σπονδής και τελετουργικής κατανάλωσης υγρών προϊόντων, και, πιθανόν, παράθεσης τελετουργικών γευμάτων. Τα στοιχεία για την τελετουργική κατανάλωση δεν παρουσιάζονται ισχυροποιημένα από το οστεολογικό υλικό, αν και εμφανίζονται στον εξοπλισμό σκεύη και εργαλεία για την προετοιμασία και το σερβίρισμα τροφής, κατά κύριο λόγο από την αυλή και ακολούθως από το Δυτικό Ιερό.

Όπως επισημαίνει ο Gamble, τα οστά από το Ιερό δεν μπορούν να συσχετισθούν με καθορισμένο σύστημα ενεργειών, ούτε με την τέλεση θυσιών αλλά και ούτε με την εναπόθεση καταλοίπων από τελετουργικά γεύματα, τα οποία θα περιλάμβαναν την κατανάλωση κρέατος. Εάν συνέβαινε αυτό,

⁵⁹⁰ Renfrew 1985, 120, French 1985, 252-269, Renfrew-Cherry 1985, 323-326, Younger 1985, 281-295.

⁵⁹¹ Οι Renfrew και Cherry υποστήριξαν πως η μάσκα τοποθετούνταν στην κεφαλή ειδωλίου, τάση που απαντάται όσον αφορά τα αγαλμάτια χαναικών θεοτήτων, όπως του τύπου Reshef (Renfrew - Cherry 1985, 302-303).

⁵⁹² Renfrew 1985, 138-140, Whittaker 1997, 177-178.

⁵⁹³ Renfrew 1985, 101-102.

πραγματοποιούνταν σε πολύ αραιά διαστήματα και αφορούσε πολύ μικρό αριθμό ζώων, στοιχείο που, επιπρόσθετα, δεν υποστηρίζει την ευρεία συμμετοχή⁵⁹⁴. Αν και οι αναδιαμορφώσεις και οι καθαρισμοί των επιμέρους ιερών χώρων συνετέλεσαν πιθανόν στην σταδιακή απομάκρυνση ποσοστού των οστών από τα σημεία διαχείρισης των ζώων εντός των ορίων του Ιερού, τα οστά ζώων που βρέθηκαν σε όλα τα στρώματα και τους χώρους, προέκυψαν ωστόσο ως επί το πλείστον από την αυλή και στο ανώτερο στρώμα του Δυτικού Ιερού, και είναι στο σύνολό τους εξαιρετικά λίγα για τη μακροχρόνια χρήση του Ιερού.

Η σύγκριση του οστεολογικού υλικού από το Ιερό με το οστεολογικό υλικό από τον υπόλοιπο οικισμό δεν φανερώνει διαφορετική προτίμηση σε κάποιο είδος, ίσως ελαφρώς μεγαλύτερη αντιπροσώπευση των βοοειδών, ενώ σημειώνεται επίσης πως το οστεολογικό υλικό από τον οικισμό και το Ιερό δείχνει πως η κατανάλωση κρέατος δεν πρέπει να αποτελούσε συχνό φαινόμενο⁵⁹⁵. Με τον τρόπο αυτό, δεν καθίσταται σαφές εάν η μη συχνή παρουσία οστών ζώων στο θρησκευτικό περιβάλλον του Ιερού υπαγορεύεται από συγκεκριμένη σκοπιμότητα, ή ακολουθεί (ακόμα αυστηρότερα ίσως) το γενικό μοτίβο που εμφανίζεται στο νησιωτικό οικισμό, αν και για την ισχύ του τελευταίου οι απόψεις διίστανται⁵⁹⁶.

Η διαδικασία για την προετοιμασία της τροφής δεν οριοθετείται χωρικά ούτε συνδέεται με ασφάλεια με κάποια σταθερή κατασκευή εστίας, ενώ το ίδιο παρατηρείται και για τη διαδικασία αποθήκευσης, με πιθανότερους υποψήφιους και για τις δύο περιπτώσεις το δωμάτιο Β στο Δυτικό Ιερό και την αυλή, η δεύτερη από την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο και εξής. Η τυπολογία των αγγείων που επιχωρίαζαν στα δύο προαναφερθέντα σημεία είναι δηλωτική διαδικασιών μεταφοράς, αποθήκευσης, τροφοπαρασκευής, και κατανάλωσης, με περιορισμένη κλίμακα συμμετοχής, ενώ η εύρεση λιγοστών μαγειρικών σκευών υποδηλώνει την ύπαρξη εστίας σε κάποιο σημείο του Ιερού. Η Whittaker έχει επισημάνει πως ο κεντρικός εγκάρσιος τοίχος στο εσωτερικό του Δυτικού Ιερού, που προστέθηκε μετά την ενδιάμεση καταστροφή και δεν αφαιρέθηκε στη διάρκεια των ανασκαφών, είναι πιθανό

⁵⁹⁴ Gamble 1985, 476-483.

⁵⁹⁵ Gamble 1985, 476, 483.

⁵⁹⁶ Ο Winder στην επανεξέταση του οστεολογικού υλικού από τον οικισμό σημειώνει την εύρεση σημαντικού αριθμού οστών, προερχόμενα από αιγοπρόβατα, βοοειδή, και χοίρους, χωρίς περαιτέρω διαπιστώσεις. Ο ίδιος εστίασε στο γεγονός εάν οι τελικές αποθέσεις των οστών υπήρξαν άμεσες ή σταδιακές διαδικασίες. Στις σταδιακές αποθέσεις εμφανίζεται τάση τα οστά βοοειδών να είναι λιγότερα, σε σύγκριση με τις άμεσες αποθέσεις όπου εμφανίζονται περισσότερα. Η αμφισβήτηση του Winder αφορούσε κυρίως στη γενικότερη διαπίστωση του Gamble για μία διακύμανση στην εμφάνιση των βοοειδών στη συνολική διάρκεια του οικισμού (Winder 2007, 465-480).

να καλύπτει μία τέτοιου είδους σταθερή κατασκευή εστίας⁵⁹⁷. Την άποψη αυτή επαναλαμβάνει ο Earle, συμπληρώνοντας πως ο μεταγενέστερος τοίχος ίσως καλύπτει, επίσης, κεντρικά στηρίγματα ή κεντρική εξέδρα⁵⁹⁸. Ως υπαίθρια εστία θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί και το σημείο/τεταρτημόριο που οριζόταν με λίθους στο νότιο τμήμα της αυλής, όπου βρέθηκε, επιπλέον, στρώση καύσης στο εσωτερικό του.

Βάσει των ευρημάτων, η οργάνωση, συντήρηση, και αδιάλειπτη λειτουργία του Ιερού δηλώνει έμμεσα την παρουσία ιερατικού προσωπικού επιφορτισμένου με τις ενέργειες αυτές, η μόνιμη ενδιαίτηση του οποίου, όμως, δεν υποστηρίζεται από τα δεδομένα, καθώς τα ιερά στέκονται απομονωμένα από περιφερειακά κτίσματα στα βόρεια, δυτικά, και νότια, ενώ στα ανατολικά συνορεύουν με το τείχος⁵⁹⁹. Κατά συνέπεια, η διατροφική συντήρηση ιερατικού προσωπικού φαίνεται η λιγότερο πιθανή εκδοχή για τα διάσπαρτα ζωικά υπολείμματα. Πέραν αυτού, η συχνότερη εύρεση λίθινων τριβείων, τριπτήρων, και πλακών μπορεί να συνδεθεί με τελετουργική ίσως διαχείριση και κατανάλωση σιτηρών, σε μία πιο σταθερή βάση σε σύγκριση με τη ζωική τροφή. Στο λατρευτικό περιβάλλον του Ιερού της Φυλακωπής, όπου τα τελετουργικά γεύματα εκπροσωπούνται με περιορισμένη ποικιλία και συχνότητα στην εκτέλεση, καθώς και επιλεκτικότητα στη συμμετοχή, ενισχύεται, σύμφωνα με την Whittaker, η πιθανότητα διαχείρισης των στερεών τροφών με προορισμό την παρουσίαση/αφιέρωση ενώπιον λατρευτικών ειδώλων ή ακόμη και για το συμβολικό «τάισμα» αυτών⁶⁰⁰ (ανάμεσα στα ευρήματα από το Δυτικό Ιερό αναφέρεται πιθανό τμήμα τράπεζας προσφορών⁶⁰¹). Στο ενδεχόμενο αυτό, αλλά και γενικότερα όσον αφορά στη διαχείριση της τροφής, τα κατάλοιπα των συγκεκριμένων ιεουργιών δεν συνοδεύονται ούτε από τη χρηστική ούτε από την τελετουργική καύση τους.

Στο εσωτερικό των δύο ιερών, οι εξέδρες και τα θρανία συνιστούν τα κέντρα εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος, όπου και, πιθανότατα, επιτελούνταν η εναπόθεση, παρουσίαση, και καθιέρωση των αφιερωμάτων. Οι αφιερωματικές προσφορές επικεντρώνονται –ποσοτικά και ποιοτικά, χωρικά και χρονολογικά– στα μικρά και μεγαλύτερα ή μεγάλα ειδώλια, ενώ ορισμένα από αυτά αποτελούσαν πιθανότατα το αντικείμενο της λατρείας⁶⁰². Τα ειδώλια εμφανίζονται σε σημαντικό ποσοστό τροχήλατα και σε σπάνιους,

⁵⁹⁷ Whittaker 2004, 99.

⁵⁹⁸ Earle 2016, 106.

⁵⁹⁹ Albers 1994, 54.

⁶⁰⁰ Whittaker 2008, 92.

⁶⁰¹ Renfrew 1985, 340.

⁶⁰² French 1985, 225-229.

άγνωστους ή ασυνήθιστους τύπους: τρία τουλάχιστον παραδείγματα αποτελούν εισαγωγές από την Αργολίδα αλλά και τη Συροπαλαιστινιακή ακτή, ενώ τα καλύτερα διατηρημένα φαίνεται πως εκτιμούνταν και χρησιμοποιούνταν για μεγάλο χρονικό διάστημα⁶⁰³.

Βάσει των στοιχείων, η τελετουργική κατανάλωση υγρών προϊόντων είτε/και οι σπονδές προβάλλουν, πέραν των αφιερωματικών πρακτικών, ως οι κύριες επιτελούμενες ιεροπραξίες (ρυτά, διπλά αγγεία, κύλικες, κύπελλα, κρατήρες), με περιορισμένο ή συγκεκριμένο αριθμό λατρευτών/συμμετεχόντων. Σχετικά με τα ειδώλια-«ρυτά», δηλαδή τα ζώομορφα ειδώλια με το κυάθιο στη ράχη, αυτά δεν λειτουργούσαν ως ρυτά υπό τη στενή έννοια του όρου, καθότι δεν υπάρχει οπή εκροής. Εκδηλώνουν τη συμβολική πράξη προσφοράς μικρής ποσότητας, πιθανότατα αλλά όχι απαραίτητα υγρού προϊόντος⁶⁰⁴. Το μικρό μέγεθος των ιερών δωματίων και οι περιορισμένες διαστάσεις της αυλής, από κοινού με τις εμφανιζόμενες ποσότητες της τελετουργικής σκευής, δηλώνουν πως η πρόθεση εκλεκτικότητας ήταν ενεργή καθόλη τη διάρκεια λειτουργίας του Ιερού. Σύμφωνα με την Mountjoy, στην πρόθεση αυτή δεν μπορούμε να εντάξουμε τη χρήση υψηλής ποιότητας κεραμικών αγγείων⁶⁰⁵. Η ανακάλυψη ενός ΥΕ ΙΙΒ1 αποθέτη κάτω από το οχυρωματικό τείχος στα ανατολικά της αυλής υποστηρίζει το φαινόμενο της επιλεκτικής συμμετοχής, καθώς ανάμεσα στα ευρήματα εμφανίζονται δύο κρατήρες και είκοσι κύλικες⁶⁰⁶, αντιπροσωπεύοντας την τυποποιημένη αναλογία 10:1 σε ομάδα αγγείων για συμποτικές και σπονδικές τελετές, που προτείνει με συγχρονικά παράλληλα ο Stockhammer⁶⁰⁷. Στο εν λόγω, μάλιστα, σύνολο του αποθέτη, παρατηρείται η ανάμιξη επεισοκτων αγγείων (κρατήρες) και εντόπιων παραγωγών (κύλικες), συνιστώντας ένα ενδιαφέρον δείγμα της μεθόδου συγκεκριμένου και ιδιοποίησης εισηγμένων τελετουργικών αντικειμένων και συνδεδεμένων πρακτικών, επί ανάλογου θρησκευτικού-ιδεολογικού υπόβαθρου⁶⁰⁸.

Η νέα οργάνωση του ιερού χώρου στην ΥΕ ΙΙΒ 1 περίοδο εκδηλώνει την εξάπλωση της λατρευτικής δραστηριότητας, βάσει μιας πρακτικά αντιληπτής ανάγκης για νέους χώρους. Η ανάγκη αυτή πιθανόν χαρακτηρίζεται από ποικιλία αιτιολογικών παραγόντων, αλλά σε γενικές γραμμές οφείλεται στην ανάγκη επέκτασης και ανασχεδιασμού των τελούμενων ιεροπραξιών. Οι ερμηνείες περί χωρικής διάκρισης της λατρείας

⁶⁰³ French 1985, 236-269.

⁶⁰⁴ French 1985, 239-246.

⁶⁰⁵ Mountjoy 1985, 151.

⁶⁰⁶ Renfrew et al. 2007, 63.

⁶⁰⁷ Stockhammer 2008, 163, 306 & 2012b, 22.

⁶⁰⁸ Earle 2016, 108.

ανάμεσα σε γυναικεία και ανδρική θεότητα, ή σε δύο γυναικείες θεότητες με διαφορετικά αφιερώματα, ή περί διαφορετικών λατρευτικών πράξεων ανάμεσα σε Ανατολικό (πληθώρα ζωόμορφων ειδωλίων) και Δυτικό Ιερό, εμφανίζονται δυσκολίες⁶⁰⁹. Πάντως, τα ανδρικά ειδώλια (που είχαν ύψος περίπου 0,20μ. και κρατούσαν κάποιο αντικείμενο⁶¹⁰) εμφανίζονται στη δεύτερη φάση χρήσης του Ιερού και το χάλκινο ειδώλιο του τύπου της συριακής θεότητας Reshef στο τέλος της ίδιας περιόδου⁶¹¹. Το τελετουργικό περιεχόμενο των ιεροτελεστιών διευρύνεται μέσω της εξελικτικής τυποποίησης των αναθηματικών προσφορών και της ποσοστιαίας αναλογίας τους, ενώ παρατηρείται διαφορά και στη διαχείριση των ποσοτήτων τροφής (υγρής, στερεάς, και ζωικής), αλλά δεν μεταβάλλεται όσον αφορά τις τελετουργικές πρακτικές. Συγκεκριμένα ίσως στάδια των σύνθετων ιεροτελεστιών επιλέγονται να τονιστούν, σε ακολουθία με τη συμπίεση λατρείας, λατρευτικού τυπικού, και κοινωνικών εξελικτικών διαδικασιών, εκφράζοντας πιθανότατα την εντατικοποίηση των τελευταίων.

Ως έκδηλοι αντιπρόσωποι του θρησκευτικού στοιχείου, που χαρακτηρίζουν συνάμα και το δίκτυο επαφής, τα «πολύτιμα» ή «μοναδικά» αντικείμενα λειτουργούν παράλληλα ως σύμβολα του κύρους και των ιδιαίτερων δεσμών, δηλαδή της ταυτότητας των λατρευτών. Στην ίδια πρόθεση εκλεκτικότητας, έκφρασης δύναμης, και σχέσεων εξουσίας εντός θρησκευτικού πλαισίου, ανήκουν οι αφιερώσεις των σφραγιδολίθων, το χρυσό προσωπίο, και τα αιγυπτιακής προέλευσης ή/και έμπνευσης αντικείμενα (σκαραβαίος, λίθινο περίαπτο σε σχήμα ζώου, ρυτό από αυγό στρουθοκαμήλου⁶¹²), χωρίς να παραγνωρίζονται τα «απλούστερα» αφιερώματα, καθότι και αυτά πολυσήμαντα. Από τη δεύτερη φάση λειτουργίας του Ιερού και εξής, πληθαίνουν επίσης σημαντικά τα ευρήματα λεπίδων οψιανού, από κοινού με φολίδες και ορισμένους πυρήνες. Οι λεπίδες οψιανού δεν φαίνεται να συνδέονται με ενέργειες τροφοπαρασκευής, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο κάποιες από αυτές να χρησιμοποιούνταν και για τον σκοπό αυτό. Κατά την Lupack, η εμφάνιση προϊόντων και τμημάτων οψιανού εντός του Ιερού της Φυλακωπής αποκαλύπτει τη σύνδεση οργανωμένης εργαστηριακής δραστηριότητας και θρησκευτικού προσωπικού⁶¹³. Η σκοπιμότητα της αφιερωματικής προσφοράς τους αναδεικνύει, επιπλέον, την «αξία» του σημαντικού εμπορικού προϊόντος του νησιού, καθιερωμένου εντός θρησκευτικού περιβάλλοντος. Μέσα στο

⁶⁰⁹ Renfrew 1985, 373. Albers 2004, 136.

⁶¹⁰ French 1985, 223-229.

⁶¹¹ Στο Χαναανίτικο-Ουγκαρίτικο θρησκευτικό τυπικό, λίγο μετά το 1200π.Χ., προγενέστερα δευτερεύουσες θεότητες, όπως ο Reshef, επικρατούν (Κούρου 2006, 578, υποσημ.18).

⁶¹² Renfrew-Cherry 1985, 303-310, 324.

⁶¹³ Lupack 2008a, 156.

περιβάλλον του Ιερού της Φυλακωπής, η τελετουργική πρακτική της αιματηρής θυσίας αντιπροσωπεύεται υποτυπωδώς, και οι έμπυρες προσφορές απουσιάζουν πλήρως.

Η εξελικτική διαδικασία εξαπλώσης του μυκηναϊκού πολιτισμού στη Μήλο εμφανίζεται ολοκληρωμένη γύρω στο 1400π.Χ., με την πλήρη ενσωμάτωση του νησιού στο «διεθνές περιβάλλον» του ανακτορικού μηχανισμού. Η έκταση και ένταση της διαπολιτισμικής επίδρασης εκδηλώνεται σε μεγάλο βαθμό συνδεδεμένη με τους μηχανισμούς εξουσίας του νησιού, καθώς αντικείμενα-δράσεις-συμπεριφορές, είτε πρόκειται για εισαγωγές ή τοπικές απομιμήσεις είτε για οικειοποιήσεις πρακτικών, εκφράζουν και ενισχύουν τις νέες κοινωνικές συνθήκες, που προωθούνται από τις ελίτ. Οι πρόσφατες επανεξετάσεις των παραμέτρων του φαινομένου του εκμυκηναϊσμού, καθώς και του εκμινωισμού⁶¹⁴, προσδιορίζουν αυτό σε μεγάλο βαθμό ως συνάρτηση και έκφραση της δράσεως και των στόχων των ελίτ ομάδων και υποομάδων⁶¹⁵, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο που συντάσσει η πολιτισμική συνύφανση⁶¹⁶. Ο βαθμός, λοιπόν, εκμυκηναϊσμού της Μήλου είναι ισχυρός, καθώς το δίκτυο επαφής με την ηπειρωτική χώρα επιφέρει κοινωνικές, οικονομικό-πολιτικές, αλλά και θρησκευτικές μεταβολές, φανερώνοντας, πέραν της συμπλοκής των τομέων, πως οι θρησκευτικές πρακτικές αποτέλεσαν, δηλαδή θεωρήθηκαν και επιλέχθηκαν ως, αναπόσπαστο τμήμα της διαδικασίας⁶¹⁷.

Η ίδρυση του Ιερού σε διακριτά κτίσματα εντός του οικιστικού ιστού στην περίοδο λίγο μετά την ανέγερση του Μεγάρου, εκδηλώνει την σχεδόν άμεση ενσωμάτωση της θρησκευτικής παραμέτρου στην ισχυροποίηση των δεσμών, επί συγκεκριμένου σχεδιασμού και μηχανισμού. Το ερώτημα εάν το Μέγαρο εξαρχής πρόβαλλε, σε ταυτόχρονο επίπεδο με την πολιτική, την τελετουργική του διάσταση, δεν δύναται με ασφάλεια να απαντηθεί. Πάντως, η σκοπιμότητα της αρχιτεκτονικής επιλογής δεν φαίνεται να πιστοποιεί απλώς την πηγή έμπνευσης ή την επιθυμία συμπόρευσης με το κλίμα της εποχής, αλλά επικυρώνει την ισχυροποίηση της μυκηναϊκής επίδρασης στο νησί, καθώς και την εμπλοκή του στο ανακτορικό σύστημα διακυβέρνησης της ηπειρωτικής χώρας. Ο χαρακτήρας της εμπλοκής αυτής, χωρίς να έχει απαραίτητα το χαρακτηριστικό της επικυριαρχίας, συνδιαμορφώνεται από

⁶¹⁴ Davis – Gorogianni 2008., Feuer 2011..

⁶¹⁵ Sherratt 1999, 185-187, Whitelaw 2005, 60-61.

⁶¹⁶ Ο Stockhammer απορρίπτει την ορολογία του «υβριδισμού-υβριδίου» ή της «μιγαδοποίησης» και προτείνει τους όρους «cultural entaglement» και «transculturalism» (πολιτισμική συνύφανση και διαπολιτισμικότητα) (Stockhammer 2012c, 43-58). Αναλυτική συζήτηση, σε συγκριτική επίσης θεώρηση μεταξύ τους, σε Gorogianni – Pανάκ – Girella (eds.) 2016..

⁶¹⁷ Earle 2016, 110-111.

τις τοπικές προθέσεις και εμφανίζεται ιδιαίτερα ισχυρός, ενώ επιφέρει στην άμεση συνέχεια τη συστηματική οργάνωση της θρησκευτικής δραστηριότητας στην Φυλακωπή.

Σύμφωνα με τη θεωρία των δικτύων επαφής⁶¹⁸ και την τελευταία θεώρηση του Knappett, οι ιδιότητες που τα χαρακτηρίζουν είναι η συχνότητα, η δύναμη, το περιεχόμενο, και η κατεύθυνση της επιρροής, συνιστώντας δυναμικές διαδικασίες σε χωρο-χρονική εξέλιξη. Ο Knappett επισημαίνει τη βαρύτητα του οικονομικού παράγοντα, τονίζοντας ταυτόχρονα πως ο θρησκευτικός παράγοντας είναι το στοιχείο που υποστηρίζει και κατανέμει το κόστος της διατήρησης των μακρινών εμπορικών επαφών⁶¹⁹. Στην περίπτωση της Φυλακωπής, οι τρεις πρώτες ιδιότητες εμφανίζονται έντονες (μόνιμη παρουσία, στενοί δεσμοί, κοινωνικό-οικονομικό-πολιτικό και θρησκευτικό περιεχόμενο), απομένει συνεπώς η αναζήτηση της κατεύθυνσης των επιρροών. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς και μελετητές, οι ομοιότητες του Ιερού της Φυλακωπής με τα αργολικά ιερά, δηλαδή το Ιερό της Τοιχογραφίας (αλλά και τον «Ναό») του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών, καθώς και το Ιερό των Μεθάνων, είναι εμφανείς, ενώ οι κεραμικές εισαγωγές και απομιμήσεις, σε συνδυασμό με αρχιτεκτονικά στοιχεία του Μεγάρου, ακολουθούν από κοινού αργολικά πρότυπα⁶²⁰.

Το στοιχείο της κατεύθυνσης των πρωτοβουλιών αποτελεί ίσως καθοριστικό επεξηγηματικό παράγοντα σχετικά με την παρουσία αλλά και απουσία συγκεκριμένων στοιχείων, εφόσον τα κυριότερα χαρακτηριστικά που αποδίδουμε σε ό,τι ορίζεται ως μυκηναϊκή ταυτότητα απαντώνται στο υλικό του οικισμού της Φυλακωπής. Στα στοιχεία αυτά ο Earle τονίζει, επίσης, την απουσία της Γραμμικής Β γραφής, σε αντιδιαστολή με την προγενέστερη παρουσία της Γραμμικής Α στο νησί⁶²¹. Στα θρησκευτικά συμφραζόμενα του περιβάλλοντος του Ιερού της Φυλακωπής, η αδυναμία ταύτισης ή η αραιή εμφάνιση της διαδεδομένης τελετουργικής πρακτικής της θυσίας ζώων, καθώς και η απουσία των έμπυρων προσφορών, συνιστούν πιθανόν άλλη μία εκδήλωση του φαινομένου αυτού, δηλαδή σκόπιμη επιλογή υπό- και μη αντιπροσώπευσης αντίστοιχα των τελετουργιών αυτών, σε άμεση ίσως συνάρτηση με τα επλεκτικά δρώντα και συμμετέχοντα πρόσωπα των ιεροπραξιών.

⁶¹⁸ «Οι έκδηλες κοινωνικές επιδράσεις και η ευρύτερη ιδεολογική προσαρμογή προσδιορίζουν τα φαινόμενα εξάπλωσης ως σύνθετα και ρευστά, δηλαδή όχι απλώς ως οικονομικά» (Broodbank 2004, 54).

⁶¹⁹ Knappett 2016, 33-38.

⁶²⁰ Renfrew 1985, 407-411, Whittaker 1997, 29-31.

⁶²¹ Earle 2012, 7, 9-10, 16-18.

Υπό το πρίσμα αυτό, το ερώτημα εάν η πρακτική της τελετουργικής καύσης μπορεί να επιχωρίαζε στο περιβάλλον του Μεγάρου προβάλλει ιδιαίτερα ελκυστικό, δεν δύναται ωστόσο να στοιχειοθετηθεί, ενώ η παρατήρηση της Whittaker για την πιθανή ύπαρξη εστίας στο κεντρικό τμήμα του Δυτικού Ιερού (η οποία στη συνέχεια καταργείται) εμφανίζεται ως πιθανότερο ενδεχόμενο. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, στο εξαρχής τυποποιημένο λατρευτικό περιβάλλον του Ιερού της Φυλακωπής και σε όλη τη μακρά διάρκεια λειτουργίας του, και παρά τους εκτεταμένους πιθανόν καθαρισμούς, καθώς και την πιθανή εστίαση σε διαφορετικά γνωρίσματα των λατρευομένων θεοτήτων, τόσο οι έμπυρες προσφορές όσο και οι αιματηρές θυσίες, μπορούμε κάπως σχηματικά να ισχυριστούμε, πως 'τονίζονται' βάσει της σταθερής 'απουσίας' τους.

5.στ. ΑΓ.ΕΙΡΗΝΗ ΚΕΑΣ

ι)Εισαγωγικά στοιχεία

Ο οικισμός της Αγίας Ειρήνης στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού, στον φυσικό κόλπο του λιμανιού του Αγίου Νικολάου, ανασκάφηκε συστηματικά κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970 (έως το 1976) από το Πανεπιστήμιο του Cincinnati, υπό τη διεύθυνση του J.L.Caskey. Τα αποτελέσματα των ερευνών και σημαντικός όγκος του αρχαιολογικού υλικού δημοσιεύθηκαν εξ αρχής σε εκτενείς ανασκαφικές αναφορές και στη συνέχεια σε εννέα μονογραφίες, ενώ ακολούθησαν ειδικότερα άρθρα της M. Caskey εστιασμένα στην εξέταση της ιστορίας του Ιερού («Ναός») του οικισμού. Παλαιότερες αλλά και πιο πρόσφατες συνθετικές μελέτες αναφορικά με την ενδιαφέρουσα κυκλαδική επικράτεια συμπεριέλαβαν στις θεωρήσεις το νησί της Κέας και τη διαδοχή των εξελίξεων σε αυτό, ενώ οι τελευταίες επανεξετάσεις του υλικού από αριθμό μελετητών, με έμφαση στην τελική Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού στη θέση, όπου και εντοπίζεται η πλειονότητα των αποκαλυφθέντων κτισμάτων, αναδεικνύουν την Αγία Ειρήνη σε ένα από τους σημαντικούς νησιωτικούς οικισμούς της περιόδου.

Στην ακμαιότερη φάση του οικισμού, από την MM III έως και την YM IB περίοδο, παρατηρείται σημαντική εξάπλωση της οικοδομικής δραστηριότητας, αύξηση της εγχώριας παραγωγής, καθώς και των εισαγωγών, στοιχεία που συμφωνούν με την ανάδειξη της θέσης σε σημαντικό κόμβο επικοινωνίας στο ενδοαιγαϊακό πλέγμα των θαλασσιών δρόμων και μεταφορών, κυρίως λόγω της γειτνίασης με την μεταλλοφόρα περιοχή του Λαυρίου Αττικής⁶²². Μέσα στο πλαίσιο αυτό της διαρκούς ανάπτυξης των εμπορικών ανταλλαγών και της εξέλιξης των επαφών, εκδηλώνεται εντατικοποίηση των πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων και αλλαγές, όπου οι διαδικασίες υιοθέτησης νεότερων στοιχείων και οι στρατηγικές ενσωμάτωσης αυτών από τις τοπικές κοινότητες χαρακτηρίζουν την προσπάθεια ένταξης και κατοχύρωσης των τελευταίων στα αναδυόμενα νέα περιβάλλοντα⁶²³. Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίζεται η δράση και δυναμική των φαινομένων του εκμινωισμού και, ακολούθως, του εκμυκηναϊσμού στο περιβάλλον της «περιφερειακής» θέσης της Αγίας Ειρήνης, όπου η προσαρμογή εμφανίζει διαφοροποιήσεις και καινοτομίες σε κύριους συντελεστές πολιτισμικής λειτουργίας, έκφρασης, και συμπεριφοράς.

⁶²² Caskey 1972, 357-401, Overbeck 1984, 108-113. [βλ. επίσης, Gale – Stos-Gale 2008, 387-408, σχετικά με την προέλευση μεγάλου ποσοστού των διακινούμενων και χρησιμοποιούμενων μετάλλων της περιόδου από τις πηγές της Λαυρεωτικής].

⁶²³ Davis – Gorogianni 2008, 339, 346.

Ο ΥΚ οικισμός της Αγίας Ειρήνης κτίζεται πάνω στα κτηριακά και οχυρωματικά κατάλοιπα της Μέσης Χαλκοκρατίας, παραμένοντας εντός των τειχών, εφόσον στην οργάνωσή του συμπεριλήφθηκε η επισκευή αλλά και επέκταση της προϋπάρχουσας οχύρωσης, ενώ ακολουθεί σαφή πολεοδομικό σχεδιασμό από διακριτούς τομείς ποικίλης δραστηριοποίησης. Ανάμεσα σε αυτούς εντοπίζεται, πίσω από την κεντρική πόλη, το Ιερό, η ίδρυση του οποίου τοποθετείται στην προγενέστερη, ΜΜ ΙΙ, περίοδο⁶²⁴. Στο τέλος της ΥΚ/ΥΕ ΙΙ περιόδου σημειώνεται μεγάλης εμβέλειας καταστροφή με ισοπέδωση των κτηριακών δομών, πιθανότατα από σεισμό, ενώ οι μετέπειτα δραστηριότητες κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο περιορίζονται εντός επιλεγμένων κτισμάτων, τα οποία και επισκευάζονται, μαζί και το δυτικό τμήμα της οχύρωσης⁶²⁵. [εικ.47]

Ήδη από την ΥΜΙΒ/ΥΕΙΙΑ περίοδο η Κέα συνδέεται στενότερα με την ηπειρωτική χώρα, ενώ η τάση μεγεθύνεται πλέον σημαντικά από την ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο και εξής, όταν πληθαίνουν οι εισαγωγές μυκηναϊκών αγγείων και αντικειμένων, παραγκωνίζοντας τις μινωικές, και οι εγχώριες παραγωγές εμφανίζουν έντονα τα σημάδια εκμυκηναϊσμού στον χαρακτήρα τους⁶²⁶. Ο οικισμός σταδιακά συρρικνώνεται και εν τέλει εγκαταλείπεται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, με το Ιερό να συνιστά το μοναδικό κτίσμα με σαφή ίχνη λειτουργίας κατά την περίοδο αυτή, καθώς και συνέχειας καθόλη την διάρκεια της επακόλουθης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου⁶²⁷. Η συρρίκνωση της ΥΕ ΙΙΙΒ οικιστικής δραστηριότητας στο δυτικό τμήμα του οικισμού έχει εκληφθεί από την Caskey ως ένδειξη εγκατάλειψης της σημαίνουσας θέσης του νησιού στο δίκτυο προμήθειας μετάλλων, εξαιτίας μετατροπών στους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους, ενώ η ταυτόχρονη επικέντρωση στη λατρευτική δραστηριότητα συνιστά επιλεκτική δράση, η οποία αναδεικνύεται εμφαντικότερα στη συνέχεια, όταν το Ιερό εξακολουθεί να λειτουργεί παρά την εγκατάλειψη του οικισμού κατά τη μετανακτορική περίοδο⁶²⁸.

Η περαιτέρω κατοχύρωση της σημασίας του ιερού χώρου εκφράζεται από την ανέγερση κατά τους ιστορικούς χρόνους διαδοχικών, μικρότερων σε μέγεθος, ιερών κτισμάτων, με σημείο έναρξης την Πρωτογεωμετρική περίοδο, και πιθανότατα τις απαρχές αυτής. Στην πιο πρόσφατη συνθετική της μελέτη, η Caskey επισημαίνει τρία «κενά» στην στρωματογραφική ακολουθία του Ιερού, συνδεδόμενα με καταστροφές/καταρρεύσεις του κτηρίου (ΜΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙΙ περίοδος, ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδος, η αρχιτεκτονική αλλαγή του μικρού ΠΓ

⁶²⁴ Gorogianni 2011, 637-638.

⁶²⁵ Caskey 1971, 374-381.

⁶²⁶ Gorogianni 2016, 147-148.

⁶²⁷ Gorogianni 2011, 642-643.

⁶²⁸ Caskey 2009, 143-163, Gorogianni 2016, 148.

ιερού ΒΒ στη βόρεια γωνία του δωματίου 6), τα οποία δεν αναιρούν, σύμφωνα με την ίδια, την ευρεία έννοια της θρησκευτικής συνέχειας, αλλά εφιστούν την προσοχή στις εξελκτικές προσαρμογές και αναρρυθμίσεις που λαμβάνει η λατρευτική έκφραση, ή, ίσως, και η ίδια η λατρεία⁶²⁹.

ii)Ιερό («Ναός») [εικ.48]

Το ανεξάρτητο κτίσμα του Ιερού ανοικοδομείται στην ΜΜ ΙΙ περίοδο εντός των τειχών, σε άμεση γειτνίαση με το ανατολικό τμήμα της οχύρωσης, συγκροτούμενο αρχικώς από δύο δωμάτια (δωμάτια 1 και 2). Κατά την πρωταρχική αυτή φάση λειτουργίας τα στοιχεία άσκησης της λατρείας είναι εξαιρετικά λιγοστά (πυκνά θρανία στο εσωτερικό του δωματίου 1)⁶³⁰, ενώ η σημασία του πρωταρχικού αυτού πυρήνα κρίνεται από τη μετέπειτα ενσωμάτωσή του στο σχέδιο του Ιερού, ως είδος απομονωμένου αδύτου στο βάθος του επιμήκους κτίσματος κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο, με ανάδειξη της πρόθεσης περιορισμένης πρόσβασης σε αυτό⁶³¹.

Από την επακόλουθη φάση λειτουργίας του (ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ ΙΒ/ΥΕ ΙΙ περίοδος), το Ιερό μεγθύνεται ως προς τις διαστάσεις (23Χ6μ.), με περισσότερα δωμάτια προς τα ανατολικά (προσθήκη των μεγάλων δωματίων 3, 6, και των μικρών 4, 5 που οδηγούσαν σε άνω όροφο). Το λατρευτικό περιεχόμενο της φάσης αυτής χαρακτηρίζεται από τα πολυάριθμα (περισσότερα από 50) πήλινα μεγάλα, σχεδόν φυσικού μεγέθους, γυναικεία είδωλα τυπικής μινωικής εικονογραφίας [εικ.50]. Παρά την έλλειψη κατά χώραν στοιχείων για την χρήση τους, τα γυναικεία είδωλα σηματοδοτούσαν προφανώς τους χώρους και τις τελετουργίες του Ιερού, ενώ αποθηκεύονταν είτε στο εσωτερικό ισόγειου δωματίου, είτε, πιο πιθανό, σε χώρο του άνω ορόφου του κτηρίου. Στην ίδια φάση χρήσης αποδίδονται επιμελημένο δάπεδο από λίθινες πλάκες και δύο, τουλάχιστον, λίθινα θρανία στα μεγαλύτερα δωμάτια 3 και 6 αντιστοιχώς, προορισμένα για την εναπόθεση των αφιερωμάτων και του τελετουργικού εξοπλισμού⁶³².

Το ανατολικό δωμάτιο 6, όπου και η είσοδος στο σύνολο του επιμήκους κτίσματος, προβάλλεται ως χώρος τέλεσης ιεροπραξιών σχετιζόμενων με το στοιχείο της φωτιάς, καθότι σημειώνονται επί του δαπέδου σημάδια καύσης,

⁶²⁹ Caskey 1998, 124.

⁶³⁰ Caskey 1981, 127. Αντίθετη άποψη αναφορικά με την φάση έναρξης της λατρευτικής δραστηριότητας στο δίχωρο κτίσμα εκφράζει η Albers, τοποθετώντας αυτήν στις αρχές της ΥΕΧ και υπό μινωική επιρροή. Ενώ θεωρεί την πρόιμη ανέγερση του κτίσματος, μέσα στη διάρκεια της ΜΕ περιόδου, αδιαμφισβήτητη, δεν εκλαμβάνει τις διατηρούμενες υλικές ενδείξεις ως επαρκή και ασφαλή κριτήρια για τη θεώρηση του κτίσματος εξαρχής ως ιερού χώρου (Albers 2004, 133, και υποσημ.71).

⁶³¹ Caskey 1998, 124-125, Gorogianni 2011, 639.

⁶³² Caskey 1964a, 327, Caskey 1986, 4-25.

που συνδυάζονται με την πιθανότητα ύπαρξης κατασκευής εστίας. Οι ενδείξεις, σημειωμένες από τον ανασκαφέα ως «τμήματα καμένου υλικού, δηλωτικά εστιών παρά μεγάλης πυρκαγιάς... σε αυτό το δάπεδο στο μέσον του δωματίου, οι πρόδρομοι μίας μακράς σειράς»⁶³³, εντοπίζονται σε χωρική αντιστοιχία με το μεταγενέστερο ΥΕ IIIA-B στρώμα στάχτης, καθώς και τον ΥΕ IIIΓ βωμό-εστία, ανεγερμένο στο ίδιο κεντρικό σημείο του δωματίου 6⁶³⁴. Τα κινητά ευρήματα της φάσης εντοπίζονται κυρίως στο εσωτερικό του δωματίου 3 και αφορούν στην πλειοψηφία τους σε κεραμικά αγγεία, ανάμεσα στα οποία σημειώνονται μικύλλη χοάνη και μικύλλος, γκρι μινυακός, κάνθαρος, καθώς και αποσπασματικά σωζόμενα χάλκινο ομοίωμα πλοίου, χάλκινο μινωικό ειδώλιο ανδρικής μορφής (από το δωμάτιο 5)⁶³⁵. [εικ.52]

Μετά την ΥΕ II καταστροφή, το Ιερό λειτουργεί στην ΥΕ IIIA1 περίοδο αναδιαρθρωμένο, με μείωση στον αριθμό των χρησιμοποιούμενων δωματίων και μεταβολές στις εσωτερικές σταθερές κατασκευές (φάσεις IV-V)⁶³⁶. Όπως επισημαίνει η Caskey, οι συνεχόμενοι καθαρισμοί και οι ανακαινίσεις του Ιερού, που παρακολουθούνται σε όλη την διάρκεια της ΥΕ εποχής, από κοινού με τις μεταγενέστερες επεμβάσεις στο σύνολο των επιμέρους χώρων, συντελούν στην εμφάνιση ανακολουθιών στη διαδοχή των στρωμάτων, και τη σχετική εύρεση του εξοπλισμού⁶³⁷. Όσον αφορά στην ΥΕ III περίοδο, «η ΥΕ III Β κεραμική ανευρίσκεται αναμεμιγμένη με αυτήν της IIIA ή αυτήν της IIIΓ περιόδου»⁶³⁸, καθιστώντας ως εκ τούτου επισφαλή τη συσχέτιση κινητών ευρημάτων και σταθερών κατασκευών, ενώ για τις δεύτερες η χρονική αλληλουχία εμφανίζεται σαφέστερη.

Τα κατάλοιπα της ΥΕ II καταστροφής δεν απομακρύνονται από το εσωτερικό δωμάτιο 2, το οποίο και παύει να χρησιμοποιείται στην ΥΕ IIIA1 περίοδο, ενώ το δωμάτιο 6 καθαρίζεται σε μεγαλύτερο βάθος, φθάνοντας έως τα μεσοελλαδικά ισοπεδωμένα κατάλοιπα, και επιστρώνεται με δάπεδο από παχύ ασβεστοκονίαμα. Ίδιας σύστασης δάπεδα κατασκευάζονται επίσης στο παρακείμενο μεσαίο δωμάτιο 3 καθώς και στα ανοιγόμενα προς αυτό μικρότερα δωμάτια 4 και 5, ενώ το νέο δάπεδο του δωματίου 3 ανυψώνεται σημαντικά, ώστε να σκεπάσει πλήρως τα προϋπάρχοντα θρανία, χωρίς,

⁶³³ Caskey 1971, 386.

⁶³⁴ Caskey 1998, 125.

⁶³⁵ Caskey 1964a, 327-328, Caskey 1998, 125. Το στενό και επίμηκες δωμάτιο 5 λειτουργούσε πιθανότατα ως κλιμακοστάσιο κατά την προηγούμενη φάση λειτουργίας του Ιερού, για την πρόσβαση στον άνω όροφο.

⁶³⁶ Η φάση IV του Ιερού περιλαμβάνει τις ΥΕ III A και B περιόδους, ενώ η φάση V καλύπτει ολόκληρη τη μετανακτορική περίοδο (ΥΕ IIIΓ) χωριζόμενη σε υποπεριόδους (Caskey 1998, 124-127).

⁶³⁷ Caskey 1981, 127-128.

⁶³⁸ Caskey 1981, 128.

παράλληλα, να ανεγείρεται κάποια σταθερή κατασκευή στο εσωτερικό του⁶³⁹. Επάνω στο ανανεωμένο δάπεδο της ΥΕ IIIA2 περιόδου στο εσωτερικό του δωματίου 5, και συγκεκριμένα στη βορειοδυτική γωνία του, ανευρέθηκε κατά χώραν το κάτω τμήμα φυσιοκρατικού ειδώλου, με αρκετά - όχι όμως όλα - από τα υπολειπόμενα κομμάτια του κορμού σε περιμετρικά σημεία, ενώ η κεφαλή έλειπε [εικ.49]. Βάσει των διαπιστώσεων της Caskey, το είδωλο συνιστά το μοναδικό παράδειγμα εκ νέου δημιουργίας μεγάλου ειδώλου μετά την ΥΕ II καταστροφή, με διαφορές στην τεχνική κατασκευής αλλά ακολουθώντας τυπολογικά την παράδοση των προγενέστερων δειγμάτων⁶⁴⁰. Στα κινητά ευρήματα της ίδιας φάσης μέσα από τα όρια του δωματίου 3 σημειώνονται μυκηναϊκά γυναικεία ειδώλια (των συνήθων τύπων), δύο χάλκινα εγχειρίδια, καθώς και μικρά αποτμήματα χρυσού, χωρίς διευκρινιστικότερα στοιχεία⁶⁴¹.

Το δωμάτιο 6 εμπλουτίζεται με δύο σχεδόν πανομοιότυπες λίθινες εξέδρες σχήματος Π, συμμετρικά τοποθετημένες στη βόρεια και δυτική γωνία, απέναντι από την κύρια είσοδο στον χώρο και εκατέρωθεν του θυραίου ανοίγματος προς το δωμάτιο 3. Μοναδικό στοιχείο διαφοροποίησης μεταξύ τους συνιστά η στενή τομή/αύλακα που διατρέχει εγκάρσιως τη δυτική εξέδρα, είδος θήκης για ιερά αντικείμενα ή είδος «βόθρου»⁶⁴² [εικ.49]. Κατά την ΥΕ IIIB περίοδο κτίζεται επίμηκες λίθινο θρανίο εφραπτόμενο στη δυτική εξέδρα, η οποία συνεχίζει να χρησιμοποιείται, ενώ το δάπεδο ανανεώνεται. Στα κινητά ευρήματα από το δωμάτιο 6, αποδιδόμενα συνολικά στη φάση IV, περιλαμβάνονται τρεις σφραγιδολίθοι (ο ένας με παράσταση βοοειδούς, σε άμεση γειτνίαση με το ΥΕ IIIB επίμηκες θρανίο)⁶⁴³, θραύσματα του άνω τμήματος μεγάλου ειδώλου (βραχίονας και πλαστικός δακτύλιος) εντοπισμένα στην περιοχή της «θήκης» επί της δεξιάς εξέδρας, τα οποία, ωστόσο, ενδέχεται να αναλογούν σε επεμβάσεις της ΥΕ IIIG περιόδου⁶⁴⁴. Η ποσότητα χαρακτηριστικής μυκηναϊκής κεραμικής των ΥΕ IIIA-B περιόδων (αγγεία μεταφοράς, βραχύχρονης αποθήκευσης, κατανάλωσης υγρών και στερεών τροφών), ανάμεσα στην οποία διακρίνεται σώμα αγγείου με παράσταση πολεμιστών, σημειώνεται ως προερχόμενη από το σύνολο του Ιερού⁶⁴⁵ [εικ.52].

Η ορθογώνια, μεγάλων διαστάσεων, λίθινη κατασκευή με τη λειτουργία βωμού-εστίας, που εντοπίζεται στο μέσον του δωματίου 6, ανήκει

⁶³⁹ Caskey 1981, 128.

⁶⁴⁰ Caskey 1981, 128 & 1986, 25, 97-106.

⁶⁴¹ Albers 1994, 119.

⁶⁴² Caskey 1998, 126.

⁶⁴³ Younger 1985, 287, 295 (με παράλληλο από το Ιερό της Φυλακωπής).

⁶⁴⁴ Caskey 1998, 126.

⁶⁴⁵ Caskey 1964a, 331-332, pl.62a.

κατασκευαστικά στην ακόλουθη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (φάση V). Ωστόσο, κάτω από αυτήν, εντοπίζεται παχύ και έντονο στρώμα από διαδοχικές στρώσεις καύσης, που αφορά στα ΥΕ ΙΙΑ-Β επίπεδα, ενισχύοντας την πιθανότητα περί ύπαρξης εστίας στο κεντρικό τμήμα του δωματίου 6 της εισόδου στο Ιερό και κατά τις περιόδους αυτές⁶⁴⁶. Οι αλληπάλληλες στρώσεις καύσεων κάτω από τον ΥΕ ΙΙΙΓ βωμό-εστία εκτεινόταν τόσο σε μήκος, προς τα νοτιοανατολικά, όσο και σε ύψος (0,80-0,90μ.), φθάνοντας έως το ΥΕ ΙΙΑ1 δάπεδο, και περιείχαν έως και τα κατώτερα επίπεδα ποσότητα καμένων, βάσει μακροσκοπικής παρατήρησης, οστών ζώων, σε αντιστοιχία με το περιεχόμενο του στρώματος τέφρας που συνδεόταν άμεσα με τον υπερκείμενο βωμό-εστία⁶⁴⁷.

Από τις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου και έως τα μέσα αυτής, το δωμάτιο 6 ανανεώνεται με τρία αλληπάλληλα δάπεδα που καταργούν τις δύο εξέδρες σχήματος Π, ενώ τις μακριές πλευρές και τον δυτικό τοίχο καλύπτουν πλατιά λίθινα θρανία σε σχήμα Γ, τα οποία χρησιμοποιούνταν για την εναπόθεση των αφιερωμάτων, αλλά, ενδεχομένως, και ως καθίσματα⁶⁴⁸. Στη βόρεια γωνία του δωματίου 6 σημειώνεται ο εντοπισμός πήλινης μάζας σε σχήμα σχεδόν τεταρτημορίου κύκλου, η οποία παραπέμπει, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, σε μία ακόμη σταθερή κατασκευή στον χώρο⁶⁴⁹. Στο κέντρο του δωματίου 6 ανεγείρεται ο προαναφερθείς μεγάλος ορθογώνιος βωμός-εστία (διαστάσεων 2,10 X 1,15μ. X 0,55μ. σωζόμενο ύψος) κατασκευασμένος από λίθους και πηλό, διατηρώντας ίχνη καύσης στις πλευρές του, τα οποία επεκτείνονταν στο δάπεδο, ενώ στρώμα τέφρας με καμένα οστά ζώων ανευρέθηκε συσσωρευμένο στη μία του πλευρά. Η άνω επιφάνεια της σταθερής κατασκευής δεν έχει διασωθεί⁶⁵⁰ [εικ.49]. Ο κινητός εξοπλισμός στα δάπεδα και από την επίχωση της φάσης V από το εσωτερικό του δωματίου 6 περιλαμβάνει αγγεία πόσης-βρώσης, μετάγγισης, σερβιρίσματος, και μεταφοράς (βαθείς σκύφους, κύλικες, ψευδόστομο αμφορέα, σκυφοειδείς κρατήρες, και κρατήρες)⁶⁵¹. Ανάμεσα στα αγγεία ξεχωρίζει ο μεγάλος κρατήρας (Κ.1315, ύψος:0,32μ. και διαμ.:0,38μ.), διακοσμημένος με συνεχόμενες σπείρες, ο οποίος διασώζεται σε μεγαλύτερο τμήμα σε σχέση με τα υπόλοιπα αγγεία του δωματίου, και ανευρέθηκε επί του δαπέδου μπροστά από το δυτικό τμήμα του λίθινου θρανίου σχήματος Γ⁶⁵² [εικ.52]. Κοντά στο άνοιγμα της θύρας προς το δωμάτιο 3 εντοπίστηκε, εντός του γεμίματος του κατώτερου επιπέδου της επίχωσης, κεφαλή μεγάλου ειδώλου, συνανήκοντα

⁶⁴⁶ Caskey 1998, 127, και υποσημ.4, Albers 1994, 117.

⁶⁴⁷ Caskey 1998, 125.

⁶⁴⁸ Caskey 1981, 125-126, Whittaker 1997, 140.

⁶⁴⁹ Caskey 1962, 279.

⁶⁵⁰ Caskey 1981, 127.

⁶⁵¹ Caskey 1962, 281 (pls. 100, 102) & 1964b, 417 & 1972, 400-401.

⁶⁵² Caskey 1962, 281 & 1972, 401.

τμήματα του οποίου είχαν ανευρεθεί και στην προηγούμενη φάση χρήσης σε εγγύς σημείο⁶⁵³.

Η ΥΕ ΙΙΙΓ εικόνα του Ιερού συμπληρώνεται από τη χρήση του δωματίου 3, και των στενών δωματίων 4 και 5, τα οποία ενοποιούνται στη φάση αυτή διαμορφώνοντας στενόμακρο δωμάτιο. Στο εσωτερικό του δωματίου 3 ακολουθείται η διαρρύθμιση απουσίας σταθερών κατασκευών, ενώ το μεγεθυμένο πλέον δωμάτιο 5 επιστρώνεται με σειρά λίθων για την κατασκευή νέου δαπέδου, στη διαμόρφωση του οποίου καταχώνονται τα τμήματα του φυσιοκρατικού ειδώλου. Σημαντική ποσότητα κεραμεικής ανευρέθηκε αποθηκευμένη στο βορειοδυτικό τμήμα του δωματίου 5, περιλαμβάνοντας σχεδόν ακέραια αγγεία πόσης, μετάγγισης, σερβιρίσματος, μεταφοράς ή/και βραχύχρονης αποθήκευσης. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για κυάθια, κύλικες, βαθείς γωνιώδεις σκύφους, σκύφους με προχοή, αμφορέα, υδρίες, σκυφοειδή κρατήρα και κρατήρα, καλύπτοντας χρονολογικά ολόκληρη τη μετανακατορική περίοδο, κυρίως την ΥΕ ΙΙΙΓ μέση περίοδο, καθώς και την ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερη⁶⁵⁴.

Όπως επισημαίνει η Caskey, το τέλος της ΥΕΧ σηματοδοτεί την τελευταία γενικευμένη καταστροφή του Ιερού, το οποίο δεν λειτούργησε ξανά ως ενιαίο σύνολο. Στην Πρωτογεωμετρική περίοδο ιδρύεται στη βόρεια γωνία του δωματίου 6 το μικρών διαστάσεων ανεξάρτητο ιερό ΒΒ (διαστάσεων 3Χ1,75μ.), οριοθετούμενο με την ανέγερση δύο νέων τοίχων που εφάπτονταν στους παλιούς του μυκηναϊκού ιερού, με δύο επάλληλα δάπεδα, και με μοναδική σταθερή κατασκευή επίμηκες θρανίο [εικ.48,52]. Παράλληλα φράζεται η είσοδος προς το δωμάτιο 3⁶⁵⁵. Η προβληματική αναφορικά με την ακριβή χρονολόγηση της ίδρυσης του ιερού ΒΒ περιστρέφεται γύρω από την εμφάνιση ανάμικτης ΥΕ ΙΙΙΓ, Πρωτογεωμετρικής, και Γεωμετρικής περιόδου κεραμεικής στο εσωτερικό του (ο χώρος εξωτερικά αυτού απέδωσε κυρίως πρωτογεωμετρική κεραμική), καθώς και από την ύπαρξη των δύο διαδοχικών δαπέδων, που δηλώνουν χρονολογική ευρύτητα. Η αρχική θεώρηση της Caskey περί ανέγερσης στην ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερη περίοδο αναθεωρήθηκε από την ίδια πρόσφατα, διαπίστωση που ακολουθεί και η Albers, επισημαίνοντας ωστόσο πως το ανώτερο δάπεδο του ιερού ΒΒ, και η

⁶⁵³ Caskey 1998, 126-127.

⁶⁵⁴ Caskey 1964b, 417 & 1964a 331-332 & 1972, 400-401. Σημειώνονται, επίσης, αγγεία του αποκαλούμενου «Λευκού ρυθμού» της ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερης περιόδου [Evely (ed.) 2006, *Lefkandi IV*, 303-309] καθώς και δύο αδημοσίευτα παραδείγματα που προχωρούν έως την Υπομυκηναϊκή περίοδο (Caskey 1981, 128).

⁶⁵⁵ Caskey 1998, 128.

ανάλογη δεύτερη φάση λειτουργίας του, χρονολογούνται ήδη στην Πρωτογεωμετρική περίοδο⁶⁵⁶.

Ποσότητα πρωτογεωμετρικής κεραμικής εντοπίστηκε επίσης εντός των ορίων του πρώην δωματίου 1, επάνω από το οποίο ανεγείρεται κατά τη Γεωμετρική περίοδο το νέο ιερό κτίσμα, με μακρά χρήση. Αυτό λειτούργησε, μετά από ενδιάμεση καταστροφή και περιορισμό στις διαστάσεις του, τουλάχιστον έως το 500π.Χ., όπως πιστοποιεί επιγραφική μαρτυρία σε αγγείο πόσης με απόδοση λατρείας στον θεό Διόνυσο (Αρχαϊκή περίοδος)⁶⁵⁷ [εικ.53]. Στο δάπεδο του γεωμετρικού ιερού εντοπίστηκε σε επανέκθεση η κεφαλή φυσιοκρατικού ειδώλου, στηριγμένη επί βάσεως δακτυλίου⁶⁵⁸, η οποία βάσει της κεραμικής από την άμεση περιοχή χρησιμοποιήθηκε καθόλη τη διάρκεια του 8^{ου} αι.π.Χ., μετά το πέρας του οποίου πραγματοποιείται κατάρρευση και εγκατάλειψη του μισού αυτού τμήματος του Ιερού⁶⁵⁹. Τέλος, τον 4^ο αι.π.Χ. κτίζεται νέο μικρό ιερό επάνω από το δωμάτιο 3⁶⁶⁰.

iii) Ανάλυση

Η οργάνωση και εξέλιξη της θρησκευτικής δραστηριότητας στον νησιωτικό οικισμό της Αγίας Ειρήνης συνιστά διαφωτιστική περίπτωση της δυναμικής που αναπτύσσουν τα δίκτυα ανταλλαγής και επαφών, εκφράζοντας, πιο συγκεκριμένα, τις μορφές αλληλεπίδρασης και τοπικής αντίδρασης στις έντονες επιρροές από τα αναδυόμενα αλληλοδιάδοχα ισχυρά κέντρα εξουσίας στη ζώνη του αιγαιακού χώρου. Καθώς διαμορφώνονται οι επαφές με την πρωτοστατούσα Κρήτη, και τις υπόλοιπες (κυρίως δυτικές) Κυκλάδες, υποδεικνύεται η βασική δομή και εξέλιξη ενός κυρίαρχου άξονα θαλάσσιων δρόμων και μεταφορών, συνάμα και πολύπλευρων επικοινωνιών⁶⁶¹.

Η ενεργός συμμετοχή του οικισμού στο εξελισσόμενο δίκτυο ανταλλαγής προϊόντων και ιδεών παρατηρείται, ωστόσο, ήδη από τις πρώιμες φάσεις της μεσοκυκλαδικής περιόδου, όταν και αναπτύσσονται σταδιακά οι δεσμοί τόσο με τη «γειτονική» ακμαία Αίγινα όσο και με ηπειρωτικές θέσεις της ΒΑ Πελοποννήσου, καθώς και της νότιας-κεντρικής Στερεάς Ελλάδας⁶⁶². Με τον τρόπο αυτό, η θέση εντάσσεται στο δίκτυο του Σαρωνικού κόλπου, και δηλώνεται, παράλληλα, επί τη βάσει κεραμικών και αρχιτεκτονικών

⁶⁵⁶ Albers 2004, 134, υποσημ.75.

⁶⁵⁷ Caskey 1986, 39-40.

⁶⁵⁸ Caskey 1981, 129-130.

⁶⁵⁹ Caskey 1964a, 330, Gorogianni 2011, 643.

⁶⁶⁰ Caskey 1998, 127-128.

⁶⁶¹ Davis 2008, 194-196.

⁶⁶² Rutter 2001, 125-130, Abell 2014, 554.

στοιχείων, ο προσανατολισμός του νησιού στην σφαίρα επιρροής του ηπειρωτικού κόσμου⁶⁶³. Μέσα στο πλαίσιο αυτό τίθεται το υπόβαθρο για τις δραστικές αλλαγές από την φάση του εκμινωισμού που ακολούθησε στην ύστερη μεσοκυκλαδική περίοδο, εκδηλώνοντας τις προϋποθέσεις που έκαναν εφικτές, ευνοϊκές, ή και απαραίτητες τις βαθύτερες πλέον αλληλεπιδράσεις, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα τον διαπολιτισμικό ή κοσμοπολίτικο χαρακτήρα του οικισμού⁶⁶⁴.

Αναφορικά με την ίδρυση του Ιερού στα μέσα της μεσοκυκλαδικής περιόδου, ακολουθώντας τη διαπίστωση της Albers, δεν καθίσταται εφικτή βάσει των ελάχιστων διατηρηθέντων στοιχείων από την φάση αυτή η ανίχνευση πτυχών της μεσοελλαδικής λατρείας, οι οποίες θα αφορούσαν την κυκλαδική επικράτεια, και θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως «ρίζες» της επακόλουθης μυκηναϊκής, τόσο στα νησιά όσο και την ηπειρωτική χώρα⁶⁶⁵. Λόγω της έλλειψης των στοιχείων, η ίδια θεωρεί επίσης δύσκολη την απόδοση θρησκευτικής λειτουργίας στο MM II δίχωρο κτίσμα. Εντάσσοντας, ωστόσο, την ίδρυση του Ιερού στη δυναμική του φαινομένου της πολυδιάστατης συνδεσιμότητας, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται στην περίπτωση της Κέας, στις πρώιμες οικειοποιήσεις πολύ-επίπεδων στοιχείων ανάγεται δυνητικά και ο τομέας της συμβολικής «παραγωγής», επεξηγώντας ίσως το φάσμα των επιλογών και αναγκών που οδήγησαν στην πρώιμη σήμανση ενός ανεξάρτητου ιερού χώρου μέσα στα όρια του οικισμού. Παράλληλα, η αυξανόμενη σημασία που λαμβάνει ο χώρος αυτός και ο ρόλος του Ιερού, με τη συστηματοποίηση της λειτουργίας του υπό νέα εξελισσόμενα δεδομένα, υπονοώντας τη βαθμιαία επικράτηση συνθετοτέρων δομών, εντοπίζεται στη διαρκή αναγνώριση της προϋπάρχουσας αυτής μορφής του Ιερού, της ενσωμάτωσης δηλαδή του αρχικού πυρήνα στο μινωικό και τη διατήρησή του στο μυκηναϊκό Ιερό.

Η μετάβαση από την ΥΕ II καταστροφή στην ΥΕ IIIA1 επαναλειτουργία του ανεξάρτητου κτίσματος του Ιερού, δηλώνει αρχικώς πως η αντίδραση υπήρξε άμεση, ενώ τόσο οι παρατηρούμενες διαφορές όσο και οι ομοιότητες, τηρώντας κατά βάση τον ίδιο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και προσανατολισμό του κτηρίου, εμφανίζονται καθορισμένες, συνάμα και επιλεκτικές. Η εικόνα του ΥΕ IIIA1 μεταβατικού σταδίου βάσει των στοιχείων δεν καθίσταται επακριβώς σαφής (δύο μυκηναϊκά φυσιοκρατικά ειδώλια δημοσιεύονται χωρίς το ακριβές σημείο προέλευσής τους από την French, τα οποία

⁶⁶³ Overbeck – Crego 2008, 306-307, Crego 2010, 841-845.

⁶⁶⁴ Abell 2014, 553-556, Overbeck 1984, 108-113.

⁶⁶⁵ Albers 2004, 133, και υποσημ.71.

προέρχονται από το Ιερό, εικ.51)⁶⁶⁶, πάντως έως την αρχή της ΥΕ IIIA2 περιόδου οι λατρευτικές συνήθειες εκδηλώνονται με την αποθήκευση των πολυάριθμων ειδώλων στο παλαιό δωμάτιο 1, την κατάργηση των θρανίων στο εσωτερικό του δωματίου 3, την τοποθέτηση ή αποθήκευση του νέου – μεμονωμένου– ειδώλου στο μικρό δωμάτιο 5, και την μετατόπιση ή συγκέντρωση της λατρευτικής δραστηριότητας στο ανατολικό δωμάτιο 6 της εισόδου, όπου ανεγείρονται νέες σταθερές κατασκευές (εξέδρες σχήματος Π), και πιθανότατα ανανεώνεται η κεντρική εστία. Ο σεβασμός προς την παράδοση αποτυπώνεται στην ένταξη του δωματίου 1 στον οργανωτικό ανασχεδιασμό, εξαιτίας προφανώς και του περιεχομένου του.

Τα MM III-ΥΜ ΙΑ σχεδόν φυσικού μεγέθους γυναικεία είδωλα, τυπικής μινωικής εικονογραφίας, έχουν ερμηνευτεί ως λατρεύτριες ή ιέρειες, κυρίως βάσει της πολυάριθμης παρουσίας⁶⁶⁷, ενώ η ερμηνεία περί απεικόνισης θεότητας, ενδεχομένως και διαφορετικών ιδιοτήτων της θεότητας, υποστηρίζεται από τη διατήρηση αυτών παρά την αχρηστία, δηλαδή από τον παράγοντα του σεβασμού στη θεϊκή υπόσταση, η οποία, σύμφωνα με την Gorogianni, διατηρήθηκε με διαφοροποιημένο νόημα σε βάθος χρόνου⁶⁶⁸. Αν και η θεϊκή υπόσταση δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την ιερή διάσταση, αλλά τείνουν να υπερκαλύπτονται, η μυκηναϊκή δημιουργία του μεμονωμένου ειδώλου ενισχύει την θεώρηση περί της πρώτης, τουλάχιστον όσον αφορά το περιβάλλον του μυκηναϊκού Ιερού. Υπό το πρίσμα αυτό, και υπό το μυκηναϊκό πλέον σκεπτικό, η εκδήλωση μιας πιθανής μετατροπής στον χαρακτήρα ή την ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας θα πρέπει να συνδυαστεί είτε με πρόδηλη έμφαση σε διαφορετική-συγκεκριμένη πτυχή μίας επικυριαρχικά σημαντικής γυναικείας θεότητας, είτε, ίσως, με συγκρητισμό, καλύπτοντας αισθητικά ένα κοινό (οικείο και αποδεκτό) οπτικό αποτέλεσμα και ένα ανάλογο ιδεολογικό υπόβαθρο, σαφέστατα ωστόσο επαναπροσδιορισμένο.

Η μετακίνηση του υλικού και η περιορισμένη εμφάνιση των ειδικών αντικειμένων τελετουργικού εξοπλισμού στα ΥΕ IIIA-B στρώματα του Ιερού δικαιολογούνται από τους συνεχείς καθαρισμούς και τις αναδιαρθρώσεις των επιμέρους εσωτερικών τμημάτων, καθώς και από τη μεταγενέστερη δραστηριότητα στη συνολική έκταση του χώρου. Παρόλα αυτά, η παρουσία των δύο εγχειριδίων, των λιγοστών σφραγιδολίων, των περισσότερων ειδωλίων, και των αποτμημάτων του χρυσού, δηλώνουν με επάρκεια αφιερωματικές πρακτικές, συνδεδεμένες και με τις δομές εξουσίας στον

⁶⁶⁶ French 1971, 110, pl.13 c,d, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, προσωπική πληροφορία.

⁶⁶⁷ Caskey 1986, 41-42, Whittaker 1997, 140-141.

⁶⁶⁸ Gorogianni 2011, 638-644.

οικισμό, ενώ τα εγχειρίδια συμφωνούν ενδεχομένως με την παρατηρούμενη έμφαση στην τέλεση θυσιαστήριων τελετουργιών (στρώματα στάχτης και ποσότητα οστών), με πιθανότατη απόληξη τα ιερά γεύματα ευρείας συμμετοχής. Παράλληλα, η συστηματοποίηση της θρησκευτικής δραστηριότητας υπαγορεύει τη δραστηριοποίηση θρησκευτικών λειτουργών, τοπικού ίσως ιερατείου, το οποίο πιθανότατα διατηρήθηκε και ανανεώθηκε παρά την ΥΕ ΙΙΒ συρρίκνωση του οικισμού και την ΥΕ ΙΙΓ εγκατάλειψη αυτού.

Στη σύνθεση της λατρευτικής δραστηριότητας, η τελετουργική διαχείριση του στοιχείου της φωτιάς διατηρείται, όπως φαίνεται, στο ίδιο σημείο εστίασης του ενδιαφέροντος, στο περισσότερο προβαλλόμενο όμως στη συνέχεια ανατολικό δωμάτιο 6 της εισόδου, όπου οι ενδείξεις από τα ζωοαρχαιολογικά τεκμήρια ενισχύουν την περίπτωση επιτέλεσης έμπυρων ζωικών προσφορών. Τα καμένα βάσει μακροσκοπικής παρατήρησης οστά, που αφορούν πιθανόν στο μεγαλύτερο ή το συνολικό ποσοστό αυτών, εμφανίζονται σε διαδοχικές στρώσεις καύσης σημαντικού ύψους κάτω από τον ΥΕ ΙΙΓ βωμό-εστία, ενώ, παρά τον εκτενή καθαρισμό του δωματίου, τα προγενέστερα κατάλοιπα, και δη το τμήμα του δαπέδου, διατηρούσαν εξίσου εμφανή τα σημάδια ελεγχόμενων πυρών, ίσως και αναλογία των καμένων οστών. Έτσι, όπως διαπιστώνει η Caskey, «...είναι πιθανό, το βασικό στοιχείο θυσίας [τα οστά] που παρατηρήθηκε αρχικά στο ΜΕΧ περιβάλλον στην ίδια θέση, να συνέχισε»⁶⁶⁹.

Στην πρώτη ανάγνωση της μικροκλίμακας που συνιστά η περιοχή των καύσεων-εστίας, η σταθερότητα της τελετουργικής μεθόδου επί του συγκεκριμένου σημείου εκτέλεσης, δηλαδή η τυποποιημένη επανάληψη της πράξης και η επί τόπου διατήρηση των υπολειμμάτων χρήσης πυράς, συμφωνούν με και εκφράζουν τόσο τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση του «τόπου» και του προσφερόμενου υλικού (θυσίες ζώων με παραγόμενα ιερά γεύματα), όσο, πιθανόν, και τη διαφοροποιητική διαχείριση τμημάτων του τελευταίου. Με τον τρόπο αυτό, διαγιγνώσκεται με ενάργεια αρχικώς τελετουργική πρόθεση στην υποδηλούμενη δραστηριότητα, διατηρούμενη επιπρόσθετα στα επιμέρους επεισόδια ή στάδια αυτής, κυρίως με την επιλογή της διατήρησης των (καμένων) οστών και της τέφρας σε ένα από τα κύρια σημεία εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος. Η επιστημονική εξέταση του υλικού προβάλλει αναγκαία, πρωταρχικώς για την πιστοποίηση του βαθμού καύσης των προσφερόμενων οστών και ακολούθως για την εξακρίβωση του ποσοστού εμφάνισης της καύσης σε αυτά, όπως και για τη διαπίστωση των αντιπροσωπευόμενων ειδών, ανατομικών μελών, και ιχνών κοπής. Οι

⁶⁶⁹ Caskey 1998, 127.

παρεχόμενες πληροφορίες για τις δράσεις αυτές κρίνονται σημαντικές, καθότι η τελετουργική καύση απογυμνωμένων ή μη από το κρέας τους συγκεκριμένων μελών, από, παράλληλα, αρτιμελείς ή μη σκελετούς διαφορετικών ειδών, και οι πιθανοί συνδυασμοί, διαφωτίζουν σε μοναδικό βαθμό τη μέθοδο εφαρμογής, άρα και το περιεχόμενο, της τελετουργικής πρακτικής.

Οι πρώτες παρατηρήσεις για το συγκεκριμένο περιβάλλον και τον βαθμό και τρόπο καύσης των οστών, αφορούν τόσο στο γεγονός της εμφάνισης των ΥΕ IIIA-B στρωμάτων κάτω από την ΥΕ IIIΓ σταθερή κατασκευή βωμού-εστίας, όσο και στην παρατηρούμενη έκταση των σημείων πυράς. Για τον ΥΕ IIIΓ βωμό-εστία τα διατηρούμενα σημάδια καύσης στις πλευρές του, και το συγκεντρωμένο στρώμα τέφρας με ποσότητα οστών στη μία του πλευρά, υποδηλώνουν συνδυαστικά, ταυτόχρονα ή εξελικτικά, το άναμμα, πιθανότατα, περισσότερων της μίας πυρών, σε άμεση εγγύτητα τόσο με τα τοιχώματα όσο και με το δάπεδο. Η έλλειψη της επίχρισης της επιφάνειας καθιστά αδύνατη τη διάγνωση της χρήσης της. Το άναμμα πολλαπλών πυρών ή η εναλλαγή του ακριβούς σημείου, για πρακτικούς ενδεχομένως λόγους, απαντάται πιθανόν και σε συσχέτιση με τα «εξαπλωμένα» ΥΕ IIIA-B στρώματα και ίχνη καύσης. Εάν υποθέσουμε, ωστόσο, την ύπαρξη χαμηλής και πρόχειρης κατασκευής μίας (κύριας) εστίας για τις ΥΕ IIIA-B φάσεις λειτουργίας του Ιερού, με την κάθε νέα πυρά επάνω από τις αποθέσεις της προγενέστερης, το φαινόμενο της διάχυσης της θερμότητας, αναλόγως της έντασης και της διάρκειας της υπερκείμενης φωτιάς, καθώς και της απόστασης από αυτήν, δύναται να επηρεάσει περαιτέρω τον βαθμό καύσης υποκείμενων οστών, όχι, όμως, σε βάθος μεγαλύτερο των 10 εκ. και όχι στον μέγιστο βαθμό της ασβεστοποίησης. Στην εξακρίβωση του περιεχομένου της έμπυρης τελετουργικής διαχείρισης, η πιστοποίηση της πρακτικής των έμπυρων προσφορών, καθώς και οι πιθανές διαφοροποιήσεις ή μη ανάμεσα στις διαδοχικές φάσεις λειτουργίας του Ιερού, είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε εξαιρετικά χρήσιμα συμπεράσματα και κριτήρια σύγκρισης αναφορικά με την πορεία εξέλιξης της λατρευτικής πρακτικής, στην «καθαυτό» ανάδειξη της οποίας συντείνει πάντως η περαιτέρω έμφαση στην χρήση της τελετουργικής εστίας, με την μνημειοποίηση, δηλαδή, αυτής κατά την ΥΕ IIIΓ περίοδο.

Κατά τη μετανακτορική περίοδο, η θρησκευτική δραστηριότητα στο Ιερό της Αγίας Ειρήνης χαρακτηρίζεται από την ανανέωση του δωματίου 6 και τη σαφή αποθηκευτική χρήση του μεγεθυμένου δωματίου 5, ενώ τα κινητά ευρήματα της φάσης ανευρίσκονται σε περισσότερο ευδιάκριτα σύνολα, τουλάχιστον όσον αφορά το δωμάτιο 5. Η κατασκευή του ευμεγέθους

ορθογώνιου βωμού-εστίας στο δωμάτιο 6, ή η μεγαλοπρεπής ανανέωση του προγενέστερου τύπου της τελετουργικής εστίας, ακολουθείται από την ανέγερση περιμετρικών, επιμηκών και πλατιών, εξεδρών, που αν δεχθούμε την χρήση τους (και) ως καθισμάτων, προσδιορίζουν με μεγαλύτερη ευκρίνεια το στοιχείο της ευρείας συμμετοχής, όπως και της αμεσότητας στην παρακολούθηση των εκτελούμενων λατρευτικών πρακτικών. Στο περιεχόμενο των τελευταίων, η έμφαση δίδεται πλέον σαφέστατα στην τελετουργική χρήση της επιβλητικής εστίας-βωμού, στην επιτέλεση αιματηρών θυσιών, και πιθανότατα στην παράλληλη επιτέλεση έμπυρων προσφορών, την κοινή κατανάλωση της τροφής με την πραγματοποίηση, δηλαδή, ιερών γευμάτων, όπως επίσης και στις συμποτικές τελετουργίες (κρατήσεις). Η πιθανή επαναχρησιμοποίηση θραυσμάτων από είδωλο (ανάμεσα στα οποία η κεφαλή) δεν δύναται να κατοχυρωθεί. Όσον αφορά τα είδωλα, η Gorogianni επισημαίνει την εύρεση θραυσμάτων σε όλα σχεδόν τα δωμάτια του Ιερού (πλην του δωματίου 4), σε στρώματα καταστροφής και σε γεμίσματα, ορισμένα εκ των οποίων συνανήκουν με τα αποθηκευμένα είδωλα στο παλιό δωμάτιο 1· για τα τελευταία τονίζεται παράλληλα, βάσει των διαπιστώσεων της Caskey, η αναμεταξύ τους διαφορετική κατάσταση διατήρησης παρά την κοινή αποθετική ιστορία⁶⁷⁰.

Στο μετανακτορικό κοινωνικό-πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο προβάλλονται ο περισσότερο ανεξαρτητοποιημένος ρόλος των νησιών, κυρίως ως διακριτές μονάδες, καθώς και οι τοπικές ετερογενείς εξελίξεις υπό ομοιογενές πολιτισμικό πλαίσιο, στο οποίο εγγράφεται η σταθερή παρακολούθηση των μυκηναϊκών τάσεων και προτύπων⁶⁷¹. Όπως καταδεικνύουν τα στοιχεία, στην Κέα, παρότι ο οικισμός έχει εγκαταλειφθεί, ο ρόλος του Ιερού αναβαθμίζεται και κατοχυρώνεται η προβολή και η σημασία του. Έτσι, η ανακαίνιση του Ιερού κατά τους μετανακτορικούς χρόνους και η εμφανώς συντονισμένη προσπάθεια για τη συνέχιση της λειτουργίας του, και της εκεί ασκούμενης λατρείας, μπορεί να εκληφθεί ως το μέλημα ενός μηχανισμού εξουσίας, η οποία επεδίωξε να χρησιμοποιήσει προς όφελός της την θρησκευτική δραστηριότητα και το θρησκευτικό αίσθημα. Το Ιερό της Κέας λειτουργώντας πλέον πιθανώς ως σημείο επίσκεψης και αναφοράς εκ μέρους μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιφέρειας, εξελίσσεται, αλλά και παγιώνεται ως ένα κατά παράδοση θρησκευτικό τοπόσημο.

Μετά από πιθανότατα μικρό κενό, η ακολουθία των νέων διαδοχικών μικρών ιερών από την Πρωτογεωμετρική περίοδο και εξής εγκαινιάζει μία

⁶⁷⁰ Gorogianni 2011, 638, 640, υποσημ.18, 26.

⁶⁷¹ Βλαχόπουλος 2012, 393-394, Vlachopoulos - Georgiadis 2015, 338, 341-342, 355-359, βλ. επίσης Schallin 1993..

νέα εποχή στην ιστορία του ιερού χώρου, επιβεβαιώνοντας τη διατήρηση και επιμονή της θρησκευτικής μνήμης στα όριά του, αντιπροσωπεύοντας ταυτόχρονα τα κοινωνικά ενδιαφέροντα των νέων εποχών. Κατά τη Γεωμετρική περίοδο, παρατηρείται το σχήμα της στρατηγικής επαναχρησιμοποίησης σημείων και θέσεων της Εποχής του Χαλκού (ιερών, ταφικών, και οικιστικών καταλοίπων) ως επίκεντρα τελετουργικής δραστηριότητας, και μέσω αυτής ως κέντρα ενοποίησης, ενδυνάμωσης, και αξιοποίησης στοιχείων παράδοσης και ταυτότητας, δράση που εκλαμβάνεται και ως εκ νέου διαπραγμάτευση της σχέσης με το παρελθόν⁶⁷². Την δράση αυτή, όσον αφορά την ιστορική περίοδο του Ιερού της Κέας, μπορούμε πιθανόν να την εντοπίσουμε αναπτυσσόμενη από την Πρωτογεωμετρική περίοδο.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται το χαρακτηριστικό στοιχείο του γεωμετρικού ιερού του 8^{ου} αι. π.Χ., η επανέκθεση της κεφαλής φυσιοκρατικού ειδώλου. Το γεωμετρικό ιερό κτίστηκε πάνω από το παλαιό δωμάτιο 1, με ποσότητα πρωτογεωμετρικής κεραμικής στο υποκείμενο στρώμα. Ο τρόπος έκθεσης της κεφαλής, δηλαδή η μονιμότητα της παρουσίας της, την καθιστά σημείο εστίασης της προσοχής και των τελετουργικών δρώμενων. Η πιθανότητα συμβολιστική αντιμετώπιση της κεφαλής του ειδώλου έχει συνδυαστεί από τους μελετητές τόσο με απεικόνιση θεότητας, συγκεκριμένα του θεού Διονύσου⁶⁷³, όσο και με προγονολατρεία⁶⁷⁴, εκφράζοντας την προβληματική γύρω από το πιθανό προσλαμβανόμενο και συνάμα παραγόμενο νόημα κατά το νέο περιβάλλον και πλαίσιο χρήσης. Προτάσσοντας το τελευταίο, η προγονολατρεία ή και ηρωολατρεία αναδεικνύεται ως η πιθανότερη εκδοχή, ωστόσο ο συγχρονικός (καθώς και διαχρονικός) εμπλουτισμός των νοημάτων δεν δύναται να αποκλειστεί, προσδιορίζοντας μία πιθανή σύνθετη εξέλιξη, στοιχείο που υπαγορεύουν οι όροι της παράδοσης και η λειτουργία των συστημάτων μνήμης. Το όνομα του Διονύσου και η απόδοση λατρείας σε αυτόν προκύπτουν από το ιερό του 6^{ου} αι. π.Χ., που ανεγέρθηκε στο περιορισμένο ήμισυ τμήμα του γεωμετρικού ιερού, το οποίο και διαδέχθηκε. Το στρώμα χρήσης του αρχαϊκού ιερού, φθάνοντας έως τον 5^ο αι. π.Χ., περιλάμβανε πέραν των πολυάριθμων κυπέλλων, στρώση καμένων υλικών/προσφορών.

Το ενδιαφέρον προκύπτει πλέον με σαφήνεια από την «ένταξη» του Διονύσου στην ασκούμενη λατρεία και την τυπολογία των προς τιμήν του ιεροπραξιών, καθώς το θεωνόμιο εμφανίζεται ήδη στο μυκηναϊκό πάνθεο και

⁶⁷² Antonaccio 1994, 86-93, 103.

⁶⁷³ Caskey 1964a, 333, Caskey 2009, 151.

⁶⁷⁴ Gorogianni 2011, 646.

παραδίδεται στις μαρτυρίες των πινακίδων σε στενή και άμεση σύνδεση με *εσχάρα*, ως το επίκεντρο της επίσημης λατρείας του θεού για λογαριασμό του ιερού του. Οι μυκηναϊκές αναφορές στον Διόνυσο προκύπτουν από τα αρχεία της Πύλου και της Κυδωνίας (στην πινακίδα των Χανίων KH Gq 5 ο Διόνυσος συνδέεται ως σύνναος θεός σε ιερό του Δία με προσφορές μελιού⁶⁷⁵), ενώ η ετυμολογία του θεωνυμίου [Διό(ς)-] υποστηρίζει πιθανότατα περαιτέρω τη σύνδεση των δύο θεοτήτων⁶⁷⁶. Οι επιγραφικές πηγές των ιστορικών χρόνων αναφορικά με την λατρεία του Διονύσου, ανάμεσα στις οποίες και αναμενόμενες αναφορές από/σε τραγωδίες⁶⁷⁷, συνδέουν εξίσου τον θεό συγκεκριμένα με βωμό του τύπου της *εσχάρα*, με θυσίες ζώων, με έμπυρες τελετουργίες και έμπυρες προσφορές, συμμορφωμένες με τη χθόνια πτυχή και σφαίρα του θεού, τυπολογία της λατρείας που συνδέεται ταυτόχρονα με ηρωολατρεία καθώς και με το ταφικό τελετουργικό⁶⁷⁸.

Αν στον εμπλουτισμό των νοημάτων, από την πρωτογεωμετρική στη γεωμετρική και συνεχιζόμενα στην αρχαϊκή «μορφή» και υπόσταση του Ιερού της Κέας, δύναται να αναγνωστεί η τελικώς αποκρυσταλλωμένη σύζευξη θεών, προγόνων, και ηρώων, προσλαμβάνόμενη επιπρόσθετα μέσω (κοινότητας) του τελετουργικού τυπικού, το ερώτημα που ανακύπτει είναι αν η νέα μορφή λατρείας μπορεί να αναχθεί ή μπορεί να θεωρηθεί ότι διαδέχεται –και σε ποιο βαθμό– την προγενέστερη. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, οι επιτελεστικές, καθώς και λεξιλογικές, συσχετίσεις και αναλογίες εντάσσουν στη γενικώς υπαρκτή, ή σε γενικές γραμμές εμφανή, θρησκευτική συνέχεια το ενδεχόμενο της επιλογής διατήρησης και βαθμιαίας ανασύνθεσης σημαντικών πτυχών και παραμέτρων της λατρείας, οι οποίες πιθανόν διευκρινίζονται, όχι αστήριχτα, ως κληροδοτημένη γνώση του θρησκευτικού τοπίου.

⁶⁷⁵ Hallager – Vlassakis – Hallager 1992, 61-87.

⁶⁷⁶ Palaima 1998, 209-214, Bernabé 2013, 26-27, 34.

⁶⁷⁷ Burkert 1966, 87-121 (κυρίως 93, 101-102, 108, 116), όπου προσεγγίζεται η σύνδεση του θυσιαστικού τυπικού της διονυσιακής λατρείας με τον διονυσιακό διθύραμβο και τη γένεση της τραγωδίας, καθώς και η ταυτόχρονη άντληση της τελευταίας από το ηρωικό έπος και τον μύθο.

⁶⁷⁸ Weilhartner 2004, 26 & 2008, 807-824, Bernabé 2013, 26, 34.

5.ζ. ΜΥΚΗΝΕΣ

ι) Εισαγωγικά στοιχεία – Στοιχεία χωροταξικής ένταξης και χρονολογικής αλληλουχίας

Το Θρησκευτικό Κέντρο εντοπίζεται στο δυτικό τμήμα της ακρόπολης των Μυκηνών αποτελούμενο από ένα συγκρότημα πέντε κτηρίων που εκτείνονται σε τρία επίπεδα, εξαιτίας της κλίσης του εδάφους, τα οποία κατασκευάστηκαν σε διάφορα χρονικά διαστήματα από τις αρχές του 13^{ου} αι. π.Χ. έως τα μέσα του ίδιου αιώνα⁶⁷⁹. Οι συστηματικές ανασκαφές του τμήματος ξεκίνησαν από τον Χ. Τσουντα το 1886 και συνεχίστηκαν από τους Α. Wace (1950-1957), W. Taylour (1959-1969) και Γ. Μυλωνά (1966-1973), φέρνοντας στο φως σταδιακά το θρησκευτικό συγκρότημα με τα επιμέρους κτήρια και τους συνδεδεμένους υπαίθριους χώρους, σε μια οριοθετημένη και «κλειστή» έκταση ανάμεσα σε ήδη διαμορφωμένα κτίσματα στα νότια και νοτιοδυτικά, τον Ταφικό Κύκλο Α και τα υπόλοιπα κτήρια στα βόρεια και βορειοδυτικά, και εντός της περιμέτρου του κυκλώπειου οχυρωματικού τείχους από τα μέσα του 13^{ου} αι. π.Χ. και εξής⁶⁸⁰. [εικ.62, 63]

Από τα πέντε συνολικά κτήρια που συγκροτούν το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, στοιχεία αμιγούς λατρευτικής δραστηριότητας εντοπίζονται στα τρία από αυτά (Κτήριο Γ, «Ναός» ή Κτήριο των Ειδώλων, και Κτήριο της Τοιχογραφίας), από κοινού και στους αύλειους χώρους τους, ενώ για τα υπόλοιπα δύο κτίσματα πολυδιάστατου χαρακτήρα (Μέγαρο/Δωμάτιο 2 και Οικία Τσουντα) παρατηρείται αφενός λειτουργική σύνδεση με τα προαναφερθέντα ιερά κτήρια, αφετέρου πιθανή συναπτόμενη τελετουργική δραστηριότητα, κυρίως για το Μέγαρο. Η επιμέρους σύνδεση των ιερών χώρων μεταξύ τους αλλά και η επικοινωνία τους με τα ανώτερα επίπεδα της ακρόπολης, καθώς και οι ρυθμίσεις και μετατροπές στις διόδους προσέλευσης και εσωτερικής διέλευσης, συνιστούν σημαντικά στοιχεία για τον περαιτέρω καθορισμό κάθε ιερού χώρου ξεχωριστά, τη σχέση του με τα υπόλοιπα κτίσματα, καθώς και για τη λειτουργία του θρησκευτικού συγκροτήματος ως συνόλου. Η γνώση της χωροταξικής οργάνωσης σε συνδυασμό με τη χρονολογική ακολουθία των ιδρύσεων, καταργήσεων, και προσθηκών που επισυνέβησαν στην οριοθετημένη αυτή έκταση της δυτικής πλευράς της ακρόπολης, σε συνάρτηση, επίσης, ειδικότερα με τις μετατροπές στον τομέα του Ταφικού Κύκλου Α και γενικότερα με τη συνολική επέκταση του δυτικού τμήματος της οχύρωσης, σηματοδοτούν την εξέλιξη του ρόλου και της σημασίας της εν λόγω περιοχής, ως τόπου άσκησης της επίσημης λατρείας των Μυκηνών. [εικ.64]

⁶⁷⁹ French 1981, 44.

⁶⁸⁰ Ιακωβίδης 1973, 68-73.

Το νοτιοδυτικό τμήμα της ακρόπολης, στα νότια του Θρησκευτικού Κέντρου, καλύπτεται από εκτεταμένο κτηριακό συγκρότημα, την επονομαζόμενη «Νοτιοδυτική Συνοικία», που ιδρύθηκε στην ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο, και αποτελείται από αρκετά δωμάτια με τα αντίστοιχα υπόγειά τους, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με κλίμακες, διαδρόμους, και υπαίθριους χώρους⁶⁸¹. Οι θρησκευτικές/τελετουργικές συσχετίσεις για επιμέρους τμήματα του εκτεταμένου αυτού συγκροτήματος προκύπτουν από κινητά ευρήματα, κατά κύριο λόγο θραύσματα τοιχογραφιών θρησκευτικής θεματολογίας, που βρέθηκαν στην «Οικία του Αρχιερέως» στο βορειοδυτικό άκρο της περιοχής (ζωφόρος μεγάλων οκτώσχημων ασπίδων, Μυκηναία που κρατά περιδέραιο, καθιστή γυναικεία μορφή με ανθρωπόμορφο ειδώλιο ή παιδί στο χέρι), καθώς και από σταθερές κατασκευές που εντοπίζονται στο εσωτερικό του δωματίου Β1 του Συγκροτήματος Β, δηλαδή την ύπαρξη χαμηλής ορθογώνιας εστίας από κονίαμα και περιμετρικών χαμηλών θρανίων, σύμφωνα με τις προτάσεις του Μυλωνά⁶⁸². Η περιοχή στα βορειοδυτικά-βόρεια του Θρησκευτικού Κέντρου έως τον Ταφικό Κύκλο Α καλύπτεται από το συγκρότημα της Νότιας Οικίας, την Οικία του Κρατήρα του Πολεμιστή, και την Οικία της Αναβάθρας, όπου τα κατάλοιπα τοίχων κάτω από την τελευταία σε συνδυασμό με την εύρεση αποσπασματικών τοιχογραφιών με ταυροκαθάψια και μεγαλογραφική πομπή (ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1 περίοδος) στοιχειοθετούν την πιθανότητα συσχέτισης του πρώιμου αυτού κτίσματος με τελετουργική δραστηριότητα⁶⁸³.

Η χρονολόγηση των κτηρίων που απαρτίζουν το Θρησκευτικό Κέντρο προκύπτει από τομές κάτω από τα δάπεδα των περισσότερων κτισμάτων του, αλλά και από την αναμεταξύ του συνόλου των κτηρίων της δυτικής πλευράς χωροταξική σύνδεση, καθότι οι τομές κάτω από τα δάπεδα δεν κατέστησαν εφικτές σε κάθε περίπτωση. Επιπλέον, η εκτεταμένη και εντατική χρήση του χώρου κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής έχει παραβιάσει σε σημαντικό βαθμό τα μυκηναϊκά στρώματα⁶⁸⁴, περιλαμβανόμενων των σημείων της μετανакτορικής ανοικοδόμησης, η οποία επιτελείται αμέσως επάνω στον ορίζοντα των ισοπεδωμένων ΥΕ ΙΙΒ2 κρημνισμάτων⁶⁸⁵. Το σύνολο της περιοχής ανοικοδομήθηκε σε σημαντικό βαθμό μετά την καταστροφή στην ΥΕ ΙΙΒ2 τελική περίοδο, και από την αρχική φάση της πρώιμης μετανакτορικής περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, πάνω στα κατάλοιπα της Πομπικής οδού ανεγέρθηκε ευθύς μετά την καταστροφή ΥΕ ΙΙΓ πρώιμο

⁶⁸¹ Μυλωνάς 1976, 89 & 1975, 106 & 1970, 11.

⁶⁸² Mylonas 1982, 319, Ιακωβίδης 2013, 111-115, Μπουλώτης 2013, 88, Τουρναβίτου 2014β, 244.

⁶⁸³ Μπουλώτης 2013, 104-105, Wardle 2015, 582.

⁶⁸⁴ Moore -Taylour 1999, 3.

⁶⁸⁵ French 1981, 43-48 & 2011., Mountjoy 1986, 133.

κτίσμα (στο σημείο όπου το μονολιθικό κατώφλι), ενώ μέσα στη διάρκεια της ίδιας περιόδου ανεγείρονται και άλλα κτήρια κατά μήκος της πομπικής οδού, θέτοντάς την σαφώς εκτός λειτουργίας. Η μετανακτορική οικοδομική δραστηριότητα επεκτείνεται σταδιακά στα τμήματα πάνω από τον Ναό και το Μέγαρο, στην αυλή της Οικίας Τσούντα, και στο Νοτιοδυτικό Κτηριακό Συγκρότημα πίσω από αυτήν, όπου τα ευρήματα φανερώσουν χρήση αυτού έως ένα προχωρημένο στάδιο της ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης περιόδου ή τις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερης περιόδου⁶⁸⁶.

Οι συντονισμένες ενέργειες αναδιοργάνωσης του χώρου του Θρησκευτικού Κέντρου συνδέονται με την επέκταση του δυτικού σκέλους της οχυρωματικής ζώνης, που περιέκλεισε στο εσωτερικό της ακρόπολης τη σημαντική αυτή περιοχή, ενώ στο συνολικό πρόγραμμα οριοθέτησης και διαμόρφωσης της δυτικής κλιτύς του λόφου της ακρόπολης περιλαμβάνονταν η ανέγερση της Πύλης των Λεόντων, καθώς και η περαιτέρω/συνεχής ανάδειξη του Ταφικού Κύκλου Α⁶⁸⁷. Εκλαμβάνοντας ως κυρίαρχα τα πολιτικά υπονοούμενα στις μνημειακές κατασκευές, ο πρωταρχικός στόχος των εξαιρετικά εκτεταμένων αυτών ενεργειών φαίνεται πως εμπρικλείει και πραγματώνει την ενίσχυση του γοήτρου και της δύναμης του άνακτα, μέσα στο πλαίσιο του οποίου εντάσσεται η άμεση ενσωμάτωση της θρησκευτικής περιοχής.

Σύμφωνα με τον Wardle, η επέκταση του τείχους στη δυτική κλιτύ θα πρέπει να χρονολογηθεί σε φάση μεταγενέστερη της ίδρυσης των πρωιμότερων θρησκευτικών κτηρίων στην περιοχή, και σε άμεση σχέση με την πρώτη ευρεία καταστροφή από σεισμό, η οποία σημειώνεται μέσα στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Ακολουθώντας την French⁶⁸⁸, ο ίδιος τοποθετεί την καταστροφή αυτή σε ενιαίο χρονικό οριζόντιο, κοντά στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΒ1 περιόδου ή μέσα στη διάρκεια του γ' τετάρτου του 13^{ου} αι. π.Χ., τονίζοντας το γεγονός της προγενέστερης απρόσκοπτης μετάβασης στη θρησκευτική περιοχή από το εξωτερικό τμήμα της ακρόπολης. Παράλληλα, ο ίδιος επισημαίνει πως η συναίνεση των μελετητών πρέπει κατά κύριο λόγο να προσανατολιστεί στη χρονολόγηση της ανέγερσης του δυτικού τείχους είτε πριν είτε μετά από την καταστροφή αυτή⁶⁸⁹.

⁶⁸⁶ Μυλωνάς 1970, 11, Ιακωβίδης 1973, 73-75, Mountjoy 1999, 62.

⁶⁸⁷ French 2002, 146-150, Wardle 2015, 587-589.

⁶⁸⁸ Η French αρχικώς τοποθέτησε την ενδιάμεση αυτή καταστροφή, σε συνάρτηση με τις παράλληλες καταστροφές που σημειώνονται στα κτίσματα της Κάτω Πόλης, στη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΙΒ1 προς την ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδο, και την απέδωσε σε σεισμό (French 1998, 3-4, βλ. επίσης Deger-Jalkotzy 1998, 106), ισχυροποιώντας στη συνέχεια την ύστερη χρονολόγηση, δηλαδή αυτήν μέσα στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΒ2 περιόδου (French 2002, 85).

⁶⁸⁹ Wardle 2003, 323-325 & 2015, 589, 591-592.

Η French προσανατολίζεται επίσης στην πιθανότητα της αρχικής ίδρυσης των πρώτων κτηρίων του Θρησκευτικού Κέντρου πριν τη δυτική επέκταση των τειχών⁶⁹⁰. Ως ενδιαμέση πρόταση όσον αφορά την πρόσβαση σε αυτά μετά την οικοδόμηση του τείχους, προτείνει την ύπαρξη δυτικής πύλης στην πορεία του οχυρωματικού τείχους, συγκεκριμένα στο σημείο κάτω από τον μεταγενέστερο ελληνιστικό πύργο (στα νοτιοδυτικά της Οικίας Τσουντα), την οποία πύλη συνδέει με το τμήμα κλίμακας πίσω από τον νότιο τοίχο της Οικίας Τσουντα. Η πύλη αυτή θα πρόσφερε την επιθυμητή επικοινωνία με τους εντός των τειχών ιερούς χώρους από το εξωτερικό τμήμα της ακρόπολης, ενώ θα αποτελούσε, επιπλέον, τρόπο πρόσβασης στην αυλή μπροστά από το Κτήριο της Τοιχογραφίας, ακολούθως και τον Ναό, η προσβασιμότητα στην οποία εμφανίζεται διαφορετικώς προβληματική⁶⁹¹. [εικ.66]

Η πρόσβαση στο Θρησκευτικό Κέντρο από το εσωτερικό της ακρόπολης πραγματοποιούνταν από τα βόρεια-βορειοδυτικά μέσω του Διαδρόμου 4, ο οποίος συνιστούσε το ανατολικό όριο της Νότιας Οικίας, και ήταν πιθανόν στεγασμένος⁶⁹². Ο Διάδρομος 4 λειτουργούσε ως απόληξη των κύριων αρτηριών που ξεκινούσαν από την Πύλη των Λεόντων, για όσους επιθυμούσαν στη συνέχεια και με τον τρόπο αυτό την κάθοδο προς το θρησκευτικό συγκρότημα, συναντώντας στο νότιο όριο του την Πομπική οδό (από το βόρειο όριο του γινόταν η πρόσβαση στην Οικία της Αναβάθρας και τη Νότια Οικία). Ο Διάδρομος 4 συνιστούσε παράλληλα μέθοδο προσέλευσης στο θρησκευτικό συγκρότημα από την πλευρά του κτηρίου του Μεγάρου, πορεία η οποία θεωρείται και ως ο κύριος τρόπος πρόσβασης στο κτήριο του Ναού, το οποίο εντοπίζεται ακριβώς στα δυτικά του Μεγάρου στο αμέσως χαμηλότερο επίπεδο⁶⁹³. Η σειρά Οι των πινακίδων από το ανάκτορο των Μυκηνών, όπως και η X 707, ανευρέθηκαν πεσμένες επί του Διαδρόμου 4, με εξαίρεση την Οι 701, η οποία ωστόσο βρέθηκε κοντά. Το σημείο εύρεσης των πινακίδων αυτών συμφωνεί με τις σαφείς θρησκευτικές συσχετίσεις του περιεχομένου τους, όπου καταγράφονται παροχές σημαντικών ποσοτήτων συγκεκριμένου προϊόντος με αποδέκτες θεότητες (si-to-ro-ti-ni-ja, ro-ti-ni-ja), από κοινού συντεχνίες επαγγελματιών-τεχνιτών, καθώς και μεμονωμένα πρόσωπα⁶⁹⁴.

⁶⁹⁰ French 2002, 85.

⁶⁹¹ French 2002, 92, French -Taylour 2007, 10-12, fig.6. Σημειώνεται, επιπλέον, πως η λεπτομερής χρονολογική συσχέτιση Δυτικού τείχους και Κτηρίου της Τοιχογραφίας αναμένεται στην έκδοση του *WBM 11, The Room with the Fresco Complex* (French -Taylour 2007, 43, υποσημ.5).

⁶⁹² Wardle 2015, 584.

⁶⁹³ Moore - Taylour 1999, 9, fig.1.

⁶⁹⁴ Killen 2006, 89-90.

Η πρόσβαση στο Θρησκευτικό Κέντρο από το εσωτερικό της ακρόπολης πραγματοποιούνταν επίσης από τα ανατολικά μέσω της λεγόμενης Πομπικής οδού, η οποία συνέδεε άμεσα το Θρησκευτικό Κέντρο με το ανάκτορο στην κορυφή του λόφου. Η χρήση του χώρου της Πομπικής οδού στη διάρκεια της μετανακτορικής περιόδου και, κυρίως, η εκτεταμένη και εντατική ελληνιστική δραστηριότητα επηρέασαν τμήματα αυτής σε σημαντικό βαθμό, ωστόσο τόσο η πορεία της όσο και στοιχεία που δηλώνουν μνημειακότητα και επίσημο χαρακτήρα, μέσα στο πλαίσιο του ανακτορικού οργανωτικού σχεδιασμού, ταυτίζονται με ασφάλεια⁶⁹⁵. Η Πομπική οδός, ένας συνδυασμός από αναβάθρες και κλίμακες, ξεκινούσε από το υψηλότερο σημείο της δυτικής κλιτύς, φθάνοντας έως μονολιθικό κατώφλι από κροκαλοπαγή λίθο (διαστάσεων 2,50Χ0,90μ., ευρισκόμενο περίπου στο ύψος της νοητής προέκτασης της κλίμακας όπισθεν/νότια της Οικίας Τσουντα), το οποίο στήριζε δίφυλλη ξύλινη θύρα, από όπου προχωρούσε στη συνέχεια προς βορρά, για να στραφεί στο κατώτερο τμήμα της προς νότο, και να καταλήξει στον άγλειο χώρο μπροστά από το Ιερό Γ του Τσουντα. Ανευρέθηκαν τμήματα του δαπέδου της Πομπικής οδού επιστρωμένα με λευκό ασβεστοκονίαμα, ενώ στο τμήμα εξωτερικώς του μονολιθικού κατώφλιού, το οποίο άνοιγε σε μέσο πλάτος 2μ. και οριζόταν από πλευρικούς τοίχους, διασώθηκαν κατά χώραν τμήματα τοιχογραφικής διακόσμησης (γραμμικά σχέδια και παραστάσεις). Συγκεκριμένα, στον κατώτερο δόμο του ανατολικού πλευρικού τοίχου διασώθηκε παράσταση άρματος με αναβάτη και πεζό άνδρα πίσω του⁶⁹⁶. [εικ.65]

Η πρόταση του Wardle, για την τοποθέτηση της θρησκευτικής περιοχής και του παρακείμενου Ταφικού Κύκλου Α εκτός των τειχών στο διάστημα που καλύπτεται χονδρικά από το πρώτο μισό του 13^{ου} αι. π.Χ., θέτει το ζήτημα της ελεύθερης και άμεσης πρόσβασης σε αυτήν, για μικρό ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, έχοντας ως χρονολογική αφετηρία την ανέγερση του πρωιμότερου ιερού κτηρίου στον χώρο (Ιερό Γ). Όπως επισημαίνει ο ίδιος, η άμεση πρόσβαση στο Θρησκευτικό Κέντρο μέχρι την ανέγερση του δυτικού σκέλους της οχύρωσης συνεπάγεται την αβίαστη προσέλευση του συνόλου της κοινότητας, και συνεπώς την αρχική λειτουργία του σε ευρύτερη, δημόσιου χαρακτήρα, κλίμακα. Συνακόλουθα, η περικλείση της θρησκευτικής περιοχής στο εσωτερικό της ακρόπολης σηματοδοτεί αφενός την πλήρη ενσωμάτωση της λατρείας στον επίσημο ανακτορικό προγραμματισμό, αφετέρου την αμεσότερη σύνδεση ή/και τον αμεσότερο έλεγχο στον τρόπο λειτουργίας του ιερού συγκροτήματος⁶⁹⁷. Παράλληλα, η ύπαρξη θυρών τόσο στην Πομπική

⁶⁹⁵ Μυλωνάς 1973, 152-153. Βλ. κ. υποσημ.6.

⁶⁹⁶ Μυλωνάς 1968, 107-110 & 1972, 17-21 & 1983, 128-133, 138-140, French 2002, 85.

⁶⁹⁷ Albers 2004, 127.

οδό όσο και την νότια απόληξη του Διαδρόμου 4 προς αυτήν, οδηγεί στο συμπέρασμα πως η πρόσβαση στο Θρησκευτικό Κέντρο ήταν πλήρως ελεγχόμενη και μερικώς επιτρεπόμενη, δηλαδή «κλειστή» για τις ανάγκες της καθημερινότητας⁶⁹⁸, πλην των αρμοδίων υπευθύνων ιερατικών αξιωματούχων που φρόντιζαν για τη συντήρηση της περιοχής, αλλά και για τον συνολικό συντονισμό των επιτελούμενων δραστηριοτήτων, θρησκευτικού από κοινού και κοσμικού περιεχομένου⁶⁹⁹.

ii) Ιερό Γ

Το Ιερό Γ εντοπίζεται στο ανώτερο επίπεδο του Θρησκευτικού Κέντρου και συνιστά το πρωιμότερο κτίσμα στην περιοχή, καθότι το αρχικό δωμάτιο της ομάδας αυτής (Δωμάτιο Γ) ιδρύεται στην ΥΕ IIIA2/IIIB1 περίοδο. Προγενέστερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κάτω από το Δωμάτιο Γ ανήκουν πιθανόν σε προδρομικό κτίσμα, η εξαιρετικά αποσπασματική διατήρηση των οποίων δεν επιτρέπει την ταύτιση της μορφής και των ορίων του παλαιότερου κτηρίου⁷⁰⁰. Το ορθογώνιο Δωμάτιο Γ (διαστάσεων 4,90Χ3,20μ.) διαθέτει είσοδο στα βόρεια, η οποία παρέχει πρόσβαση σε υπαίθριο χώρο⁷⁰¹. Στο δάπεδο αλλά και την επίχωση που κάλυπτε το μονόχωρο αυτό κτίσμα σημειώνεται η εύρεση ειδικού τύπου αντικειμένων και ορισμένων αγγείων, για τα οποία δεν παρέχεται περαιτέρω πληροφόρηση. Τα αντικείμενα αφορούν κατά κύριο λόγο σε κοσμήματα από πολύτιμα υλικά και σε σπάνια σχήματα (χάνδρες, περιαιπτα, και αιγυπτιακός σκαραβαίος της Βασίλισσας Tiy εποχής φαραώ Αμένοφι III), ενώ σημειώνονται επίσης τμήματα από ελεφάντινα διακοσμητικά ενθέματα (φτερό, ζώο), αλλά και γραπτό πλακίδιο από ασβεστοκονίαμα με θρησκευτική παράσταση δύο γυναικείων μορφών (λατρευτριών) εκατέρωθεν οκτώσχημης ασπίδας⁷⁰². [εικ.69]

Το Δωμάτιο Γ έχει ερμηνευθεί ως αποθηκευτικός χώρος, ενώ ο Μυλωνάς πρότεινε τη χρήση του συγκεκριμένου δωματίου ως αδύτου στην επόμενη φάση επέκτασης του Ιερού Γ⁷⁰³. Τα ξεχωριστά αυτά αντικείμενα από το εσωτερικό του, που ερμηνεύτηκαν ως εξαρτήματα του τελετουργικού εξοπλισμού ή/και ως αφιερώματα εξεχόντων προσώπων της αριστοκρατίας (πιθανότατα, αποκτήματα διπλωματικών επαφών⁷⁰⁴), υποδηλώνουν την πιθανή χρήση του δωματίου ως αποθηκευτικού χώρου για την φύλαξη

⁶⁹⁸ Μπουλώτης 1995, 24.

⁶⁹⁹ Lupack 2008a, 144-146.

⁷⁰⁰ Albers 1994, 22.

⁷⁰¹ Whittaker 1997, 166.

⁷⁰² Τσοούντας 1888α, 78-79 & 1888β, 65-66, Wace 1951, 254, Μυλωνάς 1972, 28-29.

⁷⁰³ Μυλωνάς 1972, 24.

⁷⁰⁴ Cline 2007, 194.

αναθημάτων και τελετουργικού εξοπλισμού, αλλά και την συμμετοχή της κοινωνικής/οικονομικής ελίτ στα θρησκευτικά δρώμενα.

Η επόμενη φάση αναδιοργάνωσης και εκ νέου διάρθρωσης του ιερού (ΥΕ ΠΒ1 πρώιμη & μέση) εντάσσεται στο ευρύτερο πρόγραμμα διαμόρφωσης του ανώτερου ανδρήρου, με την οικοδόμηση αρχικώς του Μεγάρου και ακολούθως των υπόλοιπων κτηρίων⁷⁰⁵. Το Δωμάτιο Γ παρέμεινε σε χρήση, πιθανώς ως άδυτο του Ιερού, καθώς ενσωματώθηκε στο μεγαλύτερο Δωμάτιο Γ1 στην όμορη προς βορρά περιοχή (6,45X4,50μ.), στο εσωτερικό του οποίου κτίστηκαν σταθερές κατασκευές. Παράλληλα, διαμορφώθηκε ο υπαίθριος χώρος μπροστά από αυτό, και οι δύο διόδοι πρόσβασης στο Θρησκευτικό Κέντρο. Στη ΒΑ μακριά πλευρά του δωματίου Γ1, ο φυσικός βράχος διαμορφώθηκε σε ένα είδος θρανίου, στο κέντρο του χώρου κτίστηκε ιδιόμορφη πήλινη πεταλόσχημη κατασκευή, ενώ στα ΒΔ της πήλινης αυτής κατασκευής τοποθετήθηκε ογκόλιθος, τμήμα του οποίου προεξείχε του δαπέδου. Όλες οι κατασκευές είχαν επικαλυφθεί με κονίαμα. Ο Wace αναφέρει επίσης παχύ στρώμα πλέσιας στο τμήμα μεταξύ της νότιας πλευράς της πεταλόσχημης κατασκευής και του νότιου τοίχου του δωματίου, τα οποία ο Μυλωνάς θεωρεί «υπολείμματα βαθμίδος εκ πλέσιας»⁷⁰⁶. Η βόρεια πλευρά του δωματίου Γ1 που έβλεπε στην αυλή ήταν τελείως ανοιχτή.⁷⁰⁷ [εικ.67]

Η χαμηλή και ιδιόμορφη πήλινη κατασκευή συγκροτούνταν από κεντρική πεταλόσχημη εξέδρα (1,33X1,29X0,20μ.), με ελαφρώς κοίλη άνω επιφάνεια, και δύο επιμέρους πήλινες προεκτάσεις, εφαιπόμενες στη δυτική πλευρά της και παράλληλες μεταξύ τους. Οι προεκτάσεις αφορούσαν η πρώτη σε παχύ δακτύλιο (0,57X0,40μ.) με κεντρικό κυκλικό βύθισμα (διαμ.0,16μ., ύψους 0,12μ.), και η δεύτερη σε ημικυλινδρικό έξαρμα μικρότερου πλάτους αλλά ίδιου περίπου μήκους με τον πήλινο πλατύ δακτύλιο. Ανάμεσα στις δύο προεξοχές και την πεταλοειδή εξέδρα εντοπίζεται αύλακα πλάτους 0,08μ., η οποία κατέληγε στο στόμιο δίωτου χονδροειδούς αγγείου στερεωμένου εντός του δαπέδου⁷⁰⁸. Τα τοιχώματα της κατασκευής έφεραν επτά αλληπάλληλες στρώσεις ανανεωμένου επιχρίσματος, ενώ η άνω επιφάνεια τρεις λεπτότερες στρώσεις, όπου και σημειώνονται «ελαφρά και επιπόλαια ίχνη πυράς»⁷⁰⁹. Σημάδια καύσεων υπό τη μορφή λιπαρής επίχωσης με στάχτες (ύψους 0,07μ.) αναφέρονται κατά κύριο λόγο από το κατώτερο σημείο περιμετρικά της πήλινης κατασκευής⁷¹⁰. Στην επανεξέταση του Ιερού της Οικίας Τσουντα, η

⁷⁰⁵ Wardle 2015, 583.

⁷⁰⁶ Μυλωνάς 1972, πιν. IV & Mylonas 1982, 313.

⁷⁰⁷ Μυλωνάς 1972, 19, 25 & 1983, 135-136.

⁷⁰⁸ Wace 1951, 254, Whittaker 1997, 167.

⁷⁰⁹ Μυλωνάς 1977, 21.

⁷¹⁰ Mylonas 1982, 312 & Μυλωνάς 1983, 135.

Shelton αποδίδει τα μη ισχυρά ίχνη καύσης στην επιφάνεια της εξέδρας στην καταστροφή του κτηρίου από πυρκαγιά, ενισχύοντας την αρχική ερμηνεία της πεταλόσχημης εξέδρας από τον Μυλωνά ως βωμού αποκλειστικά για την τέλεση σπονδών, με υποδοχές για την εκροή του αίματος του θυσιαζόμενου ζώου⁷¹¹. [εικ.68]

Ο προς τα ΒΔ της εξέδρας τοποθετημένος ογκόλιθος (1,15Χ0,70Χ0,65μ.) συνιστά δυσανάγνωστης λειτουργίας στοιχείο, με επιπρόσθετα προβλήματα χρονολογικής συσχέτισης με τον πεταλόσχημο βωμό. Ο Μυλωνάς θεώρησε τα δύο στοιχεία σύγχρονα και απέδωσε στον ογκόλιθο λειτουργία θυσιαστήριου λίθου⁷¹², ενώ, αντίθετα, ο Wace υποστήριξε τη χρήση του ογκόλιθου ως βάση κίονα και την ένταξή του στην επόμενη φάση λειτουργίας του ιερού⁷¹³, άποψη που υιοθετήθηκε από τις French και Albers, με την παράλληλη επισήμανση της έλλειψης ακριβούς στρωματογραφικού συσχετισμού⁷¹⁴. Τα κινητά ευρήματα της φάσης αυτής αποτελούνται από κεραμική, ειδικότερα, ρηχό τρίωτο αγγείο πλησίον της πεταλόσχημης εξέδρας, τρία μικύλλα αγγεία (πρόχους, κύλικα, σκύφος), καθώς και θραύσματα ρυτού, από μη δηλωμένα σημεία⁷¹⁵.

Στις αρχές της ακόλουθης ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου εμφανίζονται ριζικές μεταρρυθμίσεις στον εσωτερικό χώρο του δωματίου, αλλά και την αυλή που εκτείνεται μπροστά από αυτό (επονομάζεται πλέον Δωμάτιο Γ2). Στο εσωτερικό του Ιερού Γ2, η στάθμη του δαπέδου ανυψώνεται σημαντικά, ώστε να καλύψει πλήρως τον πεταλόσχημο βωμό και το θρανίο, ενώ το νέο δάπεδο επιστρώνεται και πάλι με λευκό κονίαμα. Το «άδυτο» στο βάθος του ιερού (Δωμάτιο Γ) συνεχίζει να χρησιμοποιείται, καθότι η είσοδος σε αυτό ανανεώνεται με νέο κατώφλι⁷¹⁶. Ως μεμονωμένη σταθερή κατασκευή του ανακαινισμένου ιερού σημειώνεται χονδροειδές κυκλικό αγγείο, μεγάλων διαστάσεων (μέγιστη σωζόμενη διάμετρος 0,75μ.) αλλά χαμηλού ύψους (0,10μ.), πιθανότατα κάδος⁷¹⁷, που είχε τοποθετηθεί επί του δαπέδου στη ΒΑ γωνία του δωματίου πλησίον της εισόδου, η οποία είχε περιοριστεί στο άνοιγμά της. Στρώμα καύσης με στάχτες και πολύ μικρά κομμάτια από καμένα ξύλα κάλυπτε συνολικά τον κάδο («...επ' αυτού δε ευρέθη τέφρα,

⁷¹¹ Μυλωνάς 1972, 25, 38, Shelton 2006:προσωπ. σχόλιο σε Lupack 2008b, 478 & K. Shelton (forthc.), *WBM 14: Tsountas House*.

⁷¹² Μυλωνάς 1977, 21 & 1983, 136.

⁷¹³ Wace 1951, 255.

⁷¹⁴ French 1981, 44, Albers 1994, 24.

⁷¹⁵ Μυλωνάς 1983, 135.

⁷¹⁶ Whittaker 1997, 167. Ο Wardle (σημειώνοντας K. Shelton) αναφέρει πως η είσοδος στο όπισθεν δωμάτιο του αδύτου είχε πλέον αποκλειστεί (Wardle 2015, 592).

⁷¹⁷ French 1981, 45.

μελανόν καμένο χόμα και μικροσκοπικά τμήματα ξυλανθράκων»⁷¹⁸), αλλά και το εσωτερικό του, καθώς στην περιγραφή του ο Μυλωνάς συμπληρώνει πως «το [εσωτερικό] δάπεδόν του το οποίον εκαλύπτετο αρχικώς υπό παχέος στρώματος πλέσιας ευρέθη πλήρες τέφρας και καμένων υλών. Προφανώς τούτο ως και τα τοιχώματα είχαν επανειλημμένως εκτεθή εις πυράν.»⁷¹⁹.

Ο κάδος ερμηνεύτηκε από τον Μυλωνά ως βόθρος για την απόθεση της τέφρας των θυσιών συνδεόμενος πιθανότατα και με σπονδές⁷²⁰, ενώ η Lupack βάσει των ανασκαφικών στοιχείων έκανε λόγο για ελλειψοειδή εστία, υπό τη μορφή πήλινου δακτυλίου ενισχυμένου στο περιμετρικό τοίχωμα με θραύσματα χονδροειδούς αγγείου, επισημαίνοντας παράλληλα την πιθανή αντικατάσταση της προγενέστερης πεταλόσχημης εξέδρας με τη νέα αυτή κατασκευή⁷²¹. Οι ενδείξεις αναφορικά με τον ευμεγέθη κάδο, τόσο από την τεχνική κατασκευής όσο και από τη σύσταση της εσωτερικής πλήρωσης, συνιστούν στοιχεία που υποβοηθούν την ερμηνεία του ως “σταθερή” κατασκευή με τη λειτουργία εστίας. Το άναμμα πυράς συμβαδίζει με τα παχιά τοιχώματα και την επίστρωση του πυθμένα με παχύ στρώμα πλέσιας, για την ένταση της οποίας θα πρέπει, ωστόσο, να δεχθούμε περιορισμένη κλίμακα ή ακόμη και διάρκεια. Ενισχυτικό στοιχείο για την χρήση του κάδου ως εστία, συνιστά επίσης η τοποθέτησή του πολύ κοντά στην είσοδο του δωματίου, επί της παρατήρησης δηλαδή πως η χρήση φωτιάς εντός στεγασμένου χώρου προϋποθέτει φροντίδα για τη ρύθμιση/κυκλοφορία του αέρα στην άμεση περιοχή. Παράλληλα, η επιλογή του χωρικού σημείου σχετίζεται άμεσα με την κατασκευή του μεγάλου υπαίθριου βωμού στη ΒΑ γωνία του υπαίθριου χώρου βόρεια του Ιερού, ο οποίος εκτείνεται μέχρι το όριο του δακτυλίου-κάδου. Από το εσωτερικό του Ιερού Γ2, το οποίο λειτούργησε έως τα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, δεν σημειώνονται κινητά ευρήματα⁷²². [εικ.67]

Επιπρόσθετο και χαρακτηριστικό στοιχείο της τρίτης φάσης του Ιερού συνιστά η ίδρυση σταθερής κατασκευής εξωτερικά του Δωματίου Γ2, στον αύλειο χώρο έμπροσθεν αυτού. Η τελετουργική δραστηριότητα εξωτερικά του ιερού συνδέεται με μεγάλη ορθογώνια εξέδρα (διαστάσεων 2,50Χ1,10Χ0,30μ.), αποτελούμενη από δύο διακριτά κατασκευαστικά τμήματα εφαιπόμενα

⁷¹⁸ Μυλωνάς 1977, 41.

⁷¹⁹ Μυλωνάς 1973, 155. Ο Μυλωνάς μας πληροφορεί πως ο δακτύλιος-κάδος είχε αρχικώς επισημανθεί από τον Τσουντα και ακολούθως από τον Wace, ενώ σημειώνει πως το 1971, όταν ο ίδιος ανέλαβε τον εκ νέου καθαρισμό του δωματίου και τη συνέχιση της ανασκαφής, «...it still contained ashes and burned matter.» (Mylonas 1982, 314).

⁷²⁰ Μυλωνάς 1977, 40-41.

⁷²¹ Lupack 2008a, 140.

⁷²² French 1981, 45, Albers 1994, 25.

μεταξύ τους, η οποία ερμηνεύτηκε με τη λειτουργία βωμού⁷²³. Το πρώτο τμήμα (1,55X1,15μ.) συνιστά χωματινή εξέδρα κατασκευασμένη από μικρούς λίθους και πακτωμένα θραύσματα αγγείων, επιχρισμένη συνολικά με τρεις στρώσεις εξαιρετικής ποιότητας ασβεστοκονιάματος (μικρό τμήμα του οποίου διασώζεται), στα ανατολικά της οποίας εφάπτεται σειρά δύο μεγάλων πωρολίθων, υπερυψωμένων κατά 0,07μ. σε σχέση με τη χωματινή εξέδρα, στην επιφάνεια των οποίων είχαν ανοιχτεί μικρών διαστάσεων τώρμιοι ποικίλων διαστάσεων. Τρίτος πωρολίθος πιθανόν συνέχιζε προς νότον (λοξή τομή του δεύτερου σωζόμενου πωρολίθου)⁷²⁴. Στο ΝΔ άκρο του χωματινού και επιχρισμένου τμήματος του τετράπλευρου βωμού εντοπίστηκε κοιλότητα διαμέτρου 0,24μ πληρωμένη με στάχτες και τμήματα καμένων μικρών οστών, καθώς και λιγοστά θραύσματα άβαφων αγγείων⁷²⁵. Δεν αναφέρονται κινητά ευρήματα από την άμεση περιοχή της υπαίθριας εξέδρας-βωμού, η οποία λειτούργησε έως τα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου⁷²⁶. Ο επιβλητικός βωμός τοποθετημένος στον άξονα της εισόδου του Ιερού Γ2, σε άμεση συσχέτιση με τον εσωτερικό κάδο, και, ταυτοχρόνως, στην απόληξη της Πομπική οδού, δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης για τη σημασία του στις επιτελούμενες ιεροπραξίες. [εικ.68]

iii) «Οικία Τσούντα»

Η Οικία Τσούντα εντοπίζεται στο μεσαίο και στο κατώτερο άνηδρο του Θρησκευτικού Κέντρου, στα ΝΔ του Ιερού Γ με το οποίο επικοινωνεί, και συνιστά κτηριακό συγκρότημα αποτελούμενο από δύο πτέρυγες. Οι δύο πτέρυγες οικοδομήθηκαν σε δύο ανισοϋπή γειτονικά άνηδρα (με υψομετρική διαφορά 2,80μ.), συνιστώντας ένα ισόγειο χώρο με ένα κυρίως δωμάτιο και δύο μικρότερα (Α πτέρυγα), και ένα υπόγειο τμήμα με τρεις διαμορφωμένους χώρους και εσωτερικό διάδρομο (Δ πτέρυγα). Οι πτέρυγες αυτές επικοινωνούν επίσης προς τα βόρεια και δυτικά με τη μεγάλη αυλή που σχηματίζεται ανάμεσα στο εν λόγω κτήριο, τον Ναό και το Κτήριο της Τοιχογραφίας⁷²⁷. [εικ.65]

Η ανέγερση του κτηρίου χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο, ενώ η παύση της λειτουργίας του τοποθετείται στα τέλη της ακόλουθης ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου⁷²⁸. Μικρής κλίμακας μετασκευές εμφανίζονται κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, καμία εκ των οποίων δεν επηρέασε ή άλλαξε την πρωταρχική

⁷²³ Μυλωνάς 1972, 21-22 & 1977, 41, French 2002, 87. Σύμφωνα με τον Μυλωνά, πρόκειται περί βωμού «...με πρόθυριν και τράπεζαν ίσως...» (Μυλωνάς 1973, 155).

⁷²⁴ Μυλωνάς 1977, 22, 41.

⁷²⁵ Μυλωνάς 1973, 155 & 1977, 22 & 1983, 137, Mylonas 1982, 314.

⁷²⁶ Μυλωνάς 1972, 21-22, French 1981, 45, Albers 1994, 25.

⁷²⁷ Τσούντας 1888α, 75-77, Μυλωνάς 1976, 91 & 1983, 138-140, Hiesel 1990, 126.

⁷²⁸ Μυλωνάς 1983, 140.

λειτουργία του συγκροτήματος, η οποία σχετίζεται πιθανότατα με οικιστική και αποθηκευτική δραστηριότητα, άμεσα συνδεδεμένη με το ιερατείο και τη φύλαξη αντικειμένων που συνδέονταν με τη λατρεία, όπως πρότεινε ο Wace⁷²⁹. Από την περιοχή της Οικίας Τσουντα προέρχεται το θραύσμα τοιχογραφικής παράστασης ονοκέφαλων δαιμόνων με ανάφορο στους ώμους⁷³⁰.

Στο εσωτερικό του κυρίως δωματίου της ανώτερης Α πτέρυγας αποκαλύφθηκε κεντρική ορθογώνια πήλινη κατασκευή-εστία, δύο πίθοι *in situ* στο βάθος του δωματίου, και άμορφοι όγκοι λιωμένου μολύβδου σε όλη την έκταση του δαπέδου. Το τελευταίο στοιχείο ερμηνεύτηκε ως προερχόμενο από σύνολο αποθηκευμένων μολύβδινων αγγείων, σημαντικής ποσότητας ή σημαντικού μεγέθους, τα οποία καταστράφηκαν εξαιτίας μεγάλης πυρκαγιάς⁷³¹. Μολύβδινο σκεύος διαμέτρου 0,70μ. εντοπίστηκε επίσης στην περιοχή του πιθανότατα στεγασμένου Διάδρομου 4⁷³², ο οποίος προχωρεί κατά μήκος του Μεγάρου στο ανώτερο άνηδρο, στα υπόγεια δωμάτια του οποίου βρέθηκαν ποσότητες κατεργασμένου και ημικατεργασμένου ελεφαντόδοντος, καθώς και αντικείμενα θρησκευτικού χαρακτήρα, αποθηκευμένος δηλαδή τελετουργικός εξοπλισμός. Όσον αφορά τη Δ υπόγεια πτέρυγα της Οικίας Τσουντα, αναφέρονται δύο πίθοι στερεωμένοι στο δάπεδο του μεσαίου ορθογώνιου χώρου, καθώς και του προθαλάμου στο νοτιότερο τμήμα.

Στο έμπροσθεν τμήμα της ανώτερης, ισόγειας, Α πτέρυγας διαμορφώνεται υπαίθριος, πιθανότατα, ορθογώνιος χώρος, ο οποίος εξυπηρετούσε την είσοδο στα δωμάτια που εντοπίζονται στο βάθος της ίδιας πτέρυγας, ενώ η εύρεση βάσης κίονα προς το ΒΔ άκρο του χώρου αυτού συνδέεται πιθανόν με την ύπαρξη ενός είδους πρόπυλου⁷³³. Αν και η έλλειψη σταθερής κατασκευής και άλλων ευρημάτων από την έκταση του χώρου αυτού δεν προσδίδουν περαιτέρω στοιχεία για την εξακρίβωση της λειτουργίας του, στην είσοδο προς τον αύλειο αυτόν χώρο εντοπίζεται το μοναδικό, άμεσα συνδεδεμένο με την τέλεση λατρείας, στοιχείο. Πρόκειται συγκεκριμένα, για λεκανοειδές βύθισμα (διαμέτρου 0,40μ.) που είχε πληρωθεί με τέφρα, απανθρακωμένα ξύλα και λιγυστά οστά ζώων, και είχε καλυφθεί με δύο λίθινες πλάκες, οι οποίες διατηρούσαν κεντρική οπή⁷³⁴. Στις ανασκαφικές αναφορές του 1886 δεν αναφέρονται επιπρόσθετα στοιχεία για τη σύνθεση της εσωτερικής επίχωσης του λάκκου ή την κατάσταση εμφάνισης και διατήρησης των οστών.

⁷²⁹ Wace 1951, 255, French 2002, 87, Wardle 2015, 584, 592.

⁷³⁰ Μπουλώτης 2013, 91-92.

⁷³¹ Kilian 1992, 17, Albers 1994, 26-27, Krzyszkowska 1997, 146-147 & 2007, 51.

⁷³² Taylour 1962, 44.

⁷³³ Μυλωνάς 1983, 140, Albers 1994, 29.

⁷³⁴ Τσουντας 1888α, 75, Μυλωνάς 1977, 22 & 1983, 140.

Ο καλυμμένος λάκκος έχει χαρακτηριστεί από τον Τσουντα ως «βόθρος προς θυσίας»⁷³⁵. Μετά την τελική καταστροφή, κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, η περιοχή καλύφθηκε από οικιστικά κτήρια⁷³⁶.

iv) Ανάλυση (Ιερού Γ)

Τα πρώτα αξιολογήσιμα στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας στο Ιερό Γ προκύπτουν από την ΥΕ ΙΙΙΒ1 περίοδο και εξής, με τη διαμόρφωση του πεταλόσχημου βωμού ως κέντρο εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος στο εσωτερικό του δωματίου Γ1. Τα δύο από τα τρία επιμέρους τμήματα του σύνθετου αυτού βωμού (ο δακτύλιος που ορίζει το κυκλικό βύθισμα και το στερεωμένο στο έδαφος στόμιο αγγείου), από κοινού με τα κινητά ευρήματα γύρω από αυτόν, καθιστούν σαφή την χρήση του για την τέλεση σπονδών. Παρόλα αυτά, η ουσιαστικά δυσανάγνωστη λειτουργία του κυκλικού δακτυλίου με το βύθισμα, σε συνδυασμό με την εμφάνιση ενός σύνθετου βωμού, θα μπορούσε ενδεχομένως να υποδηλώνει μία εξίσου σύνθετη λειτουργία για το επιμέρους αυτό κατασκευαστικό στοιχείο, σχετική με την παράλληλη χρήση του για παρουσίαση/απόθεση στέρεων υλικών, μεταξύ των οποίων η συσσώρευση τέφρας. Ενισχυτικό στοιχείο της παραπάνω υπόθεσης δύναται αναλογικά να θεωρηθεί η πιθανή αντικατάσταση του πεταλόσχημου σύνθετου βωμού κατά την επόμενη φάση λειτουργίας του Ιερού (Γ2) από τον κάδο-εστία με τη διατηρημένη στο εσωτερικό του τέφρα, υποδεικνύοντας τη συνέχιση στους τρόπους ανάδειξης και συμμετοχής της έμπυρης τελετουργικής διαχείρισης στο λατρευτικό περιβάλλον του ιερού.

Όσον αφορά το κυρίως τμήμα του σύνθετου βωμού, το πεταλόσχημο δηλαδή και ελαφρώς κοίλο κομμάτι, τα μη ισχυρά ίχνη καύσης που εντοπίστηκαν στην επιφάνειά του και δεν οφείλονται, σύμφωνα με την πρόσφατη επανεξέταση, στην χρήση του, αποδυναμώνουν με τον τρόπο αυτό τη σύνδεση με την περιμετρική της εξέδρας λιπαρή στρώση στάχτης. Η εν προκειμένω στρώση, αν και σημειώνεται ξεχωριστά στις ανασκαφικές αναφορές, απομονώνεται δηλαδή σε σύγκριση με την συνολική επίχωση που κάλυπτε το δάπεδο, ανήκει πιθανόν και αυτή στο στρώμα καταστροφής του δωματίου. Σε κάθε περίπτωση, οι λιπαρές στρώσεις, που υποδεικνύουν ισχυρό βαθμό καύσης, δεν συνάδουν με την εμφάνιση των ελαφρών ιχνών πυράς στην επιφάνεια του πεταλόσχημου βωμού. Αναφορικά με την δεύτερη προέκταση του βωμού, το ημικυλινδρικό δηλαδή έξαρμα, πέραν του γεγονότος ότι είναι τοποθετημένο συμμετρικά του κυκλικού δακτυλίου με το βύθισμα και αντιπαραβάλλεται με αυτό, τουλάχιστον τεχνικά (ως έξαρμα-βύθισμα),

⁷³⁵ Τσουντας 1888α, 75.

⁷³⁶ French 2002, 87.

κανένα στοιχείο δεν υποβοηθά ουσιαστικά στη διευκρίνιση της λειτουργίας του, πλην του ότι συνιστούσε τμήμα βωμού κατά πάσα πιθανότητα κυριαρχικά προορισμένου για σπονδικές ιεροπραξίες.

Στο εσωτερικό περιβάλλον του επακόλουθου ΥΕ ΠΙΒ2 Ιερού Γ2 η μεμονωμένη ύπαρξη του σταθερού κάδου επικεντρώνει με βεβαιότητα την προσοχή σε αυτόν, αλλά, ταυτόχρονα, εξαιτίας της θέσης του, και στην είσοδο/έξοδο του δωματίου και τον προκείμενο αέλιος χώρο. Το στρώμα τέφρας στο εσωτερικό του κάδου από κοινού με τη στρώση στάχτης, καμένου χώματος και πολύ μικρών, προφανώς διαλυμένων, τμημάτων απανθρακωμένου ξύλου που τον κάλυπταν, φαίνεται πως αφορούν στην χρήση της κατασκευής και όχι στις συνθήκες καταστροφής του ιερού, λαμβάνοντας υπόψη την παρατήρηση του ανασκαφέα επί της επανειλημμένης έκθεσης των τοιχωμάτων του σε πυρά. Ακόμα και αν υφίσταται το ενδεχόμενο η επιφανειακή στρώση με τα μικρά κάρβουνα να προέρχεται από τα κατάλοιπα καταστροφής του δωματίου, είναι δύσκολο να μη συσχετιστεί και η στρώση αυτή με το καθαρό (χωρίς πρόσμιξη άλλων καμένων προϊόντων) στρώμα τέφρας από το εσωτερικό του κάδου, στοιχείο που οδήγησε και τον Μυλωνά στην ερμηνεία της κατασκευής ως υποδοχέα τέφρας θυσιών. Υπό το πρίσμα αυτό, οι ξυλάνθρακες στο ανώτερο τμήμα της στρώσης θα μπορούσαν να αφορούν είτε στο καύσιμο υλικό για το άναμμα της πυράς, είτε σε άλλο πλήρως καμένο φυτικό-φυσικό υλικό.

Αν και η έλλειψη κινητών ευρημάτων που να σχετίζονται με δραστηριότητες κατανάλωσης επιτείνει τον προβληματισμό αναφορικά με την εξακρίβωση της λειτουργίας του κάδου-εστίας εντός του τελετουργικού περιβάλλοντος του Ιερού Γ2, αναδεικνύεται παρόλα αυτά η έμφαση στη χρήση του στοιχείου της φωτιάς στη στις τελετουργικές δραστηριότητες εντός και εκτός του ιερού. Σε σύγκριση, μάλιστα, με τον προγενέστερο πεταλόσχημο βωμό, η δραστηριότητα αυτή παρουσιάζεται εμφατικώς ισχυροποιημένη. Συμπερασματικά, ο ΥΕ ΠΙΒ2 σταθερός κάδος-εστία, που εντοπίζεται στη ΒΑ γωνία και ευθύς αμέσως στο εσωτερικό της εισόδου του Ιερού Γ2, αποτελεί σημείο εστίασης στο υποκείμενο τελετουργικό περιβάλλον, και υπογραμμίζει την επιλογή της συγκεντρωτικής φύλαξης των καταλοίπων πυράς ή της απόθεσης αυτών, πράξεις που θα πρέπει να δεχθούμε εξίσου ως φέρουσες τελετουργική πρόθεση.

Ακόμη περισσότερο προβάλλεται το δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο του ΥΕ ΠΙΒ2 Ιερού Γ2, που αφορά στην ίδρυση ευμεγέθους βωμού στο εξωτερικό περιβάλλον του, συγκεκριμένα στην αυλή μπροστά από αυτό, και ακριβώς

στα αριστερά της εισόδου του⁷³⁷. Η εξέδρα-βωμός δεν εμφανίζει ίχνη καύσης στην επιφάνειά της (στο μεγαλύτερων διαστάσεων χρωμάτινο τμήμα της), κρίνοντας, ωστόσο, από το γεγονός πως το τριπλό επίχρισμα ασβεστοκονιάματος που την κάλυπτε διασώζεται σε πολύ μικρό τμήμα⁷³⁸, το ενδεχόμενο να διέθετε ίχνη καύσης δεν δύναται να αποκλειστεί⁷³⁹. Η παρατήρηση πάντως για την εξαιρετική ποιότητα του εν λόγω κονιάματος, προσανατολίζει στην χρήση φορητού εξοπλισμού, ενώ η χρήση πυράς υπονοείται από το υλικό πλήρωσης της καθορισμένης κοιλότητας στη γωνία του βωμού, η οποία διατηρούσε τέφρα και καμένα οστά μικρών ζώων. Εκλαμβάνοντας τη δράση αυτή ως συμβολική πράξη αφιέρωσης επί του βωμού, παρατηρείται σε πρώτη ανάγνωση η έμμεση σύνδεση της υπαίθριας λατρευτικής κατασκευής του Ιερού Γ2 με τη χρήση τελετουργικής πυράς.

Εάν η συμβολική πράξη φύλαξης λιγοστής τέφρας και μικρού ποσοστού καμένων -βάσει μακροσκοπικής εξέτασης- οστών συνιστά ακριβή παρατήρηση της εκτελούμενης θρησκευτικής δραστηριότητας, οι σχετικές ιεροτελεστίες αφορούν στην τέλεση αιματηρών θυσιών και, ενδεχομένως, στην παράλληλη επιτέλεση έμπυρης προσφοράς, και ως εκ τούτου στην ύπαρξη διακριτών σταδίων στην συνθετική προφανώς διαδικασία που ακολουθούσαν οι λατρευτικές πρακτικές. Η τελετουργική καύση των οστών συνιστά στοιχείο που μπορεί να επιβεβαιωθεί από την εργαστηριακή ανάλυση του οστεολογικού υλικού, μελέτη η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη αναφορικά με το σύνολο του οστεολογικού υλικού από ολόκληρη την έκταση που καλύπτει το Θρησκευτικό Κέντρο. Πέραν τούτου, το ερώτημα εάν η συγκεκριμένη ιεροπραξία συνιστά το αποτέλεσμα συστηματικά εκτελούμενης τελετουργικής δραστηριότητας ή αφορά άπαξ γενόμενη πράξη, ιδρυτικής για παράδειγμα φύσης με τη συμβολική σημασία της (πρωταρχικής) καθιέρωσης του βωμού, δεν δύναται να απαντηθεί. Ωστόσο, η διατήρηση στάχτης και καμένων οστών ως οπτική συμβολική υπενθύμιση της ιερότητας του τόπου, που προκύπτει από τις συσχετιζόμενες λατρευτικές πρακτικές, θα μπορούσε να συνδεθεί με παρόμοια πρακτική διατήρησης τέφρας στην εσωτερική εστία-κάδο του ιερού. Στο πεδίο της οπτικοποίησης και των σύνθετων ιεροτελεστιών εντάσσεται, επίσης, η στερέωση και επίδειξη λατρευτικού αντικειμένου ή/και τελετουργικού σκεύους στο εναπομείναν λίθινο τμήμα (πωρόλιθοι) του υπαίθριου τετράπλευρου, και εξίσου σύνθετου, βωμού.

⁷³⁷ French 2002, 97.

⁷³⁸ Μυλωνάς 1973, πιν.189 α, β.

⁷³⁹ Σε αναλογία με την επισήμανση του Maran, σχετικά με τις ΥΕ ΙΙΙΓ επιστρωμένες με πηλοκονίαμα εστίες στην ΒΑ Κάτω Πόλη της Τίρυνθας, «...(στις εστίες), τα αποτελέσματα της φωτιάς ήταν εμφανή μονάχα όπου η λεπτή στρώση πηλοκονιάματος είχε διασωθεί...(και)... συνήθως, καμία επίπτωση της φωτιάς δεν αναγνωριζόταν στο στρωτό επίπεδο οστράκων κάτω από τη στρώση αυτή του πηλοκονιάματος» (Maran 2012, 127, υποσημ.13).

Σε λειτουργικό επίπεδο, το κατά χώραν σημείο τέλεσης αιματηρών και έμπυρων θυσιών θα μπορούσε να είναι οποιαδήποτε από τις δύο σταθερές κατασκευές που απαρτίζουν τα σημεία λατρευτικής εστίασης του Ιερού Γ2. Η τοποθέτηση της εξέδρας-βωμού στον άξονα της εισόδου του ιερού αλλά και στον άξονα του μεγάλου κάδου στην εσωτερική ΒΑ γωνία του, σε άμεση σχεδόν γειννίαση μεταξύ τους, φανερώνει πως το κέντρο εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος συγκεντρώνεται από κοινού στα δύο αυτά σημεία. Εφόσον θεωρήσουμε τα δύο αυτά σταθερά στοιχεία ως άμεσα και λειτουργικά συνδεδεμένα, η συσχέτιση αυτή θα μπορούσε, εύλογα, να αντικατοπτρίζεται σε διαφορετικά εκτελεστικά στάδια των επιτελούμενων λατρευτικών πρακτικών.

Οι ακριβείς λόγοι μεταφοράς της λατρευτικής δραστηριότητας σε εξωτερικό σημείο συνδέονται, πιθανότατα, με την κατάργηση του υπαίθριου κυκλικού βωμού στην αυλή του κατώτερου ανδρήρου του Θρησκευτικού Κέντρου⁷⁴⁰, η ανάγκη, πάντως, ίδρυσης λατρευτικής κατασκευής στον υπαίθριο χώρο του ανώτερου ανδρήρου, μπροστά από το Ιερό Γ2, εκφράζεται υλικά με μνημειακό τρόπο. Η μεταφορά αυτή συμβαδίζει με τη μνημειακή αναδιαμόρφωση της Πομπικής Οδού, διεργασία που συνιστά αφενός εμφατικότερη δήλωση της ανακτορικής πρόθεσης σύνδεσης με τη σφαίρα της θρησκείας, αλλά, ταυτόχρονα, παγίωση των διαδικασιών που είχαν ξεκινήσει στην προηγούμενη φάση. Η τέλεση πομπών από και προς το κεντρικό Μέγαρο των Μυκηνών κατέληγε στο σημείο της υπαίθριας εξέδρας-βωμού του Ιερού Γ2⁷⁴¹, σε συμφωνία με τη θεματική της τοιχογραφίας στο διαμορφωμένο τμήμα εξωτερικά της θύρας της Πομπικής οδού, διευρύνοντας με τον τρόπο αυτό την αξία και θέση του υπαίθριου βωμού στη λατρευτική δραστηριότητα του αναδυόμενου θρησκευτικού τοπίου.

Η μεταφορά της θρησκευτικής δραστηριότητας σε υπαίθριο σημείο εκφράζει και συμβαδίζει με τη δυνατότητα παρακολούθησης και συμμετοχής στα λατρευτικά δρώμενα μεγαλύτερου αριθμού ατόμων, κριτήριο που πιθανόν συνδιαμόρφωσε την πρόθεση ίδρυσης του βωμού στην αυλή. Παρόλα αυτά, οι μικρές διαστάσεις της αυλής, ακόμη μικρότερες τώρα με την ίδρυση της εξέδρας-βωμού, υποδεικνύουν παράλληλα περιορισμένης έκτασης επιλεκτική συμμετοχή, τουλάχιστον όσον αφορά το σημείο εγγύτερα του βωμού και του

⁷⁴⁰ Η μεγάλη αυλή που διαμορφώνεται στο κατώτερο επίπεδο του Θρησκευτικού Κέντρου φαίνεται πως κυριαρχεί ως κέντρο εστίασης της θρησκευτικής δραστηριότητας σε εξωτερικό χώρο, έως τις αρχές ή τα μέσα της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, ενώ, με την πρόταση της French για την ύπαρξη δυτικής πόλης, η συγκεκριμένη αυλή εκλαμβάνεται επιπλέον ως είσοδος στο Θρησκευτικό Κέντρο από την Κάτω Πόλη των Μυκηνών (Siennicka 2015, 367, French – Taylour 2007, iv, 10).

⁷⁴¹ Μυλωνάς 1973, 155, French 2002, 97.

Ιερού Γ, το εσωτερικό, ωστόσο, του οποίου εμφανίζεται «κενό». Παράλληλα, η διαμόρφωση της Πομπικής οδού με θύρα και τοιχογράφηση ενδυναμώνει και επιβεβαιώνει τα ενεργά κριτήρια της επιλεκτικότητας, εκλεκτικότητας και επισημοποίησης, εκφράζοντας τον –με βεβαιότητα– ανακτορικό προσανατολισμό του Ιερού Γ και των επιτελούμενων σε αυτό λατρευτικών πρακτικών.

Αναφορικά με την χρήση της τελετουργικής πυράς και την τελετουργική σκοπιμότητα πίσω από την πρακτική διατήρησης τέφρας, χαρακτηριστική αναδεικνύεται επιπρόσθετα η περίπτωση του προσεγμένου λάκκου στην είσοδο της αυλής του ισογείου της Οικίας Τσουντα. Το τελετουργικό στοιχείο όσον αφορά τον λάκκο/αποθήκη εγκύπτει, και για την περίπτωση αυτή, στον τύπο της δομημένης εναπόθεσης καταλοίπων από αιματηρή θυσία με τη συνοδευτική χρήση του στοιχείου της φωτιάς. Ωστόσο, κανένα στοιχείο δεν προστίθεται για τη στήριξη της υπόθεσης αφενός περί άπασς γενόμενης πράξης ή επαναλαμβανόμενης δράσης, αφετέρου για την πιθανότητα τέλεσης σπονδών (οπή), τη συνοδεία ιερού γεύματος, ή το ενδεχόμενο εμφάνισης καμένων οστών είτε και άλλων καμένων προϊόντων μέσα στο στρώμα της διατηρηθείσας τέφρας. Η τελετουργική δραστηριότητα στο εν λόγω χωρικό σημείο συνδέεται, ίσως, με ιδρυτικές διαδικασίες, σηματοδοτώντας την είσοδο στην Α άνω πτέρυγα της Οικίας Τσουντα, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα την πρακτική φροντισμένων αποθέσεων ως στοιχείο δημιουργίας, κατοχύρωσης ή και διατήρησης της ιερής ιδιότητας και κατάστασης ενός χώρου, μέσω της επιτέλεσης (συγκεκριμένων) λατρευτικών πράξεων.

Οι μόνιμες αποθηκευτικές εγκαταστάσεις μεγάλης χωρητικότητας και στις δύο πτέρυγες της Οικίας Τσουντα φαίνεται πως κάλυπταν πλήρως τις οικιστικές ανάγκες του ιερατείου αλλά και τις ευρύτερες ανάγκες για την άσκηση της λατρείας στους ιερούς χώρους του Θρησκευτικού Κέντρου. Σύμφωνα με την Albers, οι συνδεόμενες εργαστηριακές δραστηριότητες που υποδεικνύονται από την συγκέντρωση των σχετικών στοιχείων (ακατέργαστες και ημικατεργασμένες πολύτιμες πρώτες ύλες, μήτρες και εργαλεία) σε επιμέρους σημεία εντός της εκτάσεως του Θρησκευτικού Κέντρου, εντός θρησκευτικού δηλαδή περιβάλλοντος, εκφράζουν αφενός την ανάμιξη του ιερατείου σε τέτοιου είδους δραστηριότητες, και αφετέρου την πρόθεση κατοχύρωσης της θεϊκής προστασίας επί του συνόλου των σχετικών δράσεων. Η τελετουργική σκοπιμότητα πίσω από την επεξεργασία και φύλαξη πολύτιμων υλικών και αντικειμένων συμβαδίζει τόσο με την τελετουργική χρησιμοποίησή τους όσο

και με την «θεϊκή» ανάμιξη στην προστασία των συγκεκριμένων τεχνών, ίσως και με τη συσχέτιση αυτών με συγκεκριμένη θεότητα⁷⁴².

υ)Μέγαρο/Δωμάτιο 2

Το Μέγαρο εντοπίζεται στο μεσαίο άνηδρο του Θρησκευτικού Κέντρου, στην απόληξη του πιθανότατα στεγασμένου Διαδρόμου 4, αλλά και της Πομπικής οδού, με την οποία συνδέεται μέσω κλίμακας. Το κομβικό σημείο ίδρυσης του Μεγάρου, σε σχέση με τα υπόλοιπα κτήρια του θρησκευτικού συγκροτήματος, επιβεβαιώνεται από το γεγονός πως διαθέτει άμεση πρόσβαση στον αύλειο χώρο του διαμετρικά τοποθετημένου Ιερού Γ, καθώς και άμεση σύνδεση με το όμορο κτίσμα του Ναού, αλλά και την κεντρική αυλή στην όμορη προς νότο περιοχή. Η ίδρυση του Μεγάρου τοποθετείται στο πρώτο μισό του 13^{ου} αι.π.Χ., ενώ η λειτουργία του καλύπτει ολόκληρη την ΥΕ ΠΙΒ2 περίοδο, στα τέλη της οποίας καταστρέφεται ολοσχερώς από πυρκαγιά⁷⁴³. Η εκτενής ανοικοδόμηση της περιοχής κατά την ελληνιστική περίοδο έχει διαταράξει σε σημαντικό βαθμό τα στρώματα της ΥΕΧ, οδηγώντας ταυτόχρονα σε εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό στοιχείων αναφορικά με τις ακριβείς διαστάσεις και τη συνολική αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου⁷⁴⁴.

Βάσει του διαθέσιμου υλικού, πρόκειται για επίμηκες διώροφο κτίσμα με τρία διαμορφωμένα υπόγεια δωμάτια⁷⁴⁵ και μεγάλο ορθογώνιο κυρίως δωμάτιο με πρόδομο στον άνω όροφο (Δωμάτιο 2, διαστάσεων 10,5Χ5μ.), το μεγαλύτερο σε χωρητικότητα δωμάτιο εντός του Θρησκευτικού Κέντρου. Στο κέντρο του κυρίως Δωματίου 2 εντοπίστηκε σταθερή ορθογώνια πήλινη εστία, καλυμμένη με παχύ στρώμα τέφρας⁷⁴⁶, χωρίς την ύπαρξη συνευρημάτων. Η γενική

⁷⁴² Albers 2004, 123, 126, υποσημ.55. Για τη στενή σύνδεση εργαστηριακών περιοχών και ιερών χώρων, βλ. French 1981, 45 καθώς και French – Taylour 2007 (*WBM 13*), όπου αναλυτική παρουσίαση της λειτουργίας των βοηθητικών περιοχών του Θρησκευτικού Κέντρου, κατά κύριο λόγο της Περιοχής 36, που ερμηνεύτηκε ως σημείο αποθήκευσης και διανομής τελετουργικού εξοπλισμού. Πρβλ. επίσης Lupack 2008a, 144-150, όπου διεξοδική συζήτηση αναφορικά με τον χαρακτήρα των σχετικών ευρημάτων (προσφορές αλλά και πρακτική επί τόπου επεξεργασία αυτών), με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάμιξη του θρησκευτικού τομέα-προσωπικού, και την σχετικώς αυτόνομη συνολική διαχείριση, στις συγκεκριμένες «υψηλού επιπέδου» εργαστηριακές δραστηριότητες.

⁷⁴³ Taylour 1981, 12-13, 19, 40, French 1981, 43 fig.3, Whittaker 1997, 168, Darcque 2005, 109.

⁷⁴⁴ Albers 1994, 26-27.

⁷⁴⁵ Στα υπόγεια δωμάτια (δωμάτια I, II, III) αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός κοσμημάτων (γυάλινες χάντρες), ακατέργαστων, ημικατεργασμένων και κατεργασμένων πολύτιμων πρώτων υλών (χαυλιόδοντες αγριόχοιρου, κυνόδοντας υποπόταμου, αντικείμενα και τμήματα από ελεφαντόδοντο), καθώς και τμήματα άλλων ειδικού τύπου αντικειμένων από πολύτιμα υλικά (ημικατεργασμένο λίθινο αντικείμενο με ανάγλυφες σπείρες, αγγείο από αυγό στρουθοκάμηλου, τριποδικό τριβείο από ηφαιστειογενές πέτρωμα) (Taylour – Paradimitriou 1963, 83-84, Taylour 1981, 40, όπου αναφέρεται, επίσης, η εύρεση άφθονης κεραμικής).

⁷⁴⁶ Taylour 1981, 46.

απουσία κινητών ευρημάτων από το σύνολο του Δωματίου 2, σε συνδυασμό με το εκτεταμένο στρώμα καύσης που κάλυπτε το εσωτερικό του, αποδόθηκαν στις έντονες συνθήκες καταστροφής του κτηρίου από πυρκαγιά, συμπαρασύροντας στην εξήγηση αυτή το στρώμα τέφρας που κάλυπτε την ορθογώνια κεντρική εστία⁷⁴⁷. Η εύρεση θραύσματος τοιχογραφίας με παράσταση πομπής σε σημείο επάνω από το γέμισμα του όμορου Ναού αποδόθηκε στον διάκοσμο που πιθανότατα κάλυπτε τμήμα του Μεγάρου⁷⁴⁸. Η French σημειώνει επιπρόσθετα την εξαιρετικά προσεγμένη δόμηση της πρόσοψης στο σημείο της εισόδου του, καθώς και την ελληνιστική επανάχρηση πελεκητών πώρινων δόμων, που φαίνεται πως προέρχονται από το κτήριο του Μεγάρου, αρχιτεκτονικό στοιχείο που παραλληλίζει με την κατασκευαστική τεχνική του ανακτορικού κεντρικού μεγάρου⁷⁴⁹.

vi) Κτήριο των Ειδώλων («Ναός») ⁷⁵⁰

Η ανέγερση του Ναού πραγματοποιείται στο κατώτερο άνδηρο, η διαμόρφωση του οποίου απαιτούσε εκτεταμένη ισοπέδωση του φυσικού βράχου, δηλαδή οργανωμένο σχεδιασμό και συμμετοχή σημαντικού αριθμού εργατικού δυναμικού. Η ίδρυση του Ναού ανάγεται, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, στην ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο και σε προχωρημένη φάση αυτής, λόγω κυρίως της χωροταξικής ένταξης και επαφής του με ήδη ανεγερμένα κτίσματα στα Β-ΒΔ αυτού⁷⁵¹. Η εφαιπόμενη στον δυτικό τοίχο του Ναού Δίοδος 34, η οποία εξυπηρετούσε τη διέλευση στην περιοχή και εντοπίζεται ανάμεσα στο Ναό και το όμορο αυτό Κτήριο της Τοιχογραφίας, απέδωσε ασφαλή στοιχεία στρωματογραφικής ακολουθίας, αλλά ένα γενικό *terminus post quem* στην ΥΕΙΙΒ1 περίοδο⁷⁵².

Πρόκειται για ένα επίμηκες κτήριο συνολικών διαστάσεων 11,90Χ7,50μ. συγκροτούμενο από τέσσερις επιμέρους, διακριτούς, χώρους, τον προθάλαμο

⁷⁴⁷ Albers 1994, 26.

⁷⁴⁸ French 1981, 45.

⁷⁴⁹ French 1981, 44.

⁷⁵⁰ Η ονομασία «Κτήριο των Ειδώλων» δόθηκε από τον Μυλωνά, ενώ οι Βρετανοί ανασκαφείς στην τελική δημοσίευση του κτηρίου (*WBM 10*) διατηρούν την ονομασία «Ναός», από την πρωταρχική χρήση του όρου στη δημοσίευση της «Οικίας της Ακροπόλεως» (*WBM 1*). Η ανασκαφή του κτηρίου ολοκληρώθηκε το 1969 από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή, εκτός του τμήματος της Δ Εσοχής του προθαλάμου που ολοκλήρωσε ο Μυλωνάς, ενώ το δωμάτιο στα ΝΑ του προδόμου του Ναού είχε ανασκαφεί το 1886 από τον Τσούντα (Moore – Taylour 1999, 1).

⁷⁵¹ Ο Wardle επισημαίνει πως μία ύστερη χρονολόγηση θα μπορούσε να θεωρηθεί επισφαλής (Wardle 2015, 585). Στην τελική δημοσίευση του κτηρίου (*WBM 10, The Temple Complex*), αν και αναφέρονται τα τμήματα των δαπέδων που ανασκάφηκαν, σημειώνεται παράλληλα πως στις περισσότερες περιπτώσεις η στρώση των αρχικών δαπέδων βρισκόταν ευθύς επάνω στον φυσικό βράχο, με αποτέλεσμα την έλλειψη άμεσων στοιχείων χρονολόγησης (Moore – Taylour 1999, 1-3).

⁷⁵² French – Taylour 2007, 7.

ΧΙ, το κυρίως δωμάτιο 18, το υπερυψωμένο και προσβάσιμο με κλίμακα μικρό δωμάτιο 19 (στα ΒΑ του κυρίως δωματίου 18), και την τριγωνική Εσοχή/Κόγχη 18 (στη ΒΔ γωνία του κυρίως δωματίου 18). Η είσοδος, η οποία εντοπίζεται στο νότιο άκρο του κτίσματος και ήταν πιθανότατα διπλή, οδηγούσε έξω από το κτήριο σε διαμορφωμένη αυλή. Με την αυλή αυτή, στο εσωτερικό της οποίας εντοπίστηκε κυκλικός λιθόκτιστος βωμός, επικοινωνούν εξίσου το όμορο στα δυτικά του Ναού Κτήριο της Τοιχογραφίας, καθώς και η Οικία Τσουντα. Τα αρχαιολογικά στοιχεία πιστοποιούν δύο φάσεις λειτουργίας του Ναού, μία στην ΥΕ ΙΙΒ1 και μία στην ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο αντίστοιχα, η δεύτερη εκ των οποίων συνοδεύτηκε από ανακαίνιση, ανανεώσεις αλλά και καταργήσεις σταθερών κατασκευών και λειτουργικών χώρων. Οι καταργήσεις στη μετάβαση προς την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο αφορούν στο σφράγισμα του υπερυψωμένου μικρού δωματίου 19, με την τοποθέτηση στο εσωτερικό του του συνόλου σχεδόν του προγενέστερου τελετουργικού εξοπλισμού, ενώ την ίδια χρονική στιγμή υπολογίζεται και η αχρήστευση της Κόγχης 18⁷⁵³. [εικ.70]

Η είσοδος στον ορθογώνιο προθάλαμο ΧΙ του Ναού, ο οποίος λειτούργησε καθ' όλη τη διάρκεια χρήσης του χώρου, έως το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, εντοπίζεται στα ΒΑ της προσκείμενης αυλής και του υπαίθριου κυκλικού βωμού. Αν και η σημερινή εικόνα του προθαλάμου ΧΙ (διαστάσεων 3,2Χ4,4μ.) αφορά στην ΥΕ ΙΙΒ2 φάση λειτουργίας του, σύμφωνα με τα στοιχεία, παρά τον καθαρισμό και την ανακαίνιση του κτηρίου μετά την ενδιάμεση καταστροφή, οι σταθερές κατασκευές στο εσωτερικό του προθαλάμου δεν φαίνεται να μεταβλήθηκαν, και το επιστρωμένο με ασβεστοκονίαμα δάπεδο του δεν ανανεώθηκε. Τα λιγοστά κινητά ευρήματα από το εσωτερικό του προθαλάμου ΧΙ αφορούν αποκλειστικά στη δεύτερη περίοδο λειτουργίας του.

Ο προθάλαμος διαθέτει τέσσερις σταθερές κατασκευές, η αποσπασματική διατήρηση των οποίων δυσχεραίνει σε σημαντικό βαθμό την αποκατάσταση της μορφής τους και, συνεπακόλουθα, την εξακρίβωση της λειτουργίας τους. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για δύο μικρά και χαμηλά λίθινα θρανία κατά μήκος του ανατολικού και δυτικού τοίχου αντίστοιχα, εστία στο μέσον του ανατολικού τμήματος του δωματίου (σχεδόν στον άξονα της εισόδου), και λεκανοειδή κατασκευή στη ΒΔ γωνία, ακριβώς πριν την είσοδο στο κυρίως δωμάτιο⁷⁵⁴. Η κατασκευή που ερμηνεύτηκε ως εστία αποτελείται από δύο τμήματα συμπαγούς πηλού σε σχήμα πλίνθων τοποθετημένων σε σχήμα γωνίας, και δύο μικρούς λίθους στην απόληξη της μιας πλίνθου. Η ανοιχτή γωνία που σχηματίζεται, περιορισμένη μερικώς από τους δύο λίθους,

⁷⁵³ Moore – Taylour 1999, 1-3, 9-13, 17, 22-23.

⁷⁵⁴ Moore – Taylour 1999, 10-11.

αποκαλύφθηκε γεμάτη με σημαντική ποσότητα τέφρας, ενώ σε άμεση εγγύτητα με την εστία ανευρέθηκε ακέραιο μαγειρικό σκεύος, λεπτότεχνης κατασκευής⁷⁵⁵. Αναφορικά με τη σύσταση της τέφρας από την εστία του προθαλάμου δεν παρέχονται περαιτέρω προσδιοριστικές πληροφορίες⁷⁵⁶, ενώ, σύμφωνα με την Albers, η προέλευση του σχετικού στρώματος καύσης συνδέεται πιθανότατα με την εκτεταμένη τελική καταστροφή του κτηρίου από πυρκαγιά, και κατά συνέπεια όχι με τη λειτουργία της σταθερής κατασκευής⁷⁵⁷.

Τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα από το δάπεδο του προθαλάμου περιλαμβάνουν χονδροειδή/μαγειρικό αμφορέα πλησίον της λεκανόσχημης κατασκευής, μολύβδινο αγγείο μπροστά στη ΝΑ είσοδο, χάνδρα από φαγεντιανή, δύο λίθινους τριπήρες και απολεπίσματα οψιανού⁷⁵⁸. Δύο ακέραια αγγεία (μικρός αμφορέας και πολύ καλής ποιότητας γραπτός απιόσχημος πιθαμοφόρισκος) προέρχονται από τον στενόμακρο διάδρομο/κτιστή εσοχή στο δυτικό τμήμα του προθαλάμου, ο οποίος λειτουργούσε πιθανόν ως κλιμακοστάσιο αλλά και ως αποθηκευτικός χώρος⁷⁵⁹.

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, οι ενδείξεις από τον προθάλαμο του Ναού υποδηλώνουν την τελετουργική χρησιμοποίηση του στοιχείου της φωτιάς (εστία) από κοινού με την αντίστοιχη χρήση του υγρού στοιχείου (λεκανοειδή κατασκευή), ίσως για τελετουργικούς καθαρμούς, την προετοιμασία τροφής, καθώς και την περιορισμένης κλίμακας μεταφορά και αποθήκευση υγρών ή και στέρεων προϊόντων (ψευδόστομος αμφορέας, πιθαμοφόρισκος), χωρίς, ωστόσο, την παροχή σαφέστερης πληροφόρησης για το ακριβές περιεχόμενο των τελετουργικών δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στο τμήμα αυτό, πριν την είσοδο στο κυρίως δωμάτιο του Ναού⁷⁶⁰.

Οι δύο φάσεις λειτουργίας του κυρίως Δωματίου 18 του Ναού εμφανίζονται περισσότερο διακριτές, εξαιτίας της σφράγισης του μικρού Δωματίου 19 με το σύνολο του προϋπάρχοντος τελετουργικού εξοπλισμού, την αχρήστευση της κλίμακας που οδηγούσε σε αυτό, και την πιθανή παράλληλη παύση λειτουργίας της Κόγχης 18, με ανάλογο είδους πλήρωση. Τα επιχρίσματα ασβεστοκονιάματος και πηλοκονιάματος που κάλυπταν το δάπεδο, τους τοίχους αλλά και τις σταθερές κατασκευές στο εσωτερικό του Δωματίου 18

⁷⁵⁵ Moore – Taylour 1999, 10-11, fig.9, 31, 35, fig.18 (αρ. 69-510).

⁷⁵⁶ «...there was a great deal of ash.» (Moore – Taylour 1999, 11).

⁷⁵⁷ Albers 1994, 32.

⁷⁵⁸ Moore – Taylour 1999, 31. Το μολύβδινο αγγείο θεωρείται πως έπεσε εντός του Ναού από τα ανώτερα επίπεδα (Moore – Taylour 1999, 113).

⁷⁵⁹ Iakovidis – French 2003, 17.

⁷⁶⁰ Moore – Taylour 1999, 79, 82-83, 86, 115.

ανανεώθηκαν⁷⁶¹. Η επιμελημένη διαρρύθμιση του ιερού δωματίου περιλάμβανε το κτίσιμο δύο λίθινων βαθμιδωτών –με τρία επίπεδα αντιστοιχώς– εδράνων, τα οποία εφάπτονταν μεταξύ τους σχηματίζοντας γωνία. Το μεγαλύτερο σε μήκος βαθμιδωτό έδρανο εντοπίζεται απέναντι από την είσοδο στο δωμάτιο, κατά μήκος του βόρειου τοίχου, καλύπτοντας συνολικά την όψη του, ενώ το δεύτερο τριπλό έδρανο προχωρεί κατά μήκος τμήματος του δυτικού τοίχου. Στο ανατολικό άκρο του μεγαλύτερου βαθμιδωτού εδράνου αποκαλύφθηκε κατά χώραν ανθρωπόμορφο είδωλο μαζί με πήλινη τριποδική τράπεζα προσφορών, που ανήκουν στη δεύτερη φάση λειτουργίας του ιερού [εικ.71]. Η συνεχόμενη κατασκευή με τα βαθμιδωτά θρανία γωνιάζει επίσης στην ανατολική πλευρά με μονό, χαμηλό και πολύ στενό, θρανίο, το οποίο εφάπτεται στο τοίχιο που στήριζε την κλίμακα, η οποία οδηγούσε στο υπερυψωμένο μικρό Δωμάτιο 19 (υψομετρική διαφορά 1,75μ. σε σχέση με το δάπεδο του Δωματίου 18). Κατά μήκος του τοίχιου της κλίμακας και πέραν αυτού, καλύπτοντας συνολικά την ανατολική πλευρά του κυρίως δωματίου 18, εντοπίζονται τα σημεία στήριξης τριών κίωνων (κοιλότητα για τον βορειότερο κίονα, επίπεδοι λίθοι για τους υπόλοιπους δύο κίονες) ⁷⁶². Στο κέντρο του κυρίως δωματίου του Ναού υπήρχε χαμηλή πήλινη ορθογώνια εξέδρα, χωρίς ίχνη καύσης στην επιχρισμένη άνω επιφάνειά της, η οποία ανήκει στη δεύτερη φάση λειτουργίας του ιερού, αλλά είναι πολύ πιθανό αυτή να αντικατέστησε προγενέστερη κατασκευή ιδίου τύπου⁷⁶³.

Περισσότερα στοιχεία για τις τελούμενες λατρευτικές πρακτικές αναφορικά με την πρώτη φάση λειτουργίας του Ναού, αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του υπερυψωμένου μικρού Δωματίου 19 και της τριγωνικής Κόγχης/Εσοχής 18, όπου εντοπίσθηκε ο καταργημένος και σφραγισμένος εξοπλισμός του Ιερού. Η αρχική χρήση των δύο αυτών χώρων δε δύναται να εξακριβωθεί, ενώ, παράλληλα, αν και αποκαλύφθηκαν συνανήκοντα τμήματα ειδώλων στους δύο χώρους, η τριγωνική Κόγχη 18 δεν σφραγίστηκε όπως το δωμάτιο 19, με αποτέλεσμα να θεωρείται πιθανή η συνέχιση της χρήσης της στη διάρκεια της ΥΕ ΠΙΒ2 φάσης λειτουργίας του Ναού. Αντίθετα, η θύρα του Δωματίου 19 τοιχίστηκε και επικαλύφθηκε με κονίαμα, ενώ ο τελετουργικός εξοπλισμός συσσωρεύτηκε στο εσωτερικό χωρίς ιδιαίτερο σχεδιασμό⁷⁶⁴.

Τα κινητά ευρήματα από το εσωτερικό του Δωματίου 19 χαρακτηρίζονται για την ποικιλία και τον ειδικό χαρακτήρα τους [εικ.71]. Πρωτεύουσα θέση

⁷⁶¹ Moore – Taylour 1999, 22-23.

⁷⁶² Moore – Taylour 1999, 13.

⁷⁶³ Moore – Taylour 1999, 22.

⁷⁶⁴ Moore – Taylour 1999, 83.

κατέχουν τα πολυάριθμα τροχήλατα ανθρωπόμορφα είδωλα. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για είκοσι συνολικά είδωλα, τρία εκ των οποίων κατατάσσονται στην «ομάδα Α» απεικονίζοντας γυναικείες μορφές με περίτεχνη διακόσμηση (ένα σχεδόν ακέραιο και δύο αποσπασματικά), καθώς και δεκαεπτά μονόχρωμα είδωλα που συνιστούν την «ομάδα Β» (12 ακέραια, 5 αποσπασματικά), και είναι μεγαλύτερα σε ύψος σε σύγκριση με αυτά της «ομάδας Α». Πέραν των έκδηλων και διακριτών χειρονομιών τους, χαρακτηρίζονται για την παράδοση, ανοικεία ή και δύσμορφη όψη του προσώπου τους. Επίσης αποκαλύφθηκαν οχτώ μονόχρωμα ειδώλια φιδιών, ένα γυναικείο ειδώλιο τύπου Φ και ένα ανθρωπόμορφο αγγείο⁷⁶⁵. [εικ.73]

Το σχεδόν ακέραιο είδωλο γυναικείας μορφής τύπου Φ της ομάδας Α, σύμφωνα με την κατάταξη French, φέρει τα χέρια επάνω στο στήθος, είναι διακοσμημένο με παπύρους, περιδέραιο και άλλα κοσμήματα, και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ2/Β περίοδο, αποτελώντας πιθανότατα στυλιστική εξέλιξη της μορφής του ανθρωπόμορφου αγγείου (ΥΕ ΙΙΑ1/2 περίοδος). Από τα δύο αποσπασματικά σωζόμενα είδωλα της ίδιας ομάδας Α, το ένα ανήκει πιθανότατα στον τύπο Ψ, και διαθέτει ταινιωτή διακόσμηση στο σώμα. Τα δεκαεπτά μονόχρωμα είδωλα της ομάδας Β διακρίνονται βάσει των χαρακτηριστικών χειρονομιών σε τρεις κατηγορίες (ανυψωμένα άκρα, ένα ανυψωμένο και ένα ανυψωμένο-λυγισμένο άκρο, δύο ανυψωμένα και λυγισμένα μπροστά από το στήθος άκρα). Τα συσπειρωμένα ειδώλια φιδιών, τοποθετημένα πάνω σε συμφυή πήλινο δίσκο, είναι εξίσου μονόχρωμα και ομοιάζουν στη σύσταση του πηλού με τα ανθρωπόμορφα μονόχρωμα είδωλα της ομάδας Β⁷⁶⁶.

Το κλειστό σύνολο από το σφραγισμένο Δωμάτιο 19 περιλάμβανε επίσης 41 αγγεία, στην συντριπτική πλειοψηφία τους ανοικτά, λεπτότεχνα και άβαφα, καθώς και τέσσερα κλειστά αγγεία, τρεις τριποδικές τράπεζες προσφορών από άψητο πηλό (διαμέτρου 0,44μ.), τμήματα κάδου από άψητο πηλό (ο κάδος δεν διασώζεται αλλά ήταν αποτυπωμένος στα σχέδια των ανασκαφών), πολλά κοσμήματα και είδη καλλωπισμού (χάνδρες και περίτεχνα περιαιπτα από πολύτιμα υλικά, γυάλινα διακοσμημένα πλακίδια, σκαραβαίο εποχής φαραώ Αμένοφι ΙΙΙ, ελεφάντινο χτένι, χάλκινες περόνες, και χάλκινο δαχτυλίδι), τέσσερις σφραγιδόλιθους και δύο σφραγίσματα⁷⁶⁷. Τα περισσότερα από τα κοσμήματα και τα αντικείμενα αυτά βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο εσωτερικού άβαφου λεκανιδίου [εικ.74]. Οι πολυάριθμες, περίπου 200 στον αριθμό, χάνδρες από γυαλί, καρνεόλιο, ήλεκτρο, lapis lazuli και ορεία

⁷⁶⁵ Moore – Taylour 1999, 46-50.

⁷⁶⁶ Moore – Taylour 1999, 46-50, 63-66, 87-88.

⁷⁶⁷ Moore – Taylour 1999, 17-18, 32-34, 71.

κρύσταλλο έφεραν σημάδια φθοράς από τη χρήση. Πέρα από τις χάντρες και τα υπόλοιπα κοσμήματα και αντικείμενα, εντός του λεκανιδίου τοποθετήθηκε ελεφάντινο ειδώλιο καθιστής, πιθανότατα ανδρικής, μορφής. Οι εικονογραφήσεις των γυάλινων πλακιδίων (γυναικείες μορφές και φυτικά θέματα) θεωρούνται πως συνδέονται με πτυχές της λατρευόμενης θεότητας. Οι σφραγιδόλιθοι και τα σφραγίσματα φέρουν παραστάσεις αιγών, βοοειδούς, αλλά και γρύπα. Ημιτελής γυάλινος σφραγιδόλιθος εκλαμβάνεται ως απευθείας προσφορά συναφούς εξειδίκευσης εργαστηρίου, το οποίο πιθανότατα βρισκόταν σε άμεση εγγύτητα και συνδεόταν στενά με το Θρησκευτικό Κέντρο⁷⁶⁸.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των αγγείων συνιστούν οι δεκαεπτά κύλικες (εννέα εκ των οποίων ανήκουν στον τύπο με γωνιώδες περίγραμμα FS 267), ακολουθούν τα κύπελλα (εννέα στον αριθμό), τα λεκανίδια (τέσσερα στον αριθμό), ενώ εμφανίζεται μεμονωμένο αγγείο του φωλεόσχημου τύπου. Η ανάλυση οργανικών καταλοίπων από το εσωτερικό μίας κύλικας έδειξε πλήρωση με οίνο⁷⁶⁹. Το κεραμικό σύνολο συμπληρώνεται από δύο (ή τρεις) αργύρινες, θραύσματα ρυτού, δύο πώματα με κεντρική οπή, καθώς και δύο πύραυλα/σέσουλες (τύπου FS 312). Τα κλειστά αγγεία αφορούν σε γραπτή υδρία, αμφορέα, και μικύλλο ασκό⁷⁷⁰.

Στον «σφραγισμένο» τελετουργικό εξοπλισμό εντάσσονται λιγοστά σκεύη που διατηρούν ίχνη καύσης στις εσωτερικές επιφάνειες, τα οποία οφείλονται στη χρήση των σκευών, συνιστώντας με τον τρόπο αυτό έμμεσες αναφορές στη λειτουργία του στοιχείου της φωτιάς εντός τελετουργικού πλαισίου. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για μία κύλικα με γωνιώδες περίγραμμα (FS 267), τις δύο πήλινες σέσουλες-πύραυλα (FS 312), καθώς και μία τριποδική τράπεζα προσφορών με ανάλογα ίχνη καύσης στην άνω επιφάνεια⁷⁷¹ [εικ.72]. Στην τελική δημοσίευση του Ναού, οι ανασκαφείς και μελετητές συνδέουν την κύλικα με ίχνη καύσης στο εσωτερικό της με λειτουργίες φωτισμού⁷⁷², ενώ τα πύραυλα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν κατά πάσα πιθανότητα ως θυμιατήρια, δηλαδή «για την καύση θυμιάματος ή κάποια παρόμοια δραστηριότητα»⁷⁷³, μπορούν επίσης να συνδεθούν και με την χρηστική

⁷⁶⁸ Moore – Taylour 1999, 18-20, 111-113, Krzyszkowska 2007, 25-26, French – Taylour 2007, 30, Lupack 2008a, 140-141, 144-145.

⁷⁶⁹ Albers 2004, 125, υποσημ.49 (σημειώνοντας French 1999, 199: αρ.190, σε Tzedakis – Martlew (eds) 1999.).

⁷⁷⁰ Moore – Taylour 1999, 17-18, 32-34, fig.10-16, 84-86.

⁷⁷¹ Moore – Taylour 1999, 34, 42: fig.16, 71, 72: fig.22 & pl.26.

⁷⁷² Moore – Taylour 1999, 84.

⁷⁷³ «The braziers may suggest the burning of incense or some similar activity» (Moore – Taylour 1999, 79).

μεταφορά κάρβουνων στα σχετικά σημεία ενδιαφέροντος⁷⁷⁴. Στο σύνολο του «σφραγισμένου» εξοπλισμού εμφανίζεται, επίσης, σε αποσπασματική μορφή, πήλινο κυρτό και διάτρητο δισκοειδές αντικείμενο (διατηρείται λίγο περισσότερο από το ήμισυ τμήμα του), το οποίο θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ως πώμα των πυραύλων⁷⁷⁵, με ένα συνανήκον τμήμα από το δωμάτιο XI του προθαλάμου⁷⁷⁶.

Όσον αφορά στη μεμονωμένη, εκ των τριών συνολικά παραδειγμάτων, τριποδική τράπεζα προσφορών με ίχνη καύσης στην εσωτερική της επιφάνεια, σημειώνεται, επί τη βάση προγενέστερων διεξοδικών θεωρήσεων και μελετών, η, σύμφωνα με τα πρωιότερα μινωικά παραδείγματα, λειτουργία των τριποδικών τραπεζών ως φορητές εστίες. Από την άλλη πλευρά, επισημαίνεται ο βάσιμος προβληματισμός αναφορικά με την σπάνια εμφάνιση των ελλαδικών τριποδικών τραπεζών με σημάδια καύσης, σε συνδυασμό με τον τρόπο ενσωμάτωσης του σκεύους στη μυκηναϊκή πρακτική και ιδεολογία χρήσης, η οποία παραπέμπει στην επιτέλεση προσφορών⁷⁷⁷. Για το σύνολο των ευρημάτων από το Δωμάτιο 19, τονίζεται, τέλος, το γεγονός πως όλα συνιστούν φορητό τελετουργικό εξοπλισμό, που συμβάλλει εντονότερα στην πολύ-αισθητηριακή όξυνση της θρησκευτικής εμπειρίας⁷⁷⁸.

Αναφορικά με την τριγωνική Εσοχή/Κόγχη 18, η διάρκεια χρήσης της οποίας παραμένει προβληματική, η πλήρωση του αδιαμόρφωτου εσωτερικού της χώρου (το μεγαλύτερο τμήμα καταλαμβάνει έξαρμα του φυσικού βράχου, ενώ στο σημείο επικοινωνίας με το κυρίως δωμάτιο είχε κτιστεί μικρό τοιχίο/περβάζι με σειρά μικρών λίθων⁷⁷⁹), περιλάμβανε την άτακτη τοποθέτηση ιδίου τύπου φορητού τελετουργικού εξοπλισμού. Ο εξοπλισμός αυτός αφορά, συγκεκριμένα, δύο αποσπασματικά σωζόμενα είδωλα «ομάδας Α» και έξι εξίσου αποσπασματικά μονόχρωμα είδωλα «ομάδας Β», τμήματα από επτά ειδώλια φιδιών, σχεδόν ακέραιο γυναικείο ειδώλιο τύπου πρώτο-Φ, θραύσματα ανθρωπόμορφου αγγείου, τμήμα γραπτού ταινιωτού ρυτού, καθώς και τρία ακέραια ακόσμητα αγγεία (κύλικα, κωνικό λεκανίδιο με οριζόντιες λαβές, μικρός αμφορέας) [εικ.74]. Σημειώνεται, επίσης, θραύσμα από κατεργασμένο κέρατο ελαφιού⁷⁸⁰. Οι ανασκαφείς τονίζουν το γεγονός πως σημαντικός αριθμός ειδώλων από την Κόγχη 18 καθώς και όλα -πλην

⁷⁷⁴ Moore – Tylour 1999, 85.

⁷⁷⁵ Moore – Tylour 1999, 102, όπου σημειώνεται η πρόταση της French για τον παραλληλισμό του πήλινου αυτού αντικειμένου με τα κελύφη χελωνών από το Ιερό της Φυλακωπής, και την πιθανότητα σύνδεσης με την παραγωγή μουσικής.

⁷⁷⁶ Moore – Tylour 1999, 75: pl.27c, d.

⁷⁷⁷ Moore – Tylour 1999, 108-109.

⁷⁷⁸ Moore – Tylour 1999, 79-80.

⁷⁷⁹ Moore – Tylour 1999, 13.

⁷⁸⁰ Moore – Tylour 1999, 13, 17-18 πιν.2, fig.8, 34.

ενός- από τα ειδώλια φιδιών φέρουν τμήματα συνανήκοντα από το υλικό του Δωματίου 19, δηλώνοντας πως οι δραστηριότητες αποθήκευσης και σφράγισης του τελετουργικού εξοπλισμού πρέπει να ήταν κοινές και σύγχρονες⁷⁸¹. Η πρωταρχική πρόταση του Tylour περί λατρευτικής χρήσης της Κόγχης 18 εξαιτίας συμβολικής ιδιότητας του ενσωματωμένου βράχου δεν υποστηρίζεται πλέον⁷⁸², ενώ, παράλληλα, τα σωζόμενα στοιχεία δεν επαρκούν για τη δήλωση χρήσης πέραν αυτής της αποθήκευσης⁷⁸³, σε συνδυασμό με την πρόταση περί φροντίδας για φωτισμό του κυρίως δωματίου από εξωτερικό σημείο/πηγή⁷⁸⁴.

Η εικόνα από την τελευταία, ΥΕ ΙΙΒ2, φάση λειτουργίας του Ναού, και από τον χώρο του κυρίως δωματίου, τεκμηριώνει λατρευτικές δραστηριότητες, οι οποίες παραπέμπουν στην επιτέλεση προσφορών. Αποδέκτης των προσφορών αυτών ήταν το ανθρωπόμορφο μονόχρωμο είδωλο ομάδας Β και η τριποδική τράπεζα προσφορών δυτικά του τελευταίου, στο ανατολικό άκρο του μεγαλύτερου βαθμιδωτού θρανίου κατά μήκος του βόρειου τοίχου του δωματίου⁷⁸⁵. Και το είδωλο και η τριποδική τράπεζα ήταν ενσωματωμένα στο ανανεωμένο στρώμα πηλοκονιάματος που κάλυπτε την επιφάνεια του εδράνου. Αξίζει να σημειωθεί ότι, το συγκεκριμένο σημείο, όπου στεκόταν το είδωλο, ήταν μόνο μερικώς ορατό από την είσοδο στο κυρίως δωμάτιο του Ιερού, εξαιτίας της ύπαρξης του παρακείμενου κίονα⁷⁸⁶. Το μονόχρωμο είδωλο απεικονίζει την έκδηλη χειρονομία των δύο ανυψωμένων και ανοικτών άνω άκρων⁷⁸⁷, τυποποιημένη στάση που ανήκει στην κατηγορία 2 των έκδηλων χειρονομιών των μονόχρωμων ειδώλων ομάδας Β, και συνδέεται πιθανόν με την ανάρτηση περιδέραιων από τα ανυψωμένα άκρα⁷⁸⁸. Η τριποδική τράπεζα προσφορών, η οποία είναι ακόσμητη, και μικρότερη σε διάμετρο (0,24μ.) σε σύγκριση με τις αποθηκευμένες εντός του Δωματίου 19 (διαμ.0,44μ.), δεν φέρει ίχνη καύσης στην επιφάνειά της, και συνιστά, κατά πάσα πιθανότητα, εξοπλισμό σε επανάχρηση, καθότι το ένα πόδι αυτής εκλείπει και τμήμα αγγείου είχε ενσφηνωθεί για την στήριξή της⁷⁸⁹.

Αποκλειστικό κινητό εύρημα της ΥΕ ΙΙΒ2 φάσης λειτουργίας του Ναού από το εσωτερικό του κυρίως δωματίου αποτελεί μεγάλος ακέραιος κάδος, τοποθετημένος επί του δαπέδου στο σημείο ευθύς ανατολικά της εισόδου από

⁷⁸¹ Moore - Tylour 1999, 17, 47, 66.

⁷⁸² Μυλωνάς 1977, 23.

⁷⁸³ Albers 1994, 35.

⁷⁸⁴ Moore - Tylour 1999, 83, 117.

⁷⁸⁵ Tylour 1983, 50.

⁷⁸⁶ Moore - Tylour 1999, 30-31, 48-49, 95.

⁷⁸⁷ Moore - Tylour 1999, 50, 61, pl.21.

⁷⁸⁸ Moore - Tylour 1999, 48-50, French 2002, 87-90.

⁷⁸⁹ Moore - Tylour 1999, 30-31, 50, 71.

τον προθάλαμο, ο οποίος συνδέθηκε με την τέλεση σπονδών ή/και με τελετουργικούς καθαρμούς⁷⁹⁰. Η πηλίνη, ορθογώνια και χαμηλή, εξέδρα-εστία (1,70X1,10μ.) στο κέντρο του δωματίου, αποδίδεται επίσης σε αυτήν τη φάση λειτουργίας του Ναού, η οποία είναι πιθανό να αντικατέστησε προγενέστερη κεντρική σταθερή κατασκευή⁷⁹¹ δεν φέρει ίχνη καύσης στην επιχρισμένη άνω επιφάνειά της, στοιχείο που οδήγησε τον Taylour στην πρόταση πως δεν λειτουργούσε ως εστία, αλλά για απόθεση προσφορών/αφιερωμάτων ή και τελετουργικού εξοπλισμού, τουλάχιστον όσον αφορά την ΥΕ ΙΙΒ2 χρήση της⁷⁹¹.

vii) Κτήριο της Τοιχογραφίας

Το Κτήριο της Τοιχογραφίας ανεγέρθηκε κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου, στο κατώτερο άνδηρο του θρησκευτικού συγκροτήματος, στα δυτικά του Ναού, και σε μικρή απόσταση από το δυτικό σκέλος της οχύρωσης⁷⁹². Η French ορίζει το πρώτο στάδιο λειτουργίας του ισόγειου αυτού κτηρίου με τέσσερα δωμάτια (Δωμάτια 31, 33, xxv, xxviii), κατά την οποία η είσοδος από τον Χώρο 38, στα βορειοδυτικά, δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί πλήρως. Η αρχική περίοδος λειτουργίας του Κτηρίου της Τοιχογραφίας ήταν σύγχρονη με τον Ναό, με τον οποίο και επικοινωνούσε άμεσα μέσω ανοίγματος/εισόδου στον ανατολικό τοίχο του κυρίως δωματίου 31, προς τον αναμεταξύ τους Διάδρομο 34⁷⁹³. [εικ.75]

Στο επόμενο στάδιο, που συνιστά την τελική περίοδο χρήσης του Κτηρίου της Τοιχογραφίας (ΥΕ ΙΙΒ1 Μέση), διαμορφώνεται πλήρως η είσοδος από τον χώρο 38, με τη χρήση κροκαλοπαγούς λίθου για κατώφλι, αλλάζοντας ριζικά το σημείο πρόσβασης στο κτίσμα, καθώς, επίσης, στα ανατολικά προστίθενται τα δωμάτια 32 («Ιερό») και xxiv, αποκόπτοντας την προγενέστερη απευθείας σύνδεση του κτηρίου με τον διάδρομο 34, αλλά και τον υπαίθριο κυκλικό βωμό⁷⁹⁴. Το Κτήριο της Τοιχογραφίας παύει να λειτουργεί στις αρχές της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, μετά τις καταστροφές στα μέσα του 13^{ου} αιώνα, συγχρόνως με την αχρήστευση του κυκλικού βωμού στην εξωτερική αυλή, και το σφράγισμα του Δωματίου 19 του Ναού, πιθανώς και της Κόγχης 18. Όπως και στην περίπτωση του Ναού, σημαντικό τμήμα του τελετουργικού εξοπλισμού και το σύνολο των σταθερών κατασκευών του κεντρικού δωματίου του Κτηρίου της Τοιχογραφίας (Δωμάτιο 31) σφραγίζεται/καταχώνεται, ο τελετουργικός

⁷⁹⁰ Moore – Taylour 1999, 30-35, 114-116.

⁷⁹¹ Taylour 1970a, 273, Moore – Taylour 1999, 13, 22, 79, 82.

⁷⁹² French – Taylour 2007, 7.

⁷⁹³ French – Taylour 2007, 10-11, 13.

⁷⁹⁴ Taylour 1970b, 74.

εξοπλισμός κάτω από σειρά πλακών κατά μήκος του νότιου τοίχου του κυρίως Δωματίου 31⁷⁹⁵. [εικ.77]

Η πρόσβαση στο Δωμάτιο 31 (διαστάσεων 5,30Χ3,50μ.) γινόταν αρχικά από δύο εισόδους, στα ανατολικά και στα βορειοδυτικά, υπογραμμίζοντας τον κεντρικό ρόλο του δωματίου. Στη δεύτερη περίοδο χρήσης, η αποκλειστική πλέον πρόσβαση από τα ΒΔ και τον χώρο 38, διαμορφώνεται μεγαλοπρεπώς μέσω της τοποθέτησης μονολιθικού κατωφλιού από κροκαλοπαγή λίθο (συνολικού μήκους 1,70μ.) στο δυτικό άκρο του χώρου 38⁷⁹⁶. Το νεοσύστατο προς τα ανατολικά μικρό δωμάτιο 32 επικοινωνούσε αποκλειστικά πλέον με το κεντρικό Δωμάτιο 31. Στο δυτικό άκρο του κυρίως δωματίου 31, έκκεντρο θυραίο άνοιγμα οδηγούσε σε ένα ακόμη δωμάτιο (Δωμάτιο 33), το οποίο συνιστούσε, σύμφωνα με τον Wardle, αποθηκευτικό χώρο⁷⁹⁷. Βάσει των ευρημάτων, η λειτουργία του Δωματίου 33 ήταν πιθανότατα πολυδιάστατη, εφόσον σημειώνεται στόμιο αμφορέα στερεωμένο σε στρώμα πλέσιας επάνω στο δάπεδό του, καθώς και πολύ μικρό τμήμα γυναικείου ειδώλιου από ελεφαντόδοντο⁷⁹⁸. Το δάπεδο του Δωματίου 31 είχε επιστρωθεί με ασβεστοκονίαμα.

Στις κτιστές κατασκευές λατρευτικού χαρακτήρα στο εσωτερικό του κεντρικού Δωματίου 31, κατά την αρχική περίοδο χρήσης του Ιερού, εντάσσονται τρεις σταθερές κατασκευές [εικ.77]. Στο κέντρο του δωματίου εντοπίστηκε ελλειψοειδούς σχήματος πήλινη υπερυψωμένη κατασκευή, ενώ ακριβώς στα βόρεια αυτής βρίσκεται ακέραιη πήλινη αδιακόσμητη λάρνακα. Στο ΝΑ τμήμα του δωματίου, συγκεκριμένα δίπλα στην ανατολική είσοδο (αργότερα προς το μικρό δωμάτιο 32) εντοπίζεται διπλό λίθινο βαθμιδωτό έδρανο με γραπτό διάκοσμο, ενώ στον εφαιπόμενο της εξέδρας ανατολικό τοίχο του δωματίου σώζεται κατά χώραν τοιχογραφική παράσταση, σε άμεση συσχέτιση με την σταθερή λίθινη κατασκευή.

Η κεντρική ελλειψοειδής πήλινη κατασκευή ήταν ενισχυμένη στις μακριές πλευρές της με σειρά λίθων, ενώ στις απολήξεις των στενών πλευρών της εντοπίστηκαν τρεις μικρές, συμπαγείς πήλοκατασκευές επικαλυμμένες με πλέσια, στην άνω επιφάνεια των οποίων υπήρχαν οπές⁷⁹⁹ [εικ.78]. Οι δύο από τις πήλοκατασκευές, στο ανατολικό όριο της κατασκευής, είναι ορθογώνιες

⁷⁹⁵ Taylour 1981, 17-19, French 2002, 92. Αναφέρεται, επίσης, η πιθανότητα κάλυψης της τοιχογραφικής παράστασης στη ΝΑ γωνία του Δωματίου 31 με ασβεστοκονίαμα (Wardle 2015, 593).

⁷⁹⁶ Από τον χώρο 38, ένα είδος «πρόπουλου» για το Κτήριο της Τοιχογραφίας, σημειώνεται ως μεμονωμένο κινητό ερμημα τμήμα λίθινου τριποδικού τριβείου (Evely 1992, 4).

⁷⁹⁷ Wardle 2015, 586.

⁷⁹⁸ Μυλωνάς 1973, 101.

⁷⁹⁹ Fraser 1969-70, 13, Taylour 1983, 54,

και σχεδόν παράλληλες μεταξύ τους, ενώ η τρίτη είναι κυκλική και καταλαμβάνει το κέντρο της δυτικής στενής πλευράς⁸⁰⁰. Αν και η ερμηνεία της κεντρικής κατασκευής ως βωμού-εστίας πρωτοδιατυπώθηκε από τον T aylour, βάσει της εύρεσης μαγειρικών σκευών στην άμεση περιοχή γύρω από αυτήν, και υποστηρίχθηκε από την French⁸⁰¹, η ερμηνεία των οπών ως υποδοχές λεπτών ξύλινων κίωνων⁸⁰², έχει αμφισβητηθεί. Σχετικά με τις τρεις αυτές οπές, η Albers έχει διατυπώσει την άποψη ότι μάλλον δεν πρόκειται για υποδοχές λεπτών ξύλινων κίωνων, καθότι το πλάτος του δωματίου δεν απαιτούσε επιπρόσθετα στηρίγματα οροφής. Σύμφωνα με την ίδια, η πλήννη ελλειψοειδής κατασκευή συνιστούσε βωμό, με ελαφρύ στέγαστρο⁸⁰³.

Στα ΝΑ του κεντρικού βωμού, πολύ κοντά στη ΝΑ γωνία του δωματίου, εντοπίζεται ο έτερος, γραπτός, βωμός του δωματίου αποτελούμενος από δύο εφαιπόμενα, βαθμιδωτά έδρανα, επιστρωμένα με ασβεστοκονίαμα. Το μεγαλύτερο τμήμα του βωμού αποτελούσε το νότιο ορθογώνιο έδρανο (ύψους 0,65μ.), ενώ το κατά πολύ μικρότερο και χαμηλότερο έδρανο (ύψους 0,10μ.) προς βορράν του προηγούμενου είχε ελλειψοειδές σχήμα, και συνιστούσε, σύμφωνα με τον Moore, βαθμίδα ή πλίνθο⁸⁰⁴. Στη βόρεια όψη του κυρίως βωμού διατηρείται γραπτός διάκοσμος (ζώνη τριών διπλών κεράτων επάνω από ζώνη «γεμάτων» κύκλων), στοιχείο που συνδέεται αρμονικά με την κατά χώραν σωζόμενη τοιχογραφική παράσταση (τρεις γυναικείες μορφές, δύο μικρογραφικές ανδρικές καθώς και αρχιτεκτονικά στοιχεία, σε δύο οριζόντια επίπεδα), που κάλυπτε τμήμα μήκους 2μ. επί της επιφάνειας του εφαιπόμενου ανατολικού τοίχου⁸⁰⁵. Στα επιμέρους κατασκευαστικά στοιχεία του υψηλότερου βωμού ανήκει σειρά από τρεις πήλινους δίσκους, η οποία εντοπίζεται επί ανυψωμένης κατά 0,10μ. λωρίδας κατά μήκος του δυτικού άκρου της κατασκευής. Οι πήλινοι αυτοί δίσκοι ανευρέθηκαν πλήρεις στάχτης, δικαιολογώντας την ερμηνεία τους ως μικρές εστίες⁸⁰⁶ για έμπυρες προσφορές⁸⁰⁷.

Από τις δύο αντωπές γυναικείες μορφές της τοιχογραφίας, η μία απεικονίζεται ντυμένη με ποδήρη χιτώνα και κρατώντας ξίφος, ενώ η δεύτερη

⁸⁰⁰ French 1981, 46-47, fig.9,10,11, Lupack 2008a, 142 (σημειώνοντας Moore – T aylour, *WBM 11*, forthcoming.).

⁸⁰¹ T aylour 1970, 275 & 1981, 17, French 2002, 90.

⁸⁰² T aylour 1970b, 78. Ο Moore θεωρεί την επικάλυψη με στρώση πλέσιας ως μέθοδο αντιπυρικής προστασίας των ξύλινων “κίωνων”, από την επίδραση της παρακείμενης φωτιάς (Lupack 2008a, 142, σημειώνοντας Moore – T aylour, *WBM 11*, forthcoming.).

⁸⁰³ Albers 1994, 40-41.

⁸⁰⁴ Rehak 1992, 43, Lupack 2008a, 142 (σημειώνοντας Moore – T aylour, *WBM 11*, forthc.).

⁸⁰⁵ T aylour 1970a, 274-277, French 1981, 47, fig.12-14, Marinatos 1988a..

⁸⁰⁶ French 2002, 91.

⁸⁰⁷ T aylour 1969, 95.

με πτωχυτό ένδυμα και βαστώντας σκήπτρο ή λόγχη. Η ερμηνεία της ξιφοφόρου θεότητας ως πολεμικής θεότητας⁸⁰⁸ είναι αβέβαιη⁸⁰⁹, ενώ το ξίφος, στοιχείο με σαφείς πολεμικές συνάψεις, συνιστά εν γένει σύμβολο κύρους και εξουσίας⁸¹⁰. Πίσω από την ξιφοφόρο θεότητα διακρίνεται πλαίσιο από ρόδακες (θύρα ή πύλη), μέσα στο οποίο σημειώνεται χαμηλή στρογγυλοποιημένη βαθμίδα ή εξέδρα. Η άλλη γυναικεία μορφή με το σκήπτρο ή λόγχη φορεί ένδυμα (φούστα) παραδοσιακού μινωικού τύπου. Ανάμεσα στις δύο αντωπές γυναικείες μορφές, διακρίνονται αιωρούμενες δύο μικρογραφικές, μονόχρωμες και γυμνές, ανδρικές μορφές, οι οποίες έχουν ερμηνευτεί είτε ως λατρευτές που προσκομίζουν προσφορές⁸¹¹ ή ως πνεύματα/ψυχές, συσχετίζοντας στη δεύτερη περίπτωση την ιερή θεματική της τοιχογραφικής σύνθεσης του Δωματίου 31 από κοινού με τον κόσμο των νεκρών⁸¹². [εικ.79]

Στην κάτω ζώνη της παράστασης διασώζεται η κεφαλή, τμήμα του κορμού και το κάτω άκρο μικρότερης γυναικείας μορφής, η οποία φέρει περίτεχνο κάλυμμα στην κεφαλή (πόλο), φορεί μακρύ ένδυμα που δένει στον ώμο επάνω από άλλο, καθώς και κόσμημα (βραχιόλι) με σφραγιδόλιθο. Στα δύο υψωμένα και λυγισμένα χέρια της κρατά θυσάνους δημητριακών (στάχυα), ενώ στα πόδια της διακρίνεται λιοντάρι (βάσει του κίτρινου χρώματος του ζώου)⁸¹³ ή γρόπας⁸¹⁴. Η μικρότερη αυτή γυναικεία μορφή ερμηνεύεται ως απεικόνιση ιερατικής μορφής ή θεότητας λόγω του καλύμματος της κεφαλής και της συνάψεώς της με ένα άγριο ή υβριδικό ζώο⁸¹⁵. Τα στάχυα που κρατά η μορφή αυτή θυμίζουν την επιγραφική μαρτυρία της *si-to-ro-ti-ni-ja*, η καταγραφή της οποίας, υποστηρικτικά της ανωτέρω ερμηνείας, απαντάται στην πινακίδα Οι 701.3 που ανευρέθηκε στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκητών⁸¹⁶.

Το απεικονιζόμενο λιοντάρι/γρόπας σηματοδοτεί διασυνδέσεις της γυναικείας μορφής με σύμβολα δύναμης της ανακτορικής εξουσίας, στα οποία προστίθεται ο εικονιζόμενος σφραγιδόλιθος⁸¹⁷. Σύμφωνα με μία πρόσφατη ανάλυση, τα αντικείμενα που κρατά η γυναικεία μορφή της κατώτερης ζώνης δεν αναγνωρίζονται με απόλυτη ευκρίνεια ως στάχυα, ενώ

⁸⁰⁸ Rehak 1984, 540.

⁸⁰⁹ Blakolmer 2010, 30.

⁸¹⁰ Rehak 1992, 48.

⁸¹¹ Rehak 1992, 48-49.

⁸¹² Marinatos 1988a, 248, Gallou 2005, 36-38.

⁸¹³ Rehak 1992, 50-55.

⁸¹⁴ Marinatos 1988a, 246, French 2002, pl.12, Morgan 2005, 170.

⁸¹⁵ Marinatos 1988a, 246-248.

⁸¹⁶ Rehak 1992, 50, 57, Taylour 1962, 37-41.

⁸¹⁷ Rehak 1992, 50-55.

μπορούν, σε διευρυμένη θεώρηση, να εκληφθούν ως φυλλόσχημα ή ακόμη και ως φλογόσχημα αντικείμενα⁸¹⁸. Βάσει του συνόλου των στοιχείων, στη μικρότερη αυτή γυναικεία μορφή συμπλέκονται τόσο η ιερατική όσο και η αριστοκρατική ιδιότητα, ενώ παράλληλα τονίζεται η ιδιαίτερη σχέση που αυτή διατηρεί με τις άλλες δύο εικονιζόμενες γυναικείες μορφές ή εν γένει με το θεϊκό στοιχείο, συνδηλώσεις και νοήματα που δύναται να επεκταθούν έως το σημείο της συγχώνευσης της ταυτότητας της μορφής ανάμεσα στη θνητή και τη θεϊκή υπόσταση⁸¹⁹.

Τα πολυάριθμα κινητά ευρήματα από το εσωτερικό του κυρίως δωματίου 31 του Κτηρίου της Τοιχογραφίας διακρίνονται για την ποσότητα και την μεγάλη ποικιλία τους, καθώς και για την αντιπροσώπευση σπάνιων και πολύτιμων υλικών κατασκευής, σχημάτων αλλά και τύπων. Στα κεραμικά ευρήματα, περιλαμβάνονται αγγεία πόσης, βρώσης και σερβιρίσματος (κύλικες, κύπελλα, κρατηρίσκος, πρόχοι και υδρίες), σκεύη μετάγγισης (αρύταινες), αγγεία τροφοπαρασκευής (μεγάλων διαστάσεων τριποδική χύτρα και μαγειρικοί αμφορείς⁸²⁰), αγγεία μεταφοράς και προσωρινής αποθήκευσης (αμφορείς, ψευδόστομοι αμφορείς διαφορών μεγεθών, ασκός⁸²¹), μεγάλο αγγείο αποθήκευσης υγρών ή στέρεων τροφών (τμήματα πίθου), αλάβαστρα (τύπος αγγείου που συνδέεται με προσωρινή φύλαξη εξειδικευμένων προϊόντων, όπως αρωματικές αλοιφές και αρωματικά έλαια), καθώς και μικρογραφικά αγγεία⁸²² [εικ.77]. Ανευρέθηκαν, επίσης, μολύβδινα σκεύη, λίθινα αγγεία από πολύτιμα πετρώματα (ανάμεσα στα οποία αγγείο του φωλεόσχημου τύπου)⁸²³, τμήματα όπλων (επίμηλο από ελεφαντόδοντο, χάλκινες αιχμές βελών), ελεφάντινα ειδώλια (εξαιρετικής κατασκευής ανθρώπινη κεφαλή και εφάμιλλης ποιότητας ειδώλιο λιονταριού, με οπές ένθεσης ή ανάρτησης και στα δύο), καθώς και ελεφάντινο τμήμα αντικειμένου με διάτρητες οπές⁸²⁴, πλακίδιο από φαγεντιανή εποχής φαραώ Αμένοφι ΙΙΙ, χάντρες και κομβία από στεατίτη⁸²⁵.

⁸¹⁸ Chapin 2016, 83.

⁸¹⁹ Chapin 2016, 83-87.

⁸²⁰ Η εργαστηριακή ανάλυση των οργανικών υπολειμμάτων από τα τοιχώματα της χύτρας αποκάλυψε παρασκευή τροφής με ελαιόλαδο, κρέας και όσπρια, ενώ τα δείγματα των μαγειρικών αμφορέων έδειξαν προετοιμασία τροφής από ελαιόλαδο, κρέας, όσπρια και, ίσως, ψάρι. Σε μεμονωμένο δείγμα μαγειρικού αμφορέα υπήρχαν ίχνη από κρασί με ρητίνη πεύκου (Tzedakis – Martlew (eds.) 1999, 131, 188, 196-198).

⁸²¹ Η εργαστηριακή ανάλυση σε δείγματα αμφορέων και δύο ψευδόστομων αμφορέων κατέδειξε γέμισμα με κρασί (Tzedakis – Martlew (eds.) 1999, 153, 196-197).

⁸²² Taylour 1970a, 275-277, Albers 1994, 41-42, French 2002, 91-92.

⁸²³ Evelyn 1992, 6-7.

⁸²⁴ Krzyszkowska 2007, 8, 16-25, 31. Το αντικείμενο με τις διάτρητες οπές ερμηνεύτηκε ως μουσικό όργανο.

⁸²⁵ French 2002, 91-92.

Ως σημείο εύρεσης των περισσότερων κινητών ευρημάτων σημειώνεται το σφραγισμένο με σειρά λίθινων πλακών τμήμα κατά μήκος του νότιου τοίχου του δωματίου, αν και ορισμένα εξ αυτών τοποθετούνται στην ΒΑ περιοχή, ανάμεσα στην κεντρική κατασκευή, τον βωμό και την είσοδο στο Δωμάτιο 32, ευρισκόμενα είτε ευθύς επάνω στο δάπεδο, είτε εντός της επίχωσης που σφράγιζε αυτό⁸²⁶. Σε σημείο πολύ κοντά στον λίθινο γραπτό βωμό σημειώνονται το λίθινο αγγείο του φωλεόσχημου τύπου, η ελεφάντινη ανθρώπινη κεφαλή και το ελεφάντινο λιοντάρι⁸²⁷. Σημαντικό ποσοστό των αγγείων από τον καταργημένο τελετουργικό εξοπλισμό υποδεικνύει την προετοιμασία και τέλεση ιερών γευμάτων, ενισχύοντας τη λειτουργία της κεντρικής κατασκευής βωμού ως εστίας. Επιπλέον, κανένα κινητό εύρημα δεν αναφέρεται από το εσωτερικό ή την άμεση περιοχή γύρω από την πήλινη λάρνακα, στα βόρεια του κεντρικού βωμού-εστίας.

Το μικρό Δωμάτιο 32 (2,80X1,00μ.) προσαρτήθηκε στο Κτήριο της Τοιχογραφίας κατά την δεύτερη περίοδο χρήσης του, και χρησιμοποιήθηκε για την τελική εναπόθεση και κατάχωση τελετουργικού και λατρευτικού εξοπλισμού στο εσωτερικό του, μετά την αχρήστευση του κτηρίου. Το Δωμάτιο 32 διέθετε δύο επάλληλα δάπεδα, στο κατώτερο των οποίων εντοπίστηκε κατά χώραν, στη ΒΔ γωνία, λαιμός αμφορέα στερεωμένος στη στρώση του δαπέδου, από το οποίο σημειώνονται, επίσης, θραύσματα αγγείων και οστά μικρών ζώων⁸²⁸. Στο ανώτερο δάπεδο, στη ΝΔ γωνία, αποκαλύφθηκε πήλινο θρανίο, επάνω στο οποίο είχε τοποθετηθεί σχεδόν ακέραιο τροχήλατο είδωλο γυναικείας μορφής τύπου Ψ ομάδας Α⁸²⁹ [εικ.77], ενώ από το δάπεδο αυτό περιουλλέχθηκε σημαντικός αριθμός αγγείων και αντικειμένων. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για ακέραιες κύλικες, κύπελλα και λεκανίδια, δύο αγγεία από άψητο πηλό, μολύβδινο σκεύος, ψευδόστομους αμφορείς διαφόρων μεγεθών, υδρία, αμφορέα, καθώς και πληθώρα από ελεφάντινα ημικατεργασμένα αντικείμενα, γυάλινες χάντρες και κομβία από στεατίτη, δύο εργαλεία από κέρατο ελαφιού⁸³⁰.

υiii) Μικρή Αυλή 35 και Κυκλικός βωμός

⁸²⁶ Taylour 1970a, 275.

⁸²⁷ Wardle 2015, 590, υποσημ.106.

⁸²⁸ Μυλωνάς 1975α, 101-102.

⁸²⁹ Το γυναικείο είδωλο με υψωμένα άκρα διέθετε πλούσια γραπτή ταινιωτή διακόσμηση στο κάτω τμήμα και τους βραχίονες, γραπτά περιδέραια στο λαιμό και στο στήθος, καθώς και είδος διαδήματος στο κεφάλι, ενώ γραπτοί ρόμβοι κοσμούν το πρόσωπο αλλά και τον κορμό (το αντίστοιχο, σχεδόν ακέραιο, γυναικείο είδωλο τύπου Φ ομάδας Α από τον Ναό έφερε γραπτούς ρόδακες στα μάγουλα) (French 1971, 176, Moore -Taylour 1999, 46-47, 52 pl.12, 92).

⁸³⁰ Taylour 1981, 17, French - Taylour 2007, 25, Krzyszkowska 2007, 9, 147. Εργαστηριακή ανάλυση από το εσωτερικό δύο λεκανιδίων έδειξε πλήρωση με μέλι και λιπαρή ουσία, ενώ αντίστοιχη ανάλυση οργανικών υπολειμμάτων από κύλικα και ψευδόστομο αμφορέα πλήρωση με κρασί (Tzedakis - Martlew (eds) 1999, 133, 153-155).

Ο ακανόνιστων διαστάσεων υπαίθριος χώρος που διαμορφώνεται στο κατώτερο άνηδρο, και εκτείνεται μπροστά από τον Ναό και το όμορο Κτήριο της Τοιχογραφίας, φθάνοντας στην προέκτασή του έως την Οικία Τσουντα, αλλά και το δυτικό σκέλος της οχύρωσης, αποτελούσε την κεντρική αυλή του Θρησκευτικού Κέντρου. Η σχετικά μεγάλη αυτή αυλή, που αποτελούσε το σημείο πρόσβασης και επικοινωνίας ανάμεσα στα τρία προαναφερθέντα κτήρια, επικοινωνεί άμεσα με την είσοδο του Ναού, ενώ το τμήμα της εγγύτερα του Ναού και του όμορου Κτηρίου της Τοιχογραφίας επονομάζεται Αυλή 35⁸³¹ [εικ.75]. Η κεντρική αυλή φαίνεται πως κυριαρχεί ως κέντρο εστίασης της θρησκευτικής δραστηριότητας σε εξωτερικό χώρο έως τις αρχές ή τα μέσα της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, ενώ, με την πρόταση της French για την ύπαρξη δυτικής πύλης, η συγκεκριμένη αυλή εκλαμβάνεται επιπλέον ως είσοδος στο Θρησκευτικό Κέντρο από την Κάτω Πόλη των Μυκηνών⁸³².

Μεμονωμένο σταθερό στοιχείο στο εσωτερικό της αυλής, σε άμεση εγγύτητα με την είσοδο του Ναού, αλλά όχι στον άξονα της εισόδου του, αποτελεί κυκλική υπερυψωμένη κατασκευή (διαμέτρου 1,40μ. και ύψους 0,68μ.), κτισμένη από μικρούς λίθους και πηλό, με σποραδικές μικρές λίθινες πλάκες εντοιχισμένες στην περίμετρο, και στο σύνολό της επιχρισμένη με πηλοκονίαμα⁸³³. Σε απόσταση 1,20μ. δυτικά της κυκλικής κατασκευής αποκαλύφθηκε ρηχός αποθήτης (ύψους 0,30μ. και διαστάσεων 1X1,15μ.), ο οποίος είχε πληρωθεί με ποσότητα τέφρας, πολλά οστά μικρών ζώων και κεραμική⁸³⁴. Ο λάκκος ήταν «...πλήρης επιχώσεως αποτελούμενης εξ επαλλήλων στρωμάτων (πράγματι ζωνών) τέφρας, απηνθρακωμένων ξυλαριών, οστών ζώων και οστράκων... Πολύ ολίγα των οστών φέρουν ίχνη πυρακτώσεως, το πλήθος είναι άκαυστα»⁸³⁵. Ανάμεσα στα αγγεία από την εσωτερική επιχώση του αποθήτη αναφέρονται φιάλη με προχοή, τριποδική πυξίδα με παράσταση σφίγγας και τμήματα ανοικτών αγγείων χωρίς επιπρόσθετα στοιχεία⁸³⁶, καθώς και δύο αποσπασματικά σωζόμενα ειδώλια, ενώ ο μεγάλος ενεπίγραφος ψευδόστομος αμφορέας σημειώνεται ως εύρημα πάνω από το στρώμα πλέσιας που κάλυπτε τον λάκκο⁸³⁷. Ο Μυλωνάς πρότεινε την ερμηνεία της κυκλικής κατασκευής ως βωμού, λειτουργικά ενταγμένου στο σύνολο των δύο προσκείμενων ιερών και άμεσα συνυφασμένου με την επιτέλεση λατρευτικών πράξεων που σχετίζονται με

⁸³¹ Μυλωνάς 1972, 26-27 & 1976, 91.

⁸³² Siennicka 2015, 367, French – Taylour 2007, iv, 10.

⁸³³ Μυλωνάς 1977, 42-43, Mylonas 1982, 316.

⁸³⁴ Μυλωνάς 1977, 42-43 & 1983, 141-142.

⁸³⁵ Μυλωνάς 1975α, 102. «Superficial examination of these bones did not disclose signs of thorough burning or evidence of breaks or cuttings.» (Mylonas 1982, 316).

⁸³⁶ Μυλωνάς 1975α, 102 & 1976, 90-91.

⁸³⁷ Mylonas 1982, 316-317.

θυσίες ζώων και σπονδές, τα κατάλοιπα των οποίων εναποτίθεντο στον παρακείμενο λάκκο⁸³⁸. [εικ.76]

Η ίδρυση και η διάρκεια χρήσης του υπαίθριου κυκλικού βωμού συνιστά σημαντικό παράγοντα στην προσπάθεια διασαφήνιση της σχέσης του με τα παρακείμενα ιερά, αλλά και όσον αφορά την συνολική οργάνωση της λατρείας στην περιοχή. Βάσει των στοιχείων, ο κυκλικός βωμός οικοδομήθηκε πιθανότατα κατά την ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο, συγχρόνως με τον Ναό και το δωμάτιο 31 του Κτηρίου της Τοιχογραφίας. Στην αρχική φάση λειτουργίας του το τελευταίο ήταν προσανατολισμένο προς τον Ναό και τον αναμεταξύ τους Διάδρομο 34, ο οποίος κατέληγε στον κυκλικό βωμό στην Αυλή 35⁸³⁹. Από την αρχική αυτή φάση λειτουργίας του Κτηρίου της Τοιχογραφίας και στον χώρο του Διαδρόμου 34 (κάτω από το δάπεδο του μεταγενέστερου δωματίου xxiv) διασώζεται δεύτερος λάκκος, ο οποίος είχε πληρωθεί με τέφρα και καμένα υλικά, στοιχείο που εκλαμβάνεται ως προερχόμενο από προσφορές «κάπου στην άμεση περιοχή»⁸⁴⁰.

Ο Διάδρομος 34 περιορίστηκε μερικώς στο πλάτος του από την μεταγενέστερη ίδρυση του δωματίου 32 του Κτηρίου της Τοιχογραφίας (το επονομαζόμενο «Ιερό» ή «Δωμάτιο των Ελεφαντοστείνων»), καθώς και του δωματίου xxiv, εκ των οποίων το μεν πρώτο προσαρτήθηκε άμεσα στο ΚτΤΧ, ενώ το δεύτερο επικοινωνούσε μόνον με την Αυλή 35⁸⁴¹. Τον ίδιο προσανατολισμό είχαν και τα δύο νοτιότερα δωμάτια xxv και xxviii του Κτηρίου της Τοιχογραφίας, τα οποία, αν και πιθανόν αποτελούν τμήμα του αρχικού σχεδιασμού του κτηρίου, δεν επικοινωνούν άμεσα με τους υπόλοιπους χώρους του εν λόγω κτηρίου. Τα ευρήματα από το εσωτερικό των νότιων αυτών δωματίων φανερώνουν δραστηριότητα οικιστικού ή εργαστηριακού χαρακτήρα⁸⁴².

Όπως σημειώνει η French στη δημοσίευση του 2007, η ανασκαφή του Διαδρόμου 34 έγινε τμηματικά και σε πολύ αραιά μεταξύ τους χρονικά διαστήματα, γεγονός που δυσχέρανε κατά πολύ την μελέτη της στρωματογραφικής ακολουθίας⁸⁴³. Η ίδια καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο δεύτερος λάκκος πρέπει να προηγείται χρονικά της ίδρυσης του δωματίου xxiv⁸⁴⁴, και ως εκ τούτου συνδέεται με τον αρχικό ορίζοντα του Διαδρόμου 34, συμπληρώνοντας «πως ο εξωτερικός λάκκος τέφρας αντικαταστάθηκε από

⁸³⁸ Μυλωνάς 1977, 43.

⁸³⁹ French – Taylour 2007, 10, 11 fig.6, 15.

⁸⁴⁰ French – Taylour 2007, 10.

⁸⁴¹ French – Taylour 2007, 10-11.

⁸⁴² French – Taylour 2007, 13, Albers 1994, 37.

⁸⁴³ French – Taylour 2007, 1.

⁸⁴⁴ French – Taylour 2007, 15.

έναν μέσα στα όρια του xxiv»⁸⁴⁵. Αναφέρεται, επίσης, πως στο προσχέδιο του τελικού κειμένου του Taylour σχετικά με το περιεχόμενο του λάκκου αυτού «γίνεται μνεία σε ‘καμένα οστά’ αλλά η πηγή του σχετικού σχολίου δεν ανευρέθηκε»⁸⁴⁶. Οι λάκκοι τέφρας που συνδέονται με τον κυκλικό βωμό από την αρχική φάση λειτουργίας του είναι σημαντικοί καθότι δεν σημειώνονται ίχνη καύσης επί της επιχρισμένης επιφανείας του. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να θεωρήσουμε πως οι τελετουργικές πρακτικές που συνδέονται με τον κυκλικό βωμό και περιλάμβαναν την χρήση φωτιάς, τα κατάλοιπα των οποίων φυλάσσονταν επανειλημμένως σε κοντινούς λάκκους, επιτελούνταν σε κοντινό σημείο ή σημεία.

Η συνέχιση της θρησκευτικής δραστηριότητας με τη χρήση του στοιχείου της φωτιάς στην περιοχή γύρω από τον κυκλικό βωμό επιβεβαιώνεται από έναν τρίτο παράγοντα, που αφορά στη χρήση του μεταγενέστερου δωματίου xxiv [εικ.75]. Επάνω στο πρώτο δάπεδο από ασβεστοκονίαμα του μικρού αυτού χώρου, συγκεκριμένα στη ΝΑ γωνία ευθύς μετά την είσοδο σε αυτό, εντοπίζεται λεκάνη επιστρωμένη με δύο στρώματα πλέσιας και πληρωμένη με τέφρα και καμένα οστά⁸⁴⁷. Την ίδια χρονική περίοδο (μέσα στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου) η είσοδος του δωματίου xxiv τονίζεται αρχιτεκτονικά με την προσθήκη δύο ξύλινων κιόνων εκατέρωθεν του ανοίγματος, ενώ στο νότιο όριο της Αυλής 35 τοποθετείται κατώφλι, ενοποιώντας με τον τρόπο αυτό αρχιτεκτονικά τον κυκλικό βωμό με το δωμάτιο xxiv⁸⁴⁸. Άλλα κινητά ευρήματα, πλην της λεκάνης, δεν ανευρέθηκαν στο εσωτερικό του δωματίου xxiv, το οποίο επιστρώνεται στη συνέχεια με δεύτερο δάπεδο, στοιχείο που υποστηρίζει τη λειτουργία του και στην ακόλουθη ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο⁸⁴⁹. Λιγούσι κερραμική της περιόδου αυτής προέρχεται από το στρώμα καταστροφής που κάλυψε το δωμάτιο⁸⁵⁰. Η ΥΕ ΙΙΒ2 φάση χρήσης του κυκλικού βωμού, την οποία υποστήριξε αρχικά ο Μυλωνάς, δεν επιβεβαιώνεται πλέον από την επανεξέταση του υλικού⁸⁵¹.

Μετά την ενδιάμεση καταστροφή, στην αρχή της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, ο κυκλικός βωμός παύει να χρησιμοποιείται. Στην άμεση περιοχή του κυκλικού βωμού το δωμάτιο που συνέχισε να λειτουργεί ήταν το xxiv, καθώς και ο Ναός (προθάλαμος και κυρίως δωμάτιο 18), ενώ το Κτήριο της Τοιχογραφίας

⁸⁴⁵ French – Taylour 2007, 10.

⁸⁴⁶ French – Taylour 2007, 43: υποσημ.6.

⁸⁴⁷ French – Taylour 2007, 15. Η δημοσίευση της μελέτης του συγκεκριμένου συνόλου, μαζί με το σύνολο του οστεολογικού υλικού από το Θρησκευτικό Κέντρο, αναμένεται (French – Taylour 2007, 43: υποσημ.21).

⁸⁴⁸ French – Taylour 2007, 10, 15, 42.

⁸⁴⁹ French – Taylour 2007, 15, 36, Albers 1994, 37.

⁸⁵⁰ French – Taylour 2007, 15, French – Stockhammer 2009, 194.

⁸⁵¹ Wardle 2015, 585, υποσημ.76 (σημειώνοντας K. Shelton, *WBM 14*, forthcoming).

καταχώνεται. Την ίδια χρονική περίοδο, η ανακτορική πρωτοβουλία του οργανωτικού ανασχεδιασμού του θρησκευτικού συγκροτήματος συμπεριέλαβε, όπως είδαμε, τον επαναπροσδιορισμό του Ιερού Γ στο ανώτερο άνδρηρο του Θρησκευτικού Κέντρου, με την ανέγερση επιβλητικού και σύνθετου βωμού στην εξωτερική του αυλή.

ix) Ανάλυση

Το μοναδικό σε ποσότητα και τυπολογία σύνολο ειδώλων από τον Ναό απασχόλησε, εύλογα, σε μεγάλο βαθμό τους ανασκαφείς και μελετητές. Η βασική διαπίστωση, βάσει των διακριτών χειρονομιών και της τεχνικής κατασκευής των ειδώλων, πέραν του γεγονότος ότι και οι δύο τύποι είναι τροχήλατοι, αφορά, για τα μονόχρωμα είδωλα ομάδας Β, την κυριαρχική λειτουργία της επιδεικνυόμενης πράξης, έναντι του προσώπου που την εκτελεί, στοιχείο που παραπέμπει κατά πάσα πιθανότητα σε απεικονίσεις λατρευτών⁸⁵². Το επιχείρημα αυτό αναστρέφεται όσον αφορά τα περίτεχνα διακοσμημένα και ανώτερα ποιοτικώς κατασκευασμένα είδωλα ομάδας Α, για τα οποία ενισχύεται η υπόθεση περί απεικόνισης της λατρευόμενης θεότητας, χρησιμοποιούμενα πιθανότατα ως λατρευτικά αντικείμενα. Αναλόγως του αριθμού αλλά και του τύπου των ειδώλων αυτών, δηλώνουν, είτε διαφορετικές λατρευτικές πτυχές/γνωρίσματα της ίδιας θεότητας, είτε δύο διακριτές μεταξύ τους γυναικείες θεότητες⁸⁵³. Τα μοναδικά στο είδος τους είδωλα φιδιών έχουν πιθανότατα αποτροπαϊκό ή και λατρευτικό χαρακτήρα, ο οποίος συσχετίζεται -βάση της μοναδικότητάς τους- με τις πτυχές της λατρευόμενης θεότητας, και κατ' επέκταση με το είδος της λατρείας εντός των ορίων του Ναού⁸⁵⁴. Σύμφωνα με την Whittaker, «η θεότητα θεωρείται ότι είναι παρούσα στο είδωλο, είτε μόνιμα είτε ως το αποτέλεσμα συγκεκριμένων λατρευτικών πράξεων»⁸⁵⁵.

Οι τυποποιημένες και σταθερά επαναλαμβανόμενες στάσεις των μονόχρωμων ειδώλων ομάδας Β από το Ναό εκλαμβάνονται ως αντιπροσωπευτικές αναπαραστάσεις των επιτελούμενων λατρευτικών πράξεων και πρακτικών⁸⁵⁶. Σύμφωνα με τους μελετητές, μεταξύ αυτών δηλώνεται και ο τύπος του φορέα εργαλείου κατάλληλου για την πραγματοποίηση ζωικής θυσίας, ιδίως εάν ληφθεί υπόψη το πήλινο μικρογραφικό ομοίωμα πελέκεως από το δωμάτιο 19, η σύσταση και το χρώμα του οποίου παραπέμπουν σε εξάρτημα αναρτώμενο από τα άνω άκρα των μονόχρωμων ειδώλων ομάδας Β. Το εξάρτημα αυτό θα

⁸⁵² Moore – Tylour 1999, 97.

⁸⁵³ Moore – Tylour 1999, 47-49, 89-93.

⁸⁵⁴ Moore – Tylour 1999, 63, 104-106.

⁸⁵⁵ Whittaker 2009, 107.

⁸⁵⁶ Moore – Tylour 1999, 78, 96.

μπορούσε, επιπρόσθετα, να αναγνωριστεί ως σύμβολο δύναμης, κύρους και εξουσίας, συνδεδεμένο παράλληλα και με ιδιότητες πολεμικού χαρακτήρα⁸⁵⁷, χαρακτηρισμοί οι οποίοι, βάσει της πρωταρχικής θεώρησης, θα πρέπει συνάμα να παραπέμπουν νοηματικά στη σύνδεση του αναρτώμενου εργαλείου με την εκτέλεση της απεικονιζόμενης λατρευτικής πράξης⁸⁵⁸. Σε γενικές γραμμές, ο συγκεκριμένος τύπος ειδώλων μπορεί να θεωρηθεί ως χρησιμοποιούμενος ή με κάποιον τρόπο συμμετέχων σε ιεροτελεστίες πομπής⁸⁵⁹ και θυσίας, οι οποίες σχετιζόνταν άμεσα με το κτήριο του Ναού⁸⁶⁰. Καθότι το συντριπτικό ποσοστό των στοιχείων που δηλώνουν τελετουργίες θυσιών προέρχεται από τους αποθέτες κοντά στον κυκλικό βωμό της αυλής, με τον οποίο επικοινωνεί άμεσα ο προθάλαμος του Ναού, συμπεραίνεται πως το κτήριο του Ναού πρέπει να συνδεόταν στενά με τις εκεί επιτελούμενες θυσίες ζώων.

Ο συνθετικός χαρακτήρας των τελετουργικών δρώμενων, όπως τουλάχιστον υποδεικνύει η τέλεση λατρείας σε άμεσα συνδεδεμένους υπαίθριους και κλειστούς χώρους, προβάλλεται μέσα από συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές επιλογές. Υπό το πρίσμα αυτό, η επιλογή της ύπαρξης μνημειακής και μη μνημειακής εστίας, στους εσωτερικούς χώρους του Κτηρίου της Τοιχογραφίας και του Ναού αντίστοιχα, μπορεί να συνδεθεί με τον υπαίθριο κυκλικό βωμό και τους δύο λάκκους με αποθέσεις τέφρας. Το γεγονός πως ο υπαίθριος κυκλικός βωμός στην κοινή των δύο όμορων ιερών κτισμάτων αυλή ανευρέθηκε χωρίς ίχνη καύσης στην επιφάνειά του, παραπέμπει στην υπόθεση ότι τα δύο ιερά κτήρια είχαν στενή λειτουργική σύνδεση, και σχετικά κοινή πορεία εξέλιξης⁸⁶¹. Ο ανεξάρτητος και συνάμα συμπλεκόμενος χαρακτήρας τους, σχετίζεται, ίσως, με τις διαφορετικές πτυχές ή τα γνωρίσματα της λατρευόμενης θεότητας (ή θεοτήτων).

⁸⁵⁷ Whittaker 2009, 108, και υποσημ. 64. Η Whittaker, σημειώνοντας Sacconi 1999 σχετικά με τη σύνδεση πελέκεων και ξιφών ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ηγεμονικής εξουσίας, υποστηρίζει την από κοινού περίτεχνη -ένθετη και πρόσθετη- κόσμηση των μονόχρωμων ειδώλων ομάδας Β, σε σύγκριση με τα είδωλα ομάδας Α, προτείνοντας κατά συνέπεια την εξίσου λατρευτική τους ιδιότητα ως απεικονίσεις θεοτήτων (Whittaker 2009, 106).

⁸⁵⁸ Moore - Tylour 1999, 102.

⁸⁵⁹ Για τη φορητότητα των ειδώλων και τη χρήση τους σε τελετουργίες πομπών, βλ. Mylonas 1972, 29, Kilian 1992, 15, Albers 1994, 136, Hägg 2001., Whittaker 2009, 106-107, Weilhartner 2013..

⁸⁶⁰ Moore - Tylour 1999, 78, 96, 102.

⁸⁶¹ Morgan 2005, 164. Στη σύνδεση των δύο ιερών κτισμάτων στο κατώτερο άνηδρο του θρησκευτικού συγκροτήματος, δίπλα στο οχυρωματικό τείχος, η Morgan διαβλέπει και επισημαίνει τις σχετικές -παρόμοιες αλλά όχι πανομοιότυπες- ενδείξεις περί χθόνιας λατρείας, ταφικής και συνάμα προγονικής λατρείας, επί τη βάση, επίσης, της εγγύτητας και άμεσης επικοινωνίας με τον παρακείμενο Ταφικό Κύκλο Α (Morgan 2005, 163-166, βλ. επίσης Gallou 2005.).

Βάσει των ευρημάτων από τον εξωτερικό αποθέτη δίπλα στον υπαίθριο κυκλικό βωμό, οι ιεροπραξίες που σχετίζονταν με αυτόν συμπεριλάμβαναν, εκτός από θυσίες, εξειδικευμένες προσφορές (πυξίδα με παράσταση σφίγγας), σπονδές και κοινή κατανάλωση υγρών και στέρεων τροφών, δηλαδή ιερά γεύματα, καθώς και την τελετουργική απόθεση των υπολειμμάτων και του χρησιμοποιούμενου τελετουργικού εξοπλισμού στο σημείο. Η παρατήρηση του Μυλωνά για τις διαδοχικές επιστρώσεις της τέφρας εντός του αποθέτη συνιστά ένδειξη τακτικής εκτέλεσης και απόθεσης των καταλοίπων των σύνθετων θυσιαστικών ιεροτελεστιών, όπου το ενδεχόμενο της τελετουργικής καύσης τμήματος των διαφόρων προσφορών αντιπροσωπεύεται, βάσει των παρεχόμενων πληροφοριών και της μακροσκοπικής εξέτασης των οστών, με το είδος των καμένων οστών, σε πολύ μικρό, όμως, ποσοστό.

Ο δεύτερος «εσωτερικός» αποθέτης στον Διάδρομο 34 προσδιορίζεται ως λάκκος τέφρας, ενώ προβάλλεται ιδιαίτερα σημαντικός αρχικά εξαιτίας του ότι συνυπάρχει χρονικά με τον εξωτερικό, επιπρόσθετα λόγω της θέσης του μεταξύ των δύο ιερών, εγγύτερα στην αρχική κύρια είσοδο του Κτηρίου της Τοιχογραφίας, και μεταγενέστερα λόγω της ενσωμάτωσής του στο Δωμάτιο xxiv. Εκλαμβάνεται κατά συνέπεια ως προϊόν τελετουργικής δράσης. Για τη σύνθεση του δεύτερου αυτού λάκκου οι πληροφορίες αναφέρουν καμένα οστά, χωρίς περαιτέρω στοιχεία για την αριθμητική ποσότητα ή τον βαθμό καύσης. Η σημασία της κατασκευής και της προσεγμένης διαμόρφωσης της εισόδου του μικρού Δωματίου xxiv (από κοινού με τη συνολική αρχιτεκτονική προβολή της Μικρής Αυλής 35), με αποκλειστική σταθερή κατασκευή στο εσωτερικό του την πήλινη λεκάνη, πληρωμένη με τέφρα και καμένα οστά, δηλώνει επένδυση στην προώθηση της πρακτικής της τελετουργικής καύσης, ιδίως εάν συνυπολογισθεί η, κατά πάσα πιθανότητα, εμφανής διαφοροποίηση στην ποσοστιαία αναλογία αντιπροσώπευσης των καμένων οστών, σε σύγκριση, τουλάχιστον, με τους δύο προγενέστερους λάκκους.

Οι ενδείξεις αυτές από το μικρό Δωμάτιο xxiv μπορούν να αποδώσουν στην λειτουργική του ταυτότητα τον χαρακτηρισμό του ειδικού τόπου τελικής απόθεσης των καταλοίπων αιματηρών και έμπυρων θυσιών (όπως και για τους προγενέστερους λάκκους), ή ακόμη και της επί τόπου εκτέλεσης τελετουργικών καύσεων, εάν συμφωνήσουμε με την πρόταση του Moore για την τοποθέτηση στρωμάτων πλέσιας, για λόγους αντιπυρικής προστασίας. Στην περίπτωση αυτή, ο βαθμός καύσης των οστών θα πρέπει να εξαρτηθεί όχι μόνον από το μέγεθός τους και την ένταση της πυράς, αλλά και από τη χρονική διάρκεια έκθεσης σε αυτήν, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται η πιθανότητα ύπαρξης περισσότερων πυρών ή/και κατασκευής πρόχειρων εστιών στο σύνολο της διαμορφωμένης αύλειας περιοχής. Το κίνητρο πίσω

από την πρόωμη αχρήστευση του υπαίθριου κυκλικού βωμού χρειάζεται να συνδυαστεί αφενός μεν με τις «σφραγίσεις» στο εσωτερικό του Ναού, και αφετέρου δε με τις ανάλογες μεταβολές και επεμβάσεις στο Ιερό της Τοιχογραφίας, και, κατά κύριο λόγο, σύμφωνα με την French, με την παύση της λειτουργίας του δεύτερου⁸⁶².

Το σύνολο του οστεολογικού υλικού από το Θρησκευτικό Κέντρο μελετάται από τον U. Albarella και αναμένεται η δημοσίευση των τελικών αποτελεσμάτων. Από την προκαταρκτική εξέταση του υλικού ο μελετητής αναφέρει πως η συντριπτική πλειοψηφία του υλικού ανήκει στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, ενώ τα εκπροσωπούμενα είδη αφορούν κατά κύριο λόγο σε αιγοπρόβατα, σε μικρότερο ποσοστό από χοίρους (όπου προκύπτει σημαντικό το ποσοστό των νεαρών χοίρων), καθώς και σε βοοειδή. Ποσοστό μεγαλύτερο του 30% των οστών φέρουν ίχνη καύσης που οφείλονται σε ανθρωπογενή δραστηριότητα και όχι στις συνθήκες καταστροφής της περιοχής από πυρκαγιά⁸⁶³. Οι προκαταρκτικές αυτές παρατηρήσεις εμφανίζονται ιδιαίτερα σημαντικές, καθότι φανερώνουν πως περίπου το 1/3 των οστών μεταχειρίστηκε με διαφοροποιημένη πρακτική, άρα και πρόθεση, η οποία σχετίζεται με τη χρήση του στοιχείου της φωτιάς εντός τελετουργικού περιβάλλοντος, ισχυροποιώντας την παρουσία των έμπυρων προσφορών υπό το είδος των καμένων οστών. Αν και χωρίς τη μικροσκοπική ανάλυση του οστεολογικού υλικού τα συμπεράσματα δεν δύνανται προς το παρόν να κατοχυρωθούν, η συνεχιζόμενη θρησκευτική δραστηριότητα στην άμεση περιοχή της κατώτερης αυλής του θρησκευτικού συγκροτήματος με την σταθερή ανάδειξη της πρακτικής της τελετουργικής καύσης καθώς και της συγκεντρωτικής απόθεσης τέφρας, υποστηρίζουν την αναγωγή των σχετικών ιεροτελεστιών στην αρχική φάση λειτουργίας του συνόλου του τμήματος.

Έτσι, συμπερασματικά, οι λάκκοι τέφρας που συνδέονται με τον κυκλικό βωμό από την αρχική φάση λειτουργίας του είναι σημαντικοί καθότι ίχνη καύσης δεν ανευρέθηκαν επί της επιφανείας του. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να θεωρήσουμε πως οι τελετουργικές πρακτικές που συνδέονται με τον κυκλικό βωμό και περιλάμβαναν την χρήση πυράς, τα κατάλοιπα των οποίων εναποτίθεντο επανειλημμένως σε κοντινούς λάκκους, επιτελούνταν όχι στον βωμό αλλά σε κοντινό σημείο ή σημεία, είτε επί πρόχειρων εστιών είτε (και) επί των σταθερών εστιών των δύο παρακείμενων ιερών. Η πρόθεση και η επιλογή ίδρυσης εξωτερικού βωμού προσδιορίζει ένα επιπλέον σημαίνον στάδιο στην οργάνωση της τελετουργικής δραστηριότητας στην περιοχή. Η

⁸⁶² French 2002, 63-64.

⁸⁶³ Προσωπική πληροφόρηση, σε Isaakidou et al. 2002, 87, Cosmopoulos 2003, 16, Hamilakis - Konsolaki 2004, 144, Ρουσιώτη 2011, 69-70, υποσημ.206.

μερική αυτονόμηση των σχετικών με τον υπαίθριο βωμό ιεροπραξιών εκφράζεται με την αρχιτεκτονική προβολή και τη συνέχιση της λειτουργίας του δωματίου xxiv (στην διαμορφωμένη Αυλή 35), μετά και παρά την αχρήστευση τόσο του υπαίθριου βωμού όσο και του Ιερού της Τοιχογραφίας. Υπό το πρίσμα αυτό, η ανίχνευση μιας επιμέρους λατρευτικής εστίασης στην πρακτική της τελετουργικής καύσης αποκτά πιθανόν αυξημένη βαρύτητα, ως στοιχείο που αφενός διατηρείται αλλά επιλεκτικά προβάλλεται στη διάρκεια της ακόλουθης ΥΕ IIIΒ2 χρήσης στον συγκεκριμένο χώρο, φαινόμενο που παρατηρείται εξίσου στην αντίστοιχη αναδιοργάνωση της λατρευτικής δραστηριότητας στο Ιερό Γ (εσωτερικός κάδος), στο ανώτερο άνδηρο του Θρησκευτικού Κέντρου.

Από όλη τη διάρκεια λειτουργίας του Ναού κατάλοιπα οστών δεν διασώζονται σε κανέναν από τους δύο κύριους χώρους του⁸⁶⁴, ενώ ταυτόχρονα η μοναδική σταθερή κατασκευή με τη λειτουργία εστίας εντοπίζεται στον προθάλαμο του ιερού. Στην ΥΕ IIIΒ2 φάση χρήσης του προθαλάμου εμφανίζονται στοιχεία που συνδέουν την εστία με την επί τόπου προετοιμασία γευμάτων (ακέραιο μαγειρικό σκεύος), ενώ το στρώμα καύσης που κάλυψε τη συνολική έκταση του δωματίου μετά την τελική καταστροφή δεν μπορεί, βάσει των ταφονομικών συνθηκών, να συνδεθεί με ασφάλεια, έστω τμηματικά, με τη χρήση της σταθερής αυτής κατασκευής. Πάντως, η λειτουργία του προθαλάμου, με την μικρή εστία τοποθετημένη σχεδόν στο κέντρο του χώρου, και στον άξονα της εισόδου, απαντάται από την αρχική περίοδο χρήσης του ιερού, και συνεχίζει χωρίς μετατροπές (στη συνολική διαρρύθμιση του δωματίου) έως την τελική καταστροφή, συνδέοντας έτσι σε σταθερή βάση τον προθάλαμο του Ναού με την τελετουργική χρήση του στοιχείου της φωτιάς. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται, βάσει των συνευρημάτων από το δωμάτιο, η προετοιμασία ιερών γευμάτων και, συνεκδοχικά, η τέλεση αιματηρών θυσιών, ενώ ο φορητός εξοπλισμός από το σφραγισμένο Δ19, που θεωρείται πως σχετιζόταν σε πρώτο επίπεδο με τις ιεροτελεστίες εντός του Ναού, διατηρεί στοιχεία που συνδέονται άμεσα με την πρακτική της τελετουργικής καύσης.

Ο σφραγισμένος τελετουργικός και λατρευτικός εξοπλισμός από το Δ19 του Ναού διαθέτει αξιοσημείωτη ποικιλομορφία. Οι λατρευτικές πρακτικές

⁸⁶⁴ Δύο μόνον σύνολα οστών ανευρέθηκαν στο κυρίως δωμάτιο 18, τα οποία δεν αφορούν στη χρήση του ιερού αλλά σχετίζονται με άπαξ γενόμενες ιδρυτικές τελετουργίες. Το πρώτο σύνολο οστών (μικρά οστά από διαφορετικά είδη ζώων) προέρχεται από τη θεμελίωση του δυτικού τοίχου ra (προς τον Διάδρομο 34), και το δεύτερο σύνολο από τη θεμελίωση του κίονα στη ΒΑ γωνία του ίδιου δωματίου. Από το δεύτερο σύνολο οστών σημειώνεται πως αντιπροσωπεύονται αρκετά μέλη νεαρού χοίρου, ανάμεσα στα οποία οστά κρανίου, δόντια, και φάλαγγα (Moore - Taylour 1999, 13).

αφορούσαν προφανώς στην επίδειξη/παρουσίαση/πομπή ειδώλων, την αφιερωματική απόθεση πολύτιμων προσφορών⁸⁶⁵, την τέλεση σπονδών, συμποτικών τελετών (σημαντική ποσότητα κυλίκων), και ιερών γευμάτων, με κοινή κατανάλωση υγρών και στέρεων τροφών, καθώς και ειδικότερες κατηγορίες εξοπλισμού που αφορούν τις τρεις τριποδικές τράπεζες προσφορών, τα δύο πύραυλα, και τα τμήματα ενός κάδου. Ίχνη καύσης, τα οποία εμφανίζονται στα δύο πύραυλα, σε μία τράπεζα προσφορών και σε μία τροπιδωτή κύλικα, συνιστούν άμεσες αναφορές στην πρακτική τελετουργικής καύσης, διακριτές ανά σκεύος ή και ανά περίπτωση χρήσης του σκεύους.

Τα πύραυλα ή σέσουλες έχουν συνδεθεί με λειτουργίες φωτισμού (λύχνοι), με την μεταφορά κάρβουνων (θερμαντικές ιδιότητες), αλλά και με δραστηριότητες καύσης θυμιάματος⁸⁶⁶. Η ευρεία διάδοσή τους, καθότι συνιστούν σκεύη που ανευρίσκονται τόσο σε θρησκευτικά (ιερά και ταφικά) όσο και οικιστικά περιβάλλοντα, δηλώνει διαδεδομένη πρακτική χρησιμότητα αλλά και την υιοθέτηση ενός κοινού τύπου για παράλληλη ειδικότερη χρήση⁸⁶⁷. Η καταγωγή του τύπου θεωρείται μινωική και τα πρωιμότερα ελλαδικά παραδείγματα εμφανίζονται στην ΥΕ ΙΙ (θολωτός τάφος Βαφειού) και ΥΕ ΙΙΙΑ (θαλαμοειδείς τάφοι Μυκηνών) περίοδο, ενώ η σταθεροποιημένη ελλαδική μορφή του πυραύνου κυριαρχεί στην ΥΕ ΙΙΙΒ και διατηρείται έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο⁸⁶⁸. Ο ελλαδικός τύπος κατασκευάζεται κυρίως από χονδροειδή πηλό⁸⁶⁹, υλικό που ενδείκνυται για χρήσεις που έχουν σχέση με φωτιά, ενώ η αστάθεια του σκεύους και η τυπολογία των λαβών δηλώνουν ότι προοριζόνταν για ανάρτηση και μεταφορά⁸⁷⁰.

Με λειτουργίες φωτισμού συνδέεται συχνότερα ο τύπος πυραύλου FS 311 σε αντίθεση με τον τύπο FS 312⁸⁷¹, που απαντάται στο υλικό του Ναού, αν και τα σχήματα είναι παραπλήσια. Στη δημοσίευση των Βοηθητικών Περιοχών του Θρησκευτικού Κέντρου, και πιο συγκεκριμένα στην ημιυπαίθρια Περιοχή 36⁸⁷² στην κατάληξη του Διαδρόμου 34, σημειώνεται η εύρεση δύο

⁸⁶⁵ Πολύτιμα υλικά κατασκευής, αλλά και πολύτιμα προϊόντα βάσει των κλειστών αγγείων.

⁸⁶⁶ Blegen – Rawson 1966, 412, Georgiou 1986, 28-30, 40, Mylonas-Shear 1987, 99-100, Mountjoy 1993, 126-128, D'Agata 1997, 93-94.

⁸⁶⁷ Lis 2008, 146 & 2016, 516, 520.

⁸⁶⁸ Georgiou 1986, 28-30, 40, Mylonas-Shear 1987, 99-100, Mountjoy 1993, 126-128.

⁸⁶⁹ Με εξαίρεση τα λίθινα πύραυλα από το ανάκτορο της Πύλου ().

⁸⁷⁰ Mylonas-Shear 1987, 100.

⁸⁷¹ Mylonas-Shear 1987, 100.

⁸⁷² Ευρύτερος χώρος αποθήκευσης, φύλαξης, και σημείο διανομής τελετουργικού εξοπλισμού στα βόρεια του Κτηρίου της Τοιχογραφίας, σε άμεση επικοινωνία με αυτό μέσω του Διαδρόμου 34. Ο βοηθητικός χώρος 36 έπαψε να χρησιμοποιείται την ίδια περίοδο που τέθηκε σε αχρηστία το εν λόγω Ιερό, ενώ φαίνεται πως επαναλειτούργησε μέσα στην διάρκεια

πανομοιότυπων πυραύλων τύπου FS 312, οι οποίοι προσδιορίζονται από την French ως «λύχνοι/θυμιατήρια», και παραλληλίζονται, επίσης, με ανάλογα ευρήματα από το κυρίως Δ31 του Ιερού της Τοιχογραφίας⁸⁷³. Αναφορικά με το τελευταίο, ο Moore σημειώνει ότι το πολυειδές σύνολο κινητών ευρημάτων από το Δ31 υποδεικνύει παράλληλες δραστηριότητες σχετιζόμενες με την επεξεργασία συγκεκριμένων προϊόντων και υλικών στους εσωτερικούς του χώρους, κατά κύριο λόγο την παραγωγή, πέραν δηλαδή της χρήσης, αρωματικών ελαίων/αλοιφών⁸⁷⁴. Γενικότερα, οι ομοιότητες στη σύνθεση του συνόλου από το Δ31, και το Δ32, με το αντίστοιχο σύνολο κινητών ευρημάτων από την Περιοχή 36, εκφράζουν τη σύνδεση του Ιερού με την συνολική μέθοδο διαχείρισης πολύτιμων υλικών και αντικειμένων εντός λατρευτικού περιβάλλοντος. Ο Lis, εφιστώντας την προσοχή στα διαφορετικά περιβάλλοντα εύρεσης των πυραύλων, επισημαίνει τον αυξημένο αριθμό εμφάνισης αυτών στα αποθηκευτικά δωμάτια 67-68 και 60 του ανακτόρου της Πύλου, συνδέοντας τα σκεύη είτε με εργαστηριακές δραστηριότητες παραγωγής αρωματικών ελαίων, είτε με συμποσιακές δραστηριότητες εκτεταμένου βεληνεκού⁸⁷⁵.

Η αποθήκευση των δύο πυραύλων μαζί με το σύνολο του τελετουργικού εξοπλισμού στο Δ19 του Ναού σηματοδοτεί μία ειδικότερη νοηματοδότηση των εν λόγω σκευών. Τα δύο παραδείγματα από τον σφραγισμένο εξοπλισμό δεν φέρουν ίχνη καύσης στο στόμιο, το αναμενόμενο σημείο εύρεσης όταν πρόκειται για τη χρησιμοποίησή τους ως λύχνοι, αλλά στο εσωτερικό τους, ίχνη που συνήθως προκαλούνται από την χρήση τους για μεταφορά κάρβουνων⁸⁷⁶. Αντίθετα, η κύλικα με ίχνη καύσης περιμετρικά του χείλους της συνδέεται με μεγαλύτερη ασφάλεια με λειτουργίες που αφορούν την παραγωγή φωτός⁸⁷⁷. Η παραγωγή φωτισμού εντός τελετουργικού πλαισίου συνδυάζεται με τη διαχείριση του φωτός κατά τη διάρκεια τέλεσης των ιεροπραξιών⁸⁷⁸, για την φυσική –όχι τεχνητή– πηγή προέλευσης του οποίου ο

της πρώιμης μετανακτορικής περιόδου (φάση ΙΧ του ανακτόρου των Μυκηνών) (French – Taylour 2007, 18, 41-42).

⁸⁷³ French – Taylour 2007, 19, 22, 24.

⁸⁷⁴ Lupack 2008a, 149 (σημειώνοντας Moore – Taylour, *WBM 11*, forthc.).

⁸⁷⁵ Lis 2016, 516, 520. Βλ. επίσης Hruby 2006, 103-177 (κυρίως 131-133, 139-153), σχετικά με τους τύπους εξαιρετικά εξειδικευμένου μαγειρικού εξοπλισμού στις αποθήκες του ανακτόρου της Πύλου (ανάμεσα στον οποίο τα στηρίγματα σχάρας), τις σχετικές προεκτάσεις για την ιεραρχική κατανομή της κατανάλωσης των παραγόμενων γευμάτων στη διάρκεια εορταστικών συμποσίων, και τις ανάλογες συνδέσεις με τις συνήθειες της ανακτορικής ελίτ.

⁸⁷⁶ Moore – Taylour 1999, 85.

⁸⁷⁷ Το στοιχείο αυτό, σύμφωνα με την French, απαντάται συχνότερα στον τύπο κύλικας με γωνιώδες περίγραμμα FS 267 (Moore – Taylour 1999, 84, French – Taylour 2007, 22, 31, Lis 2016, 514, 516).

⁸⁷⁸ Moore – Taylour 1999, 115.

Hägg έχει διατυπώσει την άποψη περί πιθανής εκμετάλλευσής του σε ιεροτελεστίες επιφάνειας/θεοφάνειας⁸⁷⁹.

Η χρήση των πυραύλων σχετικά με τη μεταφορά κάρβουνων (για το άναμμα ή την ενίσχυση της πυράς), στοιχείο που επισημαίνεται από τους ανασκαφείς⁸⁸⁰, σε συνδυασμό με τον περιορισμένο αριθμό τέτοιων σκευών στον σφραγισμένο τελετουργικό εξοπλισμό, συνάδει με μία περισσότερο εξειδικευμένη λειτουργία των σκευών αυτών, καθώς και με τη χρήση τους σε συνδυασμό με σταθερές ή φορητές εστίες. Σε πρώτο επίπεδο, και σε αναλογία με τον συμβολισμό που ενδεχομένως αποδιδόταν στην τελετουργική πυρά, και συνεπακόλουθα στην ύπαρξη εστίας εντός τελετουργικού περιβάλλοντος, τα κάρβουνα ως τα κατάλοιπα ή οι συντελεστές αυτής, έφεραν ίσως εξίσου μεγάλη σημασία (όπως και η τέφρα). Η σημασία αυτή προέκυπτε από την διαφοροποιημένη ή πολύπλευρη διαχείρισή τους εντός τελετουργικού περιβάλλοντος, επιβάλλοντας συνάμα την χρήση συγκεκριμένου εξοπλισμού, συνδυάζοντας πιθανότατα και την τελετουργική καύση θυμιάματος επί των (μεταφερόμενων) κάρβουνων.

Στο θρησκευτικό περιβάλλον του Ναού η χρήση των πυραύλων ως θυμιατηρίων ισχυροποιείται. Με αυτό συνάδει η εμφάνιση εξαιρετικά περιορισμένου αριθμού ή ειδικού σχήματος κλειστών αγγείων (αμφορέας, μικύλλος ασκός), αλλά και η ύπαρξη φωλεόσχημου αγγείου⁸⁸¹. Τα σκεύη αυτά -αγγεία μεταφοράς, προσωρινής φύλαξης, και επεξεργασίας αντίστοιχα- μπορούν να συνδεθούν με πολύτιμα προϊόντα, κατά κύριο λόγο υγρής, αλλά ίσως και στερεής μορφής, σημαντικά για την ανακτορική οικονομική δραστηριότητα (όπως κρασί, έλαιο, αρωματικά έλαια και θυμιάματα), και επιπρόσθετα σηματοδοτημένα από την τελετουργική χρήση τους σε θρησκευτικά περιβάλλοντα. Χρειάζεται, τέλος, να τονιστεί πως η φορητότητα των πυραύλων εμπλέκει άμεσα στην τελετουργική δραστηριότητα τον εκτελεστικό παράγοντα του ατόμου που επιτελεί ή συμμετέχει στην ιεροπραξία. Η χαμηλή συχνότητα εμφάνισής τους στα πλαίσια ενός σύνθετου τελετουργικού υποδεικνύει περιορισμένη, επιλεκτική και εξειδικευμένη χρήση, συνυφασμένη με παράγοντες που συνάδουν με την λατρευτική περίσταση, ή γενικότερα με την κάλυψη συγκεκριμένων λατρευτικών αναγκών.

Το μεμονωμένο παράδειγμα τριποδικής τράπεζας προσφορών με ίχνη καύσης στην εσωτερική επιφάνεια, από τον σφραγισμένο εξοπλισμό του Δ19, αφορά

⁸⁷⁹ French – Taylour 2007, 15, σημειώνοντας Hägg 1983..

⁸⁸⁰ Moore – Taylour 1999, 85.

⁸⁸¹ Λίθινο φωλεόσχημο αγγείο βρέθηκε επίσης στο Ιερό της Τοιχογραφίας, το οποίο εντοπίστηκε πολύ κοντά στον γραπτό βωμό του ιερού.

σχετικά μεγάλων διαστάσεων τράπεζα, διπλάσια σχεδόν σε μέγεθος σε σύγκριση με το ΥΕ ΙΙΒ2 παράδειγμα από το κυρίως δωμάτιο 18, κατασκευασμένη από άψητο πηλό και αδιακόσμητη, όπως και οι υπόλοιπες δύο, που σφραγίστηκαν στον ίδιο χώρο⁸⁸². Οι κατασκευαστικές ιδιότητες του σκεύους (περιχίλωμα, εύκολη θραύση και βάρος λόγω του άψητου πηλού, ο οποίος, παράλληλα, δεν ενδεικνύεται τόσο για πλήρωση με υγρό προϊόν⁸⁸³), επισημαίνονται από τους ανασκαφείς αναφορικά με τη σύντομη διάρκειας χρήση των συγκεκριμένων τελετουργικών σκευών⁸⁸⁴. Η καμένη επιφάνεια της συγκεκριμένης τριποδικής τράπεζας σημειώνεται ως κριτήριο για την πιθανότητα χρήσης του σκεύους ως φορητή εστία, κυρίως σε αναλογία με τα πρωιμότερα μινωικά παραδείγματα⁸⁸⁵. Τα σπάνια ηπειρωτικά παραδείγματα με ίχνη καύσης δηλώνουν επίσης πως η λειτουργία των τριποδικών τραπεζών ως φορητών εστιών/βωμών, για τελετουργική καύση αγαθών ή/και θυμιάματος, ήταν εξαιρετικά περιορισμένη, στοιχείο που συνάδει με τα στοιχεία από τον Ναό.

Η ενσωμάτωση της τριποδικής τράπεζας προσφορών στο ανώτερο έδρανο του κυρίως δωματίου 18 κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου χρήσης του ιερού, δηλώνει τη μόνιμη ιδιότητα της αναπαριστώμενης συμβολικής πράξης, το περιεχόμενο της οποίας προσδιορίζεται περαιτέρω από τη φύση και λειτουργία των συστατικών μερών του, δηλαδή του ειδώλου, του σκεύους, της αναμεταξύ τους σχέσης (σε αντικριστή θέση, ώστε η προσφορά επιτελείται είτε ενώπιον του ειδώλου είτε από το είδωλο), καθώς και της ευρύτερης σύνδεσης και ένταξής τους στο εσωτερικό του ιερού δωματίου⁸⁸⁶. Οι διαφορές που εντοπίζονται ανάμεσα στον προκείμενο ΥΕ ΙΙΒ1 σφραγισμένο εξοπλισμό, και τα κατά χώρα στοιχεία της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου χρήσης, αφορούν τις συγκριτικά μικρότερες διαστάσεις, τόσο του μονόχρωμου ειδώλου ομάδας Β, όσο και της τριποδικής τράπεζας προσφορών, αλλά και την έλλειψη περιχελώματος από την δεύτερη, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία ιχνών καύσης. Υπό το πρίσμα αυτό, οι λατρευτικές επιλογές στην επόμενη φάση λειτουργίας του ιερού επιβεβαιώνουν αφενός τη σημαίνουσα θέση των τριποδικών τραπεζών στο λατρευτικό τυπικό, και αφετέρου την χρήση τους κυριότερα για απόθεση/παρουσίαση ποσότητας προσφορών, τουλάχιστον εντός του περιβάλλοντος του Ναού.

Η σκοπιμότητα πίσω από τη σφράγιση του συνόλου του προγενέστερου εξοπλισμού δεν δύναται να εξακριβωθεί. Εφόσον θεωρήσουμε ότι ο

⁸⁸² Moore – Taylour 1999, 71.

⁸⁸³ Moore – Taylour 1999, 110.

⁸⁸⁴ Moore – Taylour 1999, 71.

⁸⁸⁵ Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1982, 31-33, Moore – Taylour 1999, 107-109.

⁸⁸⁶ Moore-Taylour 1999, 30-31, 48-49, 95, French 2002, 87-90.

αποθηκευμένος εξοπλισμός στην Κόγχη συνέχισε να χρησιμοποιείται, τότε προβάλλεται, και με αυτήν την περίπτωση, η επιλεκτική επανάχρηση λατρευτικού εξοπλισμού. Η Albers, εξελίσσοντας το σκεπτικό αυτό, θεώρησε ενδεχομένως σκόπιμη την επιλογή/διατήρηση της αποσπασματικής μορφής, ίσως και την πρόκληση αυτής⁸⁸⁷. Στην ΥΕ ΠΙΒ2 περίοδο χρήσης του κεντρικού δωματίου 18, η ενσωματωμένη στο έδρανο μικρή τράπεζα προσφορών ήταν επίσης μερικώς κατεστραμμένη.

Λιγοστά κινητά ευρήματα ανήκουν στη δεύτερη περίοδο λειτουργίας του Ναού. Τα ευρήματα αυτά κρίνονται ικανά να επιβεβαιώσουν τη συνέχιση της λατρείας, με χρήση ίδιου τύπου εξοπλισμού, ή/και επανάχρηση τελετουργικού εξοπλισμού, γεγονός που φανερώνει σταθερότητα στον χαρακτήρα και τη φύση των τελούμενων λατρευτικών πρακτικών⁸⁸⁸. Στο επιχείρημα αυτό προστίθεται η πιθανότητα συνεχιζόμενης λειτουργίας της Κόγχης 18 και του εκεί αποθηκευμένου εξοπλισμού. Παρ'όλα αυτά, η γενική διαπίστωση αναφορικά με την ΥΕΠΙΒ2 ταυτότητα της λατρείας στον Ναό χαρακτηρίζεται από επιλογές κατάργησης χώρων και μείωσης εξοπλισμού, περιορισμού ή, ίσως, και μεταφοράς μέρους των ιεροτελεστιών, ή, αντίθετα, από την ενίσχυση και εξελικτική (χωρική) εξειδίκευση συγκεκριμένων πτυχών της λατρείας, και των σχετικών τελετουργικών πρακτικών⁸⁸⁹. Οι τελευταίες αντικατοπτρίζονται σε ενέργειες τόσο στο εσωτερικό του ιερού, όσο και στον εξωτερικό χώρο της αυλής. Πάντως, σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του ιερού, η εστίαση του λατρευτικού ενδιαφέροντος φαίνεται πως εντοπίζεται σε δραστηριότητες αφιερωματικής απόθεσης προσφορών και ιδιότυπου λατρευτικού εξοπλισμού στις πολυάριθμες σταθερές κατασκευές στο εσωτερικό του⁸⁹⁰.

Οι κάδοι συνιστούν τμήμα του τελετουργικού εξοπλισμού του Ναού με διαχρονική αξία, σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του ιερού⁸⁹¹. Αν και ο άψητος πηλός των δύο προκείμενων δειγμάτων δυσχεραίνει την (αποκλειστική ίσως) συσχέτισή τους με υγρά, είναι γενικά αποδεκτό, ότι οι κάδοι εντός τελετουργικού περιβάλλοντος συνδέονται συνήθως με

⁸⁸⁷ Albers 1994, 35.

⁸⁸⁸ Moore - Taylour 1999, 30-32.

⁸⁸⁹ Κατά κύριο λόγο εμφανίζονται μαγειρικά σκεύη, και αγγεία μεταφοράς και αποθήκευσης.

⁸⁹⁰ Στη διαπίστωση αυτή χρειάζεται, ωστόσο, να επισημανθεί η συνέχιση της λειτουργίας του προθαλάμου με την μικρή εστία στο εσωτερικό του. Στο εσωτερικό του κυρίως Δ18, και περίπου στο κέντρο αυτού βρισκόταν, επίσης, σε λειτουργία η, σχετικά μεγάλων διαστάσεων για την έκταση του χώρου, πλήρην, επιχρισμένη, και χαμηλή, ορθογώνια κατασκευή, ίσως εστία. Η κατασκευή αυτή δεν έφερε ίχνη καύσης, συνιστώντας πιθανότατα λειτουργική επιφάνεια απόθεσης προσφορών και λατρευτικού εξοπλισμού.

⁸⁹¹ Θραύσματα ενός κάδου σημειώνονται από το εσωτερικό του σφραγισμένου Δ19, ενώ ο δεύτερος κάδος ανευρέθηκε κατά χώραν επάνω στο ΥΕ ΠΙΒ2 δάπεδο του κυρίως Δ18, αμέσως μετά την είσοδο στον χώρο αυτόν.

ιεροτελεστίες καθαρμού⁸⁹². Στην περίπτωση της ΥΕ ΠΙΒ2 φάσης του Ναού, υπενθυμίζεται η παράλληλη χρήση της λεκανόσχημης κατασκευής στο εσωτερικό του προθαλάμου, και ο κάδος-εστία από το σύγχρονο ΥΕ ΠΙΒ2 Ιερό Γ στο ανώτερο άνδρηρο του θρησκευτικού κέντρου, στοιχεία που παραπέμπουν σε σύνδεση των τελετουργικών αυτών σκευών, τόσο με υγρές (ή και στέρεες) ουσίες, αλλά και με έμπυρες προσφορές, δηλώνοντας, είτε πιθανή εξελικτική πορεία στη χρήση τους, είτε πολύ-λειτουργικότητα, ανάλογα με τις επιμέρους επιτόπιες -και εκτελεστικά διαφοροποιημένες- λατρευτικές ανάγκες.

Αναφορικά με το Ιερό της Τοιχογραφίας, ο δεύτερος βωμός από το εσωτερικό του, με την συνδεόμενη τοιχογραφική παράσταση, τοποθετείται χρονικά, σύμφωνα με την French, στην δεύτερη φάση λειτουργίας του ιερού (όταν δηλαδή προστέθηκε το Δ32 και μεταβλήθηκε η είσοδος στο ιερό)⁸⁹³. Το στοιχείο αυτό προβάλλει τον μεγαλύτερο, και σύνθετο, κεντρικό βωμό-εστία ως το εξαρχής κύριο σημείο εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος στο εσωτερικό του ιερού. Επίσης, βάσει της κοινής κατάργησης του εν λόγω ιερού και του υπαίθριου κυκλικού βωμού στην αυλή, μπορούμε να θεωρήσουμε τη διαφαινόμενη στενή λειτουργική τους σύνδεση ως άμεσα συνυφασμένη με τις δύο αυτές κεντρικές λατρευτικές κατασκευές. Ο κατασκευαστικά σύνθετος βωμός-εστία του κυρίως δωματίου 31 συνδέεται με ποικιλία λατρευτικών πράξεων. Σε αυτές εντάσσεται ίσως η περιμετρική στήριξη/παρουσίαση αντικειμένου ή αντικειμένων⁸⁹⁴, καθώς και η παρασκευή ιερών γευμάτων (μαγειρικά σκεύη με παρασκευή τροφής που περιείχε κρέας, λίθινα τριβεία), ενώ η παρουσία πολλών διαφορετικού μεγέθους ψευδόστομων αμφορέων δηλώνει πως η διαχείριση ελαίου, πιθανότατα αρωματικού, αλλά και κρασιού, σύμφωνα με τα δείγματα των εργαστηριακών αναλύσεων, εκπλήρωναν σημαντικό μέρος της εκεί ασκούμενης λατρείας⁸⁹⁵.

Η Whittaker επισημαίνει ότι η απουσία συστηματικής επιστημονικής ανάλυσης του οστεολογικού υλικού από το Θρησκευτικό Κέντρο, σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις της French για την αδυναμία διαπίστωσης

⁸⁹² Moore - Taylour 1999, 35, 71, 84-86.

⁸⁹³ French 2002, 130, Morgan 2005, 163: υποσημ.13.

⁸⁹⁴ Το είδος στεγάστρου, που προτείνει η Albers, χρειάζεται ίσως να συσχετισθεί με μία διεύρυνση της πρότασης των ανασκαφών για την τοποθέτηση ξύλινων κιώνων (στήριξη της οροφής), κατά κύριο λόγο εξαιτίας της πρακτικής αναγκαιότητας ύπαρξης ανοίγματος για την διαφυγή του παραγόμενου καπνού (Morgan 2005, 166). Κρίνοντας, παράλληλα, από τις μεγάλες διαστάσεις του κεντρικού βωμού-εστίας και την σχετικά σύντομη μεταβολή της εισόδου στο ιερό δωμάτιο, η οποία αρχικώς βρισκόταν στον άξονα του βωμού και σε εγγύτητα με αυτόν, η παραπάνω πρόταση ενισχύεται.

⁸⁹⁵ Albers 2004, 124.

του βαθμού καύσης από τις μέχρι τώρα ανασκαφικές εκθέσεις⁸⁹⁶, δεν βοηθάει στην τεκμηρίωση της τέλεσης έμπυρων ζωικών προσφορών στον βωμό-εστία του κυρίως δωματίου 31 του Ιερού της Τοιχογραφίας. Σύμφωνα με την ίδια, η σύνθεση των ιερών γευμάτων, βάσει των εργαστηριακών αναλύσεων των χρησιμοποιούμενων οστών από το Δ31, συνιστά ισχυρή ένδειξη για τέλεση τροφοπαρασκευαστικών διαδικασιών, και πιο συγκεκριμένα για το μαγείρεμα εκλεπτυσμένης τροφής⁸⁹⁷. Η προετοιμασία τέτοιου είδους/τύπου τροφής, η οποία θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει αποκλειστική προσφορά στη θεότητα, παραπέμπει, παράλληλα, σε ολιγοπρόσωπη συμμετοχή κατά την τέλεση των ιεροπραξιών, με τη συμμετοχή πιθανότατα της θεότητας. Η ίδια καταλήγει πως, το μαγείρεμα εκλεπτυσμένης τροφής αποδυναμώνει τη θεωρία περί σύνδεσης των εστιών σε λατρευτικά περιβάλλοντα με την τελετουργική πρακτική έμπυρης ζωικής προσφοράς, και παραπέμπει περισσότερο σε ένα διαφορετικό τύπο τελετουργικής διαχείρισης και συνδιαλλαγής της τροφής, το τάισμα της θεότητας⁸⁹⁸.

Εφόσον, όμως, η τελετουργική πρακτική των έμπυρων προσφορών μπορεί να συνδεθεί με τις υπαίθριες ιεροπραξίες με επίκεντρο τον κυκλικό βωμό, εμφανίζεται εξίσου δυνατή, βάσει κυρίως της λειτουργικής σύνδεσης και κοινής κατάργησης των λατρευτικών κατασκευών στους δύο ιερούς αυτούς χώρους, η συσχέτιση του κεντρικού βωμού-εστίας του Ιερού της Τοιχογραφίας με ζωικές, εν προκειμένω, έμπυρες προσφορές, ίσως ως επιμέρους συμπληρωματικό στάδιο/επεισόδιο των σύνθετων τελετουργιών. Συγκεκριμένο ποσοστό των ζώων-οστών που παρείχαν την τροφή για τα ιερά γεύματα, φαίνεται πως καίγεται τελετουργικά, και εναποτίθεται, πρωτίστως μαζί με την τέφρα, στους λάκκους της προσκείμενης αυλής και του κυκλικού βωμού, ενώ, εάν θεωρήσουμε πως η ζωική τροφή προσκομιζόταν μέσω θυσιών (επιτελούμενων κυρίως;) εντός του Ναού, η λειτουργική ενότητα και αμφίδρομη σχέση των δύο ιερών κτηρίων και της κοινής τους αυλής επιτείνεται, χωρίς να παραβλέπονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα. Παράλληλα, η ολιγοπρόσωπη εκτέλεση των ιεροπραξιών, και συμμετοχή σε αυτές, στο εσωτερικό των κτηρίων, υποστηρίζει το στοιχείο της εκλεκτικότητας, πιθανόν και στην έκφασή του σχετικά με διαφοροποιητικά στάδια της λατρευτικής δραστηριότητας. Επιπλέον, η ίδρυση και διατήρηση του μικρού δωματίου xxiv ισχυροποιεί την παρουσία της τελετουργικής καύσης ζωικών καταλοίπων στη σύνθετη δομή των επί τόπου ιεροτελεστιών, καθώς μετά την ενδιάμεση καταστροφή διατηρούνται στην περιοχή τα

⁸⁹⁶ Καθώς, επίσης, και λόγω του ότι πολλά από τα οστά δεν προέρχονται από πρωτογενείς αποθέσεις. (French 2002, 134).

⁸⁹⁷ Whittaker 2006-2007, 185.

⁸⁹⁸ Whittaker 2006-2007, 185.

βασικά συστατικά στοιχεία της δομής αυτής (είδωλο, τράπεζα προσφορών, κάδος, εστία προθαλάμου Ναού, λεκάνη με καμένα οστά στο εσωτερικό του φροντισμένου μικρού δωματίου xxiv, που άνοιγε προς την αυλή 35 και τον προγενέστερο κυκλικό βωμό).

Η Μαρινάτου πρότεινε την συσχέτιση της ιερής εικονογραφικής παράστασης του Δ31 με το είδος και τη φύση των τελετουργικών δρώμενων που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του⁸⁹⁹, την αναπαράσταση δηλαδή συγκεκριμένης ιεροτελεστίας, πέραν της σαφούς νοηματικής σύνδεσης. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, της σύζευξης αναπαραστούμενων τελετουργιών και σύνθετων εκτυλισσόμενων ιεροπραξιών⁹⁰⁰, θα πρέπει σε πρώτο επίπεδο να υπολογισθεί η σύνδεση της ιερής εικονογραφικής σύνθεσης με τον εφαιπτόμενο βωμό, εφόσον αυτός ενσωματώνεται στο (οπτικοποιημένο) συμβολικό περιβάλλον που δημιουργείται. Η διακόσμηση των απολήξεων δοκών επιστεγασμένων με κέρατα καθοσίωσης θεωρείται αντιπροσωπευτική της εικονογράφησης των ιερών κτισμάτων⁹⁰¹, μεταφράζοντας ως εκ τούτου τις γυναικείες μορφές της άνω ζώνης ως ιστάμενες επάνω στον βωμό-ιερό τόπο, και την μικρότερη μορφή της κατώτερης ζώνης ως κατευθυνόμενη προς αυτόν προσκομίζοντας προσφορές.

Πέραν του προβληματισμού αναφορικά με την ειδικότερη ταυτότητα των δύο γυναικείων μορφών της ανώτερης ζώνης και τη σύνδεσή τους με τις άλλες δύο, γυμνές και πιθανότατα ανδρικές, μορφές⁹⁰², οι διχογνωμίες μεταξύ των μελετητών εντοπίζονται κυρίως στη θεϊκή ή μη ιδιότητα της γυναικείας μορφής της κατώτερης ζώνης. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον σχετικά με την γυναικεία αυτή μορφή, πέραν του μόνιμου υπομνηματισμού της παροχής θρησκευτικών προσφορών, προκύπτει αφενός μεν από την θεματική επιλογή της εικονιζόμενης χειρονομίας και του είδους της παρεχόμενης προσφοράς, και αφετέρου, από τον συνδυασμό στοιχείων που υποδηλώνουν εύγλωττες κοινωνικό-ανακτορικές συσχετίσεις, εφόσον θεωρήσουμε πως δεν συνιστά από μόνη της διακριτή θεότητα με τον δικό της «κατώτερο» βωμό, και την παράλληλη προσκόμιση προσφορών σε αυτόν⁹⁰³.

Συμπερασματικά, η στάση της γυναικείας μορφής με τα υψωμένα χέρια, ως έκφραση λατρευτικής επίκλησης και ικεσίας, ή/και ως εκδήλωση θεϊκής επιφάνειας, σε συνδυασμό με τα φυλλόσχημα (θύσανοι δημητριακών) ή και

⁸⁹⁹ Marinatos 1988a, 247.

⁹⁰⁰ Μπουλώτης 1995, 25, 31-32.

⁹⁰¹ Immerwhar 1990, 51.

⁹⁰² Ερμηνείες περί πολεμικής θεότητας ή δύο θεοτήτων, συμβολισμοί μεταθανάτιων δοξασιών, καθώς και συσχέτιση των δύο στοιχείων (Marinatos 1988a., Gallou 2005, 67, 102-107, Morgan 2005.).

⁹⁰³ Marinatos 1988a, 247-248, Rehak 1992., Μπουλώτης 1995, 25, Morgan 2005, 166-168.

φλογόσχημα αντικείμενα⁹⁰⁴ τα οποία κρατάει στα χέρια, ως προσφορές ή σύμβολα, την ιδιαιτερότητα της περιβολής της, και την παρουσία του λιονταριού/γρύπα, παραπέμπουν πιθανότατα σε ιέρεια/πρωθιέρεια, με δικαιώματα και καθήκοντα εκπροσώπησης της θεότητας, θεϊκής, δηλαδή, προσωποποίησης ή/και ενσάρκωσης.

Στον εσωτερικό χώρο του κυρίως δωματίου 31 του Ιερού της Τοιχογραφίας, οι ενδείξεις τελετουργικής καύσης συγκεκριμενοποιούνται με την εμφάνιση της μόνιμης σηματοδότησης του δεύτερου βωμού του ιερού, και πιο συγκεκριμένα, με την κατασκευή τριών δίσκων με τη λειτουργία μικρών εστιών στην επιφάνειά του. Η εύρεση καθαρής στάχτης στο εσωτερικό τους σχετίζεται, κατά πάσα πιθανότητα, με την τελετουργική καύση θυμιάματος ή, ενδεχομένως, και άλλων τύπων θρησκευτικών προσφορών. Πέραν τούτου, σημαντικός αριθμός των κινητών συνευρημάτων⁹⁰⁵, σε συνδυασμό με την ιδεολογική, εικονογραφική στη συγκεκριμένη περίπτωση, σήμανση προσκόμισης προσφορών επί σταθερής κατασκευής με τη λειτουργία ιερού βωμού, ενισχύουν την πιθανότητα τελετουργικής καύσης αρωματικού θυμιάματος, και, εν γένει, την έμπυρη προσφορά επί των τριών σταθερών δίσκων του βωμού.

Έτσι, μέσα από την ένταξη του (διπλού με βαθμίδα) βωμού στο περιβάλλον της ιερής θεματικής, η έμπυρη προσφορά μικρών ποσοτήτων συγκεκριμένων αγαθών φαίνεται πως έχει ως αποκλειστικό δέκτη τη θεότητα, στοχεύοντας αθροιστικά στη συμβολική καθιέρωση του ιερού τοποσήμου και των εκεί τελούμενων ιεροπραξιών, και συνεκδοχικά στη δήλωση της παρουσίας της θεότητας. Η ιερότητα της περιοχής, που συμβαδίζει με την παρουσία της θεότητας, αλλά και με τις συγκεκριμένες πτυχές αυτής⁹⁰⁶, θα πρέπει να εκληφθεί ως το κυρίαρχο συμβολικό στοιχείο, γνώρισμα ή επιδιωκόμενο αποτέλεσμα της ασκούμενης λατρείας. Βάσει, λοιπόν, της μόνιμης σηματοδότησης, τόσο της θεϊκής παρουσίας/ιερότητας του χώρου, όσο και της πρακτικής της τελετουργικής καύσης (τρεις δίσκοι⁹⁰⁷), είναι πιθανό η σύνδεση των παραγοντικών αυτών στοιχείων, δηλαδή η μόνιμη προσφορά στην

⁹⁰⁴ Chapin 2016, 86.

⁹⁰⁵ Πλείστες συνδέσεις με μεταφορά και προσωρινή φύλαξη διαφόρων προϊόντων, ανάμεσα τους και αρωματικά έλαια, πιθανόν και θυμιάμα, λίθινο αγγείο του φωλεόσχημου τύπου πολύ κοντά στον βωμό.

⁹⁰⁶ «...η λειτουργική ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου χώρου... θα υπαγόρευσε την επιλογή ανάμεσα σε άλλες μορφές του μυκηναϊκού Πάνθεου...[κάνοντας] απαραγνώριστη την ταυτότητα του Δωματίου 31» (Μπουλώτης 1995, 24).

⁹⁰⁷ Η Morgan συνδέει την πιθανότητα εμφάνισης τριών θεοτήτων με την παρουσία τριών δίσκων, ενώ υποστηρίζει για το στάχυ τον ζωοδόχο ή αναγεννητικό συμβολισμό του (Morgan 2005, 168). Το τελευταίο στοιχείο μπορεί περαιτέρω να υποστηριχθεί από την επιλογή της τελετουργικής πρακτικής της καύσης, που φέρει τέτοιου είδους μεταμορφωτική ιδιότητα, αν και οι ανάλογες υλικές ενδείξεις, δηλαδή τα καμένα φυτικά κατάλοιπα, δεν υφίστανται.

«παρούσα» θεότητα μέσω τελετουργικής καύσης, να αναδεικνύεται σχεδόν αδιάρρηκτη.

Συνολικά, όσον αφορά τον λατρευτικό χαρακτήρα του συγκεκριμένου ιερού, η αντιστοίχιση στην επιτέλεση έμπυρων προσφορών σχετίζεται με τους συγκεκριμένους αποδέκτες, τις συγκεκριμένες διαφοροποιητικές λατρευτικές μεθόδους ανάδειξης της ιερότητας του χώρου, καθώς και τύπους προσφορών. Η λατρευτική μέθοδος της τελετουργικής καύσης θυμιάματος ή/και άλλων μικρής ποσότητας αγαθών στον βωμό της τοιχογραφίας, και ίσως, παραπληρωματικά με τον υπαίθριο χώρο, οστών ζώων στον κεντρικό βωμό-εστία του κτηρίου, ενδύεται με πολλαπλούς και πολυδιάστατους συμβολισμούς, και βάσιμες θρησκευτικό-κοινωνικές συσχετίσεις. Στο περιεχόμενο αυτών εγκύπτουν αφενός η διαφοροποιητική επιλογή της «εντυπωσιακής» ολικής, μέσω καύσης, καταστροφής, η επιθυμία απόδοσης της καθιέρωσης του τόπου εκτέλεσης, η πολύ-αισθητηριακή κάλυψη της τελούμενης ιεροπραξίας (οσμή και οπτική ένταξη σε πραγματικό-συμβολικό ιερό περιβάλλον), ο πιθανός συμβολικός καθαρισμός της ιερής περιοχής, η προσέλκυση ή και ο εξευμενισμός της θεότητας στην αμφίδρομη έκφραση θεϊκής παρουσίας και θεϊκής συμμετοχής, και αφετέρου η οικονομικό-κοινωνική αξία των παρεχόμενων προσφορών (είδος και 'χορηγός'). Επίσης, υποδηλώνεται η ολιγοπρόσωπη εκτέλεση και συμμετοχή (όσον αφορά το εσωτερικό του δωματίου), όπως και η κοινωνική δύναμη της οσμής (η δημιουργία ιδιαίτερης κοινωνικό-σωματικής ανάμνησης στους συμμετέχοντες⁹⁰⁸), εντός του περιβάλλοντος που συνιστά το Θρησκευτικό Κέντρο, στη συνολική προσπάθεια συμβολικής επικοινωνίας με το θεϊκό στοιχείο.

χ) Σύνοψη

Όσον αφορά το σύνολο του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών κατά την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, διαπιστώνεται όχι μόνον πολυπλοκότητα οργανωτικού σχεδιασμού, με την προσεγμένη διάταξη κτισμάτων, αύλειων χώρων και επικοινωνιακών προσβάσεων-διαβάσεων, αλλά και σκοπιμότητα στην διαμόρφωση της λατρευτικής περιοχής, με κριτήριο την ανάδειξη της διαφοροποιητικής μοναδικότητας του κάθε χώρου, στοιχείο που «ταιριάζει απόλυτα στο ρόλο και τη σημασία του Θρησκευτικού Κέντρου ως τόπου άσκησης της επίσημης λατρείας»⁹⁰⁹. Ιερά και βοηθητικά κτίσματα, με ισχυρές ενδείξεις παράλληλης τελετουργικής δραστηριότητας, όσον αφορά στα

⁹⁰⁸ Murphy 2013, 243-259 (όπου και συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία).

⁹⁰⁹ Μπουλώτης 1995, 24.

δεύτερα, διατηρούν στοιχεία που, όπως έχει προταθεί, επιδεικνύουν σε υψηλό βαθμό τη λειτουργία του θρησκευτικού συγκροτήματος των Μυκηνών ως πρότυπο λατρευτικό κέντρο ή και ως επίσημη έδρα των (σημαντικότερων) λατρευόμενων θεοτήτων⁹¹⁰, στην χωρική συγκέντρωση των οποίων αναγνωρίζονται συλλατρείες ή το σχήμα των σύνναων θεοτήτων, σύμφωνα και με τις επιγραφικές μαρτυρίες⁹¹¹.

Η στενή σύνδεση του Θρησκευτικού Κέντρου με το ανάκτορο και με τους επιλεκτικούς μηχανισμούς λειτουργίας του, προβάλλεται μέσα από πληθώρα πολυμορφικών στοιχείων (), δηλώνοντας με εμφαντικό τρόπο, πέραν της οργανωτικής πρωτοβουλίας και του άμεσου ελέγχου με την ενσωμάτωση του συνόλου της περιοχής στο εσωτερικό της οχύρωσης, την επένδυση στην συνύφανση κοινωνικών αρχών, αξιών, ιδεολογίας της άρχουσας τάξης και θρησκευτικών δοξασιών, με στόχο την ανάδειξη πλέον του ρόλου του ανακτόρου ως κύριου ρυθμιστή των θρησκευτικών τεκταινόμενων⁹¹².

Μέσω της Πομπικής οδού, η οποία συνδέει πλέον άμεσα το Θρησκευτικό Κέντρο με τον πυρήνα της διοικητικής έδρας του ανακτορικού συγκροτήματος (το ανακτορικό μέγαρο και την αίθουσα του θρόνου), δηλώνεται σταθερά και υπομνηματίζεται συνεχόμενα ένα από τα προφανώς κυρίαρχα γνωρίσματα της ταυτότητας του ανώτατου τη τάξει φυσικού προσώπου. Με τον τρόπο αυτό, ενισχύεται αποφασιστικά η θεώρηση περί διττής (κοινωνικό-πολιτικής και θρησκευτικής) εξουσιαστικής ιδιότητας του ηγεμόνασις Μυκήνες κατά το δεύτερο ήμισυ του 13^{ου} αι. π.Χ.. Σύμφωνα με τον Μπουλώτη, «η πομπική οδός εμφανίζει τελετουργικά την μεταξύ τους [ανάκτορο και θρησκευτικό κέντρο] στενή θεσμική σχέση»⁹¹³, στοιχείο που εύλογα επεκτείνεται στο σύνολο των τελετουργικών δρώμενων που λάμβαναν χώρα στο θρησκευτικό συγκρότημα, σε ακολουθία του επίσημου εορταστικού εορτολογίου ή ανά τακτά διαστήματα, πάντως σε συστηματική βάση, εντάσσοντας στο πλαίσιο αυτό και τις ενέργειες συντήρησης, φύλαξης, αλλά και «διαφύλαξης» της ιερότητας των χώρων, από το καθορισμένο (κοινωνικά ανώτερο και αυτό) ιερατικό προσωπικό⁹¹⁴.

Στη μεγαλοπρεπή επισημότητα των τελετουργικών δρώμενων θα πρέπει να προστεθούν οι εν ισχύ παράγοντες της περιορισμένης πρόσβασης και της ολιγοπρόσωπης συμμετοχής στα κτήρια του Θρησκευτικού κέντρου, η οποία, ανάλογα την περίπτωση, πιθανότατα διευρυνόταν, όπως, τουλάχιστον,

⁹¹⁰ Albers 2004, 130-131.

⁹¹¹ Boulotis 1990, 199, Μπουλώτης 1995, 25.

⁹¹² Μπουλώτης 1995, 27.

⁹¹³ Μπουλώτης 2013, 118.

⁹¹⁴ Μπουλώτης 2013, 100-115.

υποδεικνύει η τέλεση λατρείας σε υπαίθριους χώρους. Στο σύνολο του θρησκευτικού κέντρου, η τελετουργική διαχείριση του στοιχείου της φωτιάς δηλώνεται από την ύπαρξη βωμού-εστίας, από τη λειτουργία βωμού με σταθερή συνύπαρξη μικρών εστιών-δίσκων, καθώς και «απλής» μη μνημειακής εστίας, και ενισχύεται από την παρουσία φορητού τελετουργικού εξοπλισμού, κατασκευών-μεγάλων αγγείων (λεκάνη δωματίου xxiv και κάδος Ιερού Γ2), και λάκκων/αποθετών που πληρώνονταν με αποθέσεις τέφρας και καμένων οστών.

Στα εκτελεστικά αυτά σημεία ιεροπραξιών, ως κέντρα εστίασης του βλέμματος, της προσοχής και του λατρευτικού ενδιαφέροντος, η τέλεση έμπυρων προσφορών αντιπροσωπεύεται από την τελετουργική καύση (ποσοστού των) οστών και θυμιάματος, στοιχεία που εκλαμβάνονται ως αποκλειστική προσφορά στην θεότητα, σε συνδυασμό με σηματοδότηση της καθιερωτικής παρουσίας ή/και συμμετοχής της στο συνθετικό σχήμα των επιτελούμενων ιεροπραξιών. Η επιλογή της φύλαξης των καταλοίπων των τελετουργικών αυτών πρακτικών επιδεικνύει αφενός την τελετουργική πρόθεση πίσω από αυτές, και αφετέρου τη σημασία που είχε η έμπυρη διαχείριση γενικά.

Στο χώρο-χρονικό πλαίσιο του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών εντοπίζονται εξελικτικές ενέργειες διαμόρφωσης ενός ενιαίου κατά βάση τελετουργικού τυπικού, με αυξομειώσεις στην συχνότητα εμφάνισης ορισμένων στοιχείων, αλλά και καταργήσεις χώρων, αντικειμένων, και νέα επιλεγόμενα «κεντρικά» σημεία, δράσεις που ως επί το πλείστον σχετίζονταν με την ΥΕ ΙΙΒ2 επιλογή της εμφαντικής προβολής του Ιερού Γ στο ανώτερο άνδρη⁹¹⁵. Κατά την προγενέστερη ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο λειτουργίας του θρησκευτικού κέντρου οι τελετουργικές καύσεις και οι αποθέσεις τέφρας εμφανίζονται συγκεντρωμένες στο κατώτερο άνδρη, στην περιοχή του υπαίθριου κυκλικού βωμού, του Ναού και του Ιερού της Τοιχογραφίας. Μετά την καταστροφή στα μέσα του 13^{ου} αι. π.Χ., και σε όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, οι τελετουργικές καύσεις μεταφέρονται στο νέο επίκεντρο της λατρευτικής δραστηριότητας στο ανώτερο άνδρη. Στο κατώτερο άνδρη, οι τελετουργικές καύσεις διατηρούνται, αλλά σε μία αρκετά διαφοροποιημένη μορφή. Η διαφοροποίηση αυτή συνίσταται στον εντοπισμό τους σε συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό περιβάλλον (μικρό δωμάτιο xxiv), μη επιβλητικής ωστόσο εμφάνισης και εξαιρετικά περιορισμένων διαστάσεων, με

⁹¹⁵ Όσον αφορά την επιλογή αυτή, οι Shelton και Wardle επισημειώνουν την επαναφορά της λατρευτικής εστίασης στην περιοχή όπου εντοπίζεται το πρωταρχικό ιερό κτίσμα της περιοχής, πριν την επέκταση της δυτικής οχύρωσης (Wardle 2015, 576, 582, fig.3, 592, 594). (βλ. επίσης, Moore - Taylour 1999, 46, 50).

συνεχιζόμενη πάντως λειτουργία, όπως και στη μικρή εστία στο εσωτερικό του προθαλάμου ΙΧ του Ναού.

Η χωρική, λοιπόν, διασπορά της πρακτικής της τελετουργικής καύσης κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, αφορά κατά κύριο λόγο, στην προβολή του Ιερού Γ. Λιγιστά καμένα οστά και συσσωρευμένη τέφρα απαντώνται σε καθορισμένη κοιλότητα επί του επιβλητικού -σύνθετης κατασκευής- υπαίθριου τετράπλευρου βωμού, και στο εσωτερικό του λομορου κάδου (μόνον τέφρα, ελάχιστα σωζόμενο ύψος⁹¹⁶). Υπό το πρίσμα αυτό, διαφαίνεται ταυτόχρονα η συνεχιζόμενη ισχύς του κριτηρίου συμπλεκόμενης «εξωστρέφειας»-«εσωστρέφειας», που παρατηρήθηκε και στην ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο χρήσης των ιερών στα κατώτερα άνδρα (υπαίθριος κυκλικός βωμός, λάκκοι, και όμορα Ιερά με εσωτερικές εστίες-βωμούς), με μεγαλύτερη, ωστόσο, έμφαση στην συνθετική επιτέλεση της λατρείας στον εξωτερικό χώρο της αυλής του Ιερού Γ.

Όσον αφορά, τέλος, στην σταθερά εμφανιζόμενη εσωτερική ορθογώνια εστία του κυρίως δωματίου 2 στο Μέγαρο του Θρησκευτικού Κέντρου, του μεγαλύτερου σε χωρητικότητα, εξαιρετικά προσεγμένου στη δόμηση και πολυδιάστατου στη λειτουργία κτίσματος, το ενδεχόμενο περί τελετουργικής δραστηριότητας εμφανίζεται πιθανό, αλλά, εξαιτίας της ισχυρής καταστροφής και μεταγενέστερης δραστηριότητας στην περιοχή, ακριβέστεροι προσδιορισμοί της τελετουργικής δραστηριότητας δεν καθίστανται δυνατοί. Η ύπαρξη του Μεγάρου συμμετέχει στη λειτουργία ενός κοινωνικό-θρησκευτικού συστήματος δράσης, μέσω του οποίου επενδύεται θρησκευτικά και προβάλλεται ο ηγετικός και εξουσιαστικός ρόλος του ανακτόρου.

Στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, η σημασία των έμπυρων προσφορών προβάλλεται μέσα από την σταθερή εμφάνισή τους, ως ένα επιμέρους, αλλά σημαντικό στάδιο της σύνθετης τελετουργικής δραστηριότητας, η οποία συμβαδίζει με την ικανοποίηση συγκεκριμένων λατρευτικών αναγκών, και στοιχίζεται αναπόφευκτα με την ευρεία προβολή (ίσως και αυτό-προβολή⁹¹⁷) του άνακτα, και των επίλεκτων μελών του ανακτορικού κύκλου, ως καθοδηγητικά στοιχεία των εξελίξεων, και ως άμεσοι συμμετέχοντες/φροντιστές των ιεροτελεστιών/ιερών, τουλάχιστον κατά το δεύτερο ήμισυ του 13^{ου} αι.π.Χ.. Τα αποτελέσματα της συστηματικής μελέτης του οστεολογικού υλικού από το σύνολο του θρησκευτικού συγκροτήματος, σε συνδυασμό με τα σημεία εύρεσης και τις ποικιλόμορφες αρχαιολογικές συνάψεις εντός της έκτασης του Θρησκευτικού Κέντρου, από κοινού με τις

⁹¹⁶ Mylonas 1972, 22.

⁹¹⁷ Μπουλώτης 1995, 27, 29.

τελικές δημοσιεύσεις του Ιερού της Τοιχογραφίας και του Ιερού Γ, θα συμπληρώσουν το ευρύ πλέγμα των συμβολικών λατρευτικών πρακτικών, σχετικών θρησκευτικών δοξασιών και ευρύτερων κοινωνικών συμβολικών κωδίκων την περίοδο της ύψιστης μυκηναϊκής ακμής, στο σημαντικότερο, ίσως, ανακτορικό κέντρο της περιόδου.

5.η. ΤΙΡΥΝΘΑ

ι)Εισαγωγικά στοιχεία

Οι πρώτες τμηματικές ανασκαφές στην ακρόπολη της Τίρυνθας ξεκίνησαν το 1876 από τον H. Schliemann, εντατικοποιήθηκαν την περίοδο 1884-85 από τον ίδιο σε συνεργασία με τον W. Dörpfeld, διευρύνθηκαν από το 1962 και εξής από τους N.Βερδελή και U. Jantzen, και συστηματοποιήθηκαν το διάστημα 1976-1985 υπό τη διεύθυνση του K. Kilian, καλύπτοντας πλέον τη συνολική έκταση της ακρόπολης, καθώς και τμήμα της Κάτω Πόλης, αποκαλύπτοντας παράλληλα τα περισσότερα κατάλοιπα της ανακτορικής και μετανακτορικής περιόδου. Από το 1994 μέχρι σήμερα, οι συστηματικές ανασκαφές στην ακρόπολη συνεχίζονται από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο υπό τη διεύθυνση του J. Maran σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδος, τόσο στην Άνω και Κάτω Ακρόπολη όσο και την εκτεταμένη Κάτω Πόλη της μυκηναϊκής Τίρυνθας⁹¹⁸. Συστηματικές δημοσιεύσεις σημαντικού όγκου του αρχαιολογικού υλικού και συνθετικές μελέτες παλαιών και νέων στοιχείων, με επανεξετάσεις των παλαιότερων ερευνών όπου επισημαίνονται οι σχετικές δυσκολίες τους, καθιστούν την Τίρυνθα μία από τις πλέον σημαντικές και διεξοδικά μελετημένες μυκηναϊκές ανακτορικές θέσεις, με ηχηρή ανάδειξη της μετανακτορικής της παρουσίας.

Το πρώτο ανάκτορο της Τίρυνθας με την τυπική διάταξη του μυκηναϊκού μεγάρου ιδρύεται στη διάρκεια του 14^{ου}αι.π.Χ. στο νότιο και ψηλότερο τμήμα του λόφου, την επονομαζόμενη Άνω Ακρόπολη, περιβαλλόμενο από την πρώτη οχύρωση με την κύρια Πύλη στα ανατολικά⁹¹⁹ [εικ.81]. Το επιβλητικό τείχος της ακρόπολης επεκτείνεται σταδιακά από το νότιο προς το βόρειο και χαμηλότερο τμήμα του λόφου, την επονομαζόμενη Κάτω Ακρόπολη, λαμβάνοντας στα μέσα του 13^{ου}αι.π.Χ. την τελική κυκλώπειας δόμησης μορφή, την οποία και διατηρεί με τοπικές επισκευές σε όλη τη διάρκεια του μετανακτορικού 12^{ου}αι.π.Χ.. Οι πρώτες σαφείς ενδείξεις αναβαθμισμένης λειτουργίας της Κάτω Ακρόπολης χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο (ΥΕ ΙΙΒ Μέση, σύμφωνα με τη χρονολόγηση της Τίρυνθας), με την ανέγερση κτηριακών συγκροτημάτων πολλαπλών δωματίων με ενδείξεις περιορισμένης κλίμακας εργαστηριακής (πυροτεχνολογικής, κυρίως μεταλλουργικής)

⁹¹⁸ French – Stockhammer 2009, 180.

⁹¹⁹ Müller 1930, pl.5, Kilian 1987, 204-207, 209-212, Shelmerdine 1997, 558, Maran 2001, 119.

Το πρώτο Μέγαρο της ανακτορικής ακρόπολης ιδρύθηκε στη θέση προγενέστερου μεγάλων διαστάσεων κτηρίου, το οποίο χρονολογείται στον 15^ο ή τις αρχές του 14^{ου}αι.π.Χ. (ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδος), διέθετε, όμως, τελείως διαφορετική αρχιτεκτονική διάρθρωση (Maran 2001, 119 & 2016, 168).

δραστηριότητας, στο νοτιοανατολικό και νοτιοδυτικό τμήμα της αντιστοιχά⁹²⁰. Με γνώμονα τους οικοδομικούς/αρχιτεκτονικούς ορίζοντες του Kilian, μία πρώτη ευρεία καταστροφή στην Κάτω Ακρόπολη τοποθετείται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ Πρώιμης περιόδου, μία δεύτερη καταστροφή σημειώνεται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ Μέσης, την οποία ακολουθεί η «κυκλώπεια» οχύρωση και η αναδιαμόρφωση της Κάτω Ακρόπολης, ενώ η τελική καταστροφή, που προκλήθηκε πιθανότατα από σεισμό και συνοδεύτηκε από πυρκαγιά, τοποθετείται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου (ορίζοντας 18)⁹²¹.

Κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο⁹²² και μέσα στα πλαίσια ενός εξαιρετικά εκτεταμένου οικοδομικού ανασχεδιασμού που καλύπτει τη συνολική έκταση της ακρόπολης, επιτελούνται, πέραν της ενιαίας «κυκλώπειας» οχύρωσης με τις επιβλητικά διαμορφωμένες πύλες, η πλήρης αναδιάρθρωση και ανακατασκευή του εσωτερικού καθώς και περιβάλλοντος χώρου του κυρίως Μεγάρου στην Άνω Ακρόπολη, από κοινού με την κατασκευή των οξυκόρυφων «Γαλαριών» προς τα αποθηκευτικά δωμάτια του εκεί τμήματος του τείχους, όπως και η εκτενής κτηριακή οργάνωση της Κάτω Ακρόπολης με πολύ-λειτουργικά συγκροτήματα, και με την διάνοιξη πολυάριθμων δωματίων στο εσωτερικό του τείχους (ανάμεσα στα οποία οι δύο προσβάσεις στις υπόγειες δεξαμενές νερού), ενώ, παράλληλα, προς την τελική φάση της ίδιας περιόδου, πραγματοποιείται η κατασκευή του Φράγματος λίγα χιλιόμετρα προς τα ανατολικά της ακρόπολης, για τη διευθέτηση του κινδύνου από τις πλημμύρες, με τελικό στόχο την ανοικοδόμηση της Βόρειας Κάτω Πόλης⁹²³. [εικ.81]

Η Κάτω Ακρόπολη, συγκεκριμένα, διαμορφώνεται με πυκνοδομημένα κτηριακά συγκροτήματα πολυδιάστατου χαρακτήρα, στα οποία διαπιστώνονται παράλληλες λειτουργίες διοικητικής, οικιστικής, εργαστηριακής, αποθηκευτικής, και θρησκευτικής φύσης⁹²⁴. Τα μεγάλων διαστάσεων σύνθετα αυτά κτήρια αναπτύσσονται κατά μήκος των δωματίων του τείχους, ακολουθώντας ταυτόχρονα τον άξονα κεντρικής οδού, η οποία διέσχιζε κατά μήκος την Κάτω Ακρόπολη, και η οποία κατά την τελική φάση

⁹²⁰ Rahmstorf 2008, pls.113, 124, Veters 2012, 24. Το ΝΑ Εργαστηριακό κτηριακό συγκρότημα της Κάτω Ακρόπολης χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο και εγκαταλείπεται στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ Μέσης, αφήνοντας την περιοχή αδόμητη έως την ΥΕ ΙΙΒ2 τελική καταστροφή. Το ΝΔ Εργαστηριακό κτηριακό συγκρότημα χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ Μέση περίοδο, ενώ επίσης εφάπτεται σε προγενέστερη της «κυκλώπειας» οχύρωση [βλ. και εικ.83]. (Rahmstorf 2015, 144-145).

⁹²¹ Kilian 1988c, 126-137, fig.9, French – Stockhammer 2009, 184.

⁹²² Η ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδος περιλαμβάνει τις ΥΕ ΙΙΒ Developed και End της Τίρυνθας (Mühlenbruch 2009, 313, υποσημ.1).

⁹²³ Maran 2006b, 78, Maran – Papadimitriou 2006, 124-127.

⁹²⁴ Kilian 1992, 21-23.

της ανακτορικής περιόδου οδηγούσε στο εξωτερικό τμήμα της ακρόπολης μέσω της Β Πύλης⁹²⁵. Στην κεντρική αυτή οδό κατέληγε επίσης η βόρεια προέκταση του διαδρόμου που ξεκινούσε από το εσωτερικό της κύριας Α Πύλης της ακρόπολης, συνδέοντας με τον τρόπο αυτό άμεσα την Άνω και Κάτω Ακρόπολη. Πέραν των διόδων αυτών, η Κάτω Ακρόπολη ήταν εξίσου προσβάσιμη από την δυτική πλευρά, μέσω εισόδου στο τείχος με εσωτερική υπαίθρια λίθινη κλίμακα, που έκλεινε με θύρα. Η ακρόπολη διέθετε μία ακόμη αυτόνομη και επιβλητική πρόσβαση από τα δυτικά, στην καμπύλη που δημιουργούνταν στο προς νότον τμήμα του δυτικού σκέλους της οχύρωσης (Δυτικός Προμαχώνας), την οποία διέτρεχε εσωτερικά εκτενής σε μήκος λίθινη κλίμακα (Δυτικό Κλιμακοστάσιο), με αποτέλεσμα την από κοινού πρόσβαση τόσο στην Άνω όσο και την Μέση Ακρόπολη, σε συνδυασμό πλέον με την πλήρως ελεγχόμενη επικοινωνία με το ανάλογο τμήμα της έξω των τειχών Κάτω Πύλης⁹²⁶.

Στο εκτεταμένο αυτό σχέδιο συνολικής αναδιαμόρφωσης της ακρόπολης της Τίρυνθας κατά την ύστερη ανακτορική περίοδο, αναγνωρίζονται, πέραν των οργανωτικών δράσεων πιθανού αμυντικού και συγκεντρωτικά οικονομικού χαρακτήρα, ισχυρή πρόθεση έκφρασης του κύρους και της μεγαλοπρέπειας, δηλώνοντας εναργώς την πλήρη ανάπτυξη, μεγάλη δύναμη αλλά και εντυπωσιακή δυναμική, του ανακτορικού διοικητικού μηχανισμού την συγκεκριμένη περίοδο. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, οι ενδείξεις οργανωμένης θρησκευτικής δραστηριότητας εντοπίζονται αποκρυσταλλωμένες τόσο στην Άνω όσο και την Κάτω Ακρόπολη, αφενός στο κεντρικό ανακτορικό συγκρότημα του μεγάλου Μεγάρου με τον υπαίθριο βωμό στην κεντρική αυλή του, τοποθετημένο στον άξονα της εισόδου του, και αφετέρου στο κεντροδυτικό τμήμα της Κάτω Ακρόπολης με την ίδρυση μεμονωμένου ιερού δωματίου (στο εσωτερικό του τείχους) και αλληλένδετης αυλής, από κοινού με την ενσωμάτωση λατρευτικών δραστηριοτήτων στα πολυμορφικού χαρακτήρα παρακείμενα κτηριακά συγκροτήματα, με έμφαση στο Κτήριο VI που επικοινωνεί άμεσα με την εν λόγω αυλή και το σχετικό δωμάτιο του τείχους⁹²⁷.

Η μετανακτορική περίοδος στην Τίρυνθα αναδεικνύεται ως εποχή οργανωμένης και σταδιακής επανάκαμψης, με σαφείς ενδείξεις κοινωνικό-πολιτικής και οικονομικής διαχείρισης από νέα άρχουσα τάξη⁹²⁸, δράση που ξεκινά ευθύς αμέσως μετά την τελική ΥΕ ΠΙΒ2 καταστροφή και

⁹²⁵ Maran – Papadimitriou 2006, 124-126, Mühlenbruch 2007, 244, Cohen – Maran – Vettors 2010, 1.

⁹²⁶ Maran – Papadimitriou 2006, 124-126.

⁹²⁷ Kilian 1981b..

⁹²⁸ Mühlenbruch 2009, 314-315.

ολοκληρώνεται στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης περιόδου⁹²⁹, συνεχίζοντας υπό την ίδια μορφή αλλά με εμφανή πλέον σημάδια κάμψης έως τα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερης περιόδου⁹³⁰. Η αρχική φάση της πρώτης μετανακτορικής περιόδου (ΥΕΙΙΙΓ πρώιμη Φάση 1) χαρακτηρίζεται από ανεγέρσεις κτισμάτων «προσωρινού» χαρακτήρα στην Κάτω Ακρόπολη, ανάμεσα στα οποία και δωμάτιο που ερμηνεύτηκε ως ιερό⁹³¹. Ο μετανακτορικός οργανωτικός σχεδιασμός λαμβάνει την σταθερή, και κατά βάση αμετάβλητη, μορφή του στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου (Φάση 2), όταν επιλεγμένα τμήματα της Άνω και Κάτω Ακρόπολης ανασκευάζονται ή οικοδομούνται εκ νέου, και επαναλειτουργούν, ενώ στην Κάτω Πόλη ο οικιστικός ιστός μεγεθύνεται σημαντικά με την ανοικοδόμηση συγκροτημάτων οργανωμένων γύρω από κομβικά σημεία-αυλές⁹³².

Οι μετανακτορικές ενέργειες αναδιαμόρφωσης της Άνω Ακρόπολης περιλαμβάνουν την ανέγερση του μικρότερων διαστάσεων (περιορισμένου σε πλάτος αλλά σχεδόν ίδιου σε μήκος) Κτηρίου Τ επάνω στα κατάλοιπα του κυρίως Μεγάρου, με σαφείς ενδείξεις λειτουργίας αναβαθμισμένου χαρακτήρα, καθώς και την μετασκευή του υπαίθριου βωμού στην κεντρική αυλή, η οποία, παράλληλα, καθαρίζεται πλήρως από τα κατάλοιπα της καταστροφής αλλά χωρίς την περιμετρική της διάταξη⁹³³. Πέραν της επιλεκτικής ανακατασκευής που συντελείται στην Άνω Ακρόπολη, η μετανακτορική περίοδος χαρακτηρίζεται από την ίδρυση αλληλοδιάδοχων αυτόνομων ιερών κτισμάτων στην Κάτω Ακρόπολη, τα οποία αναπτύσσονται περιμετρικά μεγάλης αυλής, στο ίδιο παραδοσιακά κατοχυρωμένο σημείο λατρευτικού ενδιαφέροντος της τελευταίας ανακτορικής περιόδου⁹³⁴.

Λόγω της μοναδικής μετανακτορικής ανάπτυξης της θέσης, η συγκριτική παρακολούθηση της πορείας εξέλιξης των σύνθετων κοινωνικών και θρησκευτικών διαδικασιών από την ανακτορική στη μετανακτορική περίοδο συνιστά διαφωτιστικό παράδειγμα συμπλεκόμενης λειτουργίας και προσαρμογής των δύο τομέων στο ευρύ, μεταβαλλόμενο, πλαίσιο, προσφέροντας παράλληλα με τον τρόπο αυτό, συνολική προοπτική της εξελικτικής πορείας που ακολούθησε η μυκηναϊκή θρησκεία στο περιβάλλον

⁹²⁹ Η Μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος περιλαμβάνει τις ΥΕ ΙΙΙΓ Ανεπτυγμένη και Προχωρημένη (Developed / Advanced) της Τίρονθας (Mühlenbruch 2009, 313, υποσημ.1, βλ. επίσης Mühlenbruch 2015, table 1).

⁹³⁰ Mühlenbruch 2015, 132-134.

⁹³¹ Kilian 1981a, 162-166, Mühlenbruch 2007, 247 & 2015, 132.

⁹³² Maran 2005, 420-421, Maran - Papadimitriou 2006, 117, figs.21-23.

⁹³³ Maran 2000. & 2012, 129.

⁹³⁴ Kilian 1981a, 149-162 & 1988b, 117-120, Shelmerdine 1997, 543.

μιας ισχυρής ανακτορικής ακρόπολης, δεύτερη τη τάξει στην αργολική επικράτεια, και, πιθανότατα, το λιμάνι των Μυκηνών⁹³⁵.

ii)Κάτω Ακρόπολη

ii.a) Ύστερη ανακτορική περίοδος [εικ.82]

Κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, η δημιουργία ιερού χώρου στην περιοχή της Κάτω Ακρόπολης αφορά στο μικρό δωμάτιο 7 (διαστάσεων 3Χ3μ.) ανοιγμένο στο εσωτερικό της δυτικής οχύρωσης, με την επιμήκη και στενή αυλή (επονομαζόμενη Zwinger) έκτασης περ.60m² που ανοίγεται μπροστά του, η οποία και προχωρεί προς νότον κατά μήκος της εσωτερικής όψης του τείχους⁹³⁶. Η προκείμενη αυλή αποτελούσε τον αποκλειστικό τρόπο πρόσβασης στο εσωτερικό του δωματίου 7, ενώ ταυτόχρονα ο κύριος τρόπος προσέλευσης σε αυτήν πραγματοποιούνταν από τα νότια⁹³⁷. Το επίμηκες Κτήριο VI, κτισμένο σύμφωνα με τον τύπο των «κτηρίων με διάδρομο»⁹³⁸, οριοθετούσε την αυλή στα ανατολικά, ενώ στα βόρεια αυτή πλαισιωνόταν από δωμάτια του Κτηρίου VII, που συνιστούσε το νότιο τμήμα του μεγάλου Κτηριακού Συγκροτήματος Α (Κτήρια I,VII,VIII), το οποίο συσχετιζόταν άμεσα με τα δωμάτια 9,10 και 11 του τείχους⁹³⁹. Το προσκείμενο της αυλής Κτήριο VI διατηρούσε δύο διαμορφωμένες εισόδους από το εσωτερικό του τμήμα προς την αυλή, μία νότια και μία βόρεια, η δεύτερη εκ των οποίων, ανοιγμένη στο τμήμα της δυτικής του πτέρυγας, ήταν τοποθετημένη στον άξονα του δωματίου 7 του τείχους, δηλώνοντας με τον τρόπο αυτό την άμεση σύνδεση των τριών αυτών γειτονικών χώρων⁹⁴⁰.

Ο Kilian απέδωσε λατρευτικό χαρακτήρα στο δωμάτιο 7 του τείχους παρά την έλλειψη σταθερών κατασκευών ή κινητών ευρημάτων ανάλογου χαρακτήρα από το εσωτερικό του⁹⁴¹, βασιζόμενος κατά κύριο λόγο στις αποθέσεις της αυλής, καθώς και στο γεγονός πως ορισμένα από τα ευρήματα αυτής συγκεντρώνονταν στην άμεση περιφέρεια της εισόδου σε αυτό. Με τη λειτουργία του δωματίου 7 ο Kilian συνέδεσε, επίσης, απόθεση εξωτερικά του τείχους (ακριβώς στα δυτικά της έκτασης που καταλαμβάνει η αυλή), η οποία διακρίνεται για την εύρεση πολυάριθμων ειδωλίων, αγγείων και αντικειμένων ειδικής χρήσης, που υποδεικνύουν ενέργειες και πράξεις

⁹³⁵ Maran 2015, 281.

⁹³⁶ Kilian 1979, 393-394, 400-404 & 1981a, 166-174.

⁹³⁷ Kilian 1988b, 142-145.

⁹³⁸ Hiesel 1990, 137-140, Dickinson 1994, 124.

⁹³⁹ Vettters 2015a, 343 (και υποσημ.40).

⁹⁴⁰ Albers 1994, 104-111.

⁹⁴¹ Το δωμάτιο 7 αχρηστεύτηκε αμέσως μετά την ΥΕ ΙΙΒ2 τελική καταστροφή, και το εσωτερικό του πληρώθηκε με υλικά (Kilian 1981a, 178).

λατρευτικού χαρακτήρα⁹⁴². Η εξωτερική απόθεση ερμηνεύτηκε από τον ανασκαφέα ως το αποτέλεσμα περιοδικών καθαρισμών από το εσωτερικό του δωματίου 7 και την αυλή του, ενισχύοντας την ερμηνεία περί θρησκευτικής δραστηριότητας σε αυτό⁹⁴³. Η δευτερογενής απόθεση εξωτερικά του τείχους αφορά σε λάκκο με μεγάλη ποσότητα ειδωλίων (239 στον αριθμό), στη συντριπτική πλειοψηφία τους ανθρωπόμορφα τύπου Ψ (ένα τύπου Φ και ένα τύπου πρώτο-Φ), λιγοστά ζωόμορφα, ειδώλια αρμάτων και θρονίσκων, καθώς και επεισακτο ανθρωπόμορφο ελεφάντινο ειδώλιο. Ανάμεσα στα ειδώλια εμφανίζονται τμήματα από δύο μεγάλα τροχήλατα γυναικεία ειδώλια «ομάδας Α» (ύψους 30εκ.). Το σύνολο συμπληρώνεται από δύο ζωομορφικά ρυτά, λίθινο αγγείο από βαλσατή (τύπου blossom-bowl), και κοσμήματα, ενώ τα ευρήματα καλύπτουν χρονολογικά το διάστημα από την ΥΕΙΙΒ2 έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο⁹⁴⁴.

Οι αποθέσεις της αυλής περιλαμβάνουν τρία διαδοχικά στρώματα/φάσεις χρήσης, που καλύπτουν σε διάρκεια το σύνολο της ΥΕ ΙΙΙΒ2 περιόδου, με σταθερά εμφανιζόμενη ποικιλία κινητών ευρημάτων ομοιότυπου χαρακτήρα, ανάμεσα στα οποία κυριαρχούν ή ξεχωρίζουν τα ειδώλια⁹⁴⁵. Η πρώτη φάση λειτουργίας της αυλής περιλαμβάνει την χρήση εστίας στο νοτιοδυτικό τμήμα της, με αγγεία (τροφο)παρασκευής και μεταφοράς (μυλόλιθο και ψευδόστομο αμφορέα), δύο οστέινα αντικείμενα, δύο κομβία από στεατίτη, καθώς και ακέραιο ειδώλιο τύπου T⁹⁴⁶. Στο ίδιο στρώμα και από το κεντρικό τμήμα της αυλής σημειώνονται επιπρόσθετα οκτώ γυναικεία ειδώλια, πέντε ζωόμορφα, και δύο συμπλέγματα αρμάτων⁹⁴⁷. Κατά τη δεύτερη φάση λειτουργίας της αυλής, κτίζεται μικρών διαστάσεων τοίχος-αντιστήριγμα εξωτερικά της βορειοανατολικής γωνίας του δωματίου 7, μπροστά από τον οποίο ιδρύεται νέα εστία, η οποία περιόριζε εν μέρει την είσοδο στο δωμάτιο, ενώ δεύτερη εστία εντοπίζεται περίπου στο κέντρο της αυλής εξωτερικά του δωματίου 122

⁹⁴² Kilian 1981a, 171, fig.24 & 1988b, 142-145, Albers 2004, 117.

⁹⁴³ Kilian 1981b, 53.

⁹⁴⁴ Kilian 1988b, 144-145, Albers 1994, 107. Η Vettters σημειώνει την τοπολογική ανομοιότητα των ειδωλίων του λάκκου (συγκεκριμένα την έλλειψη T-ειδωλίων) σε σύγκριση με αυτά που επιχωριάζουν στην αυλή του δωματίου 7 και το Κτήριο VI, στοιχείο που σε συνδυασμό με την χρονολόγηση σημαντικού ποσοστού της δευτερογενούς απόθεσης στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο, όταν το δωμάτιο 7 έχει πλέον αχρηστευθεί, ενισχύει, σύμφωνα με την ίδια, την υπόθεση περί μη προέλευσης αυτών από το δωμάτιο 7, αμφισβητώντας ουσιαστικά τη θρησκευτική λειτουργία του. Τα ευρήματα της απόθεσης συσχετίζονται πιθανότατα, κατά την ίδια, με επεισόδιο καθαρισμού από το πρώτο μετανακτορικό ιερό 117 (Vettters 2015a, 342, και υποσημ.36). Το στοιχείο της χρονολογικής ευρύτητας των ευρημάτων του λάκκου εκλαμβάνεται από την Albers ως κριτήριο για τη συνεχιζόμενη χρήση του εξωτερικού αποθέτη με την ίδια λειτουργία, της υποδοχής δηλαδή ενεργειών καθαρισμού και από τα πρώτα μετανακτορικά ιερά της Κάτω Ακρόπολης (Albers 2004, 117).

⁹⁴⁵ Kilian 1981a, 171-174 & 1981b, 53 & 1988b, 144-145.

⁹⁴⁶ Vettters 2015a, 344.

⁹⁴⁷ Kilian 1981a, 170-171 & 1981b, 53, Whittaker 1997, 180.

του παρακείμενου Κτηρίου VI. Από τα στρώματα της δεύτερης και τρίτης φάσης χρήσης⁹⁴⁸ σημειώνονται επτά γυναικεία ειδώλια διάφορων τύπων, ανάμεσά τους δύο τύπου T, καθώς και μικρογραφικό ειδώλιο τύπου Ψ με κοίλο εσωτερικά στέλεχος (το τελευταίο στην περιοχή ανάμεσα στις δύο εστίες), επτά ζώομορφα, μικύλλο αγγείο, τμήματα ζωομορφικού ρυτού, τμήματα από μαγειρικά σκεύη, και οστά ζώων⁹⁴⁹. Ανάμεσα στην εστία και τον τοίχο μπροστά από την είσοδο του δωματίου 7 εντοπίζεται ένα εκ των T-ειδωλίων, ενώ το δεύτερο ειδώλιο ίδιου τύπου ανευρέθηκε στα βόρεια του ίδιου τοίχου⁹⁵⁰.

Το YE III B2 επίμηκες Κτήριο VI στα ανατολικά της αυλής του δωματίου 7, αναπτύσσεται σε δύο πτέρυγες εκατέρωθεν εσωτερικού διαδρόμου και σε δύο ανισοϋπή άνδρηρα αντίστοιχα, εκ των οποίων η δυτική πτέρυγα είναι η καλύτερα διατηρημένη. Η δυτική πτέρυγα περιλαμβάνει τρία δωμάτια (δωμάτια 121, 122, 123) με δύο εισόδους προς την αυλή, στο βορειότερο και νοτιότερο δωμάτιο (δωμάτια 121 και 123, αντίστοιχα), δηλώνοντας άμεση επικοινωνία με τον παρακείμενο αύλειο χώρο⁹⁵¹. Από την ανατολική πτέρυγα, η οποία διέθετε άνω όροφο, διασώζεται μονάχα το νοτιότερο δωμάτιο (δωμάτιο 130)⁹⁵², στο νότιο τοίχο του οποίου εφάπτεται το δωμάτιο 191, σε εξίσου αποσπασματική κατάσταση διατήρησης, το οποίο εκλαμβάνεται ως παράρτημα του Κτηρίου VI⁹⁵³. Το Κτήριο VI ερμηνεύτηκε από τον Kilian με ενισχυμένο θρησκευτικό ρόλο (ονομάστηκε «Οικία της ιέρειας») και σε λειτουργική συσχέτιση με την αυλή και το δωμάτιο 7 του τείχους, βάσει του συνόλου των κινητών ευρημάτων από το εσωτερικό του, αλλά κυρίως εξαιτίας των σταθερών κατασκευών στο νοτιότερο δωμάτιο 123 της δυτικής πτέρυγας, που υποδεικνύουν τελετουργική δραστηριότητα, χωρίς ταυτόχρονα να παραβλέπεται ο πολυδιάστατος χαρακτήρας του σύνθετου οικοδομήματος⁹⁵⁴.

Στη δυτική πτέρυγα του Κτηρίου VI, το νοτιότερο δωμάτιο 123 παρουσιάζει εσωτερική διαχώριση με εγκάρσιο τοίχο σε δύο επιμέρους τμήματα (βόρειο και νότιο), η επικοινωνία μεταξύ των οποίων πραγματοποιείται από άνοιγμα που αφήνεται προς τα ανατολικά. Συγκέντρωση σταθερών κατασκευών εμφανίζεται από κοινού στα δύο επιμέρους αυτά τμήματα, μία «πλουραλιστική» διαρρύθμιση σε σύγκριση με τα υπόλοιπα δωμάτια της

⁹⁴⁸ Ως τρίτη φάση χρήσης, ή τρίτο στρώμα, καθορίζεται το στρώμα καταστροφής της YE III B2 τελικής περιόδου, που σφράγισε την περιοχή.

⁹⁴⁹ Kilian 1981a, 171 & 1981b, 53, Whittaker 1997, 180-181.

⁹⁵⁰ Vettors 2015a, 344-345.

⁹⁵¹ Albers 1994, 111.

⁹⁵² Kilian 1981a, 171, Stockhammer 2011, 230, fig.9.

⁹⁵³ Rahmstorf 2015, 145.

⁹⁵⁴ Kilian 1981b, 58.

δυτικής πτέρυγας, και, πιθανόν, με το σύνολο των δωματίων του κτηριακού συγκροτήματος. Στο νότιο –και μεγαλύτερο– τμήμα του δωματίου 123 επιχωριάζει κεντρική κυκλική εστία, ελαφρώς υπερυψωμένη του δαπέδου και επιχρισμένη με λευκό κονίαμα, καθώς και υψηλό ημικυκλικό λίθινο θρανίο στη βόρειοδυτική γωνία του. Δεν αναφέρονται κινητά ευρήματα σε άμεση σύνδεση με την περιοχή της εστίας, καθώς επίσης ούτε ίχνη καύσης περιμετρικά ή επάνω σε αυτήν⁹⁵⁵.

Στο βόρειο τμήμα του δωματίου 123 εντοπίζεται επί του δαπέδου πήλινη ιδιόμορφη κατασκευή από κάθετες και οριζόντιες μεγάλες κεραμίδες, επικαλυμμένη με διαδοχικές στρώσεις λευκού κονιάματος (τα αποκαλούμενα «κέρατα καθοσίωσης» από τον Kilian⁹⁵⁶), μπροστά από την οποία βρέθηκαν μία γραπτή και τρεις άβαφες κύλικες, καθώς και κομβίο από στεατίτη. Πήλινο βαρελόσχημο αγγείο από ωμό πηλό βρισκόταν στο κέντρο σχεδόν του βόρειου αυτού τμήματος⁹⁵⁷, ενώ σημειώνεται ειδώλιο τύπου T από τη βόρεια γωνία του δωματίου. Ο Kilian θεώρησε πως η ιδιόμορφη πήλινη κατασκευή από επιχρισμένους κεράμους στο βόρειο ήμισυ τμήμα του δωματίου «θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως οικιακός βωμός»⁹⁵⁸, ενώ άλλα στοιχεία, όπως το αγγείο από ωμό πηλό, δεν είχαν, πιθανότατα, λατρευτική χρήση. Από το σύνολο των τριών δωματίων που απαρτίζουν τη δυτική πτέρυγα του Κτηρίου VI προέκυψαν αγγεία τροφοπαρασκευής και κατανάλωσης (τριβεία, σκύφοι, κύπελλα, κυάθια, θραύσμα κύλικας με γωνιώδες περιγράμμα)⁹⁵⁹.

Συγκέντρωση ειδωλίων εντοπίστηκε στο βόρειο όριο του εσωτερικού διαδρόμου επικοινωνίας των δύο πτερύγων του Κτηρίου VI, συγκεκριμένα στην κλίμακα ανόδου προς το άνω επίπεδο της ανατολικής πτέρυγας. Στην περιοχή της κλίμακας τα ειδώλια ήταν σε καλό βαθμό διατήρησης, ανάμεσα στα οποία εμφανίζεται ακέραη μικρογραφική τράπεζα προσφορών⁹⁶⁰. Τα ευρήματα από τη νότια απόληξη του ίδιου διαδρόμου (ανάμεσα στα δωμάτια 123 και 130) διαφοροποιούνται, καθώς στο σημείο ανευρέθηκαν συγκεντρωμένα 16 θραύσματα πινακίδων Γραμμικής Β καθώς και τέσσερις σφραγιδόλιθοι, συνδέοντας άμεσα το Κτήριο IV, δηλαδή τις επιτελούμενες σε αυτό δραστηριότητες και τα δραστηριοποιούμενα στο εσωτερικό του πρόσωπα, με το ανακτορικό σύστημα διοίκησης⁹⁶¹. Στα κείμενα των αρχείων

⁹⁵⁵ Kilian 1981b, 57 fig.10-11, 58.

⁹⁵⁶ Kilian 1982, 401-402.

⁹⁵⁷ Kilian 1981b, 57 fig.10-11, 58.

⁹⁵⁸ Kilian 1981b, 58.

⁹⁵⁹ Kilian 1981a, 180, Stockhammer – French 2009, 209, 211-213. Ο Stockhammer σημειώνει τα δωμάτια 123 και 130 του Κτηρίου VI στα μέρη που δεν απέδωσαν κανένα θραύσμα της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής (Stockhammer 2011, 230).

⁹⁶⁰ Vettors 2015a, 346.

⁹⁶¹ Kilian 1981a, 180, Melena – Olivier 1991, 27-32.

αυτών διακρίνονται αναφορές σε σημαντικό αριθμό ατόμων και οπλισμό, ενώ επισημαίνεται αναφορά στην ιδιότητα/πρόσωπο του *di-pte-[ra-ro-ro]* (Uh 12), ο οποίος συνιστά, σύμφωνα με αρκετούς μελετητές, θρησκευτικό λειτουργό και αξιωματούχο⁹⁶². Στα αρχεία της Κνωσού και της Πύλου, ο *di-pte-ra-ro-ro* (*διφθεραφόρος*) καταγράφεται με όχι κατά αποκλειστικότητα θρησκευτικό ρόλο ανάμεσα σε θεωνύμια και άλλους αξιωματούχους, σε σχέση με ιερά γεύματα⁹⁶³, ενώ στην Uh 12 της Τίρυνθας η ιδιότητα του *di-pte-ra-ro-ro* συνοδεύεται από συγκεκριμένο προϊόν - (*NI*) σύκα - που, κατά πάσα πιθανότητα, προορίζονταν για αυτόν⁹⁶⁴. Από το σύνολο των 25 πινακίδων που ανακαλύφθηκαν στην ακρόπολη της Τίρυνθας, η πλειοψηφία των οποίων προέρχεται από την Κάτω Ακρόπολη, οι αναφορές σε είδη οπλισμού (θώρακες και τμήματα αρμάτων) συγκεκριμενοποιούν, όπως έχει προταθεί, τις αποθηκευτικές ή/και εργαστηριακές δραστηριότητες στα είδη αυτά, προβάλλοντας ταυτόχρονα τη σημασία της εποπτείας των σχετικών διαδικασιών, όπως και το είδος του ανακτορικού ενδιαφέροντος⁹⁶⁵.

Η σύγκριση του δωματίου 123 με το διαμετρικά τοποθετημένο δωμάτιο 130, το μοναδικό σωζόμενο της ανατολικής πτέρυγας, καθώς και με το προσφύες παράρτημα του δωματίου 191 στα νότια του δεύτερου, προσφέρει στοιχεία που αποσαφηνίζουν σε σημαντικό βαθμό τη σύνθετη λειτουργία των επιμέρους χώρων, ενισχύοντας τον τελετουργικό χαρακτήρα του δωματίου 123. Τα προαναφερθέντα δωμάτια εμφανίζουν σε γενικές γραμμές παρόμοια εσωτερική διάταξη, καθώς διατηρούν από κοινού κεντρική εστία και εξέδρα, καθώς και κινητά ευρήματα που αναδεικνύουν πράξεις τελετουργικού περιεχομένου. Ωστόσο, οι σταθερές κατασκευές των δωματίων 130,191 δεν εμφανίζονται επιχρισμένες, ενώ, παράλληλα, επιδεικνύεται σαφέστερη σύνδεση με δραστηριότητες εργαστηριακής φύσης βάσει της ποικιλίας των κινητών συνευρημάτων, ισχυροποιημένες στην περίπτωση του ξεχωριστού παραρτήματος/δωματίου 191⁹⁶⁶.

Το σύνολο των κινητών ευρημάτων από το εσωτερικό του δωματίου 130 της ανατολικής πτέρυγας περιλαμβάνει λίθινα και μετάλλινα εργαλεία, αγγεία κατανάλωσης, καθώς και θραύσμα κωνικού ρυτού. Το δωμάτιο 191 διαθέτει κεντρική εστία σε συνδυασμό με επίπεδο μεγάλο λίθο, ενώ τα κινητά

⁹⁶² Olivier 1960, 122-125, Palmer 1963, 229, Sacconi 1967, 132-134. Βλ. επίσης Gerard-Rousseau 1968, 46-47, 64-65, για την πρόσθετη ερμηνεία της *διφθέρας* (*δοράς*) ως περγαμηνής, πέραν της σύνδεσης της επεξεργασίας δερμάτων με παραγόμενο οπλισμό, για δερμάτινα δηλαδή τμήματα.

⁹⁶³ Bendall 2007, 60-65, 248-249.

⁹⁶⁴ Bendall 2007, 60-65. Για τη συχνή εμφάνιση του προϊόντος σε κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου και εορταστικά θρησκευτικά συμπόσια, βλ. Killen 2004, 155-156, 161-163.

⁹⁶⁵ Godart et al. 1983..

⁹⁶⁶ Rahmstorf 2015, 145-146.

ευρήματά του συνδέονται εναργέστερα με εργαστηριακές, πιθανότατα μεταλλουργικές, δραστηριότητες, σύμφωνα με τον Rahmstorf. Πρόκειται συγκεκριμένα για θραύσμα χάλκινου εγχειριδίου, χάλκινα ελάσματα και υπολείμματα μολύβδου, κεραμικό δοχείο για υγρά, λαβή ξίφους, καθώς και μικρογραφικό ειδώλιο θρονίσκου, γυάλινες χάνδρες και σφονδύλια από στεατίτη, τα τελευταία από κοινού γύρω από την κεντρική εστία του δωματίου. Στην είσοδο του δωματίου 191 (ή στην απόληξη του εσωτερικού κεντρικού διαδρόμου του Κτηρίου VI) σημειώνεται επίσης ειδώλιο τύπου Ψ με κοίλο εσωτερικά στέλεχος⁹⁶⁷.

Ο Kilian θεώρησε ότι ορισμένα τουλάχιστον από τα αντικείμενα που συνδέονται με πράξεις θρησκευτικού χαρακτήρα κατέπεσαν εντός των δωματίων αυτών, πιθανών εργαστηριακών και συνάμα οικιστικών χώρων, από τον άνω όροφο του Κτηρίου VI, όπου και πιθανότατα αποθηκεύονταν⁹⁶⁸. Χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο αυτό, με βάση τα στοιχεία από το παράρτημα του δωματίου 191 του Κτηρίου VI καθώς και άλλα παράλληλα από πολύχωρα κτήρια εργαστηριακής λειτουργίας στη δυτική έκταση της Κάτω Ακρόπολης⁹⁶⁹, υποστηρίζεται εξίσου, σύμφωνα με την Vettters, η επί τόπου χρήση των αντικειμένων αυτών σε εθιμικές πρακτικές «εγκατάστασης» ειδωλίων σε καθορισμένα σημεία ενδιαφέροντος (εστίες, εισόδους/κατώφλια, κλίμακες⁹⁷⁰), με στόχο την τελετουργική προστασία των παραγωγικών διαδικασιών, ιδιαίτερα των πυροτεχνολογικών-μεταλλουργικών δραστηριοτήτων. Η συνέχιση του έθους των πρακτικών αυτών παρακολουθείται, σύμφωνα με την ίδια, στα μετανακτορικά κτήρια της Κάτω Ακρόπολης, ιερά/άδεια και μη, καθώς και σε σημαντικά κτήρια της σύγχρονης Κάτω Πόλης⁹⁷¹. Από τις γενικές διαπιστώσεις της Vettters σημειώνουμε τις εξής δύο, πως τα ειδώλια που συσχετίζονται άμεσα με εστίες δεν φέρουν σε κανένα των παραδειγμάτων ίχνη καύσης ούτε σκόπιμης

⁹⁶⁷ Rahmstorf 2015, 145-146, Vettters 2015a, 345-346.

⁹⁶⁸ Kilian 1983, 304, Rahmstorf 2015, 145.

⁹⁶⁹ Τα παράλληλα προέρχονται από το προγενέστερο ΥΕ ΙΙΒ Μέσης περιόδου ΝΔ Κτηριακό Συγκρότημα (στα νότια του μεταγενέστερου Κτηρίου VI), καθώς και από το σύγχρονο με το Κτήριο VI μεγάλο Κτηριακό Συγκρότημα Α, αμέσως στα βόρεια αυτού. Ανάμεσα στα ευρήματα από το ΥΕ ΙΙΒ Μέσης ΝΔ Κτηριακό Συγκρότημα (τριπήρας, μήτρα, δύο χωνευτήρια, εγκατεστημένο στο δάπεδο αιγινίτικο μαγειρικό σκεύος, χανσανίτικος αμφορέας, τρεις πήλινοι αναρτώμενοι αγκυλόσχημοι υποδοχείς ή υποστάτες [wall-brackets] ένας ίσως εισηγμένος, μάζα αιγυπτιακού μπλε, μεγάλη μάζα χαλκού 20kg, μολύβδινα ελάσματα, πολυάριθμες γυάλινες χάνδρες, δύο μικύλλα αγγεία, και αριθμός ειδωλίων) σημειώνεται θραύσμα από τροχήλατο ειδώλιο (Brysaert - Vettters 2013, 183-186). [εικ.83] Για το εργαστηριακό Κτηριακό Συγκρότημα Α, όπου ο αριθμός των ειδωλίων εμφανίζεται αυξημένος, στο ίδιο, σ.190-192, καθώς και Damm-Meinhardt 2015, 117-130.

⁹⁷⁰ Η αρχική πρόταση για την τελετουργική προστασία των κατωφλιών/εισόδων ως μεθοριακών ζωνών-περασμάτων, σε Kilian 1988b, 133 & 1988c, 148 & 1992, 14, 20-21.

⁹⁷¹ Vettters 2011, 40 & 2015a, 344-347, 349 & 2015b, 75-96.

θραύσης, ενώ στο μετανακτορικό οικιστικό συγκρότημα της ΒΔ Κάτω Πόλης παρατηρείται απουσία (καλής διατήρησης) ειδωλίων στα δωμάτια που δεν εμφανίζουν παράλληλα σταθερή κατασκευή εστίας⁹⁷².

ii.β) Ανάλυση

Ο Maran προσδιορίζει στο περιβάλλον της Κάτω Ακρόπολης οικιακές και εργαστηριακές λατρείες, σε διαχωρισμό από τις δημόσιες λατρείες⁹⁷³, ενώ η Vettters κάνει λόγο για ιδιωτικό ή συλλογικό τελετουργικό τυπικό, είτε στην οικιακή είτε στη δημόσια σφαίρα, επισημαίνοντας την αδυναμία απόλυτης διχοτόμησης μεταξύ επίσημης και «λαϊκής» θρησκείας⁹⁷⁴, τα ποικίλα ενδιάμεσα στάδια της οποίας, ανάλογα των περιβαλλόντων, επισημαίνει και ο θεμελιωτής των όρων Hägg⁹⁷⁵. Η Albers, εντάσσοντας την ιερή περιοχή της Κάτω Ακρόπολης στα δημόσια ιερά σε οικιστικά περιβάλλοντα της περιόδου, υποστηρίζει τον συλλογικό χαρακτήρα της θρησκευτικής δραστηριότητας, ενώ τονίζει την λατρευτική αυτονομία του δωματίου 7 του τείχους, η οποία υποδεικνύεται κυρίως από τη μετανακτορική ίδρυση ανάλογων, δηλαδή αυτόνομων, ιερών κτισμάτων μπροστά και δίπλα από αυτό⁹⁷⁶.

Στη γειτνίαση του ιερού δωματίου 7 και της αυλής του με το οχυρωματικό τείχος, και την απόσταση τους από το κεντρικό ανακτορικό συγκρότημα, εντοπίζονται, κατά την Albers, οι ομοιότητες με το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, ενώ η επικοινωνία των περιοχών πραγματοποιούνταν κατά παραλληλία μέσω τελετουργικών πομπών⁹⁷⁷. Στην πορεία, ωστόσο, των πομπών αυτών, ο Maran επισημαίνει για την Τίρυνθα την μη απευθείας γραμμή επικοινωνίας των τμημάτων, σε αντίθεση με τις Μυκήνες, εφόσον επιβαλλόταν η διέλευση από την κύρια ανατολική πύλη, αναδεικνύοντας πάραυτα την ειδική σημασία της συγκεκριμένης διαδρομής⁹⁷⁸, ενώ, σύμφωνα με τον ίδιο, ο συνολικός αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του κεντρικού ανακτορικού συγκροτήματος της Τίρυνθας διαγράφει αυτό ως τον τελικό προορισμό και όχι το σημείο έναρξης των τελετουργικών πομπών⁹⁷⁹.

Μέσα στο σύνθετο τοπίο της Κάτω Ακρόπολης, διαπιστώνεται χωρική διασπορά της τελετουργικής δραστηριότητας, καθώς και συνύπαρξη σε περιβάλλοντα καθημερινής αλλά εξειδικευμένης χρήσης, τα οποία

⁹⁷² Vettters 2015a, 348 & 2015b, 81.

⁹⁷³ Maran 2004, 11.

⁹⁷⁴ Vettters 2011, 38-39.

⁹⁷⁵ Hägg 1981. & 1995..

⁹⁷⁶ Albers 2004, 117.

⁹⁷⁷ Albers 1994, 104, 120 & 2004, 117.

⁹⁷⁸ Maran 2001, 120.

⁹⁷⁹ Maran 2006b, 83-85 & 2015, 281.

παράλληλα εντάσσονται πλήρως στο επίσημο ανακτορικό σύστημα λειτουργίας. Από την άλλη πλευρά, η έλλειψη στοιχείων εργαστηριακής πρακτικής από τις αποθέσεις της αυλής του δωματίου 7, σε συνδυασμό με την έμφαση ή εστίαση της λειτουργίας του δωματίου 123 στο τελετουργικό περιεχόμενο, εκφράζουν συγχρόνως διαβάθμιση της τελετουργικής δραστηριοποίησης, προβάλλοντας την αποκλειστική κατά πάσα πιθανότητα θρησκευτική χρήση των άμεσα επικοινωνούντων τριών αυτών χώρων, εξαιρώντας ταυτόχρονα τη σημασία του πολυδιάστατου Κτηρίου VI.

Βάσει των στοιχείων, οι επικοινωνούντες χώροι του δωματίου 7 στο τείχος, της προσκείμενης αυλής, και της δυτικής πτέρυγας του Κτηρίου VI αναδεικνύονται ως χώροι και σημεία εκτέλεσης, προετοιμασίας, και διεξαγωγής ιερών γευμάτων (μαγειρικά σκεύη, αγγεία κατανάλωσης, τριβεία, οστά ζώων)⁹⁸⁰. Τα ιερά αυτά γεύματα πραγματοποιούμενα σε συστηματική βάση, κρίνοντας από τη σταθερή εμφάνιση και αύξηση των εστιών στη διαδοχή των στρωμάτων/φάσεων χρήσης της αυλής, περιλάμβαναν την κατανάλωση κρέατος πιθανότατα από θυσίες ζώων⁹⁸¹, ίσως και άλλων προϊόντων, με βάση τις πληροφορίες των πινακίδων. Η μελέτη του ζωοαρχειολογικού υλικού από την Τίρυνθα κατέδειξε πως τα οστά προέρχονται από βοοειδή, αιγοπρόβατα, και χοίρους, τα οποία χρησιμοποιούνταν, σύμφωνα με τους ερευνητές, για εργασία, εκτροφή, σφαγή, παραγωγή γάλατος και μαλλιού, καθώς και για θρησκευτικές δραστηριότητες, σε ισορροπημένη αναλογία⁹⁸². Επιπρόσθετα, ο εντοπισμός ενός θρησκευτικού λειτουργού και ανακτορικού αξιωματούχου στο περιβάλλον της Κάτω Ακρόπολης, που πιθανότατα φρόντιζε, συν των άλλων καθηκόντων του, για τη διαχείριση των δερμάτων από τα θυσιαζόμενα (και μη) ζώα⁹⁸³, συνηγορεί υπέρ της τέλεσης αιματηρών θυσιών και ιερών γευμάτων, συντονίζοντας γραπτές μαρτυρίες και αρχαιολογικά δεδομένα από την περιοχή. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται, επίσης, τελετουργίες σπονδών και συμποτικές τελετές (ρυτά, μικύλλα αγγεία από την αυλή, αγγεία πόσης από το δωμάτιο 123), καθώς και αναθηματικές αφιερώσεις ειδωλίων.

Στον πληρέστερο προσδιορισμό της θρησκευτικής περιοχής που αναπτύσσεται στο κεντροδυτικό τμήμα της Κάτω Ακρόπολης και στα θυσιαστικά συμπόσια που λάμβαναν χώρα, οι περιορισμένες διαστάσεις της αυλής υποδηλώνουν πως αυτή δεν προοριζόταν για τη συγκέντρωση ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού συμμετεχόντων ή για την άσκηση δημόσιας

⁹⁸⁰ Hägg 1996, 609, Whittaker 2004, 98.

⁹⁸¹ Whittaker 2004, 98.

⁹⁸² von den Driesch – Boessneck 1990, 93, 115, Mühlenbruch 2009, 315.

⁹⁸³ Sacconi 1967, 132-134 .

λατρείας, υπό το πρίσμα των μεγάλων εορταστικών θρησκευτικών συμποσιών που διοργάνωνε το ανάκτορο, σύμφωνα με την Whittaker, η οποία σημειώνει την προβληματική αναφορικά με τα πρόσωπα που διατηρούσαν το δικαίωμα πρόσβασης στην περιοχή, και συνεπώς συμμετοχής στην εκεί άσκηση της λατρείας. Η ένταξή τους, ωστόσο, στην επίσημη θρησκεία υποδεικνύεται από το περιβάλλον εύρεσης εντός των τειχών⁹⁸⁴.

Στο αναδυόμενο θρησκευτικό τοπίο της ανακτορικής Κάτω Ακρόπολης και στις τελετουργίες που διαμορφώνονται σε υπαίθριο χώρο μπροστά από ιερό δωμάτιο και με επίκεντρο εστίες, οι ενδείξεις για την επιτέλεση τελετουργικών καύσεων εκλείπουν. Η απουσία αυτή συνδέεται ενδεχομένως με τακτά επεισόδια καθαρισμών και μεταγενέστερες ισοπεδώσεις στην περιοχή, ωστόσο, αυτές θα αναμένονταν στο ΥΕ ΙΙΒ2 τελικό στρώμα καταστροφής που διέσωσε συγκριτικά με τα υπόλοιπα στρώματα τα περισσότερα ευρήματα στον ανοικτό χώρο της αυλής. Επιπλέον, η εξέταση του οστεολογικού υλικού από το σύνολο της Κάτω Ακρόπολης δεν προσδιόρισε σημάδια καύσης σε οστά. Η δευτερογενής απόθεση του εξωτερικού λάκκου δεν απέδωσε σχετικό φορητό εξοπλισμό (ο μινωικής καταγωγής τύπος του λίθινου αγγείου -blossom bowl- συνδέεται με επεξεργασία ή μεταφορά αρωματικών ελαίων, εν γένει αρωματικών φυτών⁹⁸⁵). Η πρακτική της τελετουργικής καύσης δεν στοιχειοθετείται επίσης ούτε σε συσχέτιση με την εσωτερική εστία ή άλλη σταθερή κατασκευή από το εσωτερικό του δωματίου 123.

Παράλληλα, η πυκνότητα των ειδωλίων στα στρώματα της αυλής, είτε στο κεντρικό τμήμα αυτής είτε σε άμεση γειτνίαση με τις διαδοχικές εστίες, δηλώνει κατά κύριο λόγο αναθηματικές τελετουργικές πρακτικές πιθανότατα καθιερωτικού χαρακτήρα, που μπορούν να συνδεθούν τόσο με την τελετουργική προστασία του χώρου και της εκτυλισσόμενης δράσης, όσο και με την καθαυτό τελετουργική σήμανση της λειτουργίας των εστιών, άρα κατά συνέπεια με την καθιέρωση της άμεσα συσχετιζόμενης με αυτές θυσιαστικής συμποσιακής δραστηριότητας. Ωστόσο, στη συνεχιζόμενη παρουσία τελετουργικών εστιών, και την επιτέλεση θυσιών με ακολουθία ιερών γευμάτων, οι ενδείξεις για παράλληλη επιτέλεση έμπυρων προσφορών εκλείπουν, χαρακτηρίζοντας πιθανόν την απουσία αυτή από τον επίσημο ιερό χώρο της Κάτω Ακρόπολης ως αποτέλεσμα συγκεκριμένης λατρευτικής επιλογής.

Μοναδικά έμμεσα στοιχεία για την εφαρμογή της πρακτικής της τελετουργικής καύσης, τα οποία εφόσον απαντώνται στα εργαστηριακά

⁹⁸⁴ Whittaker 2004, 98.

⁹⁸⁵ Warren 1969, 166.

κτίσματα της Κάτω Ακρόπολης, δεν εντάσσονται στη δημόσια λατρεία⁹⁸⁶, ή την επίσημη έκφανση αυτής, αποτελούν οι είκοσι πήλινοι αναρτώμενοι αγκυλόσχημοι υποδοχείς (wall-brackets), που εντοπίζονται σε στρώματα από την ΥΕ ΙΙΒ μέση έως και την ΥΕ ΙΙΓ πρόιμη περίοδο, με εξαίπωση την τελευταία περίοδο και στην Κάτω Πόλη⁹⁸⁷. Τα ιδιότυπα αυτά σκεύη, κυπριακής πιθανότατα καταγωγής, με παράλληλα σε περιβάλλοντα ιερά, ταφικά, αλλά και εργαστηριακά (Έγκωμη, Ugarit), έχουν ερμηνευθεί με τη λειτουργία λύχνου/λυχνοστάτη ή θυμιατού, ενώ τα παραδείγματα της Τίρυνθας θεωρούνται όλα, πλην ενός, τοπικές απομιμήσεις⁹⁸⁸. [εικ.83]

Όπως επισημαίνει ο Rahmstorf, η εύρεση ιχνών καύσης στο εσωτερικό του πυθμένα στο κοίλο κάτω μέρος των σκευών αυτών δηλώνει πως κάποια ουσία τοποθετούνταν απευθείας στο σημείο και καιγόταν, ενώ η μορφολογία ορισμένων από το υλικό της Τίρυνθας, καθώς και μεμονωμένου παραλλήλου από την Κάντια Αργολίδας, κάνει «μη ρεαλιστική» τη λειτουργία λύχνου, τουλάχιστον για τα συγκεκριμένα παραδείγματα⁹⁸⁹. Δέκα, περίπου, στον αριθμό πήλινοι αναρτώμενοι υποδοχείς ανευρέθηκαν στο ναυάγιο του Uluburun, όπου, βάσει των σημαδιών καύσης στις επιφάνειές τους (εσωτερικό «κυπέλλου» αλλά και πλάτη), μεταφέρονταν για διακίνηση ήδη χρησιμοποιημένα, προβάλλοντας με τον τρόπο αυτό την ιδιαίτερη σημασία που αποδιδόταν στην (επανα)χρησιμοποίηση των σκευών, και την συνεπαγόμενη απόδοση της αξίας τους στις τελετουργικές καθώς και ευρύτερες ιδεολογικές συσχετίσεις που αυτή ενσωμάτωνε⁹⁹⁰. [εικ.83, 84]

Καθόσον στις παλαιές ανασκαφές του Kilian κανένα από τα σκεύη αυτά δεν προήλθε από πρωτογενή απόθεση, η εκ νέου εύρεση δύο wall-brackets στο εργαστηριακό Κτήριο XI, συγκεκριμένα στο κεντρικό δωμάτιο 78α με τη μοναδική εστία του κτηρίου, και σε άμεση γειτνίαση με αυτή, συγκεκριμενοποιεί τη χρήση τους στα περιβάλλοντα αυτά. Ένα ακόμη wall-bracket προήλθε από σύγχρονη απόθεση επί της κεντρικής διόδου ακριβώς έξω από το Κτήριο XI, μαζί με χαναανίτικη πρόχου που έφερε κυπρομινωνικούς χαρακτήρες στις λαβές, και θραύσματα ρυτού από φαγεντιανή⁹⁹¹. Το Κτήριο XI, που εντοπίζεται στο βορειότερο σημείο του δυτικού τμήματος της Κάτω Ακρόπολης, δίπλα στην Β Πύλη, και χρονολογείται στην τελική φάση της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, διατηρούσε στο

⁹⁸⁶ Maran 2004, 11, 16.

⁹⁸⁷ Maran 2008, 51-57, Rahmstorf 2008, 91-95, 109-111 & 2014, 187-191, Stockhammer 2012a, 97,100.

⁹⁸⁸ Rahmstorf 2008, 109-111 & 2014, 191-193.

⁹⁸⁹ Rahmstorf 2014, 190-191.

⁹⁹⁰ Rahmstorf 2014, 192-195, Stockhammer 2012a, 97,100.

⁹⁹¹ Cohen – Maran – Vettters 2010, 16. Σχετικά με τον αναρτώμενο υποδοχέα από το ΥΕ ΙΙΒ Μέσης περιόδου ΝΔ Κτηριακό Συγκρότημα, και τα συνευρήματα του χώρου, βλ. υποσημ.52.

δωμάτιο 78α συγκέντρωση πολύτιμων και σπάνιων πρώτων υλών, καθώς και ειδικών αντικειμένων, με σαφείς ανατολικές διασυνδέσεις, όπως ρυτά από φαγεντιανή σε σχήμα κεφαλής ζώου, που πιθανότατα λάμβαναν το τελικό στάδιο επεξεργασίας στους χώρους αυτούς. Από κοινού εμφανίζονται «μη πολύτιμα» αντικείμενα, όπως οι αναρτώμενοι υποδοχείς, αλλά και η χρηστικού χαρακτήρα ράβδος από ελεφαντόδοντο με εγχάρακτα σημεία σφηνοειδούς γραφής (δίπλα στην εστία και το ένα wall-bracket).

Σύμφωνα με τους μελετητές, τα εξωτικά και πολύτιμα αντικείμενα αφενός χαρακτηρίζουν το είδος και το υψηλό επίπεδο της βιοτεχνικής παραγωγής, αφετέρου δηλώνουν την ανακτορική ανάμιξη και συμμετοχή, σε άμεση συσχέτιση με την επιλεκτική κατανάλωση των ειδικών προϊόντων από τον κύκλο της μυκηναϊκής άρχουσας τάξης⁹⁹². Από την άλλη πλευρά, η συνύπαρξη με χρηστικά επείσακτα αντικείμενα, όπως και με τις τοπικές απομιμήσεις των «μη πολύτιμων» wall-brackets, σε διακριτό ποσοστό εμφάνισης και σε παρόμοια των κυπριακών θέσεων περιβάλλοντα (εργαστήρια μεταλλουργικής δραστηριότητας), διαφωτίζει περαιτέρω τον χαρακτήρα του δικτύου των επαφών της ανακτορικής Τίρυνθας, ενώ αναδεικνύει με τον τρόπο αυτό την εξάπλωση του φαινομένου του υβριδισμού. Έτσι, η εμπορική δραστηριότητα και επικοινωνία δεν συνιστά απλώς επαφή ή ανταλλαγή αλλά συμβαδίζει με κοινωνική ενσωμάτωση πολυδιάστατων στοιχείων, συγκαταλέγοντας υλικά και αντικείμενα, γνώσεις και πρακτικές χρήσης, ιδεολογικές και συμβολικές συλλήψεις, και, πιθανόν, το ίδιο το ανθρώπινο δυναμικό (εξειδικευμένοι τεχνίτες)⁹⁹³. Υπό το πρίσμα αυτό, εάν υποθέσουμε τη χρήση ορισμένων τουλάχιστον από τα σκεύη αυτά ως θυμιατά, όχι απαραίτητα ή αποκλειστικά από άτομα κυπριακής προέλευσης, η αλληλεπίδραση και συγχώνευση αυτή γίνεται ιδιαίτερως αισθητή, λαμβάνοντας ως υπόβαθρο την ήδη τυποποιημένη/παγιωμένη πρακτική της τελετουργικής καύσης θυμιάματος. Σε συνδυασμό με την εξίσου κατοχυρωμένη πρόθεση και πρακτική τελετουργικής προστασίας των εργαστηριακών -πυροτεχνολογικών στη συγκεκριμένη περίπτωση- δραστηριοτήτων, άρα και των εργαστηριακών εστιών, από κοινού και των αποτελεσμάτων τους, προσεγγίζεται ασφαλέστερα η τελετουργική χρήση των σκευών αυτών.

Συμπερασματικά, η εικόνα και ανασύνθεση του αρχαιολογικού υλικού, εμπλουτισμένη από τη συνέχιση των ανασκαφών και τις πρόσφατες

⁹⁹² Cohen – Maran – Vettters 2010, 1-22, Kostoula – Maran 2012, 193-234, Brysbaert – Vettters 2010, 29-35 & 2013., Rahmstorf 2015, 146.

⁹⁹³ Cohen – Maran – Vettters 2010, 16-17, Brysbaert – Vettters 2013, 203-204. Βλ. επίσης Cline 1999, 119-123, καθώς και Stockhammer 2012b, 19, 27-31.

επανεξετάσεις, οδηγούν σε νέες προεκτάσεις περί του περιεχομένου του τελετουργικού τυπικού. Η θρησκευτική δραστηριότητα στην Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθας εκδηλώνει σκόπιμη συνύπαρξη των εργαστηριακών δραστηριοτήτων με το θρησκευτικό στοιχείο σε επίπεδο ανακτορικής λειτουργίας, αντανακλώντας κατά βάση τόσο τον επίσημο χαρακτήρα της συνολικής δράσης, όσο και την κατεύθυνση των ανακτορικών προθέσεων και πρωτοβουλιών⁹⁹⁴, προβάλλοντας σε λειτουργικό επίπεδο τις μεθόδους εξάπλωσης και διατομής της επίσημης θρησκείας σε πλείστους τομείς διαδικασιών. Στο σύνολο των διαμορφωμένων χώρων της ανακτορικής Κάτω Ακρόπολης, το κεντροδυτικό τμήμα δίπλα στο τείχος προβάλλεται μέσω διαφοροποιημένης λειτουργικότητας, σχετικής με δράσεις τυποποιημένης και επαναλαμβανόμενης κανονικότητας, περιλαμβάνοντας λατρευτικές πράξεις που υπαγορεύονται από αντίστοιχες λατρευτικές ανάγκες, πιθανότατα σε συσχέτιση με συγκεκριμένες ομάδες ατόμων που δραστηριοποιούνται συνολικά στο περιβάλλον της Κάτω Ακρόπολης. Κατά συνέπεια, η θέαση της περιοχής ως επίσημος ιερός χώρος θα πρέπει να θεωρηθεί ασφαλής, ενώ η σύγκριση με το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών εκδηλώνει «ομόφωνες» λήψεις αποφάσεων, στην περίπτωση της αργολικής επικράτειας πιθανότατα κοινές, εφαρμοσμένες ωστόσο ποικιλόμορφα. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η πρακτική των τελετουργικών καύσεων φαίνεται συστηματικά να εκλείπει, τουλάχιστον από τον επίσημο (ημι ;) δημόσιο ιερό χώρο.

ii.γ) Μετανακτορική περίοδος

Η θρησκευτική δραστηριότητα στη μετανακτορική Κάτω Ακρόπολη εκπροσωπείται σταθερά σε όλη τη διάρκεια της περιόδου με την ίδρυση αυτόνομου Ιερού με τρεις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, και αντίστοιχα διαφοροποιημένο εσωτερικό και εξωτερικό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό (δωμάτια 117, 110, 110α), στο ίδιο προκαθορισμένο και κατοχυρωμένο από το ανακτορικό παρελθόν σημείο άσκησης λατρείας [εικ.85]. Τα νέα επάλληλα ιερά εντοπίζονται ακριβώς στα βόρεια του ανακτορικού δωματίου 7 του τείχους, εφαιπτόμενα στην εσωτερική όψη της οχύρωσης, και συνιστούν μικρά σε μέγεθος, μονόχωρα ισόγεια κτίσματα, τα οποία συνδέονται λειτουργικά με τη μεγάλη κεντρική Αυλή 1 που ανοίγεται στα δυτικά. Στα ανατολικά της η Αυλή 1 οριοθετούνταν από το Κτήριο VIa, το οποίο καταλάμβανε τμήμα του παλαιού ανακτορικού Κτηρίου VI, ενώ άλλα συγκροτήματα δωματίων (οικιστικής και εργαστηριακής χρήσης) πλαισιώναν την κεντρική αυλή τόσο

⁹⁹⁴ Albers 2004, 124 υποσημ.46, Whittaker 2004, 98.

στα βόρεια όσο και στα νότια, με μεγαλύτερη πυκνότητα δόμησης στην περιοχή από την ΥΕ IIIΓ μέση περίοδο και εξής⁹⁹⁵.

Προκάτοχος των αλληλοδιάδοχων ιερών κτισμάτων θεωρείται το μικρό ορθογώνιο δωμάτιο 119, το οποίο κτίστηκε σε απόσταση 8μ. από το δωμάτιο 7 και μη εφαιπτόμενο στο τείχος, ανήκοντας στα «προσωρινά» κτήρια της ΥΕ IIIΓ πρώιμης Φάσης 1⁹⁹⁶. Ο Kilian σημειώνει την πιθανή ύπαρξη εισόδου στον δυτικό τοίχο του δωματίου, η οποία άνοιγε σε αυλή με δάπεδο σε υψηλότερο επίπεδο από αυτό του δωματίου, την εμφάνιση δύο διαδοχικών δαπέδων στο εσωτερικό αυτού, καθώς και πήλινης εστίας μαζί με μεγάλο λίθο στο νότιο και ανατολικό τμήμα αντίστοιχα. Η ανεύρεση δύο αποσπασματικών ανθρωπόμορφων ειδωλίων και ενός ζωόμορφου στην άμεση περιοχή της εστίας συνοδεύεται από τον εντοπισμό τμήματος πήλινης τράπεζας, και ψευδόστομου αμφορέα, ενώ σε άμεση σύνδεση με τον μεγάλο λίθο σημειώνονται περισσότερα θραύσματα ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων, ανάμεσα στα οποία τμήμα μεγάλου ανθρωπόμορφου ειδώλου με υψωμένα άκρα. Ο μεγάλος λίθος ερμηνεύτηκε ως τόπος απόθεσης των περιμετρικά ευρεθέντων ειδωλίων, ενώ τα κινητά ευρήματα συμπληρώνονται από νέα θραύσματα ειδωλίων στην περιοχή της αυλής του δωματίου 119, σε σημείο πλησίον της πιθανής εισόδου του⁹⁹⁷.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των επακόλουθων τριών διαδοχικών ιερών συνιστά ο διακριτός κάθε φορά αρχιτεκτονικός σχεδιασμός αλλά και η επαναχρησιμοποίηση συγκεκριμένων στοιχείων, πέραν της επιμελημένης εν γένει κατασκευής (επίστρωση δαπέδων και σταθερής κατασκευής με λευκό ασβεστοκονίαμα). Στο εσωτερικό των ιερών δωματίων, ως σταθερό σημείο εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος εμφανίζεται το ανανεωμένο κάθε φορά επίμηκες λίθινο θρανίο/εξέδρα απέναντι της εισόδου στον χώρο, το οποίο εντοπίζεται, συγκεκριμένα, στο πίσω τμήμα των ιερών τοποθετημένο κατά μήκος του δυτικού τοίχου, της εσωτερικής δηλαδή όψης του τείχους. Οι τροποποιήσεις στη μορφή της λίθινης αυτής εξέδρας/θρανίου συμβαδίζουν με τις αλλαγές στις διαστάσεις των ιερών δωματίων, συγκεκριμένα με το περιορισμένο πλάτος τους κατά τη δεύτερη και τρίτη οικοδομική φάση, η λειτουργία της, ωστόσο, συνδέεται σε σταθερή βάση με την αφιέρωση και εναπόθεση πολυάριθμων ειδωλίων, ενώ, παράλληλα, το σύνολο των κινητών ευρημάτων από το εσωτερικό των ιερών εντοπίζεται σε όλες τις φάσεις λειτουργίας στην άμεση περιφέρεια της σταθερής κατασκευής⁹⁹⁸.

⁹⁹⁵ Mühlenbruch 2015, 132-133, 136.

⁹⁹⁶ Kilian 1981a, 162.

⁹⁹⁷ Kilian 1981a, 162-166, Albers 1994, 105-108.

⁹⁹⁸ Kilian 1979, 389-394 & 1981b, 53-56 & 1992, 21-23, Mühlenbruch 2007, 245 & 2015, 136.

Το ιερό δωμάτιο 117 της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης Φάσης 2 (διαστάσεων 2,90Χ2,80μ.) διακρίνεται για τη διαρρύθμιση της πρόσοψης, τις επιχρισμένες εξωτερικά τοιχοδομίες, το τρεις φορές ανανεωμένο με κονίαμα δάπεδο, και την εύρεση αποθέτη θεμελίωσης κάτω από τη νοτιοανατολική γωνία του. Οι τρεις εξωτερικοί κίονες, τοποθετημένοι σε συμμετρική απόσταση μεταξύ τους, καλύπτουν το σύνολο της πρόσοψης οριοθετώντας και προβάλλοντας τα αναμεταξύ τους τοποθετημένα στοιχεία, δηλαδή την είσοδο στον χώρο στα νοτιοανατολικά και τη λίθινη εξωτερική εξέδρα στα βορειοανατολικά. Η τοποθέτηση της εξωτερικής εξέδρας στην πρόσοψη του κτηρίου συνεπάγεται χρήση αυτής κατά τη διεξαγωγή τελετουργικών πρακτικών που λάμβαναν χώρα είτε στο σημείο εισόδου προς τον ιερό χώρο, είτε σε τμήμα της προσκείμενης αυλής, ενώ η συγκέντρωση μικύλλων αγγείων κάτω από τη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, πολύ κοντά στην είσοδο του ιερού 117, ερμηνεύτηκε ως απόθεση θεμελίωσης, και ως πράξη τελετουργικής σήμανσης του σημείου της εισόδου⁹⁹⁹. [εικ.86]

Το επίμηκες θρανίο στο εσωτερικό του Ιερού κατασκευάζεται στην αρχική φάση λειτουργίας με ενσωματωμένη κόγχη, η οποία καταργείται στη συνέχεια, ενώ πάνω στο τελευταίο δάπεδο της πρώτης φάσης χρήσης κτίζονται δύο χαμηλές εξέδρες ή βαθμίδες από ασβεστοκονίαμα, εφαιπόμενες στην πρόσοψη του θρανίου. Ο κινητός εξοπλισμός που ανευρέθηκε συγκεντρωμένος πλησίον των τριών αυτών εξεδρών αφορά σε γυναικεία ειδώλια, ανάμεσα στα οποία μία ή δύο τροχήλατες μεγάλες μορφές, κοσμήματα, μικύλλα αγγεία, αγγεία κατανάλωσης υγρών και στέρεων προϊόντων (σκύφοι, κύαθοι, και κύλικα)¹⁰⁰⁰. Η τυπολογία του τελετουργικού εξοπλισμού επαναλαμβάνεται στα κινητά ευρήματα του περιβάλλοντος εξωτερικού χώρου, δηλώνοντας λειτουργική ενότητα εσωτερικού και εξωτερικού τμήματος του ιερού 117, καθώς και τη σημασία που λαμβάνει ο χώρος της αυλής 1 στη διεξαγωγή των θρησκευτικών δραστηριοτήτων¹⁰⁰¹.

Επί της αυλής 1 και συγκεκριμένα αμέσως στα βορειοδυτικά του δωματίου 117 εντοπίζεται λίθινη πεταλόσχημη εξέδρα με τη λειτουργία βωμού-εστίας¹⁰⁰², στην άμεση περιοχή της οποίας αποκαλύφθηκε τροχήλατο γυναικείο ειδώλο «ομάδας Α», μικρότερα γυναικεία ειδώλια, θραύσμα ζωόμορφου ρυτού, καθώς και σημαντικός αριθμός οστών ζώων. Από την συνολική έκταση της αυλής 1 προέρχονται επίσης πολυάριθμα ειδώλια¹⁰⁰³,

⁹⁹⁹ Kilian 1981b, 53, Albers 1994, 106, Whittaker 1997, 182.

¹⁰⁰⁰ Kilian 1981b, 53, Vettters 2015b, 88, υποσημ.164, 165.

¹⁰⁰¹ Mühlenbruch 2015, 136.

¹⁰⁰² Kilian 1979, 390-391, Whittaker 2004, 99.

¹⁰⁰³ Για τα γυναικεία ειδώλια από το εσωτερικό και γύρω από το ιερό 117, καθώς και για αυτά από το σύνολο της αυλής 1, η Vettters σημειώνει την πολύ καλή κατάσταση διατήρησης, σε

μικύλλα αγγεία, και διασκορπισμένα οστά ζώων. Όσον αφορά τα οστά, επισημαίνεται από τον Kilian ιδιαίτερη συγκέντρωσή τους δίπλα στο ιερό δωμάτιο 117, με αντιπροσωπευόμενα είδη αιγοπρόβατα, βοοειδή, χοίρους, άλογα, καθώς και άγρια ζώα/θηράματα¹⁰⁰⁴. Στα αντιπροσωπευόμενα είδη από το σύνολο της αυλής 1 ο Mühlenbruch προσθέτει, βάσει νέας εξέτασης, σκύλο/λαγό, αρσενικό ελάφι, άλογο, και αγριόχοιρο, ενώ σημειώνει πως δεν είναι δυνατή η ποσοστιαία καταμέτρηση μεμονωμένων ειδών¹⁰⁰⁵. Ο ίδιος μελετητής σημειώνει τον προβληματισμό αναφορικά με την εμφάνιση του αλόγου στο συνδεδεμένο με τον βωμό-εστία οστεολογικό υλικό ως πιθανό αποτέλεσμα λατρευτικής δραστηριότητας (ο Kilian θεώρησε το άλογο προσθήκη στα είδη των θυσιαζόμενων ζώων¹⁰⁰⁶), τονίζοντας παράλληλα την παρουσία των θηραμάτων ως ένδειξη συνέχισης της ελίτ πρακτικής του κυνηγιού, ενώ επισημαίνει πως ο διασκορπισμός των οστών στην έκταση της αυλής 1 δεν συνεπάγεται απαραίτητα την μη επιμελημένη ή μη φροντισμένη μορφή αυτής¹⁰⁰⁷.

Το ιερό δωμάτιο 110 της ακόλουθης ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης περιόδου κτίζεται περιορισμένο σε πλάτος (3,20X1,40μ.) λόγω της ανέγερσης του ευμεγέθους Κτηρίου 115 με διπλή εσωτερική σειρά κίωνων στη βόρεια πλευρά, καταργώντας με τον τρόπο αυτό τον υπαίθριο πεταλόσχημο βωμό-εστία, ορίζοντας συγχρόνως την αντίστοιχη πλευρά της αυλής 1 με ένα επιπλέον κτίσμα (στο ανατολικό όριό της συνεχίζει η λειτουργία του Κτηρίου VIa) [εικ.87]. Το ιερό 110 εμφανίζεται απλοποιημένο αρχιτεκτονικά, με παραστάδα μόνον στο βόρειο τοίχο της ανοιχτής εισόδου του, ενώ η σταθερή κατασκευή-θρανίο κατά μήκος της όψης του δυτικού τείχους, κτισμένη με ενιαία επιφάνεια και επικαλυμμένη με λευκό ασβεστοκονίαμα, παραμένει στο ίδιο σημείο εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος, όπως και στο προγενέστερο δωμάτιο 117. Τα κατά χώραν σωζόμενα κινητά ευρήματα επί του δαπέδου αμέσως μπροστά από το θρανίο-εξέδρα, διατηρημένα λόγω του στρώματος καταστροφής από σεισμό και πυρκαγιά που σφράγισε την περιοχή, περιλαμβάνουν δύο ακέραια τροχήλατα γυναικεία είδωλα «ομάδας Α» τύπου

αντιδιαστολή με αποσπασματικά ζωόμορφα ειδώλια από το άμεσο εξωτερικό τμήμα του ιερού 117, τα οποία προέρχονται από λάκκους ή κάτω από το επίπεδο του δαπέδου του ιερού, και τα οποία εμφανίζουν τυπολογία προγενέστερης περιόδου. Βάσει των στοιχείων αυτών, η ίδια θεωρεί πως τα τελευταία δεν χρησιμοποιούνταν στις τελετουργίες της αυλής. Δύο ζωόμορφα ειδώλια καλής διατήρησης εντοπίζονται δίπλα σε λάκκο στο νοτιότερο άκρο της αυλής 1, που λόγω της απομακρυσμένης θέσης από την άμεση περιφέρεια του δωματίου 117 δεν συνδέονται, κατά την ίδια, με τις τελετουργίες εντός και γύρω από το ιερό (Vetters 2015b, 88-90).

¹⁰⁰⁴ Kilian 1981a, 150 & 1981b, 53.

¹⁰⁰⁵ Mühlenbruch 2010, 102-103 & 2015, 138.

¹⁰⁰⁶ Kilian 1981a, 150.

¹⁰⁰⁷ Mühlenbruch 2010, 103.

Ψ, θραύσματα από πέντε μικρά γυναικεία ειδώλια, κομβίο από στεατίτη, οστίνη περόνη, σκύφο, και λεκανίδιο¹⁰⁰⁸. Τα θραύσματα από ζωόμορφα ειδώλια σε όχι καλή κατάσταση διατήρησης που ανευρέθηκαν στην αυλή 1 (ένα ωστόσο στο εσωτερικό του δωματίου 110) δεν αποδίδονται λόγω διάβρωσης του εδάφους, και διαταραχών από μεταγενέστερες ισοπεδώσεις και καθαρισμούς, σε συγκεκριμένο ορίζοντα χρήσης της περιόδου, όπως συμβαίνει εξίσου με τα εντός και εκτός ιερού κτίσματος οστά ζώων¹⁰⁰⁹.

Στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερης περιόδου κτίζεται επάνω στα κατάλοιπα του ιερού 110 το επίμηκες αλλά εξίσου περιορισμένο σε πλάτος δωμάτιο 110α, με διαφορετικό αρχιτεκτονικά εσωτερικό, καθώς η προσθήκη διαμετρικά τοποθετημένων ημί-πεσσών διαιρεί αυτό σε δύο επιμέρους τμήματα, ή σε τρία, εάν περιληφθεί η ρηγή αλλά διαμορφωμένη είσοδος, προσδίδοντας στο κτίσμα μεγαροειδή μορφή¹⁰¹⁰ [εικ.88]. Σταθερό σημείο εστίασης της προσοχής και του ενδιαφέροντος συνιστά η επιχρισμένη λίθινη εξέδρα-θρανίο κατά μήκος του δυτικού τμήματος του τείχους, μπροστά από την οποία ανευρέθηκε κατά χώραν τροχήλατο γυναικείο είδωλο με ανυψωμένα άκρα (ίσως η κεφαλή ενός δεύτερου ειδώλου μικρότερων διαστάσεων αποτελούσε εξοπλισμό σε επανάχρηση από το προγενέστερο ιερό 110¹⁰¹¹), ενώ σημειώνονται επίσης οστά ζώων¹⁰¹². Στην εξωτερική αυλή 1 και συγκεκριμένα αμέσως στα νότια του ιερού 110α εντοπίζεται λιθόστρωτη κατασκευή με τη λειτουργία εστίας, την οποία ο Kilian ερμήνευσε ως υπαίθριο βωμό, και συσχέτισε άμεσα με τη λειτουργία του ιερού, περιμετρικά της οποίας ανευρέθηκαν ζωόμορφο ειδώλιο, δύο κύπελλα, και αμφορίσκος¹⁰¹³. Στα δυτικά της υπαίθριας εστίας ανευρέθηκαν επίσης έξι πήλινα πηνία, τα οποία η Vettters συνδέει, ακολουθώντας τον Rahmstorf, με υφαντουργική δραστηριότητα, υποστηρίζοντας την πιθανή σύνδεση ή/και εστίαση της περιοχής, όπως και της λειτουργίας της σταθερής κατασκευής εστίας, με οικιστικές δραστηριότητες¹⁰¹⁴. Από το σύνολο της περιοχής περιμετρικά του ιερού 110α σημειώνονται λιγοστά αποσπασματικά σωζόμενα ειδώλια προερχόμενα από τον ίδιο ορίζοντα χρήσης, δηλώνοντας μείωση των αφιερωμάτων και περιορισμό της θρησκευτικής δραστηριότητας στην

¹⁰⁰⁸ Kilian 1978, 462-464, fig.18-19, Podzuweit 1978, 488.

¹⁰⁰⁹ Albers 1994, 109, Vettters 2015b, 90, υποσημ.177.

¹⁰¹⁰ Kilian 1981b, 55.

¹⁰¹¹ Vettters 2015b, 93.

¹⁰¹² Kilian 1978, 461.

¹⁰¹³ Kilian 1978, 460-461 & 1981b, 55, Podzuweit 1978, 488, Albers 1994, 107.

¹⁰¹⁴ Vettters 2015b, 94, υποσημ.198.

εξωτερική αυλή, και, ταυτόχρονα, συγκέντρωση αυτής στο εσωτερικό του ιερού¹⁰¹⁵.

ii.δ) Ανάλυση

Η οργανωμένη και συστηματική άσκηση της λατρείας στη μετανακτορική Κάτω Ακρόπολη διακρίνεται για τη σταθερότητα στις μεθόδους και τον τόπο εκτέλεσης, εντός αυτόνομου ιερού με εσωτερικό θρανίο-βωμό συνεχιζόμενης λειτουργίας, σε αδιάσπαστη επίσης ενότητα με κεντρικής θέσης και σημασίας αυλή μεγάλων διαστάσεων, όπου κατασκευάζεται σε άμεση εγγύτητα με το ιερό σταθερή εστία-βωμός. Στον τόπο εκτέλεσης αντανακλάται η συνέχεια με την ύστερη ανακτορική θρησκευτική παράδοση και δραστηριότητα (ιερό δωμάτιο στο ίδιο σημείο κοντά στο τείχος και συνδεόμενη αυλή), προβάλλοντας με τον τρόπο αυτό την άμεση αναφορά και σύνδεση με το παρελθόν, επιδεικνύεται ωστόσο ταυτόχρονη διαφοροποίηση, κατά κύριο λόγο μέσω της κεντρικής πλέον θέσης της αυλής και της ανοιχτής πρόσβασης σε αυτήν.

Αν και είναι δύσκολο να εξακριβωθεί η μορφή εξάπλωσης της θρησκευτικής δραστηριότητας στη συνολική έκταση της αυλής 1, η μόνιμη υπαίθρια εστία-βωμός του πρωταρχικού ιερού 117 εντάσσεται με ασφάλεια στον χώρο αυτό, όπως και το ίδιο το ιερό κτίσμα (και οι διάδοχοι αυτού), αποκαλύπτοντας τον σημαίνοντα ρόλο που διαδραματίζαν οι υπαίθριες τελετουργίες στη σύνθεση της λατρευτικής δράσης. Δεδομένων, παράλληλα, των περιορισμένων εσωτερικών διαστάσεων των ιερών, εκφράζεται επικέντρωση στην προώθηση του συλλογικού ή δημόσιου χαρακτήρα της λατρείας. Το στοιχείο αυτό επικυρώνεται από τις μεγάλες διαστάσεις και την κεντρική θέση της αυλής, ενώ ο οργανωτικός σχεδιασμός της ιερής περιοχής εντάσσεται πλήρως στην τυπική διάταξη των μετανακτορικών οικιστικών συγκροτημάτων με περιμετρικά κτίσματα γύρω από κεντρικό υπαίθριο χώρο, όπου παρατηρείται συγκέντρωση των οικονομικό-πολιτικών και κοινωνικών λειτουργιών, αλλά και ενσωμάτωση των τελετουργικών δραστηριοτήτων¹⁰¹⁶.

Ο παραπληρωματικός χαρακτήρας εσωτερικού και εξωτερικού τμήματος του ιερού προβάλλεται μέσω του παραλληλισμού των κινητών ευρημάτων γύρω από τα σημεία εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος, δηλαδή τους σταθερούς βωμούς. Οι υπαίθριοι βωμοί με τη λειτουργία εστίας απαντώνται στο πρώτο ιερό 117 και στο τελευταίο ιερό 110^a, ενώ το ενδιάμεσο ιερό 110 δεν

¹⁰¹⁵ Vettters 2015b, 93-94, fig 5.12. Επιπρόσθετα, η ανέγερση του δωματίου 112 στο νοτιοδυτικό τμήμα της αυλής, με είσοδο προς αυτήν, περιόρισε τις διαστάσεις της αυλής 1 (Vettters 2015b, 95).

¹⁰¹⁶ Kilian 1981b, 56, Albers 1994, 122-124 & 2004, 117-118, Mühlenbruch 2015, 136-137.

συνδυάζει τη λειτουργία αυτή, η οποία επιλέγεται κατά την φάση αυτή να καταργηθεί, ή, βάσει της ποσότητας του εμφανιζόμενου οστεολογικού υλικού από το στρώμα της περιόδου, πιθανότατα να μετακινηθεί. Ο ενεργός παράγοντας των εξαιρετικά περιορισμένων διαστάσεων των διαδοχικών ιερών κτισμάτων χαρακτηρίζει την ταυτότητα που λαμβάνει το λατρευτικό τοπίο όχι μόνον αναφορικά με την υπαίθρια λατρευτική δραστηριότητα αλλά σε συνάρτηση και με τις ιεροπραξίες στο εσωτερικό τμήμα αυτών, εφόσον υπαγορεύεται περιορισμένη και επιλεκτική πρόσβαση σε αυτό, με συνέπεια τη θεώρηση της επιτέλεσης των εσωτερικών ιερουργιών από περιορισμένο κύκλο προσώπων, πιθανότατα τα μέλη της νέας αναδύομενης ελίτ ή των επιμέρους ελίτ ομάδων¹⁰¹⁷.

Βάσει των στοιχείων, στο μετανακτορικό θρησκευτικό τοπίο της Κάτω Ακρόπολης εντάσσονται τελετουργίες πομπών προς την αυλή 1 και τα διαδοχικά ιερά, αφιερωματικές-καθιερωτικές εναποθέσεις γυναικείων ειδώλων (πιθανότατα τα αντικείμενα της λατρείας), καθώς και μικρότερων ειδωλίων, κυρίως γυναικείων αλλά και λιγυστών ζωόμορφων, τελετουργίες σπονδών (ρυτά και μικύλλα αγγεία), καθώς και αιματηρές θυσίες ζώων με ακολουθία τελετουργικών συμποσίων ευρείας συμμετοχής¹⁰¹⁸. Η ποσότητα των ζωικών οστών εντός και εκτός ιερών κτισμάτων σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας τους, δηλώνει πως οι αιματηρές θυσίες και τα επακόλουθα ιερά γεύματα αποτελούσαν σημαίνον στάδιο της λατρευτικής διαδικασίας, την προετοιμασία του συνόλου ή μέρους των οποίων μπορούμε να υποθέσουμε επί των εξωτερικών βωμών-εστιών, παρά την απουσία κατά χώραν εύρεσης μαγειρικών σκευών.

Το τελευταίο αυτό φαινόμενο συνάδει με ένα ανάλογο στοιχείο αντίθεσης, που συνιστά η εμφάνιση σημαντικής ποσότητας οστεολογικού υλικού σε συσχέτιση με την λειτουργία του ιερού 110 και το στρώμα χρήσης της ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης περιόδου, παρά την έλλειψη σταθερής υπαίθριας κατασκευής με τη λειτουργία εστίας, ενώ από το σύνολο της Κάτω Ακρόπολης στη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου σημειώνεται η μεγαλύτερη αύξηση στο ποσοστό εμφάνισης των οστών¹⁰¹⁹. Κατά τη συγκεκριμένη φάση λειτουργίας παρατηρείται ταυτόχρονα μείωση του εσωτερικού πλάτους του ιερού σχεδόν στο ήμισυ, καθώς και η ανέγερση του επιμελημένου μεγάλου Κτηρίου 115, με τρία εσωτερική κλίτη διαχωρισμένα με κίονες, εφαιπόμενο στο ιερό. Τα κατά χώραν ευρήματα από τη νοτιοδυτική γωνία του Κτηρίου 115, αμέσως στα

¹⁰¹⁷ Kilian 1992, 21-22, Albers 1994, 124.

¹⁰¹⁸ Kilian 1981b, 56, Albers 1994, 122, Whittaker 2004, 97-98, Maran 2006b, 78, Mühlenbruch 2015, 138.

¹⁰¹⁹ Mühlenbruch 2009, 315.

βόρεια του ιερού 110, συνδέουν την χρήση του με παράλληλη θρησκευτική δραστηριότητα¹⁰²⁰, εκφράζοντας μία σημαντική πτυχή της λειτουργίας του, που μεταβιβάζεται εύλογα στους ιδρυτές, ενοίκους, και χρήστες του.

Βάσει των στοιχείων αυτών, η λειτουργία εστίας ή εστιών σε σύνδεση με το ιερό 110 θα πρέπει πιθανότατα να αντιμετωπιστεί υπό τους όρους της διασποράς σε διάφορα-διαφορετικά σημεία ενδιαφέροντος, είτε πρόκειται περί πρόχειρων εγκαταστάσεων στην έκταση της μεγάλης αυλής 1, είτε ταυτοχρόνως περί σταθερής εστίας στο εσωτερικό του νεοϊδρυθέντος όμορου Κτηρίου 115 (ή και του Κτηρίου VIa), ακόμη ίσως και με μη μόνιμη κατασκευή, δηλαδή χρήση φορητής εστίας, στο εσωτερικό του ιερού 110¹⁰²¹. Έτσι, αν και οι μετατροπές στη γενικότερη σύνθεση της λατρείας δεν εμφανίζονται ως δραστικές, εν τούτοις η επιλογή της κατάργησης της υπαίθριας εστίας-βωμού και η μετακίνηση/διασπορά των σχετικών με αυτή τελετουργιών σε διαφορετικά σημεία σημαίνει διαφοροποίηση σε σύγκριση με την προγενέστερη φάση, η οποία συνδέεται πιθανότατα με εμφατικότερη δήλωση της ανάμιξης συγκεκριμένων ομάδων με τη λειτουργία του ανεξάρτητου ιερού. Συγκριτικά, επίσης, με το προγενέστερο ιερό 117 και όσον αφορά τα ειδώλια από την αυλή διαπιστώνεται μείωση της ποσότητας των αφιερωμάτων¹⁰²², ενώ επισημαίνεται η διαταραχή των στρωμάτων της φάσης από την αυλή, που οδήγησε πιθανότατα στη μετακίνηση υλικού. Έτσι, στην ΥΕ IIIΓ μέσης περιόδου εικόνα της Κάτω Ακρόπολης αντανakλάται ο ακμαίος χαρακτήρας της περιόδου, ο βαθμός ενδυνάμωσης των ηγετικών ομάδων ή μίας εξ αυτών¹⁰²³, η προώθηση νέων σχεδιασμών σε άμεση συσχέτιση με τον θρησκευτικό παράγοντα, αλλά και η ρευστότητα των κοινωνικό-πολιτικών συνθηκών, κρίνοντας από την εγκατάλειψη του Κτηρίου 115 στο τέλος της ίδιας περιόδου.

Η τάση μείωσης της θρησκευτικής δραστηριότητας στον υπαίθριο χώρο της αυλής 1 φαίνεται πως συντελείται κατά κύριο λόγο στη διάρκεια της ΥΕ IIIΓ ύστερης περιόδου σε σύνδεση πλέον με το ιερό 110^α, παρά την επαναφορά της υπαίθριας εστίας-βωμού σε νέο σημείο δίπλα στο ιερό, εφόσον στο βόρειο τμήμα διατηρούνταν τα κατάλοιπα του Κτηρίου 115. Η επαναλειτουργία της

¹⁰²⁰ Διαταραχές εμφανίζονται στο μεγαλύτερο τμήμα του Κτηρίου 115. Στη νοτιοδυτική, ωστόσο, γωνία του διατηρούνταν λίθινη πλάκα-εξέδρα με συγκέντρωση ειδωλίων (θραύσμα τροχήλατης γυναικείας μορφής, μικρότερο ειδώλιο τύπου Ψ, ζωόμορφα ειδώλια, ανάμεσά τους τροχήλατο βοοειδές, ενώ σημειώνονται μικρογραφικό ομοίωμα πουλιού και θραύσμα άλλου ειδωλίου ζώου από το σύνολο του κτηρίου), καθώς και δύο χάνδρες (Kilian 1978, 465, Vettters 2015b, 90-91).

¹⁰²¹ Πρβλ. Shelmerdine 1997:573, όπου σημειώνεται χρήση εστίας στο εσωτερικό τμήμα του διμερούς ιερού.

¹⁰²² Vettters 2015b, 92.

¹⁰²³ Mühlenbruch 2015, 133, 136.

σχετικά μεγάλων διαστάσεων αλλά λιγότερο επιμελημένης υπαίθριας εστίας, συνδέεται με εξαιρετικά περιορισμένη ποικιλία ευρημάτων, στοιχεία που ενισχύουν την υπόθεση περί μεταφοράς του μεγαλύτερου ποσοστού των υπαίθριων τελετουργιών στο εσωτερικό τμήμα του ιερού.

Πάντως, η συνεχιζόμενη εμφάνιση ποσότητας οστών εντός των ιερών δωματίων, πιθανότατα ως ένδειξη της τελετουργικής πρακτικής αφιέρωσης στη θεότητα ποσοτήτων από τα σφάγια, από την μαγειρεμένη τροφή, ή από τα απογυμνωμένα από το κρέας τους οστά, λαμβάνει ως επίκεντρο της σύνθετης θρησκευτικής δράσης αλλά και ως διακριτό τόπο παρουσίας της λατρευόμενης θεότητας το εσωτερικό τμήμα των διαδοχικών ιερών κτισμάτων. Με τον ίδιο τρόπο, μπορούμε να πούμε πως τονίζεται η συμμετοχή της θεότητας στη συμποσιακή δραστηριότητα, ενώ ταυτόχρονα καθιερώνεται η κοινή κατανάλωση της προσφερόμενης τροφής, κυρίως του κρέατος από αιματηρές θυσίες ζώων, όπου συγκεκριμένα και ιδιαίτερα είδη, εννοώντας κυρίως τα θηράματα, προβάλλονται ανάμεσα στις προσφορές, ως κριτήριο ανάδειξης της ατομικότητας, δηλαδή της ιδιότητας και της κοινωνικής θέσης των ατόμων/ομάδων που τα προσφέρουν.

Παρά την ακολουθία και προβολή της λειτουργίας και σημασίας των υπαίθριων βωμών-εστιών και τελετουργικών εστιών, οι σχετικές ενδείξεις για την επιτέλεση έμπυρων προσφορών είναι απούσες, εφόσον εκλείπουν σε σταθερή βάση τόσο τα ίχνη καύσης σε οστά (είτε από το εσωτερικό των ιερών είτε από την αυλή), όσο και οι αναφορές σε άλλου είδους καμένα υλικά ή προϊόντα θρησκευτικών προσφορών. Παράλληλα, δεν επισημαίνονται σε συσχέτιση με τους βωμούς/εστιές διακριτές αποθέσεις τέφρας (με προσφορές ή μη), ενώ απουσιάζει και ο ειδικός φορητός τελετουργικός εξοπλισμός, ή/και άλλα αγγεία και σκεύη, με σχετικές ενδείξεις καύσης. Μόνο στον προκάτοχο των τριών διαδοχικών ιερών, δηλαδή στο εσωτερικό του «προσωρινού» δωματίου 119 διαπιστώνεται σταθερή κατασκευή εστίας στο εσωτερικό τμήμα του χώρου και συνδυαστική χρήση πήλινης τράπεζας, για την οποία μπορούμε ως εκ τούτου να υποθέσουμε την παράλληλη λειτουργία της ως φορητής εστίας, με συνευρήματα τον ψευδόστομο αμφορέα και τα τμήματα μεγάλων ειδωλίων, χωρίς βάσιμους περαιτέρω συλλογισμούς.

Συμπερασματικά, η οργάνωση της ιερής περιοχής με γνώμονα την πρόθεση αναφοράς και σύνδεσης με το παρελθόν, επιδεικνύει αρχικώς ανάκαμψη από την πτώση της ανακτορικής διοίκησης και εξουσίας, αλλά και προσαρμογή στις νέες συνθήκες, όπου η ενσωμάτωση μεταβαλλόμενων δομών και συναρτώμενων ιδεολογιών εκδηλώνεται συν τοις άλλοις στη σταθερή και συνάμα εξελισσόμενη πορεία του θρησκευτικού τομέα, με την έμφαση σε επιλεγόμενα στοιχεία και την ταυτόχρονη αποδυνάμωση άλλων. Η αστάθεια

ή η ρευστότητα του μετανακτορικού κόσμου, οι διαρκείς δηλαδή μετασχηματισμοί της κοινωνικό-πολιτικής κατάστασης που εκδηλώνονται μέσα στη διάρκεια του 12^{ου} αι. π.Χ., αντικατοπτρίζονται στις αναδιαρθρώσεις που παρατηρούνται από την διαδοχή του ενός ιερού κτίσματος στο άλλο, καθώς και την εξέλιξη της συνολικής δραστηριότητας στην Κάτω Ακρόπολη, η οποία διατηρεί σημαίνουσα θέση αλλά διαφοροποιημένο χαρακτήρα, όχι όσον αφορά το γενικό περιεχόμενο των δράσεων και διαδικασιών (συνέχιση θρησκευτικής, εργαστηριακής, αποθηκευτικής, και οικιστικής δραστηριότητας), αλλά κυρίως την εκδήλωση της έλλειψης των περιορισμών.

Μετά την προπαρασκευαστική περίοδο της πρώτης φάσης της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου, και εντός οργανωμένου ανασχεδιασμού υπό νέα άρχουσα τάξη της θρησκευτικής περιοχής και δράσης, η τελετουργική διαχείριση του στοιχείου της φωτιάς επιχωριάζει αρχικώς στο άμεσο εξωτερικό περιβάλλον του Ιερού με την χρήση υπαίθριου βωμού-εστίας, αλλά, όπως διαπιστώνεται, δεν σταθεροποιείται ή περιορίζεται αποκλειστικά στο σημείο αυτό. Το τελετουργικό περιεχόμενο της χρήσης των εστιών επικεντρώνεται στην επιτέλεση θυσιαστικών συμποσιών δημόσιου ή κοινοτικού χαρακτήρα, με παράλληλα στοιχεία αυτοπροβολής της νέας μετανακτορικής ελίτ, συγκροτούμενης από ανταγωνιζόμενες ομάδες (πιθανόν υπό το σύστημα των οίκων¹⁰²⁴), συνεχίζοντας μία παγιωμένη τακτική των ηγεμονικών στοιχείων με στόχο τη νομιμοποίηση του κύρους και της εξουσίας μέσω του θρησκευτικού παράγοντα, υπό νέο, σταδιακά μεταβαλλόμενο, κοινωνικό πλαίσιο. Σε κανένα στάδιο συναφούς τελετουργικής δραστηριότητας στην προβαλλόμενη κατά αυτόν τον τρόπο τελετουργική χρήση των βωμών-εστιών δεν προκύπτουν ενδείξεις σύνδεσης με ιερουργίες τελετουργικών καύσεων.

iii) Άνω Ακρόπολη

Η πλήρης ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής ενότητας του κυρίως ανακτορικού συγκροτήματος στο κεντρικό τμήμα της Άνω Ακρόπολης πραγματοποιείται τον 13^ο αι. π.Χ., από κοινού με τη διαμόρφωση της κύριας μεθόδου πρόσβασης σε αυτό από την Α πύλη της ακρόπολης. Η είσοδος στο κεντρικό ανακτορικό συγκρότημα πραγματοποιείται από το επιβλητικό Μικρό Πρόπυλο, πέραν του οποίου ανοίγεται μεγάλη περίστυλη κεντρική αυλή (300τ.μ.) με κυκλικό βωμό στο νοτιότερο τμήμα της, αμέσως μετά το πέρασμα, τοποθετημένο στον άξονα εισόδου του κυρίως Μεγάρου. Το Μέγαρο με τη σειρά του εντοπίζεται στο βόρειο τμήμα της αυλής, πλαισιωμένο στα ανατολικά και δυτικά από δύο πτέρυγες κτισμάτων (Μικρό Μέγαρο και «Λουτρό» αντιστοίχως),

¹⁰²⁴ Maran 2006a, 125.

καθιστώντας με τον τρόπο αυτό τόσο την αυλή όσο και την πρόσοψη του κυρίως Μεγάρου αδιόρατες από απόσταση από όλες τις πλευρές¹⁰²⁵.

Η κύρια πρόσβαση από την Α πύλη προς το Μικρό Πρόπυλο οδηγούσε αρχικώς, περνώντας κανείς μέσα από διαδοχικούς διαδρόμους με επιμελημένες «πυλίδες» και μικρούς ανοιχτούς χώρους, στο μνημειώδες Μεγάλο Πρόπυλο και την πρώτη μεγάλη (διπλάσια σε έκταση σε σύγκριση με αυτήν του κυρίως Μεγάρου) εσωτερική αυλή¹⁰²⁶. Η πολυπλοκότητα του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, με την συνεχόμενη εναλλαγή της κατεύθυνσης και των στενών-ανοιχτών χώρων, σε συνδυασμό με τη μνημειακότητα και την πολυτέλεια στην κατασκευή, προσέδιδαν στην πορεία προς την κεντρική αυλή και το κυρίως Μέγαρο την αίσθηση της μεγαλοπρέπειας αλλά και των επαναλαμβανόμενων μεθοριακών περασμάτων, σηματοδοτώντας το κατ' ουσίαν δυσπροσπέλαστο και απομακρυσμένο, υποβάλλοντας τις έννοιες του κύρους, της εξουσίας, και της ιδιαίτερης δύναμης¹⁰²⁷. [εικ.89]

Οι συμβολικοί παράγοντες επιτεινόνταν με την είσοδο στην περικλειστη κεντρική αυλή, στην οποία επιχωρίαζε ως μοναδική κατασκευή ο κυκλικός βωμός, και κορυφώνονταν στο πέρας της διαδρομής, δηλαδή στο εσωτερικό της Αίθουσας του θρόνου και της εστίας, με πορεία προσέγγισης αυξανόμενης έντασης¹⁰²⁸. Η ενσωμάτωση των θρησκευτικών στοιχείων (μετά την είσοδο στην αυλή) εκδηλώνονταν εξ αρχής με την υπαίθρια σταθερή κατασκευή τελετουργικής δραστηριοποίησης, για να αναπτυχθεί στη συνέχεια στον τοιχογραφικό διάκοσμο του προδόμου και της αίθουσας, και να αποκρυσταλλωθεί στην εσωτερική διάταξη των μόνιμων κατασκευών του κυρίως δωματίου (κυκλική εστία και θρόνος), καθώς και την επιλεγμένη, συναφή, θεματική του τοιχογραφική διακόσμηση.

Στην κεντρική αυλή του κυρίως Μεγάρου το σημείο εστίασης του βλέμματος και του ενδιαφέροντος αποτελούσε ο βωμός στη νότια πλευρά, μία κυκλική λίθινη κατασκευή κτισμένη από οριζόντιες σειρές ισομεγεθών λίθων, συνολικού ύψους 0,90μ, περικλείοντας εσωτερικό λάκκο/φρέαρ. Ο βωμός ανασκευάστηκε και επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τη μετανακτορική περίοδο, στοιχείο που σε συνδυασμό με τη μεταγενέστερη δραστηριότητα στο σημείο αλλά και την έλλειψη μεθοδικών αναφορών από την ανασκαφή του στα τέλη του 19^{ου} αιώνα¹⁰²⁹, συνετέλεσε στην σχεδόν πλήρη απουσία των κινητών

¹⁰²⁵ Müller 1930, 136-171, Cavanagh 2001, 122, 124.

¹⁰²⁶ Müller 1930, 139-171, Siennicka 2015, 370.

¹⁰²⁷ Cavanagh 2001, 130-132, Maran 2006b, 81-83, pl.13, Wright 2006a, 38-39, Thaler 2016, 112, 118.

¹⁰²⁸ Maran 2006b, 85, Wright 1994, 54, 60 & 2006a, 38-39.

¹⁰²⁹ Maran 2015, 277.

ευρημάτων, καθώς και των στρωμάτων, που σχετίζονταν με αυτόν. Λιγοστές είναι επίσης οι αναφορές σχετικά με τα ευρήματα από τη συνολική έκταση της αυλής, η οποία αποκαλύφθηκε έως το δάπεδό της από κοινού με τον βωμό στις ίδιες ανασκαφικές περιόδους. Ειδικότερα για τον βωμό, ο Dörpfeld επισημαίνει την απουσία σημείων καύσης στην επιφάνειά του, συμπληρώνοντας πως το επίχρισμα που αρχικά κάλυπτε την κατασκευή δεν διασώζονταν σε κανένα σημείο, ενώ σημειώνει πως οι μεγάλες διαστάσεις του εμφανίζονται «ικανές για την καύση ενός ολόκληρου θύματος ταυτοχρόνως»¹⁰³⁰. [εικ.90]

Η τελετουργική δραστηριότητα στην κεντρική εσωτερική αυλή, που αναδεικνύεται με την ύπαρξη του κυκλικού βωμού, ενισχύεται από την τοποθέτησή του στον άξονα της εισόδου του κυρίως Μεγάρου, στη νοητή προέκταση της εσωτερικής κεντρικής κυκλικής εστίας του κυρίως δωματίου, της δεύτερης δηλαδή σταθερής τελετουργικής κατασκευής, στον πυρήνα πλέον του ανακτορικού συγκροτήματος. Έτσι, πέραν της ενίσχυσης της πρόσοψης του Μεγάρου, επιτυγχάνονταν λειτουργική ενοποίηση εξωτερικών και εσωτερικών δραστηριοτήτων, υποστηρίζοντας την κυριαρχική σημασία που λάμβανε το θρησκευτικό περιεχόμενο στην ανάδειξη του χαρακτήρα και της ταυτότητας της επίσημης έδρας της ανακτορικής ηγεσίας¹⁰³¹. Τα ανασκαφικά στοιχεία για την εσωτερική εστία του ύστερου ανακτορικού Μεγάρου της Τίρυνθας, από κοινού με το σύνολο του κυρίως δωματίου, είναι εξαιρετικά λιγοστά, ενώ αφορούν κατά κύριο λόγο στην μετανακτορική περίοδο, καθότι οι εργασίες ανοικοδόμησης της περιόδου αυτής υπήρξαν στο σημείο αυτό εκτεταμένες.

Το 1885 ο Dörpfeld σημειώνει την ένδειξη του τμήματος στο κέντρο του δαπέδου ανάμεσα στους τέσσερις περιμετρικούς κίονες ως το σημείο εύρεσης της κατεστραμμένης εστίας (διαμέτρου 3,30μ.)¹⁰³², ενώ η ανακατασκευή του στενότερου σε πλάτος και με κεντρική σειρά κίωνων ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμου Κτηρίου Τ επικεντρώθηκε στο σημείο του θρόνου, τον οποίο και διατήρησε, αλλά αχρήστευσε την κεντρική εστία, επάνω στην οποία εδράστηκε τμήμα του επιμήκους βόρειου τοίχου του¹⁰³³. Η μεταγενέστερη ανασκαφή του Kilian στο κυρίως δωμάτιο του Μεγάρου περιορίστηκε στα δύο εναπομείναντα άσκαφτα σημεία κατά μήκος του κεντρικού άξονα του Κτηρίου Τ, τα οποία αφορούσαν στους λάκκους στήριξης των δύο εκ των τεσσάρων κεντρικών ξύλινων δοκών (οι υπόλοιποι δύο στηρίχτηκαν επί των βάσεων των ανακτορικών κίωνων), οι

¹⁰³⁰ Schliemann – Dörpfeld 1886, 206, 339-340, Müller 1930, 137-139, figs. 64-65, pls. 1, 5.

¹⁰³¹ Albers 2001, 137.

¹⁰³² Schliemann – Dörpfeld 1886, 191.

¹⁰³³ Maran 2000, 6.

οποίοι είχαν ανοιχτεί παραβιάζοντας το ΥΕ ΙΙΒ2 δάπεδο, ενώ το επίπεδο του μετανακτορικού δαπέδου ανυψώθηκε ελάχιστα, φανερώνοντας πως ο καθαρισμός του Μεγάρου μετά την ΥΕ ΙΙΒ2 τελική καταστροφή υπήρξε πλήρης και εκτενής¹⁰³⁴. Στο εσωτερικό του Λάκκου 1 ανευρέθηκε θραύσμα κεράτου μεγάλου ειδωλίου ταύρου, καθώς και τμήματα σκύφου ΥΕ ΙΙΒ ή ΙΙΓ περιόδου¹⁰³⁵.

Ωστόσο, δύο δευτερογενείς αποθέσεις στην άμεση εμβέλεια της Άνω Ακρόπολης προέρχονται από τέτοιες, μεγάλης, κλίμακας ενέργειες ισοπεδώσεων και καθαρισμών μετά από καταστροφές, και συνδέονται, βάσει των ευρημάτων, με το συγκεκριμένο ισχυρό επεισόδιο καταστροφής, συνιστώντας τα μοναδικά στοιχεία, σύμφωνα με τους ανασκαφείς και μελετητές, που προέρχονται από την περιοχή του ίδιου του Μεγάρου¹⁰³⁶. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για την εκτεταμένη απόθεση δίπλα στο Δυτικό Κλιμακοστάσιο (του Δυτικού Προμαχώνα), καθώς και για την επονομαζόμενη «Επίχωση» (ή Επίχωση του Βερδελή ή West Wall Deposit) εξωτερικά του δυτικού σκέλους του τείχους. Το μεγαλύτερο τμήμα της πρώτης απόθεσης ανασκάφηκε το 1910 από τους Rodenwalt και Müller, ενώ μικρό τμήμα αυτής το 1999 από τις Παπαδημητρίου και Καρδαμάκη, συνδεόμενα μεταξύ τους ποικιλοτρόπως, στρωματογραφικά και βάσει περιεχομένου, αποτελώντας ουσιαστικά ενιαία απόθεση¹⁰³⁷.

Με το ίδιο επεισόδιο γενικευμένης καταστροφής και την περιοχή του Μεγάρου συνδέεται και η εξίσου εκτεταμένη «Επίχωση» που ανασκάφηκε το 1957 από τον Βερδελή, βάσει της χρονολόγησης που υποδεικνύουν τα αγγεία από αυτήν, και σε σύγκριση με τα αντίστοιχα της ανασκαφής της Δ Κλίμακας του 1999¹⁰³⁸. Τα στοιχεία δείχνουν πως οι αποθέσεις της Δ Κλίμακας επιτελέστηκαν σε δύο διαδοχικά στάδια, ενώ η Επίχωση πιθανόν σε ένα, και, έτσι, συγκριτικά, δεν ήταν επακριβώς ταυτόχρονες αλλά ήταν σίγουρα σύγχρονες, μέσα στο πλαίσιο δράσης του ίδιου γεγονότος. Η χρονική τοποθέτηση των αποθέσεων αφορά στο διάστημα μετά την καταστροφή στην

¹⁰³⁴ Maran 2001, 119-120.

¹⁰³⁵ Maran 2000, 6-10 & 2001, 114.

¹⁰³⁶ Maran 2001, 115-116 & 2006a, 125-126, French – Stockhammer 2009, 178.

¹⁰³⁷ Maran-Papadimitriou-Thaler 2015, 99-100, fig.1. Μία ακόμη δευτερογενής απόθεση που συνδέεται βάσει της σύστασης του περιεχομένου, συγκεκριμένα μέσω των απορριφθέντων θραυσμάτων τοιχογραφιών, με την απόθεση της Δ Κλίμακας προέρχεται από την όμορη περιοχή της Μέσης Ακρόπολης, και είχε ανασκαφεί επίσης το 1910 (Maran – Papadimitriou – Thaler 2015, 99).

¹⁰³⁸ Kardamaki 2015, 81-82, Voigtländer 2003..

ΥΕ ΙΙΒ2 τελική περίοδο και έως την τμηματική επαναλειτουργία της Άνω Ακρόπολης στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης περιόδου¹⁰³⁹. [εικ.91]

Η «Επίχωση του Βερδελή» περιλάμβανε θραύσματα τοιχογραφιών καθώς και ποσότητα κεραμικής, η οποία μελετήθηκε προκαταρκτικά από την French και χρονολογήθηκε αρχικώς στην ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο¹⁰⁴⁰, ενώ η τελική δημοσίευση της διακοσμημένης κεραμικής του συνόλου, που συνιστά περίπου το 50% των αγγείων, πραγματοποιήθηκε το 2003 από τον Voigtländer. Η δημοσίευση του τελευταίου υπέδειξε ότι η απόθεση περιλαμβάνει στην πλειοψηφία της κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, ενώ εμφανίζονται σε αυτήν στοιχεία που προχωρούν από την ΥΕ ΙΙΒ2 τελική στην ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη περίοδο¹⁰⁴¹. Η French στην πρόσφατη μελέτη της αναφορικά με την κεραμική του δεύτερου μισού του 13^{ου} αι. π.Χ. από τις ακροπόλεις των Μυκηνών και της Τίρυνθας, σημειώνει την ανάγκη επανεξέτασης του υλικού της Επίχωσης, η οποία και αναμένεται, τονίζοντας όχι μόνον τις παραβιάσεις της απόθεσης με ταφές κατά τη Γεωμετρική περίοδο, αλλά, κυρίως, την εξαιρετική ποιότητα της επιφάνειας της πλειοψηφίας των αγγείων, υποστηρίζοντας ως εκ τούτου την προέλευση του συνόλου από την άμεση περιοχή του κεντρικού ανακτορικού συγκροτήματος¹⁰⁴².

Η δευτερογενής απόθεση της Δ Κλίμακας απέδωσε το 1910 πολλά θραύσματα τοιχογραφιών με σκηνές κυνηγιού και φυσιοκρατικού μεγέθους πομπή γυναικών, ενώ το σύνολο της κεραμικής απωλέσθη κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁰⁴³. Τα δεδομένα από τη νεώτερη ανασκαφή συμπλήρωσαν την εικόνα με νέα ευρήματα περίτεχνου τοιχογραφικού διακόσμου, όπως μεσαίας κλίμακας πομπή γυναικών (πορευόμενες κάτω από σκιάδια ή κουβούκλια κρατώντας πολύ μικρότερες γυναικείες μορφές, οι οποίες με τη σειρά τους κρατούν κλαδιά), σε συνδυασμό με καθιστή γυναικεία μορφή και ανδρικές μορφές που υποβαστάζουν αντικείμενο. Τα συμπλέγματα αυτά ανήκουν, πιθανότατα, σε ενιαία παράσταση, η οποία, σύμφωνα με τους μελετητές, συνδέεται με την Μεγάλη Πομπή των γυναικών, ενώ ως πιθανότερο σημείο προέλευσης για το μεγαλύτερο ποσοστό των τοιχογραφιών υποδεικνύεται ο πρόδομος και η αίθουσα του κυρίως Μεγάρου¹⁰⁴⁴ [εικ.91]. Όσον αφορά στα κεραμικά ευρήματα της απόθεσης από την ανασκαφή του 1999, σημειώνονται αγγεία συνδεδεμένα με συμποσιακές δραστηριότητες ευρείας ποικιλίας,

¹⁰³⁹Maran 2001, 116 & 2006a, 125-126, Kardamaki 2015, 94. (βλ. Vitale 2006, για γενικότερη συζήτηση σχετικά με την κεραμική της συγκεκριμένης περιόδου).

¹⁰⁴⁰ French 1969, 87.

¹⁰⁴¹ Voigtländer 2003, 7-12, 29-32, 87-96, Vitale 2006, 182.

¹⁰⁴² French – Stockhammer 2009, 178.

¹⁰⁴³ Maran 2001, 115.

¹⁰⁴⁴ Maran – Papadimitriou – Thaler 2015, 102, 108-112.

στοιχείο που δεν δηλώνει, σύμφωνα με την Καρδαμάκη, ως χώρο προέλευσή τους κάποια από τις ανακτορικές αποθήκες, όπου τα αγγεία αναμένονται περισσότερο ομαδοποιημένα και λιγότερο ως ολοκληρωμένες λειτουργικές ομάδες (όπως ισχύει για παράδειγμα στις οργανωμένες αποθήκες της Πύλου), αλλά αφορούν πιθανότατα την περιοχή του ανακτορικού Μεγάρου και της αυλής του¹⁰⁴⁵.

Μετά την καταστροφή και μέσα στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου το ήμισυ σχεδόν τμήμα του κυρίως Μεγάρου ανοικοδομείται, ενώ παράλληλα μετασκευάζεται και επαναλειτουργεί ο βωμός στην κεντρική αυλή, κατασκευές που καθίστανται πλέον ορατές από κάθε πλευρά, καθώς τα περιμετρικά κτίσματα ισοπεδώνονται και δεν επισκευάζονται [εικ.92]. Η διαφορετική διαρρύθμιση του Κτηρίου Τ, με δύο κύριους χώρους και δύο κλίτη, χαρακτηρίζεται επιπρόσθετα από την επιλογή της διατήρησης της θέσης του θρόνου αλλά την κατάργηση της μεγάλης κυκλικής εστίας, καθώς επίσης και από την χρήση λίθων από τον εξωτερικό κυκλικό βωμό στη δόμησή του¹⁰⁴⁶, στοιχεία που συνιστούν οργανωμένες ενέργειες και επιλεγμένες δράσεις από νέα διοικούσα αρχή με σαφή πρόθεση αναφοράς στο παρελθόν μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών αλλαγών¹⁰⁴⁷. Παράλληλα, ο υπαίθριος κυκλικός βωμός εγκιβωτίζεται, παραμένοντας ορατός, εντός μεγάλης λίθινης τετράγωνης κρηπίδας, ενώ οι δύο αυτές δομές απαρτίζουν τον μοναδικό εν λειτουργία τομέα στη συνολική έκταση της Άνω Ακρόπολης¹⁰⁴⁸.

iii.a) Ανάλυση

Στο σύνολο των διαθέσιμων στοιχείων για το ΥΕ ΙΙΙΒ2 ανάκτορο της Τίρυνθας αναδεικνύονται με σαφήνεια οι παράγοντες της μεγαλοπρέπειας, της επισημότητας, καθώς και της ιεροπρέπειας, στοιχεία που περιέκλειαν από κοινού η αρχιτεκτονική σύλληψη, ο επιλεγμένος τοιχογραφικός διάκοσμος, ο κινητός εξοπλισμός, και οι εκτελούμενες στο περιβάλλον του κυρίως Μεγάρου και της αυλής του δραστηριότητες, σε χαρακτηριστική συμφωνία με τα υπόλοιπα ανακτορικά κέντρα της περιόδου. Όπως επισημαίνει ο Maran, οι οικονομικοί, κοινωνικό-πολιτικοί, και θρησκευτικοί συμβολικοί παράγοντες μεταφέρονταν στο περιεχόμενο των δραστηριοτήτων ενεργοποιημένοι μόνον μέσω της εκτελεστικής (τακτικής και ειδικής) δράσης άμεσα και λειτουργικά συνδεδεμένης με την αρχιτεκτονική των χώρων, και τα ενεργά κριτήρια του ελεγχόμενα προσβάσιμου, του επιλεκτικού, και του αποκλειστικού, η μόνιμη

¹⁰⁴⁵ Kardamaki 2015, 93, υποσημ.88.

¹⁰⁴⁶ Maran 2001, 115.

¹⁰⁴⁷ Maran 2006a, 127, 14 & 2015, 278.

¹⁰⁴⁸ Maran 2001, 118-119.

διάδραση των οποίων ανακαλούσε και επαναπροσδιόριζε σε εξίσου σταθερή βάση την ποικιλία των παραγόμενων συμβολισμών¹⁰⁴⁹.

Οι αναφορές στα κινητά ευρήματα από την αυλή, αν και εξαιρετικά συνοπτικές και συγκεχυμένες, δεδομένων των συνθηκών, υποδεικνύουν τις πιθανές δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτήν, υποστηρίζοντας σε γενικές γραμμές το τελετουργικό περιεχόμενο αυτών (συμποτικές τελετές, ίσως σπονδές, πιθανή αφιέρωση ειδωλίων, καθώς και αιματηρές θυσίες), με επίκεντρο τον μεγάλο υπαίθριο κυκλικό βωμό, η ύπαρξη του οποίου ισχυροποιεί το θρησκευτικό περιεχόμενο της δράσης. Το σύνολο των αγγείων από το υλικό των δευτερογενών αποθέσεων, με την εξαιρετική ποιότητα και την ευρεία ποικιλία, υποδηλώνει την τέλεση μεγαλοπρεπών θρησκευτικών συμποσίων, ιδιαίτερης επισημότητας και επιλεκτικής συμμετοχής, τμήμα των οποίων τοποθετείται πιθανότατα και στην έκταση της εσωτερικής αυλής του Μεγάρου. Λόγω της ελεγχόμενης πρόσβασης, και τη λειτουργία του Μικρού Προπύλου ως φυσικού και συμβολικού μεθοριακού περάσματος, η παρουσία μεγαλύτερου αριθμού ατόμων στις τελετουργίες της αυλής δεν εκλαμβάνεται ως δημόσια συμμετοχή, θα πρέπει, ωστόσο, να θεωρηθεί ευρύτερη σε σύγκριση με την περισσότερο επιλεκτική είσοδο που υπονοείται για το ενδότερο σημείο των κύριων χώρων του Μεγάρου.

Η λειτουργία του υπαίθριου βωμού, συνιστώντας καταρχάς ένα σημαίνον στάδιο στην πορεία των τελετουργικών πομπών πριν την είσοδο στο Μέγαρο, συνδέεται με σύνθετη τελετουργική δραστηριότητα, με την παρουσίαση ή και εναπόθεση των προσφορών σε αυτόν, αλλά και την, κατά πάσα πιθανότητα, περαιτέρω επί τόπου τελετουργική διαχείριση αυτών. Η χρήση του στοιχείου της φωτιάς σε συσχέτιση με τον υπαίθριο βωμό δεν επιβεβαιώνεται ελλείψει και της επικάλυψης του επιχρίσματος, η συσχέτισή του, ωστόσο, με την εσωτερική κεντρική κυκλική εστία συνεπάγεται πιθανόν και παραλληλισμό ως προς την απόδοση λειτουργίας βωμού-εστίας, προδιαθέτοντας με τον τρόπο αυτό για το πέρασμα προς τον πυρήνα του ανακτορικού συγκροτήματος. Παράλληλα, καθώς ο κυκλικός βωμός στην αυλή του κυρίως Μεγάρου της Τίρυνθας συνιστά μεμονωμένο παράδειγμα κτιστού βωμού στις αυλές των ανακτορικών μεγάρων, η επιλογή αυτή εκφράζει μία διακριτή επιλογή και ανάγκη του διοικητικού μηχανισμού της συγκεκριμένης ανακτορικής θέσης για εμφατικότερη σήμανση της υπαίθριας τελετουργικής δραστηριότητας, στη σημαντικότερη αυλή της ακρόπολης.

Η θρησκευτική διάσταση της ταυτότητας του μεγάρου μέσω του περιεχομένου της εκτυλισσόμενης στο εσωτερικό του δράσης, του σχετικού

¹⁰⁴⁹ Maran 2006b, 79.

εικονογραφικού διακόσμου, και της τυποποιημένης αρχιτεκτονικής διάταξης με την κεντρική πρόταξη της τελετουργικής εστίας απέναντι από τον θρόνο, έχει τεθεί στο επίκεντρο του χαρακτηρισμού του από τους Wright και Albers¹⁰⁵⁰. Η στοιχίση του θρόνου με την εστία, ή η έμφαση στον εγκάρσιο άξονα, όσον αφορά την κανονιστική θέαση του θρόνου πίσω από αυτήν, την ανάλογη υπαγόρευση της κίνησης αλλά και την επικέντρωση της δράσης, ισχυροποιείται, σύμφωνα με το καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα του ανακτόρου της Πύλου, από τον εικονιστικό διάκοσμο τοίχων και δαπέδου (με περισσότερες μορφές να απαντώνται στο δάπεδο του ανακτόρου της Τίρυνθας), αναδεικνύοντας την αλληλεπίδραση των επιμέρους στοιχείων¹⁰⁵¹. Βάσει της επιλεγμένης θεματολογίας, οι σαφείς τελετουργικό-θρησκευτικές συσχετίσεις επιδείκνυαν και συγκεκριμενοποιούσαν τη συμβολική ιδιότητα και έκφραση που λάμβανε, και που εμφατικά πρόβαλλε, η ανώτατη εξουσία. Στο εκτελεστικό επίπεδο, η στοιχίση της εστίας με τον θρόνο δήλωνε ταυτόχρονα πως μία από τις κύριες ιδιότητες ή τα καθήκοντα του προσώπου που τον καταλάμβανε, σχετιζόταν άμεσα με την πυρά της τελετουργικής εστίας, και με τις ιεροπραξίες που κατά πάσα πιθανότητα επιτελούνταν σε αυτήν¹⁰⁵².

Υπό το πρίσμα αυτό, οι προσανατολισμένες στην τελετουργική χρήση του στοιχείου της φωτιάς ιερουργίες, σε συνάρτηση με τις εκάστοτε εορταστικές περιστάσεις, διαδραμάτιζαν, όπως φαίνεται, κεντρικό ρόλο στην διεξαγωγή των τελετουργικών δραστηριοτήτων στο εσωτερικό της αίθουσας του θρόνου, ανάμεσα στις οποίες η εκτέλεση του τελετουργικού της επιφανείας κατέχει, όπως έχει πειστικά προταθεί, πιθανότατα κυρίαρχη θέση. Στην τελετουργία της θεϊκής επιφάνειας, όπου η παρουσία της θεότητας συμβαδίζει με τη φυσική εκπροσώπηση ή ενσάρκωση αυτής μέσω του εκτελεστή, φαίνεται πως ενσωματώνεται το σύνολο των προβαλλόμενων στοιχείων και συμβολικών παραγόντων, όπου το βασικό κίνητρο της κατοχύρωσης και νομιμοποίησης της κοσμικής εξουσίας μέσω της συναίρεσης (ή και της σύμφυσης) με την θρησκευτική, εφαρμόζεται, τουλάχιστον εκτελεστικά, στον μέγιστο βαθμό. Σύμφωνα με τους Maran και Stavriannopoulou, «η εμφάνιση της θεότητας επικαλούνταν και πιθανόν γινόταν αντιληπτή ως παρουσία μέσα από το τρεμόσβημα της φωτιάς στην εστία»¹⁰⁵³, προβάλλοντας με τον τρόπο αυτό την καθιερωτική, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, σημασία της τελετουργικής εστίας στην ιδεολογία που περιέβαλλε τον άνακτα, εντάσσοντας παράλληλα την επιτέλεση έμπυρων προσφορών δυναμικά στο πεδίο.

¹⁰⁵⁰ Wright 1994., Albers 2001. & 2004..

¹⁰⁵¹ Thaler 2015, 342-355 & 2016, 111, 117.

¹⁰⁵² Wright 1994, 57-58 & 2006a., Maran – Stavriannopoulou 2007, 289-290.

¹⁰⁵³ Maran – Stavriannopoulou 2007, 290.

Σε συνάρτηση, μάλιστα, με το στοιχείο της αυξανόμενης έντασης που αποδίδεται στην πορεία προσέγγισης του κυρίως Μεγάρου, μπορούμε επίσης να υποθέσουμε την ποσοτική και ποιοτική διαφοροποίηση των έμπυρων ιερουργιών στον εξωτερικό βωμό-εστία και την εσωτερική τελετουργική εστία, σε άμεση εξάρτηση με την ιδιότητα των εκτελεστών, τους συμμετέχοντες-θεατές, την εορταστική περίσταση, και τους επιδιωκόμενους στόχους. Επεκτείνοντας τον συλλογισμό, ο περιορισμός των έμπυρων προσφορών στην εσωτερική τελετουργική εστία, και η απόδοση της προετοιμασίας της τροφής από θυσίες για τελετουργικά συμπόσια στη λειτουργία του υπαίθριου βωμού, αφενός ισχυροποιεί τη χρήση του στοιχείου της φωτιάς στις τελετουργίες του Μεγάρου, αφετέρου εξαίρει την φύση των έμπυρων ιεροπραξιών στην εσωτερική εστία, οριοθετώντας ταυτόχρονα ως ειδική την σχέση του άνακτα και της εστίας, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται ένα προπαρασκευαστικό στάδιο τελετουργικών καύσεων επί του υπαίθριου βωμού, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο.

Το μετανακτορικό τοπίο της Άνω Ακρόπολης χαρακτηρίζεται από τον μετασχηματισμό των πολιτικών και θρησκευτικών συμβόλων του παρελθόντος, μία δυναμική διαδικασία κοινωνικά εξαρτώμενη, εφόσον υπαγορεύεται από νέα κοινωνικά δεδομένα και ζητούμενα. Η επιδιωκόμενη ορατότητα της κοινωνικής επικοινωνίας και δράσης συμφωνεί, κατά τον Maran, με τη μεταφορά της κεντρικής τελετουργικής εστίας από το εσωτερικό του Μεγάρου στον εξωτερικό χώρο της αυλής, και στον κυκλικό βωμό που ανασκευάζεται και μεγαθύνεται μέσα στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου. Παράλληλα, ο υπαίθριος βωμός συνιστά πλέον τη μοναδική σταθερή κατασκευή τελετουργικής δραστηριοποίησης στην Άνω Ακρόπολη, σε άμεση σύνδεση με το Κτήριο Τ, και σε συμφωνία με τον πρωταγωνιστικό ρόλο που λαμβάνουν οι μετανακτορικές αυλές.

Στο εσωτερικό του Κτηρίου Τ δεν ανιχνεύεται τελετουργική δραστηριότητα (πέραν της ιδρυτικής απόθεσης θεμελίωσης στον λάκκο στήριξης του ενός κίονα), το οποίο έχει ερμηνευτεί ως χώρος συνάθροισης των επικεφαλής των νέων ηγετικών, και πιθανόν ανταγωνιστικών μεταξύ τους, ομάδων ή οικογενειών, που αναδείχθηκαν μέσα από τον κύκλο της ανακτορικής αριστοκρατίας¹⁰⁵⁴. Έτσι, η προβολή της κοινοτικής συμμετοχής ή η έμφαση στον συλλογικό χαρακτήρα αναδεικνύεται και στα δύο σημεία δραστηριοποίησης στη μετανακτορική Άνω Ακρόπολη, στη συσχέτιση των οποίων επικυρώνεται ο σημαίνων ρόλος των υπαίθριων τελετουργιών, με σημείο εστίασης αυτήν την φορά τον βωμό μπροστά από το Κτήριο Τ.

¹⁰⁵⁴ Mühlenbruch 2009, 315, Maran 2006a, 126.

Το στοιχείο του ανταγωνισμού των μετανακτορικών ηγεμονικών στοιχείων ενισχύεται από τη χωρική διασπορά των μεγαλύτερων σε διαστάσεις κτηρίων/δωματίων εντός των επιμέρους οικιστικών ιστών γύρω από αυλές, όπως το ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμο Μέγαρο W στη νοτιοανατολική Κάτω Πόλη, το Κτήριο με το μεγάλο δωμάτιο 8/00¹⁰⁵⁵ (χωρισμένο εσωτερικά από τουλάχιστον δύο σειρές κιόνων) στη βορειοανατολική Κάτω Πόλη, ενώ στη σύγκριση εντάσσονται τα κτήρια της Κάτω Ακρόπολης, δηλαδή το Κτήριο VIa (επάνω στα κατάλοιπα του ανακτορικού Κτηρίου VI), και τα ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης περιόδου Κτήριο 115 δίπλα στο ιερό 110 και Δωμάτιο 127 (με την αυλή 3)¹⁰⁵⁶. Σε όλες τις περιπτώσεις, η σημασία της κοινόχρηστης αυλής επικυρώνεται από διαμορφωμένες στην έκτασή της εστίες [εικ.93], όπου ανά τακτά διαστήματα πραγματοποιούνταν ευρείας συμμετοχής συμπόσια, παρέχοντας την ευκαιρία τόσο για ενδοκοινοτική ενδυνάμωση όσο και για ανάδειξη και ενίσχυση της κοινωνικό-πολιτικής θέσης και δύναμης των επιμέρους ηγετικών ομάδων, που κατοικούσαν, χρησιμοποιούσαν, και ήλεγχαν τα μεγάλα αυτά κτήρια¹⁰⁵⁷.

Επί τη βάση των στοιχείων, το τελετουργικό περιεχόμενο της συμποσιακής δραστηριότητας με την επιτέλεση θυσιών και συμποτικών τελετών, εφαρμόζεται πιθανότατα συνολικά στο λειτουργικό πλαίσιο των κοινόχρηστων αυλών, κρίνοντας ταυτόχρονα από την αυλή 1 με τα ιερά της Κάτω Ακρόπολης, σηματοδοτώντας με τον τρόπο αυτό τον πολυδιάστατο συμβολικό χαρακτήρα που προσλαμβάνουν οι σταθερές κατασκευές των υπαίθριων εστιών. Η αναγωγή της τελετουργικής συμποσιακής δράσης σε σημαίνοντα –διαμορφωτικό και συνάμα σταθεροποιητικό– παράγοντα των ρευστών (ή δυναμικών) μετανακτορικών κοινωνικών διαδικασιών, επιβεβαιώνει την χρήση του θρησκευτικού-τελετουργικού παράγοντα για την κατοχύρωση του κύρους και την νομιμοποίηση της εξουσίας. Υπό το πρίσμα αυτό, ο βωμός-εστία μπροστά από το Κτήριο T στην Άνω Ακρόπολη εκλαμβάνεται ως η μνημειακή εκδοχή των κατά τόπους αυλικών εστιών¹⁰⁵⁸, περιλαμβανομένου του ειδικότερου συμβολικού φορτίου του, συνδηλώνοντας ενδεχομένως ως επιλεκτικές ή ειδικότερα φορτισμένες τις περιστάσεις χρήσης του.

Μία πτυχή της εικόνας αυτής προσλαμβάνεται πιθανότατα από το εύρημα του Θησαυρού της Τίρυνθας στη νοτιοανατολική Κάτω Πόλη, κοντά στο Μέγαρο W, μία φροντισμένη εναπόθεση πολύτιμων και ειδικών αντικειμένων εντός οριοθετημένου λάκκου με λιθοστρωμένο πυθμένα, για τον οποίο δεν

¹⁰⁵⁵ Από όπου σημειώνεται εύρημα πήλινου αναρτώμενου υποδοχέα/θυμιατού (wall-bracket).

¹⁰⁵⁶ Mühlenbruch 2009, 315.

¹⁰⁵⁷ Stockhammer 2011, 215-236.

¹⁰⁵⁸ Maran 2012, 126.

γνωρίζουμε το περιβάλλον εύρεσης, εάν δηλαδή ανοίχτηκε εντός οικίας ή υπαίθριου χώρου, ενώ χρονολογικά τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΙ/Υπομυκηναϊκή περίοδο, πιθανότερα μέσα στη διάρκεια του 12^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁵⁹ [εικ.94]. Τα μεταλλικά αντικείμενα του Θησαυρού (δύο σπαθιά και ζεύγος οβελών, μεγάλος χάλκινος λέβητας εντός του οποίου ένας μικρότερος τριποδικός, επτά χάλκινα αγγεία βρώσης και πόσης, δύο δρεπάνια, το ένα σιδερένιο, κάλυψη αυτών με άλλον χάλκινο τριποδικό λέβητα, και χάλκινο κυπριακό τριποδικό υπόστατο στο πλάι του πρώτου), τα πολυάριθμα κοσμήματα (δύο χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια, το ένα μεγάλων διαστάσεων και με θρησκευτική παράσταση, χεττιτικός κυλινδρικός σφραγιδόλιθος, τροχοί από χρυσό σύρμα με ένθετες χάνδρες από κεχριμπάρι, χρυσά περιάπτα ή ενώτια, χάνδρες από χρυσό και φαγεντιανή, τμήματα από άλλα δαχτυλίδια), καθώς και κομμάτια ακατέργαστου ελεφαντόδοντου και μάζα χαλκού, αποκαλύπτουν όχι μόνον την έμφαση που δινόταν στη συμποσιακή δραστηριότητα, και την χρησιμοποίηση αυτής από τις εξουσιαστικές δυνάμεις της μετανακτορικής κοινωνίας (αντικείμενα κύρους, προβολή των εξωτερικών επαφών, των οικονομικών πόρων, και της κατοχής κειμηλίων του ανακτορικού παρελθόντος), αλλά και τις ισχυρές θρησκευτικές συσχετίσεις του περιεχομένου της. Η μέθοδος, επίσης, της φροντισμένης εναπόθεσης του τελετουργικού εξοπλισμού εντός λάκκου, με σημάδια θραύσης σε ορισμένα από τα αντικείμενα που έχουν ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα τελετουργικής πρόθεσης, φανερώνει, πέραν της επιλογής πιθανής απόσυρσης μετά από ειδική περίπτωση, την αντιμετώπιση του συνόλου των αντικειμένων, όχι μόνον των παλαιότερων, ως κειμηλίων, προβάλλοντας την ενισχυμένη συμβολική ιδιότητα αυτών και, συνεπακόλουθα, των συσχετιζόμενων με αυτά δραστηριοτήτων¹⁰⁶⁰.

Η τελετουργική χρήση του στοιχείου της φωτιάς σε σχέση με τον εξοπλισμό από τον Θησαυρό συνδέεται με τους μεταλλικούς λέβητες, τους τρίποδες και τους οβελούς, δηλαδή με την προετοιμασία και παρουσίαση της τροφής, αντικείμενα που συνιστούν ταυτόχρονα παράδειγμα εξαιρετικά πλούσιου φορητού εξοπλισμού εστίας. Στο συνολικό περιεχόμενο των σχετικών τελετουργιών, ο Maran επισημαίνει την εμφάνιση σκευών για το βράσιμο αλλά και το ψήσιμο της τροφής (το ζεύγος των μεταλλικών οβελών, μήκους 0,80μ. και πανομοιότυποι μεταξύ τους), η παροχή της οποίας συνδέεται κατά πάσα πιθανότητα με θυσίες αφιερωμένες στους θεούς, την πιθανή χρήση των δύο δρεπανιών για τον τεμαχισμό και τη διανομή του κρέατος από συγκεκριμένους εκτελεστές, καθώς και την απουσία αγγείων για τη μετάγγιση

¹⁰⁵⁹ Maran 2012, 125.

¹⁰⁶⁰ Maran 2006a, 129-141 & 2012, 123-125, 128.

των υγρών προϊόντων¹⁰⁶¹. Οι οβελοί υποδεικνύουν μία ειδικότερη λειτουργία, διαφοροποιώντας το βράσιμο της τροφής από το ψήσιμο -διαφορετικών τμημάτων, διαφορετικών ποσοτήτων, ή άλλου είδους- κρέατος, ενέργεια που ενδεχομένως μπορεί να συνδυαστεί με το μαγείρεμα εκλεπτυσμένης τροφής είτε για τις ελίτ ομάδες των λατρευτών-συμποσιαστών, είτε ως απευθείας προσφορά στους θεούς, είτε, πάλι, για τη συμβολική (επι)κοινωνία των δύο παραγόντων μέσω του συγκεκριμένου τύπου τροφής, καθώς και του διαφοροποιημένου εξοπλισμού.

Στην ιδιαίτερη σημασία της εμφανιζόμενης τυπολογίας και του υλικού κατασκευής των σκευών του Θησαυρού, ως σύνολο «πλούσιων» και «εξωτικών» αντικειμένων, εύρημα χωρίς παράλληλο στη μετανακτορική ηπειρωτική χώρα του 12^{ου} αι. π.Χ., προστίθεται το γεγονός της μεγάλης διάδοσης που λαμβάνει το συγκεκριμένο σετ μεταλλικού εξοπλισμού (με οβελούς και κρατευτές) στους επακόλουθους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, με πρωιμότερα παραδείγματα εμφάνισης αυτά από «ταφές πολεμιστών» στην Κύπρο και την Κρήτη (11^{ος} και 10^{ος} αι. π.Χ. αντίστοιχα)¹⁰⁶². Η τυποποιημένη παρουσία του μεταλλικού σετ τελετουργικού εξοπλισμού από την Πρωτογεωμετρική περίοδο (στο νησί της Κύπρου) και καθόλη τη διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου, συνδέθηκε από την Sherratt με την ανάδειξη και προβολή του ρόλου του συμποσίου «του πολεμιστή», παραπέμποντας ταυτόχρονα στο ομηρικό συμπόσιο, και τη μέθοδο απόδοσης της διαφοροποιημένης ελίτ ταυτότητας των ευγενών πολεμιστών¹⁰⁶³. Κατά τον Maran, οι διεργασίες αυτές ξεκινούν μέσα στη διάρκεια του μετανακτορικού 12^{ου} αι. π.Χ., και συνδέονται με συγκεκριμένες ομάδες, πιθανότατα τα μέλη της παλαιάς ανακτορικής ελίτ, δηλώνοντας την εστίαση της διαδικασίας συγκρότησης της πολιτιστικής μνήμης προς ένα «εξυψωμένο» ή «ηρωικό», ανακτορικό, παρελθόν¹⁰⁶⁴.

Καθώς η διαδικασία αυτή εκδηλώνεται μέσω ποικιλόμορφων ενεργειών άμεσης αναφοράς και σύνδεσης με το παρελθόν (δημιουργίας αίσθησης συνέχειας με αυτό), και ενσωματώνεται με σαφήνεια στην εκτέλεση των θρησκευτικών πρακτικών, με την ανάλογη έμφαση στο τελετουργικό συμπόσιο, εκφράζεται αφενός η πρόθεση και μέθοδος κατοχύρωσης υποχρεώσεων αλλά και δικαιωμάτων της εξουσίας, από κοινού με το νέο σύστημα αξιών που διαμορφώνει την ιδεολογία της δύναμης και των

¹⁰⁶¹ Maran 2012, 123, 129.

¹⁰⁶² Catling 1984, 72-78, Σταμπολίδης - Καρέτσου (επιμ.) 1998., Παπασάββας 2001, 78-79, 94-124 & Papasavvas 2017, 481-482.

¹⁰⁶³ Sherratt 1990, 807-824 & 2004, 301-337, Hamilakis - Sherratt 2012, 194-197, 201, (βλ. επίσης Deger-Jalkotzy 2006, 152-168).

¹⁰⁶⁴ Maran 2011, 171-175.

δυνατών, και αφετέρου η άμεση διάδραση και αλληλεξαρτώμενη πορεία κοινωνικών διαδικασιών και θρησκευτικού τομέα, τονίζοντας τη σημασία που λαμβάνουν οι αλληλένδετοι κοινωνικό-πολιτικοί και θρησκευτικοί μετασχηματισμοί.

Η αναπόφευκτη εξέλιξη που λαμβάνει η μυκηναϊκή θρησκεία στη συμπίεση με ισχυρές κοινωνικές αλλαγές, χρειάζεται να συνδυαστεί εναργέστερα με τους ιθύνοντες των εξελίξεων, όχι μόνον ως εντολοδοτών της γενικότερης ανάκαμψης και θρησκευτικής αναδιοργάνωσης, αλλά μέσω αυτής, ως υπεύθυνων των επιλογών διατήρησης (δηλαδή συνέχειας) αλλά και μετασχηματισμού, αποδυνάμωσης και ενδυνάμωσης, συγκεκριμένων λατρευτικών μεθόδων και στοιχείων (σύνεργα και τύπους θρησκευτικών προσφορών, καθορισμένες εορτές και περιστάσεις, ακόμη και θρησκευτικούς λειτουργούς). Αν στην περίπτωση των τελευταίων, οι ιθύνοντες δύναται να εκληφθούν ως τα δρώντα πρόσωπα σημαινόντων σταδίων της σύνθετης τελετουργικής δραστηριότητας (όπως παράλληλα δηλώνουν οι μικρές διαστάσεις των ιερών της Κάτω Ακρόπολης), τότε ίσως στη δράση τους προστίθεται η ταυτόχρονη προσκόμιση του απαραίτητου τελετουργικού εξοπλισμού, που, σύμφωνα με το επιφανέστερο παράδειγμα του Θησαυρού, φαίνεται πως άνηκε «δικαιωματικά» σε αυτούς ή/και βρισκόταν υπό την προστασία τους.

Στο αναδυόμενο μετανακτορικό θρησκευτικό τοπίο της Τίρυνθας και στη «συνηθισμένη» πρακτική σύνδεσης άρχουσας τάξης και θρησκευτικής δραστηριότητας, η έμφαση δίδεται σαφέστατα στα τελετουργικά κοινοτικά συμπόσια και την κοινόχρηστη λειτουργία αυλών και υπαίθριων εστιών, ως συνειδητή επιλογή επικέντρωσης στη δυνατότητα ευρείας συμμετοχής και ορατότητας-παρακολούθησης της εκτυλισσόμενης τελετουργικής δράσης, στοιχείο που ερμηνεύεται και ως μείωση της απόστασης μεταξύ ηγεσίας και εξουσιαζομένων¹⁰⁶⁵. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η πορεία εξέλιξης της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών, που όσον αφορά την Άνω Ακρόπολη, συναρτάται με την επιλογή της μετακίνησης της τελετουργικής εστίας του ανακτορικού μεγάρου/άνακτα στην αυλή, και περιστρέφεται εύλογα γύρω από το ερώτημα ανάλογης μεταφοράς των εσωτερικών ιεροπραξιών στο περιβάλλον της μετανακτορικής αυλής του Κτηρίου T, συσχετίζοντας την δράση των ιθυνόντων, δηλαδή τον ρόλο που διαδραμάτιζαν ή και διεκδικούσαν οι μετανακτορικοί αυτοί 'διάδοχοι'¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶⁵ Maran 2006a, 142.

¹⁰⁶⁶ Για το εξελικτικό μοντέλο από τον άνακτα στους βασιλείς, βλ. Crielaard 2011, 87-89, όπως και Antonaccio 2006, 382-385.

Η κατάργηση της κυκλικής εστίας παρέχει ίσως αυτόματα αρνητική απάντηση, το ευρύτερο ωστόσο πλαίσιο εφιστά την προσοχή στους κοινωνικούς-ιδεολογικούς μετασχηματισμούς της περιόδου και στη συνεπακόλουθη επίδραση αυτών στην ταυτόχρονη διαδικασία εξελικτικού ανασχηματισμού των λατρευτικών πρακτικών. Κατά τον Maran, «οι υποχρεώσεις του ηγέτη μπορεί να επιβίωσαν, ακόμη και να διαμόρφωσαν τη νέα ελίτ...[ωστόσο] ο ιδεολογικός πυρήνας της βασιλείας και οι τελετουργίες της είναι πιθανό να χάθηκαν ή να μεταδόθηκαν υπό μία άκρως αποσπασματική μορφή»¹⁰⁶⁷. Η απουσία, παύση, αποδυνάμωση, ή ο περιορισμός -πάντως μετασχηματισμός- της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών, κρίνεται χαρακτηριστική ενέργεια, ενδεικτική μιας συνειδητής επιλογής των νέων ηγεμονικών στοιχείων στο περιβάλλον μιας πρώην ανακτορικής ακρόπολης, ερμηνευόμενη πιθανόν ως επιπρόσθετη σημαίνουσα παράμετρο στη διαδικασία μεταποίησης των καθοριστικά δεσμευτικών κριτηρίων του παρελθόντος.

¹⁰⁶⁷ Maran 2011, 173.

5.θ. ΠΥΛΟΣ

ι) Εισαγωγικά στοιχεία

Το ανακτορικό συγκρότημα στον λόφο του Άνω Εγκλιανού στη νοτιοδυτική Μεσσηνία, σε απόσταση 14χλμ από την Πύλο, ανακαλύφθηκε το 1939 από τους Κ. Κουρουγιώτη και C. Blegen, και ανασκάφηκε συστηματικά την περίοδο από το 1952 έως και το 1964, υπό τη διεύθυνση του C. Blegen (πανεπιστήμιο του Cincinnati) σε συνεργασία με τον Σπ. Μαρινάτο. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών δημοσιεύτηκαν σε δύο αναλυτικούς τόμους, το 1966 και το 1969 αντίστοιχα, ενώ ακολούθησε και τρίτος τόμος, που περιλάμβανε το σύνολο της περιοχής γύρω από το καλύτερα διατηρημένο μυκηναϊκό ανακτορικό συγκρότημα. Από το 1990 και εξής, το ανάκτορο της Πύλου αλλά και η ευρύτερη περιοχή της δυτικής Μεσσηνίας τυχαίνουν συνεχόμενης και συστηματικής έρευνας, επανεξέτασης και δημοσίευσης νέων και παλαιών ευρημάτων, ο συνδυασμός των οποίων συμπληρώνει την εικόνα και συνεχώς εμπλουτίζει την ιστορία μίας από τις σημαντικότερες γεωγραφικές επικράτειες του μυκηναϊκού κόσμου¹⁰⁶⁸. [εικ.95]

Τα στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας στο ΥΕ ΠΙΒ ανακτορικό συγκρότημα του Άνω Εγκλιανού εντοπίζονται στο κεντρικό κτήριο του ανακτορικού Μεγάρου, συγκεκριμένα στην Αίθουσα του Θρόνου, καθώς και στο δωμάτιο 93 του εργαστηριακού/διοικητικού ΒΑ Κτηρίου με τον γραπτό βωμό στην αυλή του¹⁰⁶⁹, το οποίο δωμάτιο 93 λειτουργούσε, πιθανόν, ως μικρός ιερός χώρος¹⁰⁷⁰. Οι τελετουργικές συσχετίσεις των τοιχογραφιών του κεντρικού μεγάρου της Πύλου έχουν από την αρχή της έρευνας αναγνωριστεί και διεξοδικώς μελετηθεί, τοποθετώντας στο επίκεντρο τον ισχυρό θρησκευτικό χαρακτήρα που αναδεικνύει η Αίθουσα του Θρόνου¹⁰⁷¹. Επίσης, διακριτά σύνολα από αποθέσεις σημαντικότητας ποσοστού καμένων οστών βοοειδών, διασκορπισμένα και θαμμένα σε διάφορα σημεία περιμετρικά του ανακτορικού συγκροτήματος, ανάμεσά τους και ένα σύνολο τοποθετημένο

¹⁰⁶⁸ Davis et al. 1997, 393-395.

¹⁰⁶⁹ Blegen – Rawson 1966, 302.

¹⁰⁷⁰ Τα ευρήματα από το εσωτερικό του δωματίου 93, το οποίο άνοιγε στην αυλή 92 του ΒΑ Κτηρίου, συνδέονται με συμποτικές τελετές και τελετουργίες σπονδών, οι οποίες πιθανότατα εκτελούνταν στην αυλή σε συσχέτιση με τον υπαίθριο γραπτό βωμό (διακόσμηση με κυματοειδείς γραμμές), ο οποίος δεν διατηρούσε σημάδια καύσης (Lupack 2008b, 473-481, για αντίθετη άποψη Bendall 2003, 185-186). [εικ.108]

¹⁰⁷¹ Σκηνή πομπής ανδρών με προσφορές και τελετουργικό εξοπλισμό, καθώς και υπερμεγέθους ταύρο στον πρόδομο, σκηνές συμποτικής δραστηριότητας, πιθανής ταυροθυσίας, λυράρη και πτηνού, υπαίθριων τοπίων, καθώς και γρύπας και λιοντάρι εκατέρωθεν του θρόνου (δόμος) (Lang 1969., McCallum 1987.). Σύμφωνα με τις τελευταίες επανεξετάσεις, η αποκατάσταση του δεμένου σε τράπεζα προς θυσία ταύρου στο κυρίως δωμάτιο αμφισβητείται (Stocker – Davis 2004, 190).

στο δάπεδο του δωματίου 7 του Αρχείου, εντάσσονται στο πλαίσιο των λατρευτικών δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του ανακτορικού συγκροτήματος. Τα στοιχεία αυτά συναρτώμενα με την μεγάλη ποσότητα συμποσιακού εξοπλισμού από τις αποθήκες του ανακτόρου και τον αυξημένο αριθμό πληροφοριών θρησκευτικού περιεχομένου από τις πολυάριθμες πινακίδες Γραμμικής Β, οι οποίες μαρτυρούν την οργάνωση και διεξαγωγή θυσιαστικών συμποσίων σε περιφερειακά του ανακτόρου ιερά και ιερούς χώρους, αλλά πιθανόν και στο ίδιο το ανάκτορο, υποδεικνύουν τον σημαίνοντα ρόλο που κατείχε η τελετουργική δραστηριότητα, και εν γένει η άσκηση της λατρείας, στη συνολική λειτουργία του πυλιακού ανακτόρου.

ii) Αρχείο (Δωμάτιο 7) – Αποθέσεις καμένων οστών

Το Αρχείο του ανακτορικού συγκροτήματος της Πύλου εντοπίζεται αμέσως στα δυτικά της εισόδου στο κεντρικό ανακτορικό συγκρότημα, δίπλα από το μνημειακό δίχωρο Πρόπουλο 1, και αποτελείται από δύο, μικρής χωρητικότητας (περίπου 4m² το καθένα), επικοινωνούντα μεταξύ τους δωμάτια (δωμάτια 7, 8). Η επαναξιολόγηση της αρχιτεκτονικής διάταξης του Αρχείου από τον Wright κατέδειξε πως η κύρια είσοδος σε αυτό τοποθετείται στο «εσώτερο» δωμάτιο 8, δηλαδή σε άμεση επικοινωνία με το εσωτερικό του κεντρικού ανακτορικού συγκροτήματος, ενώ μία δεύτερη «εξωτερική» είσοδος υπήρχε ενδεχομένως και στο νότιο δωμάτιο 7, για την εξυπηρέτηση της επικοινωνίας μέσω της προσκείμενης μεγάλης αυλής 58 από τα υπόλοιπα σημεία σχετικού ενδιαφέροντος. Στα δωμάτια του Αρχείου φαίνεται πως κατέληγαν για έλεγχο και τελική αποθήκευση οι πινακίδες από το σύνολο των παρακείμενων αποθηκευτικών δωματίων και περιφερειακών εργαστηριακών /αναδιανεμητικών κτηρίων του ανακτορικού συγκροτήματος¹⁰⁷².

Η εικόνα που έχουμε για το δωμάτιο 7 αφορά στην ΥΕ ΙΙΒ2 τελική περίοδο, όταν το Αρχείο από κοινού με το σύνολο του κεντρικού ανακτορικού συγκροτήματος καταστράφηκαν από ισχυρή πυρκαγιά. Το νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα του δωματίου 7 έχει υποστεί διαταραχή σε σημαντικό βαθμό κατά την ιστορική εποχή, καθόσον οι δόμοι της θεμελίωσης του δυτικού τοίχου μετακινήθηκαν, αφήνοντας στο σημείο τάφρο (το επονομαζόμενο 'Δυτικό Χάσμα'). Ανύψωση του δαπέδου στη νότιοανατολική πλευρά του δωματίου 7 οφειλόταν στην παρουσία προγενέστερης τοιχοδομίας με πόρινους λιθοπλίνθους, ένας εκ των οποίων διέθετε εγχάρακτο σημάδι διπλού πελέκεως¹⁰⁷³. Η πλειοψηφία των πολυάριθμων -αποθηκευμένων σε ράφια πάνω από θρανία και σε κιβώτια- πινακίδων ανευρέθηκε στο

¹⁰⁷² Palaima – Wright 1985, 253, 255, 258-260.

¹⁰⁷³ Blegen – Rawson 1966, 44-45, 92-95.

εσωτερικό του δωματίου 8, ενώ μικρό ποσοστό αυτών, περίπου 200 στον αριθμό, μαζί με αριθμό πήλινων ενεπίγραφων σφραγισμάτων προέρχονται από το εσωτερικό του δωματίου 7, με συγκέντρωση προς τον βορειοανατολικό τοίχο, δηλαδή κοντά στην είσοδο προς το δωμάτιο 8¹⁰⁷⁴. Μοναδική σταθερή σκευή στο εσωτερικό του δωματίου 7 συνιστούσε μεγάλων διαστάσεων πίθος (με πώμα), τα θραύσματα του οποίου παρέμειναν κατά χώραν επί του δαπέδου την στιγμή της καταστροφής, καλύπτοντας τη νότια γωνία και μεγάλο τμήμα του κέντρου του μικρού δωματίου 7¹⁰⁷⁵. [εικ.98]

Στα υπόλοιπα κινητά ευρήματα από την επίχωση και το δάπεδο του δωματίου 7 περιλαμβάνονται ειδικού τύπου αγγεία και αντικείμενα, συγκεκριμένα τουλάχιστον 20 (ίσως 22) μικρογραφικές κύλικες (λιγοστές ακέραιες και οι υπόλοιπες αποσπασματικές), σχεδόν ακέραιο χάλκινο ξίφος και ακέραη χάλκινη αιχμή δόρατος, τα δύο τελευταία από σημείο επί του δαπέδου κοντά στον βορειοδυτικό τοίχο. Οι έντεκα από τις 20 πανομοιότυπες άβαφες μικρογραφικές κύλικες ανευρέθηκαν γύρω και πάνω από συγκεντρωμένη εναπόθεση σημαντικού ποσοστού καμένων οστών βοοειδών, η οποία εντοπίζεται στη δυτική γωνία του δαπέδου του δωματίου 7¹⁰⁷⁶. Οι εν λόγω μικύλλες κύλικες σημειώνονται με σημάδια καύσης «παρόμοια με αυτά»¹⁰⁷⁷ που διατηρούσε η μία εκ των ανάλογων τριών μικρογραφικών κυλικών από την Αίθουσα του Θρόνου, ενώ παράλληλα συγκρίνονται με τις μικύλλες κύλικες από τα υπόλοιπα σημεία εύρεσης εντός του ανακτορικού συγκροτήματος (αποθηκευτικά δωμάτια 18,19,20,60), οι οποίες δεν έφεραν ίχνη καύσης¹⁰⁷⁸. [εικ.99]

Κατά τη διάρκεια της συστηματικής επανεξέτασης του οστεολογικού υλικού από το σύνολο του ανακτορικού συγκροτήματος, το οποίο είχε μόνον προκαταρκτικώς ερευνηθεί στις ανασκαφές του Blegen, ο Halstead διαπίστωσε την ύπαρξη έξι συνόλων με ιδιαίτερα ασυνήθη κατάσταση διατήρησης και σταθερή ποικιλία αντιπροσωπευόμενων ειδών, τα οποία είχαν, επίσης, αποθηκευθεί ξεχωριστά τόσο αναμεταξύ τους όσο και σε σχέση με το υπόλοιπο οστεολογικό υλικό των προγενέστερων ανασκαφών¹⁰⁷⁹. Οι Stocker και Davis μελετώντας τα ανασκαφικά ημερολόγια διευκρίνισαν τα σημεία προέλευσης και τη στρωματογραφική απόδοση των συνόλων, στοιχεία που σε συνδυασμό με τα πορίσματα της εργαστηριακής ανάλυσης κατέδειξαν

¹⁰⁷⁴ Palaima - Wright 1985, 260.

¹⁰⁷⁵ Blegen - Rawson 1966, 92-100.

¹⁰⁷⁶ Blegen - Rawson 1966, 94-95, Stocker - Davis 2004, 185: υποσημ.24, 26, fig.4.

¹⁰⁷⁷ Stocker - Davis 2004, 191.

¹⁰⁷⁸ Stocker - Davis 2004, 184-185 fig.4, 187-188, 190-191, και υποσημ.55 (σημειώνοντας Hofstra 2000, 84-86, 98-101).

¹⁰⁷⁹ Stocker - Davis 2004, 182, υποσημ.12.

πως πρόκειται για ΥΕ ΙΙΒ2 διακριτές και φροντισμένες συγκεντρωτικές εναποθέσεις καμένων και επιλεγμένων απογυμνωμένων οστών βοοειδών.

Τέσσερις εκ των αποθέσεων τοποθετούνται στη βορειοδυτική περιφέρεια του ανακτορικού συγκροτήματος, και χρονολογούνται λίγο πριν την τελική καταστροφή, εφόσον εντοπίστηκαν κάτω από το τελικό στρώμα καταστροφής, που σφράγισε τους χώρους του ανακτόρου. Μονάχα ένα από τα σύνολα ανευρέθηκε εντός μαύρης, πιθανότατα καμένης, στρώσης/επίχωσης, ενώ τα υπόλοιπα ανευρέθηκαν θαμμένα εντός στρώματος που δεν είχε ενδείξεις καύσης ή καταστροφής, φανερώνοντας πως η έμπυρη σχετική με τα οστά δραστηριότητα επιτελέστηκε αλλού, και τα οστά μεταφέρθηκαν στο τελικό σημείο επιλογής¹⁰⁸⁰. Τα υπόλοιπα δύο σύνολα προέρχονται από το δωμάτιο 7 του Αρχείου, και αφορούν το πρώτο σε εναπόθεση στη δυτική γωνία του δωματίου και επί του ΥΕ ΙΙΒ2 δαπέδου, και το δεύτερο σε συγκέντρωση οστών ριγμένων στο εσωτερικό της τάφρου του νοτιοδυτικού χάσματος. Όπως σημειώνουν οι μελετητές, η συγκέντρωση των οστών στην τάφρο φαίνεται πως προέρχεται και αυτή από το εσωτερικό του δωματίου 7, καθότι ανακαλύφθηκε συνανήκον τμήμα καμένου οστού μεταξύ των δύο συνόλων, φανερώνοντας κάποια μετακίνηση του υλικού προφανώς κατά τη διάρκεια της μεταγενέστερης τοπικής νοτιοδυτικής διαταραχής¹⁰⁸¹. [εικ.96]

Το σύνολο των οστών από την εναπόθεση στη δυτική γωνία του δωματίου 7 περιλάμβανε 10 τουλάχιστον κρανία ενήλικων και, πιθανότατα, αρσενικών βοοειδών, καθώς και συγκεκριμένα ανατομικά μέλη των σκελετών, εφόσον, πέραν των μεμονωμένων γνάθων, εμφανίζονται κατά αποκλειστικότητα μηριαία οστά πρόσθιων και οπίσθιων άκρων, χωρίς προτίμηση ανάμεσα στη δεξιά ή αριστερή πλευρά του ζώου. Στη συντριπτική πλειοψηφία τους τα οστά είναι καμένα ανθρωπογενώς και σε βαθμό που κυμαίνεται από την ολική καύση (ασβεστοποίηση) έως την ελαφριά καύση, στοιχείο που ισχύει για όλες τις εναποθέσεις¹⁰⁸². Σε κάθε εναπόθεση ο αριθμός των βοοειδών κυμαίνεται ανάμεσα σε 5 έως 11 ζώα, με μοναδικό διαφοροποιητικό στοιχείο την εμφάνιση οστών από κόκκινη έλαφο σε δύο εκ των περιφερειακών του ανακτόρου αποθέσεων (ένα ζώο ανά απόθεση). Παρά τη θραυσματική τους διατήρηση, ιδίως όσον αφορά τα ισχυρώς ασβεστοποιημένα οστά, τα σημάδια κοπής ήταν ορατά, και προέρχονταν από διαδικασίες διαμελισμού καθώς και φιλετισμού, δηλώνοντας πως τα οστά σε όλες τις περιπτώσεις κάηκαν απογυμνωμένα από το κρέας τους. [εικ.97]

¹⁰⁸⁰ Isaakidou et al. 2002, 87-88.

¹⁰⁸¹ Stocker – Davis 2004, 180-181, fig.1, 183, υποσημ.17.

¹⁰⁸² Halstead – Isaakidou 2004, 144.

Τα κοινά χαρακτηριστικά στοιχεία μεταξύ των επιμέρους συνόλων (φροντισμένη εναπόθεση, καύση οστών, συγκεκριμένα ανατομικά μέλη κατά αποκλειστικότητα ενήλικων και αρσενικών βοοειδών, ελάχιστη παρουσία άκαυστων τμημάτων), καθώς και η εξαιρετικά σπάνια εμφάνιση αλλοιώσεων από σαρκοφάγα ζώα στην επιφάνεια του συνόλου των οστών, καταδεικνύουν αρχικώς, σύμφωνα με τους μελετητές, δραστηριότητα που δεν εγκύπτει σε πρακτικές απόρριψης. Αν και τα οστά της γνάθου συνιστούν πρωταρχικά απορρίμματα σφαγιασμού, η κατά αποκλειστικότητα συνύπαρξή τους με μηριαία οστά υποδεικνύει χαρακτηριστικές επιλογές. Η επιλεκτική πρόθεση και διαφοροποιημένη διαχείριση επιβεβαιώνονται, επίσης, από τη σύγκριση στη μορφή διατήρησης, τα αντιπροσωπευόμενα είδη, την ηλικία, και τα εμφανιζόμενα ανατομικά μέλη, με το υπόλοιπο οστεολογικό υλικό από το σύνολο του ανακτορικού συγκροτήματος, όπου εμφανίζονται περισσότεροι χοίροι και αιγοπρόβατα, περισσότερα ανατομικά μέλη, καθώς και νεαρά θηλυκά ζώα¹⁰⁸³. Το κριτήριο της επιλεκτικότητας, πέραν της κοινής σκόπιμης καύσης και φροντισμένης τελικής εναπόθεσης των επιλεγμένων οστών, προβάλλεται επίσης από το γεγονός της μη θραύσης αυτών για την διατροφική απόσπαση του μυελού, στοιχείο που αντίθετα εφαρμόζεται στο οστεολογικό υλικό από το σύνολο του ανακτόρου. Τέλος, η συνύπαρξη ελάχιστου αριθμού άκαυστων οστών, από διαφορετικά είδη ζώων και ανατομικά μέλη, θεωρήθηκε ως πρόσμιξη του υλικού κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, ενώ σημειώνεται πως οι προσμίξεις αυτές στην εναπόθεση από το εσωτερικό του δωματίου 7 προέρχονται όλες από το υλικό της 'δυτικής τάφρου'¹⁰⁸⁴.

Οι φροντισμένες ή δομημένες αυτές εναποθέσεις, βάσει του ενεργού κριτηρίου της επιλεκτικότητας, συνδέθηκαν με τελετουργική και άπαξ γενόμενη -ανά απόθεση- θυσιαστική δραστηριότητα, και ερμηνεύτηκαν ως το τελικό επίσημο στάδιο σύνθετων και σχετικών τελετουργιών, μέσω του οποίου δινόταν έμφαση σε μονωμένα επεισόδια ευρύτατης κοινοτικής συμμετοχής (μεγάλα εορταστικά συμπόσια), τα οποία διατηρούσαν πολυδιάστατη, κοινωνικό-πολιτική, οικονομική, και θρησκευτική σημασία¹⁰⁸⁵. Τα δεδομένα των πινακίδων, τα πολυάριθμα αγγεία των ανακτορικών αποθηκών, όπως και οι μεγάλες αυλές του ανακτορικού συγκροτήματος υποστηρίζουν την τέλεση τέτοιων μεγάλων εορταστικών συμποσίων, που, ίσως, ανά περίπτωση,

¹⁰⁸³ Halstead - Isaakidou 2004, 143-146, Isaakidou - Halstead 2013, 89.

¹⁰⁸⁴ Isaakidou et al. 2002, 87-90, Halstead - Isaakidou 2004, 143-146, Stocker - Davis 2004, 181-183, Isaakidou - Halstead 2013, 89.

¹⁰⁸⁵ Stocker - Davis 2004, 181-183, Halstead - Isaakidou 2004, 148-149, Isaakidou - Halstead 2013, 90, 93.

διαρκούσαν περισσότερες της μίας ημέρες¹⁰⁸⁶. Η σύνθετη αυτή τελετουργική δραστηριότητα περιλάμβανε αιματηρές θυσίες βοοειδών, κατανάλωση μεγάλων ποσοτήτων κρέατος, έμπυρη προσφορά απογυμνωμένων από το κρέας τους επιλεγμένων ανατομικών μελών, και διακριτή τελική εναπόθεση των υπολειμμάτων¹⁰⁸⁷. Στις διαδικασίες αυτές προστίθεται, πιθανόν, ένα ακόμη διαδικαστικό στάδιο, που αφορούσε στη μεταφορά του συνόλου στο δωμάτιο 7 του Αρχείου πριν την τελική διαχείριση (όλων των συστατικών στοιχείων του θρησκευτικού συμποσίου)¹⁰⁸⁸, ίσως και προς καταγραφή-απόδειξη του δρώμενου¹⁰⁸⁹, αν και η τελευταία αυτή ενέργεια είναι υποθετική. Στην πιο πρόσφατη δημοσίευση των Isaakidou και Halstead δεν αναφέρονται συνευρήματα από τις περιφερειακές του ανακτόρου δομημένες εναποθέσεις, ενώ τα συνευρήματα των εναποτιθέμενων οστών στο δωμάτιο 7 εκλαμβάνονται ως μαρτυρίες «κάποιου είδους δραστηριότητας» σχετικής με τα άθραφα καμένα οστά του συγκεκριμένου συνόλου, τα οποία θεωρούνται ως προσωρινά τοποθετημένα εντός του Αρχείου. Οι ίδιοι μελετητές σημειώνουν, επίσης, το ενδεχόμενο όλες οι φροντισμένες εναποθέσεις να ενσωματώνουν τη συμβολική σημασία του «μεθοριακού περάσματος», καθώς και της προστασίας των εν λόγω χώρων, λόγω των επιλεγμένων σημείων τελικής τοποθέτησης¹⁰⁹⁰.

Εστιάζοντας στην εναπόθεση των καμένων οστών από το εσωτερικό του δωματίου 7, οι Stocker και Davis τονίζουν τη σημασία του τύπου των συνευρημάτων, συνδέοντας με αυτήν όχι μόνον τις μικρογραφικές κύλικες αλλά και τα δύο χάλκινα όπλα, τα οποία θεωρούν πιθανά τελετουργικά, θυσιαστικά στη συγκεκριμένη περίπτωση, εργαλεία. Η πρόταση στηρίζεται στο γεγονός της ασυνήθους συνύπαρξης των ευρημάτων και της εξίσου ασυνήθους παρουσίας τους στο δωμάτιο του Αρχείου, καθώς και στην πιθανότητα αυτά να συνιστούσαν κειμήλια, ιδίως όσον αφορά το ξίφος¹⁰⁹¹. Η θυσιαστική συσχέτιση του ξίφους, σύμφωνα με τους ίδιους, μπορεί επίσης να αναζητηθεί σε απεικονίσεις ζώων με ξίφη και εγχειρίδια σε αρκετούς σφραγιδολίθους. Η αιχμή δόρατος, από την άλλη πλευρά, συνδέθηκε με δραστηριότητες κυνηγιού ή κυνηγιού/πολέμου, εκφράζοντας τη διακριτική πτυχή των τελούμενων συμποσίων, μέσω του συμβολισμού της κατοχυρωμένης πρακτικής της μυκηναϊκής αριστοκρατίας, στοιχείο που συσχετίζεται περαιτέρω με την παρουσία των οστών από κόκκινη έλαφο στις

¹⁰⁸⁶ Killen 2006, 96-97.

¹⁰⁸⁷ Isaakidou – Halstead 2013, 90-93.

¹⁰⁸⁸ Stocker – Davis 2004, 193.

¹⁰⁸⁹ Palaima 1995, 629.

¹⁰⁹⁰ Isaakidou – Halstead 2013, 89.

¹⁰⁹¹ Stocker – Davis 2004, 190 (σημειώνοντας Hofstra 2000, 98-101).

δύο περιφερειακές εναποθέσεις¹⁰⁹². Ο τελετουργικός χαρακτήρας των υποδεικνυόμενων πράξεων από την απόθεση στο δωμάτιο 7 τονίζεται ή ενισχύεται μέσω της παρουσίας των μικρογραφικών κυλίκων (συμβολική ποσότητα περιεχομένου) γύρω από τα οστά, ο αριθμός των οποίων (11 από τις 20-22) προσδιορίζει επίσης εξαιρετικά περιορισμένη συμμετοχή. Ο συνδυασμός αυτών με την έμπυρη προσφορά των επιλεγμένων οστών εκλαμβάνονται ως ειδικές τελετουργικές πράξεις, που νομιμοποιούν και ισχυροποιούν την εξουσία και τη δύναμη των «ολίγων», σε συνάρτηση με το ευρύτατης συμμετοχής κοινοτικό συμπόσιο¹⁰⁹³.

iii) Ανάλυση

Βάσει των στοιχείων, η σύνδεση της φροντισμένης εναπόθεσης των καμένων οστών με τις μικρογραφικές κύλικες καθίσταται εναργέστερα σαφής, ενώ η συνύπαρξη με τα δύο χάλκινα όπλα, αν και ιδιαίτερη, δεν δύναται με ασφάλεια να εκληφθεί ως ειδική. Ο πιθανός τελετουργικός χαρακτήρας ή ο ειδικός σκοπός των αντικειμένων δεν προβάλλει απαραίτητα τη συνδυαστική χρήση των ευρημάτων. Στις υπόλοιπες θαμμένες δομημένες εναποθέσεις εκλείπουν τα συνευρήματα, στοιχείο που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί συγκριτικά. Η σύνδεση των καμένων οστών με τελετουργίες θυσιών ενυπάρχει πέραν της παρουσίας των όπλων, και ενισχύεται επιπρόσθετα από την άμεση συνύπαρξη με τις μικρογραφικές κύλικες. Η εναπόθεση του συνόλου στο συγκεκριμένο δωμάτιο, βάσει και του συνδυασμού των υπολοίπων εμφανιζόμενων στοιχείων, δεν δύναται να μην θεωρηθεί φροντισμένη, ή τουλάχιστον διακριτή, και με πρόδηλες τελετουργικές συσχετίσεις.

Για την κατοχύρωση της τελετουργικής πρόθεσης και σκοπιμότητας πίσω από την πρακτική καύσης των οστών στο εσωτερικό του Αρχείου, είναι αρχικώς απαραίτητο να συνυπολογισθεί το γεγονός και η πιθανή επίδραση της καταστροφής του δωματίου από πυρκαγιά στην εμφάνιση των οστών. Καθόσον η καταστροφική πυρκαγιά συντέλεσε στη σκλήρυνση των άψητων πήλινων πινακίδων, ήταν δηλαδή ισχυρή, συνίσταται η περίπτωση της τυχαίας καύσης της εν λόγω απόθεσης. Ωστόσο, δύο καίρια επιχειρήματα αντιτίθενται στην περίπτωση αυτή, που αφορούν κατά πρώτον στον βαθμό διατήρησης των εγγύς μικρογραφικών κυλίκων, και κατά δεύτερον στην ομοιότυπη εμφάνιση συνόλων σχεδόν ολικά καμένων οστών στις περιφερειακές, προγενέστερες της τελικής καταστροφής, εναποθέσεις. Όσον αφορά τις μικρογραφικές κύλικες, ο βαθμός καύσης ποσοστού των οστών

¹⁰⁹² Stocker – Davis 2004, 190.

¹⁰⁹³ Stocker – Davis 2004, 192, υποσημ.63.

στον ανώτατο βαθμό της ασβεστοποίησης, που απαιτεί πολύ υψηλές θερμοκρασίες, θα είχε σίγουρα προκαλέσει ισχυρότατες αλλοιώσεις στα αγγεία.

Η Whittaker, επισημαίνοντας ως ειδικό και χαρακτηριστικότερο στοιχείο των αποθέσεων της Πύλου τη σταθερή εμφάνιση των συγκεκριμένων ανατομικών μελών¹⁰⁹⁴, θεωρεί πως η καύση αυτών δεν σηματοδοτείται από τελετουργική πρόθεση, όπως εξίσου και η τελική εναπόθεση αυτών δεν διατηρεί συμβολικό χαρακτήρα. Η καύση των οστών συνιστά, κατά την πρότασή της, χρηστική διαχείριση των υπολειμμάτων σφαγιασμού πιθανόν για μεταφορά του αποσπώμενου κρέατος σε περιφερειακά ιερά και τελετουργική κατανάλωση, η οποία πιθανότατα επιτελούνταν και στο εσωτερικό του ανακτορικού συγκροτήματος. Βάσει της σύγκρισης με την απόθεση από τον λάκκο στην Τσουνγκιζα Νεμέας¹⁰⁹⁵, όπου θεωρείται πως υποστηρίζεται περισσότερο η τελετουργική θανάτωση των ζώων, οι αποθέσεις του ανακτόρου της Πύλου και η επιλεκτική σύστασή τους αποτελούν, κατά την ίδια, πιθανόν σκόπιμη επιλογή σήμανσης ειδικών περιστάσεων όπως τα μεγάλα εορταστικά συμπόσια, όπου τα επιλεγμένα μέλη αντιπροσωπεύουν πιθανόν την προτίμηση σε μαγειρεμένο κρέας «...των θεών (ή των ιερέων ή της ελίτ, που κατά πάσα πιθανότητα ήταν αυτοί που στην πραγματικότητα κατανάλωναν την τροφή που προετοιμαζόταν στα ιερά)»¹⁰⁹⁶.

Η πρόταση της Whittaker συμπληρώνεται με την καταληκτική παρατήρηση πως το υλικό της Πύλου είναι ανοιχτό σε ποικίλες ερμηνείες. Η βασικότερη δυσκολία της πρότασης εντοπίζεται στην μη αναγωγή του τελετουργικού χαρακτήρα ή της τελετουργικής σκοπιμότητας στο σύνολο των υποδηλούμενων δραστηριοτήτων, δηλαδή, με άλλα λόγια, στην κατάτμηση των επιμέρους σχετικών πράξεων («ειδική» μόνον η επιλογή των ανατομικών μελών, όπως και η ακολουθία τελετουργικής κατανάλωσης), καθώς ακόμη και

¹⁰⁹⁴ Σχετικά με την επιλογή αυτή σημειώνεται ως «εντυπωσιακή» η ομοιότητα με τα επιλεγόμενα μέλη θυσιαζόμενων ζώων που συνιστούσαν την κατεξοχήν έμπυρη προσφορά προς τους θεούς των ιστορικών χρόνων, επισημαίνοντας την απουσία καμένων ουριαίων οστών, πρακτική που, ωστόσο, δεν απαντάται στις ομηρικές σκηνές (Whittaker 2006-07, 186).

¹⁰⁹⁵ Στον ΥΕ IIIA2 αποθετικό λάκκο στη Τσουνγκιζα Νεμέας περιλαμβάνονται περισσότερα είδη ζώων, ενώ η καύση παρατηρείται στο ¼ του συνόλου των οστών. Πιο συγκεκριμένα, το 50% των οστών ανήκει σε έξι βοοειδή, που αντιπροσωπεύονται κατά κύριο λόγο από κρανία και οστά κάτω άκρων, ενώ εμφανίζονται λιγοστά ακόμη σκελετικά τμήματα αυτών. Το υπόλοιπο υλικό ανήκει σε χοίρους, αιγοπρόβατα, μικρό ποσοστό σε σκύλους, όνους, και κόκκινη έλαφο. Τα σημάδια διαταραχής από σαρκοφάγα, με ίχνη στην επιφάνεια του μισού ποσοστού από το σύνολο των οστών, αποτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, πλην της πρότασης για απόθεση συσχετιζόμενη με τελετουργική συμποσιακή θυσιαστική δραστηριότητα, βάσει των συνοδευτικών αγγείων, καθώς και του γυναικείου ειδωλίου ομάδας Α τύπου Φ (Dabney et al. 2004, 197-212).

¹⁰⁹⁶ Whittaker 2006-07, 188.

στην παρατήρηση περί πιθανής μη τελετουργικής θανάτωσης, δηλαδή αιματηρής θυσίας, των συγκεκριμένων ζώων. Κύριο υποστηρικτικό στοιχείο της συνολικά διαφοροποιημένης σύνθετης δραστηριότητας, εμφανίζεται η υψηλή συχνότητα του κριτηρίου της επιλεκτικότητας, εφαρμοσμένου σε κάθε υποδεικνυόμενη πράξη σχετική με τα ζώα, και τις συνθήκες/περιστάσεις που χρησιμοποιήθηκαν, διαμορφώνοντας κατά συνέπεια τη σύσταση και τον χαρακτήρα της απόθεσης (είδος, φύλο και ηλικία, συγκεκριμένα σκελετικά τμήματα, διαχείριση-καύση τους, μη θραύση για απόσπαση μυελού, τελική φροντισμένη εναπόθεση, και χωρική διασπορά).

Όσον αφορά στην τελετουργική πρόθεση πίσω από την έμπυρη διαχείριση των οστών, η επιλογή της τελετουργικής, εν προκειμένω, καύσης ενισχύεται αφενός από τον ανώτατο βαθμό καύσης του συντριπτικού ποσοστού των οστών, σε συνδυασμό με τη σταθερή επιλογή των μελών, καθώς και την διατροφική απώλεια του μυελού, στοιχεία που δεν συμφωνούν με «καθημερινές» πρακτικές. Η περίπτωση αυτά να συνιστούν το αποτέλεσμα ιεροπραξιών έμπυρων προσφορών δεν προσκρούει, επίσης, στο γεγονός ότι πρόκειται για απογυμνωμένα από το κρέας τους οστά, δηλαδή για τμήματα που είναι σαφές ότι προσέφεραν σημαντικό ή το μεγαλύτερο ποσοστό της επακόλουθης «ανθρώπινης» τελετουργικής κατανάλωσης (μηριαία οστά), ή για τμήματα που, συνδυαστικά, αφορούν στον πρωταρχικό σφαγιασμό (κρανία). Αντίθετα, μάλιστα, οι δράσεις της αιματηρής θυσίας και της τελετουργικής κατανάλωσης που υποδηλώνονται, λόγω επίσης της απουσίας άλλων σχετικών ενδείξεων (όπως π.χ. συνοδευτικού τελετουργικού εξοπλισμού) στις φροντισμένες αυτές δευτερογενείς αποθέσεις, φαίνεται πως σηματοδοτούνται κυρίως από το φαινόμενο αυτό, δηλαδή από την επιλεκτική παρουσία και φροντισμένη απόθεση συγκεκριμένων καμένων ανατομικών μελών, που μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά του συνολικού θρησκευτικού δρώμενου. Υπό το πρίσμα αυτό, διαφωτίζεται η επιλογή της τελετουργικής καύσης ως επιμέρους σημαίνον στάδιο της σύνθετης τελετουργικής δραστηριότητας.

Με τον τρόπο αυτό, μέσω δηλαδή της πρακτικής της τελετουργικής καύσης, καθιερώνεται, όπως φαίνεται, η συνολική δράση του τελετουργικού θυσιαστικού συμποσίου (οστά με το περισσότερο κρέας), ενώ ταυτόχρονα προβάλλεται πιθανόν ένα πρόσθετο στοιχείο, που εστιάζει ίσως περισσότερο στη συμμετοχή ή παρουσία της θεότητας στην εν λόγω τελετουργική συμποσιακή δραστηριότητα, διαχωρίζοντας πάντως τον χαρακτήρα της από «κοινότερες» ανάλογες δράσεις. Το στοιχείο αυτό μπορεί να συνδεθεί αφενός με την συμβολή της θεότητας στην ευημερία/παραγωγή του ιερού γεύματος, ενώ, συνδυάζοντας την πρόταση της Whittaker, η επιλογή των οστών προς

τελετουργική καύση δύναται να αφορά και στην προσφορά μαγειρεμένης τροφής προς τη θεότητα, επικυρώνοντας την παρουσία της. Η σκόπιμη, λοιπόν, και επιλεκτική έμπυρη διαχείριση των οστών ως έμπυρη προσφορά προς το θεϊκό στοιχείο καθιερώνει εν γένει την δραστηριότητα όπου χρησιμοποιήθηκε ή θα χρησιμοποιηθεί το αποσπώμενο κρέας από αιματηρές θυσίες ζώων, εμπλουτίζοντας ή ακριβώς διά αυτόν τον τρόπο διαμορφώνοντας τις ειδικές περιστάσεις. Η κατοχύρωση της ιδιότητας του ιερού ή θεϊκού στοιχείου φαίνεται πως, ευλόγως συντηρούμενη, διακατέχει και την τελική επιλογή διακριτής εναπόθεσης των αντιπροσωπευτικών συνόλων, φέροντας παράλληλα τη συμβολική σημασία της προστασίας των μεθοριακών ή σημαντικών σημείων στην έκταση του ανακτορικού συγκροτήματος. Ταυτόχρονα, καθώς προβάλλεται ιδιαίτερα η επιλογή του είδους του ζώου, εξαιρείται η συμβολή της ανθρώπινης παροχής, πέραν του ανθρώπινου οφέλους. Η σημασία των αποθέσεων της Πύλου εμπερικλείει το γεγονός, πως πρόκειται για επαναλαμβανόμενες δράσεις θρησκευτικού περιεχόμενου εντός των ορίων του ανακτορικού συγκροτήματος, αν και το ακριβές σημείο επιτέλεσης των έμπυρων τελετουργιών δεν δύναται να καθορισθεί. Πάντως, η απόθεση των καμένων οστών με τις είκοσι μικρογραφικές κύλικες στο δωμάτιο 7 του Αρχείου φανερώνει ολιγοπρόσωπη ή εκλεκτική συμμετοχή, άρα και εκτέλεση, με τη συνοδεία σπονδών, σε κάποιο στάδιο της σύνθετης τελετουργικής δραστηριότητας, στοιχείο που τονίζεται τουλάχιστον από τη συγκεκριμένη απόθεση και δράση.

Έτσι, η ενδυνάμωση, προώθηση, και επιβεβαίωση της κοινωνικής κατάστασης και της ιεραρχικής διαστρωμάτωσης προβάλλονται μέσω της επιλογής του μεμονωμένου είδους του ζώου και της εξέχουσας κατανάλωσης, ενώ το σύνολο της δράσης διακατέχεται από την ικανότητα του ανακτόρου να διαχειρίζεται την «αξία» ενός προϊόντος (βοοειδή) και τις κατοχυρωμένες τελετουργικές πρακτικές (θυσία και έμπυρη προσφορά), και να προωθεί μια σύνθετη δραστηριότητα (τελετουργικό συμπόσιο) συναιρώντας τη θρησκευτική και κοινωνική σημασία, προβάλλοντας ταυτόχρονα ως αδιάσπαστο συνδετικό αναμεταξύ τους στοιχείο το ίδιο το ανάκτορο. Συμπερασματικά, οι αποθέσεις της Πύλου κατοχυρώνουν την προβολή και πολυδιάστατη σημασία που λαμβάνει ο θρησκευτικός τομέας στην ανακτορική μυκηναϊκή κοινωνία, μέσω της επαναλαμβανόμενης, τυποποιημένης, επίσημης, αναμνηστικού, και εξουσιαστικού χαρακτήρα σύνθετης τελετουργικής δραστηριότητας, με διακριτή, εάν όχι διακριτική, παρουσία της πρακτικής των έμπυρων προσφορών.

iv) Αίθουσα του Θρόνου

Το κεντρικό μέγαρο του πυλιακού ανακτορικού συγκροτήματος κατασκευάστηκε στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, επάνω στα κατάλοιπα προγενέστερου εκτεταμένου κτηρίου, και καταστράφηκε από ισχυρή πυρκαγιά στο τέλος της ΥΕΙΙΙΒ2/αρχές ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου¹⁰⁹⁷. Η πρόσβαση στην περικλειστή αυλή 3 (με εμβαδόν 97m²) που ανοίγεται μπροστά από το κεντρικό μέγαρο ήταν ελεγχόμενη μέσω διαμορφωμένου μνημειακού Προπύλου (Εξωτερικό και Εσωτερικό Πρόπυλο 1-2 αντίστοιχα), το οποίο εντοπίζεται στη νοτιοανατολική πλευρά της αυλής, στον άξονα της εισόδου του κεντρικού μεγάρου. Αυξημένη φροντίδα για τον έλεγχο της πρόσβασης στο κεντρικό συγκρότημα παρουσιάζεται κατά τα τελευταία έτη της λειτουργίας του, μέσω αρχιτεκτονικών μετατροπών (αλλαγή στη διαρρύθμιση και πρόσβαση των πλησιέστερων αποθηκών και περιμετρικών αυλών, προσθήκες εργαστηριακών αυλών στα βορειοανατολικά και περιορισμός της πρόσβασης από το σημείο αυτό)¹⁰⁹⁸. [εικ.101] Ο συνολικός αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του κεντρικού ανακτορικού συγκροτήματος εστίαζε στη μνημειακή προβολή της επιμελημένης πρόσοψης του κεντρικού μεγάρου και ακολούθως, στο ενδότερο, περισσότερο απομακρυσμένο και δυσπρόσιτο σημείο αυτού, δηλαδή στην Αίθουσα του Θρόνου (δωμάτιο 6)¹⁰⁹⁹.

Στα δωμάτια του προθαλάμου 4 (ή Πρόστυλης Στοάς) και του προδόμου 5 δεν εντοπίζονται σταθερές κατασκευές, πλην δύο όμοιων σε διάταξη και μορφή ορθογωνισμένων «βάσεων» (“sentry-stands”), στα δεξιά της εισόδου προς τον πρόδομο και το κυρίως δωμάτιο αντίστοιχα, ενώ μία ίδια «βάση» εμφανίζεται και στο εξωτερικό Πρόπυλο 1¹¹⁰⁰. Οι χρήσεις των σημείων αυτών ερμηνεύτηκαν ποικιλοτρόπως, για την τοποθέτηση φρουρών¹¹⁰¹, λίθινων λύχνων¹¹⁰² ή σκευών για θυμίαμα¹¹⁰³, επίπλων/θρόνων¹¹⁰⁴, τονίζοντας σε κάθε περίπτωση την προβαλλόμενη σημασία του περάσματος σε έναν νέο χώρο. [εικ.100] Από τα δωμάτια αυτά σημειώνεται λιγοστή κεραμική, καθώς και ασημένια ελάσματα καμένα σε σημαντικό βαθμό από τις συνθήκες καταστροφής του κτηρίου¹¹⁰⁵.

¹⁰⁹⁷ Blegen – Rawson 1966, 422, Davis et al. 1997, 421.

¹⁰⁹⁸ Wright 1984, 19-29.

¹⁰⁹⁹ Cavanagh 2001, 120, 123, Thaler 2015, 343.

¹¹⁰⁰ Blegen – Rawson 1966, 68-75.

¹¹⁰¹ Blegen – Rawson 1966, 70, 75.

¹¹⁰² Mylonas 1966, 53-55.

¹¹⁰³ Darcque 2005, 178-179, Thaler 2015, 347. Στη θεώρηση του Thaler, αναλυτική επεξεργασία των εννοιών και εφαρμογών του φυσικού και νοητού ‘περάσματος’, εν γένει της αισθητηριακής κάλυψης της κατεύθυνσης της κίνησης.

¹¹⁰⁴ Farmer – Lane 2016, 55.

¹¹⁰⁵ Blegen – Rawson 1966, 70.

Οι σταθερές κατασκευές στο εσωτερικό του κυρίως δωματίου 6 περιλάμβαναν την μεγάλων διαστάσεων κεντρική κυκλική εστία, κτισμένη εντός του περιμετρικού πλαισίου των τεσσάρων κίωνων, το βυθισμένο σημείο στο δάπεδο που όριζε τη θέση του θρόνου στο μέσον περίπου του βορειοανατολικού τοίχου, απέναντι από τον κεντρικό άξονα της εστίας, καθώς και την ανοιγμένη εντός του δαπέδου «αύλακα των σπονδών» (πλάτους 0,04μ.) με τις δύο κυκλικές εμβαθύνσεις στα διαμετρικά όριά της (λεκάνες διαμέτρου 0,32 / 0,34μ. και βάθους 0,06μ. έκαστη), η οποία ξεκινούσε από το σημείο του θρόνου και προχωρούσε σε μήκος 2,00μ. προς τα βορειοδυτικά¹¹⁰⁶. [εικ.104] Τις σταθερές αυτές κατασκευές πλαισιώνει σε σταθερή επίσης βάση το επιλεγμένο εικονογραφικό πρόγραμμα, που κοσμούσε τους τοίχους του δόμου αλλά και του προδόμου, το οποίο από κοινού με την γραπτή κόσμηση των δαπέδων και της εστίας όξυναν σε μεγάλο βαθμό την κιναισθητική εμπειρία πρόσβασης και διέλευσης στο εσωτερικό της κεντρικής αίθουσας του ανακτόρου¹¹⁰⁷. [εικ.107]

Η κτιστή μεγάλη κυκλική εστία στο κέντρο του Μεγάρου (εξωτερικής διαμέτρου 4,00μ. και ύψους 0,17μ.) διέθετε πλατύ γραπτό περιχίλωμα, διακοσμημένο με σειρά συνεχόμενων διπλών σπειρών, ενώ επαναλαμβανόμενα φλογοειδή σχέδια κοσμούσαν την κάθετη όψη της. Η κόσμηση της εστίας είχε ανανεωθεί σχεδόν πανομοιότυπα πέντε φορές, ενώ η κύρια εσωτερική επιφάνειά της είχε επιχριστεί με αμελέστερης σύστασης κονίαμα¹¹⁰⁸. Η εστία αποκαλύφθηκε καλυμμένη με συνεκτικό στρώμα στάχτης, κάρβουνων, άλλων καμένων υλικών, καθώς και καμένων και διαλυμένων πλιθιών, από τα θραύσματα της κατακρημνισμένης στο εσωτερικό του δωματίου πήλινης καμινάδας¹¹⁰⁹. Αν και η επιφάνεια της εστίας σημειώνεται στην περιγραφή της από τους ανασκαφείς ως «μαυρισμένη συνολικά» («blackened all over»)¹¹¹⁰, ο προσδιορισμός αφορά πιθανότατα στην κάλυψη της συσσωρευμένης στάχτης, καθώς εμφανή ίχνη καύσης από το άναμμα πυράς συγκεντρώνονται σε περιορισμένο τμήμα της επιφάνειας της και χαρακτηρίζονται ως ελαφρά. Τα ελαφρά ίχνη καύσης επεξηγούνται από τους ανασκαφείς ως μη προκληθέντα από την άμεση επαφή με μεγάλης έντασης φωτιά¹¹¹¹. [εικ.102]

¹¹⁰⁶ Blegen - Rawson 1966, 68-88.

¹¹⁰⁷ Thaler 2005, 334 & 2012, 206.

¹¹⁰⁸ Blegen - Rawson 1966, 64.

¹¹⁰⁹ Blegen - Rawson 1966, 89-90. «...the hearth was covered with yellowish disintegrated brick, hard and filled with burned matter, charcoal and ashes.» (Blegen - Rawson 1966, 85).

¹¹¹⁰ Blegen - Rawson 1966, 85.

¹¹¹¹ Blegen - Rawson 1966, 85-87.

Τα κινητά ευρήματα από το εσωτερικό της Αίθουσας του Θρόνου περιορίζονται αισθητά στην εύρεση σχεδόν ακέραιης τριποδικής τράπεζας προσφορών και τριών μικρογραφικών κυλικών. Δύο από τις μικρογραφικές κύλικες σημειώνονται πάνω στην τράπεζα προσφορών, η μία εκ των οποίων φέρει ελαφρά ίχνη καύσης. Η τριποδική τράπεζα προσφορών εντοπίστηκε κατά χώραν δίπλα από τον δυτικό κίονα, συγκεκριμένα ανάμεσα σε αυτόν και τη μεγάλη εστία, και ήταν αδιακόσμητη¹¹¹². Μία πρόσφατη μελέτη με αυτοψία στο μουσείο της Χώρας σημειώνει, πέρα από τα σημάδια καύσης στην εξωτερική επιφάνεια της τράπεζας προσφορών, την ύπαρξη ιχνών καύσης σε πάρα πολύ μικρό τμήμα της εσωτερικής επιφάνειας, συγκεκριμένα στην κεντρική εκβάθυνση, με εναλλασσόμενα μικρά μη καμένα κενά δισκοειδούς σχήματος¹¹¹³. [εικ.103]

υ) Ανάλυση

Η θεώρηση του Kilian για την «ιδεολογία του άνακτα», η οποία προσδιορίζει τον χαρακτήρα της μυκηναϊκής ηγεμονικής εξουσίας, και η οποία διαμορφώθηκε εξελικτικά, στηρίζεται στην ιδιαίτερη σχέση του άνακτα με το θεϊκό στοιχείο, στοιχείο που εκφράζεται αρχιτεκτονικά στο συνολικό σχεδιασμό των ανακτορικών μεγάρων¹¹¹⁴. Ο Wright, επεκτείνοντας την αρχική αυτή θεώρηση, διατύπωσε τη θεωρία για την ιδεολογία της «εστίας-και-του-άνακτα», επί τη βάση της επιβλητικής παρουσίας και συμβολικής σημασίας της κεντρικής εστίας εντός των ανακτορικών μεγάρων¹¹¹⁵. Η διεύρυνση της θεώρησης από τον Wright εκλαμβάνει την εστία των μεγάρων ως το συμβολικό κέντρο του ανακτορικού μηχανισμού εξουσίας.

Οι κύριες ερμηνείες αναφορικά με την Αίθουσα του θρόνου, ιδωμένες συγκεντρωτικά, κάνουν λόγο για ένα χώρο όπου λάμβαναν χώρα επί σταθερής βάσης τελετουργίες και τελετουργικά συμπόσια, επιφορτισμένα και νομιμοποιημένα μέσω του μόνιμα δηλωμένου θρησκευτικού συμβολισμού¹¹¹⁶, για τη φυσική και συμβολική «καρδιά» του κοινωνικό-πολιτικού και θρησκευτικού ανακτορικού συστήματος¹¹¹⁷, για ένα χώρο που, παρά τις σαφείς θρησκευτικές συσχετίσεις, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «ιερό» με

¹¹¹² Blegen – Rawson 1966, 89-91, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1982, 24, 27-28, Egan 2015, 115.

¹¹¹³ Egan 2015, 111-112, 657-658: pl.7,8. Το δείγμα της εργαστηριακής ανάλυσης από το εσωτερικό σημείο καύσης της τριποδικής τράπεζας προσφορών εκκρεμεί.

¹¹¹⁴ Kilian 1988a, 294-296.

¹¹¹⁵ Wright 1994, 56-59. Σε μία προχωρημένη εκδοχή της θεώρησης, οι Farmer και Lane έκαναν πρόσφατα λόγο για την «Αίθουσα της εστίας» (Farmer – Lane 2016, 8).

¹¹¹⁶ Blegen – Rawson 1966, 34, McCallum 1987, 149, Stocker – Davis 2004, 191, Killen 1999, 343-353, Bennet 2001, 33-34 & 2007b, 13-14.

¹¹¹⁷ Wright 1994, 57 & 2006b, 60-61.

την κλασική έννοια του χώρου κατοικίας της θεότητας¹¹¹⁸, αλλά όπου οι κοινωνικά σημαντικές εκδηλώσεις, όποια μορφή και αν εκλάμβαναν ή emphaticά προωθούσαν, στηρίζονταν κατεξοχήν στο τελετουργικό στοιχείο, και πραγματοποιούνταν με την ενεργό συμμετοχή του ανώτατου στην ιεραρχία, ανά περίπτωση πιθανόν και με το σύνολο της ανακτορικής ελίτ¹¹¹⁹. Η εμπειρία της πρόσβασης και διέλευσης στην Αίθουσα του θρόνου, μέσα στο αρχιτεκτονικό περιβάλλον των παραστασιακών μυκηναϊκών ακροπόλεων¹¹²⁰, υποδαύλιζε την αίσθηση της προσέγγισης σε ένα χώρο ιδιαίτερο και αποκλειστικό, με επίταση της τελετουργικής παραμέτρου στις επιτελούμενες εσωτερικές δραστηριότητες, βάσει των σταθερών κατασκευών, κατά συνέπεια για έναν χώρο με συνολικά έντονα συμβολικό χαρακτήρα και πολύ-επίπεδη συναφή λειτουργικότητα.

Η αλληλεπίδραση του συνόλου των στοιχείων που χαρακτηρίζουν και συνάμα διαφοροποιούν τη λειτουργία του δωματίου 6 στο κεντρικό ανακτορικό συγκρότημα της Πύλου, εκφράζουν εύγλωττα την μορφή εξουσίας του άνακτα, συνδέοντας αδιάρρηκτα την ιδιότητα και το έργο του με ενέργειες θρησκευτικού περιεχομένου, βάσει των υποδεικνυόμενων από τις σταθερές κατασκευές και τα κινητά ευρήματα δραστηριότητες, περιλαμβανομένης της πιθανής θεματικής διαλεκτικής της τοιχογράφησης με αυτές. Με τον τρόπο αυτό, ως ενεργούντα πρόσωπα των τελετουργικών δραστηριοτήτων εντός του κυρίως δωματίου εκλαμβάνονται, κατά κύριο λόγο, ο κάτοχος του θρόνου¹¹²¹, καθώς και οι άμεσοι παρατηρητές ή συμμετέχοντες, οι οποίοι, κρίνοντας από τη χωρητικότητα του δωματίου, την αρχιτεκτονική έμφαση στην περιορισμένη πρόσβαση ή «αποστασιοποίηση»¹¹²² της αίθουσας του θρόνου, καθώς και τις μαρτυρίες των πινακίδων, περιορίζονταν πιθανότατα σε λιγοστά άτομα.

Σύμφωνα με μία πρόσφατη θεώρηση σχετικά με τη μέθοδο κίνησης μέσα στις κεντρικές αίθουσες των ανακτορικών μεγάρων, το παράδειγμα της Πύλου -το ύστερο χρονολογικά σε σύγκριση με τα υπόλοιπα- υποδεικνύει πως η προβλεπόμενη και επιθυμητή προσέγγιση και θέαση του θρόνου στο εσωτερικό του δωματίου πραγματοποιούνταν αφενός μέσω κυκλικής πρόσβασης γύρω από τους κίονες, και αφετέρου από το σημείο απέναντι από

¹¹¹⁸ Albers 2001, 133-134.

¹¹¹⁹ Shelmerdine 1998, 84-88, Albers 2001, 133.

¹¹²⁰ Maran 2006b, 75-85.

¹¹²¹ Ο Rehak στοιχειοθέτησε την πιθανότητα το πρόσωπο που καταλάμβανε τον θρόνο στα μυκηναϊκά μέγαρα κατά την τέλεση τελετουργιών να αφορούσε σε γυναικεία μορφή (βασιλίσα, βασιλίσα-πρωθιέρεια, η ίδια η θεότητα, εννοώντας την Πότνια) (Rehak 1995.).

¹¹²² Thaler 2005. & 2015, 343-344, 346-347.

την εστία¹¹²³ [εικ.105]. Ο ίδιος μελετητής εκλαμβάνει ως περαιτέρω σημεία-σταθμούς της κίνησης και του δικαιώματος πρόσβασης στο εσωτερικό της Αίθουσας του θρόνου, την τράπεζα προσφορών δίπλα στον νοτιοδυτικό κίονα, όπως και την «αύλακα των σπονδών» δεξιά, πλέον, του θρόνου. Η υιοθέτηση της άποψης αυτής προσυπογράφει στο φαινόμενο της τελετουργοποίησης όσον αφορά την Αίθουσα του θρόνου, μιας και η κίνηση αυτή θα μπορούσε εύκολα να προσδιοριστεί ως τελετουργική, δηλαδή τυποποιημένη, κανονιστική, και επίσημη, σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη πιθανή (ή καθημερινή) πορεία-πομπή προσέγγισης και θέασης, εκφράζοντας παράλληλα την ιδιαίτερη σημασία που εκλάμβανε η κεντρική ανακτορική εστία. Η σύνδεση της κεντρικής εστίας με τον θρόνο στο ανάκτορο της Πύλου εμφανίζεται, επίσης, περισσότερο διακεκριμένη, καθώς η μορφή του χταποδιού που κοσμούσε άπαξ το γραπτό δάπεδο του κυρίως δωματίου 6 εντοπίζεται ανάμεσα στις δύο αυτές κατασκευές¹¹²⁴. Με την αναγωγή της κεντρικής εστίας ως σημείου συγκέντρωσης του βλέμματος, της προσοχής, και του ενδιαφέροντος, και ως σημαίνοντος τμήματος του τελετουργικού χαρακτήρα που αναδεικνύεται ως ο ισχυρότερος παράγοντας σύνθεσης της ταυτότητας της Αίθουσας του θρόνου, είναι δύσκολο να φανταστούμε την απουσία τέλεσης τελετουργικών πρακτικών σε αυτήν. Στο εκτελεστικό επίπεδο, ο τελετουργικός χαρακτήρας της κεντρικής εστίας κατοχυρώνεται με τις τελετουργικές πράξεις που λάμβαναν χώρα σε αυτήν.

Η ερμηνεία της κεντρικής εστίας ως πολύ-λειτουργικής κατασκευής¹¹²⁵, δηλαδή με συμβολική και από κοινού πρακτική χρήση του φυσικού στοιχείου της φωτιάς, δεν αναιρεί την πρόταση ειδικού χαρακτήρα δραστηριοτήτων με επίκεντρο αυτήν. Στο λειτουργικό πλαίσιο της πρακτικής χρήσης του στοιχείου της φωτιάς, λαμβάνοντας υπόψη τις μεγάλες διαστάσεις της εστίας, η φωτιά επί αυτής θα ήταν ικανή από κοινού να ζεστάνει και να φωτίσει, αλλά και να υποβάλει μυσταγωγική ατμόσφαιρα στο εσωτερικό του δωματίου, ιδίως εάν αυτό ήταν σχεδιασμένο να είναι σκοτεινό, «κινητοποιώντας» το σύνολο του επιβλητικού περιμετρικά τοιχογραφημένου χώρου, άρα και την εμπειρία μέσα σε αυτόν¹¹²⁶. Στην παρατήρηση αυτή θα πρέπει να συνυπολογιστεί η υλική ένδειξη περί χαμηλής ή μέτριας έντασης πυράς επί της εστίας (τα ίχνη καύσης στην επιφάνειά της δεν είναι ισχυρά), ή η χρήση περισσότερων και μικρότερων πυρών, χωρίς, ωστόσο, να μειώνεται δραστικά η σύνθετη πολύ-αισθητηριακή επίδραση που θα προκαλείτο, βάσει της περιβλεπτής θέσης. [εικ.106]

¹¹²³ Thaler 2015, 354.

¹¹²⁴ Blegen – Rawson 1966, 84.

¹¹²⁵ Blegen – Rawson 1966, 88.

¹¹²⁶ Thaler 2015., Farmer – Lane 2016..

Η ελεγχόμενη χρήση πυράς επί της κεντρικής εστίας υποδεικνύεται αφενός από την χάραξη των ορίων της καύσης στην επιφάνειά της, αφετέρου από την έλλειψη ενδείξεων καταστροφής της περιμετρικής της διακόσμησης, δηλώνοντας προσεκτική και, ίσως, όχι καθημερινή χρήση του στοιχείου της φωτιάς. Η μη συστηματική χρήση δικαιολογεί σε ένα βαθμό την εμφάνιση άτονων σημαδιών καύσης, τα οποία, ωστόσο, χρειάζεται να συμβαδίσουν με χαμηλής ή μέτριας έντασης πυρά, χρήση φορητού εξοπλισμού, ίσως και συνδυασμένη χρήση κάρβουνων. Αν και η κεντρική εστία του πυλειακού μεγάρου προσδιορίζεται από την εύρεση κατά χώραν καμένων καταλοίπων, η στρώση στάχτης με τα κάρβουνα και το απανθρακωμένο (δομικό ή άλλο) υλικό δεν αναλύεται περαιτέρω, και για το λόγο αυτό υποθέτουμε ότι αφορά πρωτίστως στα καύσιμα υλικά από το άναμμα πυράς, χωρίς να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε περισσότερα. Πάντως, σύμφωνα με την περιγραφή των ανασκαφών, η στρώση με τις στάχτες και τα κάρβουνα επί της επιφανείας της εστίας είχε καλυφθεί (και τρόπον τινά προστατευθεί) από την ακόλουθη στρώση της κατακρημνισμένης καπνοδόχου. Επίσης, η ισχυρή πυρκαγιά που κατέστρεψε το Μέγαρο εμφανίζεται με σαφήνεια εντονότερη στον χώρο του προδόμου (σχεδόν λιωμένα μέταλλα), ενώ η εικόνα της εστίας και του περιβάλλοντος χώρου, όπου και η τράπεζα προσφορών, διατηρεί τα σημάδια της έμπυρης καταστροφής αλλά όχι στον ίδιο βαθμό.

Το στοιχείο του αποκλεισμού (ή εκλεκτισμού) σε ένα αρχιτεκτονικό περιβάλλον συνεπάγεται, σύμφωνα με τον Thaler, περιορισμό και στις εκτυλισσόμενες δραστηριότητες, δηλώνοντας πως η έλλειψη κινητών ευρημάτων από το εσωτερικό του δωματίου 6 ανάγεται πιθανόν στο κριτήριο αυτό. Σύμφωνα με την Bendall, η συγκέντρωση τμημάτων από μεταλλικά αγγεία στα δωμάτια του Μεγάρου συνιστά κριτήριο δηλωτικό της ιεραρχίας στη διάρκεια των μεγάλων τελετουργικών συμποσίων, καθώς η διακριτή ποιότητα των αγγείων αυτών σε σύγκριση με τα καλής ποιότητας άβαφα κεραμικά αγγεία, και τα αμελέστερης κατασκευής αντίστοιχά τους σε «ομαδοποιημένες» αποθήκες του ανακτορικού συγκροτήματος, αντικατόπτριζαν ακριβώς το φαινόμενο αυτό¹¹²⁷. Καθώς, επίσης, ορισμένα από τα μεταλλικά τμήματα αγγείων μπορεί να έπεσαν από τον δεύτερο όροφο του Μεγάρου, όπως υποστηρίζεται και για άλλα θραύσματα αγγείων, αλλά και για την παρουσία 17 πινακίδων (13 από την Αίθουσα του θρόνου), ως χαρακτηριστικότερο στοιχείο για την κεντρική αίθουσα του Μεγάρου παραμένει το γεγονός πως αυτή ανευρέθηκε σχεδόν άδεια από κινητά ευρήματα¹¹²⁸.

¹¹²⁷ Bendall 2004, 122-123.

¹¹²⁸ Blegen - Rawson 1966, 70-71, 75-76, 90-92.

Το μεμονωμένο κινητό εύρημα στο δάπεδο του δωματίου 6, δηλαδή η τριποδική τράπεζα προσφορών και οι δύο μικρογραφικές κύλικες πάνω σε αυτήν (η μία με μη ισχυρά ίχνη καύσης), εντοπίζεται σε άμεση εγγύτητα με την κεντρική εστία, αποτελώντας συνάμα φορητό τελετουργικό εξοπλισμό. Σύμφωνα με την Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα και τη συνθετική θεώρηση βάσει του συνόλου των παραδειγμάτων των χαρακτηριστικών αυτών σκευών, οι τριποδικές τράπεζες προσφορών συνιστούν φορητούς βωμούς, οι κατασκευαστικές ιδιότητες των οποίων (περιχέλιωμα, εκβάθυνση) προσιδιάζουν περισσότερο σε υγρές-ρευστές προσφορές, αν και η εναπόθεση στέρεων αγαθών (καρπών, φυτών, καθώς και σφαγίων) είναι εξίσου δυνατή. Από την άλλη πλευρά, η επιχρισμένη επιφάνεια αλλά, κυρίως, τα σπάνια ηπειρωτικά παραδείγματα με ίχνη καύσης δηλώνουν εξαιρετικά περιορισμένη χρήση των τριποδικών τραπεζών ως φορητών βωμών-εστιών¹¹²⁹. Επίσης, σύμφωνα με την ίδια, η καταγωγή του σκεύους πρέπει να αναζητηθεί στην Κρήτη, όπου τα νεοανακτορικά παραδείγματα (από ιερά, τάφους, και επαύλεις¹¹³⁰) δείχνουν την μακρά πορεία εξέλιξης του τύπου, τονίζοντας συγχρόνως τη μεταφορά της λειτουργίας ενός πρακτικού σκεύους στη σφαίρα της λατρείας.

Στην Κρήτη το φλογωτό κόσμημα προηγείται των άλλων διακοσμήσεων, ενώ στα ηπειρωτικά παραδείγματα τριποδικών τραπεζών προσφοράς το φλογωτό κόσμημα δεν απαντάται συχνά¹¹³¹. Η σύνδεση κόσμησης και χρήσης συνιστά ένα πολύπλευρο θέμα, καθότι σε λειτουργικό επίπεδο τα δύο στοιχεία δεν ταυτίζονται απαραίτητα, σε σημασιολογικό, ωστόσο, επίπεδο, η σύνδεση έχει προφανώς μία αφετηρία¹¹³². Το φλογωτό κόσμημα συνιστά τυποποιημένο και σταθερά επαναλαμβανόμενο μοτίβο στη διακόσμηση των σταθερών εστιών των ανακτορικών μεγάρων, ενισχύοντας, κατά τον Μυλωνά, την «αποδιδομένην εις αυτάς [φλογόσχημα γραπτά στοιχεία και αστερίσκους] ιερότητα» και συνεπακόλουθα τον χαρακτηρισμό των κεντρικών εστιών ως σταθερών βωμών¹¹³³. Το σύνολο των στοιχείων δηλώνει και για τις τριποδικές τράπεζες προσφορών «χρήση αντίστοιχη με τις εστίες στα μέγαρα των

¹¹²⁹ Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1982, 31-33. Τα παραδείγματα τριποδικών τραπεζών προσφορών με ίχνη καύσης προέρχονται από τον ΥΕ I-ΠΑ θολωτό τάφο 2 Μυρσινοχωρίου-Ρούτση στη Μεσσηνία, καθώς και από άλλη τράπεζα προσφορών σε σημείο του ανακτόρου της Πύλου (Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1982, 24, 31-32), προσθέτοντας το παράδειγμα από το δωμάτιο 19 του «Ναού» στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών (Moore - Taylour 1999, 108).

¹¹³⁰ Αναλυτικά για τη μινωική έπαυλη στο Νίρου Χάνι, όπου απαντώνται άνω των 40 τριποδικές τράπεζες προσφορών, και για ανάλογα ευρήματα από τις υπόλοιπες νεοανακτορικές επαύλεις, βλ. Σακελλαράκη 2011, 185-191.

¹¹³¹ Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1982, 29, 33.

¹¹³² Μπουλώτης 1995. (βλ. επίσης Μπουλώτης 1986, 8-15, ιδίως 11).

¹¹³³ Μυλωνάς 1977, 47.

μυκηναϊκών ανακτόρων, [όπου] και χρησιμοποιούνται τόσο για τη θέρμανση όσο και στις τελετές που θα γίνονταν στο δόμο από τον άνακτα»¹¹³⁴.

Στον ηπειρωτικό χώρο, η μακρά παράδοση της σταθερής εστίας με το ευρύ φάσμα των πολυσήμαντων λειτουργιών, συνιστά στοιχείο που πιθανότατα επηρέασε την επιλογή και οδήγησε στην απρόσκοπτη ενσωμάτωση του τύπου της φορητής εστίας στο ήδη διαμορφωμένο μυκηναϊκό σκεπτικό¹¹³⁵. Τα σπάνια ίχνη καύσης και η μη συχνή φλογωτή διακόσμηση στις ελλαδικές τράπεζες προσφορών δηλώνουν πιθανόν εξελικτική πορεία χρήσης προς μία συχνότερη ή σαφέστερη σύνδεση με την επιτέλεση σπονδών (και αναθηματικών πρακτικών), ή, παράλληλα, την εξαιρετικά εξειδικευμένη πρακτική της τελετουργικής καύσης επί αυτών. Τα ίχνη καύσης επάνω στις τράπεζες προσφορών παραπέμπουν πιο εύκολα, λόγω της μορφολογίας τους, στη χρήση κάρβουνων παρά στο άναμμα -έστω και πολύ περιορισμένης κλίμακας- πυράς, ενώ η συμβολική (μικρή) ποσότητα των προσφερόμενων αγαθών σε όλες τις περιπτώσεις τελετουργικών πράξεων χρειάζεται να ληφθεί υπόψη. Τα στοιχεία αυτά ισχυροποιούνται ιδιαίτερα από την άμεση συσχέτιση της τράπεζας προσφορών στο μέγαρο της Πύλου με τις μικύλλες κύλικες, η μία εκ των οποίων έφερε μη ισχυρά ίχνη καύσης στο εσωτερικό της τμήμα, ενώ συνθέτοντας τα στοιχεία αναδεικνύεται η θέαση των τριποδικών τραπεζών προσφορών ως η μικρογραφική εκδοχή των κεντρικών σταθερών τελετουργικών εστιών των ανακτορικών μεγάρων.

Το ακόσμητο παράδειγμα τριποδικής τράπεζας προσφορών από το μέγαρο της Πύλου διατηρεί ίχνη πυράς τόσο στην εξωτερική όσο και την εσωτερική επιφάνεια. Τα ίχνη στην εξωτερική πλευρά οφείλονται στις συνθήκες καταστροφής του χώρου από πυρκαγιά καθώς συνάδουν με το σχήμα του καμένου σημείου του δαπέδου κάτω από την τράπεζα προσφορών, υποδεικνύοντας την κατά χώραν καύση τη στιγμή της καταστροφής¹¹³⁶, στοιχείο που θα πρέπει, ωστόσο, να θεωρηθεί ότι συνέβη σε βαθμό και με τρόπο που δεν οδήγησε στην ολική διά φωτιάς καταστροφή του σκεύους. Από την άλλη πλευρά, η καμένη περιοχή στην εσωτερική επιφάνεια διατηρείται σε πολύ μικρή έκταση, και οφείλεται πιθανότατα και αυτή στις συνθήκες καταστροφής του δωματίου, με αποτέλεσμα η εξαγωγή άλλων συμπερασμάτων να θεωρείται επισφαλής. Πάντως, επί της υπόθεσης η «διάστικτη» εμφάνιση (άκαυστα μικρά δισκοειδή κενά) να συνιστά αποτέλεσμα της χρήσης του σκεύους, υποδεικνύεται, σύμφωνα με την Egan, η καύση στερεού και όχι υγρού προϊόντος, καθότι το δεύτερο θα διαχεόταν και

¹¹³⁴ Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1982, 32.

¹¹³⁵ Moore - Taylour 1999, 108, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1982, 30.

¹¹³⁶ Egan 2015, 111.

θα καιγόταν ομοιόμορφα στην επιφάνεια¹¹³⁷, ενώ το αποτέλεσμα αυτό στην εμφάνιση θα μπορούσε, επίσης, να συσχετιστεί με την τοποθέτηση κάρβουνων, ή την καύση μικρής ποσότητας είτε/και πολύ μικρών διαστάσεων προσφερόμενου υλικού.

Η μικρογραφική κύλινδρος με ίχνη καύσης που ανευρέθηκε πάνω στην τράπεζα προσφορών σχετίζεται με τη λειτουργία της, και δηλώνει την τέλεση σπονδών επί του φορητού βωμού, ενώ η συνολική εύρεση τριών τέτοιων αγγείων από το εσωτερικό του κυρίως δωματίου φανερώνει πιθανότατα τον εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό εκτελεστών/συμμετεχόντων. Οι τελετουργίες σπονδών καθίσταται σαφές ότι τελούνταν σε σταθερή βάση στην κατασκευασμένη από κονίαμα στενή αύλακα αμέσως στα δεξιά του θρόνου, με την εκροή υγρών προσφορών στο εσωτερικό της. Η αύλακα οριζόταν στα άκρα της από δύο συμμετρικά τοποθετημένες κοιλότητες. Το χαρακτηριστικό αυτό δημιουργεί προβληματισμό σχετικά με την κατεύθυνση της σπονδής ή των σπονδών, το γεγονός δηλαδή εάν αυτές πραγματοποιούνταν από δύο εκτελεστές (καθένας στα δύο άκρα), ταυτοχρόνως ή όχι, ή εάν, τέλος, το προσφερόμενο υγρό κατέληγε κοινώς προς τις δύο κοιλότητες της αύλακας.

Ο Thaler διατύπωσε την άποψη πως οι σπονδές γίνονταν πιθανότατα με όλους τους συνδυασμούς αυτούς, προς τιμήν των θεών αλλά ίσως και με αποδέκτη τον ίδιο τον άνακτα¹¹³⁸, ενώ η Egan βάσει τεχνικών χαρακτηριστικών κάνει λόγο για πρωταρχική έκχυση από την πλευρά του θρόνου αλλά συγκέντρωση του υγρού και στις δύο κοιλότητες¹¹³⁹. Ο Hägg διέκρινε στην επιτέλεση σπονδών από τον άνακτα στο εσωτερικό της Αίθουσας του θρόνου της Πύλου την εκπροσώπηση ολόκληρης της κοινότητας¹¹⁴⁰. Εάν, ούτως ή άλλως, το προσφερόμενο υγρό συγκεντρωνόταν εν τέλει στις κοιλότητες στα άκρα για να εξατμιστεί σταδιακά, θα πρέπει τότε να συνυπολογιστεί το γεγονός πως η ποσότητα έκαστης προσφοράς ήταν, σύμφωνα με τις διαστάσεις των κοιλοτήτων, σχεδόν πανομοιότυπη.

Στην κεντρική ανακτορική αίθουσα της Πύλου, χαρακτηριστικό στοιχείο συνιστά ο ειδικός διαχωρισμός των τελετουργικών δραστηριοτήτων, και ο διακριτός τρόπος με τον οποίο αυτός αντανakλάται στην παρουσία εξειδικευμένων σταθερών κατασκευών. Οι τελετουργικές πρακτικές με τις ανάλογες σταθερές κατασκευές εμφανίζονται εντός του δωματίου 6 επιλεκτικά διαχωρισμένες και προσεκτικά κατανεμημένες, δηλώνοντας όχι μόνο διαφοροποιημένη πρόθεση αλλά και έντονη τυποποίηση. Υπό το πρίσμα

¹¹³⁷ Egan 2015, 117.

¹¹³⁸ Thaler 2012, 203, 206 & 2015, 354.

¹¹³⁹ Egan 2015, 174.

¹¹⁴⁰ Hägg 1998, 113.

αυτό, η ύπαρξη ξεχωριστής σταθερής κατασκευής για την τέλεση σπονδών ισχυροποιεί περαιτέρω την περίπτωση της τελετουργικής καύσης προσφορών επί της κεντρικής εστίας του Μεγάρου, παρά την έλλειψη αδιάσειστων κατά χώραν υλικών αποδείξεων. Εφόσον θεωρήσουμε ότι η επιτέλεση λατρευτικών πρακτικών επί της κεντρικής εστίας ενδυναμώνει την παρουσία των έμπυρων προσφορών ως ένα από τα προβαλλόμενα συστατικά στοιχεία ή στάδια της τελετουργικής δραστηριότητας που λάμβανε χώρα εντός του κυρίως δωματίου, βάσει της ομοιομορφίας των ανακτορικών μεγάρων, η δράση αυτή μπορεί να αναχθεί σε κοινή και τυποποιημένη δραστηριότητα στην ανά τόπο επίσημη έδρα των μυκηναίων ηγεμόνων.

Η φυσική και συμβολική παρουσία της «διττής διάστασης» ή/και των «συμβολικών αντιθέτων» έχει υποστηριχθεί αναφορικά με το ανάκτορο της Πύλου, με επίκεντρο τις τοιχογραφικές συνθέσεις της κεντρικής αίθουσας του θρόνου, εκφράζοντας την κυριαρχία και επέκταση της δύναμης του άνακτα στο φυσικό και υπερφυσικό στοιχείο/περιβάλλον αντίστοιχα¹¹⁴¹. Ο Bennet έχει παρατηρήσει για την περίπτωση της Πύλου, πως η αλληλεπίδραση του θρόνου με τον τοιχογραφικό διάκοσμο είναι τόσο ισχυρή, ώστε η σύνθεση ολοκληρώνεται μόνον με τη συμμετοχή του φυσικού πρόσωπου που κάθεται σε αυτόν¹¹⁴². [εικ.106] Με βάση το σύνολο των διαθέσιμων στοιχείων, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η θεώρηση του μυκηναίου άνακτα ως αυτοδύναμης θεϊκής μορφής ή με μόνιμη θεϊκή ιδιότητα, ωστόσο η ιδιαίτερη σχέση του με το θεϊκό στοιχείο, η προνομιούχα σύνδεση και επικοινωνία του με αυτό, υποβάλλεται από το περιβάλλον που αναδεικνύει η φυσική του έδρα. Οι Maran και Stavrianopoulou υποστήριξαν πειστικά την τέλεση του τελετουργικού της θεϊκής επιφανείας από το πρόσωπο του άνακτα εντός της Αίθουσας του θρόνου, ως το αποκορύφωμα της σχέσης αυτής¹¹⁴³.

Η στρατηγική κατοχύρωσης της ιδιαίτερης δύναμης, και διττής φύσης, του άνακτα μέσα στο περιβάλλον της έδρας του προβάλλεται μέσω των επιτελούμενων λατρευτικών πρακτικών, δηλαδή μέσω των εκτελεστικών μεθόδων τελετουργικού χαρακτήρα που αναπαριστούν τη συμβολική πραγματικότητα, και σκοπό έχουν να «εγκαθιστούν» την ιερότητα. Βάσει των σταθερών κατασκευών του πυλιακού μεγάρου, στις λατρευτικές αυτές πρακτικές κυριαρχούν δύο, οι σπονδές και πιθανότατα οι έμπυρες προσφορές, ή, χρησιμοποιώντας ένα άλλο συμβολικό αντίθετο ή «δυαδικό», το υγρό και το πύρινο στοιχείο.

¹¹⁴¹ Thaler 2006, 102.

¹¹⁴² Bennet 2007b, 11-12.

¹¹⁴³ Maran-Stavrianopoulou 2007, 288-290.

5.1. ΔΙΜΗΝΙ

ι) Εισαγωγικά στοιχεία

Στην ανατολική πλευρά του λόφου που καταλαμβάνει η γνωστή νεολιθική θέση, και στην πεδιάδα που εκτείνεται από το σημείο αυτό προς την πλευρά της θάλασσας, η οποία απέχει σήμερα 3χλμ., αποκαλύφθηκε μέσω σωστικών και συστηματικών ανασκαφών (1977-1997 και 1997-2013 αντίστοιχα), υπό τη διεύθυνση της Β. Αδρύμη-Σισμάνη, ένας από τους μεγαλύτερους σε έκταση μυκηναϊκούς οικισμούς¹¹⁴⁴. Τα πορίσματα των πολυετών ανασκαφών δημοσιεύτηκαν σε πλήθος εκτενών ανασκαφικών αναφορών και λεπτομερών άρθρων, ενώ ακολούθησε προσφάτως η έκδοση συνθετικού τόμου, αποκαλύπτοντας πλήρως την εικόνα της μυκηναϊκής κατοίκησης στη θεσσαλική θέση.

Η πλειοψηφία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στον οικισμό του Διμηνίου παρουσιάζει δύο ευδιάκριτες οικοδομικές φάσεις (ΥΕ ΙΙΑ2 - ΙΙΒ1 περίοδος, ΥΕ ΙΙΒ2 - ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη περίοδος), οι οποίες θεμελιώθηκαν επάνω σε προγενέστερα οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα, δηλώνοντας την οργάνωση του χώρου τουλάχιστον από την ΥΕ Ι/ΙΙ περίοδο¹¹⁴⁵. Οι εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή πιστοποιούνται ήδη από την ΜΕ ΙΙΙ περίοδο, όταν επανιδρύονται γύρω από το λιμάνι του Παγασητικού κόλπου δύο εξίσου ακμάζοντες οικισμοί (Πευκάκια και Παλιά Βόλου), που αναπτύσσονται παράλληλα με το Διμήνι σε οργανωμένες μυκηναϊκές εγκαταστάσεις¹¹⁴⁶. [εικ.109] Από κοινού οι τρεις αλληλοσυνδεόμενοι μυκηναϊκοί θεσσαλικοί οικισμοί, καταστρέφονται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου, με τα Παλιά να συνιστούν τον μόνον οικισμό με συνεχιζόμενη κατοίκηση σε όλη την διάρκεια του 12^{ου} αι.π.Χ.¹¹⁴⁷, ενώ και το Διμήνι διατηρεί σημάδια άμεσης αλλά τμηματικής επανακατοίκησης κατά την ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη περίοδο, μετά το πέρας της οποίας εγκαταλείπεται οριστικά¹¹⁴⁸.

Οι ενδείξεις ιδιαίτερης ακμής στον οικισμό του Διμηνίου πυκνώνουν από την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο και εξής, όπως υποδεικνύει η ανέγερση του πρώτου θολωτού τάφου στην άμεση περιοχή, ενώ, παράλληλα, ο μεγάλων διαστάσεων κλίβανος κεραμικής (διαμέτρου 3,80μ.) που εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα του οικισμού φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν καθόλη την διάρκεια της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου¹¹⁴⁹. Κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο αποκρυσταλλώνεται ο αστικός

¹¹⁴⁴ Adrymi-Sismani 2004-05, 1 & 2007a, 161-162.

¹¹⁴⁵ Adrymi-Sismani 2006, 465-467 & 2007a, 161.

¹¹⁴⁶ Maran 1995, 69-72, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996, 1175-1180, Παπαδimitriou 2008, 103-104.

¹¹⁴⁷ Μπάτζιου-Ευσταθίου 2003, 253.

¹¹⁴⁸ Adrymi-Sismani 2004-05, 1-2, 51-53 & 2006, 475.

¹¹⁴⁹ Adrymi-Sismani 2007a, 161, 169.

σχεδιασμός στο μυκηναϊκό Διμήνι με την ανάπτυξη διακριτών οικιστικών ενότητων, και εκτενούς και σύνθετου κτηριακού συγκροτήματος στο δυτικό τμήμα του οικισμού, αρχιτεκτονικές δομές που ορίζονται αναμεταξύ τους από σύστημα δρόμων, αλληπάλληλους ελεύθερους χώρους, και κοινές πλακόστρωτες αυλές¹¹⁵⁰. [εικ.110]

Οι οικιστικές ενότητες συνίστανται από πολύχωρες οικίες με τρία ή περισσότερα δωμάτια (έχουν ανασκαφεί έντεκα από αυτές) κτισμένες εκατέρωθεν κεντρικής οδικής αρτηρίας, χωρίς ωστόσο να επικοινωνούν με αυτήν, η οποία διασχίζει με κατεύθυνση Β-Ν τον οικισμό καταλήγοντας στο μεγάλο κτηριακό συγκρότημα. Ο κύριος αυτός οδικός άξονας (πλάτους 4,50μ.) οριοθετείται από δύο παράλληλα τοίχια χωρίς ανοίγματα προς τις οικίες αλλά με μνημειακό πρόπυλο στην είσοδο του κτηριακού συγκροτήματος, προβάλλοντας την ελεγχόμενη καθώς και μεγαλοπρεπή πρόσβαση σε αυτό, ενώ ένας δεύτερος κεντρικός δρόμος, ο οποίος διασταυρώνεται με τον κύριο στο σημείο του μνημειακού πρόπυλου, υπολογίζεται πως ένωνε τον οικισμό με το λιμάνι¹¹⁵¹. Η διακριτή αρχιτεκτονική ενότητα στο δυτικό τμήμα του οικισμού συγκροτείται από δύο επιμέρους, παράλληλες, κτηριακές δομές, που αναπτύσσονται γύρω από κεντρικά οικοδομήματα του τύπου των «κτηρίων με διάδρομο» (επωνομαζόμενα Μέγαρο Α και Β αντίστοιχα), που διέθεταν πιθανότατα άνω όροφο, και τα οποία πλαισιώνονται από περιορισμένης κλίμακας εργαστηριακά παραρτήματα, οικιστικά και αποθηκευτικά διαμερίσματα, καθώς και από δύο ανεξάρτητα μεγάλα προαύλια, το μεγαλύτερο εκ των οποίων (Προαύλιο 1) συνιστά παράλληλα τον χώρο επικοινωνίας τους¹¹⁵².

Τόσο η ευρύτερη χωροταξική οργάνωση όσο και ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του εκτενούς συγκροτήματος, από κοινού με τα πολυάριθμα και ποικιλόμορφα ευρήματα από τους χώρους του, προτάσσουν με σαφήνεια τον πολυδιάστατο χαρακτήρα και τον κεντρικό ρόλο που αυτό κατείχε, στοιχεία που ενισχύουν τον καθορισμό της λειτουργίας του ως το διοικητικό κέντρο του οικισμού¹¹⁵³. Τα στοιχεία οργανωμένης θρησκευτικής δραστηριότητας εντοπίζονται, επιπρόσθετα, συγκεντρωμένα στο κεντρικό αυτό κτηριακό συγκρότημα, τόσο σε εσωτερικούς όσο και σε υπαίθριους χώρους, επιδεικνύοντας τον επίσημο χαρακτήρα της λατρευτικής δραστηριότητας, ενώ, παράλληλα, ενδείξεις άσκησης λατρείας ανιχνεύονται και στην Οικία Κ, η οποία ανευρίσκεται σε διαφορετική οικιστική ενότητα ή διαμέρισμα, στο

¹¹⁵⁰ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 71-74 & Adrymi-Sismani 2006, 467.

¹¹⁵¹ Adrymi-Sismani 2004-05, 6-8.

¹¹⁵² Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 75, 88, 98 & Adrymi-Sismani 2007a, 161-168, Darcque 2005, 118.

¹¹⁵³ Adrymi-Sismani 2007a, 169.

ανατολικό τμήμα του οικισμού. Στο μεγαλύτερο δωμάτιο της Οικίας Κ (δωμάτιο 2) αποκαλύφθηκε σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο, που χρησίμευε για την αποθήκευση αγροτικών προϊόντων, ακέραιο γραπτό τροχήλατο ειδώλιο βοοειδούς, ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής και με πυκνή διακόσμηση, το οποίο έχει θεωρηθεί, βάσει και του γραπτού πλοχμού γύρω από το λαιμό του, λατρευτικό σύμβολο, στοιχείο που παραπέμπει στη λειτουργία ενός οικιακού ιερού¹¹⁵⁴. [εικ.111]

Όπως επισημαίνεται, τα σημάδια αυξανόμενης κοινωνικής πολυπλοκότητας για το σύνολο της περιοχής γύρω από τον Παγασητικό κόλπο, που λαμβάνουν στις αρχές της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου τη σταθερή τους μορφή, τοποθετούν το Διμήνι στο επίκεντρο των επαφών και εξελίξεων¹¹⁵⁵, σε άμεση, ωστόσο, συσχέτιση και με υπερκαλύψεις στις λειτουργίες με τα άλλα δύο μεγάλα κέντρα¹¹⁵⁶, προσδιορίζοντας το πλαίσιο οργάνωσης της συστηματικής επίσημης ή δημόσιας άσκησης της λατρείας στον οικισμό, αναδεικνύοντας έτσι τον θρησκευτικό τομέα και παράγοντα σε αναπόσπαστο τμήμα της δυναμικής διαδικασίας οικονομικό-πολιτικής ισχυροποίησης καθώς και ενοποίησης της περιοχής, μέσα στο πνεύμα του εκμυκηναϊσμού¹¹⁵⁷.

ii) «Μέγαρο Α»

Το Μέγαρο Α, θεμελιωμένο στις αρχές της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου, εντοπίζεται στο κέντρο του *Νότιου συγκροτήματος*, και αποτελείται από δύο πτέρυγες αναπτυγμένες εκατέρωθεν κεντρικού εσωτερικού διάδρομου. Η βόρεια πτέρυγα του Μεγάρου Α περιλαμβάνει μικρή περίστυλη αυλή και τρία μεγάλα δωμάτια (δωμάτια 6,8,13), τα οποία διέθεταν δάπεδα από λευκά ασβεστοκονιάματα και επιχρισμένες με λευκό και ερυθρό κονίαμα τοιχοδομίες, ενώ η νότια πτέρυγα αποτελείται από δέκα διαδοχικά μικρά δωμάτια που άνοιγαν στον κεντρικό διάδρομο. Το Νότιο κτηριακό συγκρότημα συμπληρώνεται στα βόρεια και νότια του Μεγάρου Α από δύο μικρότερα σε μέγεθος, ανεξάρτητα και άμεσα προσβάσιμα κτήρια (Βόρειο και Νότιο Παράρτημα αντίστοιχα), τα οποία χρησίμευαν ως χώροι αποθήκευσης και περιορισμένης κλίμακας εργαστηριακής δραστηριότητας (μεταλλουργία

¹¹⁵⁴ Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 31-36 & 2014, 4.

¹¹⁵⁵ Maran 1995, 72, Papadimitriou 2008, 107.

¹¹⁵⁶ Pantou 2010, 395-397. Οι πρόσφατες (από το 2009) επανεξετάσεις του υλικού από τις παλαιές ανασκαφές του Δ.Θεοχάρη στα Παλιά έφεραν στο φως τα θραύσματα δύο πινακίδων Γραμμικής Β (Σκαφιδά κ.άλ. 2018 [2014-15], 77).

¹¹⁵⁷ Αναλυτικά για τη μορφή επίδρασης του μυκηναϊκού κέντρου-πυρήνα στη ζώνη της Θεσσαλίας, και με εκτενή θεωρητική συζήτηση, βλ. Feuer 2011, 507-530.

και υφαντουργία), καθώς και ως χώροι διαμονής, με ενδείξεις για διαδικασίες τροφοπαρασκευής και κατανάλωσης¹¹⁵⁸.

Η περιορισμένης κλίμακας μεταλλουργική δραστηριότητα αφορά κατά κύριο λόγο στο Νότιο Παράρτημα (δωμάτιο Β¹¹⁵⁹), ενώ παρόμοιες δραστηριότητες λάμβαναν πιθανότατα χώρα και στο εσωτερικό των μεγάλων δωματίων του Μεγάρου Α, για την τελική διαχείριση των προϊόντων ή τις εργασίες του τελικού σταδίου επεξεργασίας, σύμφωνα με την ανασκαφέα¹¹⁶⁰. Συγκεκριμένα, στο εσωτερικό του δωματίου 6 η λειτουργία της τετράπλευρης πήλινης και αρκετά πρόχειρης στην κατασκευή κεντρικής εστίας, στην οποία σημειώνονται ίχνη καύσης, συνοδεύεται από την εύρεση φύλλου μολύβδου, υποστηρίζοντας τη μικτή χρήση του χώρου, ενώ σημειώνεται πως η εστία αποτελεί προσθήκη της δεύτερης φάσης λειτουργίας του δωματίου¹¹⁶¹. Αντίθετα, η μεγάλη κεντρική, εξίσου τετράπλευρη, πήλινη εστία του κυρίως δωματίου του Μεγάρου Α (δωμάτιο 8), κατασκευασμένη πιο προσεκτικά και από την αρχική φάση λειτουργίας του χώρου, αποκαλύφθηκε χωρίς σημάδια καύσης και με μικρή ορθογώνια κατασκευή έμπροσθεν αυτής, ωστόσο η χρήση της, όπως και η συνολική λειτουργία του κεντρικού αυτού δωματίου, συνδυάζεται με ποικιλία ευρημάτων: λίθινη μήτρα για την παραγωγή μικρών τροχών, λίθινο ιγδίο, τριπτήρα, τρία κωνικά σφονδύλια, κύλικες, σκύφους, χύτρες, πιθοειδή, καθώς και επτά ανθρωπόμορφα ειδώλια (ανάμεσά τους ένα ζώομορφο)¹¹⁶².

Η εύρεση ειδωλίων σημειώνεται από το εσωτερικό των περισσότερων μικρών δωματίων της νότιας πτέρυγας του Μεγάρου Α¹¹⁶³, η λειτουργία των οποίων σχετίζεται με αποθηκευτικές αλλά, πιθανόν, και με εργαστηριακές δραστηριότητες (οι τελευταίες όσον αφορά κυρίως τα δωμάτια 1, 2, 3, 17, 18). Τρία θραύσματα ειδωλίων σημειώνονται από το μικρό δωμάτιο 4, το οποίο χρησίμευε για αποθήκευση, τροφοπαρασκευή, και κατανάλωση, όπου και ανευρέθηκε σημαντική ποσότητα αγγείων, και περισσότερες από σαράντα άβαφες κύλικες. Στο εσωτερικό ορισμένων αγγείων κατανάλωσης διατηρούνταν οστά μικρών ζώων, όστρεα, καθώς και απανθρακωμένοι

¹¹⁵⁸ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 75-76.

¹¹⁵⁹ Το δωμάτιο Β εντοπίζεται στο εσωτερικό τμήμα του Νότιου Παραρτήματος, διαθέτει εστία και υπερυψωμένη εξέδρα, ενώ σε διαμορφωμένο σημείο επί του δαπέδου ανευρέθηκε μεγάλο μολύβδινο αγγείο, με υλικό κατασκευής προερχόμενο πιθανότατα από τα μεταλλεία της Λαυρεωτικής (Adrymi-Sismani – Rehren – Asderaki-Tzoumerkioti 2009, 700).

¹¹⁶⁰ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 76-77.

¹¹⁶¹ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 76-77.

¹¹⁶² Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 77-78.

¹¹⁶³ Ευρήματα ειδωλίων εντοπίζονται στα δωμάτια 10, 1, 2, 3, 4, 17, καθώς και στο δωμάτιο 18 («οπισθόδομος»). Το δωμάτιο 10 συνιστά τον προθάλαμο της κύριας πρόσβασης στο Μέγαρο Α (Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 79-84, 87 & Adrymi-Sismani 2004-05, 15-19, 22-23, 27).

καρποί. Στα σύνθετου χαρακτήρα δωμάτια 19 και 9 -δυτικά του δωματίου 4- σημειώνεται η εύρεση τμήματος τράπεζας προσφορών από ασβεστοκονίαμα, λίθινο αντικείμενο (βαρίδι) με τρία εγχάρακτα σύμβολα Γραμμικής Β, μαζί με δύο αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, ενώ απουσιάζουν τα ειδώλια. Ο εγκάρσιος Διάδρομος 14, που αναπτύσσεται κατά μήκος της δυτικής πλευράς του Μεγάρου Α, η οποία καλύπτεται από το δωμάτιο 13 («οπισθόδομος»), αποτελεί το δεύτερο σημείο συγκέντρωσης κεραμικής (κύλικες, σκύφοι, αλλά και μικύλλα αγγεία), σε συνδυασμό με την εύρεση δεκαεννέα ειδωλίων, καθώς και κοσμημάτων.

Ο μεγάλης έκτασης ελεύθερος χώρος μεταξύ του μνημειακού προπύλου και του Νότιου συγκροτήματος καλύπτεται από το νοτιοδυτικό τμήμα του Προαυλίου 1, από όπου πραγματοποιείται και η κύρια πρόσβαση στο Μέγαρο Α μέσω διαμορφωμένου προθαλάμου (δωμάτιο 10). Ο προθάλαμος 10 ανοίγει στη σχεδόν τετράπλευρη περίστυλη αυλή (διαστάσεων 8Χ9μ.) του Μεγάρου Α, αρχιτεκτονική διαμόρφωση που τοποθετείται στη δεύτερη φάση λειτουργίας του κτηρίου, καθότι αρχικά οι δύο αυτοί χώροι δεν επικοινωνούσαν (εντοπίζεται καθαίρεση τμήματος του βόρειου τοίχου του δωματίου 10)¹¹⁶⁴. Στο τμήμα του Προαυλίου 1 που βρίσκεται σε άμεση εγγύτητα και επικοινωνία τόσο με τον προθάλαμο 10 όσο και με δύο παρακείμενα μικρά δωμάτια (δωμάτια 11,12) αποκαλύφθηκε υπαίθρια κυκλική λιθόκτιστη κατασκευή (διαμέτρου 1,60μ.), ενώ μπροστά από την είσοδο του δωματίου 12 εντοπίστηκε διαμορφωμένη από πηλό ορθογώνια, στενή και ρηχή, λεκάνη¹¹⁶⁵. [εικ.112]

Η υπαίθρια κυκλική κατασκευή ερμηνεύτηκε ως βωμός για θυσίες λόγω των στρωμάτων καύσης που κάλυπταν την επιφάνειά της, ενώ, παράλληλα, η περιοχή γύρω από τον βωμό απέδωσε σε σχετικά μεγάλη έκταση αλληπάλλληλα στρώματα στάχτης. Εφαπτόμενη στη νότια πλευρά του βωμού αποκαλύφθηκε επίπεδη πήλινη τετράγωνη κατασκευή –«τράπεζα»– επιχρισμένη με πηλοκονίαμα, η οποία δεν διατηρούσε ίχνη καύσης. Τα στρώματα στάχτης επάνω στο βωμό ανευρέθηκαν ανάμικτα με καμένα θραύσματα αγγείων πόσης και καμένα οστά ζώων, ενώ δίπλα από τον βωμό εντοπίστηκαν άβαφες κύλικες και κρατευτής (για την στήριξη των οβελών που χρησιμοποιούντο στο ψήσιμο του κρέατος). Η ίδρυση και χρήση του βωμού χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, συμβαδίζοντας με τη διάνοιξη της διόδου επικοινωνίας προς το δωμάτιο 10 και την περίστυλη αυλή του Μεγάρου Α, και συνεχίζεται στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου, όταν, παρά την καταστροφή στα τέλη

¹¹⁶⁴ Αδρόμη-Σισμάνη 2003, 79 & Adrymi-Sismani 2004-05, 16. Από τον χώρο της περίστυλης αυλής συγκεντρώθηκε, επίσης, ακέρατο τμήμα πήλινης καίνοδόχου.

¹¹⁶⁵ Αδρόμη-Σισμάνη 2014, 13.

της ανακτορικής περιόδου, τμήματα του Μεγάρου Α επισκευάζονται άμεσα και επαναλειτουργούν. Ο υπαίθριος κυκλικός βωμός συνέχισε να λειτουργεί στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο χωρίς μετατροπές στη μορφή και στο περιεχόμενο των σχετικών με αυτόν τελετουργικών δραστηριοτήτων¹¹⁶⁶.

iii) «Μέγαρο Β»

Στα βόρεια του Νότιου συγκροτήματος, που διαμορφώνεται με πυρήνα το Μέγαρο Α, και ακριβώς παράλληλα προς αυτό, αναπτύσσεται το δεύτερο συγκρότημα κτηριακών δομών, *Βόρειο συγκρότημα*, έχοντας στο κέντρο του το Μέγαρο Β. Το Βόρειο συγκρότημα συνίσταται από δύο ανεξάρτητες μεταξύ τους ενότητες (ανατολικός τομέας και δυτικός τομέας), η πρόσβαση στις οποίες πραγματοποιούνταν επίσης από δύο διαφορετικές εισόδους. Η ανέγερση του Μεγάρου Β τοποθετείται στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, πάνω σε κτηριακά κατάλοιπα της προγενέστερης ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου, ενώ η ισχυρή καταστροφή από πυρκαγιά στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΒ2 περιόδου οδήγησε στην οριστική εγκατάλειψη του συνόλου του Βόρειου συγκροτήματος, σε αντίθεση με το Νότιο συγκρότημα του Μεγάρου Α¹¹⁶⁷. [εικ.112]

Ο δυτικός τομέας του Βόρειου συγκροτήματος απαρτίζεται από τα μεγάλα δωμάτια 2 και 3 του Μεγάρου Β, τα οποία επικοινωνούν στα βόρεια μέσω εσωτερικού διαδρόμου με τρία μικρότερα δωμάτια (δωμάτια 4,5,6,) που χρησίμευαν ως αποθήκες, ενώ στενόμακρος ενιαίος χώρος (δωμάτιο 8) πίσω από τα δωμάτια αυτά λειτουργούσε πιθανότατα ως χώρος τροφοπαρασκευής («μαγειρείο»)¹¹⁶⁸. Η κύρια είσοδος στον δυτικό τομέα πραγματοποιείται από το δωμάτιο 3, η πρόσβαση στο οποίο επιτυγχάνεται διά μέσου της προς βορράν συνέχειας του εσωτερικού μεγάλου Προαυλίου 1, δηλαδή μέσω του χώρου που εκτείνεται ανάμεσα στα δύο συγκροτήματα των μεγάρων, ενοποιώντας τις αρχιτεκτονικές δομές, ορίζοντας ταυτόχρονα την κοινή προσέλευση σε αυτές μέσω του μνημειακού πρόπουλου.

Στο άμεσο εξωτερικό τμήμα της εισόδου προς το δωμάτιο 3 εντοπίστηκαν ευρήματα που συσχετίστηκαν με τελετουργική δραστηριότητα, τα οποία αφορούν σε επιμήκη ασβεστολιθική πλάκα (1,60Χ0,75μ.) με αβαθείς κοιλότητες στην επιφάνειά της (συγκεντρωμένες προς τα άκρα της), και ποικιλία κινητών ευρημάτων από την επίχωση μπροστά από αυτήν. Τα ευρήματα αυτά αφορούν σε αποσπασματικά σωζόμενα πήλινα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια (ανάμεσά τους μικρογραφικό ειδώλιο τύπου Ψ, θρονίσκο με καθιστή μορφή, πόδι δεύτερου ομοιώματος επίπλου),

¹¹⁶⁶ Αδρόμη-Σισμάνη 2014, Adrymi-Sismani 2004-05, 28-30.

¹¹⁶⁷ Αδρόμη-Σισμάνη 2003, 87, 89.

¹¹⁶⁸ Αδρόμη-Σισμάνη 2003, 90-97 & 2014., Adrymi-Sismani 2004-05, 45-48.

σχηματοποιημένο μαρμάρινο ειδώλιο, κοσμήματα (σφραγιδόλιθος, χάλκινες περόνες, και πολυάριθμα χάλκινα ελάσματα), αγγεία ανάμιξης και κατανάλωσης υγρών σε συνδυασμό με αγγεία ειδικής χρήσης (κρατήρας, κρατηρίσκος, κύπελλο, μικύλλο κύπελλο, αλάβαστρο, θραύσματα από δύο τουλάχιστον ρυτά), ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνεται κύλικα με εγχάρακτα σύμβολα Γραμμικής Β στο εσωτερικό της¹¹⁶⁹.

Τα κινητά ευρήματα από το εσωτερικό των μεγάλων δωματίων 2 και 3 υποδεικνύουν δραστηριότητες αποθήκευσης και τροφοπαρασκευής, ίσως και μικρής κλίμακας δράση εργαστηριακού χαρακτήρα¹¹⁷⁰, ενώ στα τρία μικρότερα δωμάτια των αποθηκών, καθώς και στον εσωτερικό διάδρομο επικοινωνίας των διαμερισμάτων, ανευρέθηκαν πολυάριθμα κεραμικά αγγεία ευρείας ποικιλίας (κατανάλωσης, μεταφοράς, αποθήκευσης), μαγειρικά σκεύη και πήλινος κρατευτής, λίθινα εργαλεία, λίθινα τριβεία, τριπηράς και σταθμίο, σιτηρά, καρποί ελιάς και σταφυλιού (σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους), και ακέραιο γραπτό ρυτό¹¹⁷¹. [εικ.115] Στον βορειότερο μακρόστενο χώρο 8 («μαγειρείο») επιχωριάζουν τα σκεύη προετοιμασίας και κατανάλωσης στερεών και υγρών τροφών, ανάμεσα στα οποία εντοπίζονται πήλινοι κρατευτές, ενώ υπολείμματα τροφών (οστά ζώων, ψαριών, όστρεα) διατηρούνταν στο εσωτερικό ορισμένων αγγείων¹¹⁷². Το σύνολο των δωματίων που απαρτίζουν τον δυτικό τομέα του Μεγάρου Β καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς από πυρκαγιά στα τέλη της ΥΕΙΙΒ2 περιόδου, όπως υποδεικνύουν τα έντονα ίχνη καύσης στα τοιχώματα πολλών αγγείων και τα απανθρακωμένα φυτικά κατάλοιπα.

Σύμφωνα με τα στοιχεία, ο ανατολικός τομέας του Μεγάρου Β αναδεικνύεται σε χώρο αποκλειστικής τέλεσης θρησκευτικών τελετουργιών. Η ανεξάρτητη πρόσβαση στον διαμορφωμένο χώρο, που περιλάμβανε ένα κυρίως δωμάτιο (δωμάτιο 1) και τρία μικρότερα σε διαστάσεις πλευρικά δωμάτια (7α, 7β, 7γ), πραγματοποιούνταν από τα ανατολικά μέσω του μεγάλου εσωτερικού Προαυλίου 2, το οποίο και επικοινωνούσε απευθείας με τον κεντρικό δρόμο του οικισμού. Στο μέσον περίπου του οριοθετημένου αυτού αύλειου χώρου και προς βορράν, έκκεντρα δηλαδή στον άξονα εισόδου προς το κυρίως δωμάτιο 1 που εντοπίζεται στο βάθος του προαυλίου, αποκαλύφθηκε λιθόκτιστη κυκλική κατασκευή που ερμηνεύτηκε ως βωμός. Ο βωμός σημειώνεται χωρίς ίχνη καύσης στην επιφάνειά του¹¹⁷³, και χωρίς κινητά

¹¹⁶⁹ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 92-93 & Adrymi-Sismani 2004-05, 29-31, 42-45, Adrymi-Sismani - Godart 2005, 62.

¹¹⁷⁰ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 95-97 & Adrymi-Sismani 2004-05, 41-42.

¹¹⁷¹ Adrymi-Sismani 2004-05, 45-50.

¹¹⁷² Αδρύμη-Σισμάνη 2014, 20.

¹¹⁷³ Adrymi-Sismani 2004-05, 39-41.

ευρήματα που να αντιστοιχούν σε αυτόν, τα οποία θα μπορούσαν να διευκρινίσουν περαιτέρω τη λειτουργία του¹¹⁷⁴ [εικ.112]. Στην έκταση της αυλής εμφανίζονται λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αφορούν πιθανότατα στη σύντομη διάρκεια ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη δραστηριότητα στον χώρο¹¹⁷⁵ [εικ.111]. Οι μεγάλες διαστάσεις του Προαυλίου 2 επέτρεπαν τη συμμετοχή σημαντικού αριθμού ατόμων στις υπαίθριες δραστηριότητες, ενώ ταυτόχρονα καθίστατο, από αυτό, εφικτή η παρακολούθηση των ιεροπραξιών που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του δωματίου 1, ή, παράλληλα, η αμεσότερη προσέλευση σε αυτό, λόγω της σχεδόν ανοιχτής πρόσοψης του δωματίου 1 (πλάτους 2,60μ. με πλευρικές παραστάδες) προς το προαύλιο 2¹¹⁷⁶.

Στο εσωτερικό του δωματίου 1 (εξωτερικών διαστάσεων 6Χ6μ., με πλατείες τοίχους άνω του 1μ.) επιχωριάζει μεμονωμένη ιδιόμορφη πήλινη σταθερή κατασκευή, τοποθετημένη στον κεντρικό άξονα της πλατιάς εισόδου και προς το βάθος του δωματίου, η οποία ερμηνεύτηκε ως βωμός [εικ.113]. Ο ελλειψοειδούς σχήματος βωμός συνιστά σύνθετη κατασκευή από υπερυψωμένο τμήμα σχήματος Η (ύψους 0,50μ.) και χαμηλότερη πεταλοειδή εξέδρα στην πρόσθια πλευρά, επιχρισμένη με πηλοκονίαμα, ενώ μικρή λίθινη βάση βρίσκεται σε κοντινή απόσταση μπροστά από αυτήν. Πίσω από το υπερυψωμένο σχήματος Η τμήμα του βωμού εφάπτεται ενιαία πήλινη βάση σε χαμηλότερο επίπεδο, στις δύο άκρες της οποίας εντοπίστηκαν ενσωματωμένες δύο τριγωνικές πλίνθοι με κεντρικές κυκλικές οπές (διαμέτρου 0,10μ.), για την τοποθέτηση αντικειμένων ή υποστηριγμάτων, ή, σύμφωνα με την πρόταση της ανασκαφώς, κλαδιών¹¹⁷⁷ [εικ.114]. Το τελευταίο κατασκευαστικό αυτό στοιχείο παραλληλίζεται με τον κεντρικό, ελλειψοειδούς επίσης σχήματος, βωμό-εστία του Ιερού της Τοιχογραφίας στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών¹¹⁷⁸, ο οποίος διέθετε τρία εξηρημένα – στην περίπτωση αυτή– σημεία από συμπαγή πηλό, περιμετρικά και διαμετρικά τοποθετημένα, που περιέκλειαν εξίσου υποδοχές.

Η συνολική επιφάνεια του πήλινου βωμού σημειώνεται πως έφερε έντονα ίχνη καύσης, καθώς και επικάλυψη με στρώσεις πιθανότατα από καμένα ρευστά υλικά¹¹⁷⁹, ενώ από το τμήμα μεταξύ των τριγωνικών πλινθών περισυλλέχθηκαν μικροί σωροί καμένων υλικών, οι οποίοι δεν έχουν αναλυθεί λεπτομερώς¹¹⁸⁰. Τα ίχνη καύσης και οι καμένες ύλες από την

¹¹⁷⁴ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 92 & Adrymi-Sismani 2007a, 165.

¹¹⁷⁵ Αδρύμη-Σισμάνη 2006, 88-89.

¹¹⁷⁶ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 90.

¹¹⁷⁷ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 91, εικ.14,15.

¹¹⁷⁸ Ρουσσιώτη 2015, 126.

¹¹⁷⁹ Adrymi-Sismani 2007b, 27.

¹¹⁸⁰ Adrymi-Sismani 2004-05, 39.

επιφάνεια του βωμού συνοδεύονται από τον εντοπισμό στρώματος στάχτης περιμετρικά του βωμού, ενώ το σύνολο του χώρου καταστράφηκε από ισχυρή πυρκαγιά. Δίπλα στον πήλινο βωμό, εντός του στρώματος καταστροφής που σφράγισε τον χώρο, ανευρέθηκαν μεγάλο γραπτό κύπελλο και κιάλια με καμένα οστά ζώων, χωρίς εκτεταμένα ίχνη καύσης να σημειώνονται στα ίδια τα αγγεία, ενώ, ταυτόχρονα, από το σημείο της πλατιάς εισόδου αναφέρεται η κατά χώραν εύρεση πολλών καμένων ομοπλίνθων και απανθρακωμένων ζύλων από την ανωδομή του δωματίου¹¹⁸¹.

Τα τρία μικρά πλευρικά νότια δωμάτια, τα οποία αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη, είναι προσβάσιμα μόνον από το εσωτερικό του δωματίου 1, δηλαδή εξυπηρετούν κατά αποκλειστικότητα τη λειτουργία του, πιθανότατα ως βοηθητικοί χώροι¹¹⁸². Τα σημάδια της καταστροφής από την πυρκαγιά εμφανίζονται εντονότερα στο τμήμα αυτό των συνεχόμενων δωματίων, όπου οι υψηλές θερμοκρασίες σταθεροποίησαν τα επιτοιχία ηηλοκονιάματα, και «η φωτιά κατέκαψε το σύνολο των ευρημάτων που μετατράπηκαν σε όγκους στάχτης»¹¹⁸³, ενώ στον κινητό εξοπλισμό των βοηθητικών τριών χώρων σημειώνεται μόνον η εύρεση κυαθίων, εντός των οποίων διατηρούνταν καμένα οστά ζώων¹¹⁸⁴. Μετά την εκτεταμένη αυτή καταστροφή στην ΥΕ ΙΙΒ2 τελική περίοδο το Μέγαρο Β, περιλαμβανομένης της ενότητας του ιερού με τον βωμό εντός του δωματίου 1, εγκαταλείπεται.

iv) Ανάλυση

Η οργάνωση του θρησκευτικού τομέα στον οικισμό του Διμηνίου εκδηλώνεται με την ενσωμάτωση της λατρευτικής δραστηριότητας στο επίσημο περιβάλλον του οριοθετημένου συγκροτήματος των δύο μεγάρων, στον χώρο δηλαδή που, σύμφωνα με τις ενδείξεις, ταυτίζεται με το κέντρο -και τους ιθύνοντες- διοίκησης του οικισμού. Τα στοιχεία άσκησης της λατρείας εντός των ορίων του εκτεταμένου αυτού συγκροτήματος εμφανίζουν παράλληλα χωρική διασπορά, φανερώνουν δηλαδή ένταξη του θρησκευτικού στοιχείου στο σύνολο των εκτελούμενων δραστηριοτήτων, ενώ ταυτόχρονα, μέσα στο ίδιο περιβάλλον, προβάλλεται η επιλογή της διαμόρφωσης ενός ανεξάρτητου στεγασμένου ιερού χώρου, συνδεδεμένου με μεγάλης έκτασης αυλή.

Ο ευρεθείς κινητός εξοπλισμός από το ιερό δωμάτιο 1 του ανατολικού τομέα του Μεγάρου Β περιορίζεται τη στιγμή της καταστροφής στο μεγάλο κύπελλο

¹¹⁸¹ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 90-91 & 2014..

¹¹⁸² Στο ανατολικότερο δωμάτιο 7α εντοπίζεται επιμήκης χαμηλή λίθινη κατασκευή θρανίου κατά μήκος του νότιου τοίχου (Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 92).

¹¹⁸³ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 92.

¹¹⁸⁴ Adrymi-Sismani 2004-05, 41.

και στα ολιγάριθμα αγγεία κατανάλωσης με καμένα οστά ζώων, ενώ κυάθια με καμένα οστά βρέθηκαν επίσης στα παρακείμενα βοηθητικά δωμάτια. Σύμφωνα με τα ευρήματα αυτά και τα διατηρηθέντα στοιχεία από τις επιφάνειες του βωμού, στη σύνθεση της ασκούμενης λατρείας με κέντρο εστίασης της τελετουργικής δραστηριότητας τον σύνθετο βωμό, εκπροσωπούνται οι τελετουργίες σπονδών και η κοινή κατανάλωση κρέατος, καθώς και η παρουσίαση και εναπόθεση τμήματος των θρησκευτικών προσφορών επί του ίδιου του βωμού. Η πρακτική της αφιερωματικής εναπόθεσης προϊόντων στέρεας και υγρής μορφής υποστηρίζεται από τους καμένους μικρούς σωρούς στο πίσω τμήμα του βωμού, ανάμεσα στις τριγωνικές πλίνθους στήριξης, καθώς και από τις στρώσεις με τη λιπαρή εμφάνιση στην πρόσθια πλευρά, οι οποίες περιγράφονται ως προερχόμενες πιθανότατα από ρευστά υλικά. Η προέλευση του κρέατος υπονοεί, παράλληλα, την επιτέλεση αιματηρών θυσιών, και συνεπακόλουθα την διεξαγωγή ιερών γευμάτων, τελετουργικές δραστηριότητες που ενδεικνύεται να λάμβαναν χώρα στη μεγάλη οριοθετημένη αυλή του ιερού χώρου, αν και οι απούσες υλικές ενδείξεις λόγω της μεταγενέστερης δραστηριότητας από την συνολική έκταση της αυλής, περιλαμβανομένου του ειδικότερου σημείου του υπαίθριου κυκλικού βωμού, δεν διαφωτίζουν την εκτυλισσόμενη δραστηριότητα.

Η ύπαρξη ωστόσο του υπαίθριου βωμού, στο μέσον της πορείας πρόσβασης μετά την είσοδο από τον κεντρικό δρόμο προς το ιερό δωμάτιο στο βάθος, σηματοδοτεί ένα πρωταρχικό ή επιπλέον στάδιο της λατρευτικής δράσης, που δύναται να συσχετισθεί με την παρουσίαση προσφορών (έλλειψη καύσης), καθώς και με πομπικές τελετουργίες. Η απρόσκοπτη κοινή θέαση δωματίου και εσωτερικού βωμού, και η σχεδόν ανοικτή είσοδος του πρώτου, υποδηλώνουν αμεσότητα της επικοινωνίας μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού τμήματος, υποστηρίζοντας το συλλογικό επίπεδο της θρησκευτικής δράσης, στοιχείο που με τη σειρά του προσδιορίζεται ακριβέστερα από την έκταση της χρησιμοποιούμενης αυλής. Παράλληλα, η ολιγάριθμη αντιπροσώπευση των αγγείων από το εσωτερικό του ιερού δωματίου υποδεικνύει συνδυαστικά την επιλεκτική εκτέλεση των σχετικών με τον βωμό ιεροπραξιών από περιορισμένο ή και συγκεκριμένο αριθμό ατόμων.

Στην περίπτωση του Διμηνίου, και όσον αφορά τον εσωτερικό σύνθετο βωμό του ανεξάρτητου ιερού δωματίου, η εξακρίβωση της τελετουργικής χρήσης του στοιχείου της φωτιάς προσκρούει με σαφήνεια στις συνθήκες καταστροφής του από την πολύ ισχυρή πυρκαγιά. Ορισμένες παρατηρήσεις κρίνονται, ωστόσο, σημαντικές, καθότι υποστηρίζουν σε ένα βαθμό την ελεγχόμενη χρησιμοποίηση φωτιάς, το άναμμα δηλαδή πυράς, στοιχείο που

μπορεί κατά συνέπεια να αποδοθεί στη λειτουργία του σύνθετου βωμού, συνηγορώντας υπέρ της ποσοστιαίας αντιπροσώπευσης της πρακτικής των τελετουργικών καύσεων επί αυτού. Σε πρώτο επίπεδο, χρειάζεται να αναγνωριστούν οι διαφοροποιημένες επιπτώσεις της καταστροφικής πυρκαγιάς στο σύνολο σταθερών και κινητών ευρημάτων από το εσωτερικό του δωματίου, σε σύγκριση επίσης με τον εμφανιζόμενο βαθμό καταστροφής στα παρακείμενα βοηθητικά δωμάτια, καθότι, όπως φαίνεται, η πορεία της φωτιάς, η χρονική διάρκεια, οι επί τόπου συνθήκες (εύφλεκτα ή μη υλικά) αποτελούν μεταβλητές, ακόμη κι όταν δηλώνεται εν γένει η ύπαρξη μιας ισοπεδωτικής πυρκαγιάς.

Έτσι, τα έντονα ίχνη καύσης στη συνολική επιφάνεια του βωμού και οι μικροί σωροί των καμένων υλικών στο πίσω τμήμα του συνιστούν πιθανόν αποτελέσματα της πυρκαγιάς, ή θα πρέπει τουλάχιστον να αντιμετωπιστούν πρωταρχικώς ως τέτοια, ενώ οι στρώσεις των καμένων ρευστών υλικών, που συμφωνούν ενδεχομένως περισσότερο με την υαλοποιημένη εμφάνιση της ισχυρής καύσης διαφόρων τύπων υλικών, δύναται να προέρχονται (και) από τα φυτικά κατάλοιπα της καύσιμης ύλης για το άναμμα ελεγχόμενης πυράς. Ελλείψει της ανάλυσης για τη διευκρίνιση της σύστασης των υλικών στη χαμηλή βαθμίδα (με τις τριγωνικές πλίνθους) του πίσω τμήματος του βωμού καθώς και των στρώσεων στην πρόσθια πλευρά, οι οποίες θα μπορούσε ίσως εξίσου να αφορούν στην έκχυση σπονδών, υποστηρικτικό στοιχείο για τη χρήση ελεγχόμενης πυράς εμφανίζεται κυρίως το στρώμα καύσης περιμετρικά του βωμού, εφόσον αυτό καθίσταται διακριτό από την υπόλοιπη επίχωση και σύσταση του στρώματος καταστροφής. Η διατήρηση της τέφρας στο σημείο του κεντρικού βωμού μπορεί να συνδεθεί, από την άλλη πλευρά, με ποικιλία τελετουργιών (προετοιμασία και καθιέρωση του κοινού γεύματος, προετοιμασία ειδικού γεύματος με ανθρώπινο ή/και θεϊκό αποδέκτη, τελετουργικές καύσεις και διατηρημένα κατάλοιπα), η συνδυαστική, ωστόσο, εμφάνιση και των διατηρημένων εντός των κυαθίων καμένων οστών, τοποθετεί εντονότερα τις τελετουργίες έμπυρων προσφορών στο προσκήνιο, κυρίως γιατί, όσον αφορά τουλάχιστον τα οστά, είναι δύσκολο να εξηγηθεί η επί τόπου καύση αυτών, η οποία απαιτεί πολύ υψηλές θερμοκρασίες, χωρίς την παράλληλη αχρήστευση των αγγείων που τα περιείχαν.

Σχετικά με το οστεολογικό υλικό, για το οποίο δεν διαθέτουμε εξίσου διεξοδικότερη εξέταση, ενδεικτικότερη κρίνεται προς το παρόν η παρατήρηση περί της σκόπιμης διατήρησης τμήματος των συντελεστών της θυσιαστικής τελετουργίας και του επακόλουθου ιερού γεύματος, δράση που θα μπορούσε επίσης να συσχετιστεί με απευθείας προσφορά στη θεότητα και όχι, δηλαδή, με ανθρώπινη κατανάλωση, χωρίς να αποκλείεται συνδυασμός. Η σήμανση

της διατήρησης τμήματος των θυσιαστικών γευμάτων δηλώνεται επιπρόσθετα από την φύλαξη στα βοηθητικά δωμάτια του ιερού παρόμοιων αγγείων με καμένα οστά, τα οποία αναφέρονται επίσης ως ο μοναδικός σωζόμενος κινητός εξοπλισμός από την ιδιαίτερα ισχυρή καταστροφή στο τμήμα αυτό. Προσθέτοντας το κριτήριο της ολιγάριθμης αντιπροσώπευσης που υποδηλώνεται, και, ίσως, το είδος των προσφερόμενων οστών/ανατομικών μελών και ζώων, στην δυνατότητα π.χ. σύγκρισης με αντίστοιχα ευρήματα από άλλα δωμάτια του Μεγάρου Β, όπως τα αγγεία με διατηρημένα οστά από το δωμάτιο 8 («μαγειρείο») στον δυτικό τομέα του κτηρίου, θα μπορούσε πιθανόν να υποστηριχτεί μία περαιτέρω εξειδίκευση, συνδυασμένη με την διαφοροποιημένη, έμπυρη, διαχείριση των προσφορών, και κατά επέκταση αφενός με τον ρόλο και την ιδιότητα των εκτελεστών, αφετέρου με το είδος των λατρευτικών περιστάσεων, στον κατοχυρωμένο κατά αποκλειστικότητα ιερό χώρο.

Στην συντριπτική πλειοψηφία τους τα αντικείμενα και τα σκεύη τροφοπαρασκευής και παράθεσης πολυπληθών γευμάτων με κατανάλωση υγρών και στέρεων τροφών, από κοινού και η αποθήκευση αυτών, εντοπίζονται στους χώρους της δυτικής ενότητας του Μεγάρου Β, στην οποία οι ενδείξεις τελετουργικής δραστηριότητας εντοπίζονται κυρίως στο τμήμα πριν την κύρια είσοδο, σηματοδοτώντας ανάλογα τον πολυδιάστατο χαρακτήρα των εσωτερικών ενεργειών. Η ποσότητα του εμφανιζόμενου εξοπλισμού υποδεικνύει την πρακτική διοργάνωσης τακτικών, εορταστικών πιθανότατα, συμποσίων με τελετουργικό περιεχόμενο, και την συμμετοχή μεγάλου ποσοστού της πληθυσμιακής κοινότητας, όπως δηλώνουν οι διαστάσεις των κύριων χώρων και των υπαίθριων αυλών που συνδέονται συνολικά με το Μέγαρο Β. Η Πάντου αποδίδει τελετουργικό χαρακτήρα στο σύνολο του Βόρειου συγκροτήματος, ενώ παρατηρεί πως τα διαθέσιμα ευρήματα από τις δύο ενότητες του Μεγάρου Β εμφανίζουν περιορισμένο αριθμό ατομικών διακριτικών στοιχείων (κυριαρχία άβαφων και κοινών κεραμικών τύπων, μη εξέχουσες προσφορές όσον αφορά τον τομέα του επίσημου ιερού), στοιχεία που εκφράζουν την γενικότερη τάση/έμφαση στη δημιουργία και τόνωση της συλλογικής ταυτότητας¹¹⁸⁵.

Οι τελετουργίες στον χώρο του Νότιου συγκροτήματος συμβαδίζουν με την κατασκευή του υπαίθριου κυκλικού βωμού στο τμήμα του Προαυλίου 1, πριν την κύρια είσοδο τόσο στην περίστυλη αυλή του Μεγάρου Α όσο και στο σύνολο του συγκροτήματος. Η πιθανότητα επιτέλεσης τελετουργικών καύσεων εμφανίζεται ισχυροποιημένη στην περίπτωση αυτή, όπου το αναδυόμενο τελετουργικό τοπίο περιλαμβάνει και εδώ τελετουργικά γεύματα

¹¹⁸⁵ Pantou 2010, 389.

με κοινή κατανάλωση υγρών και στέρεων τροφών, συγκεκριμένα κρέατος προερχόμενου πιθανότατα από θυσίες. Τα κατά χώραν διατηρηθέντα στοιχεία επάνω και γύρω από τον κυκλικό βωμό προβάλλουν αυτόν ως το εκτελεστικό σημείο της σχετικής λατρευτικής δράσης, αποδίδουν δηλαδή σε αυτόν τη λειτουργία βωμού-εστίας. Το άναμμα της πυράς στην επιφάνεια του βωμού προσδιορίζεται από την συνδυαστική εμφάνιση στρώσεων καύσης και καμένων οστών, ενώ, παράλληλα, η περιμετρική διασκορπίση καθαρής στάχτης (ευρισκόμενη σε αλληπάλληλα στρώματα), αν και θα μπορούσε να συνδυαστεί με τον περιοδικό καθαρισμό του, δεν συνιστά πρόταση που δικαιολογεί πλήρως την επιλογή της ορατής διατήρησης των υπολειμμάτων της σταθερής χρήσης του βωμού.

Σύμφωνα και με τα υπόλοιπα συνευρήματα από το σημείο, το περιεχόμενο της τελετουργικής δραστηριότητας με κέντρο εστίασης την πυρά του βωμού-εστίας εμφανίζεται ποικιλόμορφο, στοιχείο που αναδεικνύει την ύπαρξη διακριτών σταδίων ή επεισοδίων στις τελετουργίες που χρησιμοποιούν το στοιχείο της φωτιάς. Έτσι, το εύρημα του κραυγαστή υποστηρίζει την επί του βωμού προετοιμασία της τροφής, πιθανότατα συγκεκριμένου ποσοστού που αφορά, πάντως, στη διαδικασία του ψησίματος, ενώ τα βάσει μακροσκοπικής παρατήρησης καμένα οστά επάνω σε αυτόν, που συνοδεύονται από εξίσου καμένα θραύσματα αγγείων κατανάλωσης υγρών, αντιπροσωπεύουν ικανοποιητικά την περίπτωση της τελετουργικής καύσης αντιπροσωπευτικού δείγματος των συστατικών μερών του τελετουργικού συμμετοχικού γεύματος (συγκριτικά, τμήματα από άβαφες κύλικες εντοπίζονται δίπλα στον βωμό). Αν και ο βαθμός της καύσης των οστών δεν είναι πιστοποιημένος, ο συνδυασμός των διαθέσιμων στοιχείων (σημείο εύρεσης και τύπος σταθερής κατασκευής, συνοδευτικά ευρήματα και συνολική διαχείριση, επιλογή της διατήρησης) συνηγορεί υπέρ της ειδικότερης μεταχείρισης με σαφή τελετουργική πρόθεση, όπου η πρακτική της τελετουργικής καύσης συγκεκριμένου ποσοστού των ευρημάτων αναδεικνύεται ως πράξη δηλωτική συμβολικής καθιέρωσης του συνόλου της εκτυλισσόμενης δράσης.

Ο προβαλλόμενος συλλογικός χαρακτήρας της τελετουργικής δραστηριότητας με επίκεντρο τον ΥΕ ΠΙΒ2 υπαίθριο κυκλικό βωμό του Νότιου Συγκροτήματος, και η διαμόρφωση του προθαλάμου προς την περίστυλη μικρή εσωτερική αυλή του Μεγάρου Α, υποδεικνύουν πράξεις εκτελεσμένες είτε από τα άμεσα ενδιαφερόμενα πρόσωπα που λειτουργούσαν τους χώρους, είτε κατά περιστάσεις από μεγαλύτερο αριθμό ατόμων που προσέγγιζε υπό διάφορες συνθήκες ή εκδηλώσεις την περιοχή. Σε κάθε περίπτωση προβάλλεται η σημασία της σύνδεσης του Νότιου συγκροτήματος με το θρησκευτικό στοιχείο, ενέργεια που ερμηνεύεται υπό τους όρους της

θρησκευτικής προστασίας των λειτουργιών εργαστηριακού-οικονομικού χαρακτήρα που το χαρακτηρίζουν. Η ενσωμάτωση των πράξεων θρησκευτικού περιεχομένου, και των συναφών θρησκευτικών αντιλήψεων, στο πλαίσιο των παραγωγικών διαδικασιών υποδεικνύεται επιπρόσθετα από τα ευρήματα των ειδωλίων (και τμήματος τράπεζας προσφορών) από το εσωτερικό των περισσότερων δωματίων του Μεγάρου Α.

Έχει διατυπωθεί η άποψη πως η θεσμοθετημένη διοικητική αρχή στο μυκηναϊκό Διμήνι φανερώνει τον τύπο οργάνωσης υπό μία ελίτ ηγετική ομάδα περισσότερων προσώπων, σε σύγκριση δηλαδή με την εξουσιαστική αρχή μεμονωμένου ηγεμόνα, στη σύνθεση της οποίας εντάσσεται πιθανότατα και η ιερατική τάξη, δηλαδή οι υπεύθυνοι για την εκτέλεση των επίσημων θρησκευτικών καθηκόντων¹¹⁸⁶. Η αποκλειστικότητα στον τομέα των επίσημων θρησκευτικών δραστηριοτήτων αντικρούεται πιθανόν, σύμφωνα με την Ρουσιώτη, από την ύπαρξη της Οικίας Κ στο ανατολικό τμήμα του οικισμού, η οποία συνδέεται επίσης με πλακόστρωτη αυλή, από όπου το σύνολο των στοιχείων παραπέμπει σε διαδικασίες άσκησης λατρείας και παράθεσης τελετουργικών γευμάτων με την συμμετοχή πλήθους συμμετεχόντων¹¹⁸⁷. Η Πάντου επισημαίνει το γεγονός, πως στην περίπτωση της χωρικής διασποράς ιερών χώρων εντός του οικισμού υπονοείται ανταγωνισμός στη διεκδίκηση κύρους μέσω του θρησκευτικού παράγοντα και από άλλες ισχυρές κοινωνικές ομάδες του οικισμού¹¹⁸⁸. Σε κάθε περίπτωση, η στενή σύνδεση της ανώτερης κοινωνικής θέσης και εξουσίας με τον θρησκευτικό παράγοντα, που συνδυάζεται σταθερά με την προβολή της συλλογικότητας στα θρησκευτικά δρώμενα, προσδιορίζει κατά συνέπεια τη σύμφυση παγιωμένων κοινωνικών και θρησκευτικών κωδικών και συμπεριφορών, από κοινού και τη χρησιμοποίηση των τελευταίων για τη νομιμοποίηση και κατοχύρωση των πρώτων. Οι συσχετισμοί αυτοί χρειάζεται να ενταχθούν στο γενικότερο περιβάλλον ανάδειξης του σχεδόν αποκλειστικού δικαιώματος της άρχουσας τάξης για τον έλεγχο και την τακτική διεξαγωγή των επίσημων τελετουργιών δημόσιου χαρακτήρα, δίνοντας ίσως προτεραιότητα στην έννοια του «επίσημου», μέσω της λειτουργίας του μοναδικού αμιγώς θρησκευτικού χώρου του οικισμού εντός των ορίων του διοικητικού του κέντρου.

Έτσι, η ίδρυση του ιερού με τον εσωτερικό σύνθετο βωμό και οι υπαίθριοι κυκλικοί βωμοί (ανάμεσά τους, ίσως, και η λίθινη πλάκα-κέρνος), ως διακριτοί τόποι αποκλειστικά αφιερωμένοι σε λατρευτικές πρακτικές, αναδεικνύονται σε πολυδιάστατα σύμβολα που χαρακτηρίζουν τον

¹¹⁸⁶ Pantou 2010, 389.

¹¹⁸⁷ Ρουσιώτη 2015, 125-126.

¹¹⁸⁸ Pantou 2010, 389.

μηχανισμό διοίκησης του οικισμού, τόσο κατά τη διάρκεια της ανακτορικής όσο και κατά τη σύντομη, όσον αφορά το Διμήνι, μετανακτορική περίοδο. Σύμφωνα με τους μελετητές, η ωριμότητα στην ανάπτυξη και εφαρμογή των επιλεγμένων στοιχείων διοίκησης, καθώς και το εύρος των δραστηριοτήτων της, φανερώνουν την πλήρη ένταξη του θεσσαλικού χώρου στο μυκηναϊκό σύστημα διακυβέρνησης, ενώ παράλληλα πιστοποιούν την δυναμική πορεία των συνεχιζόμενων επαφών και αλληλεπιδράσεων με τα κυρίαρχα ανακτορικά κέντρα της κεντρικής και νότιας ηπειρωτικής χώρας, κατά κύριο λόγο αυτά της αργολικής επικράτειας¹¹⁸⁹.

Η μετανακτορική μυκηναϊκή κοινωνία στο Διμήνι εμφανίζει σαφή σημάδια κάμψης στην οικονομική και εξειδικευμένη εργαστηριακή παραγωγή, καθώς και έκδηλη εσωστρέφεια, διατηρώντας ωστόσο τον ίδιο αστικό σχεδιασμό, και διοικητική αρχή ικανή να οργανώσει την τμηματική ανασυγκρότηση του οικισμού¹¹⁹⁰. Είναι πιθανό πως το μέγεθος της καταστροφής που υπέστη το Μέγαρο Β, η οποία κατά την Πάντου δεν αποδίδεται σε φυσικά αίτια¹¹⁹¹, απέτρεψε την προσπάθεια αναδιοργάνωσής του, από κοινού και την μη επαναλειτουργία του δημόσιου ιερού, ενώ οι θρησκευτικές δραστηριότητες εξακολούθησαν να εκτελούνται πανομοιότυπα στην μικρό-κλίμακα που οριζόταν από τον υπαίθριο βωμό στο Προαύλιο 1 εξωτερικά του Νότιου Συγκροτήματος. Ανάμεσα στις παγιωμένες και τυποποιημένες λατρευτικές πρακτικές του θρησκευτικού συστήματος που συνεχίζει, η έμφαση δίνεται και πάλι στα συμμετοχικά θυσιαστικά τελετουργικά γεύματα, στη σύνθεση των οποίων εγκόπτει και διατηρείται ένα διακριτό σημαίνον στάδιο που αφορά στην πρακτική της τελετουργικής καύσης, πιθανότατα προς σήμανση και συνολική κατοχύρωση του καθιερωτικού χαρακτήρα της συλλογικής δραστηριότητας.

¹¹⁸⁹ Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 98-99, Papadimitriou 2008, 99, 107-108, Pantou 2010, 395-396.

¹¹⁹⁰ Adrymi-Sismani 2007b, 28.

¹¹⁹¹ Pantou 2010, 396.

5.1α. ΚΑΛΑΠΟΔΙ

ι)Εισαγωγικά στοιχεία

Οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές στο Καλαπόδι στην ανατολική Φωκίδα, γνωστό στην αρχαιότητα πιθανόν ως το ιερό και μαντείο του Απόλλωνα στις Άβες¹¹⁹², πραγματοποιήθηκαν το διάστημα 1973-1982 από τον R.Felsch και το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, αποκαλύπτοντας τους δύο ναούς, τον Βόρειο κλασικό και Νότιο αρχαϊκό Ναό, μαζί και τα ΥΕ ΙΙΙΓ στρώματα κυρίως στα νοτιοανατολικά του Βόρειου Ναού. Οι συστηματικές ανασκαφές ξεκίνησαν πάλι το διάστημα 2004-2013 υπό τη διεύθυνση του W.-D. Niemeier, εστιάζοντας στην περιοχή του Νότιου Ναού, και αποκαλύπτοντας μία μοναδική περίπτωση ιερού με οκτώ διαδοχικούς ναούς, οι οποίοι χρονολογούνται από την μυκηναϊκή περίοδο (αρχές 14^{ου}αι.π.Χ.), έως και τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους [εικ.117]. Στα ευρήματα από τον χώρο του Νότιου Ναού περιλαμβάνονται, επίσης, εργαστηριακές εγκαταστάσεις της κλασικής περιόδου, καθώς και κτήριο της ρωμαϊκής εποχής (2^{ος}αι.μ.Χ.). Τα αποτελέσματα των πρώτων ανασκαφών δημοσιεύθηκαν σε αναλυτικές ανασκαφικές αναφορές, άρθρα, καθώς και σε δύο μονογραφίες, ενώ ετήσιες ανασκαφικές αναφορές, ορισμένα συνθετικά άρθρα και μελέτες καταγράφουν τα αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφών.

Το Καλαπόδι βρίσκεται στην κοιλάδα του Κηφισού, σε στρατηγική θέση, στη διαδρομή από την ενδοχώρα προς τον κόλπο της Αταλάντης, και τις ακτές του Βόρειου Ευβοϊκού, και σε μικρή απόσταση από τον Ορχομενό της Βοιωτίας στα νότια¹¹⁹³. Σε κοντινές θέσεις, καθώς και σε καιρία, αλλά περισσότερο απομακρυσμένα από το ιερό, σημεία των διαδρομών αυτών εντοπίζονται νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων, τα περισσότερα σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο και εξής (λίγα από την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο). Σε ορισμένα εξ αυτών βρέθηκαν πολύτιμα κτερίσματα και αντικείμενα «κύρους», τα οποία και προέρχονται από μικρούς ή/και ακμαίους οικισμούς, φανερώνοντας την δραστηριοποίηση τοπικών ελίτ στην ευρύτερη περιοχή¹¹⁹⁴. Τα στοιχεία παραπέμπουν σε ανάπτυξη δικτύου τοπικών και ευρύτερων επαφών, και υπογραμμίζουν τη σημασία αυτού του δικτύου στην εξέλιξη της τοπικής δυναμικής των οικισμών, με σημείο αναφοράς πιθανότατα την ανακτορική Βοιωτία. Το ενδιαφέρον της τελευταίας, κυρίως μέσω του ανακτορικού κέντρου του Ορχομενού, στη βόρεια επικράτειά της, που μαζί με την οχυρωμένη εγκατάσταση του Γλά έλεγχαν και εξασφάλιζαν την παραγωγή

¹¹⁹² Niemeier 2014, 28.

¹¹⁹³ Hope-Simpson - Dickinson 1979, 259, Niemeier 2008a, 99-100.

¹¹⁹⁴ Livieratou 2009, 959 & 2015, 93-95.

στην λίμνη της Κωπαΐδας¹¹⁹⁵, το κεντρικό δηλαδή τμήμα της κοιλάδας του Κηφισού, θεωρείται πως επεκτάθηκε στην άμεση προς βορράν περιφέρειά της, πιθανόν όχι υπό συνθήκες άμεσου ελέγχου¹¹⁹⁶. Το σύνολο των διαδικασιών και διεργασιών αυτών συνιστούν το πλαίσιο αναφοράς, λειτουργίας και εξέλιξης, του μυκηναϊκού ιερού στο Καλαπόδι¹¹⁹⁷. [εικ.116]

Η συστηματική οργάνωση της θρησκευτικής δραστηριότητας στο μυκηναϊκό ιερό του Καλαποδίου ξεκινά με την ανέγερση, στην αρχή της ΥΕ IIIA1 περιόδου, ευμεγέθους προσεγμένου κτηρίου, το οποίο και ανανεώνεται δύο φορές, πάνω στα ίδια θεμέλια, έως το τέλος της μετανακτορικής περιόδου [εικ.124]. Κατά την μετανακτορική περίοδο, σημειώνεται σημαντική ανάπτυξη και επέκταση της θρησκευτικής δραστηριότητας, στον υπαίθριο χώρο βορειανατολικά του ιερού κτηρίου, με μεγάλο πλήθος συμμετεχόντων. Η σαφής αυτή επέκταση και πιθανόν εστίαση της άσκησης της λατρείας στις υπαίθριες τελετουργίες, διατηρείται κατά την Υπομυκηναϊκή περίοδο, και συνεχίζει αδιάκοπα στην ακόλουθη ΠρωτοΓ περίοδο, όταν στα μέσα του 10^{ου} αι. π.Χ., αποφασίζεται παράλληλα η ανέγερση του Νότιου Ναού IV, επάνω από το προγενέστερο μυκηναϊκό ιερό.

Η ανακάλυψη λιγοστής κεραμικής της ΠΕ III και της ΜΕ περιόδου (αμφορέας ρυθμού Αγίας Μαρίνας και γκριζα μινυακή αντίστοιχα) από το κατώτερο στρώμα, πάνω στο φυσικό υπέδαφος, στον περιβάλλοντα χώρο του μυκηναϊκού ιερού, σε συνδυασμό με την εύρεση στο ίδιο στρώμα εισηγμένου MM IB-II σφραγιδολίθου¹¹⁹⁸, ενισχύουν, κατά τον Niemeier, το ενδεχόμενο η θρησκευτική σημασία της θέσης να ήταν ήδη γνωστή, από την παλαιότερη αυτή περίοδο¹¹⁹⁹.

ii) Ιερό

Το πρώτο μυκηναϊκό ιερό (Ναός I) ιδρύεται κατά την ΥΕ IIIA1 περίοδο, με κτήριο διαστάσεων τουλάχιστον 9Χ4,50μ. και θεμέλια κτισμένα με μεγάλους ογκολίθους, οι οποίοι είναι ορατοί κυρίως στο ανατολικό τμήμα. Η θεμελίωση επαναχρησιμοποιήθηκε στην ανοικοδόμηση των δύο επόμενων ιερών κτηρίων, δηλαδή του Ναού II και III, που λειτούργησαν κατά την ΥΕ IIIB και ΥΕ IIIC περίοδο αντίστοιχα. Στο εσωτερικό του πρώτου μυκηναϊκού ιερού εντοπίζονται στο ανατολικό του τμήμα δύο σταθερές κατασκευές, οι οποίες

¹¹⁹⁵ Ιακωβίδης 1998, 203-204, Αραβαντινός - Κουντούρη - Φάππας 2006, 557-558.

¹¹⁹⁶ Livieratou 2011, 150 & 2012, 84-91.

¹¹⁹⁷ Niemeier 2011 (*EfA*).

¹¹⁹⁸ Τα σημεία προέλευσης αφορούν στο τμήμα κοντά στη ΒΑ γωνία και το ανατολικό πτερό του Νότιου αρχαϊκού Ναού (Niemeier 2006 (*EfA*). & 2006-07, 43), καθώς και σε σημείο από το νότιο τμήμα εξωτερικά του μυκηναϊκού ιερού (Niemeier 2013 (*EfA*), fig.7).

¹¹⁹⁹ Niemeier 2014, 30.

ανανεώθηκαν στην δεύτερη φάση λειτουργίας του. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για δύο εφαιπόμενους μεταξύ τους, μεσαίους σε μέγεθος λιθόπλινθους ασβεστολιθικής σύστασης, πιθανόν βάση βωμού, οι οποίοι προβάλλουν μερικώς κάτω από τον πήλινο πεταλόσχημο βωμό της επόμενης φάσης λειτουργίας, καθώς και για λίθινη ορθογώνια εξέδρα στα βόρεια, στο σημείο απέναντι από τους λιθόπλινθους¹²⁰⁰. Βάσει της κεραμικής από το στρώμα καταστροφής που κάλυψε τον χώρο, ο Ναός Ι καταστράφηκε στο τέλος της ΥΕ IIIA2 περιόδου¹²⁰¹. Στα γκρεμισμένα κατάλοιπα του πρώτου ναού βρέθηκε διασκορπισμένος σημαντικός αριθμός αντικειμένων (χάνδρες και 27 σφραγιδόλιθοι, κυρίως από γυαλί καθώς και άλλα υλικά, όπως στεατίτη, φαγεντιανή, φθορίτη), που είχαν εναποτεθεί πιθανότατα ως αφιερώματα, προκειμένου για την ίδρυση του επόμενου ιερού¹²⁰². Ανάμεσα στους σφραγιδόλιθους διακρίνονται δύο με μορφή μινωικού δαίμονα, ενώ εμφανίζονται επίσης παραστάσεις βοοειδών και αιγών¹²⁰³. [εικ.118]

Στο ΥΕ IIIB ιερό (Ναός II), αποκαλύφθηκε κατά μήκος του νότιου τοίχου η πήλινη πεταλόσχημη χαμηλή εξέδρα με τη λειτουργία βωμού, καθώς και δεύτερος πήλινος επιμήκης χαμηλός βωμός αμέσως στα δυτικά του πρώτου, ο οποίος διατηρούσε τρεις συμμετρικές, παρατακτικά τοποθετημένες, κοιλότητες. Ο πεταλόσχημος βωμός και η συνολική διάταξη ομοιάζουν σημαντικά με τον κεντρικό βωμό στο Ιερό Γ1 του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών, ενώ οι τρεις κοιλότητες ερμηνεύτηκαν ως υποδοχείς για την τέλεση σπονδών. Η αρχική λίθινη εξέδρα στα βόρεια αντικαταστάθηκε κατά την φάση αυτή από παρόμοια εξέδρα σε διπλανό σημείο (προς τα ανατολικά), κτισμένη με μικρούς αργούς λίθους και διατηρημένη αποσπασματικά. Δίπλα σε αυτήν, βρέθηκε κατά χώρα σιαγόνα προβάτου/αίγας. Ο Niemeier αποκαθιστά ξύλινη θυσιαστική τράπεζα πάνω στην εξέδρα αυτή¹²⁰⁴. Τμήμα γυναικείου ειδωλίου τύπου Ψ, συγκρίσιμο με τα αντίστοιχα ευρήματα ειδωλίων των μυκηναϊκών ιερών της περιόδου, καθώς και τέσσερις σφραγιδόλιθοι, εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του Ναού II (από το κεντρικό-ανατολικό του τμήμα)¹²⁰⁵, ενώ το στρώμα καταστροφής και ισοπέδωσης κάτω από το επόμενο, ΥΕ IIIΓ, επίπεδο χρήσης, στα ανατολικά και βορειοανατολικά εξωτερικά του ιερού, περιλάμβανε ποσότητα ΥΕ IIIA2-B κεραμικής, κυρίως

¹²⁰⁰ Niemeier 2012 (*EfA*). & 2014, 29-30, fig.9.

¹²⁰¹ Niemeier 2012 (*EfA*), fig. 4-5.

¹²⁰² Όλα τα αντικείμενα αυτά προήλθαν από το ίδιο επίπεδο, ενώ κάλυπταν τη συνολική έκταση του ιερού κτηρίου, καθότι εντοπίστηκαν και σε σημεία εξωτερικά του ανατολικού και του νότιου τοίχου του (Niemeier 2013 (*EfA*), fig.6).

¹²⁰³ Niemeier 2012 (*EfA*). & 2013 (*EfA*). & 2014, 29, 31, fig.11.

¹²⁰⁴ Niemeier 2012 (*EfA*). & 2014, 29, fig. 6-7.

¹²⁰⁵ Niemeier 2011 (*EfA*). & 2014, 29-30, fig.8.

κύλικες και σκόφους, ειδώλια, ανάμεσά τους και ζώομορφο ειδώλιο με διακόσμηση κλιμακωτή (ladder)¹²⁰⁶. [εικ.119]

Στο ΥΕ ΙΙΒ ιερό ανήκει και τρίτη 'κατασκευή', η οποία εντοπίζεται στο δυτικό τμήμα του, ακριβώς κάτω από το μεταγενέστερο άδυτο του Νότιου Ναού. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για λάκκο ανοιγμένο στο δάπεδο, με τοιχώματα επαλειμμένα με πηλό. Το σημείο είχε ανασκαφεί σε περιορισμένη έκταση το 1982 από τον Felsch, έως και το ΥΕ ΙΙΓ στρώμα, και σταματώντας σε επίπεδο που θεωρήθηκε το «φυσικό», όπου και είχε αποκαλυφθεί ανοιγμένος εντός του δαπέδου αυτού, υπερκείμενος, δεύτερος, λάκκος επενδυμένος και αυτός εσωτερικά με πηλό¹²⁰⁷. Η συνέχιση της έρευνας σε ολόκληρη πλέον την έκταση του μεταγενέστερου αδύτου φανέρωσε πως το χωμάτινο δάπεδο όπου σταμάτησε η πρώτη ανασκαφή, διαδεχόταν χαμηλότερα νέο συνεκτικό δάπεδο από καμένο πατημένο χώμα, στο ανατολικό τμήμα του οποίου είχε ανοιχτεί ο ΥΕ ΙΙΒ κατώτερος λάκκος. Ο ΥΕ ΙΙΒ λάκκος εντοπίστηκε στην ίδια ακριβώς θέση με τον μεταγενέστερο ΥΕ ΙΙΓ λάκκο. Τα θραύσματα αγγείων επί του καμένου ΥΕ ΙΙΒ δαπέδου, και μέσα από το εσωτερικό του κατώτερου λάκκου, ανήκαν στην ΥΕ ΙΙΑ2-Β περίοδο, ενώ, επάνω στο καμένο δάπεδο πλησίον του λάκκου, συλλέχθηκαν τέσσερις ακόμη σφραγιδολίθοι από γυαλί και στεατίτη. Τα αφιερώματα των σφραγιδολίθων από το εσωτερικό του ιερού θεωρήθηκαν ενδεικτικά της σύνδεσης του τελευταίου με κάποιο ισχυρό ανακτορικό κέντρο, σύμφωνα με τον Niemeier πιθανότατα τον Ορχομενό, που απέχει μόλις 20χλμ. από το ιερό¹²⁰⁸. [εικ.120]

Το ΥΕ ΙΙΓ ιερό ανεγέρθηκε πάνω στα θεμέλια του προκατόχου του, με μία, όπως φαίνεται, σταθερή κατασκευή στο εσωτερικό του, τον λάκκο με τα επαλειμμένα με πηλό τοιχώματα, ο οποίος είχε διανοιχθεί στο εσωτερικό του ΥΕ ΙΙΓ δαπέδου. Το δάπεδο αυτό περιείχε ανά τόπους στη σύστασή του καύσεις¹²⁰⁹. Στις πρώτες ανασκαφές σημειώνεται, δίπλα στον λάκκο, η εύρεση μεγάλου ζώομορφου ειδώλιου βοοειδούς, με κοίλο εσωτερικά κορμό¹²¹⁰, ενώ από τις πρόσφατες ανασκαφές, σημειώνεται στο ανατολικό τμήμα του ιερού η εύρεση δύο ακόμη θραυσμάτων από το μεγάλο ειδώλιο βοοειδούς με τροχήλατο σώμα και πλούσια διακόσμηση, που είχε βρεθεί παλαιότερα σε απόσταση 20μ. προς τα ανατολικά, υποδεικνύοντας, κατά τον Niemeier, βίαιη καταστροφή του μετανακτορικού ιερού¹²¹¹. Περισσότερες πληροφορίες

¹²⁰⁶ Niemeier 2006-07, 43 & 2007-08, 48 & 2008a, 102.

¹²⁰⁷ Felsch 1987, 5 & 1991, 86 & 1999, 164 & 2007, 6.

¹²⁰⁸ Niemeier 2010 (*EfA*), fig.2.

¹²⁰⁹ Catling 1982-83, 34, Niemeier 2010 (*EfA*), fig.1 ("boden 2").

¹²¹⁰ Felsch 1987, 5 & 1991, 86, Catling 1982-83, 34, Touchais 1983, 779.

¹²¹¹ Niemeier 2011 (*EfA*)..

για τη λειτουργία του ΥΕ ΙΙΙΓ ιερού προέρχονται από τον υπαίθριο χώρο στα ανατολικά και βορειοανατολικά του ιερού¹²¹². Τα αποτελέσματα των πρώτων ανασκαφών αποκάλυψαν στο βορειοανατολικότερο τμήμα του χώρου αυτού τα θεμέλια μικρών διαστάσεων μονόχωρου ορθογώνιου κτίσματος (3,9Χ3μ.), πιθανόν με είσοδο στα ανατολικά, το οποίο ιδρύθηκε κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ μέση περίοδο και καταστράφηκε στην επόμενη, Υπομυκηναϊκή περίοδο. Στα ανατολικά του κτίσματος, το οποίο ερμηνεύτηκε ως μικρό ιερό, εντοπίστηκαν δύο διαδοχικές, ανεξάρτητες, εστίες, καθώς και κυκλικός λιθοσωρός, «μάλλον κλίβανος παρά εστία»¹²¹³, στοιχεία που συσχετίζονται με παχιά στρώματα αποθέσεων, τα οποία περιείχαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής, καθώς και άλλα ποικίλα αντικείμενα-προσφορές¹²¹⁴. [εικ.121]

Από τα 28 σε σύνολο ανασκαφικά στρώματα των αποθέσεων αυτών, τα πρώτα δέκα αφορούν στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη και μέση περίοδο, τα υπ' αριθμόν 11-12 ή 11-13 εντάσσονται στην ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερη περίοδο, δύο ή τρία στρώματα ανήκουν στην Υπομυκηναϊκή περίοδο, και ακολουθούν οκτώ επάλληλα στρώματα, τα οποία χρονολογούνται στην πρώιμη ΠρωτοΓ περίοδο¹²¹⁵. Η επικράτηση της χονδροειδούς κεραμικής σε σύγκριση με την λεπτότεχνη, καθώς και της χειροποίητης σε σύγκριση με την τροχήλατη κεραμική, παρατηρείται ήδη από το τελευταίο στρώμα της ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης περιόδου¹²¹⁶. Επίσης, για το σύνολο των στρωμάτων αυτών, έχει προταθεί η σκόπιμη, πιθανόν τελετουργική, θραύση των αγγείων, σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την κατανάλωση, βάσει της παρατήρησης περί των αιχμηρών απολήξεων των οστράκων¹²¹⁷.

Οι διαδοχικές αυτές αποθέσεις από το ανώτερο Υπομυκηναϊκό στρώμα και εξής, το οποίο κάλυψε ισοπεδώνοντας τα μετανακτορικά κατάλοιπα, συσσωρεύονταν σε χαμηλό και εκτεταμένο ύψωμα, δημιουργώντας υπαίθριο βωμό, ενώ εναλλάσσονταν με πολύ λεπτά στρώματα στάχτης και παχύτερα στρώματα καμένου πηλού (πολύ ισχυρές καύσεις παρουσιάστηκαν στο ανασκαφικό στρώμα 20). Στην κορυφή του χαμηλού αυτού υπαίθριου βωμού χώματος, στάχτης, και καύσεων, αποκαλύφθηκε μια ομάδα από απλές εστίες,

¹²¹² Felsch 1981, 82-84, fig.2.

¹²¹³ Felsch 1999, 164.

¹²¹⁴ Felsch 1987, 3-5, εικ.3 & 2001, 194-195, εικ.LVIIa.

¹²¹⁵ Jacob-Felsch 1996, 5, 11-13, 91-103, 130, tab.24, Felsch 2001, 193-194 & 2007, 5. Τα τελευταία πέντε στρώματα αφορούν στην μέση και ύστερη ΠρωτοΓ περίοδο. Ο Lis δίνει έμφαση στα χαρακτηριστικά της κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερης περιόδου και της μεταγενέστερης κεραμικής των Υπομυκηναϊκών χρόνων, ιδίως όσον αφορά το ανασκαφικό στρώμα 13 (Lis 2009, 204-205), χωρίς ωστόσο να υφίσταται κενό στην στρωματογραφική ακολουθία.

¹²¹⁶ Jacob-Felsch 1996, 13, 104, Lis - Rückl 2011, 160, Livieratou 2012, 107-108.

¹²¹⁷ Kaiser - Rizzotto - Strack 2011, 14.

καθώς και θραύσματα πύθων, διασκορπισμένα σε αρκετή έκταση, ανάμεσα στα οποία εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα κόκκων σιτηρών και οσπρίων, καμένων από ισχυρή πυρκαγιά. Στο ίδιο σημείο χτίστηκε, επίσης, κατά την πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο λίθινος ορθογώνιος αποθήτης, ο οποίος οριοθετούσε επάλληλα στρώματα στάχτης από θυσίες ζώων¹²¹⁸.

Εντός των αποθέσεων που αφορούσαν στο σύνολο της μετανακτορικής περιόδου, η πολυάριθμη κεραμική, ποσότητα της οποίας ήταν λεπτότεχνη και διακοσμημένη, περιλάμβανε κατά κύριο λόγο ανοιχτά αγγεία, κυρίως κύλικες και σκεύη σεβρισίματος (σκύφους, βαθείς σκύφους), αγγεία μίξης (κρατήρες), μικρογραφικά αγγεία (κύπελλα, καλάθους), υδρίες και πρόχους, αμφορείς και ψευδόστομους αμφορείς, μεγάλους αποθηκευτικούς πύθους, χειροποίητα μαγειρικά σκεύη, λίθινα εργαλεία για προετοιμασία τροφής (τριβεία, τριπητήρες), καθώς και πελέκεις, 70 χάλκινα αντικείμενα (εργαλεία, μαχαίρια, και αιχμές βελών), χαλινάρι από κέρατο ελαφιού, λίγα σφονδύλια, από κοινού και 32 ειδώλια (γυναικεία τύπου Ψ, ζώμορφα), καθώς και αρκετά κοσμήματα (χάνδρες, περίσπαιτα) [εικ.122]. Ανάμεσα στα ειδώλια ξεχωρίζουν η κεφαλή μεγάλου γυναικείου ειδωλίου με πόλο (διαμπερής εσωτερικά), καθώς και τα μεγάλα ειδώλια βοοειδών με κοίλο εσωτερικά κορμό και μερικώς τροχήλατα, που λειτουργούσαν ενδεχομένως ως ρυτά¹²¹⁹. Τα διάφορα είδη εργαλείων σε συνδυασμό με στοιχεία που παραπέμπουν σε εργαστηριακή δραστηριότητα, όπως απορρίμματα χαλκού και υπολείμματα χύτευσης, κυλινδρικά αντικείμενα πιθανόν υφαντικά βάρη, και όστρακα με διαμπερή οπή, θεωρήθηκαν ενδείξεις για την κατά χώραν παραγωγή χάλκινων αντικειμένων, ίσως και υφασμάτων¹²²⁰.

Τα μετανακτορικά και υπομυκηναϊκά στρώματα περιείχαν, επίσης, μικρό ποσοστό δημητριακών, κατά κύριο λόγο σιτάρι, καθώς και έναν ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό οστών ζώων, ο οποίος κάλυπτε περίπου το 50% του συνόλου του οστεολογικού υλικού από τις αποθέσεις. Το κυρίαρχο αντιπροσωπευόμενο είδος στα στρώματα αυτά συνιστούσαν οι αιγες και τα πρόβατα, ενώ ακολουθούν τα βοοειδή, και από μεγάλη απόσταση οι χοίροι. Σε μικρότερο ποσοστό εμφανίζονται, επίσης, σκύλοι, ένα άλογο και ένας όνος. Σημαντικό ποσοστό των οστών ανήκε σε άγρια ζώα, κατά κύριο λόγο στην κόκκινη έλαφο¹²²¹, ενώ σπάνια εμφανίζεται το ζαρκάδι, ο αγριόχοιρος,

¹²¹⁸ Felsch 1981, 88 & 1999, 164.

¹²¹⁹ Felsch 1981, 87-89, fig.22 & 1991, 86, pl.12c. Η γυναικεία κεφαλή με τον πόλο προήλθε από το ανασκαφικό στρώμα 6, τα ειδώλια ταύρων με κοίλο κορμό από τα στρώματα 4-7, μεγάλο ειδώλιο ταύρου από το στρώμα 10, στο οποίο βρέθηκαν επίσης τα θραύσματα του κρατήρα με τους πολεμιστές.

¹²²⁰ Jacob-Felsch 1996, 16-73, Felsch 1981, 87-88 & 1999, 165-169 & 2001, 195 & 2007, 243.

¹²²¹ Εμφανίζεται πολύ μικρό ποσοστό δύο ακόμη ειδών ελαφιού.

και η αλεπού. Έξι τμήματα οστών προέρχονταν από ένα ή περισσότερα κρανία καφέ αρκούδας, ένα οστό άνηκε σε λιοντάρι, ενώ τα υπόλοιπα λιγοστά οστά λιονταριού, από το σύνολο των αποθέσεων του ιερού, αφορούσαν την Πρώιμη Γεωμετρική και πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο¹²²². Για το σύνολο των ζώων, η ηλικία τους προσδιορίστηκε ως πριν την ενηλικίωση, πρόκειται δηλαδή για νεαρά ζώα. Όσον αφορά στα εμφανιζόμενα ανατομικά μέλη, κυριαρχούν τα τμήματα που φέρουν το περισσότερο κρέας, αν και η αντιπροσώπευση των μηριαίων οστών δεν είναι μεγάλη (με απόσπαση πάντως του μυελού). Εμφανίζονται, επίσης, οστά ποδιών, αλλά όχι τα ουριαία οστά. Τέλος, ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον σχετικά μεγάλο αριθμό από καβούκια χελωνών (3%), ορισμένα με ίχνη καύσης, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων προέρχεται από τα μυκηναϊκά και υπομυκηναϊκά στρώματα¹²²³.

Σύμφωνα με την επιστημονική ανάλυση του συνόλου του οστεολογικού υλικού, περιλαμβανομένης και της εσχάρας του Βόρειου Ναού, «στα στρώματα της Εποχής του Χαλκού το ποσοστό καμένων οστών δεν ξεπερνά το 2%, και αυξάνεται από τη Γεωμετρική μέχρι και την Κλασική περίοδο στο 8% έως 10%, χωρίς να συνυπολογισθεί το άπειρο πλήθος των αβεστοποιημένων θραυσμάτων οστών του πρώιμου αρχαϊκού αποθέτη από στάχτες»¹²²⁴. Θρυμματισμός σημειώνεται για το σύνολο των οστών από όλες τις περιόδους. Τα πολυάριθμα ζωικά κατάλοιπα θεωρήθηκαν τα υπολείμματα τελετουργικών γευμάτων ευρύτατης συμμετοχής, με επί τόπου προετοιμασία της τροφής (παρασκευάσματα και από επεξεργασία σιτηρών), όπου η κατά πολύ περιορισμένη ή σχεδόν σπάνια πρακτική καύσης οστών ακολουθούσε μετά την κατανάλωση. Οι έμπυρες προσφορές και το «μερίδιο των θεών», όπως σημειώνεται, μπορούν πιθανότατα να τεκμηριωθούν στην πλήρη απουσία των ουριαίων οστών από όλα τα είδη ζώων, ίσως και στην υποαντιπροσώπευση των μηριαίων οστών¹²²⁵. Παράλληλα, ο Felsch εκλαμβάνει την εύρεση ενός άκαυστου κρανίου αίγας περιτριγυρισμένου από τα εξίσου άκαυστα οστά των ποδιών του ζώου, στον χώρο εξωτερικά του μικρού κτίσματος, επί του ΥΕ ΙΙΙΓ υπαίθριου δαπέδου, ως αποκλειστική προσφορά στη θεότητα¹²²⁶. Αναφορικά με τα θηράματα, ο Stanzel θεώρησε πως αυτά πιθανόν προσφέρονταν στο ιερό ήδη διαμελισμένα, και ίσως μόνον ορισμένα τμήματά τους, ενώ σημάδια κοπής και ελαφρά ίχνη καύσης σε αυτά υποδηλώνουν πως το κρέας τους καταναλωνόταν κατά τη διάρκεια

¹²²² Felsch 2001, 197, Nosch 2009, 29.

¹²²³ Stanzel 1991., Felsch 2001, 196-197.

¹²²⁴ Felsch 1999, 167.

¹²²⁵ Stanzel 1991, 33, 50, 61, 162-163, Felsch 2001, 194, 196-197 & 2007, 552.

¹²²⁶ Felsch 1999, 167.

συμποσιών. Η αναλογία της παρουσίας των άγριων ζώων παραμένει σταθερή και για τις ακόλουθες -της μυκηναϊκής μετανακτορικής- περιόδους, τουλάχιστον έως και την ΠρωτοΓ εποχή¹²²⁷.

Αξιοσημείωτη για την κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης περιόδου είναι η συχνότητα εμφάνισης κρατήρων, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζει ο μεγάλος εικονιστικός κρατήρας, με παράσταση πολεμικής σκηνης, περισσότερα θραύσματα του οποίου αποκαλύφθηκαν στις νέες ανασκαφές, συγκεκριμένα στο τμήμα κοντά στην εξωτερική ΒΑ γωνία του Νότιου Ναού¹²²⁸ [εικ.121]. Θραύσμα δεύτερου εικονιστικού κρατήρα απεικονίζει ζεύγος μορφών να κρατούν τα χέρια, πιθανόν σκηνή τελετουργικού χορού¹²²⁹. Από το ίδιο σημείο σημειώνονται ειδώλια βοοειδών, λίθινα περίαπτα, ένα σε μορφή βατράχου Τελικής Νεολιθικής περιόδου, όστρεα, νύχι θηράματος πτηνού, μπλε γυάλινη χάνδρα με διακόσμηση Σφίγγας, σφραγιδόλιθος με παράσταση βοοειδών που ακουμπούν τις ράχες, καθώς και κύπελλα, κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης περιόδου¹²³⁰. Οι πρόσφατες ανασκαφές αποκάλυψαν στην περιοχή κάτω από το ανατολικό περὶ του Νότιου Ναού, δηλαδή ευθύς στα ανατολικά του μυκηναϊκού ιερού κτηρίου, πάνω από το στρώμα καταστροφής και ισοπέδωσης με ΥΕ ΙΙΑ2-Β κεραμική, αλληλοδιάδοχα στρώματα τεχνητών επιχώσεων, και δάπεδο της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Το κατώτερο ΥΕ ΙΙΙΓ στρώμα καταστροφής και ισοπέδωσης περιείχε πεσμένους πλίνθους, θραύσματα πύλων, ποσότητα από καρπούς δημητριακών και όσπρια, μαζί και δύο μυλόλιθους, ενώ στο ανώτερο ΥΕ ΙΙΙΓ στρώμα αποκαλύφθηκε πτηνόμορφο ειδώλιο-ασκός, που περιείχε καρπούς/σπόρους¹²³¹.

Στον ίδιο αυτόν υπαίθριο χώρο, τα στρώματα της μετανακτορικής περιόδου διαδεχόταν ένα ΠρωτοΓ στρώμα του 10^{ου} αι.π.Χ., και ακολούθως χαμηλή, κυκλική λίθινη σταθερή κατασκευή-βωμός, με κεντρικό άνοιγμα και λάκκο, της Γεωμετρικής περιόδου, ο οποίος ερμηνεύτηκε ως υποδοχέας σπονδών¹²³² [εικ.124]. Τρία διαδοχικά, άμεσα συνδεδεμένα με τον εν λόγω βωμό, δάπεδα απέδωσαν ποσότητα αφιερωμάτων (σιδερένια μαχαίρια, χάλκινα δαχτυλίδια, πόρπες), ενώ τον γεωμετρικό βωμό επικάλυπταν δύο

¹²²⁷ Stanzel 1991, 157, Ekroth 2009., Thomas 2014, 378-379.

¹²²⁸ Πρόκειται για πολεμιστές με σπαθιά και ανάφορο στους ώμους, από το οποίο κρέμονται σάκοι, που κατευθύνονται σε κτήριο/οχύρωση όπου ακουμπά σκάλα.

¹²²⁹ Felsch 1981, 87, Niemeier 2006-07, 42 & 2008-09, 44-45.

¹²³⁰ Niemeier 2007 & 2008 (EfA)..

¹²³¹ Whitley 2005-06, 68-69, fig.106, Niemeier 2005 & 2007 (EfA).. Κτήριο για την αποθήκευση των προμηθειών και των προσφορών, καθώς και για την προετοιμασία και παρασκευή των τελετουργικών γευμάτων, πρέπει να υπήρχε αμέσως στα βόρεια, κάτω δηλαδή από τα ογκώδη θεμέλια του νότιου περὶ του Βόρειου κλασικού Ναού (Felsch 2001, 194, Niemeier 2007..).

¹²³² Niemeier 2005. & 2007., Whitley 2005-06, 68.

αλληλοδιάδοχα, το ένα σχεδόν πάνω από το άλλο, καμένα δάπεδα. Στο κατώτερο καμένο δάπεδο βρέθηκε ξίφος τύπου Naue II, ακριβώς επάνω από τον γεωμετρικό βωμό, ενώ στο ίδιο δάπεδο αλλά δυτικότερα αποκαλύφθηκε εστία με στάχτες και σιδερένιο μαχαίρι¹²³³. Στο εξωτερικό αυτό, υπαίθριο, ανατολικό τμήμα των διαδοχικών νότιων ιερών, τα στρώματα, τα δάπεδα, και ο γεωμετρικός βωμός αντιστοιχίζονται με τη λειτουργία των αλληλοδιάδοχων ιερών κτηρίων, τα οποία ιδρύθηκαν πάνω από το μυκηναϊκό ιερό¹²³⁴.

Στο εσωτερικό του Γεωμετρικού Ναού VI, συγκεκριμένα στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του, αποκαλύφθηκαν διασκορπισμένα πολυάριθμα αναθήματα, όπως σιδερένιοι οβελοί και μαχαίρια, κοσμήματα (περιδέραια, δαχτυλίδια, περιάπτα σε σχήμα πουλιού), χάλκινο ανοιχτό αγγείο υστεροχελτικκής προέλευσης, με ανάγλυφη παράσταση ανδρών σε κύκλο που κρατούν χέρια, καθώς και συγκέντρωση καμένων αναθημάτων όπλων μπροστά από τον βόρειο τοίχο του ναού¹²³⁵ [εικ.125]. Πιστεύεται ότι ο Ναός VI, πριν αντικατασταθεί από τον μεγαλύτερο Ναό VII, κάηκε και θάφτηκε/καταχώθηκε τελετουργικά¹²³⁶. Οι σκόπιμες τελετουργικές καύσεις διαπιστώνονται τόσο από το καμένο δάπεδο του ιερού, όσο και από την συγκέντρωση των καμένων σπαθιών, όπως και από σημείο εγγύτερα στην αψίδα, όπου βρέθηκε η βάση του λατρευτικού αγάλματος, πιθανόν σανιδόμορφο ξόανο καμένο μπροστά σε αυτήν¹²³⁷. Το καμένο δάπεδο του Ναού VI εμφανίζεται, επίσης, στον κεντρικό-δυτικό χώρο του αδύτου του Νότιου Ναού, του κεντρικότερου λατρευτικού σημείου του ιερού και μαντείου. Πιο συγκεκριμένα, αυτό ανήκει σε περίοδο προγενέστερη της λειτουργίας του αδύτου ως λίθινη ορθογώνια κατασκευή σχήματος Π, ανοιχτή προς τα ανατολικά. Μπροστά από το άνοιγμα του κτίσματος του αδύτου, εντοπίστηκε αποσπασμένη, σε δεύτερη δηλαδή χρήση, μεγάλη ορθογώνια βάση κίονα, τοποθετημένη εντός τάφρου. Η επίχωση της τάφρου

¹²³³ Niemeier 2004-05, 56, Whitley 2005-06, 68-69.

¹²³⁴ *Ναός IV* = Πρωτογεωμετρικός, αψιδωτός, με περιμετρική ξύλινη κιονοστοιχία, μέσον 10^{ου} αι. π.Χ..

Ναός V = Πρώιμος Γεωμετρικός, λειτουργία έως τα μέσα 9^{ου} αι. π.Χ.. Στο δεύτερο μισό του 9^{ου} αι. π.Χ., εγκατάσταση εστίας-εσχάρας στο πρώτο κτίσμα του μετέπειτα Βόρειου Ναού (Felsch 1987, 5, 11).

Ναός VI = Μέση και Ύστερη Γεωμετρική περίοδος, ίδρυση γύρω στο 800 π.Χ..

Ναός VII = ο μεγάλων διαστάσεων Ύστερογεωμετρικός-Πρώιμος Αρχαϊκός ναός, 7^{ος} αι. π.Χ., θραύσματα τοιχογραφικής διακόσμησης που απεικονίζουν δύο αντωπές ομάδες οπλιτών.

Ναός VIII = Ύστερος Αρχαϊκός δωρικός περίπτερος ναός, ίδρυση γύρω στο 570-560 π.Χ., καταστροφή το 480 π.Χ. από τους Πέρσες. (Niemeier 2011 (*EfA*). & 2014, 28-29, Lemos 2011-12, 19-21).

¹²³⁵ Από το σημείο σημειώνονται πιο συγκεκριμένα, δώδεκα σιδερένια σπαθιά τύπου Naue II, πέντε σιδερένιες αιχμές δοράτων, τμήμα χάλκινης ασπίδας, χάλκινη βελόνα, καθώς και πίθος (Niemeier 2008 & 2009 & 2010 (*EfA*)., fig.3, 4 & 2014, 28, fig.3).

¹²³⁶ Niemeier 2014, 28, Lemos 2011-12, 19-20.

¹²³⁷ Niemeier 2010 (*EfA*).

περιείχε ίχνη θυσιαστικής πυράς, καθώς και δύο χάλκινα περιαιπτα στη μορφή πουλιού και κριαριού αντίστοιχα¹²³⁸.

iii) Ανάλυση

Στο εσωτερικό του μυκηναϊκού ιερού εντοπίζονται συγκεκριμένα σταθερά σημεία, ως κέντρα εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος, τα οποία αφενός διατηρούνται και αφετέρου εμπλουτίζονται, ή, αντιθέτως, καταργούνται, στις επόμενες φάσεις λειτουργίας του ιερού. Τα σωζόμενα στοιχεία αναφορικά με την άσκηση της λατρείας στην πρώτη φάση λειτουργίας του μυκηναϊκού ιερού (ΥΕ IIIA1-2 περίοδος) είναι λιγοστά, αποκαλύφθηκαν, ωστόσο, δύο σταθερές κατασκευές, που πιθανόν συνδέονται με την παρουσίαση και εναπόθεση αφιερωμάτων/αναθημάτων, αλλά κυρίως, ίσως, με τις αιματηρές θυσίες ζώων, παρά την απουσία κατά χώρα ευρημάτων. Οι υποθέσεις αυτές στηρίζονται κυρίως σε αναλογίες με τους ανανεωμένους βωμούς και τα ευρήματα της ΥΕ IIIB περιόδου, ενώ κεραμική της ΥΕ IIIA2 περιόδου, που συνδέεται με τελετουργική κατανάλωση και συμποτικές τελετουργίες, καθώς και σύγχρονο ειδώλιο βοοειδούς, προήλθαν από την τεχνητή επίχωση κατά την ισοπέδωση του χώρου για το ΥΕ IIIΓ ιερό, με ανάμικτη ΥΕ IIIB κεραμική.

Ένα ιδιαίτερο στοιχείο σχετικά με το πρώτο μυκηναϊκό ιερό αφορά στον τελετουργικό διασκορπισμό χανδρών και σφραγιδόλιθων στα γκρεμισμένα κατάλοιπα του ιερού, συμβολική πρακτική συσχετιζόμενη πιθανότατα με τελετουργία ίδρυσης, που πιστοποιεί την ιερή σημασία και καθιερωτική αντιμετώπιση του χώρου. Παράλληλα, η ποσότητα των (27) σφραγιδόλιθων υποδεικνύει πως αυτά αποτελούσαν τα διακριτικού χαρακτήρα αφιερώματα συγκεκριμένου και περιορισμένου αριθμού λατρευτών. Το αξιοσημείωτο στην περίπτωση του Καλαποδίου, είναι πως οι τελετουργίες παύσης και ίδρυσης (των ιερών κτηρίων) εμφανίζονται παραδοσιακά κατοχυρωμένες και συνάμα μεταβαλλόμενες στις μεταγενέστερες φάσεις λειτουργίας, όχι μόνον του μυκηναϊκού ιερού, αλλά και των ιερών των ιστορικών χρόνων. Για άλλα στοιχεία, όπως, κυρίως, τη στενή σύνδεση των πολεμικών ηθών με την λατρευτική δραστηριότητα, σημειώνεται επίσης συνέχεια και μετασχηματισμός¹²³⁹.

Κατά την δεύτερη φάση λειτουργίας του μυκηναϊκού ιερού, την ΥΕ IIIB περίοδο, κυριαρχούν οι ανακτορικοί συσχετισμοί, ή, αναλυτικότερα, οι

¹²³⁸ Niemeier 2009 & 2010, fig.1 (EfA)., Lemos 2011-12, 19.

¹²³⁹ Niemeier 2013a, 33-42.

σαφείς συνδέσεις με επιμέρους στοιχεία που σχετίζονται με τελετουργικές πρακτικές της επίσημης θρησκείας. Οι συσχετισμοί αυτοί υποστηρίζονται από ποικιλία εκφάνσεων, στις οποίες εντάσσονται η συνέχιση της αφιερωματικής προσφοράς σφραγιδολίθων, η εμφάνιση πιθανότατα λατρευτικού γυναικείου ειδώλιου (τύπου Ψ), η κατασκευή σύνθετου βωμού, ο οποίος μαρτυρά αργολικές επαφές/διασυνδέσεις, επιρροές, ή και πρότυπα, όπως, ίσως, και η ίδρυση του λατρευτικού λάκκου. Τα ίδια στοιχεία παραπέμπουν σε καίριες αποφάσεις, πιθανόν στην συχνότερη παρουσία, ανάμιξη, και συμμετοχή μελών, όχι μόνον της τοπικής, αλλά και της ανακτορικής ελίτ στην λατρευτική δραστηριότητα. Στην συνολική σύνθεση της ΥΕ ΙΙΙΒ θρησκευτικής δραστηριότητας, οι τελετουργίες σπονδών και αιματηρών θυσιών συνδέονται στενότερα με τους δύο ανανεωμένους βωμούς, ενώ η συνοδεία τελετουργικής βρώσης και πόσης με μεγάλο ποσοστό συμμετοχής υποδεικνύεται από την εύρεση κεραμικής που συνδέεται με τελετουργική κατανάλωση.

Οι κύριες ανασκευές και προσθήκες της δεύτερης, ανακτορικής, φάσης λειτουργίας του ιερού, είναι η μνημειακού χαρακτήρα ανανέωση και κατασκευή σύνθετου βωμού, με πεταλόσχημη εξέδρα και τρεις συνδεδεμένες κοιλότητες, καθώς και η ίδρυση στο 'εσώτερο', δυτικό τμήμα, του ιερού, μεμονωμένου «απλοϊκού» λάκκου, ανοιγμένου εντός του καμένου ΥΕ ΙΙΙΒ δαπέδου. Η λατρευτική χρήση του λάκκου κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο δεν μπορεί να προσδιοριστεί περαιτέρω, με εξαίρεση την απόθεση των τεσσάρων σφραγιδολίθων-αναθημάτων πάνω στο καμένο δάπεδο δίπλα στον λάκκο. Κατά την μετανακτορική φάση, σημειώνεται δίπλα στον ανανεωμένο λάκκο, η εύρεση μεγάλου ειδώλιου βοσειδούς με κοίλο εσωτερικά κορμό, πιθανότατα ρυτού, χωρίς σωζόμενα στοιχεία για το υλικό πλήρωσης και προσφοράς. Το πρόσφατο εύρημα από το ανώτερο ΥΕ ΙΙΙΓ στρώμα στον χώρο αμέσως στα ανατολικά του μυκηναϊκού ιερού, δηλαδή το πτηνόμορφο ειδώλιο που χρησιμοποιούνταν ως ασκός και θα χρησίμευε ίσως και ως ρυτό, με σπόρους/καρπούς στο εσωτερικό του, υποδεικνύει καίριες πτυχές της ασκούμενης λατρείας, που αφορούν στον γονιμικό χαρακτήρα αυτής. Το ειδώλιο-ασκός μπορεί να συνδεθεί αμεσότερα με τον λατρευτικό λάκκο, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα χθόνια γνωρίσματα της λατρείας, εφόσον αυτός συνιστούσε την μοναδική 'κατασκευή' που ανανεώθηκε στο εσωτερικό του μετανακτορικού ιερού. Εάν, παράλληλα, αναγνωρίσουμε στο πτηνόμορφο ειδώλιο-ασκό συσχέτιση ή και τον συμβολισμό της επιφαινόμενης θεότητας, διαφωτίζεται ίσως περισσότερο η λειτουργία του ιδρυμένου στην ΥΕΙΙΙΒ περίοδο λατρευτικού λάκκου, και ταυτόχρονα τα στοιχεία που διατηρήθηκαν και τονίστηκαν κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Επισημαίνεται, πως κανένας από τους πιθανούς αυτούς συσχετισμούς δεν ενέχει στις εικαζόμενες λατρευτικές πρακτικές, την πρακτική των τελετουργικών καύσεων. Τόσο για την ανακτορική, όσο και την μετανακτορική φάση λειτουργίας του μυκηναϊκού ιερού, η πρακτική των τελετουργικών καύσεων εμφανίζεται εξαιρετικά εξειδικευμένη ή εξαιρετικά περιορισμένη, και δύναται πιθανόν να αναγνωρισθεί μόνο στην παρουσία των καμένων δαπέδων στο εσωτερικό των δύο διαδοχικών ιερών. Τα τμήματα των καμένων δαπέδων, ολικώς και μερικώς, κατά την ανακτορική και μετανακτορική φάση αντίστοιχα, για τα οποία μπορούμε να σημειώσουμε πως ταυτόχρονα «ορίζουν» και τον λατρευτικό λάκκο, συνδέονται πιθανόν με μεμονωμένες, καθιερωτικού χαρακτήρα, τελετουργίες ίδρυσης είτε/και παύσης. Παράλληλα, η ΥΕ ΙΙΒ ίδρυση του λατρευτικού λάκκου στο Ιερό του Καλαποδίου εγκαινιάζει μία μακρά σειρά διαδοχικών λατρευτικών εστιάσεων στο συγκεκριμένο σημείο, με αποκορύφωμα την ευλόγως μη τυχαία κατασκευή του κτίσματος του αδύτου των ιστορικών χρόνων. Η πιθανή σύνδεση του αδύτου με το κεντρικότερο σημείο του μαντείου, που προτείνει ο Niemeier, υπονοεί το χωρικό σημείο εμφάνισης και παρουσίας της θεότητας, ένας σταθερός πυρήνας, με διαφοροποιημένες, ωστόσο, επιμέρους εκτελεστικές συσχετίσεις.

Από τον οργανωμένο υπαίθριο χώρο του μετανακτορικού μυκηναϊκού ιερού, τα ελάχιστα, συγκριτικά, καμένα οστά ζώων, αφορούν σε τμήματα που κάρηκαν, όταν είχαν απογυμνωθεί από το κρέας τους μετά την τελετουργική κατανάλωση, πρακτική που δεν εφαρμόζεται στο πολυπληθές σύνολο των υπόλοιπων απογυμνωμένων οστών. Το πολύ μικρό ποσοστό δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο της τυχαίας καύσης. Στον οργανωμένο υπαίθριο ιερό χώρο, με αδιάκοπη αλληλουχία χρήσης από την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο έως και τη συνολική διάρκεια της ΠρωτοΓ περιόδου, η παντελής απουσία των ουριαίων οστών (εξημερωμένα και άγρια ζώα) είναι αξιοπρόσεκτη, και υποδεικνύει ίσως την έμπυρη προσφορά των συγκεκριμένων ανατομικών μελών, στοιχείο που, ωστόσο, ενδέχεται να αφορά «στα τιμητικά μερίδια που δόθηκαν ως ιερατικά προνόμια»¹²⁴⁰. Η σκόπιμη διατήρηση της (καθαρής) στάχτης σε ζώνες εμφανίζεται στα ΠρωτοΓ στρώματα του υπαίθριου χωμάτινου βωμού που διαμορφώνεται στο σημείο, με πληθώρα επίσης προσφορών, όπως παρατηρείται και στα μυκηναϊκά στρώματα, ενώ η πρακτική των τελετουργικών καύσεων πιστοποιείται από τη Μέση Γεωμετρική περίοδο και εξής, περιλαμβάνοντας αφενός το καμένο δάπεδο/δάπεδα του αντίστοιχου Νότιου Ναού, και την έμπυρη προσφορά των συγκεντρωμένων

¹²⁴⁰ Ekroth 2017, 39.

σπαθιών και άλλων αναθημάτων, σε συνδυασμό όμως με μικρή αύξηση στα καμένα οστά ζώων.

Η έμφαση στη σύνθεση της μετανακτορικής λατρευτικής δραστηριότητας στο ιερό του Καλαποδίου αφορά τα ευρύτερης συμμετοχής θρησκευτικά συμπόσια, προσελκύνοντας, σύμφωνα με τους μελετητές, τους πληθυσμούς μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιφέρειας, διαδραματίζοντας σημαίνοντα ρόλο τόπου συνάντησης, επικοινωνίας, ενδοκοινοτικής ενδυνάμωσης και σταθερότητας, καθώς και προβολής, μαζί και νομιμοποίησης, των κατά τόπους παραγόντων κοινωνικό-πολιτικής εξουσίας¹²⁴¹. Οι τελετουργίες επικεντρώνονται στις αιματηρές θυσίες εξημερωμένων και άγριων ζώων, όπου τα θηράματα και η πρακτική του κυνηγιού αντιπροσωπεύονται σε σημαντικό ποσοστό, στις συμποτικές τελετές, καθώς και στις αναθηματικές ποικίλες και πολυάριθμες προσφορές, ανάμεσα στις οποίες και άλλες τροφές (καρποί δημητριακών, όσπρια). Η προετοιμασία και παράθεση των ιερών συμποσίων πραγματοποιούνταν σε οργανωμένο υπαίθριο χώρο, ενώ η φύλαξη των προσφορών και άλλων αντικειμένων/εργαλείων, που χρησίμευαν και σε άλλου είδους επιτόπιες εργαστηριακού χαρακτήρα δραστηριότητες, πιθανόν για την κατασκευή συγκεκριμένων αναθημάτων, λάμβανε χώρα ίσως σε περισσότερα του ενός μικρά κτίσματα.

Η μεγαλύτερη ανάπτυξη της δημόσιας θρησκευτικής δραστηριότητας στο Καλαπόδι διαπιστώνεται κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ μέση περίοδο, όπου η εμφάνιση κρατήρων με εικονιστικά θέματα και αφηγηματικές παραστάσεις (πολεμικές σκηνές, τελετουργικοί χοροί), εξελίσσοντας και αναπροσαρμόζοντας ποικιλότητα την ανακτορική παράδοση, αντανakλούν ταυτόχρονα την ισχυρή παρουσία, και πιθανότατα ανάμιξη, μελών της ευρύτερης τοπικής μετανακτορικής αριστοκρατίας, στην οργάνωση του ιερού και των εορτών του. Η πολεμική θεματολογία κυρίως σε κρατήρες (προσθέτοντας τα θέματα πλοίων, αρμάτων), εμφανίζεται χαρακτηριστικά «δημοφιλής» την περίοδο αυτή στον μετανακτορικό μυκηναϊκό κόσμο, υπογραμμίζοντας τη σύζευξη των κοινωνικά θεωρούμενων σημαντικών δραστηριοτήτων με το τελετουργικό και θρησκευτικό στοιχείο, και τις ιδεολογίες των νέων ανερχόμενων κοινωνικών δυνάμεων.

Μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, στην ευρύτερη περιφέρεια του Ιερού εμφανίζονται νέα ισχυρά κέντρα σε παράκτιες κυρίως θέσεις (Κύνος, Μήτρου), καθώς και σε θέση της ενδοχώρας (Ελάτεια), με τα οποία το Ιερό στο Καλαπόδι φαίνεται να συνδέεται στενά, ιδίως με τον Κύνο.

¹²⁴¹ Morgan 1996, 45-57, Lemos 2002, 224.

Στη θέση αυτή υπήρχε εργαστήριο κατασκευής εικονιστικών κρατήρων (πολεμιστές σε πλοία), ενώ μέσω των σχέσεων με τις δύο παράκτιες θέσεις διατηρήθηκαν οι επαφές με την Εύβοια (Λευκαντί) και το υπόλοιπο Αιγαίο¹²⁴². Παράλληλα, διαπιστώνονται διασυνδέσεις με την Βοιωτία, αναδεικνύοντας τα στοιχεία εκείνα που αφορούν στην εκδήλωση συμμετοχικών-συμποτικών τελετουργικών δραστηριοτήτων, πιθανόν αναμνηστικού χαρακτήρα και ενδοκοινοτικής ενδυνάμωσης, με επιπρόσθετα στοιχεία αυτοπροβολής¹²⁴³.

Καθώς, λοιπόν, αναδεικνύεται για την ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Κεντρικής Ελλάδας ο σημαίνων ρόλος του μετανακτορικού δικτύου εμπορικών επαφών, οι νέες μεταβαλλόμενες συνθήκες διέπονται από την σταδιακή διαμόρφωση και επικράτηση νέων ισορροπιών, κοινωνικών δυνάμεων και δυναμικών, και συναφών ιδεολογιών, χρησιμοποιώντας και αναπροσαρμόζοντας το ανακτορικό παρελθόν, και στηριζόμενες εξίσου άμεσα στον τομέα της θρησκείας. Το στοιχείο αυτό υπογραμμίζεται από την απόφαση της αδιάλειπτης συνέχισης της λειτουργίας του διατοπικού/εξωαστικού Ιερού στο λόφο του Καλαποδίου κατά τη μετανακτορική περίοδο, αφενός με την ανέγερση του νέου ιερού κτίσματος, και αφετέρου με την ιδιαίτερη ανάπτυξη των δραστηριοτήτων, όπως αυτή σημειώνεται στους υπαίθριους χώρους του Ιερού. Η μετέπειτα πορεία εξέλιξης του Ιερού, και της σημασίας του, συνεκτιμώνται στην αδιάκοπη άσκηση της λατρείας στους κατοχυρωμένους ιερούς χώρους του, διά της Υπομυκηναϊκής στην Πρωτογεωμετρική περίοδο και εξής, με χαρακτήρα που παρέμεινε σε καίρια σημεία σταθερός, και συνάμα μετασχηματιζόμενος.

¹²⁴² Lemos 2014, 167-171, 174.

¹²⁴³ Όπως φανερώνει το εἶρημα κρατήρα με πολεμιστές (σε πορεία που φέρουν όπλα και ανάφορο στους ὄμους με σάκους) στο στρώμα πάνω από τα γκρεμισμένα κατάλοιπα του θηβαϊκού ανακτόρου (Aravantinos 2019, 188-189, 191-192). [εικ.123]

ι)Κριτήρια αναγνώρισης, Αξιολόγηση, Σύγκριση

Η αναλυτική μελέτη των μυκηναϊκών ιερών αναδεικνύει την ύπαρξη μιας σταθερής σχέσης μεταξύ τελετουργικών καύσεων ή έμπυρων προσφορών και λατρευτικού τυπικού, στοιχείο που εντάσσεται στην ευρύτερη έμπυρη τελετουργική διαχείριση και διαδικασία. Έτσι, το ειδικότερο σχήμα εμφάνισης της συγκεκριμένης τελετουργικής πρακτικής αποτελεί συγχρόνως τμήμα μεγαλύτερης προβληματικής, καθότι η χρήση της φωτιάς, και πιο συγκεκριμένα η μέθοδος εφαρμογής, χρήσης και λειτουργίας της τελετουργικής πυράς εντός των ιερών περιβαλλόντων, αφορά σε ποικιλία αλληλοσυνδεόμενων πράξεων και πρακτικών.

Ακολουθώντας τα στοιχεία, οι πρακτικές μεταχείρισης της φωτιάς με αναδύμενο τελετουργικό περιεχόμενο, και σε τελετουργικό περιβάλλον, περιλαμβάνουν κυρίως τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες προετοιμασίας ιερών γευμάτων από αιματηρές θυσίες ζώων, την τελετουργική καύση συγκεκριμένων αγαθών/καταλοίπων, ανάμεσα στα οποία τα οστά θυσιαζόμενων ζώων, την σκόπιμη διατήρηση των υπολειμμάτων πυράς και καύσης, καθώς και ενέργειες που αφορούν ίσως στην χρήση του παραγόμενου φωτός. Η υπερκάλυψη των δράσεων αυτών, όπως αντανακλάται στα άμεσα υλικά κατάλοιπα των σχετικών πράξεων, επιτείνεται από τη σύνδεση μεταξύ της θυσίας-ιερού γεύματος και του τύπου των τελετουργικώς καιόμενων οστών ζώων. Ωστόσο, στη γενική σύνθεση της έμπυρης τελετουργικής δραστηριότητας, οι ειδικότερες εκφάνσεις που συνιστούν συγκεκριμένες ενδείξεις διαφοροποιημένης χρήσης της πυράς, και από κοινού, διακριτών σταδίων της, υπογραμμίζουν αφενός την κεντρική σημασία της ενέργειας της καύσης στην σχετική τελετουργική διαδικασία, ενώ αφετέρου προσδιορίζουν, με τη σειρά τους, τα κριτήρια αναγνώρισης της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών.

Τα χαρακτηριστικά διάκρισης κατά πρώτον μιας πρακτικής ως τελετουργικής, και κατά δεύτερον της πρακτικής της τελετουργικής καύσης, χρειάζεται να αναδεικνύονται ως ειδικά, ενέχοντας και προβάλλοντας τη συμβολική διάσταση της έμπυρης τελετουργικής διαχείρισης στα επιμέρους λατρευτικά περιβάλλοντα. Έτσι, στοιχεία μορφής, περιεχομένου, χωροθέτησης, λειτουργίας, καθώς και περιβάλλοντος, όπως

- η τυποποιημένη επανάληψη και κανονιστική σταθερότητα,
- η τελετουργική πρόθεση και σκοπιμότητα,
- η δημιουργία βωμών με τη λειτουργία εστίας,

- η συνεπακόλουθη ειδική θέαση της πυράς και της εστίας,
- η διαφοροποιημένη αντιμετώπιση των υπολειμμάτων χρήσης φωτιάς,
- ο διαφοροποιητικός τρόπος μεταχείρισης, μαζί και
- οι αποδείξεις/αναλυτική εξέταση, για
- προϊόντα που αναλογούν και κατοχυρώνονται ως
- θρησκευτικές προσφορές, καθώς και
- η χρήση εξειδικευμένου εξοπλισμού

συνυπάρχουν και συνεξετάζονται, υπέρ της τοποθέτησης της πρακτικής των έμπυρων προσφορών στο μυκηναϊκό θρησκευτικό τοπικό. Η ανάδειξη της τελετουργικής πρόθεσης και σκοπιμότητας, που προκύπτει από τον συνδυασμό των συστατικών αυτών στοιχείων, συνάδει με την προβολή της (ανα)παραστατικής και αναμνηστικής διάστασης ή πτυχής, που εν γένει επιδεικνύουν έντονα οι τελετουργικές πρακτικές.

Ως διακριτό, κατά βάση, στοιχείο της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών εμφανίζεται η επιλογή και έννοια της «καταστροφής», σε συσχέτιση με το είδος των προσφερόμενων αγαθών, δηλαδή μια χαρακτηριστική εστίαση και επίταση της λειτουργίας της πυράς. Συγκεντρωτικά, οι τύποι ή ποικιλίες των τελετουργικώς καιόμενων προσφορών αφορούν κατά κύριο λόγο ζώα-ζωικά οστά, και ακολούθως καρπούς-δημητριακά, καθώς και θυμίαμα. Η καύση των αγαθών αυτών εκδηλώνεται ως συμβολικού/τελετουργικού χαρακτήρα ενέργεια, καθότι τα μεν ζώα-οστά, όπως και οι καρποί, ενώ συνδέονται με την προετοιμασία του ιερού γεύματος, όπως και με παροχές σε ιερά και προσωπικό, για την οργάνωση λατρευτικών δρώμενων, και ως εκ τούτων συνιστούν θρησκευτικές προσφορές, διαχειρίζονται με διαφοροποιημένο τρόπο, ο οποίος δεν «εκλογικεύεται» είτε ως φυσικό επακόλουθο της θρησκευτικής τους χρήσης και ιδιότητας, είτε ως χρησιμότητα πρακτικού χαρακτήρα, σχετικής με την διαχείριση απορριμμάτων τροφοπαρασκευής/κατανάλωσης, ή και ως ο συνδυασμός των δύο παραπάνω στοιχείων. Από την άλλη πλευρά, το αρωματικό θυμίαμα, ένα εξειδικευμένο προϊόν, εμφανίζεται να συνέχεται και αυτό από τελετουργική χρήση και ιδιότητα, βάσει της συνύπαρξης κυρίως φορητού τελετουργικού εξοπλισμού, αλλά, πιθανόν, και μεμονωμένης περίπτωσης σταθερών υποδοχέων/μικρών βωμών-εστιών (στο Ιερό της Τοιχογραφίας Μυκηνών). Παράλληλα, η εμφάνιση του όρου *tu-wo/θύος* (*tu-we-α/θύεα*) σε επιγραφικές μαρτυρίες θρησκευτικού περιεχομένου, ανάμεσα στις οποίες και συνδυασμός με ρήμα (*o-te tu-wo-te-to/ότε θύος θέτο*), ενδεικτικός πιθανότατα τελετουργικών περιστάσεων, όπως, επίσης, και η ύπαρξη επαγγελματία αρωματοποιού στην υπηρεσία της Πότνιας, ενισχύουν σημαντικά την παραπάνω πρόταση. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον σχετικά με τον χρονικό προσδιορισμό *o-te tu-wo-te-to*, στην πινακίδα Fq 126 από το

ανάκτορο της Θήβας, προκύπτει επιπρόσθετα από τον συσχετισμό της περιστασης με παροχές κριθαριού και σε αποδέκτες που πιθανώς αντιστοιχούν σε θεωνύμιο/θεωνύμια, και, κυριότερα, οι συνολικά μικρές ποσότητες του καταγραφόμενου αγαθού.

Ο χώρος-τόπος επιτέλεσης των τελετουργικών καύσεων αναδεικνύεται ως κεντρικό σημείο λατρευτικής εστίασης, χρήσης και ιδιότητας, ενώ στο σχήμα εφαρμογής της πρακτικής των έμπυρων προσφορών προβάλλονται συνδυαστικά τόσο το σημείο τέλεσης, όσο και τα αποτελέσματα/κατάλοιπα χρήσης τελετουργικής πυράς, σε αδιάσπαστη σχεδόν ενότητα. Αυτό επιτελείται κατά κύριο λόγο με τη δημιουργία σταθερής κατασκευής που λειτουργεί ως βωμός-εστία, τελετουργική εστία, ή εστία με τελετουργική σημασία¹²⁴⁴, καθώς και με την επιλογή της διατήρησης της τέφρας και των καμένων προσφορών. Τα διατηρημένα υπολείμματα έμπυρης τελετουργικής δραστηριότητας εντοπίζονται σε άμεση συσχέτιση με τις σταθερές αυτές κατασκευές, επάνω, δίπλα, γύρω, ή σε κοντινό σημείο, είτε υπέργεια (περιλαμβανομένων των βωμών τέφρας), ή ενίοτε εντός άλλων κατασκευών (κάδος-εστία Ιερού Γ2, λεκάνη δωματίου χviii, από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών), είτε πάλι εντός οριοθετημένων λάκκων. Όσον αφορά τους τελευταίους, ως παραλλαγή, και μεμονωμένη περίπτωση, ανακύπτουν οι περιφερειακές αποθέσεις στο ανάκτορο της Πύλου, δηλαδή οι οριοθετημένοι λάκκοι με καμένα οστά βοοειδών χωρίς συνοδευτική τέφρα, παρά μόνον ίσως σε μία εναπόθεση, σε επιλεγμένα απομακρυσμένα από τον αρχικό τόπο τέλεσης σημεία.

Η παράμετρος της τελετουργικής πρόθεσης και σκοπιμότητας πίσω από την ενέργεια διατήρησης των καταλοίπων τελετουργικής πυράς/καύσης προσδιορίζεται, επίσης, από το φαινόμενο της φροντισμένης ή δομημένης (εν)απόθεσης. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, παρατηρείται η συνύπαρξη οστών με ειδικής χρήσης αγγεία, και ποικίλους τύπους άλλων αναθηματικών προσφορών, συνευρήματα τα οποία σπάνια φέρουν τα ίδια ίχνη καύσης, τα οποία να οφείλονται είτε στην λειτουργία τους, είτε στο ριζισμό τους στην πυρά. Ως εξαίρεση ανακύπτουν και πάλι οι περιφερειακές αποθέσεις του πυλιακού ανακτόρου, που συγκροτούνταν αποκλειστικά από καμένα κρανία και μηριαία οστά βοοειδών. Στο ίδιο ανακτορικό συγκρότημα, σημειώνεται, επίσης, πιθανή διαφοροποίηση, όσον αφορά και τα ίχνη καύσης σε συνοδευτικά αγγεία, εννοώντας τα μικκύλα αγγεία πόσης γύρω από την απόθεση καμένων οστών στο Αρχείο. Για ορισμένες από τις μικρογραφικές αυτές κύλικες, αναφέρονται ίχνη καύσης παρόμοια με αυτά της μίας μικρογραφικής κύλικας επάνω στην τριποδική τράπεζα προσφορών από την

¹²⁴⁴ Whittaker 2014, 23-24, για την ορολογία «εστία με τελετουργική σημασία».

Αίθουσα του Θρόνου, δηλαδή όχι ισχυρά σημάδια καύσης στην εσωτερική επιφάνεια των αγγείων. Μία δεύτερη περίπτωση αναδεικνύεται στο Διμήνι, με τα καμένα και θραυσμένα αγγεία πόσης που διατηρήθηκαν επάνω στον υπαίθριο βωμό του μεγάλου Προσαυλίου 1.

Η υψηλή συχνότητα, όσον αφορά τον βαθμό συνύπαρξης των παραπάνω χαρακτηριστικών, αφενός υποστηρίζει την ομαδοποίηση, και αφετέρου δηλώνει ως ισχυρά τα κριτήρια της ακριβούς χωροθέτησης, και συσχέτισης με σημεία εστίασης του λατρευτικού ενδιαφέροντος, επιφορτισμένα επίσης με τη διάσταση και λειτουργία της ανάμνησης. Η παρατήρηση αυτή κρίνεται αναγκαία, καθότι είναι γεγονός, πως μόνον ορισμένο ποσοστό λατρευτικών βωμών, σταθερών ή φορητών, μπορεί με ασφάλεια να προσδιοριστεί με τη λειτουργία βωμού-εστίας, λόγω της περιορισμένης εμφάνισης, είτε όμως και διατήρησης, ίχνων καύσης στις συνήθως επιχρισμένες επιφάνειές τους. Επιπλέον, οι συνθήκες καταστροφής ενός χώρου από πυρκαγιά δυσχεραίνουν σε σημαντικό βαθμό την εξακρίβωση. Η χρήση μη αρχαιολογικά διασωζόμενων φθαρτών κατασκευών για το άναμμα πυράς σε σταθερούς βωμούς, ή σε γειτονικά σημεία αυτών, συνιστά ισχυρό ενδεχόμενο, όπως επίσης και η περιορισμένη ένταση/διάρκεια πυρά, ή και η χρήση κάρβουνων. Πέραν τούτου, η ύπαρξη βωμών σύνθετης κατασκευαστικής μορφής, όπως και η ανάλογη, πιθανότατα, σύνθετη χρήση των φορητών βωμών, εντάσσοντας στους τελευταίους και τις τριποδικές τράπεζες προσφορών, συνιστά ένα πρόσθετο κριτήριο αξιολόγησης, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια. Όσον αφορά τις τελετουργικές εστίες, ή/και τις εστίες με τελετουργική σημασία, αυτές, βάσει των συμφραζόμενων, φέρουν το τελετουργικό στοιχείο στην λειτουργία τους, με όρους είτε αποκλειστικότητας, είτε περιστασιακής απόδοσης. Στο τελετουργικό αυτό στοιχείο, και για το σύνολο των προαναφερθεισών περιπτώσεων, η αντιπροσώπευση της πρακτικής των τελετουργικών καύσεων προκύπτει σταθερή σε σημαντικότατο ποσοστό (Πίνακας 4).

Σε σχέση με την τελευταία αυτή παρατήρηση, δύο περιπτώσεις που διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες, συνιστούν το Ιερό της Φυλακωπής και ο ΥΕΠΒ2 δημόσιος ιερός χώρος στην Κάτω Ακρόπολη Τίρυνθας, χώροι που υποβλήθηκαν, όπως φαίνεται, σε εκτεταμένους διαδοχικούς καθαρισμούς. Στην δεύτερη φάση λειτουργίας του Ιερού στην Φυλακωπή (ΥΕ ΠΒ - ΠΓ πρώιμη περίοδος), η υπαίθρια εστία στην αναδιοργανωμένη αυλή όριζε σημείο με κοίλανση, και στρώμα με καύσεις. Ωστόσο, από την αυλή συγκεντρώθηκαν λιγοστά διάσπαρτα οστά, χωρίς ίχνη καύσης, ενώ η ύπαρξη εσωτερικής εστίας στο κεντρικό τμήμα του Δυτικού Ιερού πιθανολογείται. Πάντως, εάν αυτή υπήρξε, καταργείται στο τέλος της ΥΕ ΠΓ πρώιμης

περιόδου. Κατά την τελευταία φάση λειτουργίας του Ιερού (έως τις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερης περιόδου) χρησιμοποιείται μόνον η υπαίθρια εστία στην αυλή των δύο ιερών οικοδομημάτων. Υπαίθρια εστία ιδρύεται, και στη συνέχεια ανανεώνεται από δύο εστίες, στον ιερό χώρο της ΥΕ ΙΙΒ2 Κάτω Ακρόπολης στην Τίρυνθα, συγκεκριμένα στην αυλή ανάμεσα στο Δωμάτιο 7 του τείχους και το πολυδιάστατου χαρακτήρα Κτήριο VI. Διατηρημένα κατάλοιπα/συσσωρεύσεις τέφρας δεν σημειώνονται από οποιοδήποτε σημείο, ενώ τα οστά ζώων είναι άκαυστα (μη ασβεστοποιημένα), ακόμα και από το στρώμα ισχυρής καταστροφής της ΥΕ ΙΙΒ2 τελικής περιόδου, που απέδωσε και τα περισσότερα ευρήματα από την αυλή. Η σύγκριση χρειάζεται να συμπεριλάβει την εικόνα που λαμβάνουμε από το Ιερό του Καλαποδίου, και την ιδιαίτερα εξειδικευμένη είτε/και εξαιρετικά περιορισμένη παρουσία της πρακτικής των τελετουργικών καύσεων σε αυτό. Όσον αφορά τις ιεροτελεστίες που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του ιερού κτηρίου, τα καμένα δάπεδα οφείλονται πιθανόν σε καθιερωτικές τελετουργίες πάσης-ίδρυσης, αρχής γενομένης στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, ενώ αναφορικά με τον οργανωμένο υπαίθριο χώρο κυρίως του μετανακτορικού ιερού, εμφανίζονται δύο εστίες, αλλά μη διατηρημένη τέφρα, όπως και ελάχιστα καμένα ζωικά οστά. Ο λατρευτικός λάκκος, με τα επαλειμμένα με πηλό τοιχώματα, και χωρίς στοιχεία καύσεων, που εντοπίζεται στο ενδότερο σημείο του ιερού κτηρίου (ΥΕ ΙΙΒ - ΙΙΙΓ περίοδος), συνδέεται με ειδώλιο βοοειδούς-ρυτό, καθώς, πιθανόν, και με ειδώλιο πτηνού-ασκό, γεμάτο με σπόρους/καρπούς.

Η παρατηρούμενη ποικιλομορφία των μυκηναϊκών βωμών συνιστά χαρακτηριστικό στοιχείο. Η μεταβλητή της διατήρησης και αναγνώρισης των ιχνών καύσης σε σταθερούς και φορητούς βωμούς συνιστά σημαντική παράμετρο, όπως προαναφέρθηκε, εφόσον η ύπαρξή τους υπαγορεύει, ή διευκολύνει σε αρκετές περιπτώσεις, την διάκριση των βωμών-εστιών. Οι σταθεροί βωμοί-εστίες με τη σειρά τους, μπορούν να ενταχθούν στις γενικότερες κατηγορίες των υπαίθριων ή στεγασμένων, απλών ή σύνθετων βωμών, ενώ εμφανίζεται και η ιδιαίτερη κατηγορία των «βωμών τέφρας», ή «βωμών κωνικών εκ χώματος», κατά τον Μυλωνά¹²⁴⁵ (βλ. Πίνακα 3). Βάσει των στοιχείων, καθίστανται εξαιρετικά δύσκολοι περαιτέρω τυπολογικοί διαχωρισμοί, ακόμη και εάν η σύγκριση περιοριστεί π.χ. στους υπαίθριους κυκλικούς βωμούς, οι οποίοι εμφανίζονται συνηθέστεροι. Έτσι, η κατηγορία αυτή, θα πρέπει να συμπεριλάβει τόσο τον βωμό-εστία(;) με «φρέαρ» στην αυλή του Μεγάρου της Τίρυνθας, όσο και τον «συμπαγή» βωμό στην Αυλή 35 του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών, με τη λειτουργία εστίας/πυράς στις άμεσες συνάφειές του, καθώς και τον «συμπαγή» βωμό του Προαυλίου 1

¹²⁴⁵ Μυλωνάς 1977, 50.

στο Διμήνι, με τα κατά χώραν κατάλοιπα έμπυρων προσφορών, σημειωτέων των αγγείων πόσης, και του κρατευτή δίπλα σε αυτόν. Πάντως, για τις υπαίθριες κατασκευές βωμών, και τις τελετουργίες τους, αυτές προσδιορίζονται ως προσβάσιμες και ορατές από μεγαλύτερο αριθμό συμμετεχόντων-θεατών.

Η κατηγορία των υπαίθριων βωμών τέφρας, ως φυσικών βωμών προερχόμενων από τις συσσωρεύσεις του συνόλου των θυσιαστηρίων τελετών, κατοχυρώνουν την κυρίαρχη μορφή λατρείας στις κορυφές βουνών, στο περιβάλλον της οποίας συντάσσονται δυναμικά οι τελετουργίες έμπυρων προσφορών, όπως αποδεικνύεται βάσει τουλάχιστον του Λυκαίου όρους¹²⁴⁶. Το προγενέστερο μυκηναϊκό υπαίθριο ιερό στο Κυνόρτιο Επιδαύρου αποτελεί έτερο παράδειγμα λατρείας σε κορυφή βουνού. Εδώ, τα ομοιότυπα κυρίαρχα χαρακτηριστικά, όπως η επιλογή θέσης/τοπογραφία, η κατηγορία βωμού και ο τύπος με σύνολο θυσιαζόμενων αγαθών, μαζί και την πληθώρα καμένων οστών, και παρά τις ετερομορφίες (επιμήκης λίθινη εξέδρα σχήματος Π, βοηθητικό κτίσμα, πολύτιμα αναθήματα), ενισχύουν την επιτέλεση τελετουργικών καύσεων, σε βαθμό περισσότερο αναμενόμενο παρά πιθανολογούμενο. Μία ακόμη περίπτωση μυκηναϊκού ιερού σε κορυφή βουνού αναδεικνύεται στο Αραχναίο όρος, στην κεντρική Αργολίδα, όπου βάσει των πρόσφατων ανασκαφών τεκμηριώνεται χρήση του χώρου από την ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο, και καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου¹²⁴⁷. Οι επιχώσεις που κάλυπταν τον βράχο αποτελούνταν από κατάλοιπα καύσεων, με καμένα οστά ζώων και καμένη κεραμική σε μικρά θραύσματα, ανάμεσα σε άκαυστα ανάλογα ευρήματα¹²⁴⁸. Λαμβάνοντας υπόψη πως η λατρεία στα πρώιμα μυκηναϊκά υπαίθρια ιερά βουνών εστιάζει στην δραστηριότητα της συσσωρεύσης και προβολής των καταλοίπων καύσης, δημιουργώντας βωμούς τέφρας, με έμπυρες και αναθηματικές προσφορές, γίνεται ίσως περισσότερο κατανοητή η συνεχιζόμενη σημασία της ενέργειας της διατήρησης της τέφρας, μαζί και του συνόλου των θυσιαζόμενων αγαθών¹²⁴⁹.

Αν προσεγγίσουμε τους βωμούς, όσον αφορά στους υπόλοιπους μυκηναϊκούς ιερούς χώρους, υπό την οπτική γωνία των τελετουργικών καύσεων, αυτό μας οδηγεί σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις, και, συγκεκριμένα

¹²⁴⁶ Οστά και κριθάρι/καρποί στο πλάτωμα του βράχου, λίγοι πιθανόν σκελετοί στις συστάδες.

¹²⁴⁷ Αν και ο χώρος έχει υποστεί διαταράξεις, το μυκηναϊκό υλικό διασώζεται στις επιχώσεις πάνω στον φυσικό βράχο, με ανάμικτη κεραμική, κυρίως στο ανατολικό και νοτιοανατολικό τμήμα του πλατώματος, καθώς και στο ψηλότερο σημείο της κορυφής (Psychoyos – Karatzikos 2015, 261).

¹²⁴⁸ Η κεραμική περιλαμβάνει αγγεία τροφοπαρασκευής, κατανάλωσης υγρών και στερεών τροφών, μεταφοράς, και βραχύχρονης αποθήκευσης. Σημειώνονται τμήματα από περίπου 120 πήλινα ειδώλια, κατά κύριο λόγο ανθρωπόμορφα τύπου Ψ, καθώς επίσης δύο σφραγιδόλιθοι, δύο χάνδρες, λίθινα σφονδύλια/copuli, χάλκινο μαχαίρι (Psychoyos – Karatzikos 2015, 261-271).

¹²⁴⁹ Η αξιολόγηση των στοιχείων με χρονολογική ακολουθία, και οπτική, πραγματοποιείται διεξοδικά στο υποκεφάλαιο ii των Συμπερασμάτων.

στην άποψη ότι οι βωμοί ως σύνθετες κατασκευές είχαν σύνθετη χρήση, εφόσον σε αυτούς λάμβαναν χώρα ποικίλες τελετουργικές πρακτικές. Η σύνθετη αυτή λειτουργία, στην οποία περιλαμβάνεται η χρήση πυράς με έμπυρες προσφορές, εντοπίζεται σε καίριες περιπτώσεις, όπως σε στεγασμένους και υπαίθριους βωμούς του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών (Ιερό της Τοιχογραφίας και Ιερό Γ2 αντίστοιχα), πιθανόν και στον στεγασμένο βωμό του Ιερού στο Βόρειο Συγκρότημα του Διμηνίου, ο οποίος ακολουθεί αργολικά πρότυπα. Πρέπει να επισημάνουμε ότι τα παραδείγματα αυτά χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ1 και Β2 περίοδο αντίστοιχα, στοιχείο που χρειάζεται να συγκριθεί με τους πρωιμότερους σύνθετους στεγασμένους βωμούς της ΥΕ ΙΙΒ1 Πρώιμης περιόδου, στο Ιερό Γ1 των Μυκηνών και το Ιερό του Καλαποδίου, που ομοιάζουν σημαντικά μεταξύ τους, και παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με τους επόμενους, αλλά στους οποίους η τέλεση τελετουργικών καύσεων δεν υποστηρίζεται. Αν και στη σύγκριση θα μπορούσε, ίσως, να ενταχθεί το Ιερό της Κέας, και ο ΥΕ ΙΙΙΓ κεντρικός βωμός-εστία του δωματίου 6, με τον κατά χώρα σωζόμενο κρατήρα δίπλα στο θρανίο του ίδιου χώρου, πρόκειται ωστόσο για απλής μορφής, ορθογώνιο, βωμό-εστία, μεγάλων διαστάσεων. Για το αστικό Ιερό της Κέας, δεν γνωρίζουμε την προγενέστερη κατασκευή λατρευτικής εστίας/βωμού-εστίας, βάσει των διαδοχικών και εκτεταμένων στρώσεων από ισχυρές καύσεις που αφορούν στα ΥΕ ΙΙΑ-Β επίπεδα του χώρου, η οποία κατά πάσα πιθανότητα αντικαταστάθηκε από τον ευμεγέθη βωμό-εστία στο κέντρο του δωματίου 6 κατά την μετανακτορική περίοδο.

Εάν στα παραδείγματα κατασκευών σύνθετων βωμών, προστεθούν οι σύγχρονες μαρτυρίες των πινακίδων σχετικά με τις εσχάρες (e-ka-ra), δηλαδή τις φορητές εστίες ή/και βωμούς, η ποικιλία ανά διακριτά σκεύη, όπως καταγράφεται και περιγράφεται, προβάλλει αφενός τυποποιημένη, και αφετέρου σαφώς συνδεδεμένη (και) με σύνεργα πυράς. Έτσι, στις αναφορές των αρχείων σε φορητούς βωμούς-εσχάρες, η διάκριση που φαίνεται να γίνεται ανάμεσα σε όμοιου τύπου σκεύη και η επιλογή αυτού που φέρει (συνδυαστικά ή μη) τη λειτουργία εστίας, υποστηρίζει την άποψη για σύνθετη τελετουργική χρήση. Επίσης, μας διευκολύνει στην αναγωγή των έμπυρων προσφορών σε συμβολική πρακτική, εφόσον συνυπολογίσουμε το σχετικά μικρό μέγεθος των αντικειμένων αυτών, καθότι φορητοί, και, συνεπώς, την περιορισμένη ποσότητα των προσφερόμενων αγαθών που μπορούσαν να δεχθούν. Είναι, επίσης, εξαιρετικά σημαντικό, πως από τα αρχεία των πινακίδων πληροφορούμαστε και για την ύπαρξη-εκδοχή του τύπου του σταθερού βωμού-εσχάρα, μία αναφορά που προσδιορίζει μετωνυμικά το ιερό κτίσμα προς τιμήν του θεού Διονύσου. Βάσει της επισημάνσης αυτής, διαχωρίζεται η λειτουργία του συγκεκριμένου βωμού από τους υπόλοιπους,

ενώ παράλληλα διαφαίνεται η κυρίαρχη μορφή και μέθοδος άσκησης λατρείας που αποδίδεται στη συγκεκριμένη θεότητα, ή σε συγκεκριμένο γνώρισμα/πτυχή της θεότητας, στοιχείο που ίσως αντιπροσωπεύεται στην περίπτωση του Ιερού της Κέας.

Στους φορητούς βωμούς εντάσσονται οι τριποδικές τράπεζες προσφορών, τα περισσότερα παραδείγματα των οποίων δεν εμφανίζονται με ίχνη καύσης, ενώ διαθέτουν περιχέλωμα, στοιχείο που επιδεικνύει την χρήση τους για υγρές προσφορές, στερεές/αναίμακτες προσφορές, πιθανόν και αιματηρές. Η ενσωματωμένη στο ανατολικότερο θρανίο του Ναού τριποδική τράπεζα προσφορών στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών (ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδος), ενώπιον του ειδώλου, χρησίμευε πιθανότατα για τέτοιου είδους προσφορές. Ωστόσο, από το ίδιο Ιερό (ΥΕ ΙΙΒ1 φάση λειτουργίας) προέρχεται και η μία τράπεζα προσφορών με ίχνη καύσης στην άνω επιφάνειά της, εκ των τριών ακόσμητων, σχετικά μεγάλων διαστάσεων, και από άψητο πηλό τριποδικών τραπεζών, που αποθηκεύτηκαν από κοινού στον σφραγισμένο τελετουργικό εξοπλισμό εντός του υπερυψωμένου δωματίου 19, μαζί, επίσης, με δύο πύραυλα. Όσον αφορά στην τριποδική τράπεζα προσφορών δίπλα στην εστία του ανακτορικού μεγάρου της Πύλου, η τελετουργική χρήση του στοιχείου της φωτιάς υποδηλώνεται στα ίχνη καύσης στο εσωτερικό τμήμα του κυπέλλου της μίας, εκ των δύο, μικρογραφικών κυλίκων, που βρέθηκαν πάνω στην τράπεζα προσφορών. Το στοιχείο αυτό μπορεί να συνδεθεί με την τελετουργική καύση θυμιάματος, ίσως και καρπών, αλλά και με την μεταφορά κάρβουνων από τελετουργική-ιερή πυρά, όπως συμβαίνει επίσης με τα πύραυλα/θυμιατήρια¹²⁵⁰. Χρειάζεται, τέλος, να σημειωθεί, πως στο καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα μυκηναϊκού ανακτόρου της Πύλου, πιστοποιείται, ως μεμονωμένη ωστόσο περίπτωση, η συνύπαρξη διακριτών σταθερών κατασκευών για τελετουργική χρήση, δηλαδή της σπονδικής αύλακας δίπλα από τον θρόνο, για υγρές προσφορές, και της κεντρικής τελετουργικής εστίας.

Η χρήση των τελετουργικών εστιών ή των εστιών με συναπτόμενη τελετουργική σημασία, από την άλλη πλευρά, παρουσιάζεται πιο περίπλοκη, λόγω του φαινομένου της πολύ-λειτουργικότητας, και της υπερκάλυψης, δηλαδή, πράξεων χρηστικού και τελετουργικού περιεχομένου. Οι ορατές ποικιλομορφίες της συναρτώμενης τελετουργικής δράσης με επίκεντρα εστίες, εξαρτώνται άμεσα από το περιβάλλον, τις περιστάσεις χρήσης, καθώς και τα δρώντα πρόσωπα (ενοίκους, χρήστες των κτηρίων/δωματίων), ενώ προβάλλουν την κεντροβαρή σημασία που λαμβάνει η λειτουργία της εστίας

¹²⁵⁰ Αντίθετα, οι λειτουργίες φωτισμού αποδίδονται κατά κύριο λόγο στις κύλικες με γωνιώδες περίγραμμα FS 297, με τα ανάλογα ίχνη καύσης να εντοπίζονται στο εσωτερικό άνω τμήμα, περιμετρικά του στομίου.

μέσα στο πλαίσιο της μυκηναϊκής ανακτορικής, καθώς και μετανακτορικής, κοινωνίας. Έτσι, οι εκφάνσεις των δράσεων που στοιχίζονται «γύρω» από εστίες, αποκαλύπτουν με τον καλύτερο τρόπο την συνύφανση κοινωνικών και θρησκευτικών παραγόντων, ενώ δηλώνεται μία διαβάθμιση στη χρήση και λειτουργία των εστιών, που, βάσει των παραδειγμάτων, κυμαίνεται από την αυστηρά θρησκευτική σε μία ευρύτερη, με κοινωνικο-πολιτικούς/ ιδεολογικούς στόχους. Στην συνάρτηση αυτή εντάσσεται και η ποιοτική παράμετρος της σταθερής κατασκευής, κρίνοντας κατά κύριο λόγο από τις εστίες των ανακτορικών μεγάρων, στοιχείο που, με τη σειρά του, συντάσσεται άμεσα με την αξία που προκύπτει από την ένταξη, εάν όχι πρόταξη, της τελετουργικής εστίας στην Αίθουσα του Θρόνου. Επιπρόσθετα, η χωρική διασπορά της τελετουργικής δράσης με επίκεντρα εστίες εμφανίζεται σε σημαντικά κτήρια των μυκηναϊκών, καθώς και «εκμυκηναϊσμένων», οικισμών, σε οικοδομήματα μεγαροειδούς, επίσης, σχήματος, ενώ η εν λόγω τελετουργική δράση επεκτείνεται συνήθως και στους συνδεδόμενους με τα κτήρια άλσειους χώρους, ή αφορά πρωτίστως σε αυτούς.

Ως καλύτερο παράδειγμα αντιπαραβολής μπορεί να χρησιμοποιηθεί το ανακτορικό συγκρότημα της Τίρυνθας, όπου τα στοιχεία προκύπτουν στο ίδιο περιβάλλον. Στην Τίρυνθα συνδυάζονται, και μπορούν να συγκριθούν, η μεγαλοπρεπής και διακοσμημένη τελετουργική εστία του ανακτορικού μεγάρου, οι «απλοϊκές» αλλά «ιερές» υπαίθριες εστίες του ΥΕ ΙΙΒ2 ιερού χώρου της Κάτω Ακρόπολης (θυσιαστικά γεύματα, έλλειψη στοιχείων για τελετουργικές καύσεις), η εστία που δεν φέρει ίχνη καύσης στο τελετουργικό δωμάτιο 123 του συνδεδόμενου πολυδιάστατου Κτηρίου VI, αλλά και οι εργαστηριακές εστίες στα γειτονικά κτηριακά συγκροτήματα από τον ίδιο χώρο, με στοιχεία σχετικά και με την τελετουργική καύση θυμιάματος. Σε αυτά μπορούν να προστεθούν, οι μετανακτορικές προσεγμένες υπαίθριες εστίες στις αυλές των διακριτών οικιστικών ιστών της Κάτω Πόλης, με έμφαση στα κοινοτικά θυσιαστικά συμπόσια, καθώς και οι αντίστοιχες, περισσότερο «οικιακές», εστίες, στα κεντρικά δωμάτια σημαντικών κτηρίων της ίδιας περιόδου, με ενδείξεις συναπτόμενης τελετουργικής δράσης. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, τονίζεται η παρουσία του μοναδικού υπαίθριου βωμού(-εστία) σε κεντρική αυλή ανακτορικού συγκροτήματος, και, κυριότερα, η σύνδεσή του με την εσωτερική τελετουργική εστία του Μεγάρου, όπου παρά την έλλειψη των υλικών ενδείξεων, μπορεί να υποθεθεί μία κοινή, προπαρασκευαστικού ίσως χαρακτήρα, χρήση, διαχωρίζοντας ενδεχομένως με έκδηλο τρόπο το περιεχόμενο/τα επεισόδια έμπυρων ιεροπραξιών. Ο υπαίθριος αυτός βωμός ανακαινίστηκε άμεσα στη μετανακτορική περίοδο, μετά την κατάργηση της ανακτορικής τελετουργικής εστίας, και αποτέλεσε το επίκεντρο της δράσης στην αυλή του πρώην ανακτόρου. Εάν, τέλος, η

σύγκριση, όσον αφορά τις εστίες, επεκταθεί στην απλή «ιερή» εσωτερική εστία του δωματίου Α των Μεθάνων, και την ηχηρή παρουσία της τελετουργικής καύσης ζώων-οστών επάνω και γύρω από αυτήν, η περίπτωση αυτή φαίνεται να δηλώνει πως ο παράγοντας της εξωτερικής κατασκευής/μορφής δεν θεωρείτο ιδιαίτερος σημαντικός, τουλάχιστον για τις εστίες εκείνες που προβάλλουν ως «ιερές», καθώς βρίσκονται σε ιερούς χώρους.

Οι πολύ-λειτουργικές εστίες στα εργαστηριακά συγκροτήματα της Τίρυνθας αναδεικνύουν, πέραν της πτυχής της άσκησης λατρείας στα περιβάλλοντα αυτά, που σχετίζεται και με την τελετουργική καύση θυμιάματος, έναν επιπλέον τρόπο συνύφανσης με το θρησκευτικό στοιχείο, σε επίπεδο ανακτορικό. Τα συγκεκριμένα φορητά σκεύη για την καύση θυμιάματος, ως τύπος με κυπριακές και ανατολικές επιδράσεις, εκφράζουν όχι μόνον τις εντατικοποιημένες εμπορικές επαφές του μυκηναϊκού ανακτορικού κέντρου, αλλά και την αφομοιωμένη χρήση τελετουργικού εξοπλισμού, που εμφανίζεται μάλιστα σε παρόμοια περιβάλλοντα στις κυπριακές θέσεις, δηλαδή κυρίως μεταλλουργικά εργαστήρια. Η σκοπιμότητα της θρησκευτικής/θεικής προστασίας των σημαντικών για το ανάκτορο εργαστηριακών δραστηριοτήτων εμφανίζεται σαφής στα περισσότερα παραδείγματα¹²⁵¹, ενώ, σύμφωνα με το σύνολο των στοιχείων, οι συνδέσεις εργαστηριακών συγκροτημάτων ή και «πολύτιμων» προϊόντων, σκευών, και πρώτων υλών, είτε ως ύλες είτε ως/για αφιερώματα, είτε και τα δύο, με τα ιερά μυκηναϊκά κτήρια και περιβάλλοντα, είναι ισχυρότατες.

Ο Μυλωνάς κατατάσσει τις τελετουργικές εστίες των ανακτορικών μεγάρων στους βωμούς¹²⁵². Η θρησκευτική διάσταση των ανακτορικών μεγάρων και ο ιδιαίτερος ρόλος της κεντρικής τελετουργικής εστίας, στην οποία ενέχεται η ιδεολογία του «άνακτα-και-της-εστίας», φανερώνονται, συν τοις άλλοις, στον στρατηγικό σχεδιασμό του κεντρικού ανακτορικού συγκροτήματος ως παραστασιακού χώρου. Στον σχεδιασμό αυτόν, συσχετίζονται άμεσα η συνολική αρχιτεκτονική σύλληψη και εκτέλεση, η κανονιστική πρόσβαση και πορεία διέλευσης, με ρυθμό σταδιακά αυξανόμενης έντασης, καθώς και οι θρησκευτικοί συμβολισμοί, από κοινού με πολεμικούς, που προβάλλονται στις παραστάσεις του εικονιστικού προγράμματος των τοιχογραφιών. Έτσι, εάν στα τυπικώς επαναλαμβανόμενα περιβάλλοντα των ανακτορικών μεγάρων, διαμορφωμένα από τις κοινωνικοπολιτικές είτε/και θρησκευτικό-πολιτικές ανάγκες και επιλογές, αναγνωρίζεται η συνέργια, ή η κυριαρχία, δράσεων σύνθετου τελετουργικού

¹²⁵¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά ο υπαίθριος γραπτός βωμός στην αυλή του ΒΑ Κτηρίου στο ανάκτορο της Πύλου.

¹²⁵² Μυλωνάς 1977, 47.

περιεχομένου, συνδεδεμένου με ξεχωριστές σταθερές κατασκευές, τότε η πρόταση της κεντρικής τελετουργικής εστίας, και οι βασικές τελετουργίες της, με την ένταξη των τελετουργικών καύσεων σε αυτές, πιθανώς και με την ιδιαίτερη χρήση του παραγόμενου φωτός, προβάλλουν στο σταθεροποιημένο αυτό «τοπίο» τελεστικά εναργείς και διακριτές. Ως αποτέλεσμα, ο βωμός-εστία των Μεγάρων φαίνεται να συντάσσει την δική του εκδοχή, παραλλήλως με τα ιερά μυκηναϊκά κτήρια, μέσα σε συνθήκες επιδίωξης και προβολής της συναίρεσης θρησκευτικού και κοινωνικοπολιτικού συστήματος αξιών και ιδεών.

Στα κριτήρια αναγνώρισης της πρακτικής των τελετουργικών καύσεων προβάλλει καθοριστική η ανάγκη της οστεολογικής μελέτης εκ μέρους των ειδικών, προκειμένου, σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα, να φωτιστούν τα στάδια της θυσιαστικής δραστηριότητας, και να είναι ολοκληρωμένη η πληροφόρηση/εικόνα. Σύμφωνα με τις εργαστηριακές αναλύσεις, η ποικιλία των τελετουργικά καμένων οστών απαντάται στις εξής κατηγορίες:

- καμένα οστά με κρέας από σκελετικά τμήματα
- καμένα οστά με κρέας από ολόκληρους σκελετούς
- καμένα οστά απογυμνωμένα από το κρέας
- καμένα οστά απογυμνωμένα από το κρέας με διατήρηση του μυελού.

Οι πληροφορίες που συνδυαστικά προκύπτουν από τα αντιπροσωπευόμενα ανατομικά μέλη, τα είδη, και την ηλικία των ζώων είναι ιδιαίτερα σημαντικές, καθότι τείνουν να προσδιορίσουν σταθερότερες επιλογές, δηλαδή πιθανά μοτίβα και παραλλαγές αυτών. Ωστόσο, η θραυσματική διατήρηση των ισχυρά καμένων οστών δυσκολεύει, αφενός μεν την διάκριση των σημαδιών κοπής και φιλετισμού, που συνιστούν απόδειξη ότι τα απογυμνωμένα οστά συνδέονται με κατανάλωση του κρέατος, και αφετέρου δε, την ανάγνωση σημαντικού ενίοτε τμήματος του οστεολογικού υλικού. Με τον τρόπο αυτό δυσχεραίνεται σημαντικά η εξακρίβωση των ποσοστιαίων αναλογιών, σχετικά με τους τρόπους διαχείρισης των διαφόρων μελών των ζώων, οι ακόλουθες συγκρίσεις ανά περιβάλλον, και συνεπώς η κατοχύρωση των πιθανών σχημάτων ή σταθεροτυπιών. Παρόλα αυτά, οι τάσεις καθίστανται ορατές, και ο παράγοντας που δύναται ενδεχομένως να ανατραπεί αφορά την χαμηλή ή υψηλή συχνότητα εμφάνισης συγκεκριμένων χαρακτηριστικών. Ένα σημαντικό υποερώτημα που ανακύπτει, μέσα στο πλαίσιο αυτό, περιστρέφεται γύρω από το ποσοστό καμένων οστών υπό τέλεια καύση, τα ασβεστοποιημένα δηλαδή οστά, το οποίο θα μπορούσε να συγκριθεί με οστά που εμφανίζονται καμένα σε χαμηλότερες θερμοκρασίες, έως, ίσως, και

καπνισμένα, έχοντας πάντως ξεπεράσει τον βαθμό, χρώμα, και συνθήκη καύσης που αποδίδεται σε διαδικασίες μαγειρέματος (βράσιμο και ψήσιμο).

Επί τη βάσει των στοιχείων, τα καμένα μέλη με προσκολλημένο κρέας αντιπροσωπεύουν σχεδόν πάντα τα μέρη του ζώου που εξ αρχής έχουν λίγο ή καθόλου κρέας, δηλαδή η κεφαλή και τα άκρα (Ελευσίνα, Λύκαιον συστάδες, Μέθανα, Πύλος μόνον τα κρανία), ενώ όπου εμφανίζονται περισσότερα καμένα μέλη, γίνεται λόγος για την πιθανότητα καύσης ολόκληρου του σκελετού (Μέθανα και συστάδες Λυκαίου, σε μεγαλύτερο και μικρότερο ποσοστό αντίστοιχα, βλ. Πίνακα 1). Από την άλλη πλευρά, τα απογυμνωμένα από το κρέας τους καμένα οστά αφορούν συνήθως τα μέλη του ζώου με το περισσότερο κρέας, δηλαδή κατά κύριο λόγο τα μηριαία οστά, όπως στην Πύλο, και στο Λύκαιον (πλάτωμα του βράχου), ενώ το ίδιο παρατηρείται και στο ιερό δωμάτιο Α των Μεθάνων, αλλά σε εξαιρετικά μικρό ποσοστό. Στο πολύ μικρό δείγμα της Ελευσίνας, τα καμένα απογυμνωμένα οστά που θα έφεραν κρέας απουσιάζουν σχεδόν εντελώς (τρία οστά διατηρούν σημάδια κοπής-διαμελισμού των ζώων). Στην Πύλο, τα καμένα απογυμνωμένα μηριαία οστά διατηρούσαν τον μυελό. Αν με τα παραπάνω συνδυαστεί το είδος και η ηλικία των ζώων, τα στοιχεία πυκνώνουν. Οι οριοθετημένοι λάκκοι στην Πύλο, και η απόθεση από το δωμάτιο 7 του Αρχείου, περιλάμβαναν ενήλικα πιθανότατα αρσενικά βοοειδή, ενώ στην εστία του ιερού στα Μέθανα επιχωρίαζαν τα μέλη από νεαρά χοιρίδια, καθώς και ορισμένα νεογέννητα. Τα απογυμνωμένα-καταναλωμένα καμένα οστά εντός του δωματίου ήταν, όπως προαναφέρθηκε, πολύ λίγα, και αφορούσαν σε ένα οστό κνήμης από χοιρίδιο, και λιγοστά από αιγοπρόβατα. Στο περιορισμένο ποσοτικά υλικό της Ελευσίνας, τα καμένα μέλη στην πλειονότητα από περιφερικά άκρα, ανήκουν αποκλειστικά σε νεαρά χοιρίδια 6-24 μηνών.

Στις αδιατάρακτες συστάδες του Λυκαίου διαπιστώνονται παραλλαγές, όπου, στην πρώτη περίπτωση, είναι άκαυστα τα οστά των νεογέννητων ζώων –τα κρανία από δύο χοιρίδια και διάφορα, περισσότερα, μέλη ενός προβάτου/αίγας. Στην άλλη περίπτωση, τα σωζόμενα καμένα μικρά και όχι πολλά τμήματα οστών, που όμως είναι πιθανόν να αντιπροσωπεύουν την καύση ολόκληρων των σκελετών, ανήκουν τόσο σε χοίρους όσο και αιγοπρόβατα. Στο ίδιο αυτό σύνολο, λείπουν συνολικά από τους χοίρους τα μηριαία οστά. Σε αντίθεση με τις συστάδες, τα καμένα, και θρυμματισμένα οστά σε διασπορά πάνω στο πλάτωμα του βράχου, αφενός υπερέχουν σημαντικότερα στην σύσταση του εν λόγω στρώματος, και αφετέρου προέρχονται αποκλειστικά από μηριαία και ουριαία οστά, με επιφυλάξεις για τη μεταφορά ποσοστού του υλικού όσον αφορά τα ουριαία. Στη συντριπτική πλειοψηφία τους αυτά ανήκουν σε αιγοπρόβατα κάτω των

τριών ετών (ελάχιστα από χοίρους και βοοειδή). Το υλικό του Λυκαίου παρέχει τα πρόσθετα στοιχεία από καμένα φυτικά κατάλοιπα, σε όχι μεγάλη ποσότητα, κυρίως κριθάρι, τα οποία κήκαν σε διαφορετικές συνθήκες, άρα και επεισόδια, καθότι η απαιτούμενη ένταση της πυράς για την καύση των οστών δεν θα διατηρούσε, δηλαδή θα κατέστρεφε ολοσχερώς, τα εν λόγω φυτικά κατάλοιπα.

Οι προκαταρκτικές παρατηρήσεις της μελέτης του οστεολογικού υλικού από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, όπου το 1/3 φέρει ίχνη καύσης, που οφείλονται σε ανθρωπογενή δραστηριότητα, και όχι στις συνθήκες καταστροφής της περιοχής από πυρκαγιά, σημειώνουν πως τα εκπροσωπούμενα είδη αφορούν κατά κύριο λόγο αιγοπρόβατα, σε μικρότερο ποσοστό χοίρους και βοοειδή, ενώ προκύπτει σημαντικό το ποσοστό των νεαρών χοίρων. Συγκεντρωτικά:

Ιερό βουνού	<u>Λύκαιον πλάτωμα βράχου</u> καμένα απογυμνωμένα μηριαία και ίσως ουριαία οστά (χαμηλή ανάγνωση σημαδιών κοπής λόγω ισχυρής καύσης και θρυμματισμού)		κυρίως καμένο κριθάρι	Βωμός τέφρας
	σε μεγάλο ποσοστό	αιγοπρόβατα	κάτω των 3 ετών	
	σε (πολύ) μικρό ποσοστό	χοίροι και βοοειδή		
	<u>Λύκαιον σοστάδες</u> καμένοι πιθανόν σκελετοί (άκαυστα νεογέννητα, δύο χοιρίδια, ένα πρόβατο-αίγα)			
	σε μεγάλο ποσοστό	—		
	σε μικρό ποσοστό	χοίροι, αιγοπρόβατα		

Ιερό βουνού	<u>Κυνόρτιο Επιδαύρου</u> καμένα οστά βάσει μακροσκοπικής εξέτασης		Βωμός τέφρας (υπαίθρια εξέδρα)
		βοοειδή και αίγες	

Ιερό βουνού	<u>Αραχναίο</u> καμένα οστά βάσει μακροσκοπικής εξέτασης
------------------------	---

Ιερό αστικό	<u>Μέθανα (Δωμάτιο Α)</u> καμένοι σκελετοί και καμένα απογυμνωμένα οστά		Εστία απλή	
	σε μεγάλο ποσοστό	χοιρίδια (αλλά και ένα σημάδι κοπής)		νεαρά και νεογέννητα
	σε (πολύ) μικρό ποσοστό	Αιγοπρόβατα		

Ιερό αστικό (ημι- δημόσιο)	<u>Ελευσίνα (μέγαρο Β)</u> καμένα οστά, κατά κύριο λόγο περιφερικά άκρα			Βωμός- εξέδρα υπαιθριος (συμφής με κτήριο)
	[σε μικρό ποσοστό]	χοιρίδια τρία τουλάχιστον	Νεαρά	
Ιερό αστικό	<u>Αγία Ειρήνη Κέας</u> καμένα οστά βάσει μακροσκοπικής εξέτασης			[Εστία]. Βωμός- εστία.
Ιερό αστικό	<u>Φυλακωπή Μήλου</u> (άκαυστα οστά, όχι πολλά)			Εστία υπαιθρία. (εστία εσωτερική)
Ανακτο- ρικό συγκρό- τημα	<u>Πύλος</u> καμένα κρανία και μηριαία οστά, χωρίς εξαγωγή του μυελού			Φροντισμένες αποθέσεις/ λάκκοι. ↑ μικκύλες κόλλικες. Τράπεζα προσφορών. Εστία Μεγάρου.
	αποκλειστικά	Βοοειδή	ενήλικα αρσενικά	
Ιερά αστικά / Ανακτο- ρικό συγκρό- τημα	<u>Μοκίνες (Θρησκευτικό Κέντρο)</u> σκόπμη κάυση περίπου στο 1/3 του οστεολογικού υλικού		θυμίαμα	Βωμός-εστία. Βωμός υπαιθριος- φροντισμένες αποθέσεις. Εστία απλή. Τράπεζα προσφορών. Πύραυλα. Βωμός υπαιθριος σύνθετος. Κάδος-εστία. Κατασκευή λεκάνης.
	σε μεγαλύτερο ποσοστό	Αιγοπρόβατα		
	σε μικρότερο ποσοστό	χοίροι και βοοειδή	σημαντικό το ποσοστό χοιριδίων	
Ιερό αστικό / Ανακτο- ρικό συγκρό- τημα	<u>Τίρυνθα (Κάτω Ακρόπολη)</u>		θυμίαμα	Εστίες απλές. Υπαιθριος βωμός-εστία (ΥΕ ΙΙΙΓ). Θυματήρια/ εστίες εργαστηριακές. Υπαιθριος βωμός Μεγάρου.
Ιερό αστικό	<u>Διμήνη (μέγαρο Β)</u> καμένα οστά βάσει μακροσκοπικής εξέτασης, και καμένα αγγεία			Βωμός-εστία σύνθετος. Βωμός-εστία υπαιθριος.

Ιερό έξω- αστικό/ λόφος (σε σημαντικό πέραςμα)	<u>Καλαπόδι</u> καμένα δάπεδα στο εσωτερικό των ιερών κτηρίων, ελάχιστα καμένα οστά στον οργανωμένο υπαίθριο χώρο του Ιερού		Βωμός σύνθετος. Εστίες υπαίθριες. Λατρευτικός λάκκος.
	(ουστηματική μελέτη οστεολογικού υλικού)	εξημερωμένα και άγρια ζώα-θηράματα	

Πίνακας 1. Συγκεντρωτικά στοιχεία παρουσίας της πρακτικής των τελετουργικών καύσεων, σε συνάρτηση με βωμούς, βωμούς-εστίες, εστίες, καθώς και τελετουργικό εξοπλισμό, στους αναφερόμενους μυκηναϊκούς ιερούς χώρους.

ii) Συμβολισμοί, Ιδεολογικοί συσχετισμοί, Κοινωνικές προεκτάσεις

Τα πολλαπλά επίπεδα του νοήματος που ενσωματώνονται στην τελετουργία των έμπυρων προσφορών, με τον τρόπο που αυτή ρυθμίζεται και εφαρμόζεται στο μυκηναϊκό θρησκευτικό τυπικό, συμπυκνώνονται, καθώς επί-τελεστικά διαχέονται, στην διακριτή τελετουργική, δηλαδή συμβολική, πράξη της καύσης. Οι τελετουργικές πρακτικές, όπως και το σύστημα της θρησκείας το οποίο δομούν, εγγράφονται αλληλεπιδραστικά και αλληλο-διαμορφωτικά στα εκάστοτε πολιτισμικά και κοινωνικά συμφραζόμενα. Έτσι, δρουν παράλληλα ως συμβολικά και επικοινωνιακά σημεία των ευρύτερων ιδεολογικών αντιλήψεων μιας συγχρονικά δεδομένης κοινωνίας, και των πολιτικών της καταστάσεων, από κοινού και των εξελικτικών διαδικασιών που οδήγησαν σε αυτήν.

Οι τελετουργικές δράσεις, καθώς παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάμνηση, συμπλέκονται στενά με την λειτουργία των αισθητηριακών μνημονικών πρακτικών. Με τον τρόπο αυτό, παρέχοντας πολύ-αισθητηριακές προκλήσεις και συναισθηματική φόρτιση, συνεισφέρουν στη δημιουργία μιας έντονης βιωματικής θρησκευτικής εμπειρίας και οδηγούν, μέσα και μέσω της κανονιστικής σταθερότητας και της επαναληψιμότητας, στη συγκρότηση και (ανα)παραγωγή της σωματικής μνήμης¹²⁵³. Η ουσιαστικά κοινωνική αυτή μνήμη, ή αλλιώς, η σωματική τελετουργική διάσταση της συλλογικής μνήμης, σχετίζεται, επίσης, άμεσα με τη δημιουργία κοινών δεσμών και την ενίσχυση της ταυτότητας, ενώ παράλληλα επισημαίνει τη σύνδεση και αίσθηση της συνέχειας με το παρελθόν. Τα στοιχεία αυτά διαμεσολαμβάνονται, και ενισχύονται ιδιαίτερα από ειδικές περιστάσεις, όπως τα συλλογικά θρησκευτικά συμπόσια. Ως εκ τούτου, τα τελευταία θεωρούνται παράγοντας καθοριστικός στην έκφραση, συνεχή επιβεβαίωση, αλλά και διαπραγμάτευση

¹²⁵³ Connerton 1989., Hamilakis 2002, 124-131 & Χαμηλάκης 2015, 25-26, 30-34.

τόσο των κοινωνικών αξιών όσο και των κοινωνικών σχέσεων και ρόλων, άρα και των δομών εξουσίας¹²⁵⁴.

Η ιερουργία των τελετουργικών καύσεων, με τα οξυμένα κυρίως οπτικά και οσφρητικά ερεθίσματα, σε συνδυασμό, επίσης, με την απαγόρευση της γεύσης, όταν πρόκειται για έμπυρη προσφορά τροφής, συντονίζεται με τη σωματική μνήμη. Κατά συνέπεια, από την σύνθεση όλων των παραγόντων αυτών, αναδεικνύεται πως στις τελετουργικές δράσεις έμπυρης διαχείρισης, η χρήση της τελετουργικής πυράς και τα μοναδικά άμεσα/έμμεσα παράγωγά της, όπως οι φλόγες, ο καπνός, συνεκδοχικά οι οσμές, και οι στάχτες, λειτουργούν συνδυαστικά σε αυτήν την περίπλοκη διαλεκτική τελετουργικών μέσων, μεθόδων, θρησκευτικών συμβολικών νοημάτων, και ιδεολογικών-κοινωνικών συσχετισμών, και συντελούν στην επίτευξη των επιμέρους σύνθετων αναγκών και στόχων.

Βασική ιδέα πίσω από κάθε λατρευτική δραστηριότητα και επιδίωξη επικοινωνίας με το υπερφυσικό, είναι η ίδια η έννοια του «ιερού». Αυτό που προσδοκάται μέσω της διαδικασίας της καθιέρωσης-αφιέρωσης είναι η *μεταβολή* της πραγματικότητας προς επίτευξη της ιερής διάστασης ή κατάστασης. Το επιδιωκόμενο αυτό «ιερό» συνέχεια και εκδηλώνεται στην ιερουργία της έμπυρης προσφοράς ως εμφαντική αποτύπωση ή και επίταση της εν προκειμένω τελετουργικής, ιεροποιητικής, διαδικασίας, μέσω μιας καθόλα επιδραστικής *μεταμόρφωσης*, την οποία η πρακτική της καύσης δύναται να επιφέρει, όπως και να μεταφέρει, τόσο σε πράγματα-αντικείμενα όσο και περιβάλλοντα.

Σύμφωνα με στοιχεία που προκύπτουν από την ανθρωπολογική έρευνα, η ιδιαίτερη δύναμη του φυσικού στοιχείου της φωτιάς, με τη διπλή, καταστροφική και συνάμα ευεργετική ιδιότητα, δηλαδή στην ουσία την *μεταποιητική* ικανότητα, καθώς και την *ενοποιητική*, όσον αφορά το πεδίο των ανθρώπινων σχέσεων, περιβλήθηκε με ιδιαίτερο συμβολισμό. Έτσι, μεταφέρθηκε στην σφαίρα της λατρείας, δηλαδή την αέναη προσπάθεια του ανθρώπου να προσεγγίσει και να επικοινωνήσει με το υπερφυσικό στοιχείο. Υπό το πρίσμα αυτό, τα ιδιαίτερος δυναμικά χαρακτηριστικά του φυσικού στοιχείου της φωτιάς ενταγμένα στα συμβολικά πλαίσια, μπορούν να προωθήσουν έμπρακτα την προβολή της επιθυμητής αυτής μεταβολής ή αλλαγής της κατάστασης, έτσι ώστε η πρακτική της τελετουργικής καύσης να εκλαμβάνεται ως στοιχείο αξιοποιήσιμο τόσο για τη μεθοριακή διαδικασία της καθιέρωσης, όσο και για την άμεση πρόσληψη του «ιερού» και πρόσβαση σε αυτό.

¹²⁵⁴ Connerton 1989, 42-104.

Τα εξηγητικά αυτά στοιχεία υποστηρίζονται με επάρκεια στα μυκηναϊκά τελετουργικά συμφραζόμενα της πρακτικής της τελετουργικής καύσης. Η ειδοποιός επιλογή της συμβολικής μεθόδου σε συνδυασμό με τα επιλεγμένα είδη των θρησκευτικών προσφορών (ζώα-τροφές και αρωματικό θυμίαμα), αναδεικνύουν πιθανότατα αυτήν την σκοπιμότητα της *μετάβασης* των προσφορών, αλλά και των τελετουργικών δράσεων κάτω από συγκεκριμένες περιστάσεις, που πραγματοποιούνται σε συγκεκριμένα σημεία και τόπους, στην ιερή διάσταση ή και την θεϊκή σφαίρα. Η πραγμάτωση και αισθητοποίηση της επιδιωκόμενης ιερότητας μπορεί, επίσης, να συσχετιστεί με την αντίληψη περί της κατοχύρωσης ή και εδραίωσής της, ιδέες που, όπως φαίνεται, διακατέχουν την επιπρόσθετη τελική επιλογή της διατήρησης του συνόλου των υπολειμμάτων των τελετουργικών καύσεων, όχι μόνον τέφρας, από κοινού με στοιχεία άλλων ιεροπραξιών (όπως τα ειδώλια), σε καιρία, εμφανή και μη, σημεία.

Η αλληλένδετη σχέση των τελετουργικών μέσων έκφρασης, δηλαδή της διακριτής μεθόδου και των επιλεγμένων τύπων προσφορών, έτσι όπως αυτή σταθεροποιείται και συγκεκριμενοποιείται στο μυκηναϊκό θρησκευτικό τυπικό, επιτρέπει τον περαιτέρω συσχετισμό των κυρίαρχων συμβολικών νοημάτων της επίτευξης του «ιερού», της «μεταμόρφωσης» και της «μετάβασης», μέσω της πολύ-αισθητηριακής τελετουργικής καύσης, με πεποιθήσεις και στρατηγικές ανάδειξης της *θεϊκής παρουσίας* και *συμμετοχής* στις λατρευτικές περιστάσεις. Η ισχύς της δήλωσης αυτών των πτυχών του συμβολικού νοήματος στη λειτουργία των έμπυρων προσφορών συνυφάνεται αφενός με την παράμετρο μιας «ολικής»/«αποκλειστικής» προσφοράς, καθώς και το αντίθετό της, και αφετέρου με στοιχεία που περιστρέφονται γύρω από την, κατά κύριο λόγο, κοινωνικά επεξεργασμένη πεποίθηση περί της καταλληλότητας των χρησιμοποιούμενων αγαθών να προωθήσουν τα συγκεκριμένα μηνύματα.

Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία, οι ιδιαίτερες λατρευτικές εκφράσεις που σχετίζονται με έμπυρες ζωικές προσφορές, καθώς και με έμπυρη προσφορά καρπών (κυρίως δημητριακών), ρυθμίζονται από δύο διαμετρικά αντίθετες λειτουργικότητες, οι οποίες είτε αφορούν στον αποκλεισμό της κατανάλωσης από τον άνθρωπο είτε, αντίθετα, δίνουν, σε πρώτο επίπεδο, την έμφαση σε αυτήν. Ο παραπληρωματικός, ωστόσο, χαρακτήρας των δύο χαρακτηριστικών αυτών γνωρισμάτων εμφανίζεται σαφής, εφόσον οι σχετικές τελετουργικές πράξεις αφενός μεν συμπληρώνουν ως επιμέρους επεισόδια ή στάδια την σύνθετη ιερούργια της θυσίας, και αφετέρου δε, συνδέονται αδιάσπαστα με την κοινή τελετουργική μέθοδο της καύσης. Βάσει της τελευταίας, καθιερώνεται, όπως φαίνεται, το σύνολο της θυσιαστικής

συμποσιακής δραστηριότητας. Κατά συνέπεια, μπορούμε να διακρίνουμε μια συμπληρωματικού χαρακτήρα διακύμανση της λατρευτικής εστίασης, τόσο προς τον θεϊκό αποδέκτη, όσο και προς το κοινό -μεταξύ θεών και ανθρώπων αλλά και μεταξύ ανθρώπων- ιερό γεύμα, δηλαδή την ίδια την ευρύτερη λατρευτική περίσταση. Έτσι, εμπλέκεται στην ιερή διαδικασία, στον τρόπο και τις περιστάσεις επικοινωνίας με το θεϊκό στοιχείο, η αξία που φέρει η ανθρώπινη κατανάλωση, ή, γενικότερα, η δράση της τροφικής συνδιαλλαγής. Βάσει της παρατήρησης αυτής, είναι εξίσου πιθανό η σηματοδότηση της παρουσίας και συμμετοχής του θεού στο ιερό γεύμα να συσχετιζόταν επιπρόσθετα, και ειδικότερα, με την ιδέα της θεϊκής κατανάλωσης, και ως εκ τούτου η έμπυρη ζωική-τροφική προσφορά να διαπραγματευόταν τον συμβολικό τρόπο που αυτή, η θεϊκή δηλαδή κατανάλωση, θεωρούνταν πως καθίστατο εφικτή για τον θεϊκό αποδέκτη.

Το στοιχείο αυτό, που παραπέμπει άμεσα στην βασική «ρητορική» της τελετουργικής πρακτικής των ζωικών έμπυρων προσφορών της ιστορικής περιόδου, παραμένει ωστόσο στην βάση του υποθετικό. Η λατρευτική εστίαση στον θεϊκό αποδέκτη και η συμμετοχή του στο ιερό γεύμα, με την αποκλειστική προσφορά τροφής, δεν συνεπάγεται ή επεκτείνεται αυτόματα στην συμπερίληψη της ιδέας της θεϊκής κατανάλωσης. Παρά τις εμφανείς και σημαίνουσες ομοιότητες, οι εξίσου υπαρκτές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις λατρευτικές πρακτικές των δύο περιόδων¹²⁵⁵, είναι δηλωτικές του γεγονότος, χρησιμοποιώντας τις επισημάνσεις των μελετητών, πως η συνέχιση της πρακτικής δεν υποδεικνύει απαραίτητα, ή δεν σημαίνει απλοϊκά ή ευθύγραμμο, και την συνέχιση του νοήματος¹²⁵⁶. Χρειάζεται, ωστόσο, να επισημανθεί πως αυτό που στην ουσία σημαίνεται είναι η μη συνέχιση, δηλαδή η κατά πάσα πιθανότητα αρχική απουσία, της συγκεκριμένης πτυχής ή προέκτασης του συμβολικού νοήματος, την οποία υπό το πρίσμα αυτό θα πρέπει να θεωρήσουμε ως πρόσθεση ή εξελικτικό μετασχηματισμό κατά την ιστορική περίοδο.

Το τελετουργικό «βάρος» της μυκηναϊκής έμπυρης ζωικής προσφοράς, εφόσον καθίσταται εφικτή η ανάλυσή της σε «ολική/αποκλειστική» και

¹²⁵⁵ Όσον αφορά τις ζωικές έμπυρες προσφορές, στα κοινά χαρακτηριστικά ανήκουν η επιλογή ολόκληρων σκελετών, η επιλογή συγκεκριμένων ανατομικών μελών-μηριαίων οστών, πιθανώς και η απώλεια της διατροφικής αξίας του μυελού. Στις τοπολογικές διαφορές περιλαμβάνονται οι προτιμήσεις στα είδη των ζώων, η απουσία προτίμησης στο δεξιό ή αριστερό τμήμα των μηριαίων οστών, πιθανόν η διαχείριση των ουριαίων οστών, καθώς και, ίσως, η τελετουργική κάυση περισσότερων απογυμνωμένων ανατομικών μελών (για τον βασικό κανόνα του *θύειν* και τις παραλλαγές του, στην ομηρική και μεθομηρική εποχή, βλ. Παράρτημα Β). Σύμφωνα με τον Dickinson, πρόκειται για «...διαφορές στις λεπτομέρειες από την χαρακτηριστική μορφή της θυσίας της ΠΕΣ...» (Dickinson 2006, 224).

¹²⁵⁶ Hamilakis - Konsolaki 2004, 145, Isaakidou - Halstead 2013, 90, Weilhartner 2016, 399.

«συμμετοχική/συμπληρωματική», εμφανίζεται, όσον αφορά την ολική προσφορά στην θεότητα με τον αποκλεισμό της ανθρώπινης κατανάλωσης, ιδιότυπο και με επιλεκτικό περιεχόμενο, ενώ η έμπυρη προσφορά των «καταναλωμένων», και εξίσου επιλεγμένων, ανατομικών μελών υποστηρίζει την σημασία του συμμετοχικού θρησκευτικού δρώμενου. Με την σειρά τους, τα στοιχεία αυτά εξαίρουν, συγχρόνως, την συμβολή της αιματηρής θυσίας στην παραγωγή του ιερού γεύματος, και τις παραμέτρους πλέον του ανθρώπινου οφέλους, καθώς και της προσκόμισης των προσφορών. Οι σταθερότερες τάσεις, που αναλύθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, συνδέουν την αποκλειστική έμπυρη ζωική προσφορά στην θεότητα κυρίως με την επιλογή των νεαρών είτε/και νεογέννητων ζώων, και την προτίμηση, πιθανόν, στο είδος των χοιριδίων (ολόκληροι σκελετοί ή άκρα), ενώ για τα καμένα απογυμνωμένα οστά, την «συμμετοχική» δηλαδή έμπυρη ζωική προσφορά, και κατά συνέπεια το περιεχόμενο της τελετουργικής, ιερής, κατανάλωσης, έμφαση ή προτίμηση παρατηρείται απεναντίας στα αιγοπρόβατα, καθώς και στα βοοειδή.¹²⁵⁷

Έτσι, στο μυκηναϊκό λατρευτικό τελετουργικό, η αποκλειστική έμπυρη προσφορά περιλάμβανε, κατά κύριο λόγο, λιγιστό ή καθόλου κρέας, από (πολύ) νεαρά στην ηλικία ζώα, αλλά και καρπούς δημητριακών, ενώ η «συμμετοχική» έμπυρη ζωική προσφορά, περιλάμβανε τα απογυμνωμένα οστά που παρείχαν το περισσότερο κρέας για κατανάλωση. Βάσει αυτών, οι μυκηναϊκές έμπυρες προσφορές τροφών θα μπορούσαν να συνδεθούν με συμβολισμούς που απηχούν *γονιμικές δοξασίες* (ευφορία της γης, της σοδειάς, ευγονία των ζώων, ίσως και των ανθρώπων). Στη σημασιολογική του προέκταση, ο γονιμικός χαρακτήρας μπορεί επίσης να συνδεθεί με τον κύκλο της ανανέωσης, δηλαδή με την αναδημιουργία που έπεται της καταστροφής και της φθοράς (εν γένει τον «θάνατο»), καθώς, επίσης, και με τον κύκλο του χρόνου υπό την στενότερη έννοια, δηλαδή την ετήσια περιοδικότητα. Με τις έννοιες αυτές, οι τελετουργικές καύσεις των επιλεγμένων αγαθών αποτελούν ταυτόχρονα αναφορές αναγνώρισης της θεϊκής συμβολής στην ευημερία, όπως και αναζήτησης της συνέχισης της θεϊκής προστασίας και εύνοιας, ικανοποιώντας συγκεκριμένη θεότητα ή συγκεκριμένο λατρευτικό γνώρισμα

¹²⁵⁷ Παραλλαγές εμφανίζονται, με βάση τα έως του παρόντος δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνας, στο υπαίθριο ιερό βουνού του Λυκαίου, και αφορούν στην ταυτόχρονη παρουσία στις συστάδες καμένου σκελετού χοίρου μαζί και αιγοπροβάτου (ΥΕ ΙΙΑ2-Β περίοδος), την σήμανση του πολύ νεαρού της ηλικίας χωρίς τη συνοδεία της τελετουργικής καύσης, καθώς επίσης και την εμφάνιση καμένου μηριαίου οστού αιγοπροβάτου, που βρισκόταν στον βαθμό της ασβεστοποίησης, και που κάηκε πιθανόν με προσκολλημένη την σάρκα/δέρμα (στο στρώμα επί του πλατώματος του βράχου, βάσει ραδιοχρονολόγησης αφορά την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο). Το Λύκαιον χαρακτηρίζεται, επίσης, από την έλλειψη των βοοειδών.

της θεότητας, με την τιμητική έμπυρη καταστροφή και συμβολική μεταβίβαση κατάλληλου είδους και ποσοστού των παραγόμενων προϊόντων.

Χρειάζεται, στο σημείο αυτό, να επισημανθεί πως σχεδόν όλες οι περιπτώσεις έμπυρων ζωικών προσφορών αφορούν σε είδη εξημερωμένα. Τα άγρια θηράματα, δηλαδή η ελίτ πρακτική του κυνηγιού, ως έκφραση της ιδεολογίας της δύναμης και της ανώτερης πολεμικής ιδιότητας¹²⁵⁸, που συσχετίζεται εξίσου άμεσα με τα θρησκευτικά θυσιαστικά συμπόσια, σε μικρή ή μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης, ανάλογα με το περιβάλλον, αλλά σχεδόν πάντοτε σε μικρό ή πολύ μικρό ποσοστό στο σύνολο του εμφανιζόμενου οστεολογικού υλικού (με εξαίρεση το ΥΕ ΙΙΙΓ Ιερό στο Καλαπόδι), δεν εμφανίζει σύνδεση με τελετουργικές καύσεις στο μυκηναϊκό τελετουργικό τυπικό. Σύμφωνα με τα στοιχεία, μόνον σε δύο από τις περιφερειακές του ανακτόρου της Πύλου φροντισμένες εναποθέσεις σε λάκκους, με τα καμένα επιλεγμένα μέλη βοοειδών, εντοπίζεται ταυτόχρονα κόκκινη έλαφος, που έχει λάβει πιθανόν την ίδια μεταχείριση¹²⁵⁹.

Στη σηματοδότηση της θεϊκής παρουσίας και συμμετοχής μέσω των τελετουργικών καύσεων αντιστοιχίζεται, ταυτόχρονα, η απήχηση ειδικότερων, συγγενικού περιεχομένου, αντιλήψεων. Ανάμεσα σε αυτές συγκαταλέγονται οι ιδέες περί *προσέλκυσης* της θεότητας, κυρίως μέσω του αρωματικού θυμιάματος, όπως και οι αντιλήψεις περί *καθαρισμού*, ιδιότητα που πιθανότατα προαπαιτείται. Στην τελευταία περίπτωση, τα στοιχεία «μεταβατικού», εξαγνιστικού, χαρακτήρα, εκλαμβάνονται ως απομάκρυνση του «μιαρού», που δηλώνει ή δημιουργεί αντίθεση με την έννοια του «ιερού». Όσον αφορά στο αρωματικό θυμιάμα, οι διαφορετικές συστατικές ουσίες του διατηρούσαν κατά πάσα πιθανότητα επιπρόσθετη σημασία, ανάλογα δηλαδή και με τον χορηγό τους, την περίσταση, ή/και τον θεϊκό αποδέκτη. Για τα αρωματικά έλαια, αλλά πιθανόν και τα παράγωγά τους, δηλαδή τα αρωματικά θυμιάματα, έχει προταθεί πως οι ανακτορικές παραγωγές αναδεικνύουν το διαφοροποιητικό κριτήριο της αποκλειστικής χρήσης τους στο επίσημο θρησκευτικό τελετουργικό, και τα διαβατήρια έθιμα της αριστοκρατίας¹²⁶⁰, ενώ έχει, επίσης, προταθεί, πως τα αρωματικά έλαια που χρησιμοποιούνταν στα ανακτορικά τελετουργικά συμπόσια επικοινωνούσαν

¹²⁵⁸ Hamilakis 2003b, 243-244.

¹²⁵⁹ Οστά άγριων ζώων από την Κάτω Ακρόπολη Τίρυνθας και το Ιερό στο Καλαπόδι φέρουν, όπως και στην Πύλο, σημάδια κοπής που δηλώνουν την κατανάλωση του κρέατός τους, μαζί με ανίσχυρα σημάδια καύσης. Η παρουσία των ποσοτήτων από άγρια ζώα στο Ιερό του Καλαποδίου συνεχίζει αδιάλειπτα στην επακόλουθη Εποχή του Σιδήρου (Thomas 2014, 378-379).

¹²⁶⁰ Fappas 2009, 281-283, 360-363.

ενδεχομένως τα επιμέρους στάδια των τελετουργιών σε αυτούς που δεν είχαν πρόσβαση ή θέα στις αποκλειστικές περιοχές¹²⁶¹.

Στο εννοιολογικό πλαίσιο της προσέλκυσης της θεότητας και του καθαρισμού, συντάσσονται οι ιδέες περί *εμφάνισης ή αποκάλυψης* της (όποιας μορφής της) θεότητας, δηλαδή η θεϊκή επιφάνεια, πιθανόν ως το αποκορύφωμα των προαναφερθέντων συμβολισμών και λατρευτικών στόχων. Μεμονωμένα, η φωτιά-φως, όπως και τα φυσικά φαινόμενα, καθώς και, ειδικότερα, η παρουσία των δύο παραπάνω στοιχείων με συνδυαστικό τρόπο, μπορούν να εκληφθούν, και αυτό επιτελείται συνήθως, ως σημεία θεϊκής επιφάνειας, τα φυσικά φαινόμενα λειτουργώντας παράλληλα χωρίς την ανάγκη ιδιαίτερης «επαλήθευσης», και σε συλλογικό επίπεδο. Στο ατομικό επίπεδο, από την άλλη πλευρά, ο ιδιαίτερος προβαλλόμενος εξουσιαστικός χαρακτήρας της εν λόγω διαδικασίας, μεταγράφεται σε ειδική, προνομιακή δύναμη του εκτελούντος, ιδίως όταν περιλαμβάνονται ενέργειες «προσωποποίησης» ή «ενσάρκωσης»¹²⁶².

Το ιδιαίτερο, επίσης, ενδιαφέρον για τις περιπτώσεις αυτές έγκειται στην διάδοση που είχαν οι συγκεκριμένες αντιλήψεις στις κοινωνίες τόσο της Αιγύπτου και της Εγγύς Ανατολής, όσο και της μινωικής Κρήτης. Η διάδοση εντάσσεται στο φαινόμενο των πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων και επιρροών στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου κατά την 2^η χιλιετία π.Χ., διά μέσου των ολοένα αναπτυσσόμενων δικτύων ανταλλαγών και επαφών, τα οποία και εμφανίζουν ρυθμούς εντατικοποίησης από την ΥΕΧ και εξής¹²⁶³. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, και τις επιβεβαιωμένες στενότερες –σε σύγκριση με την παλαιοανακτορική περίοδο– σχέσεις της Νεοανακτορικής Κρήτης με τον ευρύτερο χώρο της Ανατολής, παρατηρείται υιοθέτηση και μεταφορά επιλεγμένων στοιχείων λατρείας, από κοινού με τις ιδέες και έννοιες που τα επένδυαν, στοιχεία που μετασχηματίζονταν και μετουσιώνονταν με βάση το ήδη υφιστάμενο εγχώριο εκφραστικό και ιδεολογικό υπόβαθρο¹²⁶⁴. Καθώς κατά κανόνα, οι πρωτοβουλίες αυτές εκπορευόνταν και εφαρμόζονταν από τις τοπικές ελίτ και άρχουσες τάξεις, στην προσπάθειά τους να επιδείξουν το κύρος, την ανώτερη θέση, και τους ιδιαίτερους κοινούς δεσμούς τους, με απώτερο στόχο την σταθεροποίηση ή επέκταση της σφαιράς επιρροής τους,

¹²⁶¹ Fox 2008, 136.

¹²⁶² Marinatos – Kyrtatas 2005, 230-231 (σημειώνοντας μελέτες των Burkert και Graf), Marinatos 2010, 95-98.

¹²⁶³ Cline 1995, 143-150 & 2007, 190-200.

¹²⁶⁴ Πλάτων 2008, 305-310, Marinatos 2017, 229-237.

και, κυρίως, την κατοχύρωση του δικαιώματος στην εξουσία, αναγνωρίζεται κατά βάση η κοινωνικό-πολιτική σημασία των δράσεων αυτών¹²⁶⁵.

Στην ηπειρωτική Ελλάδα, οι σημαντικές κοινωνικές αλλαγές που εμφανίζονται στη διάρκεια της ύστερης ΜΕ και της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, επιδεικνύουν εξίσου τέτοιου είδους αλληλεπιδράσεις, οικειοποιήσεις, και ενσωματώσεις στοιχείων λατρείας. Με τον τρόπο αυτό, αποτυπώνεται αφενός η δυναμικότερη ένταξη του τομέα της θρησκείας στις εξελικτικές διαδικασίες, και αφετέρου η συμπόρευση νέων συνθετότερων μορφών κοινωνικό-πολιτικής οργάνωσης και σταδιακής συστηματοποίησης της θρησκευτικής δραστηριότητας¹²⁶⁶. Κατά την περίοδο αυτή, η επίδραση (μέσω) της Νεοανακτορικής Κρήτης αναδεικνύεται σε σημαίνοντα διαμορφωτικό παράγοντα, όσον αφορά τόσο στη μορφοποίηση της μυκηναϊκής λατρείας, όσο και στην ενίσχυση της κοινωνικής διάστασης της θρησκείας¹²⁶⁷. Αυτό συντελείται με την επιλεκτική υιοθέτηση, αναπροσαρμογή, και μετουσίωση συγκεκριμένων στοιχείων, όπως τελετουργικών σκευών, συμβόλων, καθώς και τεχνικών, σε συνδυασμό με τις ιδέες που μετέφεραν και εξέφραζαν, προσαρμοσμένα από κοινού στις επιχώριες αντιλήψεις, κατοχυρωμένες συμπεριφορές, και εξελισσόμενες κοινωνικές συνθήκες.

Στα θρησκευτικά συμφραζόμενα της πρώιμης μυκηναϊκής (προανακτορικής) περιόδου, η οποία αντιστοιχεί συνολικά στην εποχή των κάθετων λακκοειδών και των πρώτων θολωτών τάφων¹²⁶⁸, οι εμφανιζόμενες μεταβολές και εξελίξεις στον σημαντικό τομέα της θρησκείας αντανακλούν, σύμφωνα με τους μελετητές, μία μακρά διαδικασία σύνθεσης παραδόσεων και νεωτερισμών, έχοντας ως σημείο αναφοράς τους στόχους και τις προθέσεις των αναδυόμενων μυκηναϊκών ελίτ¹²⁶⁹. Όσον αφορά τις τελετουργικές πρακτικές, και τις κατοχυρωμένες λατρευτικές μεθόδους, η διαδικασία αυτή φαίνεται πως επικεντρώνεται στις τελεουργίες της σπονδής και της αιματηρής θυσίας, που αποτελούσαν ήδη σημαντικά τμήματα της ηπειρωτικής ελλαδικής λατρείας¹²⁷⁰, ενισχύοντας αυτές με επιπρόσθετο κύρος¹²⁷¹. Παράλληλα, ιδιαίτερη σημασία φαίνεται πως δίνεται στα θυσιαστικά συμπόσια με ευρεία συμμετοχή, ή γενικότερα στα θρησκευτικά

¹²⁶⁵ Watrous 1987, 65-74, Πλάτων 2008, 307.

¹²⁶⁶ Wright 1994, 38 & 1995a, 341-45.

¹²⁶⁷ Whittaker 2001, 357-358 & 2002. & 2015, 616-617.

¹²⁶⁸ Rutter 2001, 790.

¹²⁶⁹ Whittaker 2001, 357 & 2014, 87-89, 156-157.

¹²⁷⁰ Hägg 1985, 221-222 & 1990, 184, Whittaker 2010, 538 & 2014, 79-89, Lupack 2010, 264, 270. Βλ. επίσης Petrakis 2016, 47-63, για την εισαγωγή, και εξελικτική προσαρμογή της χρήσης των ρυτών.

¹²⁷¹ Hägg 1997, 18 & 1984, 121.

δρώμενα συλλογικού χαρακτήρα, με ταυτόχρονη ανάδειξη διακριτικών στοιχείων, κρίνοντας τόσο από τα δημόσιου χαρακτήρα υπαίθρια ιερά σε κορυφές βουνών, όσο και από τις εξελισσόμενες ταφικές πρακτικές, και το συναφές ταφικό τελετουργικό, στοιχεία που αντικατοπτρίζονται στην ταφική αρχιτεκτονική¹²⁷².

Σύμφωνα με την Whittaker, οι εξελικτικοί μετασχηματισμοί στον τομέα της θρησκείας εκφράζουν το ανανεωμένο και συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον της αναδυόμενης μυκηναϊκής αριστοκρατίας προκειμένου για την στοχευμένη χρησιμοποίηση της θεϊκής αποδοχής και υποστήριξης¹²⁷³. Η στρατηγική αυτή πίσω από την κατοχύρωση του δικαιώματος στην εξουσία εκδηλώνεται, σύμφωνα με τον Wright, στους τρόπους που οι νέοι, ανταγωνιζόμενοι αρχικά, ηγεμόνες κατοχυρώνουν εκ νέου ή καταφέρνουν να ελέγξουν κέντρα λατρείας, τοποθετώντας τους ίδιους και τους προγόνους τους σε περίοπτη θέση ανάμεσα στο κοινωνικό σώμα και τους θεούς¹²⁷⁴. Η λατρεία στις κορυφές βουνών εντάσσεται την περίοδο αυτή στον εξελισσόμενο χαρακτήρα της μυκηναϊκής θρησκείας, και υιοθετείται από τις αναδυόμενες κοινωνικές ιεραρχίες, όπως φανερώνουν οι εικονογραφικές αναπαραστάσεις υπαίθριων ιερών χώρων κυρίως σε σφραγιδολίθους¹²⁷⁵.

Υπό το πρίσμα της δυναμικής πορείας και θέασης της λατρείας, και του αυξανόμενα υπολογίσιμου ρόλου των δημόσιων θρησκευτικών δρώμενων, η επιβεβαιωμένη, και βάσει των στοιχείων ισχυρή, παρουσία των τελετουργικών καύσεων στα λατρευτικά τοπία των πρώιμων μυκηναϊκών υπαίθριων ιερών σε κορυφές βουνών, θέτει εύλογα το ερώτημα περί της υπαγωγής της έμπυρης τελετουργικής πρακτικής σε ανάλογους εξελικτικούς όρους. Οι ομοιογενείς εμφανίσεις τελετουργικής διαχείρισης του στοιχείου της φωτιάς που διαπιστώνονται κυρίως στο ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ και πρώιμο ΥΕ ταφικό τελετουργικό υπό την μορφή, μάλιστα, των καμένων καρπών και της σκόπιμης διατηρημένης τέφρας, η τελευταία σε σύνδεση ενίοτε με σταθερές κατασκευές¹²⁷⁶, υποστηρίζουν, βάσει των κοινών αυτών χαρακτηριστικών, την προοπτική βαθμιαίας εξέλιξης, αναπροσαρμογής και σύνδεσης με τις μεταγενέστερες τυποποιημένες έμπυρες ιεροπραξίες. Όσον αφορά το εν λόγω

¹²⁷² Papadimitriou 2016, 345-349.

¹²⁷³ Whittaker 2001, 357-58.

¹²⁷⁴ Wright 2008, 249.

¹²⁷⁵ Μυλωνάς 1977, 27-37. Οι ανασκαφείς του Λυκαίου σημειώνουν χαρακτηριστικά την αρχική επισήμανση του Μυλωνά σε άρθρο του το 1943, σχετικά με το Λύκαιον όρος, όπου ανέφερε πως η εμφάνιση των δύο κίωνων στην ανοιχτή είσοδο του υπαίθριου τεμένους στο χαμηλότερο επίπεδο, και η προβολή του βωμού τέφρας στην κορυφή του όρους διά μέσου αυτών, διατηρεί αρκετά παράλληλα στην μινωική και μυκηναϊκή εικονογραφία (Romano - Voyatzis 2014, 628).

¹²⁷⁶ Papadimitriou 2001, 183-184, Gallou 2005, 21-24, 98-99.

ταφικό τελετουργικό, σύμφωνα με την Whittaker, η «απανθρακωμένη τροφή... η οποία περιστασιακά σημειώνεται, θα μπορούσε να δείχνει μία σχετικά εξαπλωμένη αλλά ξεκάθαρα μη καθολική πεποίθηση, ότι, για να συντηρηθεί ο νεκρός, οι προσφορές τροφής χρειάζονταν να μεταμορφωθούν ή να γίνουν *μη εδώδιμες* στους ζωντανούς»¹²⁷⁷. Τα μεσοελλαδικά ταφικά παραδείγματα με ευρήματα οστών ζώων, εκτός αλλά και εντός τάφου, μπορούν, επιπλέον, να συγκριθούν με τον ΠΕ ΙΙΙ/ΜΕ λάκκο στην κορυφή του Κυνόρτιου Επιδαύρου. Ο λάκκος στο Κυνόρτιο προβάλλει την περίπτωση συλλογικής τελετουργικής δράσης, με παράθεση θυσιαστικών συμποσίων σε σημεία εγκαταλελειμμένων οικισμών, σηματοδοτώντας με τον τρόπο αυτό και μια «ταφική» διάσταση στην συνολική δραστηριότητα, ενώ αναδεικνύει την συναρτώμενη στρατηγική διαχείρισης της συλλογικής μνήμης. Στις φροντισμένες αποθέσεις εντός του λάκκου εμφανίζεται πολύ μικρό ποσοστό καμένων οστών, το οποίο ωστόσο διαφοροποιείται σε σύγκριση με τη μεταχείριση του υπόλοιπου οστεολογικού υλικού, ενώ σημειώνονται το συνεύρημα άκαυστου κεράτου ελαφιού, καθώς και το πύραυνο πάνω στην κάλυψη του λάκκου.

Επιπρόσθετα, όσον αφορά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο, και τις σύνθετες εξελίξεις στους τομείς της θρησκείας και κοινωνίας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτούν τα νέα ευρήματα από τον Άγ.Βασίλειο Ξηροκαμπίου Λακωνίας, στα οποία προστίθενται στοιχεία αναφορικά και με την πρακτική των τελετουργικών καύσεων. Τα στοιχεία προέρχονται από το Κτήριο Α, το οποίο συνδέεται με πρακτικές λατρευτικού και κοινωνικού χαρακτήρα, τουλάχιστον κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο, σύμφωνα με την ανασκαφεία¹²⁷⁸. Το Κτήριο Α, με τρεις φάσεις λειτουργίας, έχει χρήση από την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο έως και την ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο, όταν καταστρέφεται από πυρκαγιά, ενώ η θρησκευτική χρήση του χώρου διατηρείται έως την τελική ΥΕ ΙΙΙΒ2-Γ1 πρώιμη περίοδο¹²⁷⁹. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τις τελετουργικές καύσεις, στο εσωτερικό του Κτηρίου Α, κάτω από το δάπεδο του Δωματίου 2, εντοπίστηκε τελετουργική απόθεση της ΥΕ Ι προχωρημένης περιόδου, η οποία είχε τοποθετηθεί εντός αβαθούς λάκκου στο φυσικό έδαφος, και περιείχε καμένα οστά ζώων, και ορισμένα καμένα αγγεία¹²⁸⁰. Δεύτερη απόθεση, της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου, σχετίζεται επίσης με προσφορές, στην οποία τα οστά ζώων δεν

¹²⁷⁷ Whittaker 2014, 86 [η έμφαση προστέθηκε].

¹²⁷⁸ Βασιλογάμβρου 2013, 77-78 & 2018, 146.

¹²⁷⁹ Βασιλογάμβρου 2014, 66-67 & 2018, 146-147.

¹²⁸⁰ Kondyli D. – Mathioudaki I. 2022, 153-156. Συνθήκες τέλειας καύσης παρατηρούνται σε ορισμένα αλλά όχι πολλά από τα οστά της απόθεσης, τα οποία έχουν εν γένει εκτεθεί σε πυρά, είτε/και σε καπνό (Κονδύλη Δ., προσωπική πληροφορία). Η προκαταρκτική εξέταση του οστεολογικού υλικού έγινε από την Θεοδόση-Κοντού Μ..

έχουν εκτεθεί σε πυρά¹²⁸¹ [εικ.126]. Επιπλέον, στον αύλειο χώρο που συνδέεται με το Κτήριο Α (Χώρος 11), στο επίπεδο των δύο πρώτων, διαδοχικών, δαπέδων του, έχουν κατά τόπους διανοιχθεί αβαθή κυκλικά ορύγματα, τα οποία χαρακτηρίστηκαν ως πυρές, καθώς πρόκειται για *in situ* καύσεις. Τα ορύγματα-πυρές οριοθετούνταν από ζώνη στάχτης, και περιείχαν στο εσωτερικό τους στρώση καμένης ερυθρωπής επίχωσης, με καμένα οστά ζώων, καθώς και μικρά ευρήματα¹²⁸² [εικ.127]. Επίσης, στο νοτιότερο τμήμα του υπαίθριου Χώρου 11, αποκαλύφθηκε μικρή, χαμηλή λιθόκτιστη κατασκευή, που ορίζεται από τρία τοιχάρια, στο εσωτερικό τμήμα της οποίας προέκυψαν ευρήματα που υποδηλώνουν την πιθανή χρήση της ως εσχάρα. Η κατασκευή αυτή κτίστηκε πιθανότατα κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου¹²⁸³. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί, από τον Χώρο 13 στα ΒΔ του Κτηρίου Α, και, πιο συγκεκριμένα, τον Τάφο β της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1 περιόδου, η εύρεση στο εσωτερικό του μικρών τμημάτων από καμένα οστά ζώων, καθώς και απανθρακωμένων σπόρων, τα οποία εντοπίστηκαν από κοινού με *in situ* ίχνη καύσης, στα βόρεια των κάτω άκρων του σκελετού¹²⁸⁴.

Η ίδρυση του πρώτου υπαίθριου μυκηναϊκού ιερού σε κορυφή βουνού χρονολογείται στην ΥΕ Ι-ΙΙ περίοδο, στον νότιο ηπειρωτικό χώρο, και πιο συγκεκριμένα στην Επίδαυρο Αργολίδας¹²⁸⁵, ενώ τα πρωιμότερα στοιχεία λατρείας από το υπαίθριο ιερό βουνού στο Λύκαιον Αρκαδίας, χωρίς σταθερή κατασκευή ή οικοδόμημα, ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο¹²⁸⁶. Η ιδιαίτερη περίπτωση της Ελευσίνας, στη δυτική ακτή της Αττικής, ένα ΥΕ ΙΙΒ «ανεξάρτητο» κτίσμα εντός οριοθετημένης αυλής, ημι-δημόσιου χαρακτήρα, με υπαίθρια εξέδρα-βωμό σχήματος Π μπροστά στην είσοδο του κτηρίου, εντάσσεται σε άλλη κατηγορία. Στο εσωτερικό του αγωγού, που ξεκινούσε από την εν λόγω εξέδρα-βωμό, πέραν των επιλεγμένων καμένων περιφερικών άκρων χοιριδίων, εντοπίστηκαν αγγεία πόσεως (κύλικες) της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 περιόδου. Τα αγγεία πόσεως, κύπελλα και κύλικες, απαντώνται επίσης τόσο στο υλικό του Κυνόρτιου όσο και του Λυκαίου, ενώ στο τελευταίο αυξάνονται σημαντικά κατά την ΥΕ ΙΙΑ2-Β περίοδο.

¹²⁸¹ Κονδύλη Δ., προσωπική πληροφορία, Kondyli D. – Mathioudaki I. 2022, 156, 159, 163.

¹²⁸² Βασιλογάμβρου 2018, 138-142, 146. Οι Πυρές 1 έως 5 έχουν διανοιχθεί στο δάπεδο 2, ενώ οι Πυρές 6 και 7 στο δάπεδο 3 του Χώρου 11. Δεν έχουν ερευνηθεί όλα τα ορύγματα-πυρές. Σημειώνουμε, από την Πυρά 2, τα μικρού μεγέθους καμένα οστά ζώων, μαζί με πολλά μικροευρήματα, καθώς επίσης από την Πυρά 6, το τμήμα γνάθου νεαρού χοίρου μεταξύ των καμένων οστών, μαζί με χάντρα από υαλόμαζα.

¹²⁸³ Βασιλογάμβρου 2018, 141-142, 147.

¹²⁸⁴ Βασιλογάμβρου 2018, 149.

¹²⁸⁵ Βωμός στάχτης με καμένα οστά αιγών και βοοειδών, επιμήκης εξέδρα σχήματος Π, «βοηθητικό» κτήριο.

¹²⁸⁶ Καμένο μηριαίο οστό αιγοπροβάτου (ραδιοχρονολογημένο) και καμένοι καρποί-κριθάρια στο πλάτωμα του βράχου, σύγχρονος μινωικός σφραγιδόλιθος από αστρωματογράφητο περιβάλλον.

Συγκρίνοντας τα δύο πρώιμα μυκηναϊκά ιερά σε κορυφές βουνών, τα πολύτιμα αναθήματα, ανάμεσα στα οποία όπλα ή/και σύμβολα κύρους, καθώς και πολύτιμος τελετουργικός εξοπλισμός, απαντώνται στο ιερό της Επιδαύρου, σε αντιδιαστολή με το Λύκαιον, όπου αναδεικνύεται περισσότερο ο λαϊκός χαρακτήρας της λατρείας, χωρίς δηλαδή εμφανείς εκδηλώσεις κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Στην παρατηρούμενη αυτή έλλειψη εκδήλωσης κοινωνικής διαφοροποίησης από το Λύκαιον, θα μπορούσε ίσως να προστεθεί η εξαιρετικά μειωμένη παρουσία του είδους των βοοειδών, αν και το στοιχείο αυτό ενδεχομένως να συνδέεται με λατρευτικές εστιάσεις για συγκεκριμένη θεότητα. Σε κάθε περίπτωση, εφόσον πρόκειται για διατοπικά και υπαίθρια ιερά, ως κύριο χαρακτηριστικό τους αναδύεται ο ούτως ή άλλως προβαλλόμενος δημόσιος χαρακτήρας της θρησκευτικής δραστηριότητας, στοιχείο που συμβαδίζει, επιπλέον, με την ιδιαίτερα μακροπρόθεσμη δέσμευση στους ιερούς αυτούς τόπους, καθώς και με την σταθερότητα που διατηρούν -στο ίδιο βάθος χρόνου- συστατικά στοιχεία του «στενού» περιεχομένου ή του βασικού πυρήνα των επιτελούμενων ιεροτελεστιών. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη, σε πρώτο επίπεδο, την αδιάκοπη χρήση του Λυκαίου, και την έμφαση στον δημόσιο χαρακτήρα της λατρείας, πρωτοστατούντων των υπαίθριων τελετουργιών, βάσει και των επιστημονικών αναλύσεων του πρωτογενούς υλικού, σημαντική είναι η αναγνώριση τελεστικών συσχετισμών. Αυτοί βασιζονται πιθανότατα στην σταθερή ισχύ ενός επικυρίαρχου θρησκευτικό-τελεστικού νοήματος, με ταυτόχρονους εμπλουτισμούς και επαναδιαπραγματεύσεις αυτού. Με άλλα λόγια, πίσω από τον διαρκώς σχηματιζόμενο βωμό τέφρας με καμένες (και άλλες) προσφορές του υπαίθριου ιερού, υποδεικνύονται τελετουργικές συμπεριφορές με επικοινωνιακές λειτουργίες που παρουσιάζονται στο βασικό τελεστικό επίπεδο, κοινά, δηλαδή διαχρονικά, οικείες και αποδεκτές.

Χρειάζεται, στο σημείο αυτό, να επισημανθεί πως τα μέχρι στιγμής επιστημονικώς μελετημένα στοιχεία από τα ιερά, εντάσσουν την μυκηναϊκή τελετουργική πρακτική των έμπυρων προφορών, ζώων-συγκεκριμένων μελών, συνδυαστικά ίσως και ειδών, δημητριακών-καρπών, «συμμετοχική» και «αποκλειστική», αφενός στην τελική προανακτορική περίοδο, και αφετέρου σε ετερόμορφα περιβάλλοντα, στοιχεία που σημειώνουν τις τοπικές διαφοροποιήσεις στις επιμέρους περιοχές υπό ομοιογενές πλαίσιο. Εάν, λοιπόν, η σύγκριση επικεντρωθεί αυτήν την φορά, ανάμεσα στο δημόσιο υπαίθριο ιερό του Λυκαίου, και το ημι-δημόσιο οριοθετημένο κτήριο με την υπαίθρια εξέδρα-βωμό στον λόφο της Ελευσίνας, οι διαφορετικές επιλογές και οι εμφανιζόμενες παραλλαγές γίνονται περισσότερο αισθητές. Παράλληλα, καθίσταται σε ένα σημαντικό βαθμό αναγνώσιμη η επίδραση και σύνθεση της προϋπάρχουσας παράδοσης στις δηλούμενες θρησκευτικές εξελίξεις.

Η «αποκλειστική» έμπυρη προσφορά ζώων εμφανίζεται κατ' αρχάς στην Ελευσίνα (άκρα χοιριδίων), ενώ στο Λύκαιον εντάσσεται στις ολίγον μεταγενέστερες ΥΕ IIIA2-B συστάδες του (λιγοςτοί πιθανόν ολόκληροι σκελετοί χοίρων), όπου εξαρχής κυριαρχούν οι «ολικές» τελετουργικές καύσεις καρπών-κριθαριού, καθώς και οι «συμμετοχικές» ζωικές έμπυρες προσφορές μηριαίων οστών αιγοπροβάτων. Παρά των περιορισμών του υλικού της, η περίπτωση της «παραδοσιακής» Ελευσίνας στην ιδιάζουσα γεωγραφική επικράτεια της Αττικής, προβληματίζει βάσιμα για την επιρροή και μορφή έκφρασης των σχετικών επιλογών, σε σχέση με τις εκφάνσεις του εκμυκηναϊσμού της θέσης, οι οποίες συνδέουν την κοινωνικό-οικονομική ακμή του οικισμού με την προβολή του τομέα της θρησκείας, αλλά και τον ρόλο της τοπικής ηγεμονίας. Συνάμα, παρατηρείται συνέχεια και κυρίως τυποποίηση της εμφανιζόμενης ποικιλίας της έμπυρης τελετουργικής πρακτικής, όπως διαπιστώνεται τουλάχιστον στο «γειτονικό» ιερό των Μεθάνων. Υπό το πρίσμα αυτό, το πρωιμότερο υπαίθριο ιερό της Επιδαύρου στην Αργολίδα με την πληθώρα του υλικού που αφορά στην ΥΕ I-II περίοδο, και τα πρόδηλα διακριτικά του στοιχεία, ανάμεσα στα οποία πιθανόν και η παρουσία των καμένων οστών βοοειδών, θα μπορούσε να δια φωτίσει περισσότερο την κατάσταση, όπως, επίσης, τα νέα στοιχεία από το Κτήριο Α στην ανακτορική θέση του Αγ.Βασιλείου Λακωνίας.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, εάν δεχθούμε τα μέχρι του παρόντος δεδομένα για τα υπαίθρια ιερά σε κορυφές βουνών ως την «κοινότερη» έκφραση κατά την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο, τότε φαίνεται πως η έμφαση (στην Πελοπόννησο) δίνεται στα μεγάλα εορταστικά θρησκευτικά συμπόσια και τον συλλογικό χαρακτήρα της λατρείας, αποτυπώνοντας και συνδιαμορφώνοντας τις γενικότερες τάσεις. Η παρουσία των «συμμετοχικών» έμπυρων ζωικών προσφορών κατοχυρώνει επιπρόσθετα τον γενικό αυτό «κανόνα». Στο σύνολό τους οι τελετουργικές καύσεις, θα πρέπει να διαφοροποιούσαν σε σημαντικό βαθμό τόσο τη μέθοδο επικοινωνίας με το θεϊκό στοιχείο όσο και τον τρόπο πρόσληψης και εμπειρίας της ιερότητας των ιδιαίτερων αυτών λατρευτικών τοπίων, απηχώντας πιθανότατα και στοιχεία θεϊκής επιφάνειας. Η ταυτόχρονη εμφάνιση κοινωνικά διακριτικών προσφορών (και η προβολή των χορηγών τους) επιδεικνύεται ως επί το πλείστον στην Αργολίδα, και συνδέει, συν τοις άλλοις, την ηχηρή ανάδειξη της πολεμικής πτυχής της ιδεολογίας της δύναμης με συμβολικές πρακτικές¹²⁸⁷.

Κατά την ακόλουθη ΥΕ IIIA1 περίοδο, κατά την μετάβαση στην ανακτορική περίοδο, η σταθερά αυξανόμενη ομοιογένεια του θρησκευτικού

¹²⁸⁷ Whittaker 2015, 615.

τελετουργικού πλαισίου αναδεικνύεται μέσα από την εγκαθίδρυση του μυκηναϊκού πλέον αστικού ιερού στην Αγία Ειρήνη της Κέας, καθώς και από την ίδρυση του «έξω-αστικού» ιερού κτίσματος στον λόφο του Καλαποδίου. Ενώ οι ετερομορφίες στις επιμέρους διαμορφώσεις και επιλογές για τους ιερούς αυτούς χώρους αποκτούν προφανώς σημασία σε τοπικό επίπεδο, καθίσταται σαφής, μέσω των «περιφερειακών» αυτών περιπτώσεων, η ισχύς της συνιστώσας που ορίζεται ως κατεύθυνση των τάσεων, και των πρωτοβουλιών. Έτσι, καθώς προβάλλεται η σημασία της διάδοσης της εξελικτικής λατρευτικής τυποποίησης, και η σύζευξη των κατά τόπους ετερομορφιών, στα κίνητρα των δράσεων αυτών τονίζεται χαρακτηριστικά η επί συγκεκριμένου οργανωτικού σχεδιασμού ενσωμάτωση και χρήση της θρησκευτικής παραμέτρου στη σταθεροποίηση, εκδήλωση, και ενδυνάμωση των ποικίλων επαφών, σχέσεων, δεσμών, καθώς και εμπορικών δικτύων. Επισημαίνοντας πως η ΥΕ ΠΙΑ1(-Α2) ασκούμενη λατρεία και στα δύο αυτά ιερά ανιχνεύεται αποσπασματικά, κυρίως όσον αφορά το Ιερό της Κέας, στα ομοιότυπα λατρευτικά στοιχεία ανήκουν η δημιουργία εσωτερικών βωμών-εξεδρών, οι τελετουργίες κοινής κατανάλωσης υγρής και στερεάς τροφής, πιθανότατα οι σπονδές, αιματηρές θυσίες, και τα αφιερώματα ειδωλίων, ενώ για το ιερό της Κέας προστίθενται ίσως η χρήση 'ειδώλου', όπως επίσης η ανανεωμένη χρήση εσωτερικής εστίας με εκτεταμένα στρώματα διατηρημένων καύσεων.

Στη βάση του συνόλου των στοιχείων αυτών, καθίσταται πιθανόν δυνατή η απόδοση της θεώρησης περί μετασχηματισμού, επαναδιαπραγμάτευσης, πιθανόν και ισχυροποίησης της παράδοσης σχετικά με τις τελετουργίες που εμπεριείχαν συμβολικές καύσεις, ακολουθώντας ταυτόχρονα επιλεκτικά, και προσαρμόζοντας νεοφερμένα πρότυπα, που συνοψίζονται στην εμφάνιση των μινωικής επίδρασης «ιερών κορυφής». Επιπλέον, η ενίσχυση αυτή των τελετουργικών καύσεων με νέες προεκτάσεις αφορά κατά κύριο λόγο, όπως στοιχειοθετείται, στην σταθερή συμπερίληψη τους στο περιβάλλον της αιματηρής θυσίας και, κατ' επέκταση, σε αυτό των εορταστικών θρησκευτικών συμποσίων δημόσιου χαρακτήρα.

Σχετικά με τα εορταστικά θρησκευτικά συμπόσια μεγάλου βεληνεκούς, και τις τελετουργίες που τα απαρτίζουν, στην εκτύλιξη τους συμπλέκονται και προωθούνται, τόσο η κοινή ταυτότητα και κοινωνική συνοχή, όσο και η κοινωνική ιεραρχία, η προβολή/επίδειξη της συγκέντρωσης του πλούτου, όσο και η (ανα)διανομή των αγαθών. Ως εκ τούτου, αυτά αποτέλεσαν, σύμφωνα με τους μελετητές, πρόσφορο πεδίο για την αποδοχή ποικίλων ιδεολογικών αξιών και αξιώσεων, εν γένει ταυτίσεων, οι οποίες αφορούσαν είτε στο σύνολο είτε σε μεμονωμένες ιδιότητες συγκεκριμένων ομάδων/ατόμων, με ισχυρό

θρησκευτικό-κοινωνικό περιεχόμενο, και ανάλογο νόημα. Η ενσωμάτωση του κοινωνικού νοήματος στις θρησκευτικές πρακτικές, με ποικιλία που αντλεί από διάφορα κριτήρια, όπως τα υλικά και η συνολική «αξία» των παρεχόμενων θρησκευτικών προσφορών, καθώς και συνέργων λατρείας, ή, παράλληλα, την ευρύτερη χωρο-χρονική κλίμακα και οργάνωση της θρησκευτικής δραστηριότητας, εστιάζει στο επίπεδο της ανθρώπινης συμμετοχής και των δρώντων προσώπων, ενώνοντας αλλά, ταυτόχρονα, διαχωρίζοντας τις κοινωνικές ομάδες. Παράλληλα, αυτό που θα πρέπει να σταθμιστεί στη συνιστώσα του άμεσου εκτελεστικού παράγοντα, είναι τα άτομα που επιτελούσαν τις ιεροπραξίες, και γενικότερα όσοι κατείχαν, διαδραμάτιζαν, ή και διεκδικούσαν συγκεκριμένους ρόλους στα επιμέρους σημαίνοντα στάδια της πολυσύνθετης λατρευτικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με τα στοιχεία, τα μεγάλα θρησκευτικά συμπόσια, ως μέσο ενίσχυσης και επιβεβαίωσης των κοινωνικών ρόλων και δομών, χρησιμοποιήθηκαν ως πάγια τακτική από τις ηγεμονικές ομάδες και τάξεις, τόσο σε συνθήκες ανταγωνισμού, και άρα επιδιωκόμενης εδραίωσης, όσο και σε σχέση με τις συνθήκες συντήρησης και σταθερότητας του ανακτορικού συστήματος. Συνεπώς, ένα από τα βασικότερα σημεία του συναρτώμενου κοινωνικού νοήματος περιστρεφόταν σε σταθερή βάση γύρω από την προβολή και ευρεία αποδοχή της «έγκυρης», δηλαδή της θρησκευτικά νομιμοποιημένης, πολιτικής δύναμης και εξουσίας¹²⁸⁸.

Η συστηματοποίηση και θεσμοποίηση της μυκηναϊκής θρησκείας από την πρώτη φάση ίδρυσης των ανακτόρων (ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδος), προϋποθέτει την εμπέδωση των προηγούμενων διαδικασιών σε μορφές, τελετουργικές πρακτικές, και δομές που απαντώνται ως επί το πλείστον αποκρυσταλλωμένες και ευρέως διαδεδομένες. Αν και χαρακτηριστικό στοιχείο της μυκηναϊκής θρησκευτικής αρχιτεκτονικής της ανακτορικής περιόδου αποτελεί η έντονη ποικιλομορφία, η κοινότητα και κανονικότητα του θρησκευτικό-λατρευτικού τυπικού (κοινό πάνθεο, ίδιος κατά βάση σταθερός και κινητός λατρευτικός εξοπλισμός), σημειώνουν την πλήρως σταθεροποιημένη εικόνα της μυκηναϊκής θρησκείας κατά την περίοδο αυτή. Περαιτέρω εξελίξεις παρατηρούνται, επιπλέον, στις αρχές της ύστερης ανακτορικής περιόδου (ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδος), οι οποίες συνεχίζονται ή/και εντείνονται κατά την επόμενη, και με πιθανές ενδείξεις «ανησυχίας», ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, όσον αφορά κατά κύριο λόγο την αναδιοργάνωση και μεθόδευση της λατρείας στις ίδιες τις ανακτορικές ακροπόλεις, ενώ στην ύστερη αυτή περίοδο εντάσσονται τα στοιχεία οργανωμένης θρησκευτικής δραστηριότητας στο μυκηναϊκό Διμήνι.

¹²⁸⁸ Wright 2004a., 123-129 & 2004b, 133-178, ιδίως 153-155, 172-173.

Από την ΥΕ IIIA2 περίοδο και εξής πληθαίνει η παρουσία οργανωμένων ιερών κτηρίων ή κτηριακών δομών όπου ασκούνταν συστηματικά η μυκηναϊκή λατρεία, χώροι που προσδιορίζονται από την Albers ως αστικά ιερά ή ως 'δημόσια συλλογικά ιερά σε οικιστικά περιβάλλοντα'¹²⁸⁹. Στην πλειοψηφία τους τα οργανωμένα αυτά αστικά ιερά χαρακτηρίζονται είτε από την ανάδειξη των ανακτορικών συσχετισμών τους, είτε από την εγγύτητα που διατηρούν με τα κεντρικά ανακτορικά συγκροτήματα¹²⁹⁰, εκφράζοντας, σύμφωνα με τον ορισμό του Hägg, το επίσημο επίπεδο της λατρείας¹²⁹¹. Αν και η επίσημη αυτή θρησκεία αφορά και περιστρέφεται γύρω από τις ανακτορικές ελίτ και την επένδυσή τους στην λατρευτική δραστηριότητα, ωστόσο, ένας διαχωρισμός μεταξύ επίσημης και λαϊκής θρησκείας καθίσταται υπεραπλουστευτικός, ακόμη και σε επίπεδο πεποιθήσεων. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις που αντιπροσώπευε η επίσημη λατρεία «πιθανόν... ήταν εξίσου μέρος των ευρύτερων θρησκευτικών αντιλήψεων όλων των στρωμάτων της κοινωνίας», ενισχύοντας έτσι την κοινωνική συνοχή¹²⁹², λαμβάνοντας επίσης υπόψη την μετεξέλιξη των ελλαδικών θρησκευτικών παραδόσεων¹²⁹³.

Μέσα στο πλαίσιο, λοιπόν, στο οποίο συντάσσεται και το οποίο συντάσσει η επίσημη λατρεία, στοιχεία λατρευτικής δραστηριότητας εμφανίζονται, επιπρόσθετα, στο εσωτερικό των ανακτορικών συγκροτημάτων, με πιθανές ποσοτικές, ποιοτικές, χωρικές, ή και ανάλογα την περίπτωση διαβαθμίσεις, έχοντας ως νοηματικό και συμβολικό, επιτελεστικό και (ανα)παραστασιακό επίκεντρο το ανακτορικό μέγαρο, κυρίως την αίθουσα του θρόνου, και την αυλή μπροστά σε αυτό. Παράλληλα, μία σημαντική πτυχή της επίσημης θρησκείας διαμορφώνεται στην επονομαζόμενη «εργαστηριακή λατρεία»¹²⁹⁴. Η ανάπτυξη του επίσημου επιπέδου της λατρείας προσδίδει νέα στοιχεία αναφορικά με την περαιτέρω μορφοποίηση των λατρευτικών πρακτικών, τα οποία και απηχούν την ενεργοποίηση/ισχυροποίηση νέων σημαντικών παραμέτρων. Οι μέθοδοι και παράμετροι αυτές στηρίζονται στα κριτήρια του εκλεκτισμού, του περιορισμού, της αποκλειστικότητας, ή και της μοναδικότητας, συνοδεύονται από την στρατηγική έλεγχο της κατεύθυνσης των τάσεων και των προτύπων (επλεκτική πρόσβαση, συμμετοχή, θέαση-παρακολούθηση, καθώς και επίτευση), και αποτυπώνονται συν τοις άλλοις στους σύνθετους βωμούς, τα λατρευτικά ειδώλια-είδωλα, τα πολύτιμα αναθήματα ή/και τελετουργικό

¹²⁸⁹ Albers 2004, 112.

¹²⁹⁰ Albers 2004, 114.

¹²⁹¹ Hägg 1981. & 1995..

¹²⁹² Whittaker 2015, 614.

¹²⁹³ Lupack 2010, 270.

¹²⁹⁴ Maran 2004..

εξοπλισμό, όπως και στην χρήση της εικονιστικής τέχνης. Η πλήρης ανάπτυξη της επίσημης θρησκείας σημειώνεται από την αρχή της ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου και εξής, κρίνοντας κυρίως από τις διεργασίες στα ανακτορικά κέντρα, και δη αυτό των Μυκηνών, και συμπεραίνεται πως ο ανακτορικός μηχανισμός διεκδικούσε και πιθανόν κατοχύρωσε, κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, τον ρόλο του ρυθμιστή και στα θρησκευτικά τεκταινόμενα¹²⁹⁵.

Οι πληροφορίες των ανακτορικών αρχείων συμπληρώνουν και επεκτείνουν την εικόνα της μυκηναϊκής θρησκείας (ονόματα θεοτήτων και ιερών, είδη, πηγές και χρήση προσφορών, θρησκευτικές εορτές/επίσημο εορτολόγιο, τίτλοι και αρμοδιότητες θρησκευτικών αξιωματούχων, κοσμικοί αξιωματούχοι με θρησκευτικά καθήκοντα), ενώ προβάλλουν με ευκρίνεια τον εξέχοντα θρησκευτικό ρόλο και την ενεργό συμμετοχή του επικεφαλής της διοίκησης στα θρησκευτικά δρώμενα. Ο τελευταίος ήταν πιθανότατα ο ανώτατος θρησκευτικός αξιωματούχος, στοιχεία που επιβεβαιώνονται από τον θρησκευτικό χαρακτήρα της επίσημης έδρας του¹²⁹⁶. Παράλληλα, δηλώνεται το έντονο ενδιαφέρον και η πολυδιάστατη συμμετοχή της ανακτορικής διοίκησης στην πραγματοποίηση μεγάλων θρησκευτικών συμποσίων, είτε και στην τακτική θρησκευτική δραστηριότητα που λάμβανε χώρα σε εξωτερικούς των ανακτόρων ιερούς χώρους και οργανωμένα ιερά, με την παροχή εξειδικευμένων πολύτιμων ή και πλουσιοπάροχων προσφορών, πιθανότατα και εξειδικευμένου προσωπικού. Οι ιεροί αυτοί χώροι και τα ιερά εντοπίζονται στη στενή αλλά και ευρύτερη επικράτεια του διοικητικού τους ελέγχου, στα περιφερειακά δηλαδή κέντρα, και ενδεχομένως σε αυτά που ενδιέφεραν το ανάκτορο περισσότερο¹²⁹⁷.

Αν και τα οικονομικής φύσεως ανακτορικά αρχεία καλύπτουν περιορισμένη χρονική περίοδο, συγκεκριμένα το έτος πριν την τελική καταστροφή των ανακτόρων, οι έστω βάσει συγκεκριμένων προϋποθέσεων και αναγκών καταγραφές με θρησκευτικό περιεχόμενο, αναφέρονται στη συστηματική λειτουργία ενός συντηρητικού θρησκευτικού τομέα, αφορούν δηλαδή σε παγιωμένα θρησκευτικά δρώμενα και τις καθιερωμένες λατρευτικές πρακτικές. Υπό το πρίσμα αυτό οι μαρτυρίες τους μπορούν αφενός να διευρυνθούν χρονολογικά, και αφετέρου, και σημαντικότερο, να συσχετιστούν με την επίσημη ανακτορική ιδεολογία. Με τη σειρά της, η εν λόγω επίσημη «κρατική» ιδεολογία, συνοψίζοντας την επικυρίαρχη έκφραση της παράλληλης θρησκευτικής φυσιογνωμίας του άνακτα, εμφανίζεται, πιθανόν, ήδη από την πρώιμη ανακτορική περίοδο διαρθρωμένη, σε ό,τι

¹²⁹⁵ Μπουλώτης 1995.

¹²⁹⁶ Wright 1994, 51, Albers 1994. & 2001, 133.

¹²⁹⁷ Petrakis 2011, 199-214.

αφορά τις βασικές τελετουργίες που τη συνέχουν. Σε αυτό συντείνει ο εξαρχής σχετικά υψηλός βαθμός τυποποίησης της αρχιτεκτονικής μορφής του μυκηναϊκού ανακτορικού μεγάρου, με την κεντρική μνημειακή τελετουργική εστία, περιλαμβανομένων των λίγο πολύ ενιαίων εικονογραφικών τους προγραμμάτων¹²⁹⁸. Μία ενδιαφέρουσα πρόταση συγκρίνει, παράλληλα, την ποικιλομορφία της αρχιτεκτονικής των μυκηναϊκών ιερών κτισμάτων με την χαρακτηριστική ομοιομορφία των ανακτορικών μεγάρων, στοιχεία που μπορούν να ερμηνευθούν και ως πολιτικές αποφάσεις που οι ΥΕ ΙΙΙ ανακτορικές ελίτ μοιράζονται και προωθούν πανομοιότυπα¹²⁹⁹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, γίνεται περισσότερο αισθητό το γεγονός πως οι εμφανιζόμενες συνολικές εξελίξεις στον τομέα της θρησκείας συντελούνται υπό τους όρους που συστήνει η μυκηναϊκή ανακτορική κοινωνία, προσδίδοντας στους βασικούς μηχανισμούς της, όπως και στα ιδεώδη της, χαρακτηριστικά που σταθερά συσχετίζονται με τους πολυσύνθετους στόχους που εξυπηρετεί το -επίσημο- σύστημα της θρησκείας. Με τον τρόπο αυτό, σημειώνεται η σημασία της θρησκείας στη νομιμοποίηση, ισχυροποίηση, και διατήρηση της κεντρικής εξουσίας, στοιχείο που άπτεται ευρύτερα της άμεσης σύνδεσης θρησκευτικών συμβολικών παραμέτρων με τη σήμανση της ανώτερης κοινωνικής θέσης και δύναμης, ενώ προωθείται, μέσω πάλι της θρησκείας, η συλλογική επιβεβαίωση και συντήρηση του κοινωνικό-πολιτικού και οικονομικού κατεστημένου, εκδηλώνεται, δηλαδή, συναίρεση θρησκείας και κοινωνίας. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος της κεντρικής διοίκησης, ή του παράγοντα της επισημοποίησης, στην κατοχύρωση της σύνθετης αυτής διαδικασίας, εύλογα προς όφελος του ανακτόρου, διατηρώντας την ανάλογη επίδραση στις υλικές εκφάνσεις ποικίλων σχετικών δράσεων, προσεγγίζεται ίσως ακριβέστερα εάν αποδεχθούμε την σαφή ανακτορική πρόθεση και τακτική, αλλά και την ικανότητα διαχείρισης του τελετουργικού στοιχείου, και των συναιρούμενων θρησκευτικό-κοινωνικών αξιών, ως προβαλλόμενο «εγγενές» τμήμα της ανακτορικής ή ελίτ ιδεολογίας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η παρακολούθηση της πορείας και μορφών διάδοσης της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ιδίως εάν αναλογιστούμε την υπαγωγή των έμπυρων ιεροπραξιών στις συναφείς της ανακτορικής ιδεολογίας βασικές τελετουργίες της, στοιχείο που ανακλάται στην ανάδειξη της ανακτορικής τελετουργικής εστίας σε επίσημο πολιτικό-θρησκευτικό «κρατικό» σύμβολο.

Τα πολύτιμα αφιερώματα και οι ισχυροί ανακτορικοί συσχετισμοί ή και δεσμοί (με την αργολική επικράτεια) διαπιστώνονται από την πρώτη

¹²⁹⁸ Μπουλώτης 2013, 116.

¹²⁹⁹ Petrakis 2009, 14, 17.

φάση λειτουργίας του αστικού ιερού της Φυλακωπής, που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο. Η ίδρυση του ιερού υποδηλώνει την δραστηριοποίηση μελών της αριστοκρατικής ελίτ στο νησί, καθώς και την ύπαρξη ιερατικού προσωπικού. Οι ανακτορικοί συσχετισμοί εντείνονται στη συνέχεια, όταν πραγματοποιείται επέκταση του ιερού χώρου με νέο κτήριο (ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδος), και λειτουργική αναδιαμόρφωση της κοινής των δύο ιερών αυλής. Στο Ιερό της Φυλακωπής σημειώνεται υπό-αντιπροσώπευση των αιματηρών θυσιών, όχι όμως και της παράθεσης ιερών γευμάτων, ενώ παρατηρείται απουσία των έμπυρων προσφορών, σε άμεση ίσως συνάρτηση (και των δύο αυτών στοιχείων;), πέραν των εκτεταμένων καθαρισμών, με την ταυτόχρονη έλλειψη εσωτερικής εστίας. Υπαίθρια εστία εντοπίζεται πιθανότατα στην αναδιαμορφωμένη αυλή.

Χαρακτηριστικός είναι, επίσης, ο τελετουργικός διασκορπισμός των αναθημάτων (27 σφραγιδόλιθοι διαφόρων υλικών) στα ερείπια του πρώτου ΥΕ ΙΙΑ1-2 δημόσιου ιερού στο Καλαπόδι, το οποίο εντάσσεται εντονότερα σε ανακτορική τροχιά (επικράτεια της Βοιωτίας), στην επόμενη ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Σε αυτό παραπέμπει η ανέγερση του σύνθετου πήλινου πεταλοειδούς βωμού στο εσωτερικό του δεύτερου ιερού, ο οποίος επιδεικνύει επίσης διασυνδέσεις με την Αργολίδα. Ο λατρευτικός λάκκος στο εσώτερο τμήμα του Ιερού στο Καλαπόδι, ανοιγμένος εντός των διαδοχικών καμένων δαπέδων, συνιστά μία πρόσθετη ΥΕ ΙΙΒ εσωτερική κατασκευή, που ανανεώνεται, πιθανότατα τελετουργικά, στο ίδιο ακριβώς σημείο, κατά την μετανακτορική περίοδο.

Στην ίδια ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο το αστικό ιερό της Κέας έχει πλήρως ανασυγκροτηθεί, εμμένοντας στις τελετουργικές καύσεις, αλλά πλέον προβάλλοντας ως κεντρικό το δωμάτιο της εισόδου, και χώρο εστίασης της τελετουργικής πρακτικής, με την κεντρική πιθανότατα εστία. Στο αστικό ιερό της Κέας διατηρούνται επίσης τα αφιερώματα που συνδέονται με τις δομές εξουσίας του οικισμού.

Ο προβαλλόμενος τοπικός και σταθερός χαρακτήρας του ΥΕ ΙΙΑ2-B¹³⁰⁰ Ιερού των Μεθάνων, σε περιβάλλον που συμπορεύεται ωστόσο στενότερα με τις ευρύτερες εξελίξεις, ανάμεσα στις οποίες και η ίδια η ίδρυση του αστικού ιερού, συντάσσεται πιθανόν με ισχυρές τοπικές παραδόσεις ή, ακριβέστερα, με την ταυτόχρονη επιλογή και ανάγκη προβολής της σύνδεσης με αυτές. Το υλικό του Ιερού στα Μέθανα περιλαμβάνει, σε γενικές γραμμές, σπάνιους, σύνθετους τύπους ειδωλίων περιμετρικά βωμού που εξελίχτηκε σε βαθμιδωτό, ρυτό σε σχήμα κεφαλής χοίρου (και οκτώ κύλικες), κυρίως «ολικές» (χοιρίδια) αλλά και λιγοστές «συμμετοχικές» έμπυρες ζωικές προσφορές (χοιρίδια,

¹³⁰⁰ Σύμφωνα με την ανασκαφεία, η λειτουργία του Ιερού εκτείνεται έως την ΥΕ ΙΙΓ πρώτη περίοδο.

αιγοπρόβατα), αιματηρές θυσίες αιγοπροβάτων και ιερά γεύματα (κρατευτής -πέραν των δύο μαγειρικών χυτρών- δίπλα στην ιερή εστία, δηλώνοντας πρόσθετες ειδικές πιθανόν επιλογές). Ο οικισμός των Μεθάνων διακρίνεται, παράλληλα, για την διασπορά και διαβάθμιση της τελετουργικής δραστηριότητας στα δύο μεγαλύτερα, κεντρικής λειτουργίας, κτήρια του οικισμού (Μέγαρο Ζ, Κτήριο Γ), με επίκεντρο της δράσης στα κτήρια αυτά τις εστίες τους, και την συλλογική κατανάλωση υγρής και στερεάς τροφής. Από την άλλη πλευρά, οι μικρές διαστάσεις του ιερού δωματίου Α και η ιδιαίτερα περιορισμένη ποσότητα λατρευτικού εξοπλισμού, πλην των πολυάριθμων ειδωλίων, υποδηλώνουν ολιγοπρόσωπη συμμετοχή και επιλεκτική τέλεση των ιεροπραξιών στο εσωτερικό του τμήμα.

Τα δύο υπαίθρια δημόσια ιερά σε κορυφές βουνών συνεχίζουν την λειτουργία τους, η οποία εμφανίζεται αριθμητικά ιδιαίτερα ενισχυμένη στο ορεινό ιερό του Λυκαίου. Στις ΥΕ IIIA2-B συστάδες του τελευταίου προστίθενται και λιγοστές «ολικές» έμπυρες ζωικές προσφορές. Αναφορικά με το ΥΕ III Ιερό της Επιδαύρου παρατηρείται σημαντική μείωση των πολύτιμων αναθημάτων και ταυτόχρονη αύξηση των ειδωλίων κατά την ΥΕ IIIB περίοδο. Στον αναπτυσσόμενο κατά την ανακτορική περίοδο οικισμό της Ελευσίνας, ανεγείρεται, κατά την ΥΕ IIIB1 περίοδο, παράρτημα τριών δωματίων στην εσωτερική αυλή του μεγάρου Β, περιορίζοντας τις διαστάσεις της αυλής, αλλά δηλώνοντας αύξηση των σχετικών με το κτήριο δραστηριοτήτων, οι θρησκευτικές πτυχές των οποίων παραμένουν. Αυτές προσδιορίζονται από τα σύγχρονα ευρήματα σημαντικού αριθμού ειδωλίων, προερχόμενα από τα διαταραγμένα στρώματα της αυλής, καθώς και ποσότητας αγγείων πόσης.

Το μοναδικό Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, με τρία Ιερά και δύο οικιστικά/οργανωτικά κτήρια, ιδρύεται κατά την ΥΕ IIIB1 περίοδο. Στα μέσα του 13^{ου} αι.π.Χ., με την επέκταση της οχυρωματικής ζώνης, και με πρωτοβουλία του ανακτόρου, ενσωματώνεται στην τειχιωμένη ακρόπολη, και στην επίσημη ανακτορική ιδεολογία, και συνδέεται μέσω της λεγόμενης Πομπικής οδού με το ανακτορικό συγκρότημα στην κορυφή του λόφου. Εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, παύσεις, και ανακατατάξεις διαπιστώνονται κατά την ΥΕ IIIB2 περίοδο, οι οποίες κυρίως εκφράζονται με την μεταφορά του επικέντρου της λατρευτικής δραστηριότητας στο Ιερό Γ2 στο ανώτερο άνδηρο, με τον υπαίθριο σύνθετο βωμό, στον οποίο και κατέληγε (ή ξεκινούσε) η Πομπική οδός. Η λατρευτική πρακτική των τελετουργικών καύσεων εμφανίζεται εξαρχής στα δύο όμορα Ιερά του κατώτερου-μεσαίου ανδρήρου, αλλά και στην μικρή αυλή 35, όπου εντοπίστηκε ο υπαίθριος κυκλικός βωμός. Αυτή συσχετίζεται με τους εξωτερικούς λάκκους τέφρας και λιγοστών καμένων οστών κοντά στον υπαίθριο κυκλικό βωμό, με τα φορητά

θυμιατήρια και την μία τριποδική τράπεζα προσφορών με ίχνη καύσης του «Ιερού των Ειδώλων», όπως πιθανόν και με τη λειτουργία του σύνθετου κεντρικού βωμού-εστίας στο «Ιερό της Τοιχογραφίας», αλλά και με τους σταθερούς μικρούς υποδοχείς/εστίες του δεύτερου βωμού με την ιερή εικονογραφία από το ίδιο ιερό. Κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 αναδιάρθρωση του χώρου, μετά την κατάργηση του Ιερού της Τοιχογραφίας και του υπαίθριου βωμού, η πρακτική των έμπυρων προσφορών διατηρείται στον χώρο της Αυλής 35, σε ξεχωριστό μικρών διαστάσεων φροντισμένο δωμάτιο (xxiv), με μεμονωμένη εσωτερική σταθερή κατασκευή την λεκάνη από παχιά (ίσως αντιτυρικά;) στρώματα πλέσιας, στο εσωτερικό της οποίας εντοπίστηκαν καμένα οστά. Παράλληλα, διατηρείται η μικρή εστία στον προθάλαμο του Ναού. Οι έμπυρες ιεροπραξίες φαίνεται, επίσης, πως προστίθενται στις υπαίθριες και εσωτερικές ιεροτελεστίες του ανακαινισμένου Ιερού Γ2 στο ανώτερο άνδηρο, πιθανόν και υπό τη μορφή ιδρυτικής τελετουργίας για τον επιβλητικό υπαίθριο σύνθετο βωμό του ιερού, στοιχεία που φανερώνουν, συγκριτικά τουλάχιστον με την προγενέστερη φάση του Ιερού Γ, ενισχυμένο τον ρόλο της έμπυρης τελετουργικής διαχείρισης των προσφορών.

Ο επίσημος δημόσιος ιερός χώρος του ανακτόρου της Τίρυνθας ιδρύεται στην ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο, στο δυτικό τμήμα της Κάτω Ακρόπολης¹³⁰¹, σε άμεση λειτουργική σχέση με το πολυδιάστατου χαρακτήρα, πιθανόν κεντρικό, διοικητικό κτήριο (VI) στην περιοχή. Στις ενδείξεις άσκησης λατρείας σε εργαστηριακά κτίσματα από το σύνολο των οικοδομημάτων της περιοχής, προστίθενται, στα συνήθη των χώρων ευρήματα ειδωλίων, οι τοπικές κατασκευές (και μία εισαγωγή) κυπριακού τύπου θυμιατηριών, ευρισκόμενα ενίοτε από κοινού γύρω από τις εργαστηριακές εστίες. Το κεντρικό ανακτορικό συγκρότημα στην Άνω Ακρόπολη είναι το μόνο ανάκτορο με κτιστό κυκλικό βωμό στην εσωτερική αυλή, τοποθετημένο στον κάθετο άξονα της εισόδου προς το κυρίως μέγαρο. Η χρήση του βωμού στην εσωτερική αυλή του ανακτορικού συγκροτήματος αποτελούσε, προφανώς, ένα από τα πλέον σημαντικά σημεία εστίασης του ενδιαφέροντος, στην κατεξοχήν 'τελετουργοποιημένη' πορεία-πομπή προσέγγισης προς το κεντρικό συγκρότημα του ανακτόρου¹³⁰², με αποκορύφωμα της διαδρομής την επιλεκτική είσοδο στο δωμάτιο του θρόνου και την ανακτορική εστία.

Τα στοιχεία από το ΥΕ ΙΙΒ2 ανάκτορο της Πύλου παραπέμπουν σε συγκέντρωση της θρησκευτικής δραστηριότητας στο Μέγαρο, και την

¹³⁰¹ Δωμάτιο στο τείχος, συνδεδεμένη αυλή με υπαίθριες απλές εστίες, απουσία έμπυρων προσφορών.

¹³⁰² Σύμφωνα με τον Maran, στο ανάκτορο της Τίρυνθας οι τελετουργικές πομπές πραγματοποιούνταν πιθανόν αποκλειστικά με κατεύθυνση προς το Μέγαρο/κεντρικό ανακτορικό συγκρότημα, σημείο το οποίο, δηλαδή, δεν συνιστούσε συγχρόνως και το σημείο εκκίνησης των πομπών (Maran 2006b, 83-85 & 2015, 281).

κεντρική μονάδα του ανακτορικού συγκροτήματος¹³⁰³. Ένα άλλο πιθανό σημείο τελετουργικής εστίασης συνιστά ο κτιστός, διακοσμημένος βωμός μπροστά από το δωμάτιο 93, πιθανόν μικρό ιερό χώρο, στην υπαίθρια αυλή του ΒΑ Κτηρίου, το οποίο συνιστούσε κτίσμα με λειτουργίες εργαστηριακού και διοικητικού/ αναδιανεμητικού χαρακτήρα.

Όσον αφορά, τέλος, στον μυκηναϊκό οικισμό του Διμηνίου, η οργανωμένη άσκηση της λατρείας με ιδιαίτερη έμφαση στον δημόσιο χαρακτήρα αυτής, εντοπίζεται στο βόρειο κτηριακό συγκρότημα δυτικά του δρόμου που διασχίζει τον οικισμό (Μέγαρο Β), και σε υπαίθριο χώρο νότια του νότιου συγκροτήματος (Μέγαρο Α). Και στις δύο περιπτώσεις, στις λατρευτικές πρακτικές εντάσσονται τελετουργίες έμπυρων προσφορών. Πιο συγκεκριμένα, στο ανεξάρτητο, ανοικτό σχεδόν πλήρως σε μεγάλων διαστάσεων αυλή, ιερό δωμάτιο του «μεγάρου Β», με μοναδική εσωτερική κατασκευή τον σύνθετο πιθανώς βωμό-εστία, βασισμένο σε αργολικά πρότυπα, καθώς και στον ΥΕ ΠΙΒ2-ΠΙΓ πρώιμο υπαίθριο κυκλικό βωμό εξωτερικά της κύριας εισόδου προς το νότιο κτηριακό συγκρότημα.

Με βάση την παραπάνω συνοπτική ανασκόπηση, τα στοιχεία ένταξης, διάδοσης, και ανάδειξης της πρακτικής των τελετουργικών καύσεων στα καθορισμένα περιβάλλοντα άσκησης του επίσημου και δημόσιου σκέλους της μυκηναϊκής λατρείας, εγείρουν τα ερωτήματα για τους παράγοντες που επέδρασαν και καθόρισαν τις διαδικασίες, στρέφοντας ταυτόχρονα την προσοχή στις συγκεκριμένες ανά χώρο περιπτώσεις έμπυρων προσφορών. Λόγω της αποσπασματικότητας του υλικού και της έλλειψης επιστημονικών αναλύσεων από όλες τις (υπό εξέταση) θέσεις, είναι γεγονός πως τα δεδομένα όσον αφορά τις επιμέρους αυτές επιλογές, είναι περιορισμένα. Παρόλα αυτά, οι συσχετισμοί επιτρέπουν την ιχνηλάτηση όχι μόνον των σταθερών τάσεων, και ομοιοτήτων, αλλά και, ως έναν σημαντικό βαθμό, των επιρροών, των διαφοροποιήσεων, των εξειδικεύσεων, ή εναλλακτικών. Συγχρόνως, εάν δεχθούμε ότι στις διαδικασίες αυτές επισημαίνεται η προτεραιότητα της «επισημοποίησης», τότε υπογραμμίζεται και η ισχύ των ρυθμιστικών και περιοριστικών κριτηρίων, μέσα στο κοινωνικό-ιδεολογικό πλαίσιο της ανακτορικής περιόδου.

Έτσι, σε πρώτο επίπεδο, θα πρέπει να δεχθούμε ότι η συνεχιζόμενη παρουσία των τελετουργικών καύσεων, όπως και η εξέλιξή τους, υποδηλώνουν κατοχυρωμένη λατρευτική μέθοδο και πρακτική. Όσον αφορά

¹³⁰³ Αύλακα των σπονδών δίπλα στον θρόνο, κεντρική εστία δίπλα στην οποία βρέθηκε τριποδική τράπεζα προσφορών με δύο μικρογραφικές κύλικες, φροντισμένες εναποθέσεις με έμπυρες προσφορές κρανίων και μηριαίων οστών βοοειδών περιμετρικά του ανακτόρου, όμοια εναπόθεση με μικκύλες κύλικες στο δωμάτιο του Αρχείου.

στην εξέλιξή τους, αυτή μπορεί να προσδιοριστεί ως κανονιστική και θεματική, τυποποιώντας, δηλαδή, τις «ολικές» έμπυρες ζωικές/τροφικές προσφορές, και προσθέτοντας την τελετουργική καύση θυμιάματος. Το εν λόγω λατρευτικό, το οποίο αφενός επισημοποιείται αφετέρου ενισχύεται, υποστηρίζει με τον τρόπο αυτό τις διεργασίες επαναδιαπραγματεύσεώς του, οι οποίες με τη σειρά τους στηρίζουν/στηρίζονται σε μια αποτελεσματική ή και αντιπροσωπευτική χρήση των πολύ-επίπεδων και πολλαπλών νοηματικών του στοιχείων. Ως εκ τούτου, ένα πρώτο νόημα φαίνεται πως πηγάζει ακριβώς από την προ-ανακτορική «ιστορία» της τελετουργικής πρακτικής, και τη συσχέτισή της τόσο με την (ακόμη παλαιότερη) παράδοση, άρα και την έννοια της αποδοχής, όσο και με τις έννοιες της συλλογικότητας, και της ενότητας. Τα στοιχεία αυτά, όπως είδαμε, προβάλλονται ιδιαίτερα στα πολυπληθή εορταστικά θυσιαστικά συμπόσια των πρώιμων υπαίθριων ιερών, που συνεχίζουν την λειτουργία τους, με τις «συμμετοχικές» έμπυρες ζωικές προσφορές, συνδυάζοντας τους βωμούς στάχτης και τις ιερές, πιθανότατα, πυρές. Προς επίρρωση του επιχειρήματος, τίθεται, επίσης, ο συνδυασμός της έμπυρης τελετουργικής διαχείρισης με την μνημειακή εστία του ανακτορικού μεγάρου, η επιλογή της οποίας ως κεντρικό στοιχείο στην ιδεολογία που περιέβαλλε τον άνακτα, ενσωματώνει, κατά τον Wright, την προγενέστερη μεσοελλαδική έκφραση του «οίκου»¹³⁰⁴.

Προχωρώντας από το σημείο αυτό, τα στοιχεία επιτρέπουν την υπόθεση πως οι περαιτέρω συστηματικές διαμορφώσεις των τελετουργικών καύσεων στο μυκηναϊκό θρησκευτικό τυπικό, βάσει δηλαδή και του «εμπλουτισμού» τους, υποδηλώνουν εντονότερη ίσως επικέντρωση στο νοηματικό στοιχείο του καθιερωτικού, υπό την έννοια της καθοσίωσης, ρόλου της εμφάνισης ή αποκάλυψης της θεότητας. Ομοιότροπα, επικυρώνονται τα χωρικά σημεία επιτέλεσης (και η πράξη της διατήρησης των υπολειμμάτων), όπως επίσης και οι επιμέρους διαμεσολαβητές, κατά κύριο λόγο οι θεσμικά κατέχοντες ιερατικές ιδιότητες. Έτσι, οι θεωρίες περί «αιτής» μετάβασης της έμπυρης ολικής ή μερικής ζωικής-τροφικής προσφοράς¹³⁰⁵, με συμφυείς γονιμικές δοξασίες πιθανής «αναδημιουργίας», περί παρουσίας της θεότητας, προσέλκυσης της θεότητας, και πιθανότατα και η παράμετρος του εξαγνισμού, τα δύο τελευταία κυρίως όσον αφορά την τελετουργική καύση θυμιάματος, συγκλίνουν πιθανόν στην επικυρίαρχη δήλωση/αναφορά της επιφανόμενης θεότητας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, προβάλλει ιδιαίτερος σημαντική η αναβαθμισμένη παρουσία και λειτουργία της τελετουργικής καύσης θυμιάματος, πρακτική η οποία παράλληλα απαντάται στα ανακτορικά ιερά και περιβάλλοντα. Η κατά πάσα πιθανότητα αποκλειστική

¹³⁰⁴ Wright 1994, 38 & 1995a, 341-45.

¹³⁰⁵ ολόκληρων σκελετών-συγκεκριμένων μελών, καρπών-δημητριακών

θρησκευτική προσφορά και χρήση τύπων αρωματικού θυμιάματος από/για το ανάκτορο, μπορεί, επίσης, να συνδυαστεί με την μαρτυρία των αρχείων για την πιθανώς τελετουργική περίσταση του *o-te tu-wo-te-to*, ότε θύος θέτο, αναφορά που τοποθετημένη στην αρχή της καταγραφής δηλώνει τουλάχιστον τι θεωρούσαν χαρακτηριστικό και σημαντικό για το κείμενο που θα ακολουθήσει οι ανακτορικοί γραφείς.

Η μυκηναϊκή ιδεολογία «της εστίας-και-του-άνακτα», εκλαμβάνει την μνημειακή τελετουργική εστία των μεγάρων ως το συμβολικό κέντρο του ανακτορικού μηχανισμού, δηλώνει δηλαδή τη λειτουργία της ως επίσημου «κρατικού» συμβόλου, και από κοινού την χρήση της στην στρατηγική πολιτικής κατοχύρωσης της ανακτορικής κεντρικής εξουσίας. Με την ένταξη της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών στη λειτουργία της ανακτορικής εστίας, προσδίδεται καθιερωτική «αξία» στον ρόλο και την σημασία της. Οι τελετουργίες που αφορούν στην εστία συνέχονται στην ανακτορική ιδεολογία, και εμπεριέχουν ένα επιθυμητό, κυριαρχικό, μόνιμο, και συνάμα αποκλειστικό πλεονέκτημα ή δικαίωμα, το οποίο σχετίζεται άμεσα με την προβαλλόμενη κατά την ανακτορική περίοδο συναίρεση κοινωνικό-θρησκευτικής δύναμης και εξουσίας, ρυθμίζοντας τις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις, και επικυρώνοντας την αυστηρή ιεραρχική δομή. Καθώς, επίσης, μέσω της ποιοτικής διαφοροποίησης, που προτείνει η επιτέλεση του τελετουργικού της θεϊκής επιφανείας, καθίσταται τελετουργικά (αναπαραστατικά, σωματικά, και αναμνηστικά) δυνατή, ακόμα ίσως και «ελέγξιμη», η προσέλκυση, παρουσία, αποκάλυψη, εκπροσώπηση ή και «ενσάρκωση» της θεότητας, τονίζεται με τον πλέον δυναμικό τρόπο η ιδιαίτερη σχέση και προνομιούχα σύνδεση του άνακτα (ή του κατόχου του θρόνου) με το θεϊκό στοιχείο, ενώ συνάμα ενισχύεται ο ρόλος του ως διαμεσολαβητή και εγγυητή της θεϊκής προστασίας και εύνοιας¹³⁰⁶. Η αναζήτηση της θεϊκής προστασίας σε συνάρτηση με την οικονομική παραγωγή, σε συσχέτιση επίσης με την τελετουργική καύση θυμιάματος, επεκτεινόταν και στη σημαντική για την ανακτορική διοίκηση μεταλλουργική δραστηριότητα, όπως πιθανότατα και για άλλες ανακτορικές παραγωγές (π.χ. υφαντουργία).

Εμμένοντας στις πληροφορίες από τα επίσημα ανακτορικά αρχεία, οι πρόσθετες αναφορές για τους φορητούς βωμούς-εσχάρες, υπενθυμίζοντας την σύνθετη ή διττή λειτουργία τους, συναρτώνται άμεσα με την διαχείριση

¹³⁰⁶ Maran-Stavrianopoulou 2007, 288-290, Μπουλώτης 2013, 116-119. Ο Maran διατυπώνει επιπλέον την πρόταση πως τις «κεντρικές αρχές της ανακτορικής ιδεολογίας, και τις βασικές τελετουργίες της, όπου η θεότητα και ο άνακτας συναντιούνται, θα τις ήξεραν λίγοι» (Maran 2011, 173).

πυράς σε τελετουργικά περιβάλλοντα. Η μαρτυρία, επίσης, για την σταθερή εκδοχή της *di-wo-nu-so-jo e-ka-ra*, Διονύσου εσχάρα, η οποία εκφράζει κατά κάποιον τρόπο την «σωστή» μορφή λατρείας του θεού στον βωμό-ιερό του, υπαινίσσεται, παράλληλα, την έννοια της παρουσίας του (κάθε) θεού στον βωμό του, είτε πρόσκαιρα, είτε μόνιμα. Ο επακριβής αυτός προσδιορισμός του εν λόγω βωμού, και σύμφωνα με αυτόν, μία συγκεκριμένη, κατοχυρωμένη μέθοδος λατρείας προς τιμήν του συγκεκριμένου θεού, θα μπορούσε να προσδιορίζει μία διακριτή λατρευτική πτυχή/γνώρισμα της συγκεκριμένης θεότητας, ή της κυρίαρχης θεότητας, εννοώντας την Πότνια, που αφορά ίσως σε γονιμικά είτε και χθόνια χαρακτηριστικά ή ιδιότητες. Χρησιμοποιώντας στοιχεία από την ελληνική θρησκεία των ιστορικών χρόνων, ο τύπος του βωμού-εσχάρα προοριζόταν αποκλειστικά για χθόνιες θεότητες και ήρωες, ή, πιο συγκεκριμένα, για χθόνιες λατρείες. Η προτίμηση αυτή, για τις χθόνιες λατρείες (Δήμητρα-Κόρη, Διόνυσος, Ήρωες), σχετιζόταν με την γη και την ευφορία της¹³⁰⁷. Η αναγωγή σημαντικών παραμέτρων του μεταγενέστερου θρησκευτικού σκεπτικού στην Μυκηναϊκή εποχή και θρησκευτική έκφραση εμφανίζεται επιτρεπτή.

Οι εξελίξεις στις λατρευτικές πρακτικές της μυκηναϊκής θρησκείας, στο πλαίσιο των ισχυρών κοινωνικών αλλαγών που συντελέστηκαν κατά την μετανακτορική περίοδο, αλλαγές οι οποίες προέκυψαν με την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, ενσωματώνουν τους αλληλένδετους ιδεολογικούς επαναπροσδιορισμούς. Στις γενικές συνθήκες ρευστότητας και αστάθειας που χαρακτηρίζουν τον μετανακτορικό μυκηναϊκό κόσμο, η άμεση προώθηση οργανωμένων ανασχεδιασμών δημόσιων αστικών ιερών χώρων, σε κάποιες θέσεις της ηπειρωτικής χώρας, καθώς και στα νησιά, αποτελεί πλέον τον γενικό κανόνα, που σταθμίζει την δημόσια θρησκεία ως σταθεροποιητικό, ενοποιητικό, και συνάμα διαμορφωτικό παράγοντα των μετανακτορικών μυκηναϊκών κοινωνιών. Έτσι, τίθενται στο επίκεντρο οι τρόποι αναπροσαρμογής και επαναδιαπραγμάτευσης της «κρατικής» θρησκείας μετά την πτώση των ανακτόρων¹³⁰⁸. Τα ιερά αυτά λειτουργούν συνήθως για διάστημα ανάλογο της τελικής εγκατάλειψης των αντίστοιχων οικιστικών θέσεων και ως ανεξάρτητοι ιεροί χώροι, ενώ αναδεικνύεται και η περίπτωση συνέχισης του ιερού ακόμη και όταν η κατοίκηση δεν υφίσταται (Αγία Ειρήνη Κέας).

Η διαδικασία αυτή προτάσσει τους ιθύνοντες της γενικότερης ανασυγκρότησης ως υπεύθυνων των ενεργειών διατήρησης, συνέχειας, καθώς

¹³⁰⁷ Burkert 1977, 417-418.

¹³⁰⁸ Ο Renfrew επισημαίνει το γεγονός πως το τέλος των ανακτορικών κοινωνιών χαρακτηρίζεται από την αποκέντρωση της θρησκείας (Renfrew 1981, 30).

και μετασχηματισμού στον τομέα της θρησκείας, και εμπεριέχει τις παραμέτρους της ενδυνάμωσης ή αποδυνάμωσης συγκεκριμένων λατρευτικών στοιχείων, μεθόδων, τελετουργιών, εορταστικών περιστάσεων, καθώς και κοινωνικό-θρησκευτικών συσχετισμών. Παράλληλα, διευθετείται πιθανότατα και το ζήτημα του ποιοι αναλαμβάνουν τον ρόλο των θρησκευτικών λειτουργών. Μέσω χαρακτηριστικών επιμέρους επιλογών, όπως της άμεσης αναφοράς και σύνδεσης με το ανακτορικό παρελθόν, της ιδιαίτερης έμφασης που λαμβάνει η σύνθετη τελετουργία του μυκηναϊκού συμποσίου, της ανάλογης εστίασης στο συλλογικό/δημόσιο χαρακτήρα της λατρείας, με την ταυτόχρονη ανάπτυξη της υπαίθριας τελετουργικής δραστηριότητας, επιδεικνύεται ένας επιθυμούμενος βαθμός ενδυνάμωσης της κοινωνικής συνοχής. Το στοιχείο αυτό συνδυάζεται με την παγιωμένη στρατηγική κατοχύρωσης δικαιωμάτων αλλά και υποχρεώσεων της εξουσίας, ή των προνομιούχων τάξεων, αναδεικνύοντας έτσι το νέο σύστημα αξιών, που εκφράζει την ιδεολογία της δύναμης υπό τις νέες κοινωνικές συνθήκες. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, οι εμφανείς διεργασίες περιορισμού ή/και πάσης της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών, όπως αντικατοπτρίζονται τουλάχιστον στο περιβάλλον της πρώην ανακτορικής ακρόπολης της Τίρυνθας, με την έντονη μετανακτορική παρουσία, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μπορούν να ερμηνευθούν ως συνειδητή επιλογή στην όλη διαδικασία μεταποίησης των καθοριστικά δεσμευτικών κριτηρίων του παρελθόντος.

Οι αναδιαμορφώσεις που συντελούνται στην Άνω Ακρόπολη, όπως π.χ. διατήρηση του θρόνου, κατάργηση της κεντρικής εστίας, μεταφορά της θρησκευτικής δραστηριότητας, ίσως και επεισοδίων τελετουργικών καύσεων, στον υπαίθριο βωμό της αυλής του Κτηρίου Τ, ευρεία συμμετοχή και δυνατότητα παρακολούθησης, συνάδουν με την πλήρη ανασυγκρότηση και ιδιαίτερη ανάπτυξη του δημόσιου ιερού χώρου στην Κάτω Ακρόπολη. Η δημιουργία των τριών διαδοχικών αυτόνομων ιερών κτισμάτων, λειτουργικά συνδεδεμένων με μεγάλη κεντρική αυλή, με υπαίθριο βωμό-εστία, επικυρώνει την σταθερή μετατόπιση του θρησκευτικού ενδιαφέροντος προς μία ευρύτερα δημόσια συμμετοχή. Συγχρόνως, αναδεικνύονται τα στοιχεία εκείνα που νομιμοποιούν την θέση και τον ρόλο των νέων ηγεμονικών ομάδων ή της μετανακτορικής αριστοκρατίας του 12^{ου} αι. π.Χ., στην συνολική οργάνωση αλλά και εκτύλιξη της λατρευτικής δραστηριότητας¹³⁰⁹. Τα κοινωνικό-θρησκευτικά στοιχεία εμφανίζονται πιο ισχυροποιημένα κατά την διάρκεια

¹³⁰⁹ Στα στοιχεία αυτά εμπεριέχονται οι μικρές διαστάσεις των ιερών κτηρίων, πιθανόν τα αφιερώματα των λατρευτικών ειδωλίων, όπως και τα θηράματα. Βάσει του Θησαυρού της Τίρυνθας, εντάσσονται επίσης, ο πολύτιμος τελετουργικός εξοπλισμός εστίας-συμποσίου, καθώς και τα θρησκευτικά κειμήλια.

της ΥΕ IIIΓ Μέσης περιόδου, υποδηλώνοντας πιθανώς την ενίσχυση συγκεκριμένων ομάδων-«οίκων» ή και, πιθανότερα, τον αυξανόμενο ανταγωνισμό. Η συνεχιζόμενη σημασία των τελετουργικών κοινοτικών συμποσίων αποτυπώνεται στην ενδεικτική διασπορά των κοινόχρηστων κεντρικών αυλών με υπαίθριες εστίες στους οικιστικούς ιστούς της Κάτω Πόλης της Τίρονθας.

Στους υπόλοιπους ιερούς χώρους που συνεχίζουν απρόσκοπτα τη λειτουργία τους κατά τη διάρκεια της μετανακτορικής περιόδου, όπως το υπαίθριο ιερό στο Λύκαιο, η Επίδαυρος, έως ένα προχωρημένο στάδιο της περιόδου, τα ιερά στο Καλαπόδι, την Κέα, και την Φυλακωπή, έως το τέλος της ΥΕ IIIΓ Μέσης περιόδου, η ομοιόμορφη, σταθερή, και κατά τόπους αναβαθμισμένη εμφάνιση στοιχείων της ασκούμενης λατρείας, συνοψίζει την προβολή του δημόσιου χαρακτήρα, ενώ επιβεβαιώνει την σημασία των ευρείας συμμετοχής θυσιαστικών συμποσίων στην μετανακτορική θρησκευτική πραγματικότητα. Συγχρόνως, τα τελετουργικά στοιχεία που σχετίζονται με τις ανερχόμενες κοινωνικό-πολιτικές δυνάμεις, ως μέσο για την απόκτηση και θεσμοθέτηση κοινωνικής ταυτότητας, υλοποιούνται και μέσα στο περιβάλλον του συμποσιακού τελετουργικού (κρατήρες, κρατήρες πολεμιστών, θηράματα). Στα δημόσια ιερά στο νησί της Κέας και στο Καλαπόδι σημειώνεται αύξηση και διάδοση της λειτουργίας τους, στοιχείο που παραπέμπει σε ενίσχυση των περιφερειακών τόπων συγκέντρωσης και επικοινωνίας των πληθυσμών και των κατά τόπους ηγεμονικών ομάδων, από ευρύτερες γεωγραφικές περιφέρειες¹³¹⁰. Τα στοιχεία αυτά τονίζουν την ανάδειξη νέων ισορροπιών και συμφυών ιδεολογικών προτύπων που διαμορφώνονται κατά τον 12^ο αι. π.Χ., αλλά και την συνεχιζόμενη συμπλοκή της θρησκείας στις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις.

Τα δύο αυτά προαναφερθέντα μετανακτορικά δημόσια, έξω-αστικά ιερά, τεκμηριώνουν, επίσης, την συνέχιση της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών¹³¹¹, ενώ στα υπαίθρια ορεινά ιερά του Λυκαίου και της Επίδαυρου, διαπιστώνεται επίσης συνέχεια της λατρείας κατά την μετανακτορική περίοδο¹³¹². Συνθέτοντας τα στοιχεία της περιόδου για τις ιεροτελεστίες έμπυρης διαχείρισης, οι «ποικιλίες» στην μορφή και την έκφραση των ιεροτελεστιών αυτών, καθώς και τα εξειδικευμένα επεισόδια τελετουργικών καύσεων (παύσης/ίδρυσης), εννοώντας το Καλαπόδι,

¹³¹⁰ Morgan 1996, 47-48, 57.

¹³¹¹ Συσώρευση τέφρας και καμένων οστών δίπλα στον ευμεγέθη ανανεωμένο απλό βωμό του Ιερού στην Κέα, καμένο δάπεδο στο Ιερό του Καλαποδίου. Επισημαίνουμε, για το Καλαπόδι, τον λατρευτικό λάκκο/βόθρο χωρίς ίχνη καύσης, και το πτηνόμορφο ειδώλιο-ρυτό με σπόρους/καρπούς σε σχετικά κοντινή απόσταση, όπως και το μεγάλο ειδώλιο-ρυτό βοοειδούς ακριβώς δίπλα σε αυτόν.

¹³¹² Ωστόσο, σημειώνεται η σταδιακά φθίνουσα πορεία του δεύτερου.

επιδεικνύουν αφενός την σταθερότητα του σχετικού λατρευτικού τυπικού, στα επιμέρους κατοχυρωμένα λατρευτικά τοπία των ιερών, ενώ αφετέρου συμβαδίζουν με την προβολή του δημόσιου χαρακτήρα της λατρείας. Συγχρόνως, όμως, με βάση και την περίπτωση της μετανακτορικής Τίρυνθας, επεξηγούν πως η περιορισμένη παρουσία είτε/και παύση μιας εμποδωμένης λατρευτικής πρακτικής, δεν ταυτίζεται με κατάργηση αλλά με συσχετική αποδυνάμωση, μετασχηματισμό, και εξελικτική προσαρμογή της τελετουργίας, ώστε αυτή να καθίσταται αποτελεσματική. Το στοιχείο αυτό συνεπάγεται, ταυτόχρονα, την ανάλογη συνέχιση και επεξεργασία των συμβολικών, θρησκευτικό-τελεστικών και κοινωνικών, της νοημάτων.

Έτσι, στην ταυτότητα ενός κυρίαρχου νοήματος πίσω από τα τελετουργικά συμπίδια (και τις αιματηρές θυσίες), που χαρακτηρίζουν ως επί το πλείστον την μετανακτορική θρησκευτική δραστηριότητα, μπορούμε, αρχικώς, να αναγνωρίσουμε την παροχή 'τελετουργικής εξουσίας' ως συστατικό στοιχείο κύρους, και ανάδειξης κοινωνικό-πολιτικής ανωτερότητας. Εφόσον, στη συνέχεια, αποδεχθούμε ότι το στοιχείο αυτό μπορεί να συνδέεται ή και να πηγάζει από μία δυνατότητα «απευθείας» επικοινωνίας με την θεότητα (προσέλευσης, παρουσίας, συμμετοχής αυτής), και στην δυνατότητα αυτή, ακριβώς, διακρίνουμε την ισχύ της τελετουργικής χρήσης της φωτιάς/πυράς, μαζί και της εστίας, τότε πιθανόν αποκαλύπτεται περισσότερο η πορεία εξέλιξης των έμπυρων προσφορών στη μυκηναϊκή θρησκευτική πρακτική. Σχετικά με το θέμα αυτό, ο Dickinson επισημαίνει πως «πρέπει να θεωρηθεί πιθανό ότι η τελετουργία συνέχισε να ασκείται, ή τουλάχιστον ότι η μνήμη επιβίωσε και αναβίωσε κατά περίπτωση [στην διάρκεια της ΥΕΙΙΙΓ περιόδου], για να γίνει όλο και πιο σημαντική στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου»¹³¹³. Όσον αφορά, λοιπόν, στην μετανακτορική περίοδο, η συνέχεια και μορφή της τελετουργίας έμπυρης διαχείρισης των θρησκευτικών προφορών στους κατοχυρωμένους ιερούς χώρους, ίσως εμφατικά «σιωπηρή», ή αποσπασματική, σε ορισμένα βαρύνουσας σημασίας περιβάλλοντα, εμφανίζεται υπό αυτούς τους τρόπους-όρους μετασχηματισμένη, και συγχρόνως ως διεργασία που υπαγορεύει η λειτουργία της διαρκώς ενεργής πολιτισμικής μνήμης¹³¹⁴.

Υπό το πρίσμα των σταδιακών μεταλλαγών και της συνεχούς αναπροσαρμογής της παράδοσης, μιας δυναμικής και κατά βάση κοινωνικά εξαρτώμενης διαδικασίας, εφόσον υπαγορεύεται κάθε φορά από νέα

¹³¹³ Dickinson 2006, 224.

¹³¹⁴ Σύμφωνα με τις πρόσφατες θεωρήσεις για την σχετική μεταβλητότητα της πολιτιστικής/κοινωνικής μνήμης, αυτή αναδύεται με κοινό τρόπο μέσα από πράξεις δηλωτικές όχι μόνον μνημοσύνης, αλλά συγχρόνως και λημοσύνης (Van Dyke - Alcock 2003, 1-2, Assmann 2006, 38).

κοινωνικά δεδομένα και ζητούμενα, τίθεται επίσης το ζήτημα της συνέχειας της τελετουργικής πρακτικής των έμπυρων προσφορών στην θρησκεία των ιστορικών χρόνων. Ο Whitley τονίζει πως μέσα στο γενικό πλαίσιο της υπαρκτής θρησκευτικής συνέχειας, οι παρατηρούμενες διαφορές στις τελετουργικές πρακτικές θα πρέπει να προσδιορίζονται ως διαφορές στην πρακτική και την κυρίαρχη ταυτότητα, έτσι ώστε να απαντηθεί το δύσκολο ερώτημα «πόσοι, ποιοι, και σε τι βάθος χρόνου κατανοούσαν το (όποιο) τελετουργικό και το σκεπτικό του»¹³¹⁵.

Ενδεικτική των παραπάνω παρατηρήσεων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η πιθανή στενή σχέση του ru-ko-wo/**πυρκόΦος* των ανακτορικών αρχείων (πυρ+κοέω = παρατηρώ), με τους ομηρικούς *θυοσκόους* ερμηνευτές των θυσιών (θύος+κοέω). Επιπλέον, ο όρος *πυρκός* διατηρήθηκε και σημειώνεται ως τιμητικός θρησκευτικός τίτλος στην λατρεία των Δελφών¹³¹⁶. Το ανθρωπωνύμιο ru-ko-wo ερμηνεύεται ως «αυτός που παρατηρεί την φωτιά», και απαντάται στην πινακίδα Ep 705.9 της Πύλου, όπου επίσης προσδιορίζεται ως te-o-jo do-e-ro /*θεού δούλος*, στην υπηρεσία δηλαδή του θεού. Ο *πυρκόΦος* των πινακίδων συνδέεται από ορισμένους μελετητές με θρησκευτικό λειτουργό επιφορτισμένου με το καθήκον της επίβλεψης της ιερής φωτιάς, σχετιζόμενου ενδεχομένως και με την πράξη της μαντικής μέσω της θυσιαστικής πυράς¹³¹⁷. Ο *πυρκόΦος* συγκρίνεται, επίσης, με το ανθρωπωνύμιο ru-ko-ro/**πυρκόρος* (πυρ+κορέω = καθαρίζω)¹³¹⁸, όσο και με τους ru-ka-wo/**πυρκάΦοι* άλλων καταγραφών (αποκλειστικά στην Πύλο), αποδίδοντας τίτλο βοηθητικού προσωπικού του ναού ή κοσμική ιδιότητα που ανακρίπτει και στην θρησκευτική σφαίρα¹³¹⁹.

Οι ομηρικοί *θυοσκόοι*, βάσει κυρίως της εξήγησης που λαμβάνει η πράξη του *θύειν* στον Όμηρο (βλ. Παράρτημα Β)¹³²⁰, αναφέρονται περισσότερο στους μάντεις του θυσιαστικού καπνού, και λιγότερο στους ειδικούς για τις επιθεωρήσεις των σπλάχνων από τα θυσιαζόμενα ζώα (ηπατοσκοπία), όπως συμβαίνει με τους *θυοσκόους* της κλασικής εποχής¹³²¹. Σύμφωνα, πάντως, με τον λεξικογράφο των ομηρικών επών και γραμματικό του 1^{ου}αι.μ.Χ. Απολλώνιο Σοφιστή, ο θρησκευτικός τίτλος του *θυοσκόου* ερμηνεύεται ως «*εἶδος μάντεως, ὁ διὰ τῶν θυμάτων ἢ θυμιαμάτων κοῶν, ὃ ἐστι*

¹³¹⁵ Whitley 2009, 282.

¹³¹⁶ *Ἡσύχιος*, «*πυρκόοι ὑπὸ Δελφῶν ἱερεῖς δι' ἐμπύρων μαντευόμενοι*».

¹³¹⁷ Landau 1958, 112, 213, Stella 1958, 44-45 κάνοντας πιο συγκεκριμένα λόγο για *αναίμακτες/ἀγευστες* θυσίες ζώων, Olivier 1960, 34-36, Weilharter 2016, 401.

¹³¹⁸ PY An39, Fn 837, Jn 478, KN Xd 142.

¹³¹⁹ Olivier 1960, 55, 141, *Docs.*? 180, 409, 412, Lindgren 1973, 191-192, Weilharter 2016, 402.

¹³²⁰ Το *θύειν* στα ομηρικά *έπη* αναφέρεται στην καύση και την πρόκληση καπνού.

¹³²¹ Hitch 2009, κεφ.1 (e-book).

*συνιείς τα μέλλοντα*¹³²², προσεγγίζοντας συνθετικά την επεξήγηση της πράξης που επιτελεί ο ιερούργος, τόσο σε θύματα όσο και θυμιάματα. Στην βασική αυτή έκφραση, δηλαδή στην έμπυρη διαχείριση των προσφορών θυμάτων και θυμιαμάτων, ανακλάται και αναγιγνώσκεται η τελετουργική πρακτική των έμπυρων προσφορών, έτσι όπως αυτή τυποποιείται στο μυκηναϊκό θρησκευτικό τελετουργικό της ανακτορικής περιόδου, κατοχυρώνοντας στην εξελικτική πορεία του ένα διακριτό, μεταβαλλόμενο σε σημεία, σχήμα έμπυρων τελετουργικών πράξεων.

¹³²² *Απολλώνιον Σοφιστού Λεξικόν κατά στοιχείον της τε Ιλιάδος και Οδύσσειας*. Ο Απολλώνιος βασίστηκε στο έργο του αλεξανδρινού γραμματικού Αρίσταρχου του Σαμόθρακος (220π.Χ.-143π.Χ.).

Παράρτημα Α :

Μύθος & Τελετουργία

Ο στόχος της επισκόπησης είναι η ανάδειξη του επιπέδου σύνδεσης και επηρεασμού, με δεδομένη την αντίληψη ότι οι μύθοι και τα έπη δεν μπορούν να εξετασθούν ως ιστορικές πηγές¹³²³ ή αυτοδύναμες πηγές πληροφοριών της όποιας πραγματικότητας, ενώ τα αρχαιολογικά δεδομένα συνιστούν την εκκίνηση για την αναζήτηση της επιβεβαίωσης οποιωνδήποτε «αυθεντικών» πληροφοριών¹³²⁴. Η οπτική γωνία αφορά, κυρίως, στη θέαση των προθέσεων, εφόσον οι μύθοι και τα έπη συνιστούν το αποτέλεσμα μιας κοινωνικής αναγκαιότητας, που επιλέχθηκε να συσχετιστεί στενά με την θρησκεία και την τελετουργία, πιθανόν και σε επιτελεστικό επίπεδο (προφορικές αφηγήσεις, λυρωδίες, αναπαραστάσεις κατά τη διάρκεια των τελετουργιών).

Η πολύ-λειτουργικότητα του συμβόλου και της συμβολικής δράσης και συμπεριφοράς, φέρνουν στο προσκήνιο την λεκτικά εκφρασμένη παράδοση, δηλαδή αυτό που ορίζεται ως «μύθος». Ως ανεξάρτητη βασική έκφανση της ανθρώπινης εμπειρίας, η *αφηγηματική* συμβολική διαδικασία¹³²⁵, δηλαδή οι μύθοι και τα έπη σχετικά με θεούς και ήρωες, εκλαμβάνεται ως φαινόμενο συγγενικό και αλληλό-υποστηρικτικό της θρησκείας και των λατρευτικών πρακτικών¹³²⁶, και για το λόγο αυτό απαντάται συνδυαστικά σε πολλούς πολιτισμούς¹³²⁷.

Η συνύπαρξη θεών και ηρώων στα πλαίσια της μυθολογικής παράδοσης δεν θεωρείται τυχαία, καθώς για τη διαμόρφωσή της συμφύονται ιδεολογίες, αξίες και θρησκευτικές πεποιθήσεις, ενώ ως πρωτογενής παράγοντας της συμβολικής αφηγηματικής διαδικασίας θεωρείται ο επεξηγηματικός ή επικυρωτικός ρόλος της αναφορικά με τις τελετουργικές πρακτικές¹³²⁸. Η επεξήγηση, η θεμελίωση και η «νομιμοποίηση» της τελετουργικής «κατάστασης» ενισχύεται από τους συσχετιζόμενους με αυτή μύθους, η επιρροή των οποίων αποβαίνει σημαντική, ενίοτε καταλυτική, αλλά παραμένει ωστόσο συνδυαστική¹³²⁹.

Η πρωταρχική, της εκτεταμένης έρευνας που ακολούθησε, προβληματική του πλέγματος *μύθος-και-τελετουργία* είδε τον μύθο ως συνυπόθεση της τελετουργίας, όπου προτασιακές εκφορές και δρασιακές

¹³²³ Carlier 1999, 19.

¹³²⁴ Dickinson 1999, 210.

¹³²⁵ Bremmer 2007, 42, Graf 2007, 51-52.

¹³²⁶ Burkert 1983, 29-34.

¹³²⁷ Bukert 1977, 35.

¹³²⁸ Bremmer 2007, 32, 42.

¹³²⁹ Graf 2007, 51, 53.

αλληλουχίες συμπίπτουν σε τέτοιο βαθμό, με αποτέλεσμα κάθε μύθος να θεωρείται πως προέρχεται είτε αναφέρεται σε συγκεκριμένο τελετουργικό, ιδωμένο είτε ως σύνολο είτε ως επιμέρους στάδια τελετουργικών πράξεων¹³³⁰. Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση χαρακτηρίζει το έργο της επονομαζόμενης «Σχολής του Cambridge» των αρχών του 20^{ου}αι. (Cambridge Myth-and-Ritual Theory), όπου προβάλλεται κατά κύριο λόγο η πρωταρχική θέση της τελετουργίας έναντι του μύθου. Έτσι, ο μύθος προέρχεται από την τελετουργία και όχι το αντίστροφο, εφόσον η τελετουργία είναι αμετάβλητη και ο μύθος μεταβλητός, ενώ στην ακραία της έκφανση η θεώρηση αυτή εκλαμβάνει τον μύθο ως απλή «παρεξήγηση» της τελετουργίας¹³³¹.

Ο Burkert, εκκινώντας από την παραδοχή της ανεξαρτησίας των δύο, πάραυτα στενά συνδεομένων, δομών, κατέληξε στο ίδιο συμπέρασμα, θεωρώντας πως η τελετουργία προηγείται και ο μύθος έπεται, ο δεύτερος ως μία *a posteriori* προέκταση αυτής. Προεκτείνει, μάλιστα, αυτήν τη γραμμή ερμηνείας προς την ιδιαίτερη κατεύθυνση της γενικής προτεραιότητας της τελετουργίας έναντι κάθε είδους προϋπαρχουσών ιδεολογιών¹³³². Αυτός είναι, σύμφωνα με τον Burkert, ο κυριότερος λόγος που ο μύθος δεν μπορεί να συμπίπτει με την τελετουργία, παρά μόνον εκ των υστέρων να ακολουθεί.

Οι ακόλουθες ερμηνευτικές τάσεις απέδωσαν στον μύθο περισσότερο ή καθόλα αυτόνομο χαρακτήρα, μέσα, κυρίως, από το πλαίσιο της οργανικής σύνδεσής του με τη δομή και λειτουργία της ανθρώπινης γλώσσας, άρα και σκέψης. Ως επακόλουθο, εμφανίστηκε αρχικώς η αντίρροπη θεώρηση της πρωτοπορίας του μύθου -η τελετουργία γεννιέται από τον μύθο- αλλά και η μη κατ' ανάγκη συμφωνία και συνταξινόμηση του μυθοτελετουργικού υλικού¹³³³. Ακολούθησαν η τυπολογική ανάλυση της μορφολογικής διάρθρωσης του μύθου ανεξαρτήτως περιεχομένου (στρουκτουραλισμός), αλλά και η εξελιγμένη θεώρηση της διαπλοκής του συνόλου του μυθικού συστήματος με τις πολιτισμικό-κοινωνικές λειτουργίες, με έμφαση στην υποκειμενικότητα αλλά και την ιστορικότητα (μετά-στρουκτουραλισμός)¹³³⁴.

Συνοπτικά, μετά την αναγνώριση φορμαλιστικών, στερεοτυπικών, στοιχείων μορφολογίας και περιεχομένου στη σύνθεση των παραμυθιών, όπως απέδειξε η πρωτοποριακή μελέτη του Propp για το ρώσικο φολκλόρ (folktale)¹³³⁵, ακολούθησε ο ανθρωπολογικός στρουκτουραλισμός ή δομισμός

¹³³⁰ Frazer 1925..

¹³³¹ Bremmer 1998, 15, Larson 2007, 7.

¹³³² Burkert 1979. & 1983..

¹³³³ Kirk 1970, 19.

¹³³⁴ Currie 2004, 54-57.

¹³³⁵ Propp 1968 (2nd ed.), 1-6 (εισαγωγή του A.Dundes).

του Lèvi-Strauss με την θέαση του μύθου ως σύνθεση «μυθημάτων» (μονάδες ως στερεοτυπικές φόρμες βασισμένες στη μεταφορά και τον αναλογικό συλλογισμό), όπως και τη θεώρηση ότι ο μύθος είναι το σύνολο των παραλλαγών του¹³³⁶. Ο Vernant είδε τους μύθους ως καθολικές μορφές «πρωτο-σκέψης» (Δομιστική Παρισινή Σχολή)¹³³⁷, ενώ ο σημειολόγος Barthes όρισε τη βασική λειτουργία του μύθου ως «μετα-γλώσσα», ένα δευτερογενές σύστημα συμβολισμού, και εξέλαβε τον μύθο ως κοινωνικό εφαρμοσμένο, όπου οι σχέσεις ανάμεσα σε αυτόν και τον άνθρωπο είναι σχέσεις χρήσης και όχι αλήθειας¹³³⁸.

Η συγκρίσιμα παρόμοια δομή της συμβολικής αφηγηματικής και τελετουργικής διαδικασίας (κωδικοποιημένα λεκτικά και μη-λεκτικά μηνύματα) συνιστά κύριο κοινό χαρακτηριστικό, και η σύνδεσή τους, οποιαδήποτε ιεραρχία και αν χαρακτηρίζει τη σχέση τους, εάν δεχθούμε ότι αυτή υφίσταται, ποικίλλει, πιθανόν, ως προς τον βαθμό σταθερότητας ή αμεσότητας. Τα σύμβολα, ανεξάρτητα εάν προκύπτουν από την τελετουργία ή αναπτύσσονται στη μυθοποιία, διατηρούν ένα είδος πρόσδεσης, που αντανάκλαται στην αλληλοσυμπλήρωση αλλά και στη λειτουργική συγγένεια. Υπό το πρίσμα αυτό, η μυθοποιητική διαδικασία εκλαμβάνεται από μόνη της ως είδος «τελετουργίας», δηλαδή ως τυποποιημένη πράξη με στοιχεία τελετουργοποίησης¹³³⁹, ανάμεσα στα οποία η επισημότητα, σταθερότητα, δεσμευτικότητα, ιεροπρέπεια, καθώς οι μηχανισμοί παραγωγής νοήματος δομούνται γύρω από τον πρωτεύικό πυρήνα ενός, κατά βάση, σημειολογικού συστήματος¹³⁴⁰.

Η πρόσδεση, λοιπόν, του μύθου στην τελετουργία και την τελετουργική πρακτική σε επίπεδο υποκείμενης δομής, συνιστά, στην ουσία, τον βαθύτερο συνδεδετικό κρίκο των δύο φαινομένων, τρόπον τινά «εσωτερικό», αλλά, ταυτόχρονα, και «εξωτερικό». Πολλοί μύθοι σχετίζονται άμεσα με θρησκευτικές πτυχές, τελετουργικά δρώμενα και θεότητες (π.χ. γενεαλογίες, θεογονίες, περιπέτειες, συγκρούσεις, ιδρυτές και ιδρύσεις). Σε αυτό το επίπεδο, εάν συνυπολογισθεί η ισχυρή αναπαραστατική διάσταση και λειτουργία των τελετουργικών πρακτικών, είναι πιθανόν η αφήγηση ενός μύθου να περιλαμβάνεται ή να αντικατοπτρίζεται στη διαδικασία τέλεσης

¹³³⁶ Lèvi-Strauss [1986], 40-46, 90.

¹³³⁷ Vernant 1983 [1965], ιδίως 371 κ.ε.

¹³³⁸ Barthes (1979), 204-227, 246. Αναλυτικά οι σημαντικότερες προσπάθειες ορισμού του μύθου και οι ερμηνευτικές σχολές του 19^{ου} και 20^{ου} αι. στο Καρακάντζα 2004, 25 κ.ε., με εκτενή βιβλιογραφία.

¹³³⁹ Bell 1992, 80.

¹³⁴⁰ Καρακάντζα 2004, 179-182.

τελετουργιών, να προαπαιτείται ως γνώση¹³⁴¹, επιφέροντας και στις δύο περιπτώσεις ανάλογες «συνέπειες», ή, αντίθετα, η αφήγηση να πηγάζει, να μορφοποιείται και να εξελίσσεται εξαιτίας της λατρείας, της υψηλής τυποποίησης, καθώς και «θεατροποίησης» της τελετουργίας¹³⁴².

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται παράλληλα σαφής η εξάρτηση του μύθου από έξω-κειμενικούς παράγοντες, που αφορούν στο σημασιολογικό πεδίο ή τα σημασιακά περιεχόμενα, έτσι όπως αυτά διαμορφώνονται σε οργανική συνάφεια με τα κοινωνικά συμφραζόμενα και το ευρύτερο πλαίσιο των ιδεολογιών¹³⁴³. Η λειτουργία της προσαρμογής και ενσωμάτωσης νέων στοιχείων στην αφηγηματική συμβολική διαδικασία εκδηλώνεται με μεθόδους παράλληλες των τελετουργικών πρακτικών, σε ριζοσπαστικότερο, όμως, βαθμό, καθότι, όπως έχει εύστοχα διατυπωθεί, είναι δυσκολότερο να καινοτομήσεις στις ιεροτελεστίες, τουλάχιστον χωρίς βάσιμη δικαιολόγηση¹³⁴⁴. Η δυσκολία αυτή φαίνεται πως μεγεθύνεται και για την λεκτικά εκφρασμένη παράδοση, από τη στιγμή που οι προφορικές μυθιστορίες καταγράφονται με συγκεκριμένη μορφή, δημιουργώντας ένα είδος προτύπου, πέρα από τις τοπικές και άλλου είδους παραλλαγές.

Στην λεκτικά εκφρασμένη παράδοση οι διαδικασίες της παραγωγής, της ενσωμάτωσης και προσαρμογής, πραγματοποιούνται βάσει της μορφής και λειτουργίας των «τυποποιημένων, φορμαλιστικών, φράσεων»¹³⁴⁵. Οι φράσεις αυτές θεωρούνται ως τα παλαιότερα ανακτήσιμα στοιχεία των μυθιστορημάτων και επών¹³⁴⁶. Με τον τρόπο αυτό, στην ομηρική επική σύνθεση για παράδειγμα, οι περιγραφόμενες τελετουργικές σκηνές θεωρείται ότι αντικατοπτρίζουν αρχέτυπα τελετουργικών πρακτικών, διωλισμένα μέσα από στόχους αφηγηματικούς, και κοινωνικούς, όπου η τυποποιημένη επανάληψη εφαρμόζεται στην φορμαλιστική διατύπωση και τους περιορισμούς του ιαμβικού εξάμετρου, δημιουργώντας ένα σχετικώς αμετάβλητο αφηγηματικό πρότυπο τελετουργικού αναλόγου¹³⁴⁷.

Όπως συμβαίνει και στη συμβολική διαδικασία της τελετουργίας, η αφηγηματική σταθερότητα και δεσμευτικότητα των μύθων –οι σταθερότυπες αφηγηματικές φόρμες– εμφορούνται από, μεταβλητές, κοινωνικά καθορισμένες και καθοριστικές, δυναμικές, οι οποίες ενσωματώνονται στα δομικά συστατικά χωρίς να τα επηρεάζουν σημαντικά, πέραν της

¹³⁴¹ Larson 2007, 7-8.

¹³⁴² Καρακάντζα 2004, 179-182.

¹³⁴³ Κυριακίδου-Νέστορος 1986, 286.

¹³⁴⁴ Bloch 1974, 62-67, 74-75, Bell 1992, 80.

¹³⁴⁵ Carlier 1999, 62, Ruijgh 1995, 1-6.

¹³⁴⁶ Kitts 2008, 226.

¹³⁴⁷ Kitts 2008, 225-226.

«ανακατάταξης» αυτών¹³⁴⁸. Η λειτουργία αυτή συντελεί στη θεσμική επικύρωση των μύθων, καθώς και στην ανατροφοδότηση της δύναμης, της δημοτικότητας ή και της αποτελεσματικότητάς τους. Με τον ίδιο τρόπο, αναγνωρίζονται, επιπλέον, στον μύθο επάλληλες διαστρωματώσεις (πρωταρχικά και μεταγενέστερα στάδια), όπως και μετατοπίσεις ή εκ νέου νοηματοδοτήσεις και διαδοχικές προεκτάσεις των σημασιών/νοημάτων του. Το έξω-αφηγηματικό αυτό στοιχείο ή, αλλιώς, η διακειμενικότητα των μύθων, που ουσιαστικά προκύπτει από τη διακειμενικότητα των συμβόλων¹³⁴⁹, συνεπάγεται ότι ο μύθος δύναται και επιτελεί ταυτόχρονα λειτουργίες ευρύτερες και διαφορετικές από τις αμιγώς «θρησκευτικές», εάν εστιάσουμε πρωτίστως σε αυτές (τις θεολογικές ή, ακόμη και, τις τελολογικές)¹³⁵⁰.

Υπό το πρίσμα αυτό, η θρησκευτική παράμετρος στον μύθο συγχωνεύεται με την κοινωνική, άρα και την πολιτική, καθιστώντας τη σημασία του μύθου συλλογική¹³⁵¹. Ο van Leuven, μεταξύ άλλων μελετητών, επισημαίνει πως υπάρχει ποσοτική διαφοροποίηση στη δέσμευση που απαιτείται για τη διατήρηση ενός μύθου, έναντι της γένεσής του, διακρίνοντας το ρόλο του κοινωνικού σώματος και στις δύο διαδικασίες, κάνοντας όμως κυρίως λόγο για τον καταλυτικό ρόλο των πολιτικών δεδομένων αλλά και ζητούμενων κάθε περιόδου¹³⁵². Οι σχετικές θεωρήσεις στα δύο εκτεταμένα πεδία έρευνας –ελληνιστές και μεσανατολιστές αντίστοιχα– εστιάζουν στις συνθήκες που επέτρεψαν συγκεκριμένες αφηγήσεις αφενός να συνδεθούν με συγκεκριμένες τελετουργίες, αφετέρου να συσχετισθούν με την πολιτική εξουσία και τις ιδιαίτερες δυνάμεις ή γνώσεις των βασιλέων, αρχηγών, ή και ηρώων, καθιστώντας εφικτή τη δημιουργία «προτύπων/μοτίβων ηγεμονίας», δηλαδή σχημάτων τα οποία (μπορούν να) ενισχύουν, ανανεώνουν ή να ανατρέπουν κοινωνικές πρακτικές και τα πεδία δράσης τους¹³⁵³.

¹³⁴⁸ Burkert 1979., Graf 2007, 51-52.

¹³⁴⁹ Kitts 2008, 226, Anagnostou-Laoutides 2017, 9.

¹³⁵⁰ Kirk 1970, 19, Kitts 2008, 226.

¹³⁵¹ Buxton 2002, 38.

¹³⁵² van Leuven 1996, 925, 930-931.

¹³⁵³ Anagnostou-Laoutides 2017, 1-3, 7 (όπου ως παράδειγμα χρησιμοποιείται *Το Έπος του Gilgamesh*, το οποίο ανάγεται ήδη στην 3η χιλιετία π.Χ., βλ. Dalley 2000.).

Παράρτημα Β :

Όμηρος & μεθομηρική πρακτική της θυσίας

Ο Όμηρος χρησιμοποιεί το ρήμα *θύω* μόνον με τη σημασία της προσφοράς ή της καύσης (προσφέρω-καίω μέρος γεύματος σε θεό)¹³⁵⁴. Στην ομηρική γλώσσα και εποχή ο κύριος στόχος της θυσίας, της πράξης δηλαδή του *θύειν*, θεωρούνταν η πρόκληση του καπνού, σε αντίθεση με το *ιερεύειν* και *ρέζειν* του τελετουργικού σφαγιασμού. Ο όρος για το σφαγμένο ζώο, το οποίο έχει αφαιμαχθεί, εκδαρεί, εκοπλαγχνιστεί και προορίζεται για θυσία και ανθρώπινη κατανάλωση, είναι το *σφάγιον*¹³⁵⁵. Ο όρος σφάγιον/σφάγια εστιάζει, πέραν της θανάτωσης, στη διαχείριση του αίματος του ζώου και, κατ' επέκταση στις σπονδικές τελετουργικές πρακτικές¹³⁵⁶.

Για την αρχαία ελληνική θρησκεία των μεθομηρικών χρόνων το *θύειν* περιλάμβανε πλέον όλα τα στάδια της θυσίας και τα παράγωγά της, που οδηγούσαν στο ιερό γεύμα, και αντιδιαστέλλονταν μονάχα με το *εναγίζειν* των ολοκαυτωμάτων, όπου αποκλειόταν η ανθρώπινη κατανάλωση¹³⁵⁷. Το *εναγίζειν* αποτελούσε μη συνήθη πρακτική και εμφανιζόταν σε παραλλαγές (*αγίζειν, καθαγίζειν, ενατεύειν*), δηλώνοντας πάντως εν γένει την λιγότερο ριζική καύση που συντελούνταν στο *θύειν* σε σύγκριση, δηλαδή, με το -σε παραλλαγές- ολοκαύτωμα του *εναγίζειν*. Όταν οι τελετουργίες του *εναγίζειν* προορίζονταν για θεούς, η ορολογία διανθίζεται με τους όρους *ολοκαυτείν, καρπών, αγίζειν, και καθαγίζειν*¹³⁵⁸. Οι δύο τελευταίοι όροι, κυρίως οι καθαγισμοί, συνδέονται είτε με ολικές έμπυρες προσφορές είτε με προσφορές που καταστρέφονταν ολοσχερώς με διαφορετικό τρόπο¹³⁵⁹. Τέλος, το *ενατεύειν*, δηλαδή η καύση του 1/9 του κρέατος από το θυσιαζόμενο ζώο, αφορούσε πάντοτε σε θυσίες προς ήρωες, αποτελώντας, πιθανόν, την «οικονομικότερη» ποικιλία του ολοκαυτώματος¹³⁶⁰.

Οι συγκεκριμένες αυτές διαφορές στις θυσιαστικές πρακτικές της αρχαίας ελληνικής θρησκείας έχουν πυροδοτήσει το πολυσυζητημένο θέμα της διάκρισης ανάμεσα σε ολύμπιες θυσίες (προορισμένες για τους ολύμπιους

¹³⁵⁴ *Λεξικό Liddell – Scott* [2007].

¹³⁵⁵ Rudhardt 1992, 281 [αναφορές από αρχαίες πηγές: Όμηρος, Ησίοδος, Ηρόδοτος, Αριστοτέλης, Απολλόδωρος Ρόδιος (Αργοναυτικά), Ηλιόδωρος (Αιθιοπικά), Πλούταρχος και Παυσανίας]. Απολλ.Ρόδ. *Αργον.* 1.587 : ...έντομα τα σφάγια, κυρίως τα τοις νεκροίς εναγίζόμενα.... (Parker 2005, 38).

¹³⁵⁶ Jameson 1991, 203, Robertson 2005, 85-87.

¹³⁵⁷ Burkert 1966, 103-104. Ο όρος *εναγίζειν* απαντάται για πρώτη φορά στον Ηρόδοτο και αφορά θυσίες σε ήρωες και νεκρούς (Rudhardt 1992, 238-251).

¹³⁵⁸ Parker 2005, 37-39.

¹³⁵⁹ Parker 2005, 40 και Hughes 2005, 81.

¹³⁶⁰ Bergquist 2005, 61.

θεούς) και χθόνιες θυσίες (προορισμένες για τις χθόνιες θεότητες, τους ήρωες και τους νεκρούς). Η συνεχιζόμενη έρευνα επί του θέματος καταδεικνύει πως η διχοτόμηση αυτή δεν είναι απόλυτη, εφόσον οι πρακτικές υπερκαλύπτονται, έτσι ώστε χθόνιες θυσίες να τελούνται για ολύμπιες θεότητες ή θυσίες για ήρωες να περιλαμβάνουν ανθρώπινη κατανάλωση¹³⁶¹.

Οι διαφορές στο θυσιαστικό τελετουργικό των χθόνιων θυσιών αποτελούν, στην ουσία, τροποποιήσεις και παραλλαγές του κανόνα, και σχετίζονται είτε με το χαρακτήρα (τα γνωρίσματα/πτυχές) της λατρευόμενης θεότητας είτε με τη λατρεία ηρώων και νεκρών, διαφοροποιούνται δηλαδή κατά περίπτωση. Ο κανόνας υπαγορευόταν από το *θύειν* προς τους αθάνατους θεούς, αλλά το γεγονός αυτό δεν απέτρεπε ορισμένες φορές την εκτέλεση των ιεροτελεστίων προς τους ήρωες/νεκρούς να επιτελούνταν με τον ίδιο τρόπο¹³⁶². Από την άλλη πλευρά, οι τελετουργικοί καθαρμοί που ήταν παγιωμένοι στις ταφικές ιεροτελεστίες, χρησιμοποιούνταν σε μεγάλο βαθμό στο σύνολο της θρησκευτικής δραστηριότητας¹³⁶³. Αφορούσαν τόσο στη χρήση του νερού όσο και του καπνού, και, όπως παρατηρείται, συνδέθηκαν ποικιλοτρόπως με την τελετουργική πρακτική της θυσίας.

Η Ekroth διακρίνει στην μέθοδο και λειτουργία της καύσης στο περιβάλλον της αρχαίας ελληνικής θυσιαστικής πρακτικής των ιστορικών χρόνων την άμεση σύνδεση ανθρώπων και θεών. Η σύνδεση αυτή επιτυγχάνεται μέσω της μεταμόρφωσης του θύματος αφενός σε μια μικρή – θεϊκή- ποσότητα καπνού και αφετέρου σε μια μεγάλη –ανθρώπινη- ποσότητα τροφής, η βρώση της οποίας επιτρέπεται εξαιτίας ακριβώς της έμπυρης προσφοράς των σπλάχνων του ζώου¹³⁶⁴. Η ίδια προτείνει, επίσης, τη διαφοροποίηση ανάμεσα στο «θυσιασμένο» και το «ιερό» κρέας, όπου το πρώτο αφορά στο τμήμα που θυσιάστηκε εμπόρως στο βωμό προκειμένου για την επικοινωνία με τους θεούς, ενώ το δεύτερο ανήκει στους ανθρώπους για κατανάλωση, προερχόμενο είτε από το υπόλοιπο της ίδιας θυσίας είτε από άλλα ζώα που μεταφέρονται στο ιερό ήδη σφαγμένα¹³⁶⁵.

Στο τελετουργικό τυπικό της θυσίας των ιστορικών χρόνων διακρίνονται προκαταρκτικά («προ-θυσιαστικά») ή συμπληρωματικά στάδια με «μικρές» θυσίες που δεν είναι αιματηρές. Σε αυτά ανήκουν η έμπυρη θυσία συμπληρωματικού θύματος ή μεγαλύτερου τμήματος του κατεξοχόν σφαγίου,

¹³⁶¹ Ekroth 2002., Scullion 2005, 35-36 (συζήτηση).

¹³⁶² Scullion 2005, 33-34.

¹³⁶³ Στο ιερό της Δήλου, για παράδειγμα, η πρακτική του ολοκαυτώματος αποτελούσε τον κανόνα, ενώ ο τελετουργικός καθαρισμός αποτελούσε ξεχωριστή ιεροπραξία σε σύγκριση με τη μεταφορά των σφαγίων (Clinton 2005, 172).

¹³⁶⁴ Ekroth 2008, 93.

¹³⁶⁵ Ekroth 2013, 22.

η πρακτική του ολοκαυτώματος σε συμπληρωματικό θύμα, ή η χρήση διαφορετικού τύπου βωμού (π.χ. εσχάρα ή βόθρος), ή ξεχωριστής ώρας της ημέρας¹³⁶⁶. Παραλλαγές διακρίνονται και στις αιματηρές θυσίες με ποικίλες διαφοροποιήσεις μέσω συγκεκριμένων πρακτικών, οι οποίες αφορούν στη διαφορετική διαχείριση του αίματος του ζώου¹³⁶⁷. Η παγίωση σύνθετων πρακτικών και η ακολουθία των καταγεγραμμένων ιερών κανόνων απασχολούσε κατά πολύ την αρχαία ελληνική αλλά και ρωμαϊκή κοινωνία, ενώ κρίνεται ενδιαφέρουσα η διαπίστωση πως το χρησιμοποιούμενο λεξιλόγιο αποκαλύπτει την εξέλιξη στη συνύφανση παραλλαγών των ίδιων λατρευτικών πρακτικών, και των συναφών συμβολισμών-ιδεολογιών.

ΙΛΙΑΔΑ Β 399–402 ¹³⁶⁸

κάπνισσάν τε κατὰ κλισίας, καὶ δεῖπνον ἔλοντο.
ἄλλος δ' ἄλλω ἔρριξε θεῶν αἰγιγενετῶν,
εὐχόμενος θάνατόν τε φυγεῖν καὶ μῶλον Ἄρηος.
αὐτὰρ ὁ βοῦν ἰέρευσεν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων
πίονα πενταέτηρον ὑπερμενείῃ Κρονίωνι

φωτιές ανάψαν στα καλύβια τους και σύνταζαν το γιόμα.
Κι ἔσφαζεν ἄλλος σε ἄλλο αθάνατο θεό, παρακαλώντας
να τον γλιτώσει από τα κίντυνα της μάχης κι απ' το Χάρο.
Ωστόσο ο μέγας Αγαμέμνωνας ο πρωταφέντης σφάζει
ταύρο παχύ, πενταχρονίτικο στο γαύρο υγιό του Κρόνου

ΙΛΙΑΔΑ Λ 772-775

γέρων δ' ἰππηλάτα Πηλεὺς
πίονα μηρία καῖε βοδὸς Διὶ τερπικεραύνῳ
αὐλῆς ἐν χόρτῳ· ἔχε δὲ χρύσειον ἄλεισον,
σπένδων αἶθοπα οἶνον ἐπ' αἰθομένους ἱεροῖσι.

κι ο γέρο αλογολάτης Πηλέας
στο Δία τον κεραυνόχαρο παχιά μεριά από βόδι ἔκαιγε
μέσα στον αυλόγυρο, και στάλαζε με κούπα μαλαματένια
στο που καίγονταν σφαχτό κρασί φλογάτο.

ΙΛΙΑΔΑ Ι 497-501

στρεπτοὶ δέ τε καὶ θεοὶ αὐτοί,
τῶν περ καὶ μείζων ἀρετῆ τιμὴ τε βίη τε.
καὶ μὲν τοὺς θυέεσσι καὶ εὐχολῆς ἀγανῆσι
λοιβῆ τε κνίσῃ τε παρατρωπῶσ' ἄνθρωποι
λίσσόμενοι, ὅτε κέν τις ὑπερβῆ καὶ ἀμάρτη.

και οι αθάνατοι τη γνώμη τους αλλάζουν,
που μας περνούνε και στη δύναμη και στην τιμή και σ' όλα.
Με καλοπρόσδεχτα ταξίματα και με θυσίες, με κνίσια
και με σπονδές, γυρίζουν οι άνθρωποι και τη δική τους γνώμη,
παρακαλώντας τους, αν ἔσφαλε κι αν ἔφταιξε κανένας.

ΙΛΙΑΔΑ Ω 220–221

εἰ μὲν γάρ τις μ' ἄλλος ἐπιχθονίων ἐκέλευεν,
ἦ οἱ μάντιές εἰσι θυσοκῶοι ἢ ἱερῆες

τι αν ἄλλος μου 'φερνε το μήνυμα, θνητός κανείς, απ' ὅσους
με τα θυμιάματα μαντεύονται για με τα ζώα που σφάζουν

¹³⁶⁶ Parker 2005, 41.

¹³⁶⁷ Ekroth 2002..

¹³⁶⁸ Ομήρου *Ιλιάδα*, μετάφραση Ν. Καζαντζάκης – Ι. Κακριδής, Αθήνα 1955.

	Βωμός-εστία				Εστία τελετουργική	
	Υπαίθριος απλός	Υπαίθριος σύνθετος	Στεγασμένος απλός	Στεγασμένος σύνθετος	Εστία υπαίθρια	Εστία στεγασμένη
ΚΥΝΟΡΤΙΟ	√ (εξέδρα Π)				√	
ΛΥΚΑΙΟ					√	
ΕΛΕΥΣΙΝΑ	√ (εξέδρα Π)					
ΜΕΘΑΝΑ						√
ΑΓ.ΕΙΡΗΝΗ			√ [ΥΕ ΙΙΙΓ]			√ [ΥΕ ΙΙΙΑ-Β]
ΦΥΛΑΚΩΠΗ					{√}	{;}
ΜΥΚΗΝΕΣ :						
ΙΕΡΟ Γ1				{√} <i>όχι βωμός-εστία</i>		
ΙΕΡΟ Γ2		√				√ κάδος-εστία
ΙΕΡΟ ΕΙΔΩΛΩΝ			{√}			√
ΙΕΡΟ ΤΟΙΧ/ΦΙΑΣ				√ √		
ΑΥΛΗ 35	{√} λάκκοι με τέφρα, πολύ λίγα καμένα οστά					
Δωμάτιο xxiv			λεκάνη με καμένα οστά			
ΜΕΓΑΡΟ						√
ΤΙΡΥΝΘΑ :						
ΚΑΤΩ ΑΚΡΟΠΟΛΗ	√ [ΥΕ ΙΙΙΓ]				√ [ΥΕ ΙΙΙΒ2]	(εργαστηριακές εστίες)
ΑΥΛΗ ΜΕΓΑΡΟΥ	{√} [ΥΕ ΙΙΙΒ-ΙΙΙΓ]					
ΜΕΓΑΡΟ						√
ΠΥΛΟΣ :						
ΜΕΓΑΡΟ						√
ΒΑ ΚΤΗΡΙΟ		{√} <i>όχι βωμός-εστία</i>				
ΔΙΜΗΝΙ	√			√		
ΚΑΛΑΠΟΔΙ				{√} <i>όχι βωμός-εστία</i>	√ [ΥΕ ΙΙΙΓ]	

Πίν.3 Βωμοί-εστίες και εστίες με τελετουργική σημασία, αποκλειστική ή κατά περίπτωση, ανά εξεταζόμενο χώρο.

	Βωμός τέφρας	Βωμός υπαίθριος - κατασκευή	Βωμός-εστία - κατασκευή	Εστία «τερή»	Εστία υπαίθρια	Εστία τελετουργική	Λάκκοι - αποθέτες
ΚΥΝΟΡΤΙΟ	√	↔ εξέδρα Π	◇		√		
ΛΥΚΑΙΟ	√						
ΕΛΕΥΣΙΝΑ		√ εξέδρα Π	◇				
ΜΕΘΑΝΑ				√			
ΑΓ.ΕΙΡΗΝΗ			√ [ΥΕ ΙΙΙΓ]	√ [ΥΕ ΙΙΙΑ-Β]			
ΦΥΛΑΚΩΠΗ				√ (ι)	√		
ΜΥΚΗΝΕΣ:							
ΙΕΡΟ Γ1			βωμός				
ΙΕΡΟ Γ2		√	◇	√	◇	κάδος-εστία	
ΙΕΡΟ ΕΙΔΩΛΩΝ			(ι)	√	προθάλαμος		
ΙΕΡΟ ΤΟΙΧ/ΦΙΑΣ			√ √				
ΑΥΛΗ 35 - Δομ. xxiv		√					√
ΜΕΓΑΡΟ						√	
ΤΙΡΥΝΘΑ:							
ΚΑΤΩ ΑΚΡΟΠΟΛΗ		√ [ΥΕ ΙΙΙΓ]	◇	√ [ΥΕ ΙΙΙΓ]	√ [ΥΕ ΙΙΙΒ]	◇	√ [ΥΕ ΙΙΙΒ] εργαστηριακές
ΑΥΛΗ ΜΕΓΑΡΟΥ		√ [ΥΕ ΙΙΙΒ-ΙΙΙΓ]	◇	(ι)			
ΜΕΓΑΡΟ						√	
ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ						√ [ΥΕ ΙΙΙΓ]	
ΠΥΛΟΣ: ανακτ.συγκρότ.							√
ΜΕΓΑΡΟ						√	
ΒΑ ΚΤΗΡΙΟ		√					
ΔΙΜΗΝΙ		√	√				
ΚΑΛΑΠΟΔΙ					√		λατρευτικός λάκκος

Πιν.4 Η παρουσία των τελετουργικών καύσεων σε σχέση με βωμούς, εστίες, και αποθέτες.

Εικ.1 Χάρτης με τους μυκηναϊκούς ιερούς χώρους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, σημειώνοντας ορισμένες σημαντικές θέσεις της περιόδου.

di-wo-nu-so-jo , e-ka-ra GRA 2 T 6 [

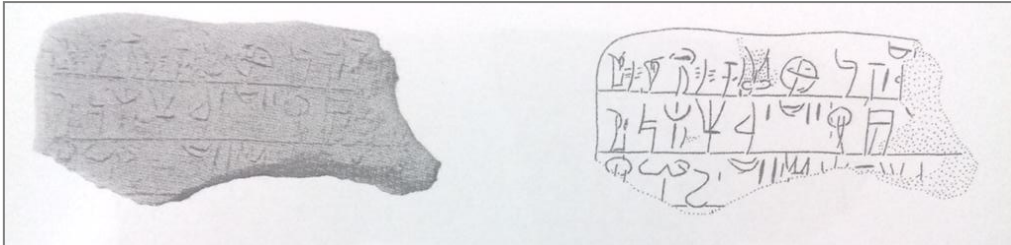
Εικ.2 Η πινακίδα PY Ea 102 [Ea 102+107].

- .1 pi-je-ra3 , to-qi-de-ja *200VAS 3 pa-ko-to , a-pe-te-me-ne *214VAS 2 po-ro-e-ke-te-ri-ja *228VAS 1 ko-te-ri-ja 6
.2a -sa-qe 1
.2b au-te 1 pu-ra-u-to-ro 2 qa-ra-to-ro 1 e-ka-ra , a-pi-qo-to , pe-de-we-sa 1 e-ka-ra , i-to-we-sa , pe-de-we-sa , so-we-ne-ja , au-de-we-
.3 ti-ri-po , ke-re-si-jo , we-ke , *34-ke-u *201VAS 1 ti-ri-po , ke-re-si-jo , we-ke , o-pi-ke-wi-ri-je-u *201VAS 1

Εικ.3 Πινακίδα PY Ta 709

.1a Z 1[
 .1 o-te, tu-wo-te-to, ma-ka, HORD T 1 V[
 .2 o-po-re-i V 1 Z 2 ko-wa Z[
 .3 ko-ru Z 2 ke-re-na-i. V[
 .4

Εικ.4 Πινακίδα TH Fq 126.

.1 pu-ka-wo X VIR 16
 .2 me-ri-du-ma-te VIR 10 X
 .3 mi-ka-ta X VIR 3
 .4 o-pi-te-u-ke-e-we VIR 4 X
 .5 e-to-wo-ko X VIR 5
 .6 ka-sa-to X VIR
 .7 pu-ka-wo X VIR 23
 .8 me-ri-da-ma-te, VIR 6
 .9 o-pi-]te-u-ke-e-we, VIR 5 X
 .10 mi-ka-]ta, VIR 6 X
 .11 e-]to-wo-ko, VIR 4 a-to-po-qa VIR 3

Εικ.5 Πινακίδα PY An 39 (recto).

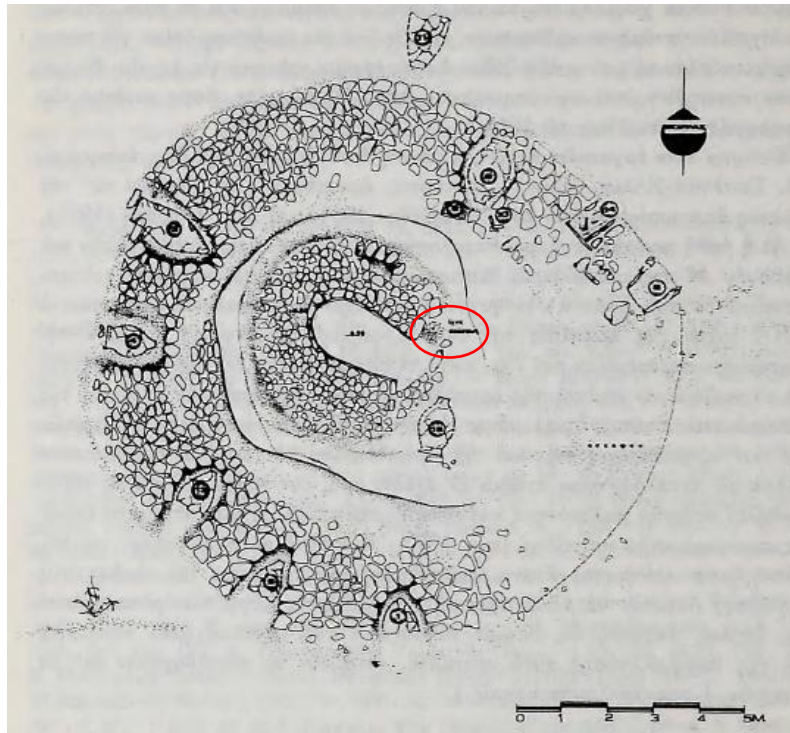
.1	ma-ra3-wa , te-o-jo , do-e-ra , o-na-to , e-ke , ke-ke[me-na ko-to-na pa-ro da-mo to-so pe-mo	GRA]T. 2
.2	ka-ta-no , te-o-jo , do-e-ro , o-na-to , e-ke[ke-ke-me-na ko-to-na pa-ro da-mo to-so pe-]mo	GRA T 2
.3	du-ni-jo , te-o-jo , do-e-ro , o-na-to , e[ke ke-ke-me-na ko-to-na pa-ro da-mo to-]sø.pe-mo	GRA T 1
.4	e-sa-ro , te-o-jo , do-e-ro , o-na-to[e-ke ke-ke-me-na ko-to-na pa-]rø. , da-mo , to-so pe-mo	GRA V 2
.5	ka-ra-u-du-ro , te-o-jo , do-e-rø. , o-na-to , e-ke. , [ke-ke-me-na ko-]tø-na , pa-ro , da-mo to-so pe-mo	GRA T 2
.6	to-ro-ja , te-o-jo , do-e-ra o-na-to , e-ke , ke-ke-me-na. , ko-to-na , pa-ro , da-mo to-so pe-mo	GRA T 1
.7	o-re-a2 , te-o-jo , do-e-ro , o-na-to , e-ke. ke-ke-me-na , ko[to-]na. , pa-ro , da-mo , to-so , pe-mo	GRA V 2
.8	e-ko-to , te-o-jo , do-e-ro , o-na-to , e-ke , ke-ke-me-na , ko-to-na , pa-ro , da-mo , to-so , pe-mo	GRA T 2
.9	pu-ko-wo , te-o-jo , do-e-ro. o-na-to , e-ke , ke-ke-me-na[ko-to-na pa-ro da-]mø. to-so pe-mo	GRA T 2
.10	ta-ra-mi-ka , te-o-jo do-e-ra , o-na-to , e-ke , ke-ke[me-na ko-to-na pa-ro da-]mo , to-so pe-mo	GRA T 1 V[

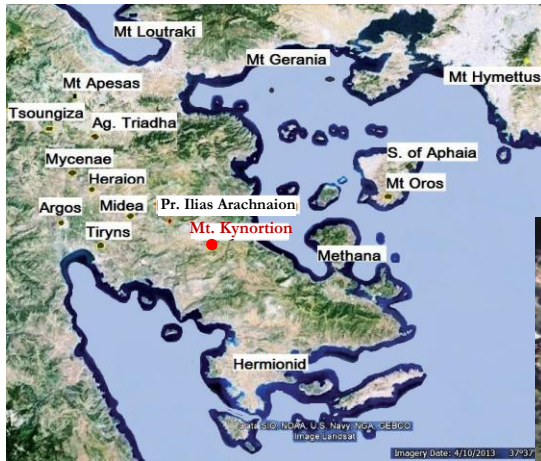
Εικ.6 Πινακίδα ΡΥ Ερ 705.

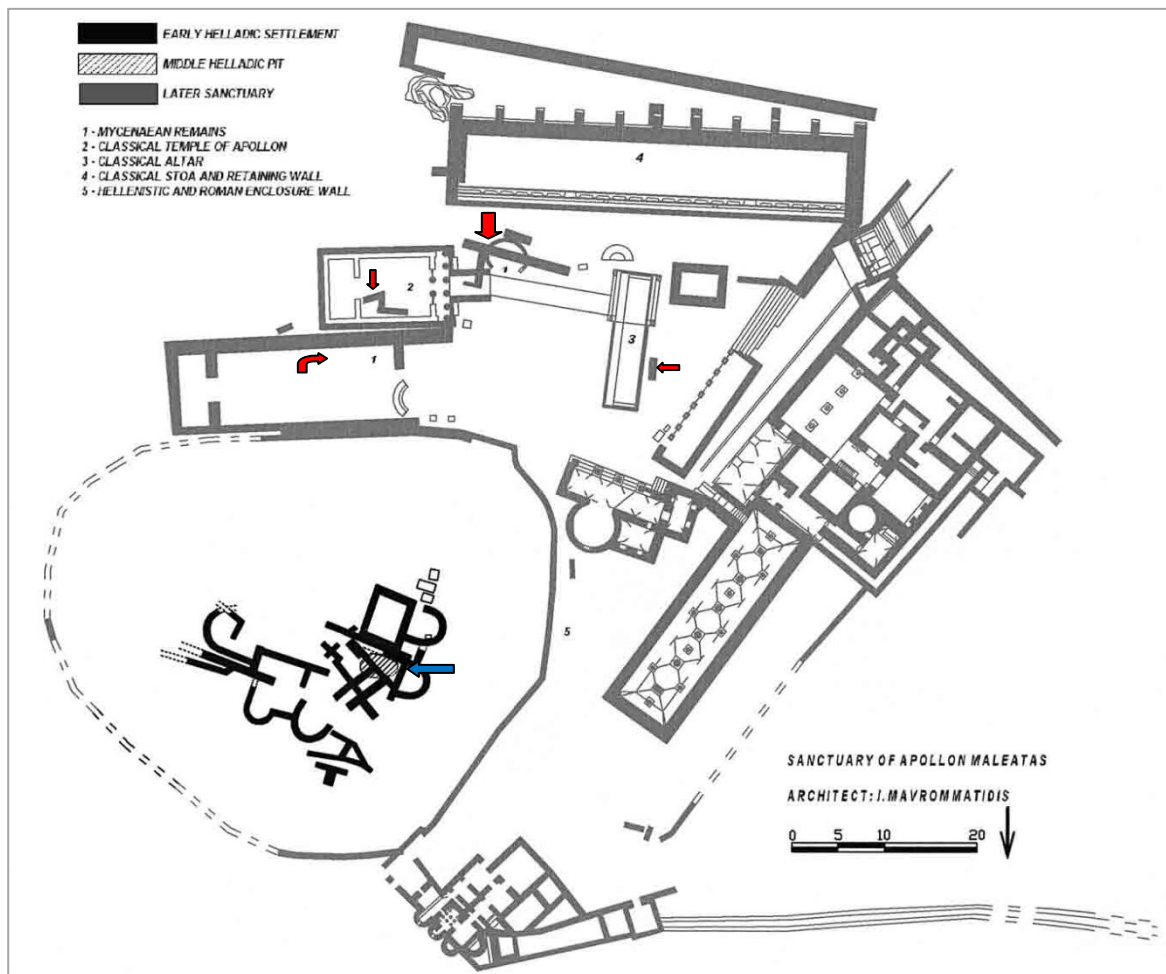
Εικ.7 Ακρωτήρι, Δυτική Οικία, όροφος, παραστάδα θύρας Δωματίου 5. Η τοιχογραφική παράσταση της νεαρής ιέρειας που κρατά πύραυλο, μέσα στο οποίο κείει πιθανόν θυμιάμα.

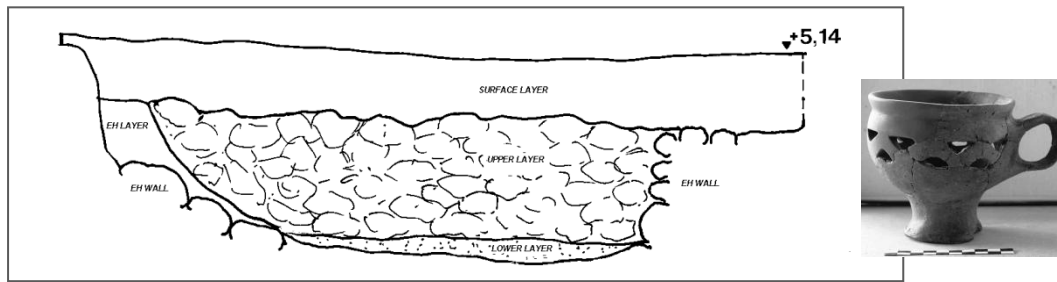
Εικ.8 Μεσσηνία, τύμβος Παπουλίων. Σημειώνεται το σημείο με υπολείμματα καύσεων και οστών ζώων, στην είσοδο προς την κεντρική πεταλόσχημη λίθινη κατασκευή.

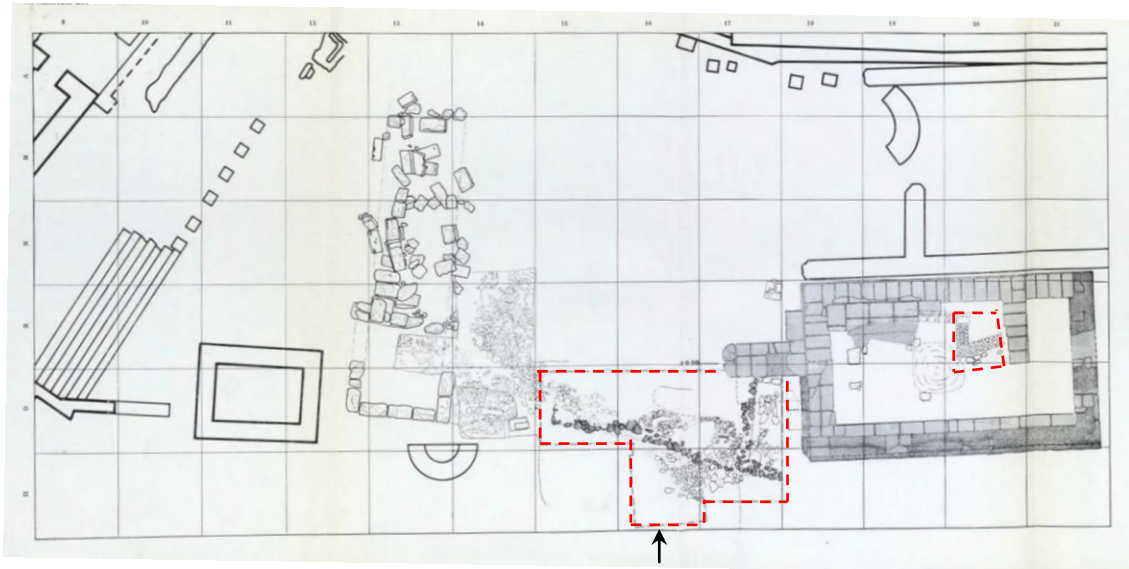
Εικ.10 Χάρτης της βορειοανατολικής Αργολίδας σημειώνοντας τη θέση του Κυνόρτιου όρους. Αεροφωτογραφία της περιοχής του υψηλότερου επιπέδου του λόφου.

Εικ.11 Γενικό σχέδιο του Ιερού του Απόλλωνα Μαλεάτα στο Κυνόρτιο όρος Επιδαύρου. (κόκκινα βέλη: μυκηναϊκά κατάλοιπα στον χώρο, μπλε βέλος: ΠΠΕ ΙΙΙ/ΜΕ Λάκκος στην κορυφή του λόφου)

Εικ.12 Κυνόρτιο Επιδαύρου. Στρωματογραφία του ΠΕ ΙΙΙ/ΜΕ Λάκκου στην κορυφή του λόφου. Κύπελλο με υψηλό πόδι και διάτρητο σώμα, πιθανώς πύραυνο, πάνω στους λίθους γεμίματος του ΠΕ ΙΙΙ/ΜΕ Λάκκου.

Εικ.13 Κυνόρτιο Επιδαύρου, Μυκηναϊκό υπαίθριο ιερό. Το ανάλημμα σχήματος Π του βωμού τέφρας στην περιοχή ανάμεσα στον κλασικό Βωμό (στα ανατολικά) και τον κλασικό Ναό του Απόλλωνος (στα δυτικά). Η σωζόμενη γωνία του μυκηναϊκού «βοηθητικού» κτηρίου κάτω από τον σηκό του κλασικού Ναού. (μαύρο βέλος: ανασκαφική τομή Π16)

α

β

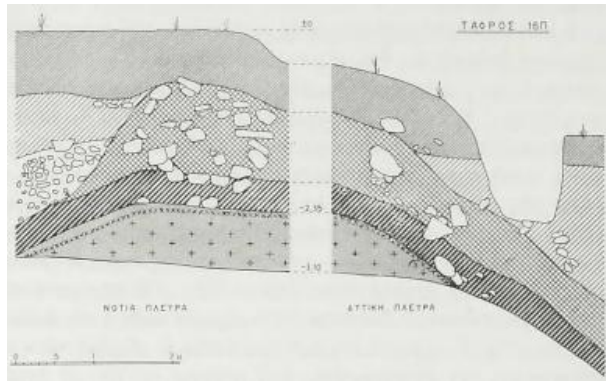
Εικ.14 Κυνόρτιο Επιδαύρου. α. Το ανάλημμα του μυκηναϊκού βωμού τέφρας κατά την ανασκαφή του (λήψη από βορρά). β.-γ. Το ανάλημμα εκτεινόμενο ανατολικά, και λεπτομέρεια του ανατολικού ορίου του.

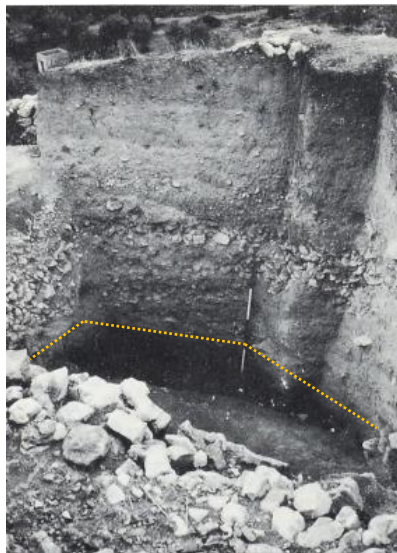

ΤΥΠΟΛΟΓΟΣ

	κίτρινα χώματα
	κόκκινα χώματα
	τέφρα
	λιθοί

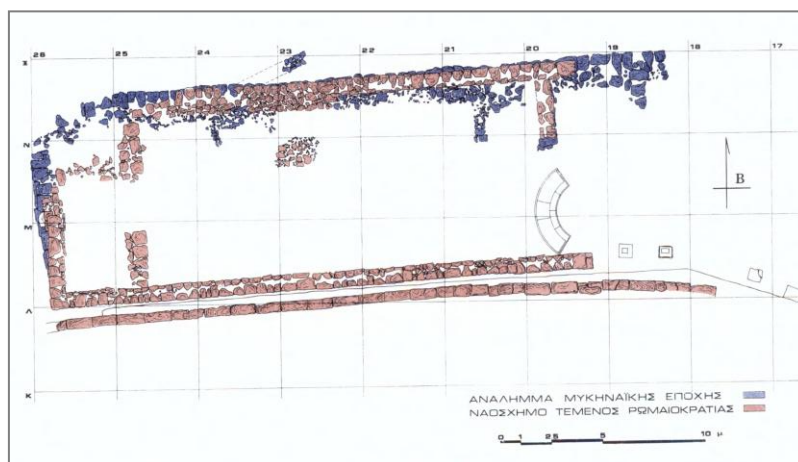
Εικ.15 Κυνόρτιο Επιδαύρου. Το ανατολικό τμήμα του μυκηναϊκού βωμού τέφρας κατά την ανασκαφή του. Δεξιά: Στρωματογραφία νότιας και δυτικής όψης ανασκαφικής τομής Π16 (βλ.εικ.4), με το στρώμα της μυκηναϊκής τέφρας πάνω στο επίπεδο του φυσικού βράχου .

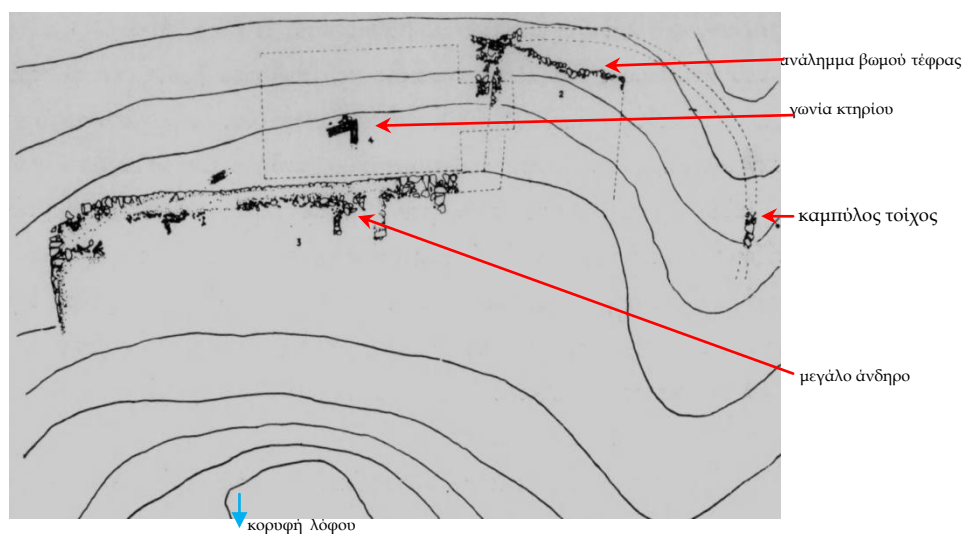
Εικ.16 Κυνόρτιο Επιδαύρου. Τα διαδοχικά στρώματα νοτίως του μυκηναϊκού αναλήμματος: διακρίνεται το στρώμα των λίθων της νεοελληνικής διαμόρφωσης της πλατείας του Ιερού, και χαμηλότερα έως τον φυσικό βράχο η τέφρα του υπαίθριου μυκηναϊκού βωμού στάχτης. Δεξιά: Τομή κάτω από τον κλασικό Βωμό: διακρίνεται στο κατώτερο επίπεδο το μυκηναϊκό στρώμα τέφρας.

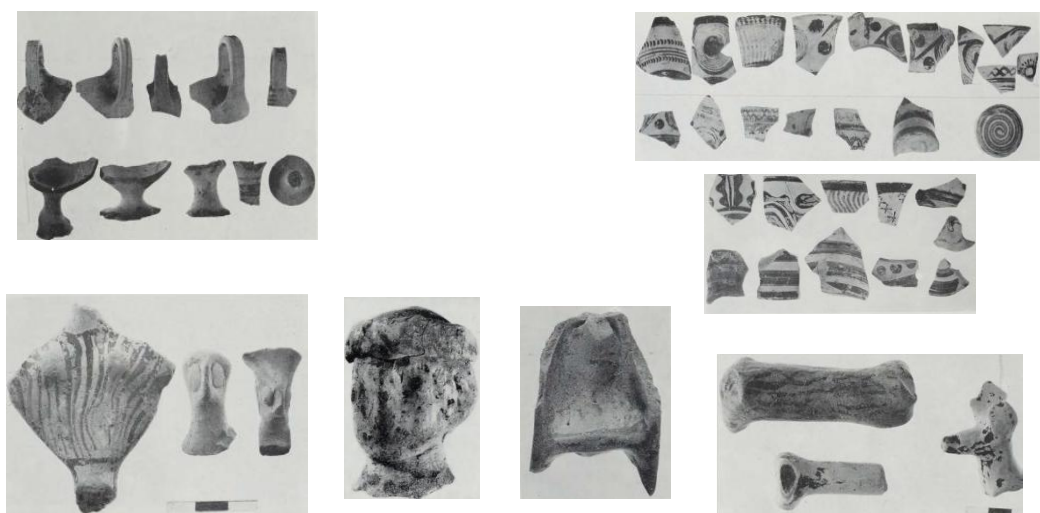
Εικ.17 Η γωνία του μυκηναϊκού κτηρίου στη νοτιοδυτική γωνία κάτω από τον σηκό του κλασικού Ναού.

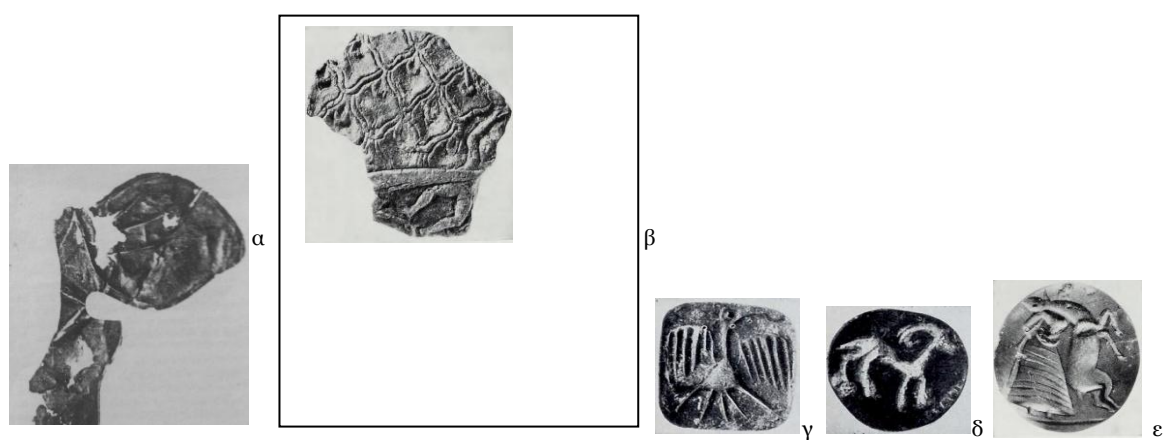
Εικ.18 Κυνόρτιο Επιδαύρου. Το επίμηκες ανάλημμα-άνδρηο των μυκηναϊκών χρόνων στα νότια του κλασικού Ναού, με τον ναόσχημο περίβολο του 1^{ου}αι.π.Χ. κτισμένο πάνω σε τμήμα του. *Κάτω:* Άποψη του χώρου και λεπτομέρεια του βορειοανατολικού τμήματος του ανδρήρου με σωζόμενο σημείο δαπέδου. Αγγείο από το δάπεδο.

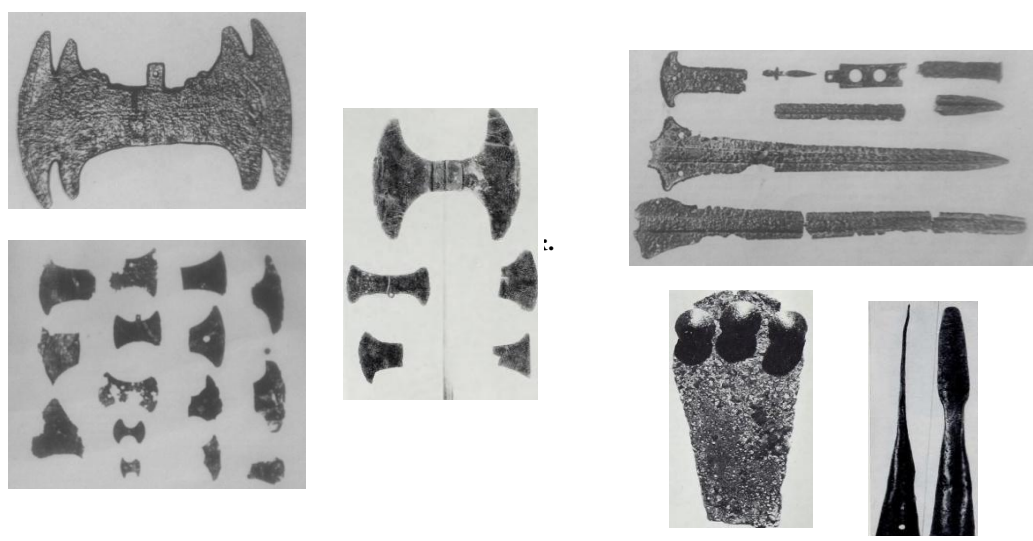
Εικ.19 Το σύνολο των καταλοίπων του Μυκηναϊκού Ιερού στο Κυνόρτιο όρος Επιδαύρου.

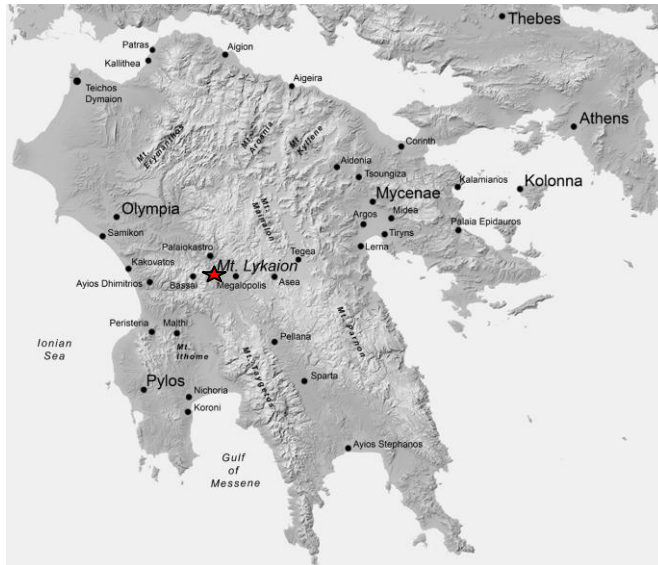
Εικ.20 Κυνόρτιο Επιδαύρου. Κεραμική και ειδώλια από τον μυκηναϊκό βωμό τέφρας.

Εικ.21 Κυνόρτιο Επιδαύρου. Ευρήματα από τον μυκηναϊκό βωμό τέφρας. α.: τμήμα χάλκινου ρυτού ταυροκεφαλής. β.: τμήματα λίθινου ρυτού με σκηνή μάχης. γ.-δ.-ε.: σφραγιδόλιθοι από στεατίτη με παράσταση πουλιού, αιγάγρον, γυναικείας μορφής με ζώο.

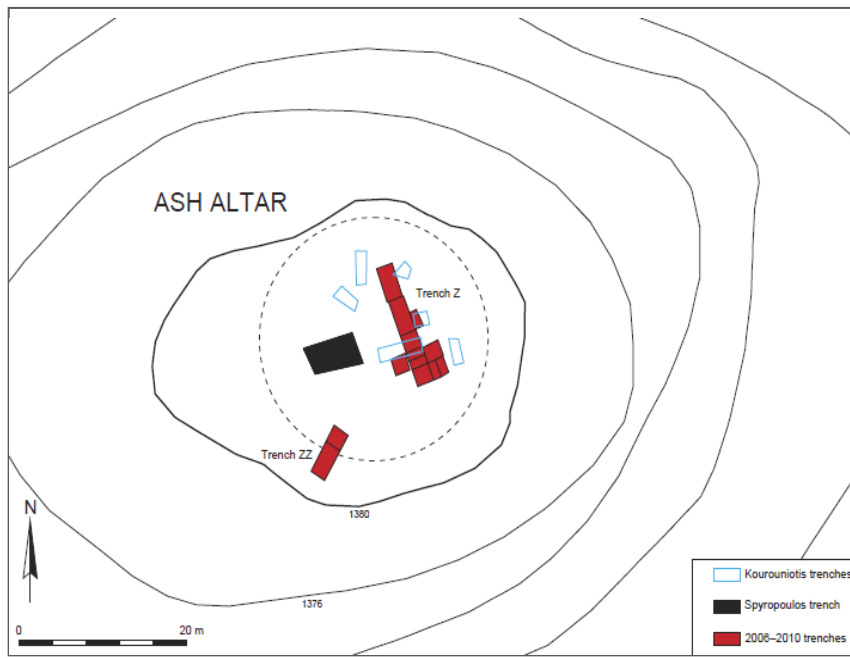
Εικ.22 Κυνόρτιο Επιδαύρου. Ευρήματα από τον μυκηναϊκό βωμό τέφρας. Μεγάλος και μικροί αναθηματικοί χάλκινοι διπλοί πελέκειες, χάλκινα ξίφη, χάλκινη λαβή εγχειριδίου, χάλκινη αιχμή δόρατος.

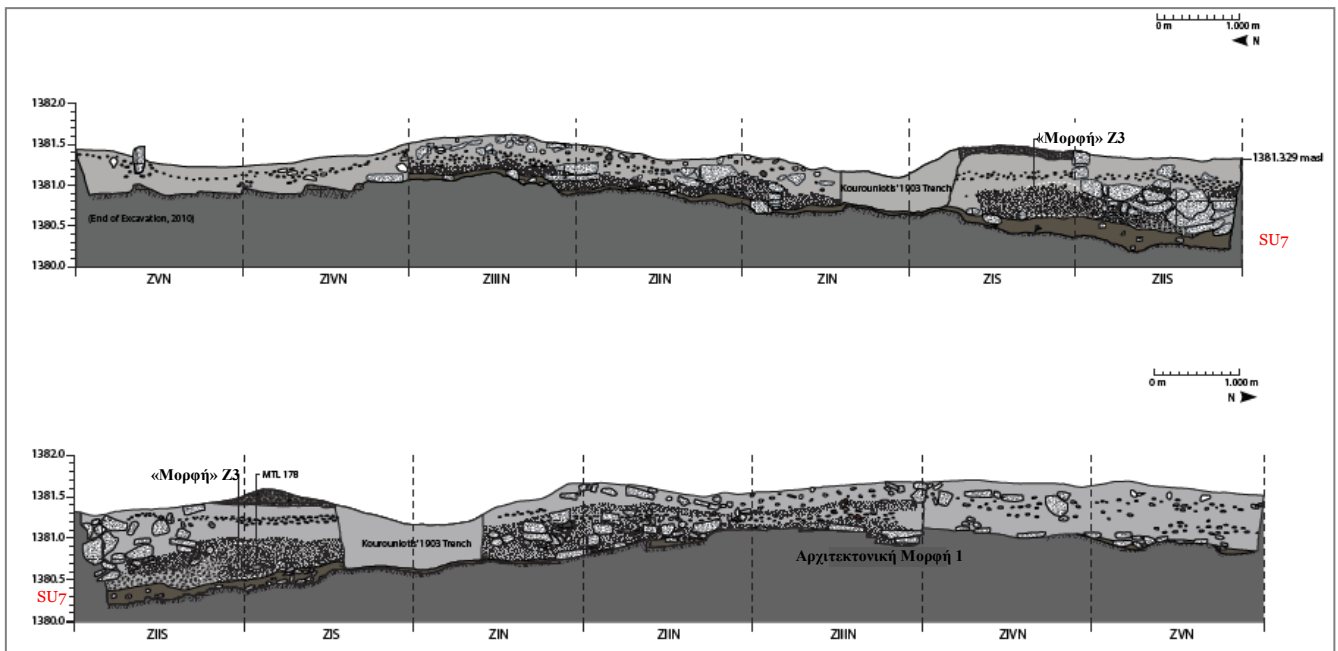
Εικ.23 Χάρτης της Πελοποννήσου με τη θέση του Λυκαίου όρους.

Εικ.24 Άποψη του υπαίθριου βωμού τέφρας στη νοτιότερη κορυφή του Λυκαίου όρους. Τέμενος και βάσεις κιόνων στο επίπεδο χαμηλότερα από τον βωμό τέφρας. Κάτω: τοπογραφική συσχέτιση του βωμού τέφρας και του Ιερού των ιστορικών χρόνων, με το σύνολο των κτισμάτων που αυτό περιλάμβανε, εκτεινόμενα στους πρόποδες και τα κατώτερα πρηνή της ανατολικής πλευράς του όρους.

α

β

Εικ.25 Λύκαιο, βωμός τέφρας. α. Το σύνολο των τομών που ανασκάφηκαν εντός του βωμού τέφρας (με διακεκομμένη γραμμή η διάμετρος του). β. Στρωματογραφική αποτύπωση ανατολικής και δυτικής όψης της επιμήκους Τομής Z. Το στρώμα SU7 (Stratigraphic Unit 7) πάνω στον φυσικό βράχο ανήκει στους μυκηναϊκούς χρόνους.

β

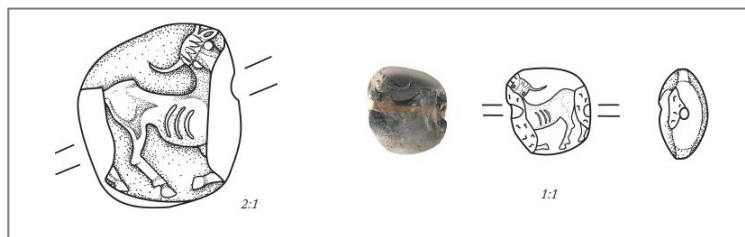
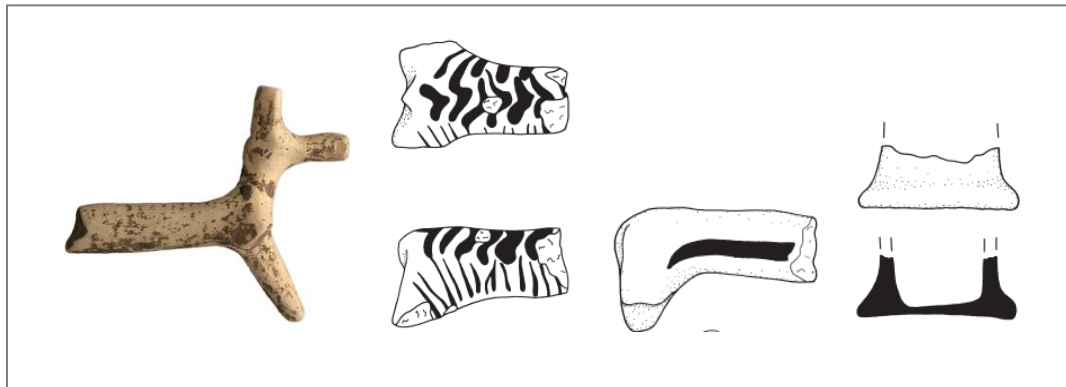
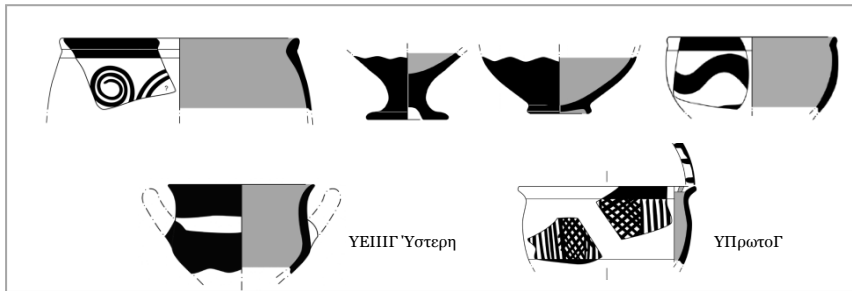
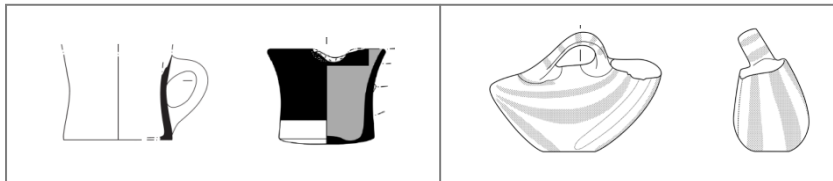
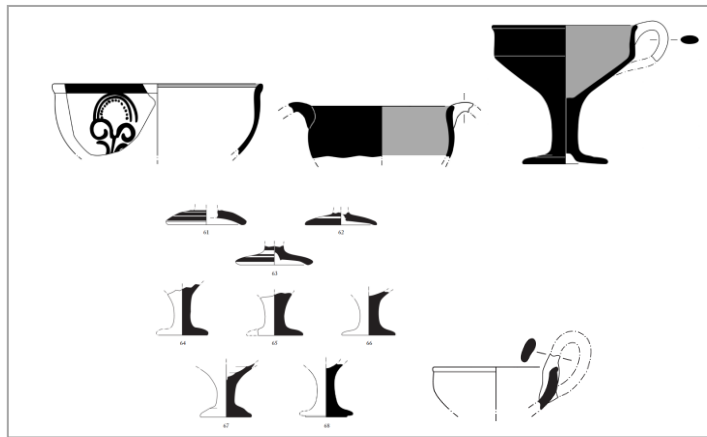

γ

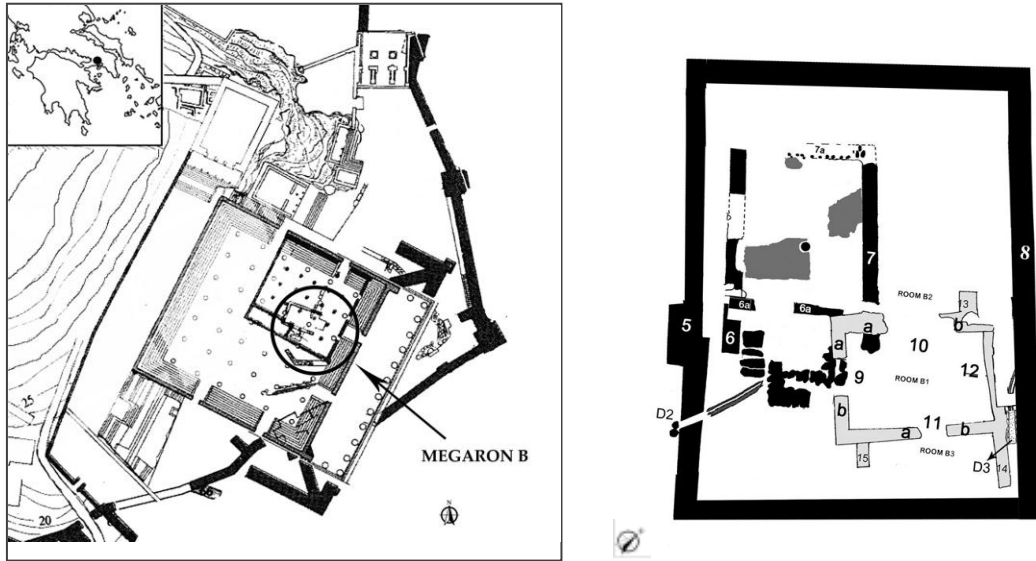

δ

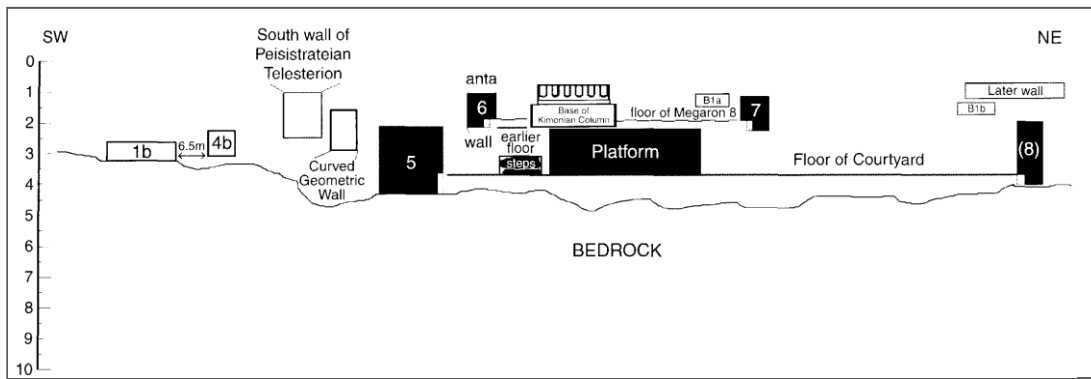
Εικ.26 Λύκαιο, Βωμός τέφρας. *α.* Κύλικες κατά χώραν από το στρώμα SU7. *β.* Αρχιτεκτονική Μορφή 1/ λίθινη εξέδρα, από όπου κεραμική κατά κύριο λόγο της ΠΕΣ, με ανάμικτα ενρήματα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, καθώς και τμήματα ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι μαγειρικού σκεύους ανάμεσα στους λίθους της κατασκευής. *γ.* Περιοχή έντονης καύσης/«Μορφή» Ζ3 (10^{ος} αι.π.Χ.). *δ.* Η Τομή ΖΖ στο νοτιοδυτικό όριο του βωμού τέφρας, με την πυκνή συσσώρευση λίθων (πιθανή αναλημματική στήριξη του βωμού τέφρας κατά τον 7^ο αι.π.Χ.).

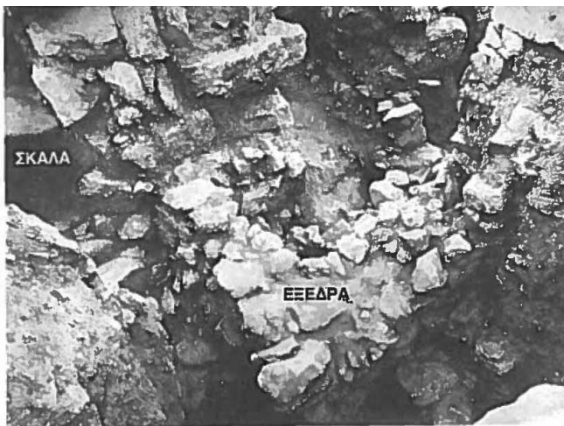
Εικ.27 Λύκαιο, Βωμός τέφρας. Κεραμική και ειδώλια, ΥΜ ΙΒ-ΙΙ σφραγιδόλιθος με παράσταση βοοειδούς.

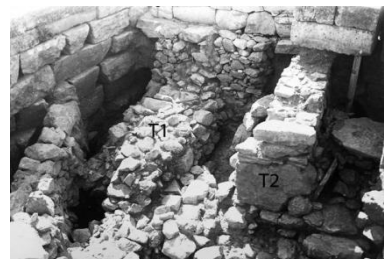
Εικ.28 Σχέδιο του Ιερού της Ελευσίνας, σημειώνοντας την περιοχή του Μεγάρου Β κάτω από το Πεισιστράτειο Τελεστήριον. Δεξιά: Κάτοψη του Μεγάρου Β, με την ΥΕ ΠΙΒ1 Προσθήκη των Δωματίων Β1/Β2/Β3 στον χώρο της οριοθετημένης αυλής του (σκούρα γκρι σκίαση: σωζόμενα σημεία διατέδου).

α

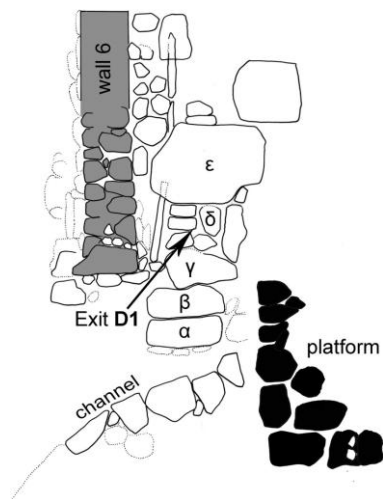

β

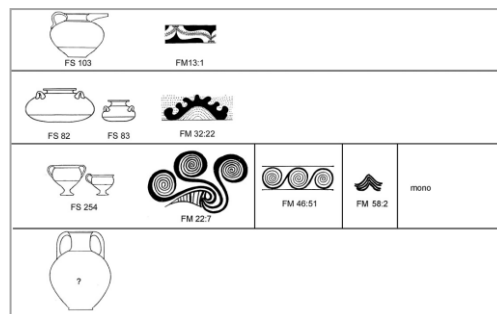
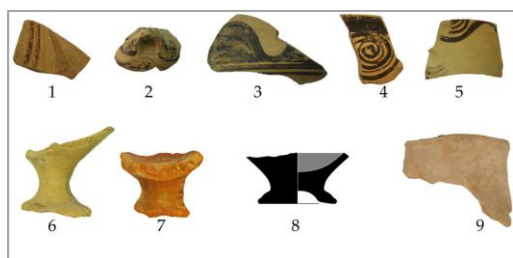
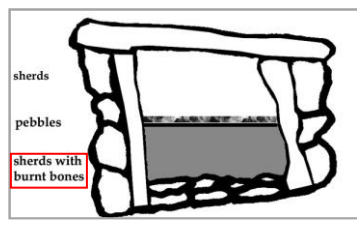

δ

Εικ.29 Ελευσίνα, Μέγαρο Β. α. Τομή στην περιοχή του Τελεστηρίου. β. Άποψη του μυκηναϊκού βωμού-εξέδρας σχήματος Π. γ. Άποψη της σωζόμενης δυτικής κλίμακας διπλα στην εξέδρα-βωμό. δ. Τοίχος 6 (=T2) Μεγάρου Β και Τοίχος 5 (=T1) Περιβόλου, διακρίνεται ο γεωμετρικός καμπύλος τοίχος Ε3 στα αριστερά.

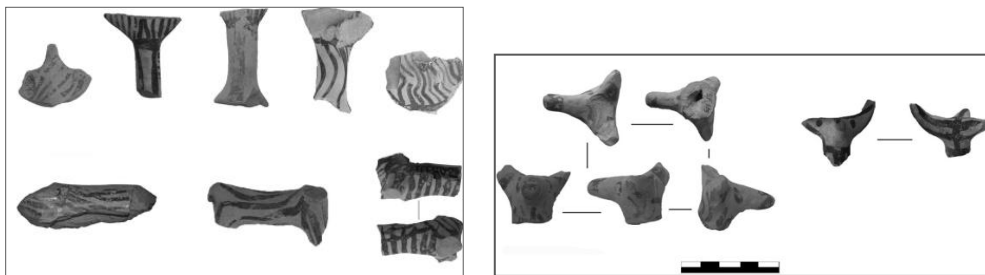
Εικ.30 Ελευσίνα, Μέγαρο Β. Σχέδιο του ανοιχτού αγωγού της αυλής, που εξυπηρετούσε την εξέδρα-βωμό. Με βέλος σημειώνεται ο αγωγός D1 που εξέρχεται από το εσωτερικό του κτηρίου. Δεξιά: άποψη του ανοιχτού αγωγού προς το σημείο εκροής-εισόδου στον αγωγό D2 κάτω από τον τοίχο 5 του περιβόλου.

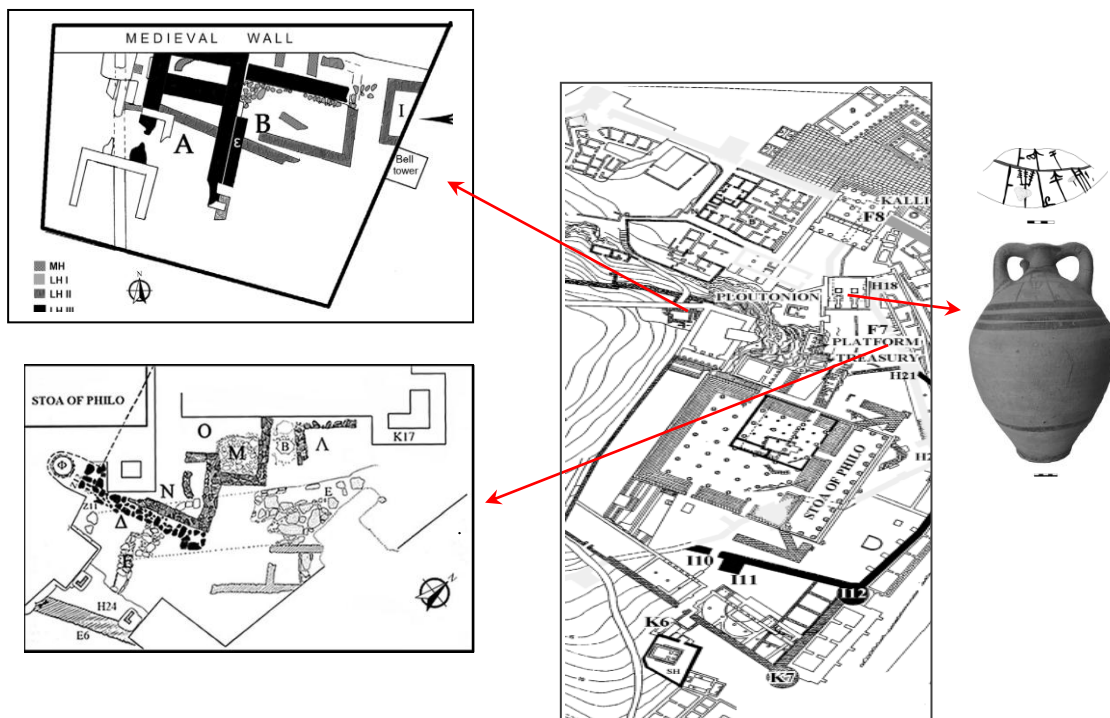
Εικ.31 Ελευσίνα, Μέγαρο Β. α.-β. Τομή/όψη του αγωγού D2 [σχέδιο χωρίς κλίμακα βασισμένο στο Μυλωνάς, Ημερολόγιο 1932, 3]. Το σύνολο των καμένων οστών από το κατώτερο στρώμα στο εσωτερικό του αγωγού D2. γ.-δ. Τα συνεννήματα της κεραμικής από το σημείο στο εσωτερικό του αγωγού D2. Σχηματολόγιο και διακοσμητικά μοτίβα.

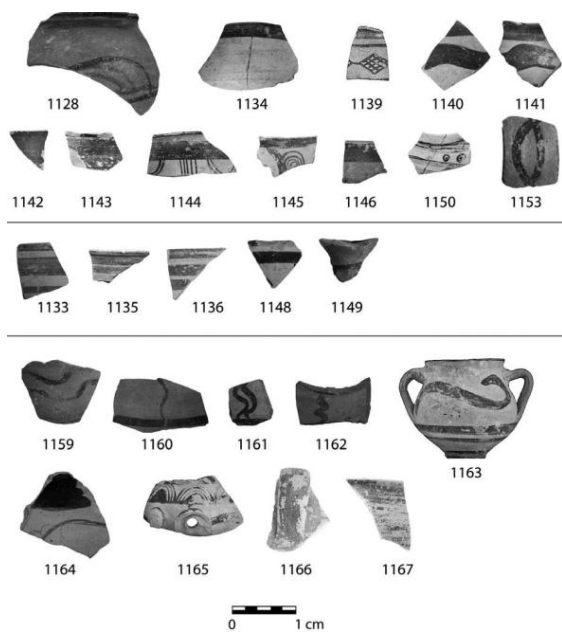
Εικ.32 Ελευσίνα, Μέγαρο Β. Άποψη της εισόδου προς το Δωμάτιο Β1 της ΥΕ ΠΙΒ1 Προσθήκης/Επέκτασης (λήψη από το εσωτερικό του Δωματίου). Ως (γ) σημειώνονται οι λίθοι του βορειοανατολικού τμήματος της εξέδρας-βωμού πάνω στο οποίο εδράστηκαν οι Τοίχοι 9a, 9b του Δωματίου Β1. [δ=πλειοστράτεια βάση κίονα, ε=κιμώνεια βάση κίονα].

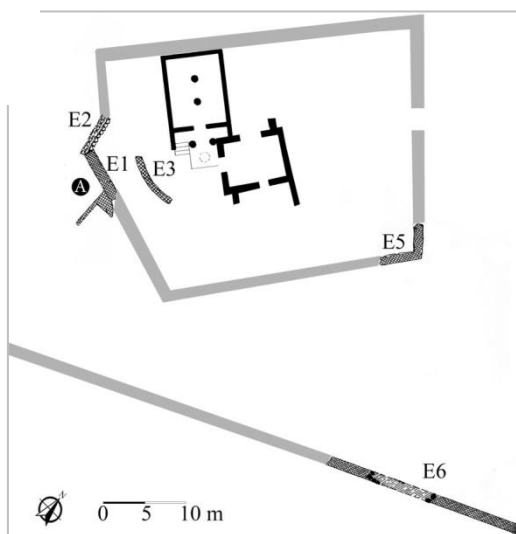
Εικ.33 Ελευσίνα, Μέγαρο Β. Μυκηναϊκά ειδώλια από την περιοχή.

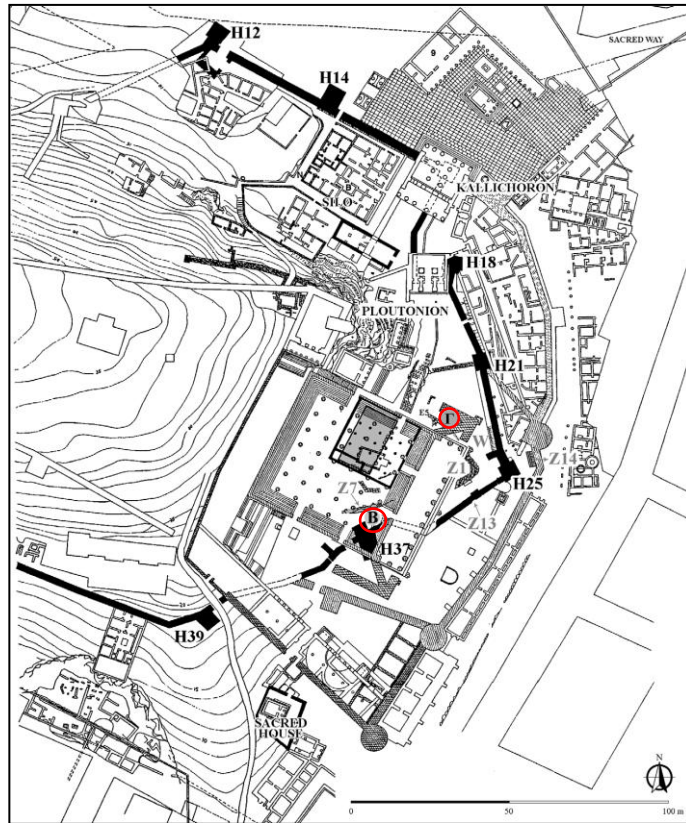
Εικ.34 Ελευσίνα. Σημεία εύρεσης ΥΕ ΠΙ τοίχων, με παλαιότερες επίσης φάσεις, στην κορυφή του ανατολικού τμήματος του λόφου. Ο ενεπίγραφος μεγάλος εμπορικός ψευδόστομος αμφορέας εντός ΥΕ ΠΙΓ περιβάλλοντος κάτω από τα Μικρά Προπύλαια του Ιερού.

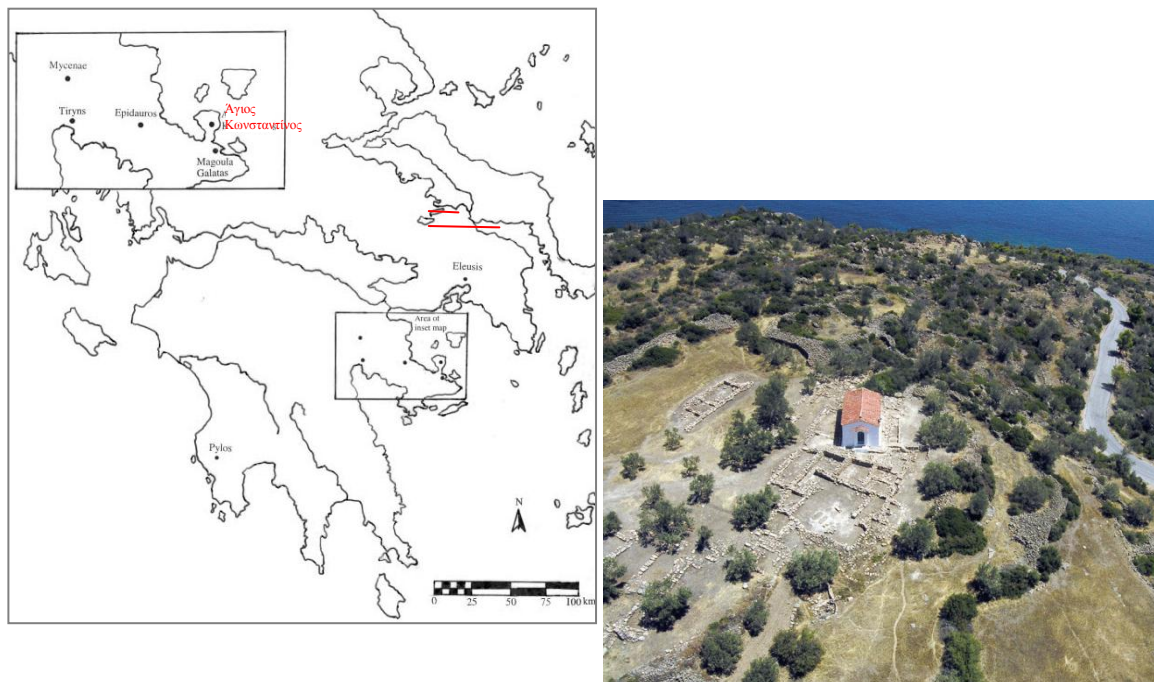
Εικ.35 Ελευσίνα. Κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ και Υπομυκηναϊκής περιόδου από τη θέση.

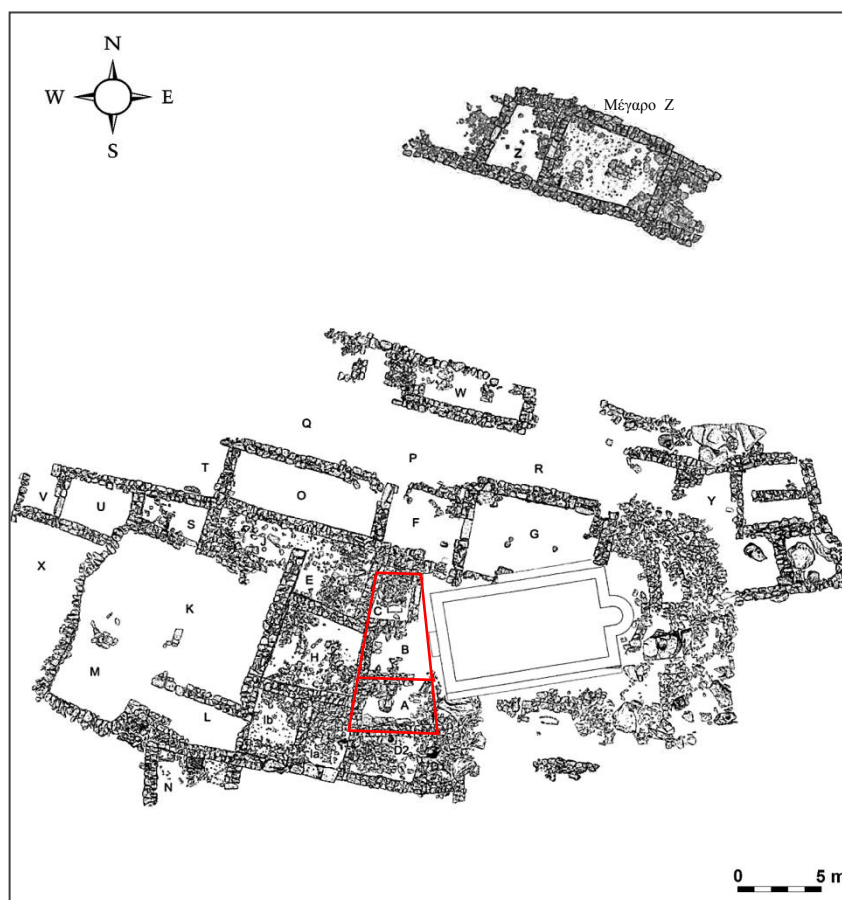
Εικ.36 Ελευσίνα, Μέγαρο Β. Σωζόμενα σημεία τοίχων της Γεωμετρικής περιόδου στην περιοχή του Τελεστηρίου και Μεγάρου Β, σημειώνοντας την Πυρά Α (μέσα 8^{ου} αι.π.Χ.) εξωτερικά του γεωμετρικού περιβόλου (τοιχος Ε1). Δεξιά: ο καμπύλος γεωμετρικός τοίχος Ε3 (πρώιμος 8^{ος} αι.π.Χ.) εδρασμένος πάνω στον τοίχο 5 του μυκηναϊκού περιβόλου.

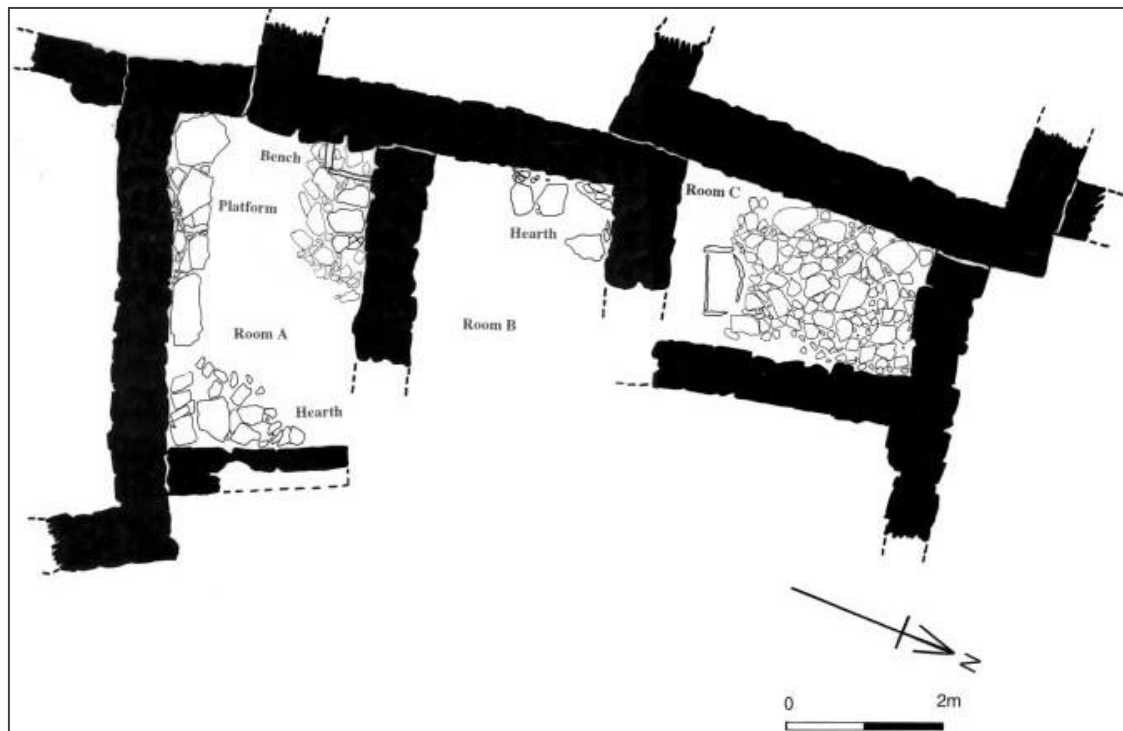
Εκκ.37 Το Ιερό της Ελεουσίνας κατά την Αρχαϊκή περίοδο. Τα σωζόμενα τμήματα του μεγεθυμένου αναλημματικού περιβόλου (τοιχοι Ζ1 και Ζ7), καθώς και τα σημεία των νέων Πυρών Β και Γ.

Εικ.54 Χάρτης με τη θέση του Αγίου Κωνσταντίνου στη χερσόνησο των Μεθάνων και γενική άποψη του λόφου από αέρος.

Εικ.55 Μέθανα. Σχέδιο κάτοψης του μυκηναϊκού οικισμού σημειώνοντας τη θέση του Ιερού.

Εικ.56 Μέθανα. Κάτοψη του Ιερού, Δωματίου Α και προσκείμενα Δωμάτια Β, C.

Εικ.57 Μέθανα, Ιερό/Δωμάτιο Α. Οι λατρευτικές εγκαταστάσεις στο εσωτερικό του Δωματίου Α (βαθμιδωτό θρανίο, χαμηλή εξέδρα, εστία). Κάτω: Η περιοχή της εστίας στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, λεπτομέρεια με τον λιθινο κρατευτή κατά χώραν.

Εικ. 58 Μέθανα, Ιερό/Δωμάτιο Α. Αναθήματα και τελετουργικός εξοπλισμός κατά χώραν στο βαθμιδωτό θρανίο. Δεξιά: Αγγεία δίπλα στη χαμηλή εξέδρα στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου.

Εικ. 59 Μέθανα, Ιερό/Δωμάτιο Α. Αναθήματα και τελετουργικός εξοπλισμός: γυναικείο ειδώλιο τύπου Ψ με κοίλο στέλεχος, ομοίωμα άρματος με δύο επιβάτες, ειδώλιο «ταυροκαθάπτη», ειδώλιο ιππέα, ζωόμορφα ειδώλια, τριποδικό τραπέζι με δίσκο και ζεύγος ζώων, ομοίωμα τριποδικού τραπεζιού, ρυτό σε σχήμα κεφαλής χοίρου, όστρεο τρίτωνα.

TABLE 1
The vertebrate faunal remains recovered from the Mycenaean sanctuary of Ayios Konstantinos, expressed in numbers of fragments

	Room A	Rooms B and C	TOTAL
Identifiable	59	64	125
Vertebrae	–	5	5
Ribs	2	3	5
Unidentifiable	274	146	418
TOTAL	335	218	553

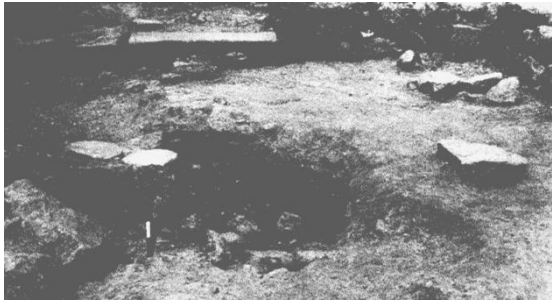
TABLE 3
The representation of species in room A (main cultic room) at the sanctuary of Ayios Konstantinos, expressed in Number of Anatomical Units

SPECIES	NAU (Number of Anatomical Units)	%
Sheep/goat (<i>Ovis aries/Capra hircus</i>)	28	34.1
Goat (<i>Capra hircus</i>)	1	1.2
Pig (<i>Sus domesticus</i>)	44	53.7
Sheep/goat/roe deer	2	2.4
Mouse/rat	2	2.4
Rock dove (<i>Columba livia</i>)	2	2.4
Bird	2	2.4
Fish	1	1.2
TOTAL	82	

TABLE 4
The representation of species in rooms B and C at the sanctuary of Ayios Konstantinos, expressed in Numbers of Anatomical Units

SPECIES	NAU (Number of Anatomical Units)	%
Sheep/goat (<i>Ovis aries/Capra hircus</i>)	62	74.7
Goat (<i>Capra hircus</i>)	6	7.2
Cattle (<i>Bos taurus</i>)	2	2.4
Pig (<i>Sus domesticus</i>)	6	7.2
Red deer (<i>Cervus elaphus</i>)	1	1.2
Deer	1	1.2
Sheep/goat/roe deer	4	4.8
Bird	1	1.2
TOTAL	83	

Εικ.60 Μέθανα, Ιερό. Πίνακες από τη μελέτη του ζωοαρχαιολογικού υλικού. Αναγνώριση οστών και αναγνώσιμο δείγμα (πίνακας 1). Ποσοστά αντιπροσώπευσης ειδών από το Δωμάτιο Α (πίνακας 2) σε σύγκριση με το υλικό από τα Δωμάτια Β,Σ.

α

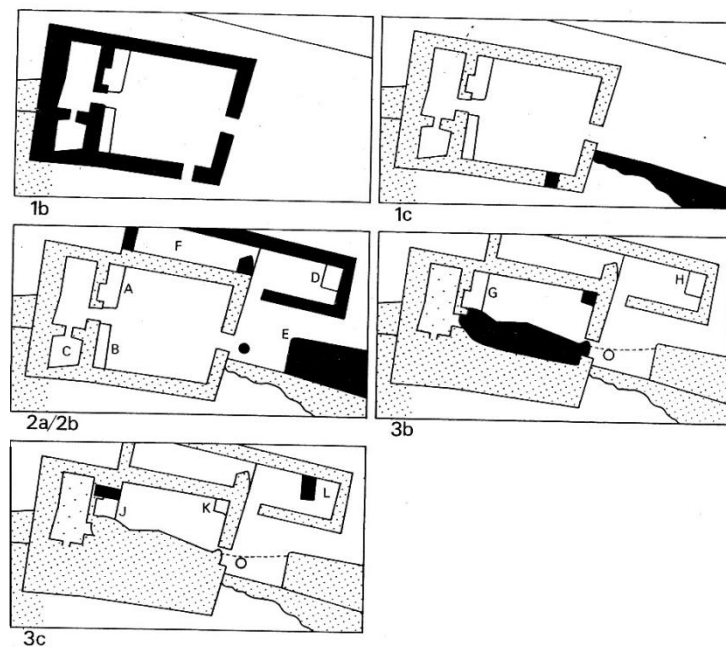

β

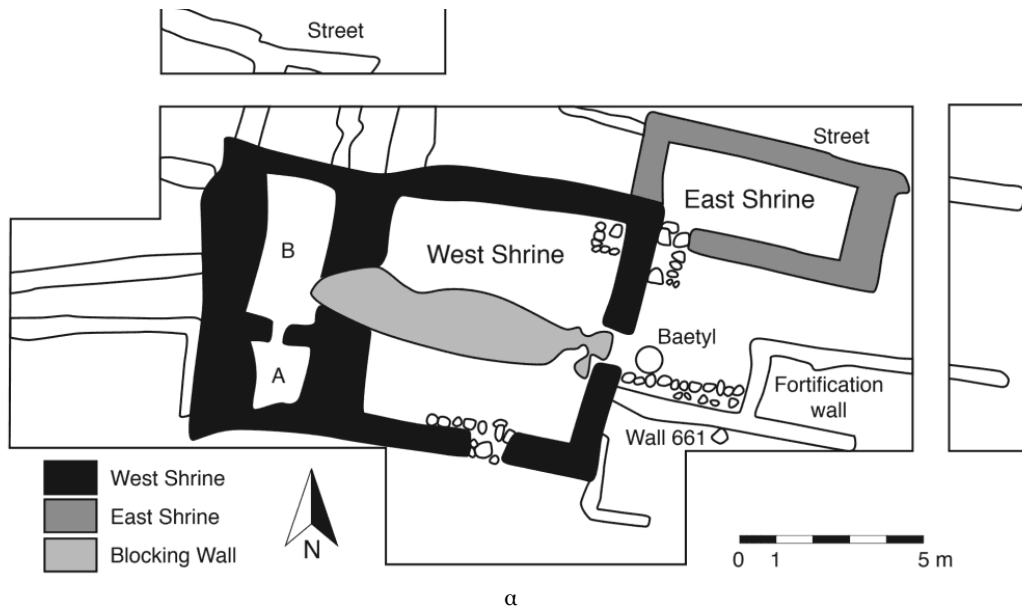
Εικ.61 Μέθανα. α. Δωμάτιο G μεγαροειδούς σχήματος, το δυτικό τμήμα του. Διακρίνονται στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου οι λίθοι της εστίας, η οποία αρχικώς βρισκόταν στο κέντρο του δωματίου ανάμεσα στους δύο κίονες στήριξης της οροφής. β. Μέγαρο Z.

Εικ.38 Χάρτης των Κυκλάδων με τη θέση της Φυλακωπής Μήλου και σχέδιο του ΥΚ ΙΙΙ οικισμού, σημειώνοντας τη θέση του Ιερού.

Εικ.39 Φυλακωπή. Οι αρχιτεκτονικές φάσεις του μυκηναϊκού Ιερού (ΥΕ ΙΙΑ2 – προχωρημένη ΥΕ ΙΙΙΓ μέση περίοδος).

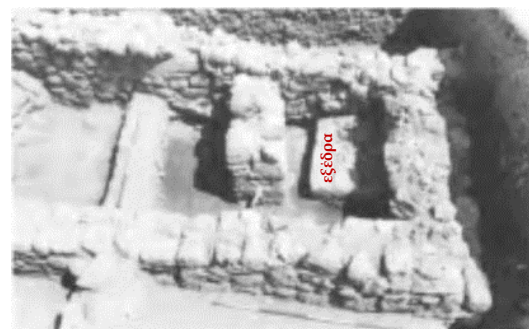
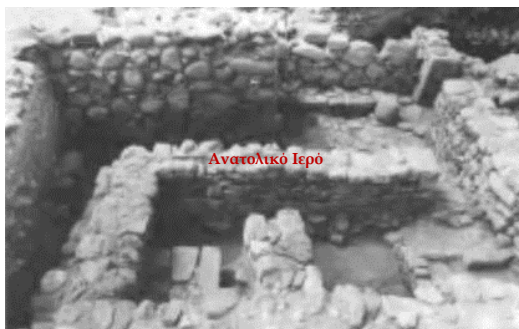
Εικ.40 Φυλακωπή. Κάτοψη του Ιερού μετά την ΥΕ ΠΙΒ καταστροφή.

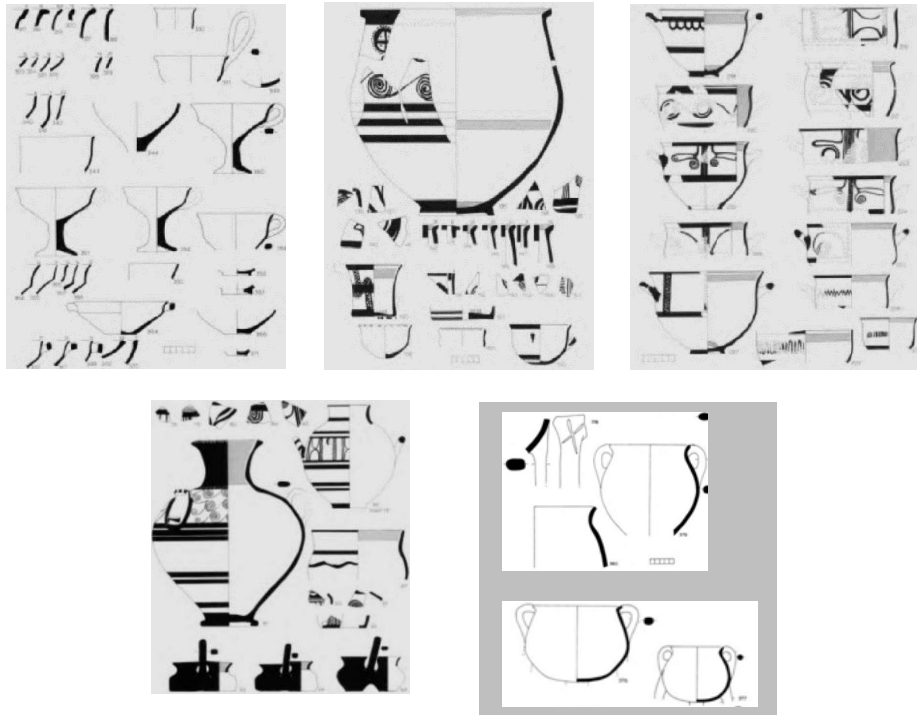
Εικ.41 Φυλακωπή. Συνολική άποψη της περιοχής του Δυτικού και Ανατολικού Ιερού (λήψη από τα δυτικά).

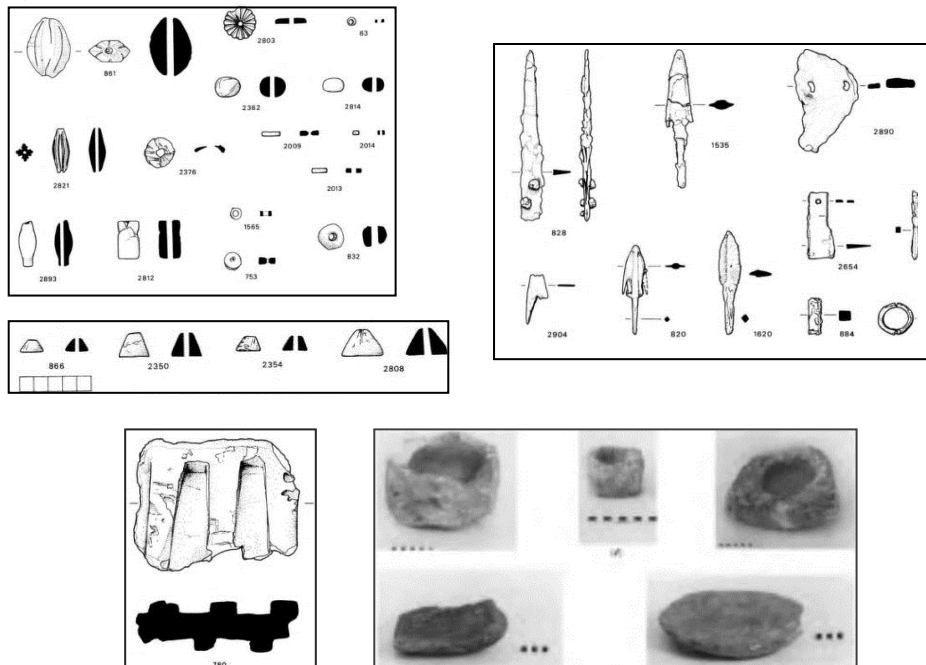
Εικ.42 Φυλακωπή. *Επάνω:* Η αυλή του Ιερού (φάση 2a/2b) με τη λίθινη κατασκευή σε σχήμα τεταρτημορίου κύκλου, πιθανόν εστία. *Κάτω:* Άποψη της εισόδου στο Δυτικό Ιερό με τον «βαίτυλο» μπροστά σε αυτήν. Θρανίο/εξέδρα στη νοτιοδυτική γωνία στο εσωτερικό του Δυτικού Ιερού. Θρανίο μπροστά από τον βόρειο τοίχο του Δυτικού Ιερού.

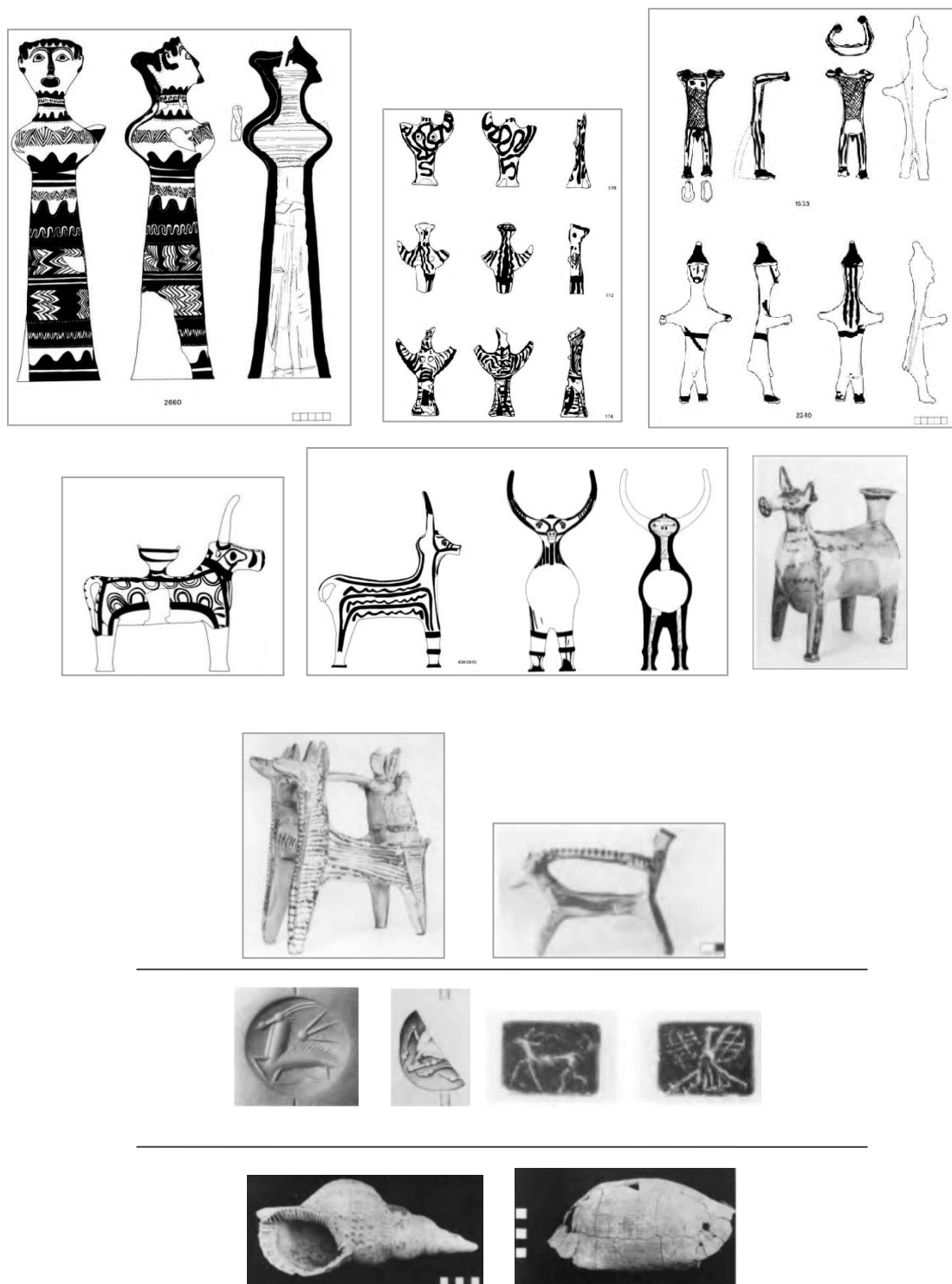
Εικ.43 Φυλακωπή. Ανατολικό Ιερό.

Εικ.44 Φυλακωπή. Κεραμική από το μυκηναϊκό Ιερό (φάσεις 2b-3c).

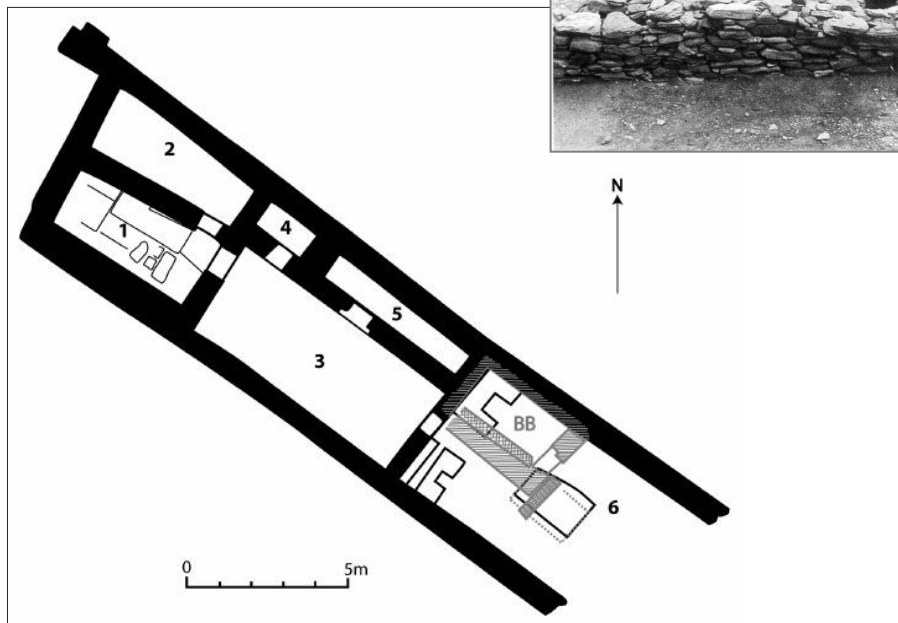
Εικ.45 Φυλακωπή. Αναθήματα και τελετουργικός εξοπλισμός από το μυκηναϊκό Ιερό. Χάνδρες, σφονδύλια/conuli, χάλκινα αντικείμενα (εγχειρίδια, αιχμές βελών, δακτύλιος), πήλινη μήτρα, τριβεία και τριπτήρες.

Εικ.46 Φυλακωπή. Λατρευτικός/τελετουργικός εξοπλισμός και αναθήματα από το μυκηναϊκό Ιερό. Είδωλο γυναικείας μορφής (η «Κυρία της Φυλακωπής»), γυναικεία ειδώλια τύπου Ψ, τα δύο ανδρικά ειδώλια, ζωόμορφα ειδώλια και ζωόμορφα ειδώλια-ρντά, ειδώλια συμπλεγμάτων, σφραγιδόλιθοι (παραστάσεις ζώων), τρίτωνας, κέλυφος χελώνας.

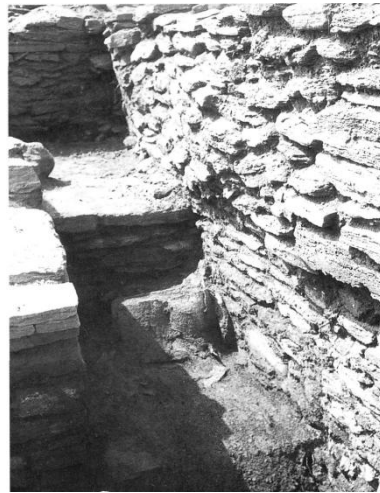
Εικ.47. Σχέδιο του οικισμού της Αγίας Ειρήνης Κέας, με τη θέση του Ιερού.

Εικ.48. Αγία Ειρήνη. Κάτοψη του Ιερού, φάσεις IV-V (ΥΕ ΙΙΑ1/2 - ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος). Με γκρι σκίαση σημειώνεται στο Δωμάτιο 6 το μικρών διαστάσεων Πρωτογεωμετρικό ιερό ΒΒ. (άποψη του Ιερού από τα βορειοδυτικά).

α

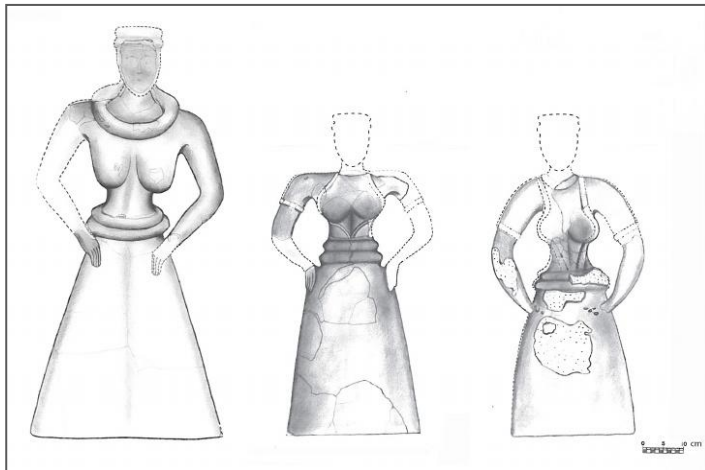

γ

β

Εικ.49 Αγία Ειρήνη. α. Δωμάτιο 6 με τις σταθερές κατασκευές στο εσωτερικό του: λίθινες εξέδρες σχήματος Π (φάση IV), ΥΕ ΠΙΓ κεντρικός βωμός-εστία και λίθινα θρανία (φάση V). β. Οι δύο λίθινες εξέδρες σχήματος Π στο Δωμάτιο 6 εκατέρωθεν της εισόδου στο Δωμάτιο 3. γ. Δωμάτιο 5, βορειοδυτική γωνία. Το κατά χώραν κάτω τμήμα του φυσιοκρατικού μεγέθους ειδώλου (φάση IV).

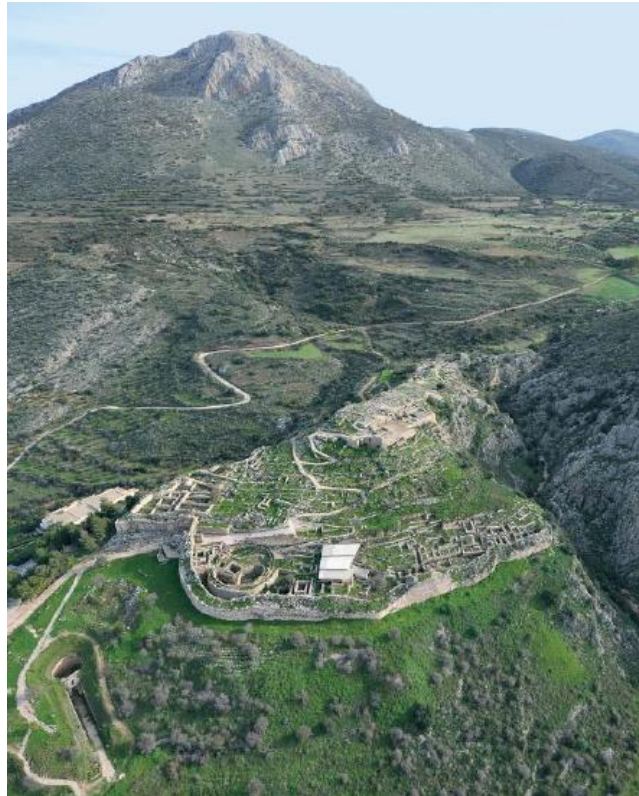

α

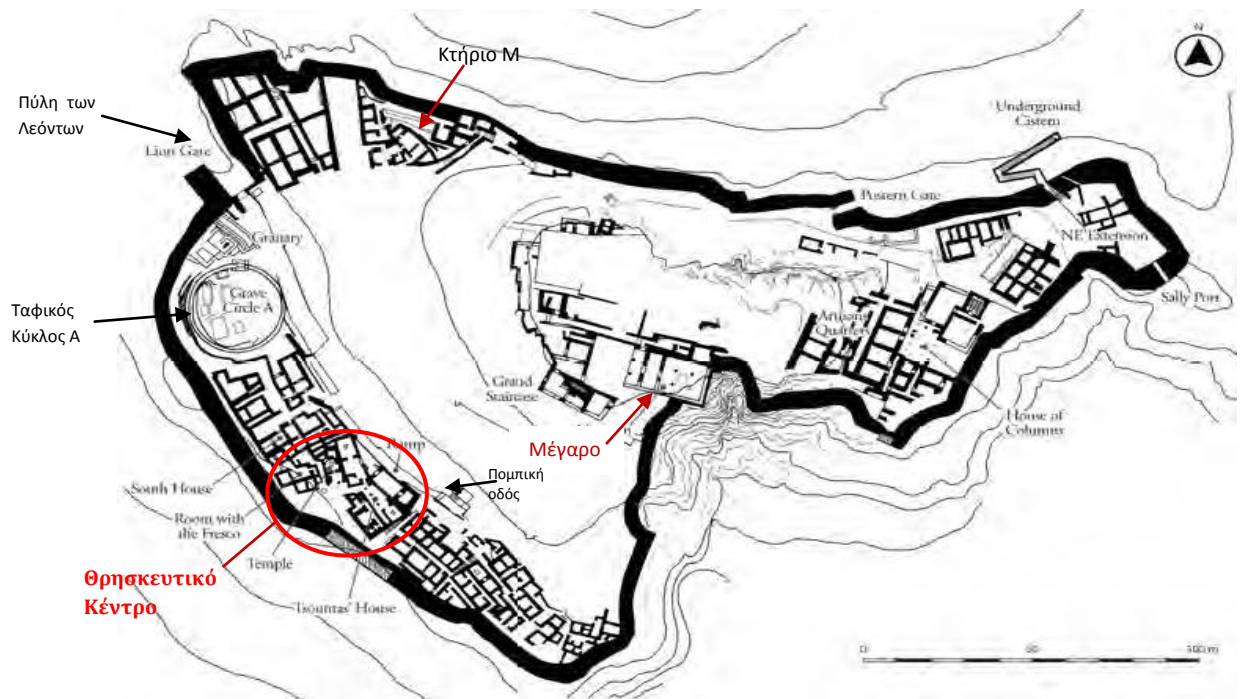
Εικ.50 Αγία Ειρήνη. Γυναικεία ειδώλα φυσιοκρατικού μεγέθους από το Ιερό.
(αρ. 1-1: ύψ.1,06μ., αρ. 5-1: ύψ.0,667μ., 6-1: ύψ.0,673μ.).

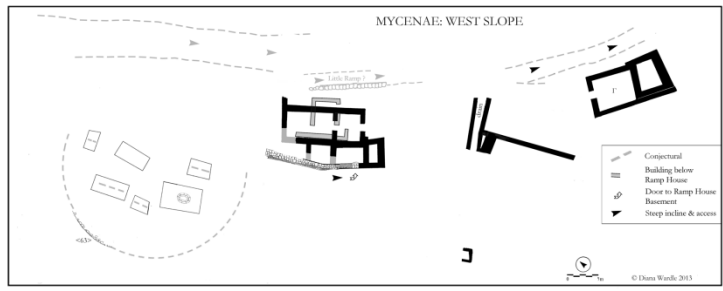
Εικ.51 Αγία Ειρήνη. Μυκηναϊκά φυσιοκρατικά ειδώλια από το Ιερό.

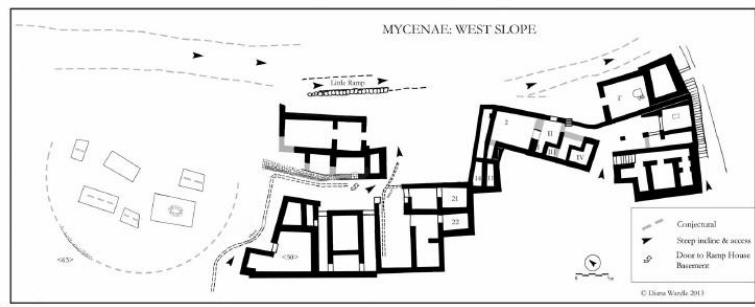
Εικ.62 Αεροφωτογραφία της ακρόπολης των Μυκηνών (από νοτιοδυτικά).

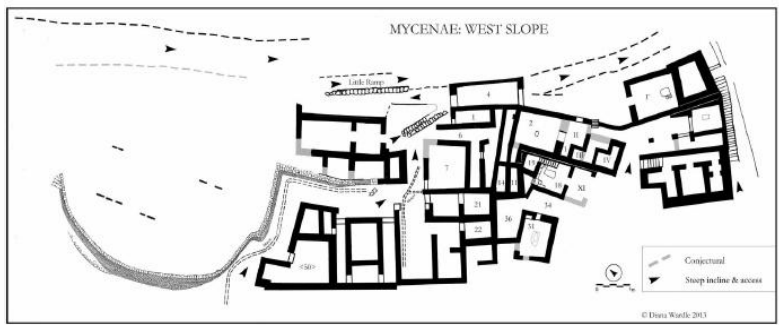
Εικ.63 Σχέδιο κάτοψης της ακρόπολης των Μυκηνών κατά την ανακτορική περίοδο, όπου σημειώνεται η θέση του Θρησκευτικού Κέντρου στη δυτική κλιτύ του λόφου της ακρόπολης.

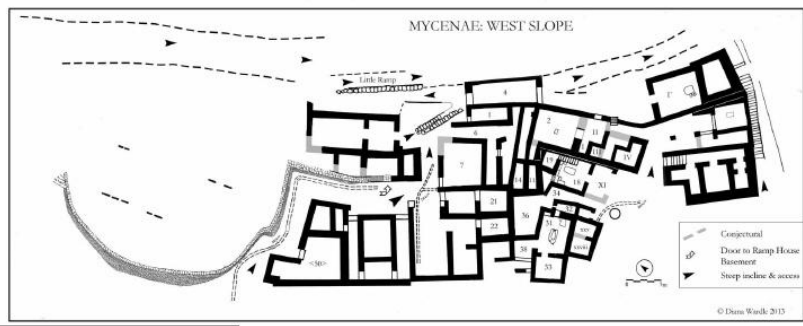
YE II & YE III A

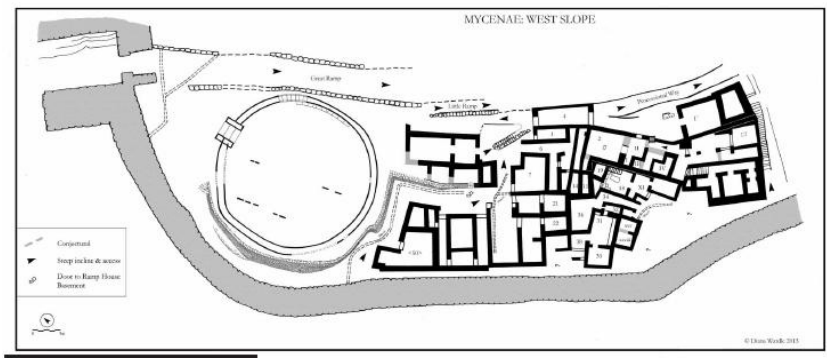
YE III B1 Πρώμη

YE III B1

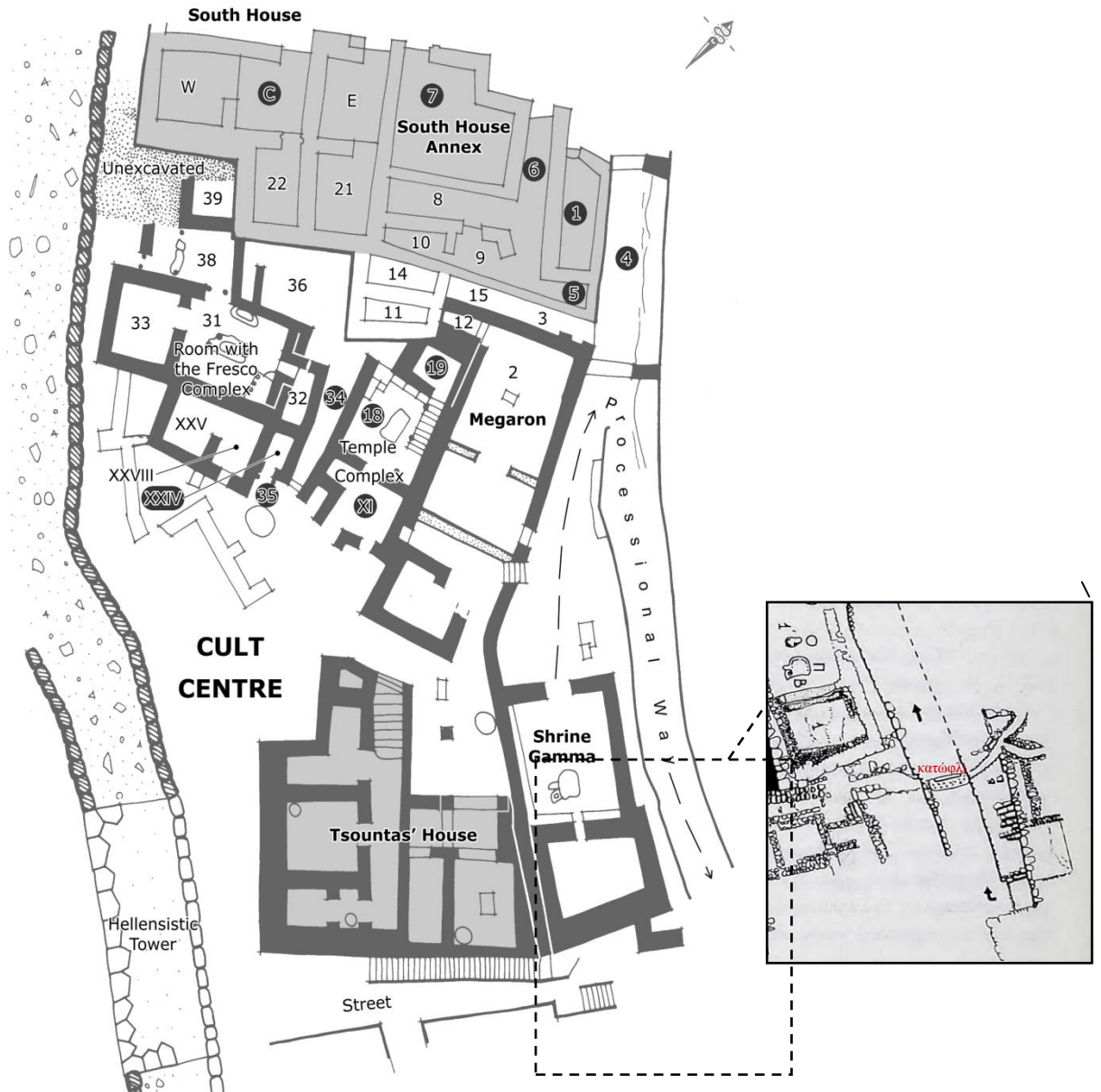

YE III B1 Μέση

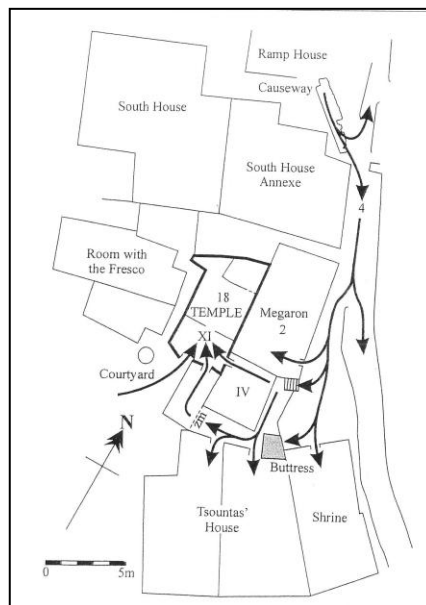
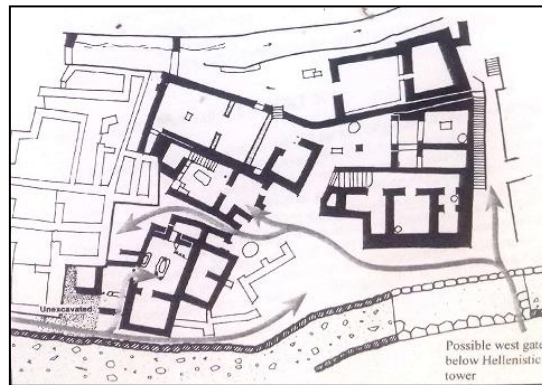
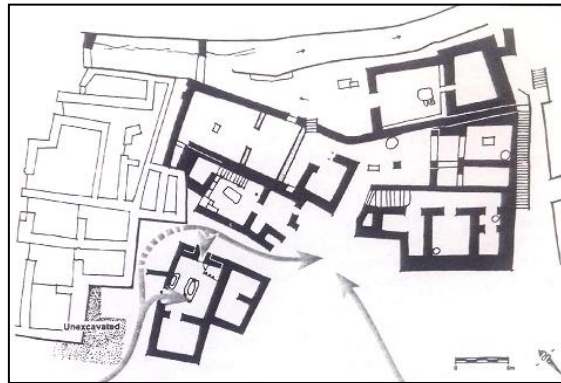

YE III B2

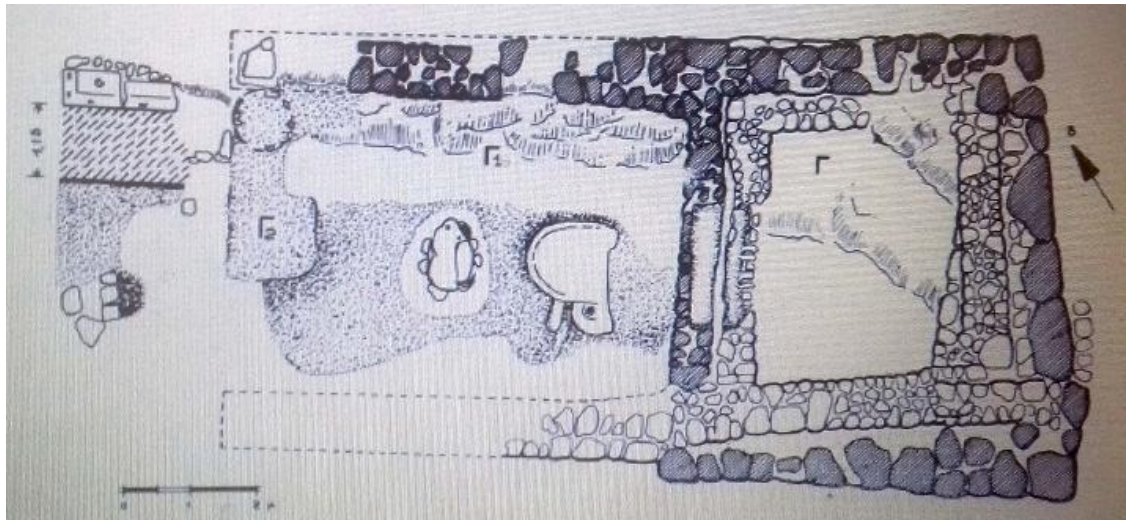
Εκ.64 Τα στάδια οικοδομικής εξέλιξης στη δυτική κλιτύ της ακρόπολης των Μυκηνών (Wardle 2015).

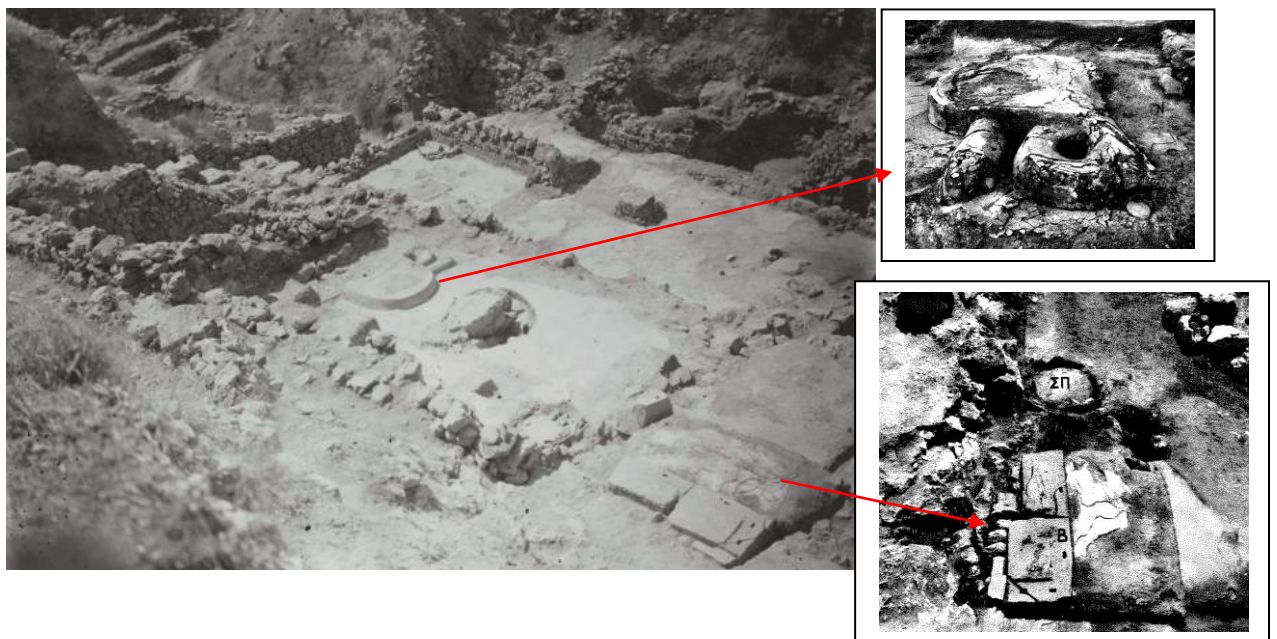
Εικ.65 Μυκήνες. Σχέδιο κάτοψης του Θρησκευτικού Κέντρου κατά την ΥΕ ΠΙΒ περίοδο. Στο πλαίσιο περιλαμβάνεται το σημείο καθόδου της Πομπικής οδού προς το Θρησκευτικό Κέντρο, όπου το μονολιθικό κατώφλι. Στο άνοιγμα που ορίζεται με πλευρικούς τοίχους μπροστά από το κατώφλι εντοπίστηκε κατά χώραν απόσπασμα τοιχογραφίας με παράσταση άρματος, αναβάτη, και πεζής μορφής (ανατολικός τοίχος).

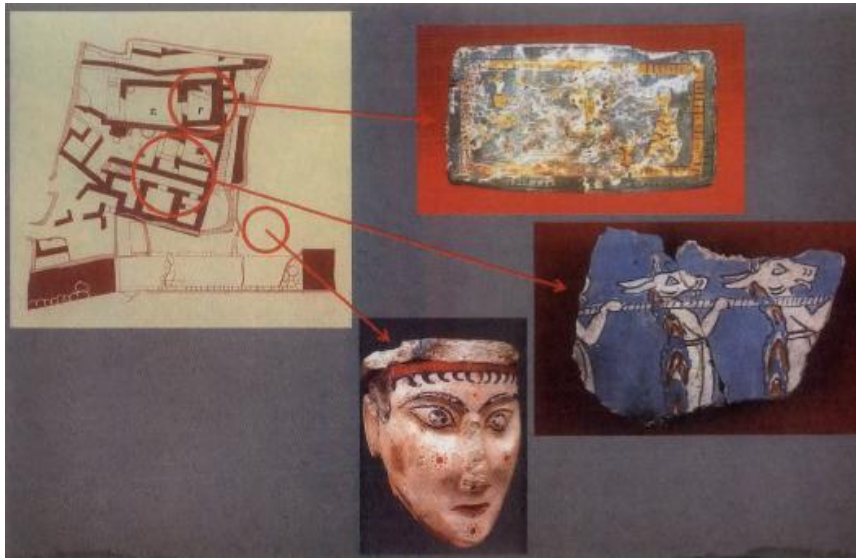
Εικ.66 Μυκήνες, Θρησκευτικό Κέντρο. Οι πιθανοί δίοδοι πρόσβασης πριν και μετά την ανέγερση του Δυτικού σκέλους της οχύρωσης, καθώς και οι δίοδοι διέλευσης από την πλευρά του Διαδρόμου 4 (κάτω).

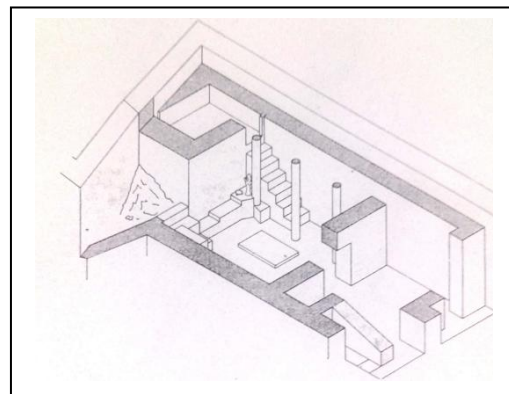
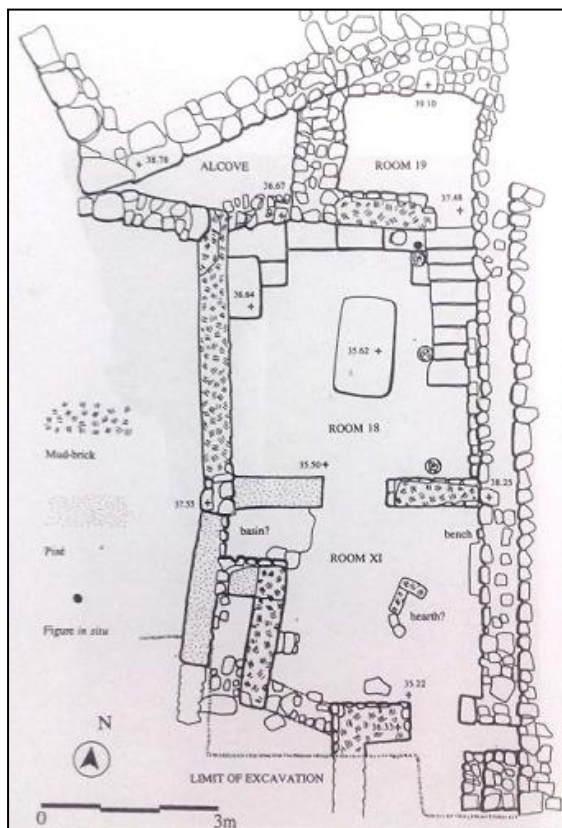
Εικ.67 Θρησκευτικό Κέντρο, Ιερό Γ. Σχέδιο κάτοψης όλων των φάσεων εξέλιξης του Ιερού, με τις αντίστοιχες ανά φάση σταθερές λατρευτικές κατασκευές.

Εικ.68 Μυκίνες, Θρησκευτικό Κέντρο. Άλοιψη του Ιερού Γ και της Οικίας Τσουντα σε χαμηλότερο επίπεδο. Δεξιά πάνω: ο πεταλόσχημος βωμός στο εσωτερικό του Ιερού Γ1. Δεξιά κάτω: ο ορθογώνιος βωμός εξωτερικά του Ιερού Γ2, και η σταθερή κατασκευή του «κάδου» αμέσως στα νότια αυτού.

Εικ.69 Θρησκευτικό Κέντρο, Ιερό Γ και Οικία Τσουντα. Ευρήματα λατρευτικού εξοπλισμού (γραπτό πλακίδιο από ασβεστοκονίαμα με παράσταση δύο μορφών εκατέρωθεν οκτώσχημης ασπίδας, γραπτή γυναικεία κεφαλή από ασβεστοκονίαμα), και θραύσμα τοιχογραφίας με πομπή μινωικών «δαμών».

Εικ.70 Μυκήνες, Θρησκευτικό Κέντρο. Σχέδιο κάτοψης και αξονομετρική προβολή του Ιερού των Ειδώλων/«Ναού».

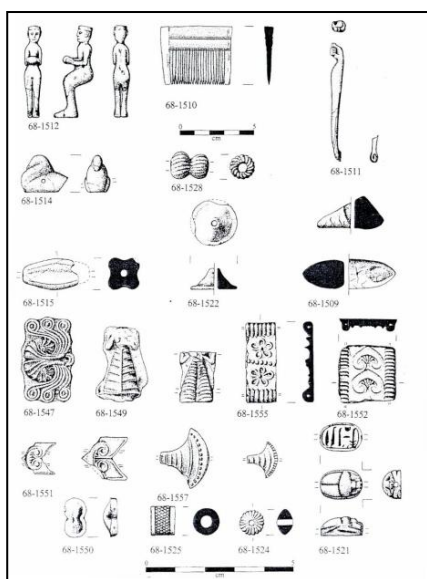
Εικ.71 Μυκήνες, Θρησκευτικό Κέντρο. Το βορειοανατολικό τμήμα του Ιερού των Ειδώλων: η πλήρη χαμηλή εξέδρα πιθανόν εστία, και το ανατολικό τμήμα των βαθμιδωτών θρανίων στο κυρίως Δωμάτιο 18. Κλίμακα και υπερυψωμένο Δωμάτιο 19. Δεξιά πάνω: τα σημεία εύρεσης του «σφραγισμένου» λατρευτικού/τελετουργικού εξοπλισμού στο Δωμάτιο 19 (ΥΕ ΠΙΒ1 περίοδος). Δεξιά κάτω: το κατά χώραν μονόχρωμο είδωλο «ομάδας Β» με την τριποδική τράπεζα προσφορών ενώπιόν του, στο ανατολικότερο σημείο των βαθμιδωτών θρανίων (ΥΕ ΠΙΒ2 περίοδος).

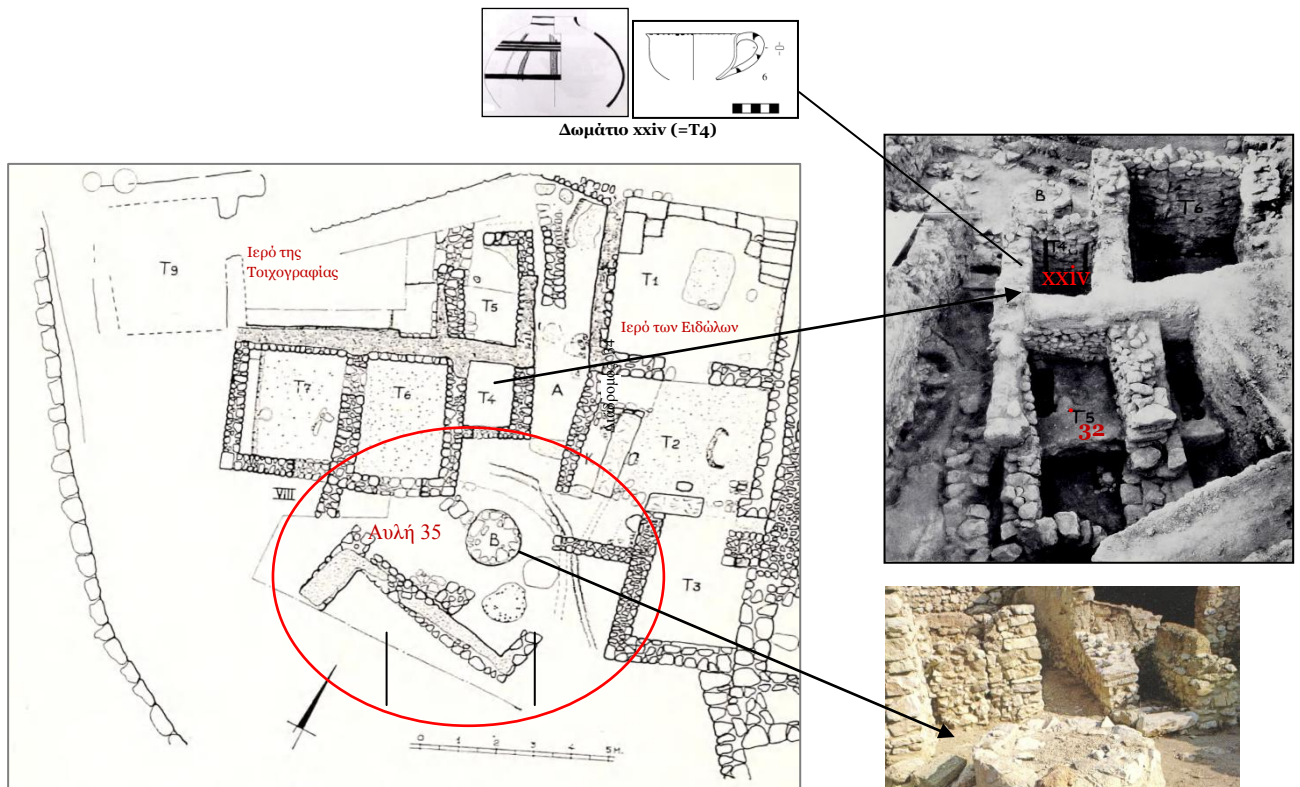
Εικ.72 Θρησκευτικό Κέντρο, Ιερό των Ειδώλων, Δωμάτιο 19. Τελετουργικός εξοπλισμός σχετικός με διαχείριση πυράς. α. Οι τρεις τριποδικές τράπεζες προσφορών, εκ των οποίων η [α] με ίχνη καύσης στην άνω επιφάνεια (c= η μικρότερων διαστάσεων τριποδική τράπεζα προσφορών πάνω στο ανατολικότερο θρανίο του Δωματίου 18). β.-γ. Τα δύο πύρανα/θυματήρια (FS 312) και το διάτρητο κυρτό δισκοειδές αντικείμενο, ίσως πώμα των θυματηρίων. Το πώμα διατηρεί συνανήκον τμήμα από τον προθάλαμο ΙΧ με την εστία.

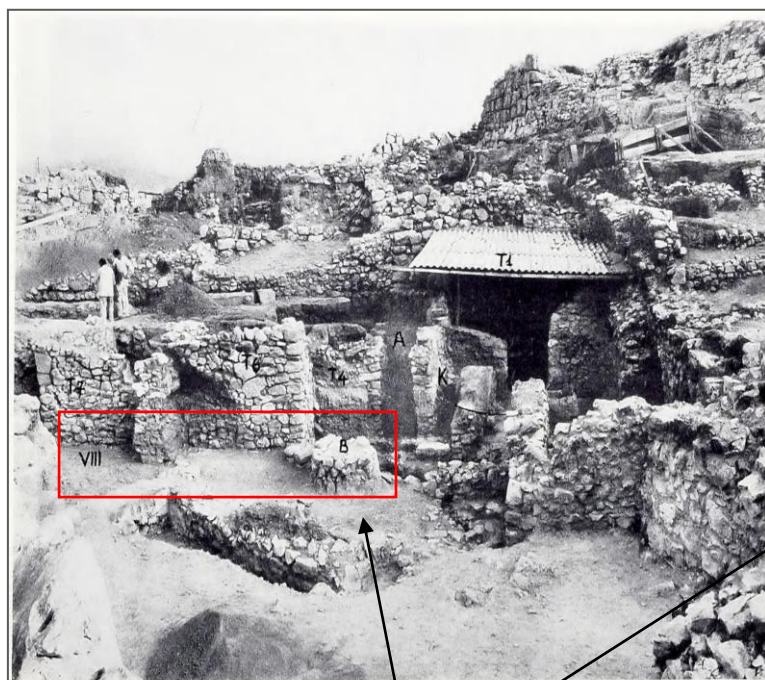
Εικ.73 Θρησκευτικό Κέντρο, Ιερό των Ειδώλων. Γυναικείο ειδώλιο «ομάδας Α» (α), μονόχρωμα ειδώλια «ομάδας Β», και ειδώλιο φιδιού από το Δωμάτιο 19.

Εικ.74 Θρησκευτικό Κέντρο, Ιερό των Ειδώλων. *Αριστερά:* τα ενρήματα από το εσωτερικό του άβαφον λεκανιδίου, αποθηκευμένου στο Δωμάτιο 19. *Δεξιά:* ενρήματα από την Κόγχη/Εσοχή στο κυρίως Δωματίου 18. Ειδώλιο τύπου πρώτο-Φι, ανθρωπόμορφο αγγείο, μονόχρωμο ειδώλο «ομάδας Β», ειδώλιο φιδιού.

Εικ.75 Θρησκευτικό Κέντρο. Η κεντρική αυλή στο κατώτερο άνηδρο, και η Αυλή 35 εγγύτερα των ιερών κτηρίων. α.-β. Κυκλικός βωμός, Αυλή 35, και Δωμάτιο xxiv, το οποίο λειτούργησε και μετά την κατάργηση του υπαίθριου κυκλικού βωμού (απόψεις από βορρά και νότο). Αγγεία από το στρώμα καταστροφής της ΥΕ ΠΙΒ2 τελικής περιόδου, που κάλυψε το Δωμάτιο xxiv.

κυκλικός βωμός

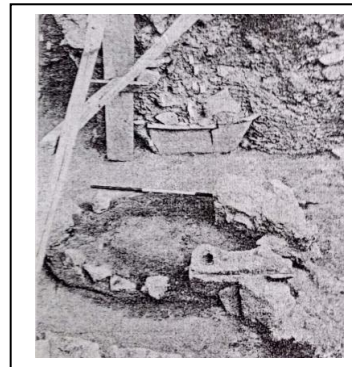
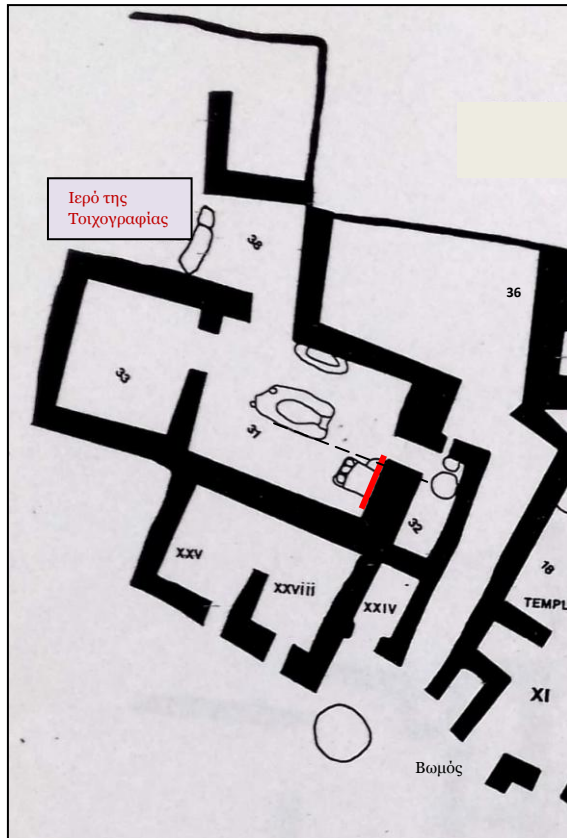

α

β

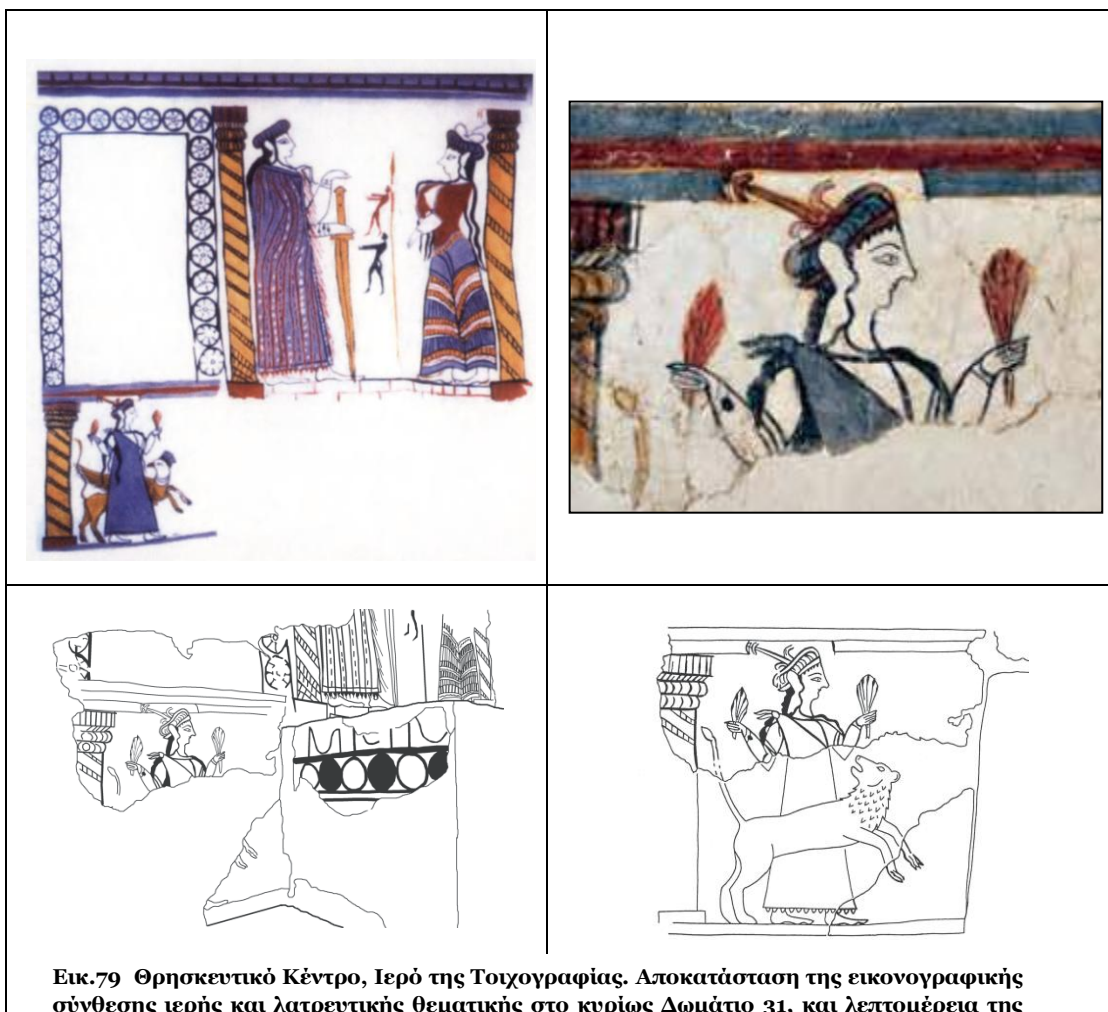
Εικ.76 Μυκήνες, Θρησκευτικό Κέντρο, κεντρική αυλή. Κυκλικός βωμός και στοά, στο πλαίσιο σημειώνεται το τμήμα δυτικά του υπαίθριου κυκλικού βωμού, με την περιοχή VIII. Αριστερά: το τμήμα δυτικά του κυκλικού βωμού, όπου ο λάκκος/αποθήτης τέφρας, ο οποίος περιείχε λιγοστά μικρά οστά ζώων με ίχνη καύσης ανάμεσα σε περισσότερα άκανστα. Αγγεία από τον λάκκο (α), και την περιοχή VIII (β).

Εικ.77 Θρησκευτικό Κέντρο, Ιερό της Τοιχογραφίας. Σχέδιο κάτοψης και λατρευτικές κατασκευές στο εσωτερικό του κυρίως δωματίου 31. Ελλειροειδής βωμός-εστία, πλήληνη λάρνακα, γραπτός βωμός με τοιχογραφική παράσταση. *Επάνω δεξιά:* το είδωλο «ομάδας Α» τύπου Ψ από το Δωμάτιο 32. *Κάτω δεξιά:* αναπαράσταση του γραπτού βωμού με την τοιχογραφία, αγγεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό του Δωματίου 31 (Αρχαιολογικό Μουσείο Μυκηνών).

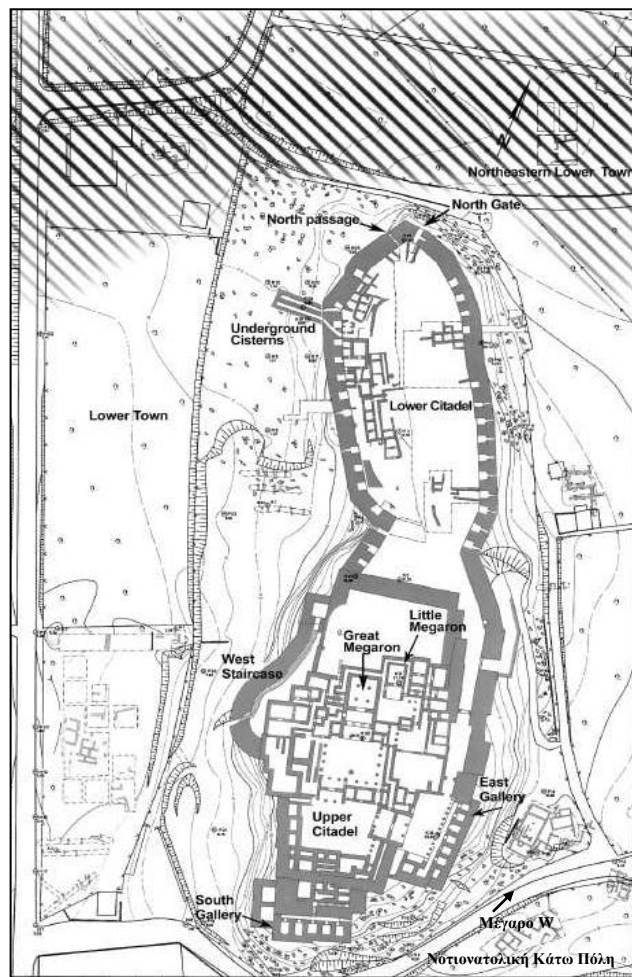
Εικ.78 Θρησκευτικό Κέντρο, Ιερό της Τοιχογραφίας. Άλωση του κυρίως Δωματίου 31, βωμός-εστία και γραπτός βωμός με τοιχογραφία (από δυτικά).

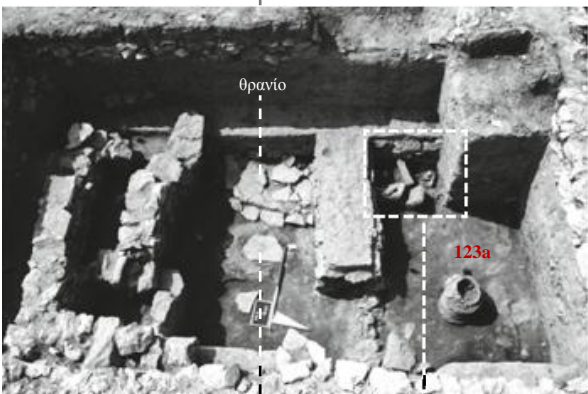
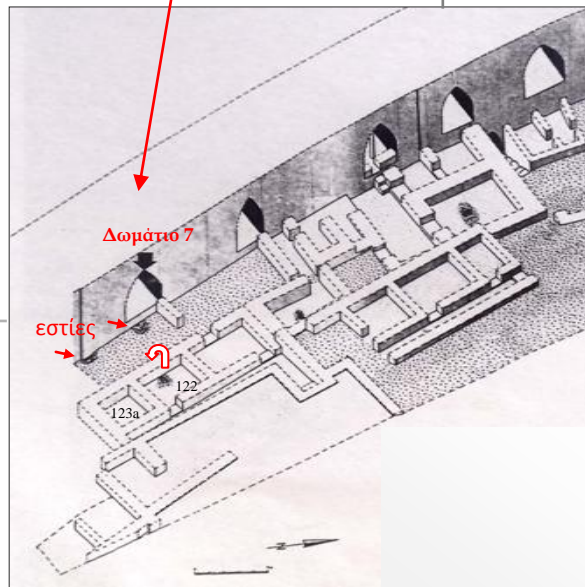
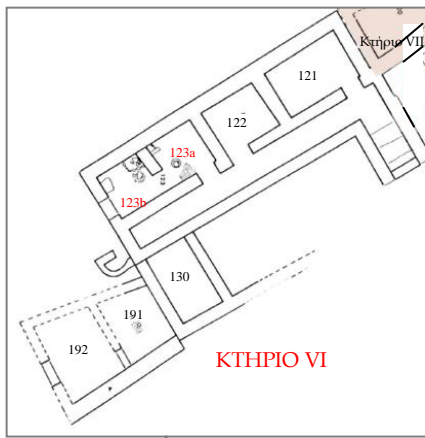
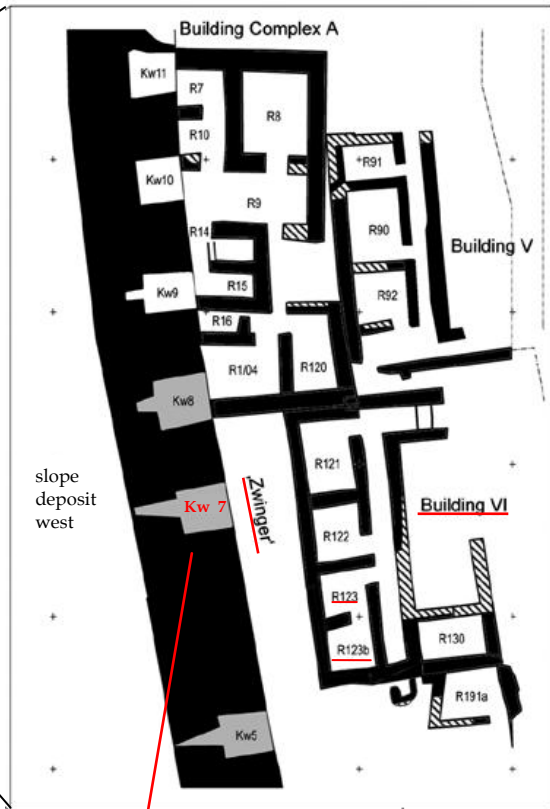
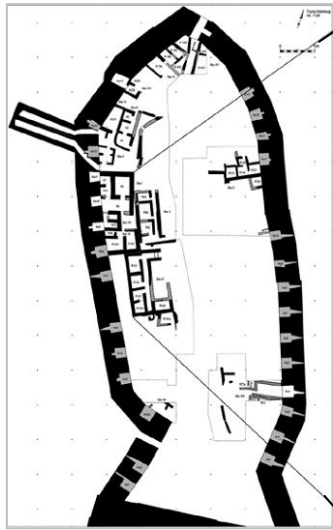
Εικ.79 Θρησκευτικό Κέντρο, Ιερό της Τοιχογραφίας. Αποκατάσταση της εικονογραφικής σύνθεσης ιερής και λατρευτικής θεματικής στο κυρίως Δωμάτιο 31, και λεπτομέρεια της γυναικείας μορφής που κρατά θυσάνους δημητριακών στην κατώτερη ζώνη. Η συσχέτιση της γυναικείας μορφής με τον γραπτό βωμό, και αποκατάσταση με λιοντάρι.

Εικ.80 Μυκήνες. Άποψη του Μεγάρου, της Αίθουσας του Θρόνου, και της κεντρικής τελετουργικής εστίας.

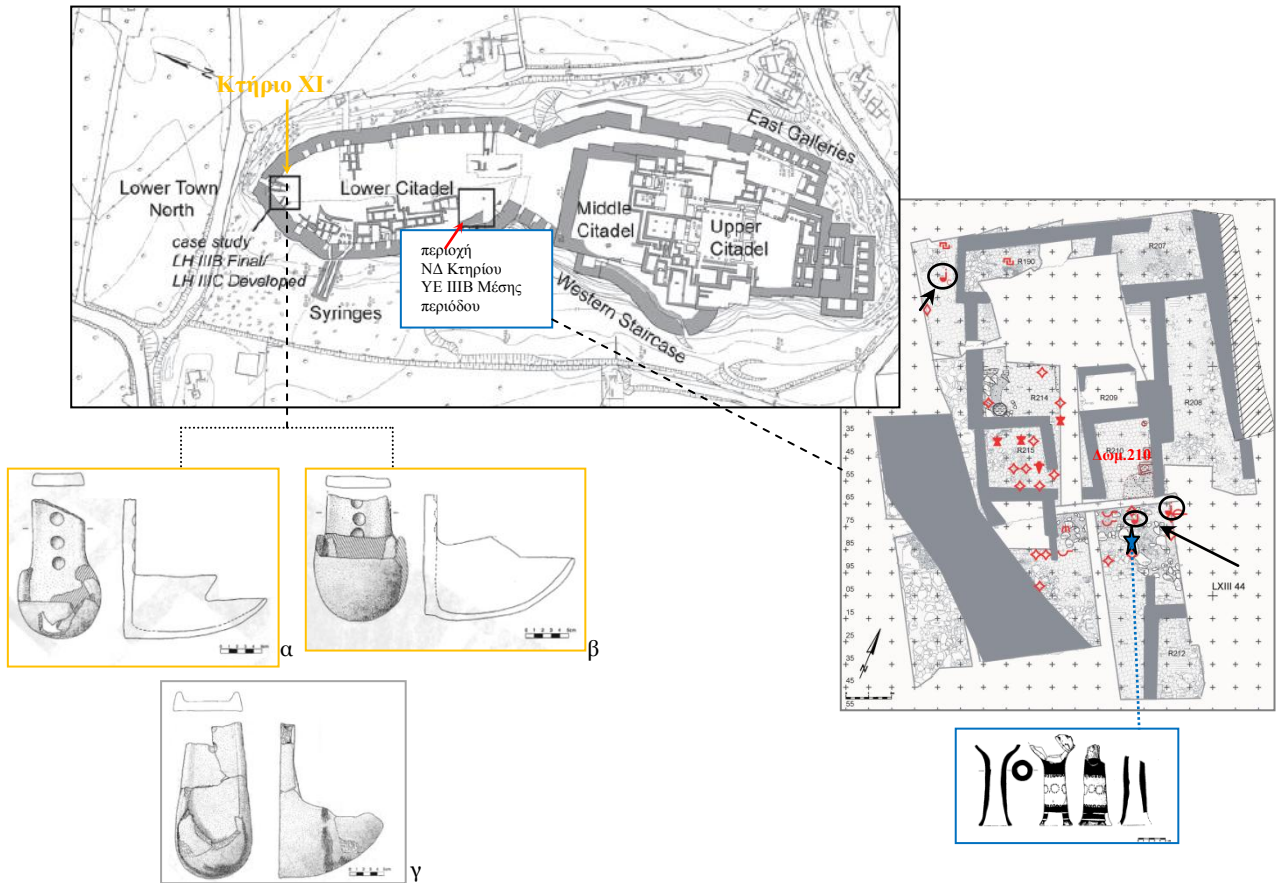

Εικ.81 Τίρυνθα. Αεροφωτογραφία της ακρόπολης (από τα δυτικά). Κάτω: σχέδιο κάτοψης της ακρόπολης κατά την ύστερη ανακτορική περίοδο. [βόρεια σημειώνεται με επάλληλες γραμμές η εκτιμώμενη διασπορά αποθήσεων ρέματος].

εστία βωμός (:)

Εκ.82 Τίρυνθα, Κάτω Ακρόπολη, ΥΕ ΠΙΒ2 περίοδος. Δωμάτιο 7 στο εσωτερικό του τείχους, προσκείμενη αυλή (επονομαζόμενη "Zwigger"), και Κτήριο VI. Σχεδιαστική αναπαράσταση της περιοχής, σημειώνοντας τα σημεία με τις εστίες στην αυλή του Δωματίου 7. Σχέδιο κάτωφης του Κτηρίου VI' το δίχωρο Δωμάτιο 123 στη δυτική πτέρυγα του Κτηρίου VI, και οι σταθερές κατασκευές στο εσωτερικό του.

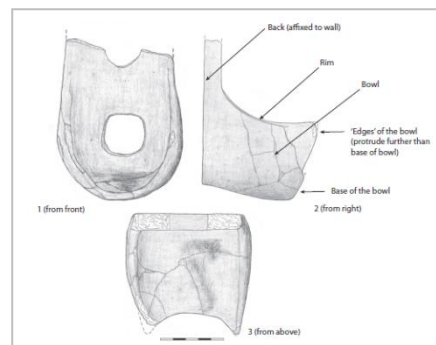
Εικ.83 Τίρυνθα, Κάτω Ακρόπολη. Σημεία εύρεσης πήλινων αναρτώμενων υποδοχέων/ θυμιατηριών (wall-brackets) σε εργαστηριακά κτίσματα μεταλλουργικής κυρίως δραστηριότητας, σε γειτνίαση με εστίες [στρώματα από ΥΕ ΙΙΒ Μέση περίοδο έως και ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώμη περίοδο].

α= από το Δωμάτιο 78a (Κτήριο XI, ΥΕ ΙΙΒ Τελική).

β= εξωτερικά του Κτηρίου XI, στο διάδρομο προς την Βόρεια Πύλη (ΥΕ ΙΙΒ Τελική).

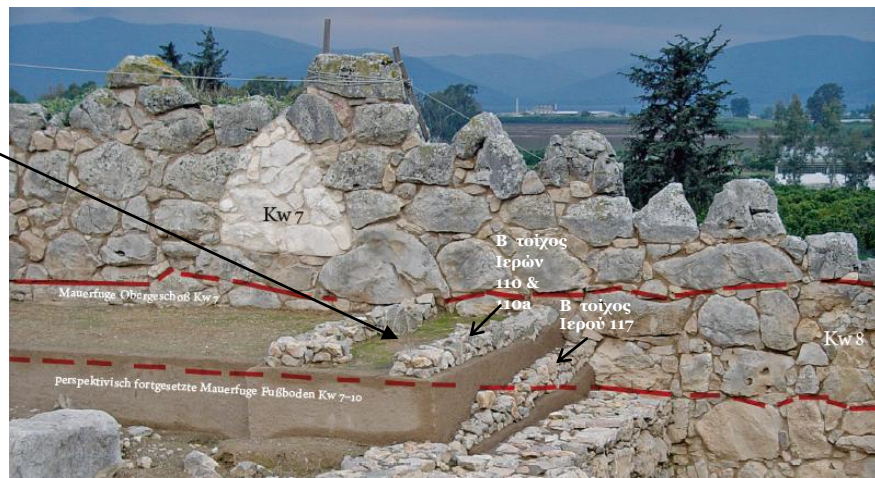
γ= από το Δωμάτιο 8/00 (Βορειοανατολική Κάτω Πύλη, τέλη ΥΕ ΙΙΙΓ Πρώμης περιόδου).

Δεξιά: Σχέδιο κάτοψης του ΝΔ Κτηρίου/συμπλέγματος δωματίων (αρχές ΥΕ ΙΙΒ Μέσης περιόδου). Σημειώνονται τα τρία wall-brackets (βέλη), καθώς και το εύρημα του τροχήλατου ειδωλίου (αστερισκός μπλε).

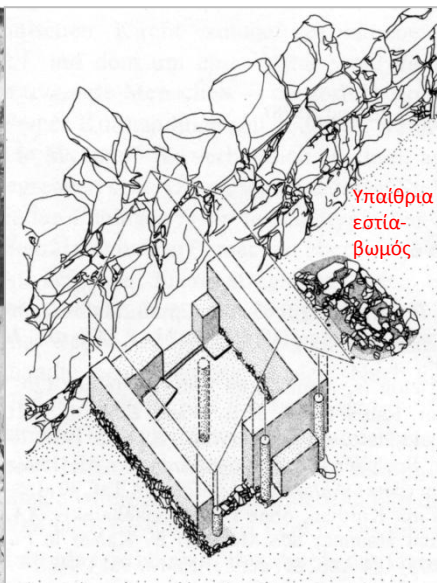

Εικ.84 Χάρτης γεωγραφικής κατανομής των wall-brackets στην Ανατολική Μεσόγειο (1500-1050 π.Χ.).

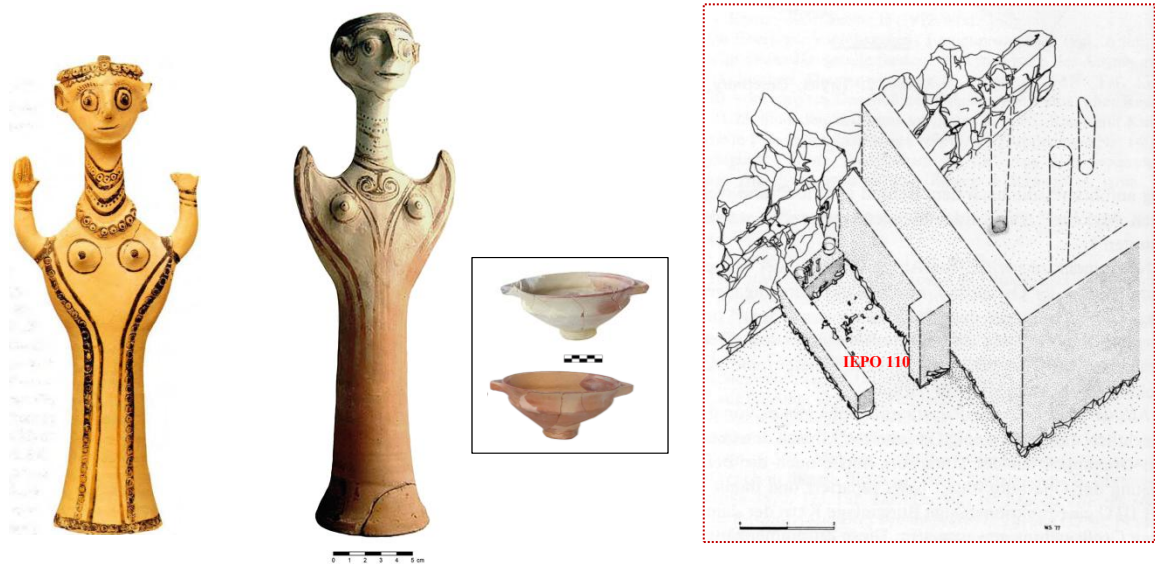
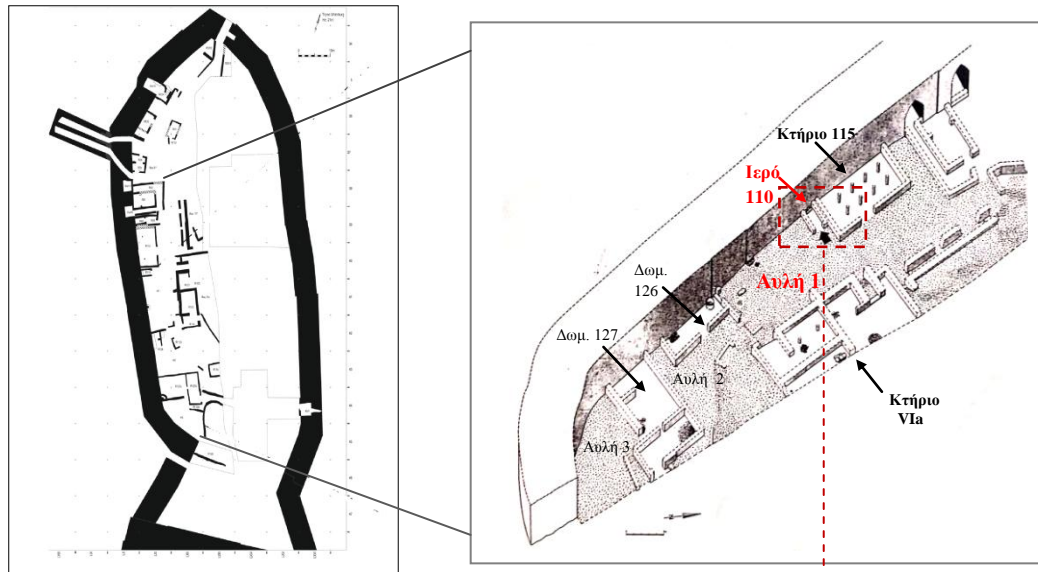
Δεξιά: Σχεδιαστική αποτύπωση του wall-bracket από την Κάντια Αργολίδας (ΥΕ ΙΙΙ περίοδος), με ίχνη καύσης στο εσωτερικό του πυθμένα.

Εικ.85 Τίρυνθα, Κάτω Ακρόπολη. Σχέδιο κάτοψης της περιοχής κατά τη μετανακτορική περίοδο. *Επάνω:* Δωμάτιο 119 (ΥΕ ΠΙΓ πρώτη Φάση 1). *Κάτω:* Τα διαδοχικά κτήρια των μετανακτορικών Ιερών, καθώς και η σχέση τους με το ΥΕ ΠΙΒ2 Δωμάτιο 7 του τείχους [φωτογραφία μετά την αποκατάσταση του 2005].

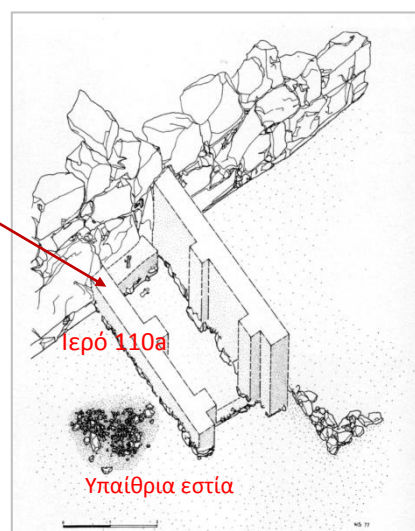
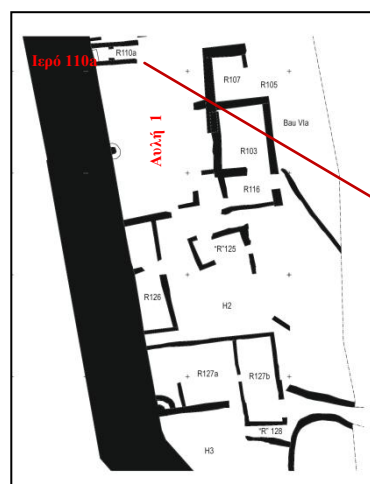

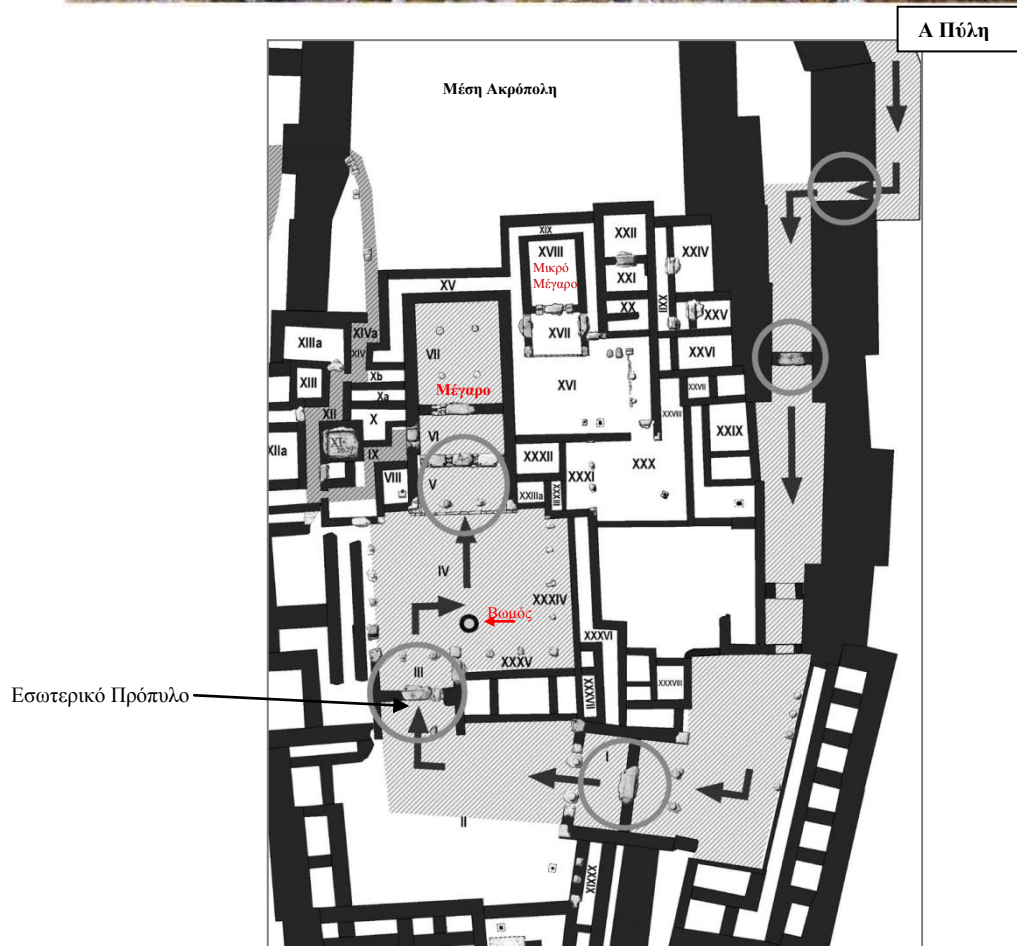
Εικ.86 Τίρυνθα, Κάτω Ακρόπολη. Τα τρία διαδοχικά μετανακτορικά Ιερά (ανασκαφές 1978). *Κέντρο:* ισομετρική αναπαράσταση του πρώτου και πλατύτερου Ιερού 117 (ΥΕ ΠΙΓ πρώτη Φάση 2), με την υπαίθρια εστία-βωμό αμέσως στα βορειοδυτικά του. *Δεξιά:* ειδώλια τύπου Ψ από το Ιερό 117 και την Αυλή 1, αγγεία κάτω από το δάπεδο του Ιερού 117.

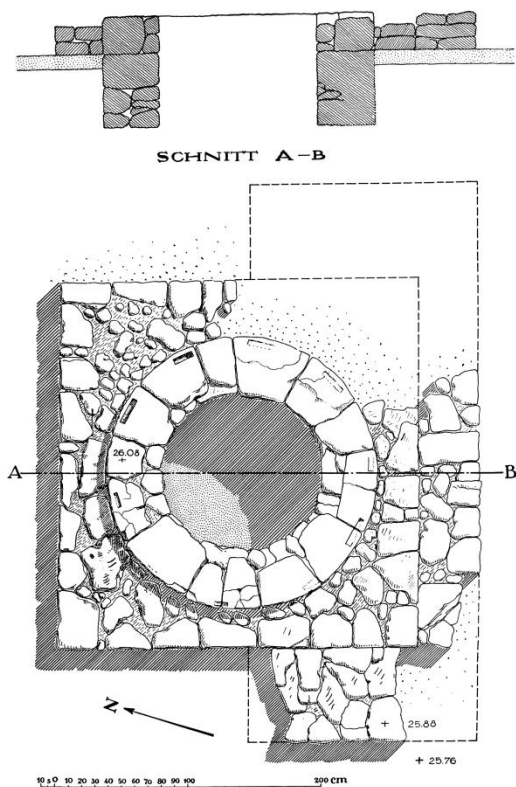
Εικ.87 Τίρυνθα, Κάτω Ακρόπολη, ΥΕ ΙΙΙΙ μεση περίοδος. Κάτοψη και σχεδιαστική αναπαράσταση του κεντρικού και νοτιοδυτικού τμήματος της περιοχής, σημειώνοντας το σημείο του Ιερού 110. Κόκκινο πλαίσιο: αναπαράσταση του Ιερού 110, καθώς και του Κτηρίου 115 αμέσως στα βορειοδυτικά του. Ευρήματα κατά χώραν από το δάπεδο του Ιερού 110: τα δύο γυναικεία ειδώλια ομάδας Α τύπου Ψ, που κατέπεσαν από το θρανίο, και λεκανίδια.

Εικ.88 Τίρυνθα, Κάτω Ακρόπολη, ΥΕΙΠΓ ύστερη περίοδος. Κάτοψη του κεντρικού και νοτιοδυτικού τμήματος, σημειώνοντας το Ιερό 110α. Σχεδιαστική αναπαράσταση του Ιερού 110α, με την υπαίθρια εστία αμέσως στα νοτιοδυτικά του.

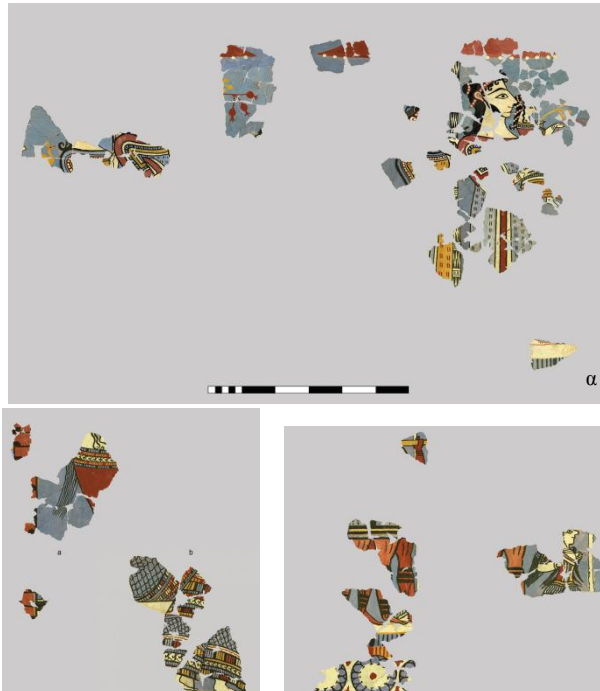
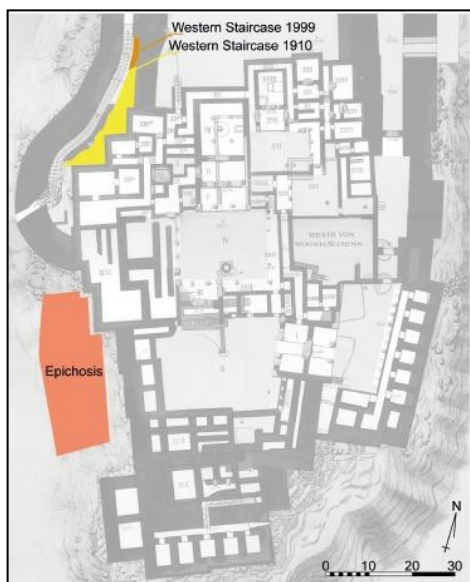

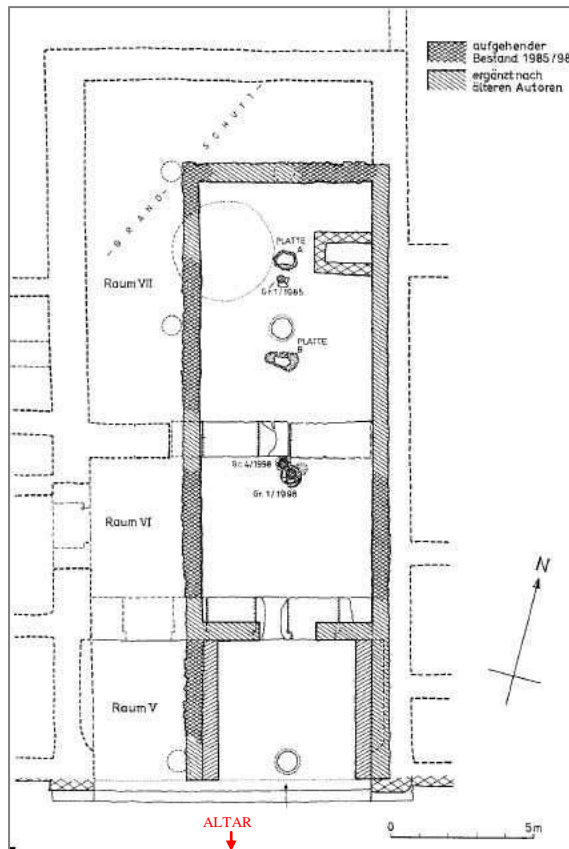
Εικ.89 Τίρυνθα, Άνω Ακρόπολη, ΥΕ ΠΙΒ2 περίοδος. *Επάνω:* Αεροφωτογραφία του κεντρικού ανακτορικού συγκροτήματος (από δυτικά). *Κάτω:* Σχέδιο κάτοψης με τις πορείες πρόσβασης στο κυρίως Μέγαρο. Στην κύρια διόδο προσέλευσης από την Ανατολική Πύλη σημειώνονται σε κύκλους τα διαδοχικά «μεθοριακά» σημεία διάβασης.

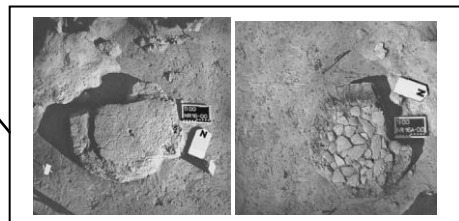
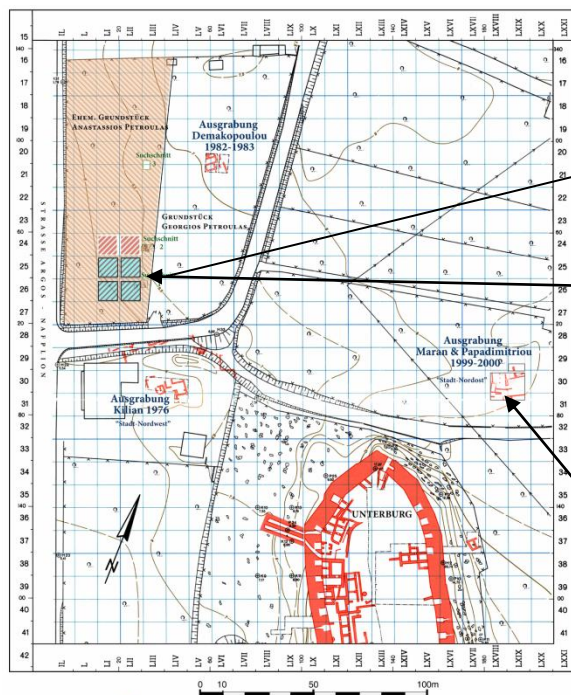
Εικ.90 Τίρυνθα, Άνω Ακρόπολη. Σχέδιο κάτοψης και τομής του λίθινου κυκλικού βωμού στην αυλή του ανακτορικού Μεγάρου, μετανακτορική ανασκευή εντός τετράπλευρης λίθινης κρητίδας. Δεξιά: άποψη του βωμού (από νότια).

Εικ.91 Τίρυνθα, Άνω Ακρόπολη. Τα σημεία εναποθέσεων μετά τους καθαρισμούς και τις ισοπεδώσεις του ΥΕ ΠΙΒ2 κεντρικού ανακτορικού συγκροτήματος (Δυτική Κλίμακα, «Επίχωση Βερδελή»). Δεξιά: ευρήματα τοιχογραφιών από τη νεώτερη ανασκαφή στη Δυτική Κλίμακα (1999). Πιθανότατα ανήκουν σε ενιαία σύνθεση μεσαίας κλίμακας Πομπής γυναικών (α= γυνακείες μορφές κάτω από σκιάδια, οι οποίες κρατούν πολύ μικρότερες γυνακείες μορφές, β= καθιστή γυνακεία μορφή, γ= ανδρικές μορφές και πολύ μικρότερη γυνακεία μορφή).

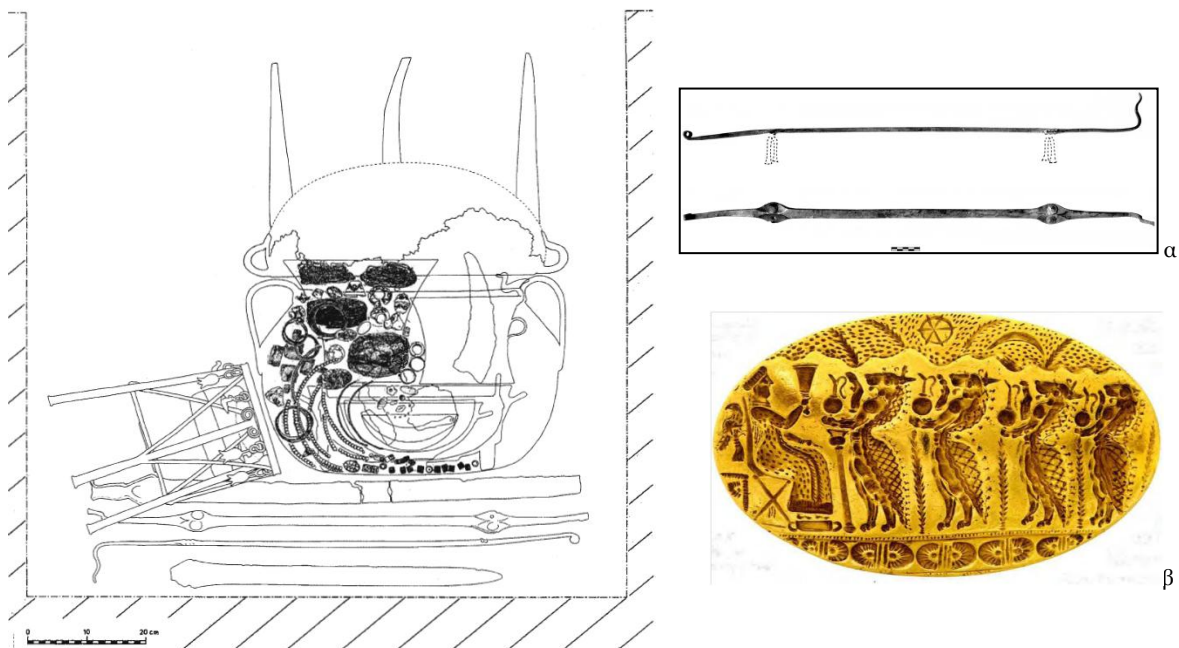

Εικ.92 Τίρυνθα, Άνω Ακρόπολη, ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη περίοδος. Σχέδιο κάτοψης του Κτηρίου Τ κτισμένου επάνω στα κατάλοιπα του ανακτορικού κυρίως Μεγάρου.
 Δεξιά: Μοντέλο αναπαράστασης της ΥΕ ΙΙΙΓ Τίρυνθας: άποψη της Άνω Ακρόπολης με το Κτήριο Τ και τον βωμό στην κεντρική αυλή.

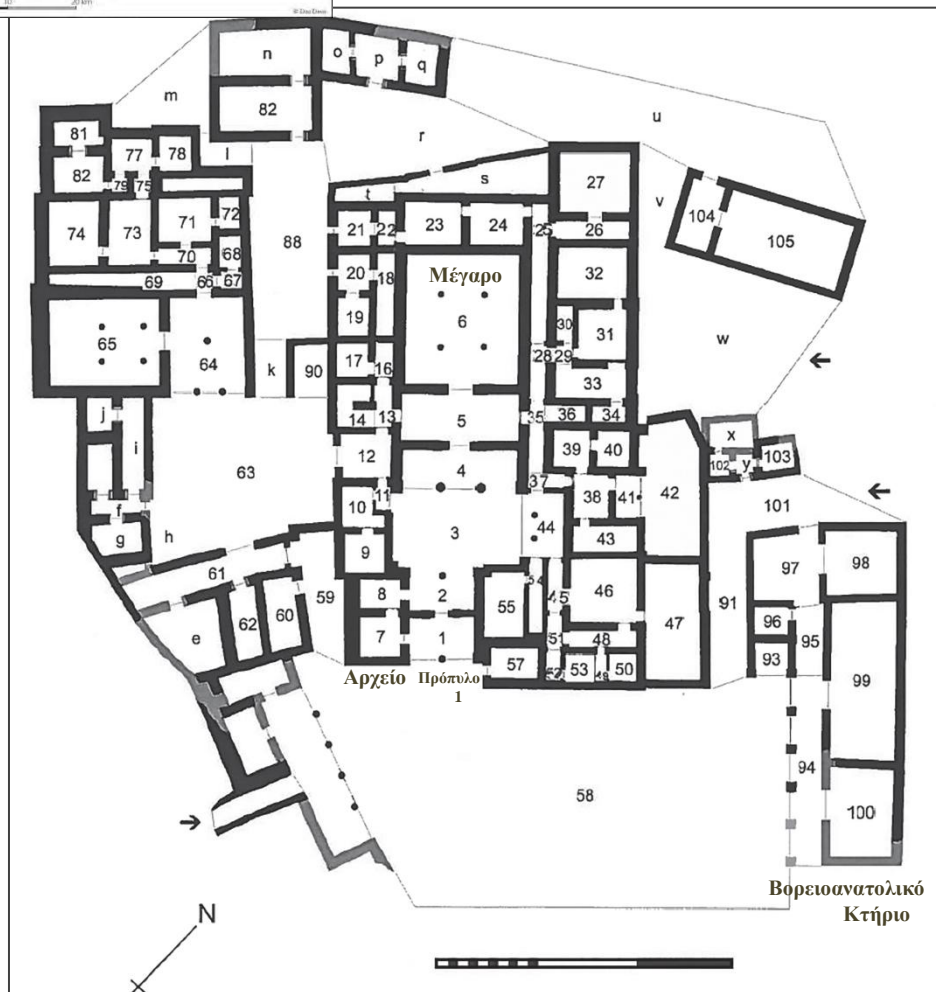

- LI-LII 25-26: Ausgrabung Maran & Papadimitriou 2013-2015, Abschluss bis 2018
- LI-LII 24: Ausgrabung Maran & Papadimitriou 2017-2018
- Areal zur geoelektrischen Prospektion und zur geoarchäologisch-sedimentologischen Untersuchung

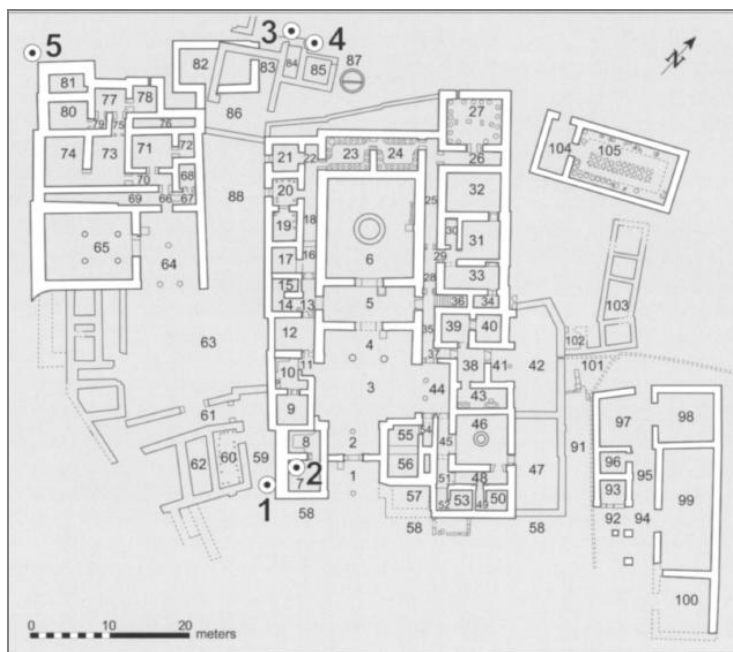
Εικ.93 Τίρυνθα, ΒΑ και ΒΔ Κάτω Πόλη, ΥΕ ΙΙΙΓ μέση περίοδος. Υπαίθριες εστίες σε κοινόχρηστες αυλές του οικιστικού ιστού, με την χαρακτηριστική κατασκευαστική τεχνική υλόβασης από στρώση θραυσμάτων κεραμεικής.

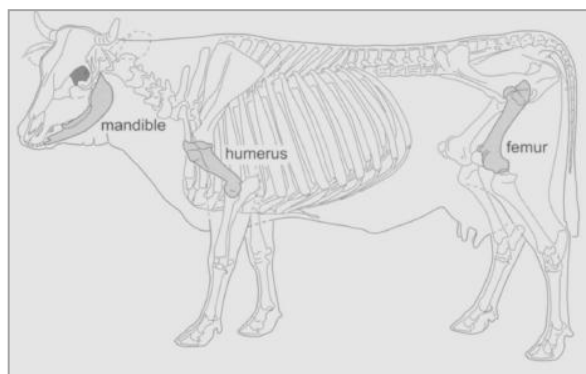
Εικ.94 Σχεδιαστική αναπαράσταση του Θησαυρού της Τύρυνθας (Νοτιοανατολική Κάτω Πόλη, κοντά στο Μέγαρο W). α= το ζεύγος των μεταλλικών οβελών, β= χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι της ανακτορικής περιόδου με θρησκευτική σκηνή.

Εικ.95 Κάτοψη του ανακτορικού συγκροτήματος στην Πύλο κατά την ΥΕ ΠΙΒ2 περίοδο. (με βέλη σημειώνονται τα σημεία πρόσβασης).

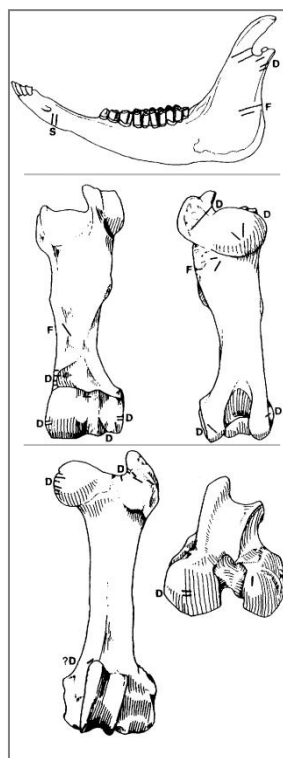

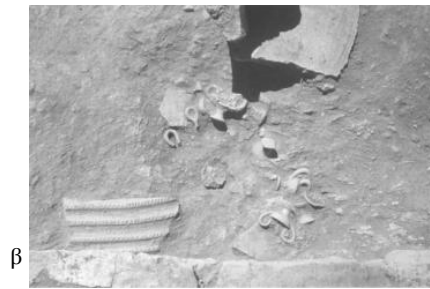
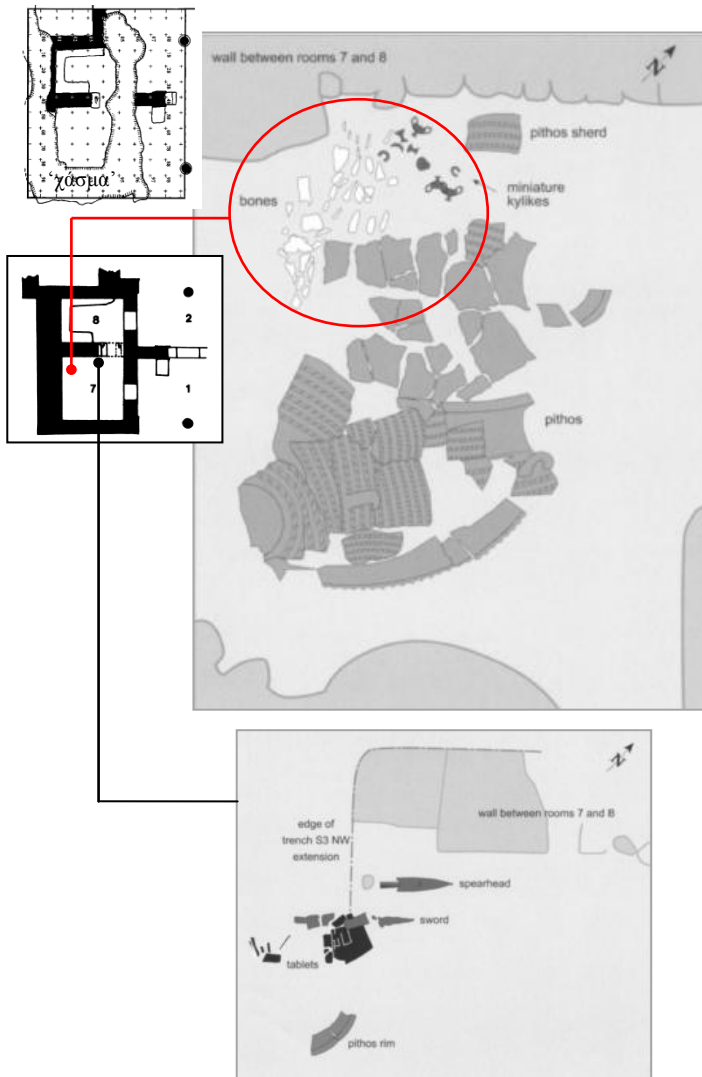
Εικ.96 Πύλος, Ανακτορικό Συγκρότημα, ΥΕ ΠΙΒ2 περίοδος. Τα σημεία των φροντισμένων εναποθέσεων με καμένα οστά βοοειδών. Ένα ακόμη πανομοιότυπο σύνολο καμένων οστών προέρχεται πιθανόν από την περιοχή των σημείων 3-5.

Εικ.97 Σκελετός βοοειδούς, σημειώνοντας τα ανατομικά μέλη που απαρτίζουν τα σύνολα των εναποθέσεων καμένων οστών (γνάθος, πρόσθιο μηριαίο οστό, οπίσθιο μηριαίο οστό). Δεξιά: Σημάδια κοπής στα καμένα οστά βοοειδών της απόθεσης από το Δωμάτιο 7 του Αρχείου.

(S=skinning/εκδορά, D=dismembering/διαμελισμός, F=filleting/απόσπαση κρέατος-φιλετισμός)

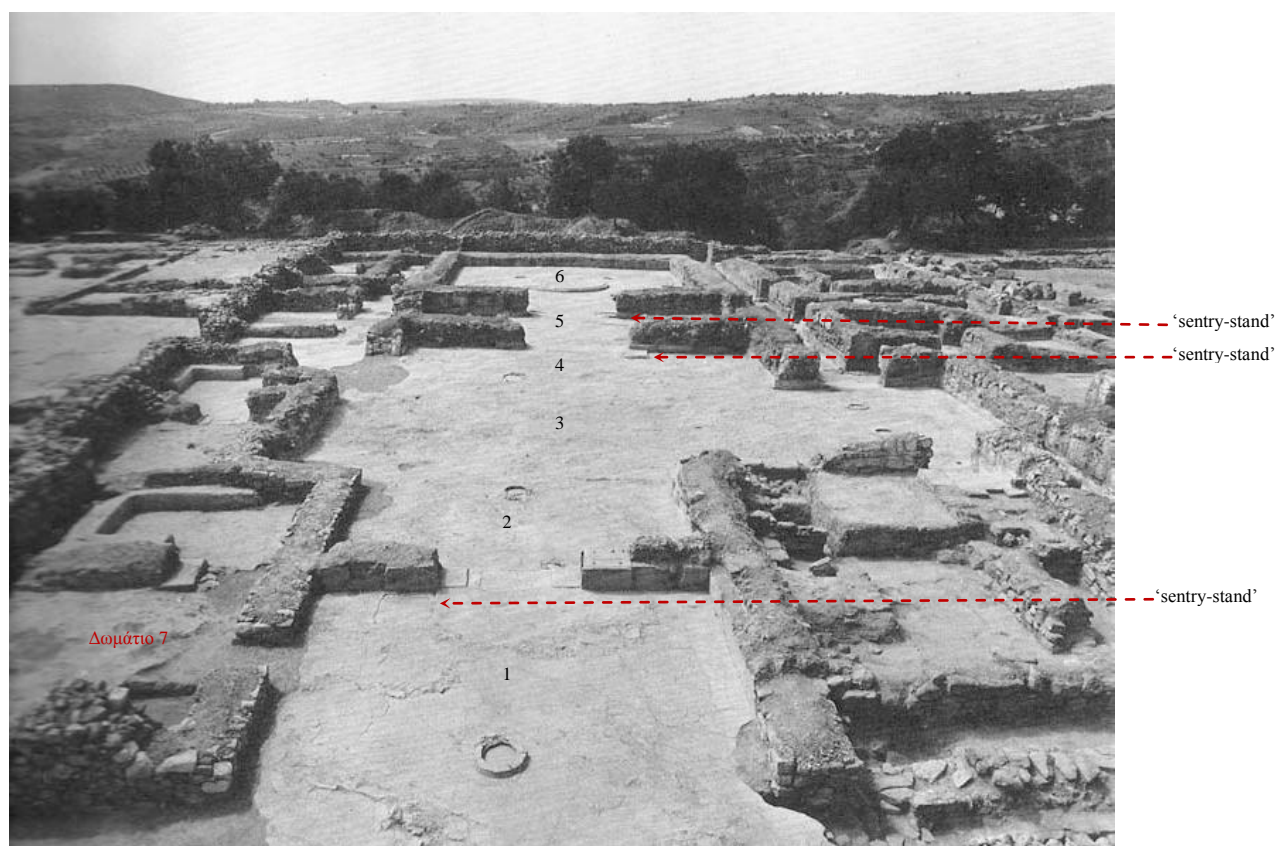

Εκ.98 Πύλος, Ανακτορικό Συγκρότημα, Αρχείο-Δωμάτιο 7. Η εναπόθεση των καμένων οστών και των έντεκα μικρογραφικών κυλίκων στο δάπεδο του δωματίου (α-β: λήψεις από βόρεια). Κάτω: ξίφος και αιχμή δόρατος, μαζί με πινακίδες, στο δάπεδο του δωματίου 7.

Εικ.99 Πύλος, Ανακτορικό Συγκρότημα. *Αριστερά:* Τέσσερις από τις τουλάχιστον 20 μικρογραφικές κύλικες που βρέθηκαν στο Δωμάτιο 7 του Αρχείου. *Δεξιά:* οι τρεις μικρογραφικές κύλικες από το Δωμάτιο 6 του Μεγάλου/Αίθουσα του Θρόνου. Οι P-72 και P-73 βρέθηκαν πάνω στην τριτοδική τράπεζα προσφορών, η μία εκ των οποίων με ελαφρά ίχνη καύσης. Παρόμοια ίχνη καύσης αναφέρονται και για τις μικρογραφικές κύλικες από το Δωμάτιο 7.

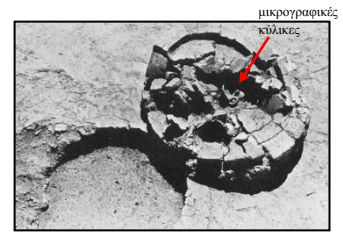
Εικ.100 Πύλος, Μέγαρο. Με βέλη σημειώνονται οι τρεις «βάσεις»/«sentry-stands» στον χώρο 1 του Προπύλου 1, στον προθάλαμο, και τον πρόδομο του Μεγάλου, για τις οποίες έχει προταθεί και η χρήση για τοποθέτηση/στήριξη θυμιατηρίων.

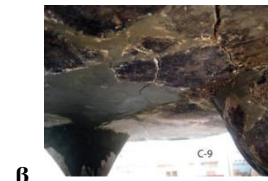
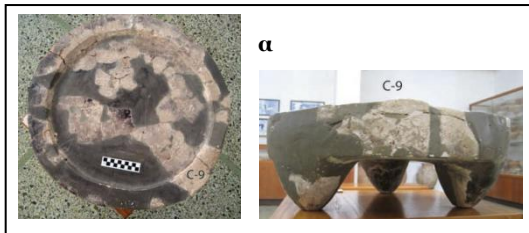
Εικ.101 Πύλος, Ανακτορικό Συγκρότημα, ΥΕ ΠΙΒ περίοδος. Οι συντομότερες δίοδοι πρόσβασης στην Αίθουσα του Θρόνου, και οι αλλαγές ανάμεσα στην αρχική και τελική αρχιτεκτονική φάση του ανακτόρου.

Εικ.102 Πύλος, Μέγαρο. Η εστία της Αίθουσας του Θρόνου κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, εμφανή τα σημάδια καύσης σε τμήματα της επιφανείας της. Δεξιά: λεπτομέρεια της περιμετρικής φλογοειδούς διακόσμησης στην κάθετη όψη της τελετουργικής εστίας.

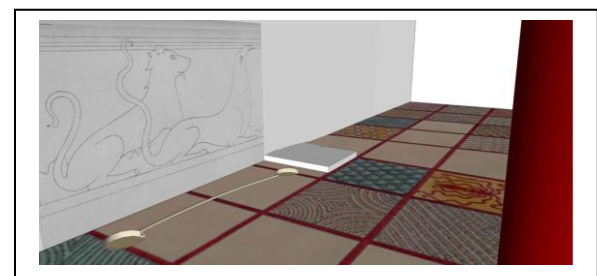
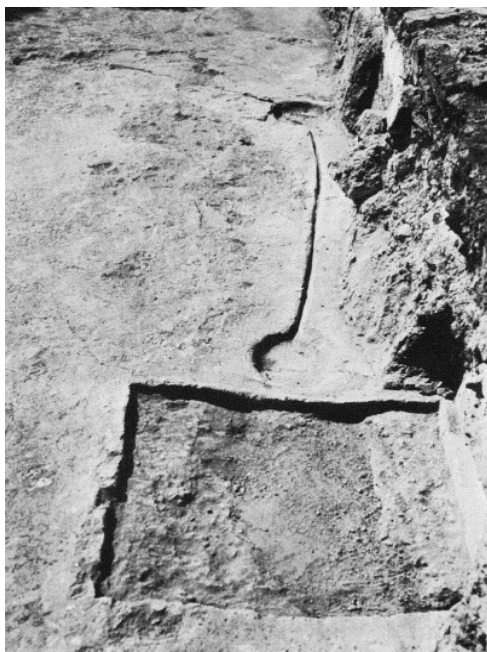

Εικ.103 Πύλος, Αίθουσα του Θρόνου. Η εστία ανάμεσα στις τέσσερις βάσεις κίωνων, και η τριποδική τράπεζα προσφορών κατά χώραν δίπλα από τον δυτικό κίονα. Δεξιά: απόψεις της τράπεζας προσφορών. Κάτω: η τριποδική τράπεζα προσφορών συντηρημένη στο Μουσείο της Χώρας (α), λεπτομέρειες της εσωτερικής (β) και εξωτερικής (γ) επιφανείας της.

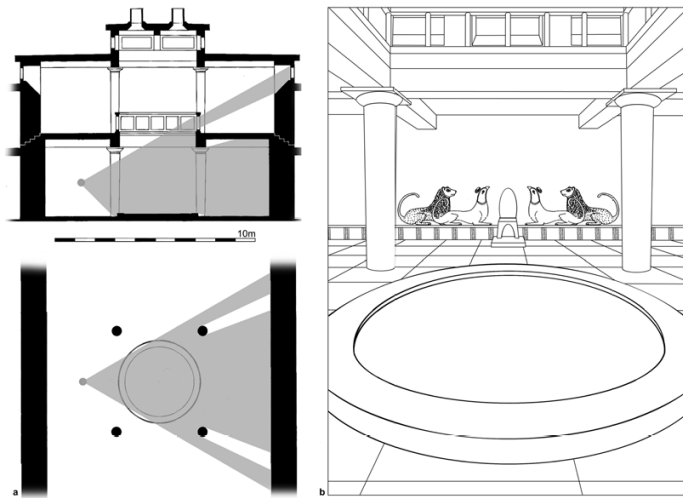

β

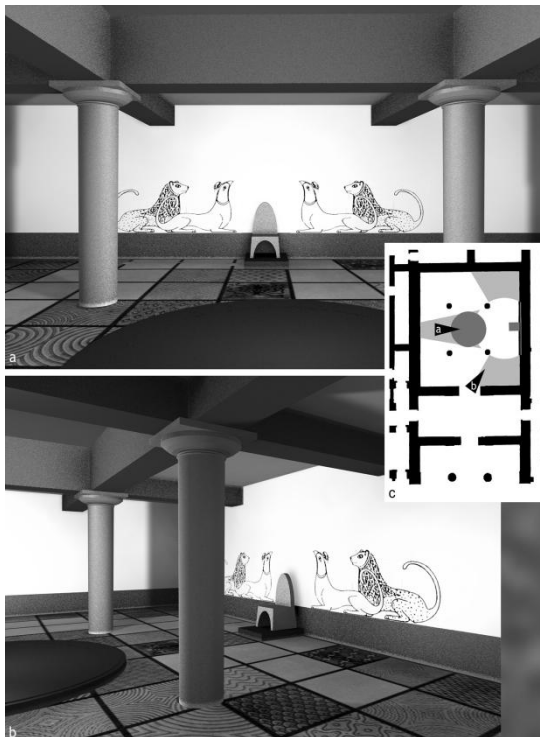
γ

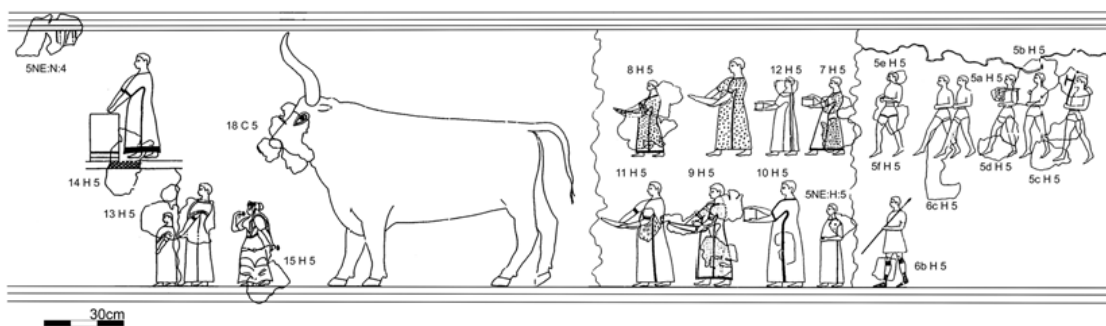
Εικ.104 Πύλος, Αίθουσα του Θρόνου. Θέση του θρόνου στο μέσο περίπου του βορειοανατολικού τοίχου, και αύλακα των σπονδών δίπλα σε αυτόν. Δεξιά: ψηφιακή αναπαράσταση του τμήματος.

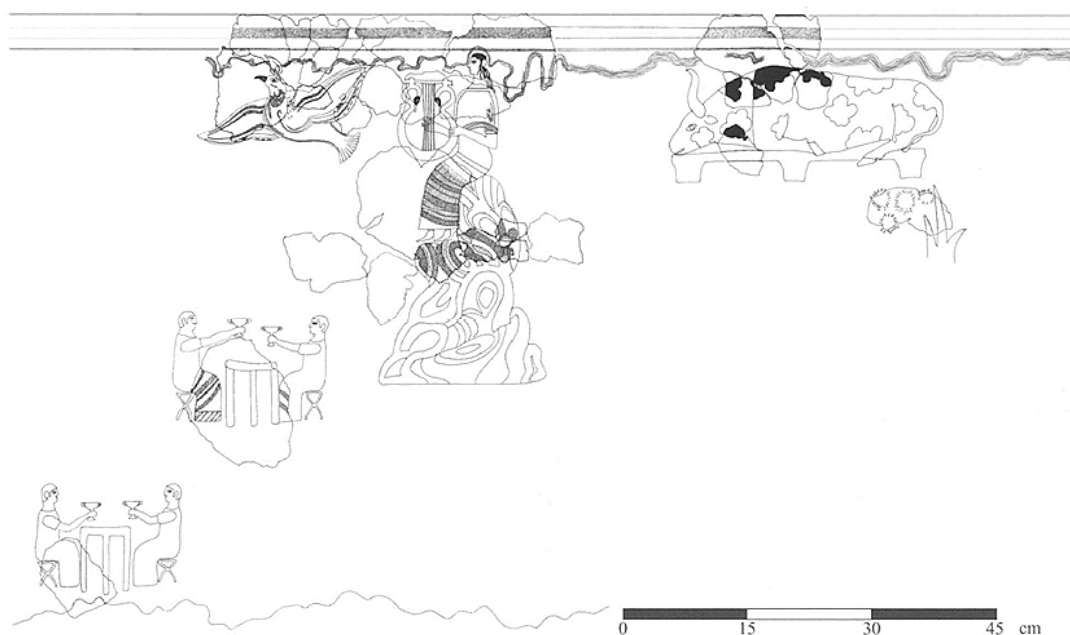
Εικ.105 Πύλος, Μέγαρο, Αίθουσα του Θρόνου. Δεξιά: Διατομή και κάτοψη, δείχνοντας το μέγιστο οπτικό πεδίο του θεατή απέναντι από την εστία. Αριστερά: αναπαράσταση της θέας του θρόνου με βάση το a.

Εικ.106 Πύλος, Αίθουσα του Θρόνου. Ψηφιακή αναπαράσταση της θέασης του θρόνου και των τοιχογραφιών πίσω από την εστία (a), καθώς και από την είσοδο στο δωμάτιο (b). Σχέδιο του μέγιστου οπτικού πεδίου θρόνου και συνδεδεμένων τοιχογραφιών από τις προηγούμενες θέσεις (c).

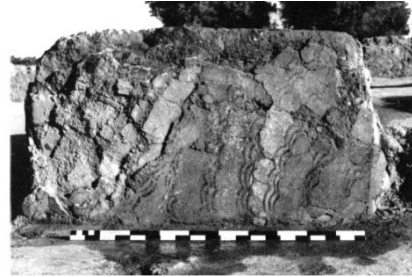
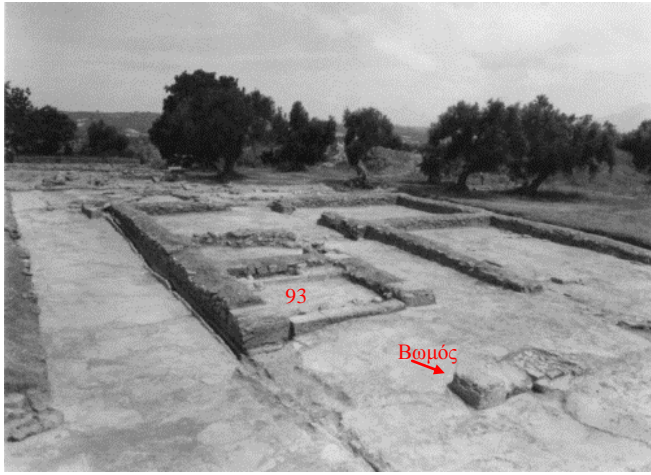

α

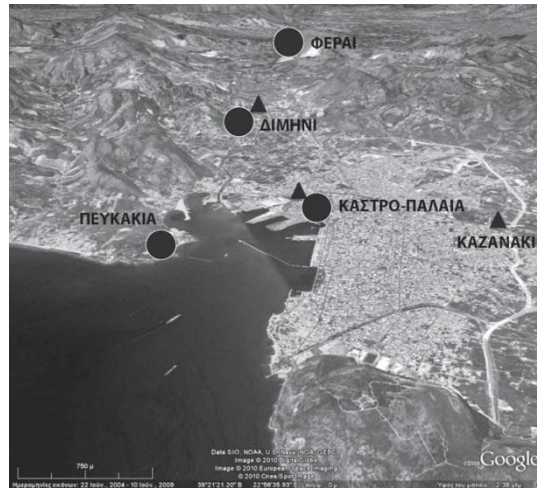

β

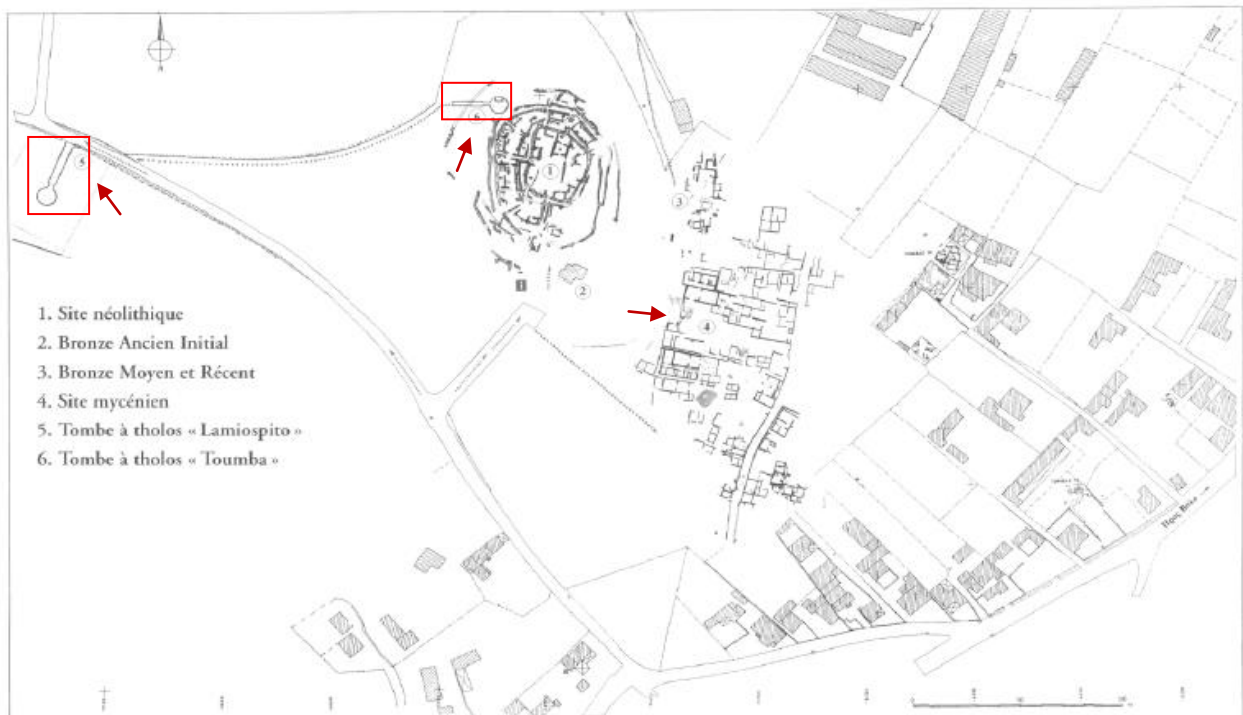
Εικ.107 Πύλος, Μέγαρο. Αποκατάσταση της πομπικής σκηνής στον Πρόδομο 5 (α), και της σύνθεσης λυράρη, πτηνού, και συμποσιαστών στην Αίθουσα του Θρόνου, συγκεκριμένα στο νότιο τμήμα του βορειοανατολικού τοίχου (η αποκατάσταση του δεμένου σε τράπεζα ταύρου αμφισβητείται).

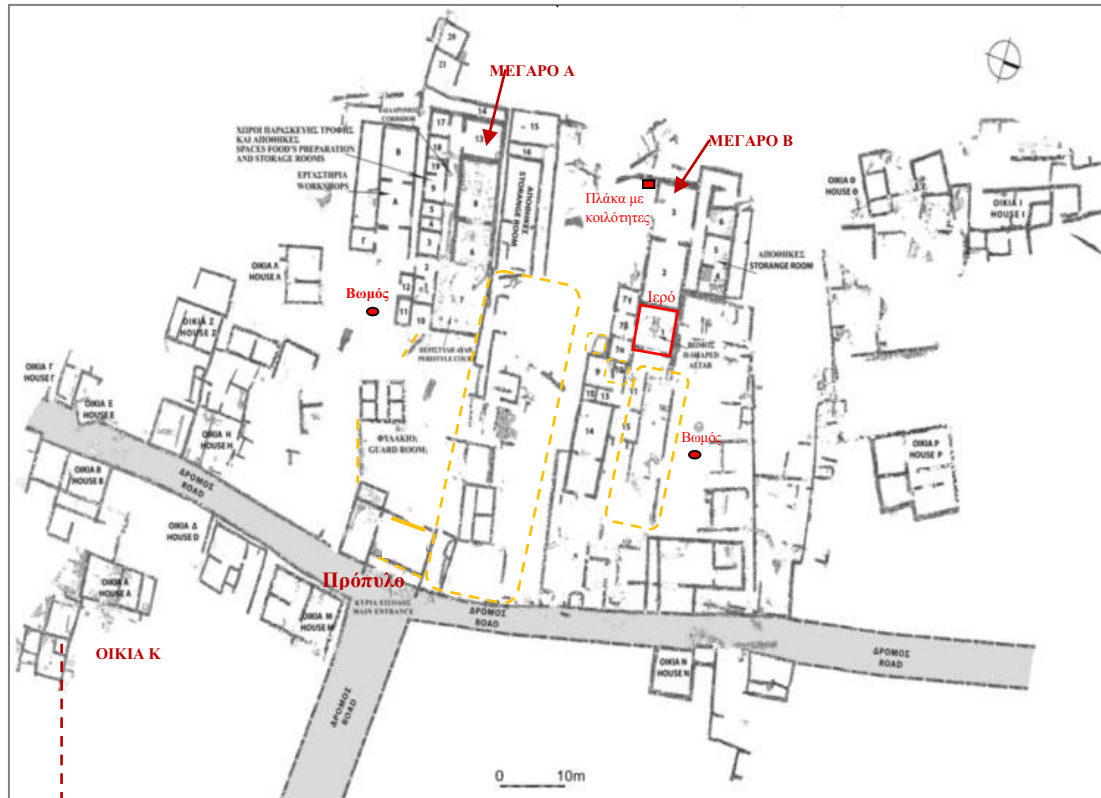
Εικ.108 Πύλος, Βορειοανατολικό Κτήριο. Ο γραπτός βωμός στην αυλή του ΒΑ Κτηρίου, τοποθετημένος στον άξονα εισόδου του Δωματίου 93.

Εκ.109 Οι μυκηναϊκοί οικισμοί (●) και τα σημεία θολωτών τάφων (▲) στον μυχώ του Παγασητικού κόλπου.

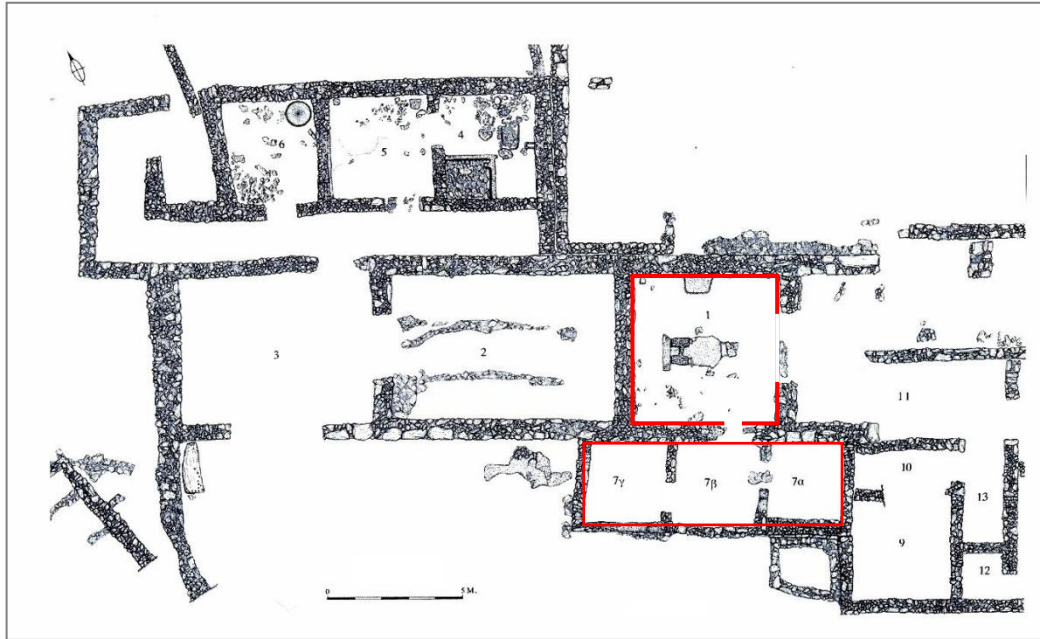
Εκ.110 Τοπογραφικό σχέδιο του Διμηνίου.
(4= μυκηναϊκός οικισμός, 5-6= θολωτοί τάφοι)

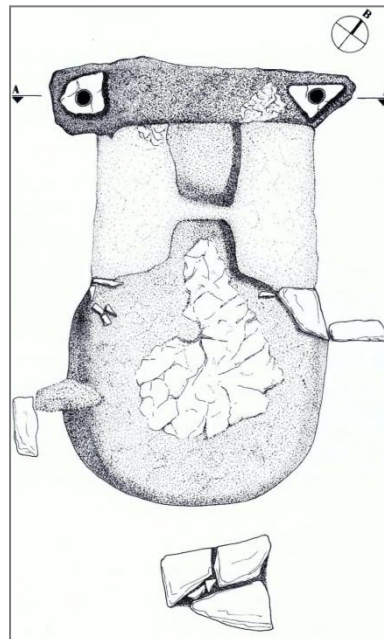
Εικ.111 Διμήνη, ΥΕ ΠΙΒ2 περίοδος. Κάτοψη του μυκηναϊκού οικισμού. Οι δύο κύριοι οδικόι άξονες που διαστανρώνονται στο Πρόπυλο, το οποίο οδηγεί στα κτηριακά συγκροτήματα των Μεγάρων Α και Β. Με κίτρινες διακεκομμένες γραμμές σημειώνονται οι προσθήκες της ΥΕ ΠΙΓ περιόδου.
 Η Οικία Κ στο ανατολικό τμήμα του οικισμού, και το τροχήλατο ειδώλιο βοοειδούς από το Δωμάτιο 2 της οικίας.

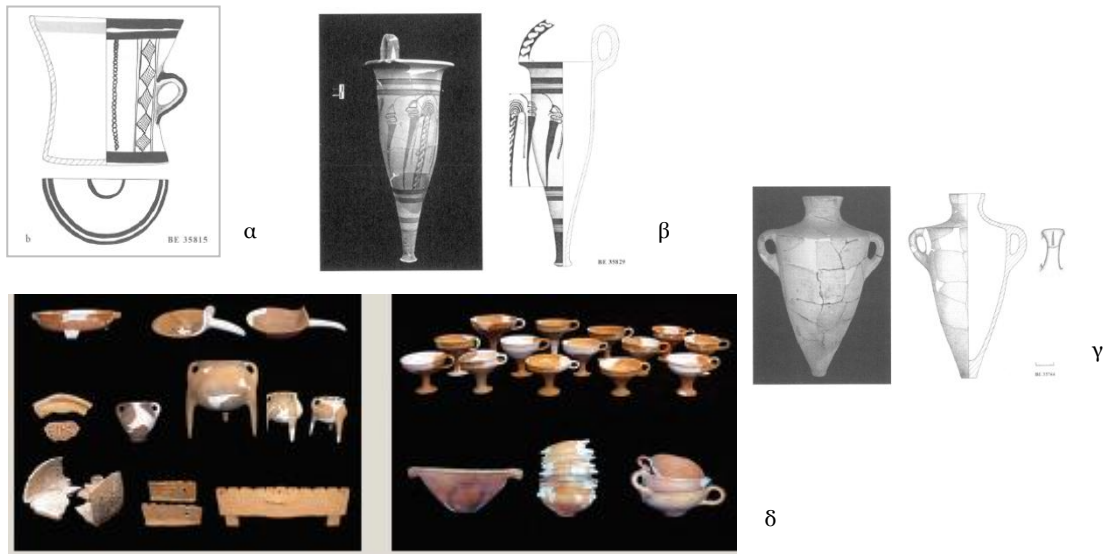
Εικ.112 Διμήνη. Αεροφωτογραφία των κτηριακών συγκροτημάτων με τα Μέγαρα Α και Β. Δωμάτιο 1/Ιερό στον ανεξάρτητο ανατολικό τομέα του Μεγάρου Β, και κυκλικός βωμός στο Προαύλιο 2. Πλάκα με αβηθείς κοιλότητες στην είσοδο προς το Δωμάτιο 3 του Μεγάρου Β. Κυκλικός βωμός στο Προαύλιο 1, στο τμήμα της εισόδου προς το Νότιο κτηριακό συγκρότημα, ο οποίος συνέχισε να λειτουργεί κατά την ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη περίοδο.

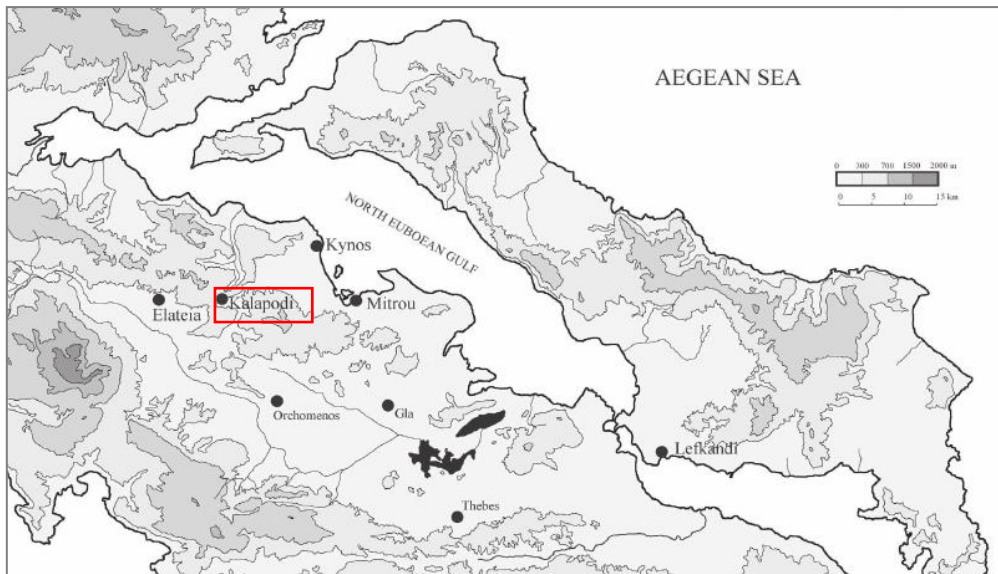
Εικ.113 Διμήνι. Κάτοψη του Μεγάρου Β. Το Δωμάτιο 1/ Ιερό με τη μεμονωμένη σταθερή λατρευτική κατασκευή βωμού στο εσωτερικό του δωματίου, και τα τρία πλευρικά δωμάτια των βοηθητικών χώρων (ΥΕ ΠΙΒ2 περίοδος).

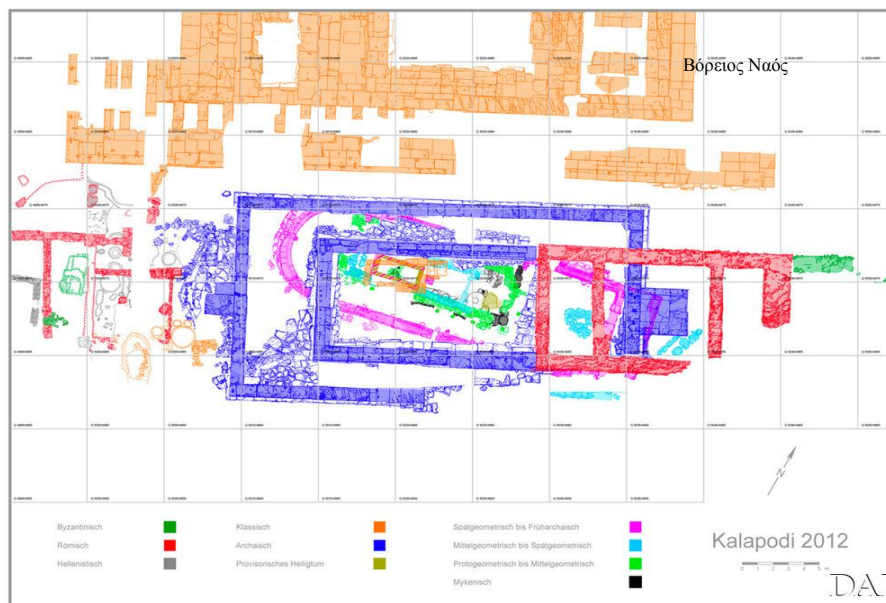
Εικ.114 Διμήνι, Μέγαρο Β. Ο ελλειψοειδής σύνθετος βωμός στο Δωμάτιο 1/Ιερό, και σχέδιο του βωμού.

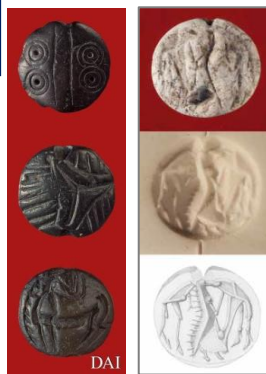
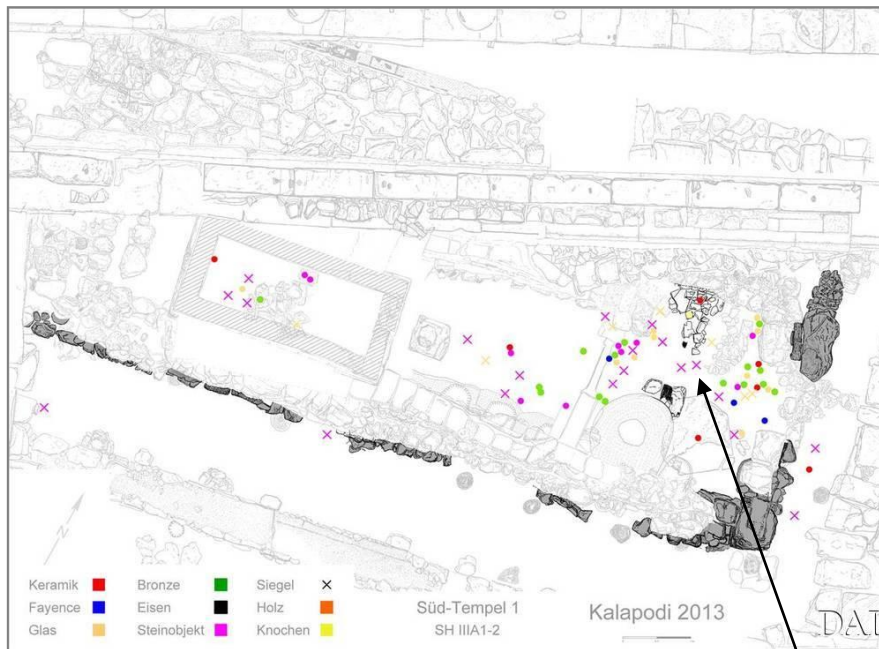
Εικ.115 Δμήνη, Μέγαρο Β. Κεραμική από τις αποθήκες 4 και 5 του δυτικού τομέα του Μεγάρου Β.

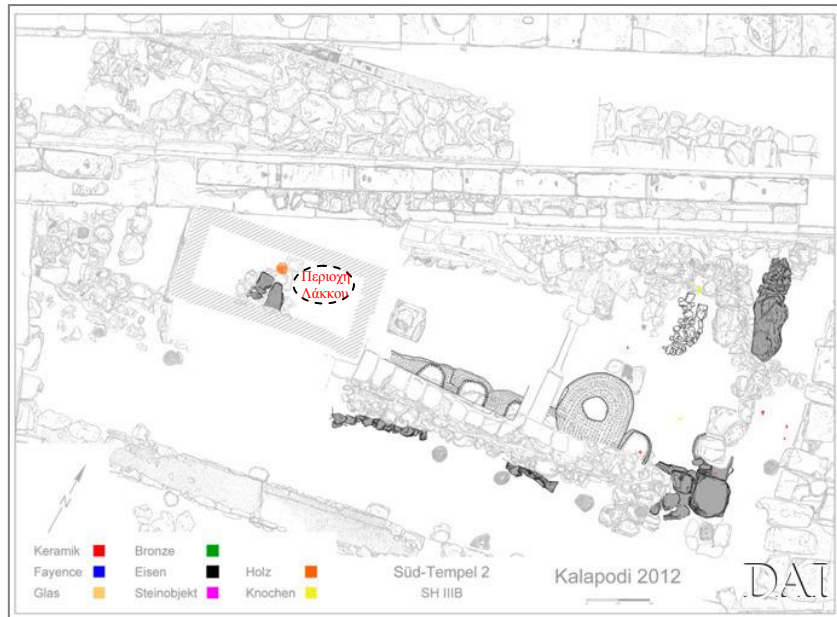
Εικ.116 Χάρτης του ανατολικού τμήματος της Κεντρικής Ελλάδας με ορισμένες από τις σημαντικότερες θέσεις της ΥΕΧ.

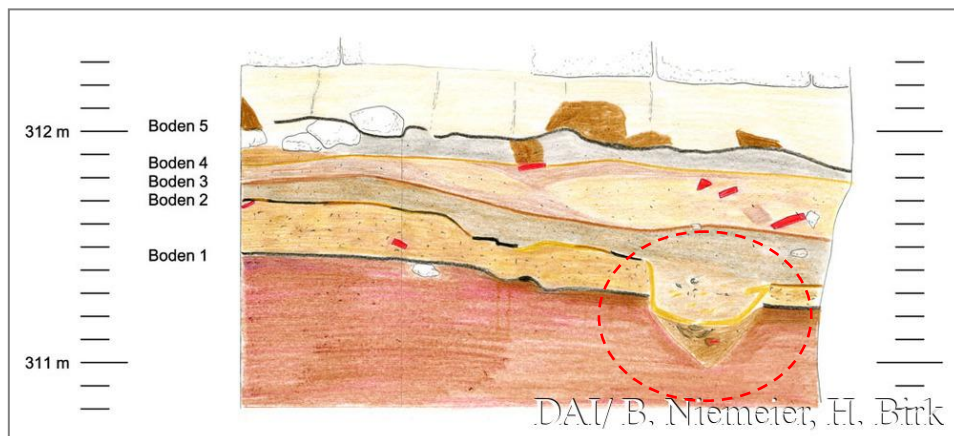
Εικ.117 Καλαπόδι, Νότιος Ναός. Κάτοψη των οκτώ διαδοχικών ιερών κτηρίων ιδρυμένων από τις αρχές του 14^{ου} αι.π.Χ. έως και τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους. Με μαύρο χρώμα το μυκηναϊκό ιερό.

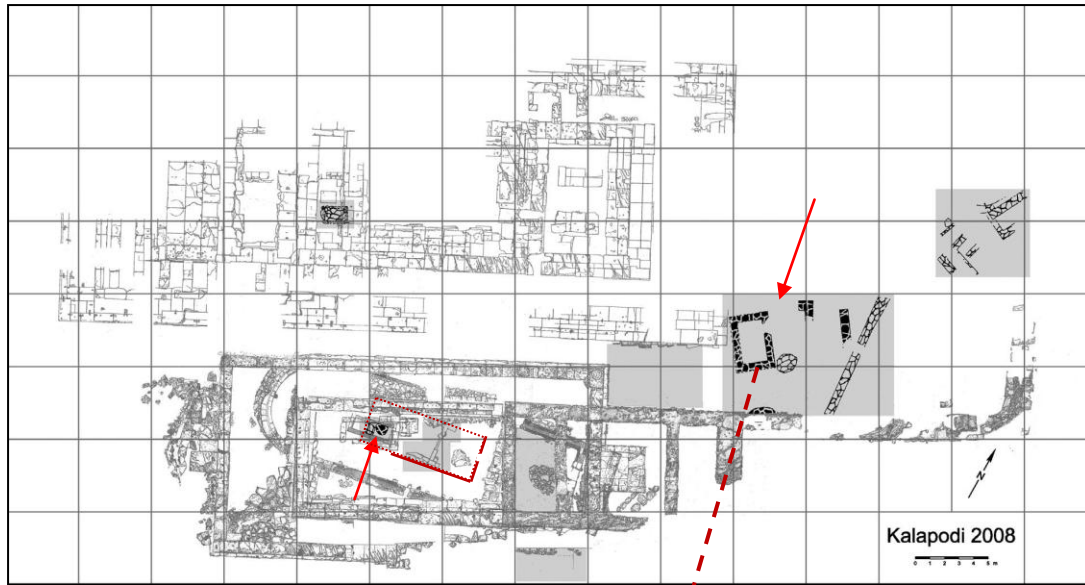
Εικ.118 Καλαπόδι, Νότιος Ναός 1. Κάτοψη του μυκηναϊκού ιερού της ΥΕ IIIA1-A2 περιόδου και οι σταθερές κατασκευές στο εσωτερικό του. *Κάτω αριστερά:* ευρήματα από το Ιερό. Κεραμική, χάνδρες, και τέσσερις σφραγιδόλιθοι, από τους συνολικά 27 που διασκορπίστηκαν πιθανότατα τελετουργικά πάνω στα χαλάσματα του πρώτου μυκηναϊκού ιερού.

Εικ.119 Καλαπόδι, Νότιος Ναός 2. Κάτοψη του μυκηναϊκού ιερού της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου, με τις ανανεωμένες και νέες σταθερές κατασκευές στο εσωτερικό του. Ο πήλινος πεταλοειδής βωμός και η λίθινη εξέδρα απέναντί του. Ευρήματα μεγάλου ειδωλίου τύπου Ψ και σφραγιδόλιθων από το δάπεδο του ΥΕ ΙΙΒ ιερού.

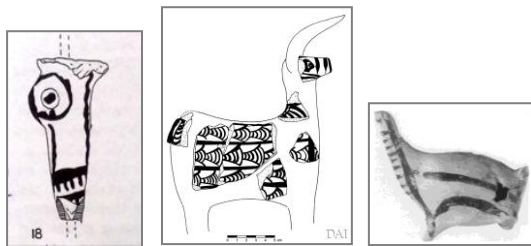

Εικ.120 Καλαπόδι, Νότιος Ναός. Η στρωματογραφία κάτω από το άδυτο των μεταγενέστερων χρόνων. [Δάπεδο 2=ΥΕ ΙΙΓ ιερό]

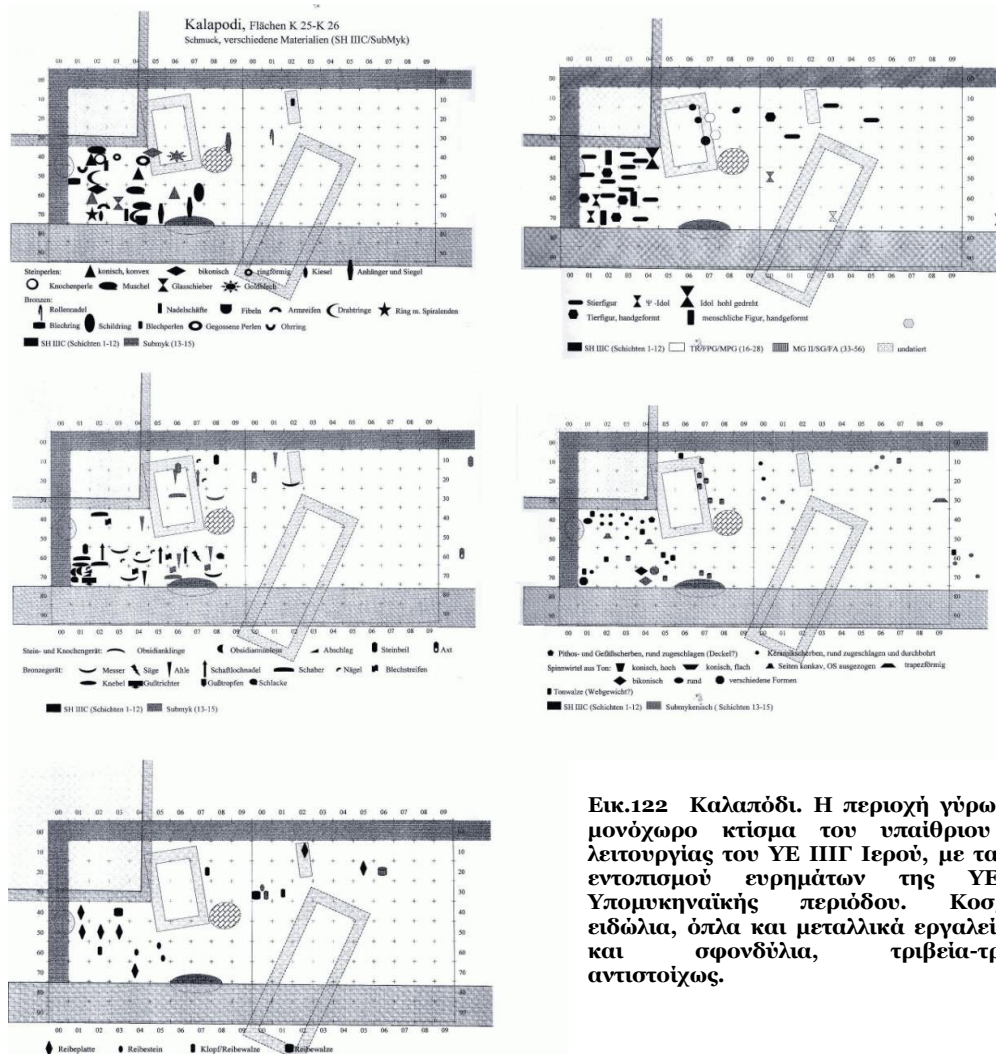

Εικ.121 Καλαπόδι, γενικό σχέδιο. Οι χώροι λειτουργίας του ΥΕ ΙΙΙΓ Ιερού, και τα τμήματα που απέδωσαν συνολικά κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (σκίαση). Με βέλη σημειώνονται ο λατρευτικός λάκκος στο εσωτερικό του ιερού κτηρίου, το οποίο κτίστηκε πάνω στην προϋπάρχουσα θεμελίωση. Στα βορειοανατολικά, η περιοχή του μονόχωρου κτίσματος (ιδρύση ΥΕ ΙΙΙΓ μέση περίοδος).

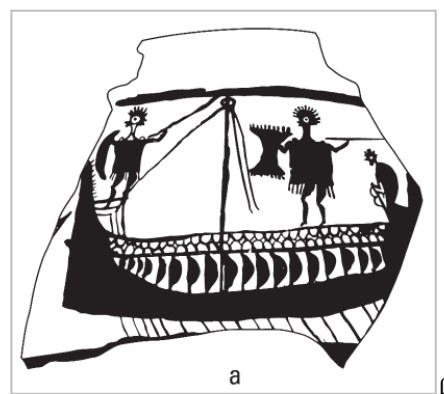
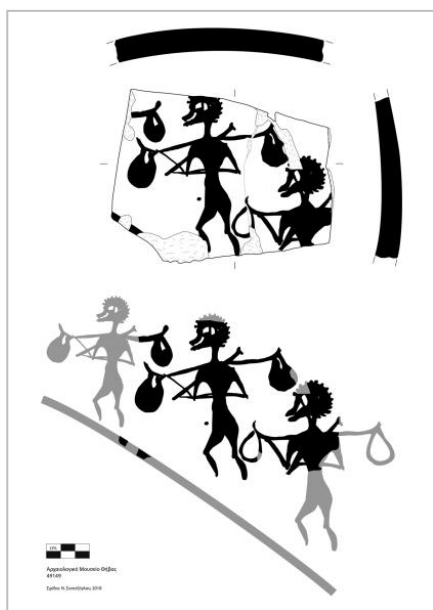
Κάτω: ενρήματα από τους χώρους του ΥΕ ΙΙΙΓ ιερού. Κεφαλή μεγάλου γυναικείου ειδώλιου, μεγάλο ειδώλιο βοσειδούς με κοίλο εσωτερικά τροχήλατο κορμό, πτηνόμορφος ασκός-ειδώλιο (περιείχε καρπούς/σπόρους). Θραύσματα εικονιστικού κρατήρα με παράσταση πολεμικής σκηνής.

Deutsches Archäologisches Institut (W.-D. Niemeyer),

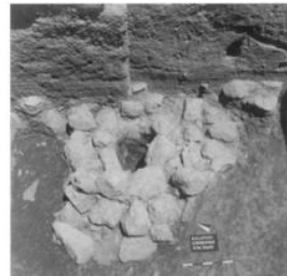
Εικ.122 Καλαπόδι. Η περιοχή γύρω από το μονόχωρο κτίσμα του υπαίθριου χώρου λειτουργίας του ΥΕ III Γ Ιερού, με τα σημεία εντοπισμού ευρημάτων της ΥΕ III Γ-Υπομυκηναϊκής περιόδου. Κοσμήματα, ειδώλια, όπλα και μεταλλικά εργαλεία, πήθοι και σφονδύλια, τριβεία-τριπτήρες αντιστοιχώς.

Εικ.123 α= Θραύσμα εικονιστικού κρατήρα ΥΕ III Γ μέσης περιόδου από το ανάκτορο της Θήβας. β= Θραύσμα εικονιστικού κρατήρα ΥΕ III Γ μέσης περιόδου από τον Κύνο.

α

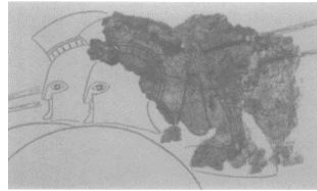

β

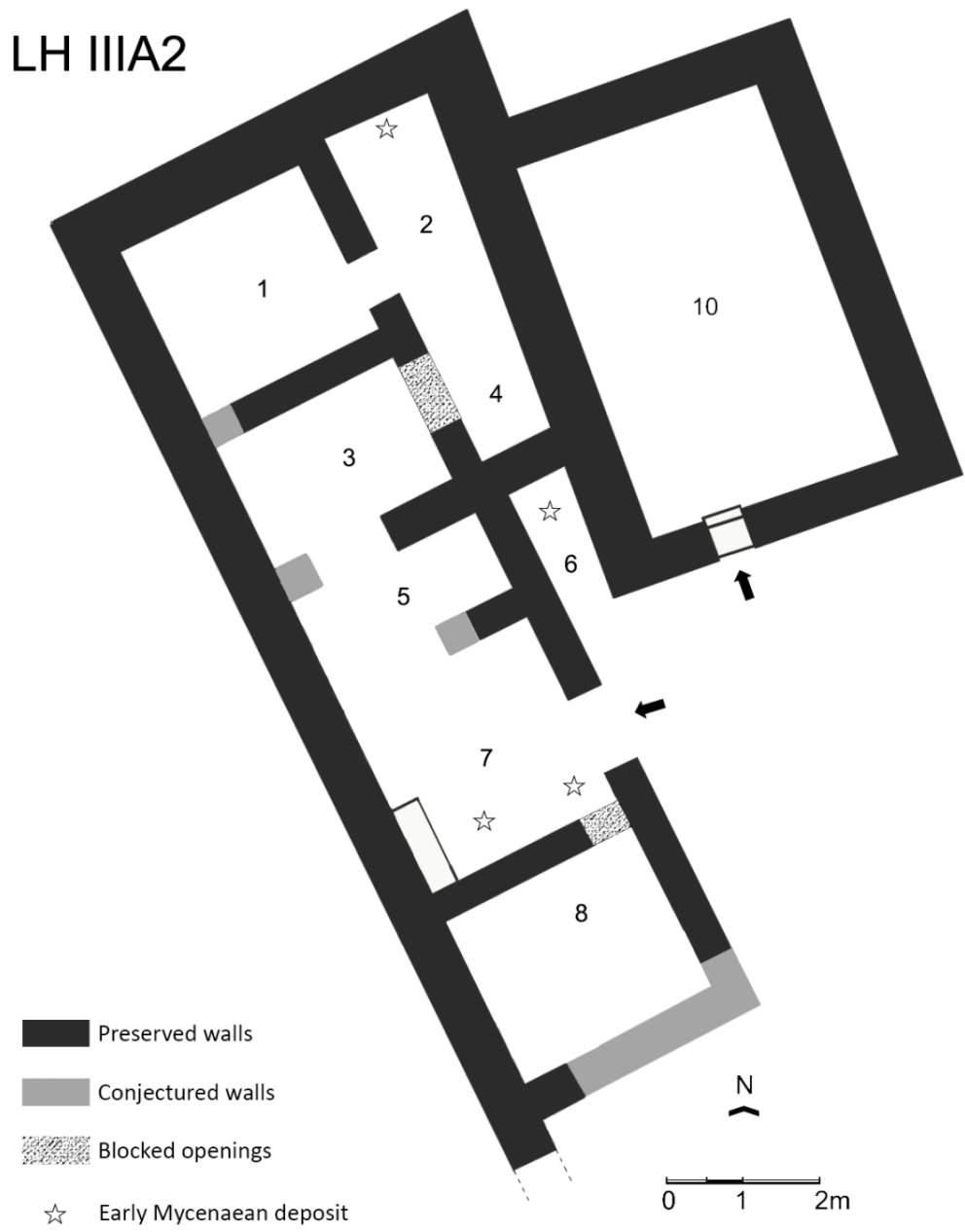
Εικ.124 Καλαπόδι, Νότιος Ναός. α= Ο νότιος τοίχος με τις διαδοχικές θεμελιώσεις των Ναών 1 έως και 5 (Πρώμος Γεωμετρικός). Στο βάθος διακρίνεται το άδυτο. β= Υπαίθριος Γεωμετρικός λίθινος βωμός με κεντρικό άνοιγμα-λάκκο.

DAI

Εικ.125 Καλαπόδι, Νότιος Ναός. Προσφορά καμένων σαθίων στο δάπεδο του Μέσου-Υστερου Γεωμετρικού Ναού. Απόσπασμα της τοιχογραφικής παράστασης με τις αντωπές ομάδες οπλιτών από τον Πρώμο Αρχαϊκό Νότιο Ναό.

Εικ. 126 Σχέδιο του Κτηρίου Α, Ξηροκάμπι, Άγ.Βασίλειος Λακωνίας.

Εικ. 127 Άγιος Βασίλειος, Κτήριο Α, κάτοψη. Σημειώνεται ο αύλειος Χώρος 11

Πηγές Εικόνων:

1. Χάρτης (*Google Earth*).
2. Judson, A.P., Meissner, T. & Thompson, R.J.E., *CaLiBRA*-Cambridge Linear B Research Archive, University of Cambridge 2015, Plate Pylos 461.3 και 116.1 [διαθέσιμο στο <http://calibra.classics.cam.ac.uk> , πρόσβαση 20/01/2020].
3. *CaLiBRA*, Plate Pylos, 406.1.
4. Aravantinos 2010, fig.20.
5. *CaLiBRA*, Plate Pylos, 47.1.
6. *CaLiBRA*, Plate Pylos, 232.1.
7. Παπαγεωργίου 2019, εικ.10.
8. Κορρές 1980, εικ.1 & 1982, πίν.106α.
10. Lambrinoudakis 2020, fig.1.
11. Theodorou-Mavrommatidi 2010, fig.1.
12. Theodorou-Mavrommatidi 2010, fig. 2, 5.
13. Λαμπρινουδάκης 1983, παρόνθετος πίν. Η'.
14. Λαμπρινουδάκης 1978, πίν.141α & 1980β, πίν.94α & 1981, πίν.93α.
15. Λαμπρινουδάκης 1983, πίν.124β & 1977, εικ.4.
16. Λαμπρινουδάκης 1981, πίν.90β & 1986, πίν.130α.
17. Λαμπρινουδάκης 1980α, πίν.118α.
18. Λαμπρινουδάκης 1991α, εικ.1 & 1983, πίν.140 & 1986, πίν.126γ, 127α.
19. Λαμπρινουδάκης 1991α, εικ.2.
20. Λαμπρινουδάκης 1983, πίν.125, 126α, 127, 128α, 129α & 1977, πίν.148γ & 1986, πίν.137α.
21. Παπαδημητρίου 1951, εικ.10. Λαμπρινουδάκης 1977, πίν.149α,β, & 1978, πίν.143β,δ. Lambrinoudakis 1981, fig.13.
22. Lambrinoudakis 1981, fig.9, 10, 12. Λαμπρινουδάκης 1977, πίν.149γ & 1978, πίν.146β.
23. Romano & Voyatzis 2014, fig.1.
24. Romano & Voyatzis 2014, fig.4. Mentzer – Romano – Voyatzis 2015, fig.1b.
25. Romano & Voyatzis 2014, fig.3, 6.
26. Romano & Voyatzis 2014, fig.7b, 8, 9, 32.
27. Romano & Voyatzis 2014, fig.12, 13, 14, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26.
28. Cosmopoulos & Ruscillo 2014, fig.1. Cosmopoulos 2015, fig.53.
29. Cosmopoulos 2003, fig.1.3. Κοσμόπουλος 2013β, εικ.4, Cosmopoulos 2014b, fig.5, 7.
30. Cosmopoulos 2015, fig.37 & 2014b, fig.17.
31. Cosmopoulos & Ruscillo 2014, fig.6, 7, 8, 9.
32. Cosmopoulos 2014b, fig.13.
33. Cosmopoulos 2015, fig.63.
34. Cosmopoulos 2015, fig.58, 59, 65.
35. Cosmopoulos 2014b, fig.23.
36. Cosmopoulos 2015, fig.71, 72.
37. Cosmopoulos 2015, fig.76.
38. Earle 2012, fig.2. Renfrew 1985, fig. 2.1.
39. Renfrew 1985, fig.3.1.
40. Lupack 2007, fig. 6.3.
41. Renfrew 1985, pl.8.
42. Renfrew 1985, pl. 15a, 7b, 14a, 11a.
43. Renfrew 1985, pl. 3a, b.
44. Renfrew 1985, fig. 5.20, 5.14, 5.16, 5.10, 5.22.
45. Renfrew 1985, fig.8.7, 8.12, 8.6, pl.66.
46. Renfrew 1985, fig.6.4, 6.1, 6.12, 6.21, 6.15, 6.17, pl. 32b, 44a-c, 45a, 49b, 50g, 52a-b, 62, 63.
47. Fitzsimons & Gorogianni 2017, fig.14.1 (after Cummer & Schofield 1984, pl.3).
48. Gorogianni 2011, fig.2 (after Caskey 1962, fig.4 & 1966, fig.2). Caskey 1998, fig.2.
49. Caskey 1971, pl.79a. Caskey 1998, fig.6, 18.
50. Hasaki & DeLozier 2018, fig.2. Gorogianni 2011, fig.1a.
51. French 1971, pl.13 c,d.

52. Caskey 1998, fig.15, 13, 14, 9. Caskey 1962, pl.101f & 1964b, pl.62. Immerwahr S.A. 1977, *Hesperia* 46, pl.18a. Caskey 1962, pl.100d, 102a,b & 1964a, pl.62g.
53. Gorogianni 2011, fig.7 (*Keos II*, 9:fig.1). Caskey 1998, fig.24.
54. Hamilakis & Konsolaki 2004, fig.1. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016β, εικ.2.
55. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016α, εικ.3.
56. Hamilakis & Konsolaki 2004, fig.3.
57. Hamilakis & Konsolaki 2004, fig.4, 6. Konsolaki-Υαννοπούλου 2004, fig.5.
58. Konsolaki-Υαννοπούλου 2017, fig.4 & 2004, fig.4.
59. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2016α, εικ.14, 15, 12α, 6-9, & 2016β, εικ.6. Konsolaki-Υαννοπούλου 2016, pl.XXIc, XXIIa.
60. Hamilakis & Konsolaki 2004, tables 1,3,4.
61. Konsolaki-Υαννοπούλου 2004, fig.11, 17.
62. Παπαδημητρίου 2015, 20.
63. Ιακωβίδης 1973, εικ.4.
64. Wardle 2015, fig.3-7.
65. French – Stockhammer 2009, fig.1. Μυλωνάς 1974, εικ.2.
66. French – Taylour 2007, fig. 6. Moore – Taylour 1999, fig.1.
67. Μυλωνάς 1977, εικ.10.
68. French 1981, fig.6. Μυλωνάς 1972, πίν. IV α-β.
69. Μπουλώτης 2013, εικ.5.
70. Moore – Taylour 1999, fig.2. Μυλωνάς 1997, εικ.11.
71. French 1981, fig.7. Moore – Taylour 1999, fig.7, pl.9b.
72. Moore – Taylour 1999, pl.26a-d, fig.16, pl.27d. Παπαδημητρίου 2015, σελ.169.
73. Παπαδημητρίου 2015, σελ.261, 169, 170, 173, 185. Moore – Taylour 1999, fig.20.
74. Moore – Taylour 1999, fig.5, pl.6b, 22c. Παπαδημητρίου 2015, σελ. 168, 169, 182.
75. Μυλωνάς 1975α, εικ.1, πίν.122 & 1983, εικ.109. French – Taylour 2007, fig.10.
76. Μυλωνάς 1974, πίν.102α & 1975α, πίν. 114β, 115β, 120 & 1977β, πίν.130β.
77. Whittaker 1997, fig.2. French 1981, fig.9. Παπαδημητρίου 2015, σελ. 191, 261.
78. French 1981, fig.11.
79. Marinatos 1988a, fig.2. Παπαδημητρίου 2015, σελ.187. Chapin 2016, fig.11.1, 11.2 (after Rehak 1992, pl.xviii).
80. Mycenae Archive / BSA Mycenae SPHS/ Image Collection/ Negatives SPHS 01/16, 130, 132. [διαθέσιμο στο https://cudl.lib.cam.ac.uk/collections/mycenae_bsa_sphs/1]
81. Vettters 2019, abb.1 (Tiryns-Archiv). Maran 2010, fig.1.
82. Vettters 2015a, fig.3 & 2019, abb.25 (adapted by Hiesel 1990, abb.102, 103, 110), abb.29 (adapted by Damm-Meinhardt – Mühlenbruch 2013, Taf.41.2). Kilian 1981b, abb.2.
83. Brysbaert – Vettters 2015, fig.1 & 2013, fig.3, 4. Vettters 2011, fig.2.2. Maran 2004, fig.4, 7, 9.
84. Rahmstorf 2014, fig.20.1, 20.4.
85. Mühlenbruch 2017, abb.5. Vettters 2019, abb.30, 31, 32 [μετά την αποκατάσταση του 2005] (Tiryns-Archiv).
86. Caskey 1978, fig.1. Kilian 1981b, abb.4. Vettters 2019, abb.32, 36.
87. Kilian 1981b, abb.5, 8. Vettters 2019, abb.33, 35, 46 (adapted by Damm-Meinhardt – Mühlenbruch 2013, Taf.13). Maran – Παπαδημητρίου 2012, εικ.309.
88. Vettters 2019, abb.47 (adapted by Damm-Meinhardt – Mühlenbruch 2013, Taf.14). Kilian 1981b, abb.9.
89. Maran – Παπαδημητρίου 2012, εικ.304. Maran 2012b, abb.1.
90. Maran 2012a, fig. 11.5 (after Müller 1930, fig.64), 11.6.
91. Maran – Papadimitriou – Thaler 2015, fig. 1, 5, 6, 7.
92. Maran 2000, abb.1 & 2012b, abb.6.
93. Maran et al. 2019, abb.1. Maran – Papadimitriou 2017, abb.13, 60-61. Maran 2004, fig.12-13.
94. Maran 2006a, fig.8.1 & 2012a, fig.11.2. Maran – Παπαδημητρίου 2012, εικ.307.
95. Shelmerdine – Bennet 2008, fig.12.2. Thaler 2006, Taf.15.
96. Stocker – Davis 2004, fig.1.
97. Stocker – Davis 2004, fig.2. Isaakidou et al. 2002, fig.1.
98. Palaima – Wright 1985, fig.1.b. Pluta 1996-97, fig.6. Stocker – Davis 2004, fig.4, 5, 6, 8.
99. Stocker – Davis 2004, fig.7. Egan 2015, fig.3.50.
100. Blegen – Rawson 1966, fig.9.
101. Thaler 2006, Taf.16.1-2.
102. Egan 2015, fig.4.50, 4.52 (από Pylos Excavation Archive, University of Cincinnati, color slide 52.48, 52.58).
103. Blegen 1953, pl.32:fig.5. Blegen – Rawson 1966, fig.68. Egan 2015, fig.3.48 (από Pylos Excavation Archive, University of Cincinnati, color slide 52.54, detail). Egan 2015, pl.7e-f, pl.8 c-d.

104. Blegen 1953, pl.34:fig.9. Egan 2015, fig.4.42 (E.A.Markin and E.C.Egan, with elements from Papadopoulos 2007, fig. 2c; *PN* II, pl. 125).
105. Thaler 2012, abb.6.
106. Thaler 2015, fig.7 (a–b by A. Wand, c by author).
107. McCallum 1987, pl. VIII, X.
108. Bendall 2003, fig.2, 3, Lupack 2007, fig.6.1 (από Blegen-Rawson 1966, fig.223, 228 αντίστοιχα).
109. Σκαφιδά κ.ά. 2015, εικ.10.
110. Adrymi-Sismani 2004-2005, fig.1.
111. Adrymi-Sismani 2004-05, fig.2 & 2007a, fig.15.2.
112. Αδρύμη-Σισμάνη 2003, εικ.16 & 2014, εικ. 10, 18, 25.
113. Adrymi-Sismani 2007a, fig.15.3.
114. Αδρύμη-Σισμάνη 2003, εικ.13. Adrymi-Sismani 2004-2005, fig.26a.
115. Adrymi-Sismani 2004-2005, fig.26b, 34, 36. Αδρύμη-Σισμάνη 2014, εικ.36.
116. Lis 2009, fig.1.
117. Niemeier 2012 (*EfA*), fig.1 (Plan: H. Birk, N. Hellner, DAI Athen) & 2007 (*EfA*), fig.1.
118. Niemeier 2012 (*EfA*), fig.2, 10, 5, 6 & 2013 (*EfA*), fig.5 & 2014, fig.11.
119. Niemeier 2012 (*EfA*), fig.8 & 2010 (*EfA*), fig.2 & 2014, fig.8. Lemos 2011-12 (*AR*), fig.28.
120. Niemeier 2010 (*EfA*), fig.1.
121. Kaiser – Rizotto – Strack 2011, fig.2. Touchais 1983, fig.58. Felsch 1981, abb.18. Niemeier 2011 (*EfA*), fig.2 & 2008 (*EfA*), fig.3. Whitley 2005-06 (*AR*), fig.106.
122. Felsch 2001, taf. LVII-LXI.
123. Aravantinos 2019, pl. XXIVb, LXXV. Lemos 2014, fig.4a (after Crielaard 2006, fig.14.2)
124. Niemeier 2013 (*EfA*), fig.4. Whitley 2005-06 (*AR*), fig.105.
125. Niemeier 2009 (*EfA*), fig.4. Whitley 2006-07 (*AR*), fig.50.
126. Kondyli – Mathioudaki 2022, fig.1
127. Βασιλογάμβρου 2018, Σχέδιο 3.